ISSN 2349-638x
Impact Factor 3.025

INTERDISCIPLINARY NATIONAL SEMINAR

On

CULTURE CONFLICT IN LITERATURE AND HUMANITIES

16 th Sept. 2017

Organizer

Shri Datta Shikshan Prasarak Mandal, Panutre's

Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale

[Arts,Commerce and Science]

Tal .Panhala , Dist. Kolhapur (MS)

Website:- www.vpmkale.edu.in

Editors

Prin.Dr.Balasaheb Ladgaonkar

Mr.Nitin V.Patil

Mr.Krishna B.Patre

One-Day
Interdisciplinary National Seminar
on
Culture Conflict in Literature and Humanities

Organizer

Shri Datta Shikshan Prasarak Mandal, Panutre's

Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale

[Arts, Commerce & Science]

Tal – Panhala, Dist.- Kolhapur (416 205)

Maharashtra State

Ph. (02328) 232093, 232001.

Website : www.vpmkale.edu.in

Disclaimer

Research Papers / Articles published in this seminar book are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work. The organizer of this Seminar/Publisher of this Special Issue are not responsible in any form.

President's Message

I welcome cordially all delegates across nation. I feel proud and have intense pleasure that the *Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (Online journal)* is publishing the ***Special Issue*** on 'Culture Conflict in Literature and Humanities' on the moment of *One-Day Interdisciplinary National Seminar* organized by our Sanstha's **Vitthal Patil Mahavidyalaya, Kale** [Arts, Commerce & Science]. Truly this seminar shall open new avenues on **Culture** and invite the critical insights of researchers, scholars and academicians in Literature and Humanities. I ensure that it shall create new space to exchange learners', teachers' and researchers' views on culture conflict and will have a nice intellectual feast.

With best wishes,

Shri.Vitthal Shankar Patil
President
Shri.Datta Shikshan Prasarak Mandal, Panutre
Tal. Panhala, Dist Kolhapur, Maharashtra

Greetings

It gives me a great pleasure that Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale (Arts, Commerce & Science), is blooming as an academic and educational center in rural and hilly area in these recent years. Hence I feel it's my privilege to express my intense happiness and to wish a grand success to college for organizing Interdisciplinary National Seminar on academic issue **'Culture Conflict in Literature and Humanities'.** The theme of seminar is truly international, contemporary which need intellectual deliberation. No one can deny the fact that culture conflict has influenced all walks of our present life. Consequently, the theme of seminar is quite relevant to think over and to come at conclusion.

I express my deep craving for the grand achievement of One - Day Interdisciplinary National Seminar organized (16 Sept. 2017) by Vitthalrao Patil Mahavidyalaya (Arts, Commerce & Science), Kale.

Principal Dr. D.R. More

Ex Director, BCUD,

Shivaji University, Kolhapur

Welcome Message

Welcome! all delegates. We are happy you decided to join your colleagues from around the nation to explore **'culture'** ideas. Together, we will discuss which approaches are most promising, how we can think them to engage and retain society. The seminar in Kale is home of true Indian culture. The venue serves as the perfect backdrop to discuss culture and share with colleagues.

It gives me a colossal serenity andintellect happiness on the moment of organizing the ***First*** One-Day Interdisciplinary National Seminar on '**Culture Conflict in Literature and Humanities**'by our **Vitthalrao Patil Mahavidyalaya,Kale [Arts, Commerce & Science];**an educational instituteparticularly for learners of rural and hillsides.

Presently at worldwide level, there up rises of dominancy either/or by class, religion, language, culture which may be called Neo-Nazi. Every nation struggles for own cultural identity where has lied at its root the 'Selfish Gene'. And this 'Selfish Gene' has left profound effect on human lives and humanities. We know that literature reflects its contemporary society consisting humanities and affairs of human life. By this seminar, it is our attempt to introduce the issues of culture conflict for either dominating or existence.

As a result of multi-layered happenings, competitions in human life including science, technology, nations, class, religion, etc. and its effect on nature, geography, society, history, lives of men-women is much complex. This Seminar has tried to assemble the literary and humanity scholars to ruminate and share views over emerged/emerging culture conflict and its effect on and facing in day-today life.

Our Mahavidyalaya is truly oblige to Aayushi International Interdisciplinary Research Online Journal (AIIRJ-ISSN No. 2349-638x) (UGC Approved no. 64259), the Publication Partner; to publish this ***Special Issue*** on '**Culture Conflict in Literature and Humanities'**

Welcome to *Kale.*

Dr.Balasaheb Ladgoankar
Principal,
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale.

Editor's Note

In today's Decolonizing Tradition, Post – colonialism, Post-structuralism, Post-feminism, etc.; culture is not paid much attention and portrayed as irrelevant. But since the turn of the millennium, culture conflict has emerged to challenge the tradition and assert a vibrant new agenda. This ground breaking issues reveal scholarly views and demand society back to rethink on culture conflicts.

The ***Special Issue*** on 'Culture conflict in Literature and Humanities' consists subjects English, Hindi, Marathi, Sociology, Economics, History, Physical Education and Geography, etc.reveals the what, why and how of the culture conflict and what it has to say/indicate about it today.

The research papers are classified as per language i.e. English, Hindi and Marathi for the convenience of readers.Those papers are dealt with multi-cultural conflict themes including regional (root), national and international level.

The researchers findings, his/her analysis of particular culture, language, passage, his/her refusal to let the central theme of his/her work be ignored by slipping, even not duly attentive, stray from the main subject, his/her intentness to ferret out all relevant materials – these and many more are the features that make this ***Special Issue*** a topnotch piece of research, a mine of knowledge, a work brimming over with creativity.

Dr.Balasaheb Ladgaonkar

Organizer
Dr.M.G.Dhuture

Co-ordinator
Dr.S.M.Selukar

Convener
Prof.N.V.Patil

Principal
Dr.B.M.Ladgaonkar

Organizing Committee

1] Dr.S.M. Selukar	Co-ordinator
2] Prof.N.V. Patil	Convener
3] Dr.M.G. Dhuture	Organizer
4] Prof.D.N. Sonkamble	Treasurer
5] Prof.M.J. Jadhav	Member
6] Prof.P.B. Tatale	Member
7] Prof.N.N.Suryanwanshi	Member
8] Prof.K.N. Rakshase	Member
9] Prof.K.B. Patre	Member

Advisory Committee

1] Dr.E.R.Katkar (I/C Prin.Ch.Shahaji College,Kolhp.)
2] Prof. Dr. P. A. Attar (HOD, SUK)
3] Prin.Dr N.V.Nalawade (New College Kolhp.)
4] Prin.Dr.S.B. Shahapure (Warananagar)
5] Dr.R. Mahendran (Chennai)
6] Mr.P.P.Tandale (I/C Prin.,MKK college,Latur)
7] Dr.Arun Shinde (HOD,Night College,Kolhp.)
8] Prof. M. J. Jadhav
9] Prof. J.A. Kamble
10] Prof.(Mrs.)P.L. Chavan
11] Prof.V.S. Yamagekar
12] Prof. N. V. Patil
13] Prof.S.B. Jadhav

Editorial Board

1.Dr.S.M.Selukar
2.Prof.N.V.Patil
3.Dr.M.G.Dhuture
4.Prof.D.N.Sonkamble
5.Prof.M.J.Jadhav
6.Prof.P.B.Tatale
7.Prof.N.N.Suryanwanshi
8.Prof.K.N.Rakshase
9.Prof.K.B.Patre
10.Prof.S.B.Jadhav
11.Prof.V.S.Yamgekar
12.Mrs.P.L.Chavan
13.Prof.J.A.Kamble

National Seminar on : Culture Conflict in Literature and Humanities

16th September,22017

Dr. A.P.Pandey
Principal,
Viva College of Science, Commerce and Arts,
Virar Dist.-Palghar

KEY-NOTE ADDRESS

The title of the seminar "Culture Conflict in Literature and Humanities" is very relevant in the context of current situations, as culture and its attributes are the major concerns beingthoroughly discussed under the aegis of anthropological studies. The term "culture "was initially used by Ancient Roman orator Cicero as an agricultural metaphor-cultivation of philosophical soul to attain the highest goodness of mankind. It refers to all the ways in which human beings keep away their original barbarism and become fully cultivated humans. In Indian context, too, the term culture stands for "*Sanskriti*" derived from Sanskrit language, '*Sam*' prefix and*'Kri'* root means well refined, cultivated and crystallized thoughts and practices percolating from the years of experience of seasoned human beings to promote goodness and welfare of entire mankind.It is the social behaviour and norms transmitted through social learning in human societies. It appears to be an ideal situation in principle, but in practice, communities across the globeare oriented into various social norms and beliefs generating cultural confrontations, disagreements and conflicts. In light of this, certain key concepts need to be discussed to understand the theory of cultural conflicts. For instance, Ethnocentrism is a concept which judges the culture of others by value and and standard of its own culture, giving rise to cultural conflicts. Xenocentrism, on the other hand, is preference and liking for the cultural practices of others resulting in the cultural inclination. Similarly, terms like cross- cultural communication, cultural assimilation and multiculturalism constitute the theoretical frame to assess the substantiation of varying cultural practices.

In literature, cultural conflicts, identity crisis, alienation displacement and dislocations have been exhaustively treated by a number of writers such as, Jhumpa Lahiri in *Namesake*, Bharati Mukherjee in *Jasmine*,Chitra Banerjee Divakaruni in *Arranged Marriage: Stories*, Vijay Tendulkar in*Ghasram Kotwal*, Harivansh Rai in *Madhushala* in English, Marathi and Hindi languages respectively. In humanities, the current policies of demonetization, GST, cashless transactions and digital India can be perceived as revolutionary economic cultural practices in India. Likewise, every branch of humanities has its own culture and variants such as political culture, new education policy, and cultural novelty in agriculture,

innovative techniques in science and technology, Bharat vs India cultural debate and various forms of yoga practices in the world.

Culture is a very sanctifying term which inherently originates from one's own inner consciousness.But things become dangerous when some circumstantially introduced practices are valorized as significant cultural norms and misguide the followers without having any bearing and logic behind their perpetuation. The practitioners of such beliefs need to think conscientiously and discourages such practices to ensure a better and glorious future ahead. The essence of true cultural spirit is manifested in times of crisis-war, flood, famine, natural calamities-when followers of variant cults and cultural practices extend their wholehearted support and showcase intrinsic human values by joining their hands to beat adverse situations. This is what can rightly betermed as human or universal culture. Truly, the fragrance of universal cultural can be sensitizedthrough the reflection of Indian culture which concentrates on*:*

Sarvebhavantusukhina,sarvsantuniramayaah/Sarvebhadranipashyantu,maakashchitdukhbhagbha*vet.(Sanskrit)*It means in English, May All Become Happy/May All be free from Illness/May All See What is Auspicious/May No one Suffer.

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
1.	Laxman Kallappa Sankagol	Cultural Conflict In Jhumpa Lahiri's The Namesake	1 To 3
2.	Dr. R. Mahendran	Bama's Karukku In English Translation: Some Observations	4 To 7
3.	Dr.Jayant Anant Kulkarni	Conrad's 'Heart of Darkness': Presentation of Cultural Conflict	8 To 11
4.	Dr. Anshika Makhijani	Religious Ambiguity and Syncretism in 'A House of Mr. Biswas' by V.S.Naipaul	12 To 13
5.	Harichand Sugriv Shirsat	Searching Cultural Conflict In Ice-Candy-Man	14 To 16
6.	Dr.Laxman Babasaheb Patil	A Portrayal of Images of Woman in P. S. Rege's Poetry	17 To 20
7.	Dr.Dinesh D. Satpute	Cultural Conflict in Rama Mehta's Novel 'Inside The Haveli'	21 To 23
8.	Dr. Kranti V. More	Cultural Clash in 'A Passage to India'	24 To 26
9.	S. D. Rajratna	The Untouchability in Arundhati Roy's The God of Small Things	27 To 30
10.	Dr.Sunil Gunwant Patil	The Feeling of Separateness And Negation of V.S. Naipaul In His Novel, An Area Of Darkness : A Brief Review	31 To 33
11.	Dr.Avinash Narayan Shelar	Influence of Geographical Factors on Cultural Aspects of India	34 To 36
12.	Digmbar N. Mane	Spatio-Temporal Analysis of Tahsilwise Change in SC Main Workers in Yeotmal District "A Geographical Study"	37 To 43
13.	Dr. Sushant T. Magdum	Yoga in Western Culture	44 To 47
14.	Smt.Surekha S.Shinde	Modernity and Culture	48 To 51
15.	Dr.Pandit S.Waghmare	Sociological study of Indian culture	52 To 54
16.	Prof. V.S.Yamagekar	Effect of Yoga on Academic performance in Relation to stress With special reference Western Culture	55 To 57
17.	Mrs.S.P. Kulkarni	Mother-Daughter Conflict in Alice Munro's Short Stories Chance, Soon and Silence	58 To 61
18.	Dipak Sitaram Sarnobat	Conflict Between Traditional And Modern Indian Culture In Rama Mehta's Novel 'Inside The Haveli'	62 To 65
19.	Nilkanth R.Kambale	Various Types of Advanced Technologies in Sports	66 To 68

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
20	Prashant Bibhishan Patil	Yoga for Sports –A Study	69 To 72
21	Anil Balaso Balugade	Yoga for Depression and Anxiety Disorder	73 To 76
22	Krishna B.Patre	A Geographical Study of Indian Culture	77 To 80
23	प्रा.नितीन विठ्ठल पाटील	'दौड' उपन्यास में चित्रित संस्कृति संघर्ष	81 To 83
24	प्रा.रविदास एस.पाडवी	संस्कार' उपन्यास में सांस्कृतिक संधर्ष	84 To 86
25	सुमित गंगवार	आधुनिक भारतीय शिक्षा व्यवस्था पर संस्कृति का प्रभाव : एक विश्लेषात्मक अध्ययन	87 To 90
26.	डॉ.आरिफ शौकत महात	जातिगत संघर्ष की दास्तानः शिकंजे का दर्द	91 To 93
27.	डॉ.मीनाक्षी विनायक कुरणे	नारी संघर्ष और मैत्रेयी पुष्पा की 'कस्तूरी कुण्डल बसै 'आत्मकथा	94 To 96
28.	डॉ.विनायक बापु कुरणे	जीने का संघर्ष और वीरेंद्र जैन का 'डूब ' उपन्यास	97 To 100
29.	डॉ.स्वाती गुप्ता	मीडिया संस्कृति का महिलाओं पर प्रभाव	101 To 103
30.	अनूप कुमार सिंह	बुनियादी तालीम विद्यालय (आनन्द निकेतन) की संस्कृति एवं शिक्षण अधिगम प्रक्रिया:एक विश्लेषणात्मक अध्ययन	104 To 109
31.	प्रा.नरेद्र नरसिंग सूर्यवंशी	भारतीय सभ्यता पर इस्लाम का प्रभाव	110 To 114
32.	डॉ.नारायण विष्णु केसरकर	'नीलू नीलिमा नीलोफर' उपन्यास में चित्रित सांप्रदायिक संघर्ष	115 To 117
33.	प्रा.जेलित कांबळे	आना इस देश उपन्यास में सांप्रदायिक संघर्ष	118 To 119
34.	डॉ.शहनाज एम सय्यद	महिला उपन्यासकारों में सास्कृतिक संघर्ष	120 To 122
35.	डॉ.प्रकाश शंकरराव चिकुर्डेकर	आधुनिक हिंदी उपन्यासों में चित्रित लोकसांस्कृतिक जीवन-संघर्ष के विशेष संदर्भ में	123 To 125
36.	प्रा.सतीश कृष्णात पाटील-कोले	'चलती चाकी' में सांस्कृतिक जीवन की दाहकता का चित्रण"	126 To 127
37.	प्रा.डी.एच. नाईक	आधुनिकता और संस्कृति	128 To 131
38.	डॉ.सिद्राम खोत	साठोत्तरी काव्य में सांस्कृतिक अंतर्विरोध	132 To 134
39.	अमित रत्न द्विवेदी	बहु-सांस्कृतिक कक्षा की शिक्षण अधिगम प्रक्रिया मे शिक्षक की भूमिका	135 To 140
40	प्रा.संगीता विष्णु भोसले	'तुम्हें बदलना ही होगा...' उपन्यास में नारी मुक्ति संघर्ष	141 To 144
41.	प्रा.मनिषा भिमराव शेळके	'अज्ञेय' के निबंधों में व्यक्त संस्कृति चिंतन	145 To 146

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
42.	डॉ.सरोज पाटील	ममता कालियालिखित उपन्यास 'दौड' में संस्कृति- संघर्ष	147 To 149
43.	डॉ.राजेखान शानेदिवाण	'इंधन' मधील संस्कृती संघर्ष	150 To 154
44.	प्रा.देवराव नामदेव सोनकांबळे	जागतिकीकरण : भारतीय आर्थिक संस्कृतीवर झालेला परिणाम	155 To 158
45.	प्रा.डॉ.विनोद कांबळे	तासिका तत्त्वावरील प्राध्यापकांच्या संघर्षाची कहाणी	159 To 163
46.	शिवदास दगा पावरा	कादंबरीतील आदिवासी जीवनचित्रण	164 To 166
47.	प्रा.प्रेरणा एल.चव्हाण	मराठीतील स्त्रीयांच्या कविता- संस्कृती आणि संघर्ष	167 To 170
48.	प्रा.डॉ.राहुल दत्ता मांडणीकर	राष्ट्र-राज्य व बहुसंस्कृतीवाद	171 To 174
49.	प्रा.आमित हुकुमचंद राऊत	योगा -पाश्चात्य व पौर्वात्य मानसशास्त्रीय अभ्यास	175 To 179
50.	प्रा.अशोक बा. जाधव	भांडवलशाही व भारतीय बहुसंस्कृती	180 To 182
51.	प्रा.डॉ.सौ.एन.डी. काशिद-पाटील	भारतीय संस्कृतीवर भौगोलीक स्थितीचा प्रभाव - एक भौगोलीक अभ्यास	183 To 186
52.	प्रा.पद्माकर बळीराम तटाळे	संस्कृती संघर्षाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम	187 To 189
53.	प्रा.डॉ.मधुकर धुतुरे	आदिवासी समाज संस्कृती व संघर्ष- एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	190 To 196
54.	अनिल रामचंद्र महाजन	आंबेडकरवादी साहित्यातील संस्कृती संघर्ष	197 To 200
55.	प्रा.गुंडोपंत पाटील	ग्रामीण कादंबरी आणि संस्कृती	201 To 205
56.	प्रा.डॉ.सौ.सुनिता एस.राठोड	जागतिकीकरणातील नव प्रवाह	206 To 209
57.	प्रा.पद्माकर सदांशिव	मानवाधिकार व संस्कृती	210 To 214
58.	डॉ.शिवाजी जाधव	माध्यम संस्कृती	215 To 223
59.	गोविंद नागनाथराव ढोबळे	आधुनिकीकरण आणि संस्कृती	224 To 227
60.	डॉ.शिवाजी दत्तात्रय जाधव	महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक इतिहासात सिद्धगिरी संग्रहालयाचे महत्त्व	228 To 231
61.	डॉ.शार्दुल सेलूकर	बहुसांस्कृतिवाद : राष्ट्रराज्यासमोरील एक आव्हान	232 To 235
62.	प्रा डॉ.बाबासाहेब नाईक	कापूसकाळ या कादंबरीतील कृषी संस्कृतीचे दर्शन	236 To 237

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
63.	प्रा.अनिल गाडेकर प्रा.डॉ.उल्का देशमुख	भारतीय समाजातील धनगर संस्कृतीचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	238 To 241
64.	प्रा.कमलाकर एन.राक्षसे	दक्षिण आशियातील बहुविध संस्कृतीचे राष्ट्रराज्यापुढील आव्हान	242 To 243
65.	प्रा.महादेव ज. जाधव	महेश एलकुंचवार यांच्या त्रिनाटयधारेतील स्त्रीयांचा सांस्कृतिक संघर्ष	244 To 245
66.	जगदिश आप्पासाहेब सरदेसाई	महिला अत्याचार : सांस्कृतिक मागासलेपण	246 To 249
67.	प्रा.संदिप जाधव	मध्य आशियातील संस्कृतींचा मोर्योत्तरकालीन भारतीय संस्कृतीवर पडलेला प्रभाव	250 To 253
68.	P. S. Khade	Importance of Yoga and Meditation in Western Culture	254 To 255
69.	Dr. Sachin A. Kamble Dr.Prashant K. Powar	Importance of Technology In Agriculture of Maharashtra	256 To 260
70.	Ajit Mahadev Gaingade	The Role of Yoga In Stress Management	261 To 264
71.	Ashish Mahadev Musale	Culture Conflict in Postcolonial Novels	265 To 268
72.	Shri. S. S. Bansode	Recommendations of The Mandal Commission For The Other Backward Classes : A Sociological Study	269 To 273
73.	Vinodkumar Ashok Pradhan	Culture Conflict in African English Poetry	274 To 277
74.	Swati V. Mane	Culture Conflict in Jhumpa Lahiri‘s _The Namesake‘	278 To 281
75.	Shri. K. M. Desai And Dr. B. S Shinde	Impact Of Modernization And Changing Nature Of Traditional Rural Society : A Study In Kolhapur District	282 To 284
76.	S. P. Kulkarni.	Mother-Daughter conflict in Alice Munro‘s Short Stories *Chance, Soon* and *Silence*	285 To 288
77.	Mr.Rahul Namdev Bhaskar	Cultural Conflict in R.K.Narayans —The Guide	289 To 291
78.	Dr. B. S. Padval	New Form of Library Collection: E-Publishing	292 To 295
79.	Dr. Dhananjay J. Patil, Prashant B. Patil Rahul D. Magdum	Indian Sports Cluture As Old Talim And Modern Gym	296 To 297
80.	Dr. Chhaya D. Bhise	Role of Teacher in Planning Activities for Multicultural Preschool Classes	298 To 301
81.	B.N.Hiramani	East- West and Hindu- Muslim conflict in B.Rajan‘s novel The Dark Dancer‘	302 To 305
82.	Dr. Namdev D. Patil	Search For Identity In Mahesh Dattani‘s Tara	306 To 309

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
83.	S. D. Rajratna	The Untouchability In Arundhati Roy's The God Of Small Things	310 To 313
84.	Dr.Sunil Gunwant Patil	The Feeling Of Separateness And Negation Of V.S. Naipaul In His Novel*An Area Of Darkness*: A Brief Review	314 To 316
85.	Dr. Dayanand P. Gawade	Globalization and Its Impact on Agriculture Trade	317 To 321
86.	डॉ.देवीदास बोर्डे	अपने अपने पिंजरे में सांप्रदायिक संघर्ष	322 To 324
87.	डॉ वर्षा गायकवाड	हिंदी साहित्य में सांस्कृतिक संघर्ष	325 To 327
88.	डॉ. दीपक रामा तुपे	संस्कृतिक संघर्ष की सशक्त मिसालः मुझे चाँद चाहिए	328 To 331
89.	डॉ.अशोक बळी कांबळे	मेघना का निर्णय कहानी संग्रह में मिथिलेश्वर के नव विचार	332 To 333
90.	प्रा.सौ. शकुंतला प्रताप वाघ	हिंन्दी कहानी साहित्य में पारिवारीक मूल्यों का संघर्ष	334 To 336
91.	डॉ.संजय चोपडे	मोहन राकेश के नाटकों में चित्रित नारी संघर्ष	337 To 340
92.	डॉ.कल्पना पाटोळे	सांस्कृतिक संघर्ष और महिला-लेखन	341 To 343
93.	अनिल प्रभाकर कांबळे	अमृतसर आ गया है' कहानी में चित्रित हिंदू–मुस्लिम संघर्ष	344 To 345
94.	सुनिल खोत	स्वातंत्र्योत्तोर हिंदी नाटकों में संस्कृति संघर्ष	346 To 348
95.	श्रीमती नंदा श्रीपती पाटील	महात्मा फुल्यांनी चित्रीत केलेले संघर्षमय स्त्रीजीवन	349 To 352
96.	डॉ. नामदेव कृष्णा मोळे	वैचारिक संघर्ष आणि महात्मा फुले	353 To 356
97.	श्री.जनार्दन श्रीकांत जाधव	भारतातील सामाजिक आणि सांस्कृतिक वर्ग संघर्ष : विशेष संदर्भ गगनबावडा जहागिर	357 To 360
98.	डॉ.मंजुश्री शिवाजीराव घोरपडे	वसाहतवाद व भारतीय संस्कृतीतील बदल	361 To 365
99.	डॉ.व्ही. बी. बनसोडे	भारतातील सांस्कृतिक वारसा, सामाजिक जडणघडण आणि संघर्षः एक चिकित्सक आढावा	366 To 368
100.	श्रीमती मीना सावंत	पारंपारिक आधुनिक कुटुंब संस्थेतील सांस्कृतिक संघर्ष	369 To 371
101.	प्रा.एस.एस.कांबळे	संस्कृती व जातीव्यवस्था	372 To 375
102.	डॉ.डी.एल.काशिद–पाटील	भारतातील प्रमुख धर्मांतील लोकसंख्येचा चिकित्सक अभ्यास	376 To 381

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
103.	डॉ.अभिजित वणिरे	कोल्हापूर शहरातील जुन्या काळातील तालीम संस्थांनी केलेला क्रीडाविषयक प्रसार, या संस्थांची सद्यस्थिती व सद्याच्या अधुनिक व्यायाम शाळांनी (जिम) केलेला क्रीडाविषयक प्रसार - एक अभ्यास	382 To 384
104.	प्रा.ए.बी. मोहिते	म्यानमारमधील रोहिंग्या निर्वासितांचा प्रश्न	385 To 387

Cultural Conflict In Jhumpa Lahiri's The Namesake

Laxman Kallappa Sankagol
Assistant Professor in English,
K.R.C.E.S' College, Bailhongal
Email: laxman.sankagol1306@gmail.com

Abstract:

In the present global era, migration is inevitable part of human life. Although the first generation of immigrants settles down in the foreign land, their heart is always with the homeland. They long to go back to the homeland but it is not possible. They are mentally with their native land. Hence they find sense of belongingness in celebrating their native festivals and cultures. They do not accept the foreign culture wholeheartedly; they want to be in touch with the motherland. Therefore they suffer from cultural conflict, isolation, loss, nostalgia and depression in an alien culture. The second generation of immigrants, on the contrary, accepts the culture of their birth land and feels sense of non-belongingness to parents' culture. To them their parents' culture is foreign culture. So they also suffer from cultural alienation.

In Jhumpa Lahiri's The Namesake, the first generation of immigrants Ashoke and Ashima attempt to impose their homeland culture on their children. The second generations of immigrants Gogol, Sonia and Moushami have no intimacy and attachment to their parental land and its culture. They are well embedded in the culture of their birth land. They are in dilemma; they have to be Indian at home and at the outside they are American. They are caught in conflict of their cultural identity of their parental land and their birth land. They are neither here nor there. Therefore, they suffer from non-belongingness and cultural conflict.

Key Words: Diaspora, Dilemma, Alienation, Culture alienation, Cultural Conflict, Identity Crisis, Isolation, Homeland, Migration.

In the present global era, migration is inevitable part of human life.Although the first generations of immigrants settle down in the foreign land, their heart is always with the homeland. They long to go back to the homeland but it is not possible.They are mentally with their native land. Hence they find sense of belongingness and cultural conflict in celebrating their native festivals and cultures.They does not accept the foreign culture wholeheartedly; they want to be in touch with the motherland. Therefore they suffer from isolation, loss, nostalgia, depression and cultural conflict in an alien culture. The second generation of immigrants, on the contrary, accepts the culture of their birth land and feels sense of non-belongingness to parents' culture. To them their parents' culture is foreign culture.

Booker prize awardee Jhumpa Lahiri explores the suffering of the first generation of immigrants, Ashoke and Ashima and the second generation of immigrants Gogol, Sonia and Moushami. Both Ashoke and Ashima migrate to the United States of America from India. Though Ashima physically in the United States of America, she is mentally in her native land India. Her sense of being at home is connected with India. However Gogol, Sonia and Moushami feel sense of being at home in their birth place, the United States of America. The struggle between the first generation of immigrants and second generation of immigrants is focused in the novel.The first generation of immigrant Ashima feels sense of belonging in Indian traditions and rituals so she celebrates Indian festivals. She is culturally alienated with American culture. Her love for the motherland and its culture leads to imposing the native culture on the second generation of immigrants Sonia and Gogol.Ashima makes an unsuccessful attempt to impart to Gogol and Sonia the Indian tradition by introducing them with Bengali rhyme, names of God and Goddesses and Indian music.Ashima often becomes nostalgic. The feeling of nostalgia is more intense when she is about to give birth to Gogol. She reminds of Indian culture and customs.

"……women go to their parents to give birth, away from husbands and in-laws and household cares……" (Lahiri 4)

Culturally alienated Ashima fears of raising a child in the foreign land in an alien culture. Therefore she requests her husband after Gogol's birth.

" I'm sating I don't want to raise Gogol alone in this country. It's not right. I want to go back." (Lahiri 33)

She suffers from isolation and aloofness on account of alienation from American culture. She fails to accept American culture wholeheartedly. She adjusts herself in an alien country for the sake of the family. However her homeland is still alive in her heart. She always longs for her native land and its culture. So she organizes Gogol's Annaprasan ceremony that is the typical symbol of Bengali culture. All their Indian friends from America are invited to celebrate the function. Celebrations of such native functions articulate cultural identity of immigrants. An attempt is made by the first generation of immigrants to keep themselves in touch with their native culture by celebrating such functions that bring sense of being at home in the foreign land. It also strengths their connection with the homeland culture. As a true representative of the first generation of immigrants Ashoke and Ashima find pleasure in Indian dress, books, music and foods.

The second generation of immigrants Gogol, Sonia and Moushami prefer American cuisine and dressing style. Their choice of dressing style, food habits and preference to American culture show their association with the birth land rather than parental land. They are in dilemma; they have to be Indian at home and at the outside they are American. There is constant struggle of cultural identity among the second generation of immigrants.

"Being the second generation of immigrants Jhumpa Lahiri faces a greater problem with a fixity in space hardly possible, and identity which seems elusive with attempts to transcend marginalization by bridging the gap between the center and margin." (Nityanandan11)

For second generation of immigrants Gogol, Sonia and Moushami their parental land is a foreign land, they are alienated with the parental culture and feel sense of non-belonging with the Indian traditions and cultures. They develop sense of belonging to American culture. However their attempt to be an American fails since their citizenship does not guarantee their identity as an American. They are other in America as individuals are identified on the basis of their roots rather than country where they live. They do not any cultural association with the parental land; they are attached with their birth land. But they are not accepted wholeheartedly by Americans because of their Indian roots. So the second generation of immigrants is in dilemma of cultural and national identity. They suffer from identity crisis.

A name of person plays a vital role in determining his or her cultural and national identity. In Indian culture, privilege of choosing name of new born baby is given to elderly members of the family. In case of Gogol, Ashoke and Ashima fail to follow the tradition so they are forced to give name to their new born baby before leaving the hospitals. The name Gogol, given after the name of famous Russian writer, creates confusion in his mind as such name is not common in American society. His name has no association with either India or America. Though Gogol considers himself American, he is treated as 'other' or 'outsider' since his name represents Russian identity. Similarly, Sonia and Moushamiare culturally associated with America but their identity as an American is not accepted because of their Indian roots and names. Therefore the second generations of immigrants are caught between dual identity of their parental homeland and their birth land.

Gogol lives in dilemma of past and present. In order to overcome this dilemma he denounces his cultural roots and changes his name from Gogol to Nikhil. However, he is always known by his old name so his attempt to get rid of his past and roots becomes unsuccessful. British born off-spring of Indian parents, Moushami is an epitome of transnationalism. She keeps moving from one country to another and it results in developing no sense of belonging to any country. She finds herself isolated

in Bengali gatherings organised by her parents and their Bengali friends. She rejects the marriage proposals from Indian family. But she is forced to marry to Gogol. She is attracted towards French literature, culture and food habits. She feels being at home in Paris whereas Gogol feels alienated in Paris among her friend circle. Her attraction for French culture develops in an extra-marital affair with her French friend Dimitri. It results in the divorce between her and her husband Gogol. Moushami does not belong to any particular culture but multiple cultures.

The first generation of immigrants has strong desire for their homeland; they are in touch with their homeland through the feeling of nostalgia. Moreover they often oraganise family gatherings to celebrate various native festivals and rituals that bring sense of being at home in an alien country. In this way they are attached with their homeland land and its culture. On the other hand, the second generation of immigrants has no intimacy and attachment to their parental land and its culture. They are well embedded in the culture of their birth land. The first generation of immigrants Ashoke and Ashima attempt to introduce their Indian culture on their children. The second generation immigrants Gogol, Sonia and Moushami are caught in dilemma of their cultural identity of their parental land and the birth land. They are neither here nor there. Therefore, they suffer from cultural conflict and non-belongingness.

References:

1. Lahiri, Jhumpa. *The Namesake,* Great Britain: Flamingo, 2003.
2. Ibid., p4
3. Ibid., p33
4. Huddart, David. *Homi K. Bhabha,* London: Routledge, 2006.
5. Nityanandam, Indira. *JhumpaLahiri: The Tale of the Diaspora.* New Delhi: Creative books, 2005.
6. Ibid., p11.
7. Rushdie, Salman. *Imaginary Homelands,* Great Britain: Grant Books, 1991.

Bama's *Karukku* In English Translation: Some Observations

Dr. R. Mahendran
Assistant Professor of English,
School of Humanities,
Tamil Nadu Open University
577, Anna Salai, Saidapet
Chennai-600015
Email :drarmahendran@gmail.com

Introduction:

Translation is an act of rendering a text from a source language to a target language for a specific purpose. It warrants serious commitment from a translator, who deals with two different languages and cultures. Even though Literature is a classical discipline, it reforms its dimensions regularly owing to changes occurred in the society. Conferring the prestigious Nobel Prize to the American singer, Bob Dylan in 2016 strongly indicates that even songs are also the part and parcel of literature. Tamil, one of the active classical languages, has its own literature, culture and richness. This language is being spoken in different forms in the regions in Tamilnadu, despite same alphabetic system. In recent years, the contemporary Tamil writers are fond of penning their writings in the dialects with a view to exposing the unique culture and customs of a particular region or society. Likewise, Bama Faustina Soosairaj, popularly known as Bama has written *Karukku* in the spoken language rather than written language.

Bama's *Karukku*, widely acclaimed autobiographical novel, has become a trend setter in the history of Tamil Dalit writings. It stands as the first of its kind in Tamil especially for its language, its narration of events and for its brilliant use of certain caste codes and signs with an aim to revealing the deep- rooted caste system in Tamil society. She has used a local Tamil dialect in her work which is oral in nature. This Tamil, as Lakshmi Holmstrom, the translator of *Karukku* says, is a "Dalit style of language" which aims at subverting the given/built "decorum and aesthetics of received upper-class, upper-caste Tamil" which Bama also approves.

In this context, this paper is to deal with some of the lexical equivalences used in the English translation of the novel.

Equivalences in Translation:

The primary purpose of translating a text is to transform the content of the source text to the target text faithfully and to attract the foreign readers or non-native readers. In every translation, selection of amicable equivalences will be a herculean task for the translator. Unless the translator has sound knowledge in two languages and cultures, a good translation is questionable. Eugene A. Nida categories two types of equivalences like dynamic equivalence and formal equivalence. Formal equivalence tends to emphasize fidelity to the lexical details and grammatical structure of the original language, whereas dynamic equivalence tends to employ a more natural rendering but with less literal accuracy.

Bama's *Karukku* was rendered into English by a well known translator, Lakshmi Holmstrom in 2000. This novel narrates the story of the author, who is a protagonist. This work was able to receive overwhelming response from across the world because of its English translation. The present writer has come across the equivalences used in the translation and made an attempt to critically analyse their faithfulness to the source text.

The following examples have been collected from the Tamil and English version of Bama's *Karukku:*

1	சாதிசனத்தப் பத்திச் சொல்றதுக்கு முன்ன ஊரப்பத்தி நேறய்ய சொல்ல வேண்டியது இருக்குது	But before I come to castes and communities, I have a lot to say about the village itself
2	வண்ணாம் பாறையில் ஒரு ஊருணி இருக்காம்	They say there is a tank at the top of Vannaan para
3	சுத்தி இருக்கிற இந்த மலகதான் ஊருக்குப் பார்டரு குடுத்த மாறி நிக்கிதுக	Omitted
4	தூண்டிக்கட்டை	Rod
5	கம்மா வத்தும்போது அங்க வெள்ளரிக்கா, கம்பு, சோளம் இப்படி ஏதாச்சும் வெதச்சு வெளய வைப்பாக	When the lake floor was dry, they would grow something or other three-perhaps cucumber, or some millet like cholam or kambu
6	பேய்	Pey
7	வெயிலுக்குப் பயந்து வெநநி பானைக்குள்ள வுளுந்த கதையா	It was rather like the tale of the man who feared the sun and jumped into a pan of boiling water, though
8	கருநாகம்	King cobra
9	கருவாயன்	Black-mouth
10	திருணைகள்	The front ledge of our cottages
11	மூணுநாளா கீழ எறங்காம விடிய விடிய சைக்கிள் அடிக்கும் ஆளு	The cyclist who had not got off his bike for three days
12	வாதாமரம்	Almond tree
13	நாலு காசு வச்சுக்கிட்டம்னா, அதுக்காக இப்பிடி மனுசத்தன்ம இல்லாமலா நடக்கணும்?	Because they had scraped four coins together, did that mean they must lose all human feelings?
14	அண்ணன் வெளியூரு போய் படிச்சிட்டு லீவுக்கு வீட்டுக்கு வந்தாங்க	My elder brother, who was studying at a University came home for the holidays
15	யாருப்பா நீ? ஒம்பேரு என்ன?	Who are you, appa, what's your name?
16	பாட்டியும் ஐயா படிச்சபுள்ள பாருங்க. அதா அப்படி சொல்லிட்டுப் போயிருக்கான்னு சொல்லி சமாளிச்சாங்களாம்	Patti managed to handle it by saying, 'see, ayya, he's an educated lad; these college boys will talk like that'
17	தர்மாஸ்பத்திரி	Free Hospital
18	சாலியனுக பொண்டுகப் பெயல்கணக்கா மரத்துகளுக்குப் பின்னால ஒளுஞ்சுக்கிட்டு கல்லுங் கட்டியுமா ஏறுஞ்சானுகளாம்	All the Chaaliyar women had hidden themselves behind the trees, from where they flung stones and rocks with as much skill as their men might have done
19	தெருவுல ஒரு ஈ, காக்கா கெடையாது	Not a fly nor a cow was to seen on the streets
20	கோழி கூப்டுதுக்கு முன்னாடியே	Even before cock-crow
21	புது வேட்டி துண்டு	New veshtis and shoulder cloths
22	மஞ்சனத்திப்பழம்	Manjanatthi Fruit

23	கொடிக்காப்பழம்	Kodukka Fruit
24	சாவடி	Community Hall
25	அவனு சாமியாரு தொளிச்ச மாறி தொளிக்க நெனச்சானோ என்ன கழுதையோ, கோலம் போட்டது கணக்கா குஞ்சானைப் புடுச்சுக்கிட்டே வாரான்	He was holding on to himself exactly as if he was dribbling out kolam flour
26	சிலேபி கெண்டை, கெண்டை மீன்	Silebi kenda, kenda

It could be understood from the above list that the some of the words and sentences in Tamil have not been completely rendered into English. Let us discuss the equivalences briefly!

Lexical Equivalence:

(1) The word *saatisanam* is a general term which means kith and kin of somebody. The translator used *castes and communities* as equivalence in English. The translator has misunderstood that the word *saatisanam* spoke about the novelist's Christian community.

(2) For *ooruni*, *tank* was used as counterpart in English. Generally *Ooruni* means a pond which gives potable water in a village. The word *tank* denotes cemented storage water. Hence, *tank* could not be a substitute of *pond*.

(3) Then, the word *rod* is used as counterpart for *thoontilkattai*. The *rod* is an ambiguous word here. According to the story, a wood stick is used for fishing in a pond or lake. The contextual meaning for *thoontilkattai* is *fishing rod.* If the purpose of the material was understood, the translation should have been faithful.

(4) *Karuvaaiyan* is a nick name of a character in the novel. Actually, this name was given to a character, who is black in colour. This name was translated as *Black-mouth* without understanding the background of the name. Since *Karuvaaiyan* is a proper noun, it must be retained in lieu of translation.

(5) The phrase *tharmaaspatri* was also translated as *free hospital*. *Tarma* means helping for poor. The rural folk used to say *tharmaaspatri* for government hospitals/ dispensary where the treatments are being given at free of cost. So, *government hospital* is the suitable term for source text.

The above descriptions vividly expose that word for word translations were made in the novel that could not give the contextual meanings.

(6) In the sentence *moonu naala kizha irangaama vitiya vitiya cycil atikkum aalu* was translated as *the cyclist who had not got off his bike for three days*. Here the contextual meaning is varied: A cyclist rides a cycle is meaningful. A cyclist rides a bike is illogical.

(7) Likewise, *naalu kaasu vachchukittamna, athukkaaka ippati manusathanma illaamalaa natakkanum?* was transformed as *"because they had scraped four coins together, did that mean they must lose all human feelings?"*. The phrase *naalu kassu* means somebody is fair wealthy. But it was converted into English as *four coins.* The context is missing here.

(8) The English translation has borrowed native words like *appa, ayya, cholam or kambu, pey, kodukka, silebi kenda, kenda*. The translator has borrowed native natives as the target language does not have similar culture. When a foreign word is used in the text, that word should be italicized and the meaning of the word has to be given in the parenthesis or foot notes. This was lacking in the target text. The readers of translation could not be able to understand the real meaning of the borrowing words.

Conclusion:

The loyalty of translation is duly based on the selection of equivalent terms in the target language. The translator must be familiar with culture of the source text for rendering the dynamic equivalences in all aspects. As regards the translation Bama's *Karukku*, culture and context of the source text are yet to be rendered into English seriously.

Reference:

1. Bama. *Karukku*. Trans. Lakshmi Holmstrom. Chennai: Macmillan, 2000.
2. Bama. *Karukku*. Chennai: Bharthi Puththakalayam.

Conrad's 'Heart of Darkness': Presentation of Cultural Conflict

Dr.Jayant Anant Kulkarni
Asso. Prof. & H.O.D.English
S. B. D. Mahavidyalaya,
Atpadi, Dist.Sangli.
(Maharashtra)
Email – jayantkulkarni67@gmail.com

Abstract

The main topic of deliberation of the present national conference is 'Cultural Conflict.' This research paper aims to point out one of such issues by referring to Joseph Conrad's novel 'Heart of the Darkness.' We all know that colonization is a threat to the socio- cultural existence of the colonized. Joseph Conrad through this novel has thrown light on the cultural conflict between the colonizers and the colonized. He focused on the issue that the colonizing powers have been colonizing and exploiting communities all over the world by using sugar coated labels like- Progress, development, industrialization…etc. Along with this main issue, Conrad tried to touch issues like- racial segregation, colour, class- contrast, exploitation, slavery, malnutrition, and plight of the black natives….etc.

Though we are living in the globalised world, still such inhuman practices are prevalent. It presents the population forcefully marginalized, exploited and colonized for different selfish purposes. Imperialism of the Whites in the African continent shows the double policy- outwardly supporting the progressive approach but, inwardly having cruel, selfish intentions to misuse power and everything. These people are struggling for autonomy and independence. This novel presents the clear picture 'how Whites colonized the Africans (black natives) living in the Congo basement.' ***Deterioration of the black native culture*** *is the main issue handled in this novel and it made it very famous all over the world.*

Key Words: Colonization, class, colour contrast, racial segregation, exploitation….etc.

The main topic of deliberation of the present national conference is 'Cultural Conflict.' This research paper aims to point out one of such issues by referring to **Joseph Conrad's** novel **'Heart of the Darkness.**' We all know that colonization is a threat to the socio- cultural existence of the colonized. Joseph Conrad through this novel has thrown light on the cultural conflict between the colonizers and the colonized. He has focused on the issue that the colonizing powers have been colonizing and exploiting communities all over the world by using sugar coated labels like- Progress, development, industrialization…etc. Along with this main issue, Conrad tried to touch issues like- racial segregation, colour, class- contrast, exploitation, slavery, malnutrition, and plight of the black natives….etc.

Though we are living in the globalised world, still such inhuman practices are prevalent. It presents the population forcefully marginalized, exploited and colonized for different selfish purposes. Imperialism of the Whites in the African continent shows the double policy- outwardly supporting the progressive approach but, inwardly having cruel, selfish intentions to misuse power and everything. These people are struggling for autonomy and independence. This novel presents the clear picture 'how Whites colonized the Africans (black natives) living in the Congo basement.' ***Deterioration of the black native culture*** is the main issue handled in this novel and it made this novel very famous all over the world.

This research paper refers to following some definitions of culture and culture conflict.

"Culture is the characteristics and knowledge of a particular group of people, encompassing language, religion, cuisine, social habits, music and arts." **(www.livescience.com)**

"Culture is the way of life, especially the general customs and belies, of a particular group of people at a particular time" (Cambridge Dictionary)

"Cultural conflict is a type of conflict that occurs when different cultural values and beliefs clash. It has been used to explain violence and crime." (Wikipedia)

Culture conflict theory is also known as cultural deviance theory. This theory suggests that crime is caused due to the clash of values that arises when different social groups have different ideas of acceptable behavior. In other words, different social groups have different cultural beliefs and ideas which conflict, and this conflict sometimes leads to crime. **Cultural imperialism** comprises the cultural aspects of imperialism. Imperialism here refers to the creation and maintenance of unequal relationships between civilizations, favoring the more powerful civilization. Thus, cultural imperialism is the practice of promoting and imposing a culture, usually that of a politically powerful nation, over a less powerful society; in other words, the cultural hegemony of industrialized or economically influential countries which determine general cultural values and standardize civilizations throughout the world. The term is employed especially in the fields of history, cultural studies, and postcolonial theory. Cultural imperialism can take various forms, such as an attitude, a formal policy, or military action, insofar as it reinforces cultural hegemony. Various academics give various definitions of the term. One of them is, '***Imperialism is the conquest and control of one country by a more powerful one. Cultural imperialism signifies the dimensions of the process that go beyond economic exploitation or military force.'***

The colonizing culture presents threat to the socio-cultural existence of the undeveloped world. This novel is an outspoken expression of materialism & imperialism. It is noticed that imperial powers have been colonizing & exploiting the human societies by using sugar coated labels like progress, development……etc. It shows that silent, marginalized voice can be raised through literature. Conrad's 'Heart of the Darkness 'presents the same idea. In broader sense the concept of the culture conflict is the result of the struggle between the forces of centralization & decentralization. Marginalized, colonized, exploited nations 'group, it covers millions of people of small nations & their groups are facing cultural conflicts. They are struggling for autonomy & independence. It now has resulted into a movement that is struggling against the cruelty, selfishness of today's mass societies. They demand to form a new human scale & a decentralized world order. Demand of the right to self determination is at the centre. They don't get economic & political upliftment. They can't afford access to the 1st world standards of living. Ironically they are called as 'hidden nations'. The colonizing culture sets up the laws & completely threatens the cultural existence of this world.

Cultural conflict is reflected through the novels of many writers from 20th century. Joseph Conrad is the main among these novelists. This paper aims to throw light upon the view that how Conrad through his novels deals with the presentation of the plight of the Africans. His famous novel 'Heart of the Darkness' is referred to highlight the issue of how whites dehumanized the Africans living in the Congo basement. Plot outline of this novel, its structure, thematic aspect, symbols used in the novel-all this presents cultural conflict of the Africans. It is presented through following ideas- character Vs character, character Vs self, character Vs society…etc. Also, Conrad has tried to present it through following different themes- White man's entry into dark country making natives' life miserable, unfruitful efforts to civilize the blacks and the lesson that the white community must learn from all this.

In 1890, Conrad sailed to river Congo on a Belgian steamship. He sailed through the ivory trading stations which were established by the imperialist whites. He noticed that the agents were collecting ivory & exporting it to Belgium & further it was sold to various European nations for making ornaments & other articles. Conrad observed deteriorating conditions of the black natives. His own experiences of the dark continent-Africa have explored through this novel. It shows inner depths of the human mind & the darkness hidden in human mind. It presents Marlow & Kurtz as the main characters. Both are from white community& for different purposes they entered the dark continent of

the Congo basement. The chief accountant, manager, brick maker, the Russian, black natives are the minor characters in this novel. Story of this novel begins on the deck of 'Nellie.' Marlow tells others that Britain, now civilized was a dark country. Civilized Romans invaded & conquered Britain many centuries ago. Marlow got appointment as a captain of the steamship & his mission was to sail to the inner station of the company in the Congo basement & to bring back ailing Kurtz to company's office. After his physical & mental checkup, he signed the contract & got appointment. He traveled by a French steamer to Congo & took charge of a steamboat. As the journey began, he saw many shocking things & witnessed horrifying conditions of the black natives. Then he started his journey to the outer station of the ivory trading company. Marlow's observations, experiences &exploration of the Congo basement are presented through the three sections of the novel. They present his visit to the outer, central & inner station.

Whites colonized the powerless, helpless black Africans. One's power is other's weakness. This principle was followed everywhere. To Marlow, colonization is nothing but robbery with violence, murder on large scale & total darkness for the colonized. After laborious journey, Marlow reached the outer station of the ivory trading company. He saw machinery lying useless in thick grass. Some men busy in rock with gunpowder. It was useless effort. He also saw black native men, each with iron collar round his neck linked by chains. They were treated like beasts & not as human beings. Marlow thought that he entered the gloomy circle. He saw a skeleton that is starving small black boy with white cotton round his neck. He saw black shapes lying on the ground dying slowly due to starvation& disease. All this shows malnutrition, starvation, exploitation, colonization.

After this, Marlow reached the central station. He met the manager who had no intelligence & manners. He told Marlow about company's motives. Marlow saw a painting of blind folded woman carrying a torch. It was painted by Mr. Kurtz. He was the member of the ***'New Gang of Virtue.'*** It is said that the whites like Kurtz entered the heart of the darkness that is Congo basement to civilize the black natives but actually they became the part of that society & turned themselves as members of uncivilized society.

Marlow's visit & stay at central station shows manager's rivalry against Kurtz & his innate cruelty against the black. These blacks showed more restraint & self control than the whites. At last Marlow reached to the inner station established by the ivory trading company. Third section of the novel presents Marlow's visit to this station. Here, he tries to complete his mission. He had to face many difficulties in reaching to this station. He saw Kurtz was ailing& was on the death bed. Black natives were opposing Marlow. They supposed Kurtz as the image of God. They attacked Marlow's crew. At last Kurtz died with the last words on his lips, 'Horror! Horror!' His dead body was buried in muddy hole. What man has done to man? End of the novel presents merciless beating of the blacks, their poor living conditions, starvation, chaining & hard work, their exploitation by the whites ……etc. Manager has rightly said to Marlow, 'The white ivory that matters and not the lives of the black natives.' It shows the cultural conflict.

Conrad reflected it by making use of characters, their actions, dialogues & things as symbols. Kurtz's character is much symbolic. It clearly shows how uncivilized society affects lives of people. He was a man of 'Universal Genius.' He entered the Dark Continent to civilize the black natives. But, instead of civilizing them, he himself almost became a savage. Novel presents that he was degenerated from civilized to uncivilized, from cultured to uncultured (savage) and at last traveled from light to the total darkness. Manager at the central station & accountant at the outer station represent typical white civilization – practical, selfish, materialistic & above all their exploiting, colonizing & dehumanizing nature is presented. Always they maintained difference between white & black. Evil in that Dark Continent had centered in the form of white trading agents. It shows that not the black but the white symbolizes the evil. Conrad through this novel shows that cultured are not cultured but, uncivilized present culture. What Conrad did was to find out & to throw light on the evil

hidden the human mind. Exploration of the evil is at centre of this novel. Marlow refers to the city of Brussels as, 'White Sepulcher'- it means a place outwardly pleasant but inwardly corrupt & evil. It is imperialism & colonial exploitation of the ignorant natives by the whites. The two black knitting women showed Marlow Company's office. This symbolizes that they were guiding Marlow to the doors of darkness, doors of evil. Ivory the white color shows greed, selfishness of the white people. Silence, thickness of woods shows mystery, horror & darkness. It means that Conrad used darkness as setting to show the cultural conflict.

References:

1. Albert Memmi, 'The Colonizer and the Colonized, trans.' Howard Greenfield (Boston: Beacon Press, 1967): 44.
2. E. K. Hay, The Political Novels of Joseph Conrad : A Critical Study (Chicago : The University of Chicago Press, 1981) : 137.
3. Joseph Conrad, 'Heart of Darkness' (Harmondsworth, Middlesex : Penguin, 1973)
4. Jacques Berthood, 'Joseph Conrad: The Major Phases' (Cambridge: Cambridge University Press, 1978) 48.
5. Page, Norman. 'A Conrad Companion.' London: Macmillan, 1986.

Webliography:

www.livescience.com

Religious Ambiguity and Syncretism in 'A House of Mr. Biswas' by V.S.Naipaul

Dr. Anshika Makhijani
Assistant Professor of English,
School of Humanities and Arts,
Jagran Lakecity University,Bhopal

Abstract:

'A House of Mr. Biswas' deals with a second generation Indian immigrant's search for identity in the multi-racial society of Trinidad. It not only forms the basis of the narrative structure of the novel but is also responsible for its hero's difficulty of adjustment in his relationship with his wife's family. V.S. Naipaul chose to write novels about the Hindu Community of Trinidad as he knew it more intimately than he did the English community of London. Naipaul himself hovers between condemnations of both the old and new systems. The paper will deal with study of interest in the social change of his society and highlight on how the expatriate Hindu society in Trinidad loses its traditional customs and beliefs under the impact of the West- oriented Creole culture of the island.

Keywords: Multi-racial, immigrants, condemnations

Introduction:

Vidiadhar Surajprasad Naipaul is one of the foremost English writers of modern times, but his experience of life as a third generation. West Indian of East Indian descent has charged his writings with a feeling of rootlessness or insecurity which is expressed in a satiric or sardonic manner. From a very early stage V.S.Naipaul displayed a distate not only for the traditional Hindu way of life followed by his ancestors but also for the slave society of Trinidad which remained under British rule till 1962.

Having been born and brought up in the slave society of colonial Trinidad, V.S.Naipaul felt lonely in metropolitan London. He lived in London bedsitters and he wrote: "All mythical lands faded, and in the big city I was confined to a smaller world than I had ever known. I became my flat, my desk, my name." Often, nodding off with the electric heater on, he would wake to a nightmare that he was in tropical Trinidad. Though living mainly in London, he has travelled frequently in the West Indies, North and South America, India and Africa. However, he has found every country to be a nightmare for an uprooted man like himself.

V.S.Naipaul chose to write novels about Hindu Community of Trinidad because he knew it more intimately than he did the English community of London. He found himself in an odd, suspicious situation, an Indian writer writing in English for an English audience about Non – English characters who talk their own sort of English. Yet, there were writers in his position who had overcome public indifference. He had studied them closely and found that, apart, of course, from plain merit, there were three devices he could employ to succeed as a writer. The first was sex, but he could not write on sex on account of the lack of skill or the wide experience needed for doing so. Besides, he would be embarrassed even at the moment of writing as his friends would laugh and his mother would be shocked to read his works. Another device was to introduce an English or American character and write the story around him. This was the device used by British film- makers who put American characters in the most English setting. It was a good business but bad art. Then there was Race. Books about racial discrimination were very popular as they gave a sadistic pleasure to their readers by dramatizing the conflict between the oppressors and the oppressed changed very quickly. Those were the three devices open to V.S.Naipaul when he intended to write novels, and he rejected all of them. Some of his well - wishers suggested that he should cease being a regional writer as he

could write about the English people in London who kept indoors most of the time on account of the cold climate. Consequently, he decided to write about the expatriate's search for identity in an alien environment.

V.S. Naipaul published *A House of Mr. Biswas* in 1961. It is one of the finest novels written by a West Indian novel written by a West Indian novelist in English as it traces with humour, pathos and universal implications- an ordinary man's struggle to establish himself in the imitative, transient and colonial society of Trinidad during the first half of the twentieth century. The Westernized Creole culture of Trinidadian society corrodes the Hindu customs and beliefs of the expatriate Indian community so as to produce religious ambiguity and syncretism. Hinduism is not destroyed but succumbs to the seepage from the surrounding society. The Tulsis celebrate Christmas in good Creole style, with English apples, cakes and ice- cream, and Portugese cherry brandy. Likewise the Catholic-influenced Creole custom of eating salmon on Good Friday finds unquestioning acceptance in Tulsidom. The two household gods of the Tulsi family, Shekhar and Owad, wear crucifixes while doing Hindu puja, attend the Roman Catholic College in Port of Spain and marry Westernized Presbyterian girls like Dorothy and her cousin. Govinds wife, Chinta, uses Hindu incantations in combination with a candle and a crucifix to find out who has stolen eighty dollars from her purse. When sickness strikes the Tulsis, Hindu prayers, Indian and African superstition and Western medicine are all called upon to contribute their complimentary offices. The Hindu rituals are still performed but the meaning has gone out of them. The young Mr. Biswas consecrates idols at Pundit Jairam's house and copies Sanskrit verses in strips of cardboard without understanding their meaning. When the family priest, Pundit Hari dies, Anand attempts to perform rituals he does not understand. Rituals are part of a game that is played occasionally played. Finally, Hanuman House, symbol of the last fortress of orthodox Hinduism, breaks apart as the inhabitants lose the cohesive force of their religion and try to claim part of the alien land as their own. Mrs. Tulsi discards Hindu puja for Catholic practices during the last days of her life in Port of Spain and Mr. Biswas sends his own children to the Sunday school despite dismissing Christianity as a recent superstition which is being exported to savages all over the world.

This sort of religious ambiguity and syncretism, or even neglect of traditional religion, is one of the earliest aspects of cultural clash with which Naipaul deals in the novel. And he progressively shows the sometimes subtle, sometimes obvious way, in which the forces of Westernization and Urbanization unsettle the moorings of Hinduism in Trinidad, and the shifting of attitudes and psychological bewilderment it produces.

Works Cited:

1. Boxill,Anthony, "V.S.Naipaul Starting Point."*Journal of Commonwealth Literature*,10 , No. 1 (August 1975).
2. Derrick,A.C. "Naipaul's Technique as a Novelist." *Journal of Commonwealth Literature*, (7 July 1969).
3. Lamming, George, *The Pleasures of Exile*, London, 1960.
4. Miller, Karl, "Naipaul's Emergent Country", *The Listener*, September 28,1967.

Searching Cultural Conflict In Ice-Candy-Man

Harichand Sugriv Shirsat
Shripatrao Chougule Arts & Sci.
College Malwadi-Kotoli,
Tal-Panhala, Dist.Kolhapur
Email - harichandshirsat@gmail.com

Abstract:-

Indian English Literature is a powerful medium in the hands of creative write for modify the social framework and presenting cultural conflict subject in the works.The term cultural conflict is a type of conflict that occurs when different cultural values and beliefs clash. It has been used to explain violence's crimes and riots on the base of culture. The conflict of a protagonist against circum stances of fate that stand between their innocence.The chief conflict occur when the protagonists suffered by his own temperament (Handbook of lit. terms page-228)

The present research paper is an honest attempt to explore and analysis with the help of the term cultural conflict. It is reflected in the selected novel Ice-Candy-Man (1988), published by Indian women novelist Bapsi-Sidhwa. She introduced multicultural world of Shared communities which turns in to chaos with the partition of the country. She wrote on religions prejudice of communities as Muslims and Hindus.It became a cause of communal riots, crimes and bloodshed during in 1947s. It was dark reality in the history of India. Where number of innocents were killed from both side where minority communities like Parsee stood in a fix on the issues of the partition.The novelist took this subject to present conflicted, reality into fiction Ice-Candy-Man. The story is narrator from child's point of view and records the incidents related to theme of partition and conflicts. She also wrote on crackling India out of her personal experience through the child character Lenny in the novel. The present paper is going to analysis cultural, communal, events, incidents reflected in the novel in details.

Key words – cultural study, Individual conflict, communal riots

The term 'Cultural Studies'

The Cultural Studies analysis, economic and political forces and power structure that are produced diverse forms of cultural phenomena.This term is growing for analysis the condition that cultural significances of all types of institution and literature accounted. The culture is not an organizational principal holding together the members of community.It is separateness from one culture to another and cultural deviance theory that suggest crimes are caused due to clash of values and beliefs as T.S.Eliot had given three ways of cultural conflict of whole society. These three principles are reflected in the novel Ice-Candy-Man. Where the researcher is going to interprets which is based on religious perspectives.

About the Writer :-

Bapsi-Sidhwa was borned in Parsee Zoroastrian parents in Aug.11.1938 at Karachi. She contracted polio when she was two years old. At the age of nine she observed partition in 1947s which would give shapes the main character Lenny in Ice-Candy-Man. She got marriage at the age 19 and moved to Bombay for five years before she divorced and remained in Lahore with present husband Noshir who is Zoroastrian. She lives in America but frequency visited to the Indian subcontinent. She wrote four novels. The crow Eater (1980) The Bridge (1983), Ice-Candy-Man (1988). An American Brat (1994) She was rewarded with awards and honors in the art as sitars, Imtaz Premed, Modella for foreign authors for water. In the present novel. She reflected inner voices of women and conflicted conditions of innocent people from religious prejudices.

Ice- Candy- Man (1988) this is the first novel of Bapsi-Sidhwa. The background of the novel is 1947s. Partition of India. The narrated is child girl who described the transition with chilling veracity. The novelist introduced an illustrates power of good fiction. The historical tragedy comes into real or alive. It has a multicultural base and political upheavals of the age. The child narrator who is Lenny Sethi. With the help of this character, Bapsi-Sidhwa narrates her own childhood experience that are related to partition crisis and the changing scenario of different communities people as Hindus and Muslims, Shikhs etc.

Ice-Candy-Ma shocked to see ghastly sights at Gurudaspur Railway station and become and wants to take revenge against Hindus. He became enemy of Shanta and take her (Lenny's Ayah) to Hiramandi of Lahore that is one of the conflict where religions prejudices play role in the mind of a persons. This incidents used to cultural chaos among the peaceful people of different communities before announcing partition. Here Shanta is just Hindu for Dhinawaz rather than friend. He lossed his Sanity, ready to take revenge of the death of his muslim friends. The Hindu-Muslim communal riots break out in Labore and Muslim and Shiksa become better enemies people began to safer place into Lahore, Shiks and Hindus reaches in Amritsar.

There is an announcement on all India Radio about the division of district into India and Pakistan. Communal mobs inquire about Hindus when mob stops outside Lenny's house and Inquire about attacks on Hindu Houses. They ask about the Hindu Ayah Shanta. Imam Din tells them about her fake departure. Ice-Candy-Man comes forward and asks Lenny. This is the big mistakes of Lenny's innocence where she discloses the news of Ayahs hiding place. After that she forcefully abducted by Ice-Candy- Man and others After abducted Ayah Lenny remains sad and shocked by Ice-Candy-Man behavior on the basis of religious prejudices. He married with Ayah and gave name to her Mumtaz. He was totally transformed him into killer and best. This look the picture of inner religions prejudices of people who forget humanity and ready to take revenge.

Lenny's talks about other characters in the novel such as her brother Adi, and her parents.Lennys Godmother Rodabai is an integrated character in the novel. She helps to ayah from the Hirmandi locality which is a locality of prostitute. Shanta Hindu maid of Lenny ablated and sent to Hirmandi by Dilnawz whose name is given to the little of the novel Lenny eventually able to track down her ayah, help her in the past her Godmother Rodabai save her & help to rescue from Ice-Candy-Man. She puts the recorded women comp on warriors Road which is well guarded.

The important part that is the migration it was foal of bloodshed of communal riots that stands for cultural conflicts. The writer being a Parsee had created the Character Lenny and her family in a way that is indifferent the religions battles.

The demand of separate nation for Muslim people cause to communal riots between Hindus and Muslims. It was the first problem of politics of the partition reflected in the novel. The riots lead to the killing of innocent people on the both sides. All India radio reports the case of violence. This is one of conflict discussed by the novelist.

Ice-Candy-Man is the heart breaking story about the partition of India and countless people became homeless, hart and dead. This period of time has been recorded from various views. The novelist has presented the child's point of view, is in troubles and alert herself forever from reality unfolding around her during partition. The main protagonist of Lenny starts story to narrate when she was just four years old and ends it after four years.

She expressed hors the people reacted with her and to the partition by commenting on the various people in her life including her Hindu Ayah. In this way, Sidhwa gives a breathtaking view of power, terror and cultured conflict, riots, Religions prejudices, violence's through the eyes of "young native" girl Lenny she reveals how her ayah the taken which means maid, connected to the very charging Ice-Candy-Man.

The present story describes the era of 1940s and the events of partition of 1947s. This was historical change where the British were leaving Indian and Muslims were getting their separate home hand. The ideology of Pakistan had been described as religions. Thus, the majority of the muslims migrated to the muslims majority areas, declared as Pakistan Hindu/Shiks moved to India. The important part that is the migration, it was full of bloodshed of communal riots. That stands for cultural conflicts. The writer being a parsee had created the character Lenny and her family in a way that is indifferent the religions battles.

The fighting between communities hits closer to home. The narrative is symbolic in its looks at growing up and coming of age despite external factors that seeks to hinder growth. Lenny expressed human derive fate, love, growth and strong will for out weight, the effects of war and hate. The narrative also shows that low important religion communities are she looks at her in each of them, finds points of connection and low the people losses relationship, peace, love mercy among communities during that event. The relationship between family and servants helps her to inform world view and allow her to make informed decisions based on new found love and compassion.

Conclusion :-

The novelist tried to present the conflicted condition of innocents like A yah who kidnapped, tortured on the basis of religion. Her tragically and suffering condition gives a new shape of world view where everyone of any religions person was suffered and disturbed by the cause of partition. Many people died while migrating. The story simple reveals that simple emotions of love, affection and struggles on the base of culture/religions. The novelist presents the events of partition but her characters shown through religions conflicts where we learnt the wild fire of communal riots

Bibliography

1. Kakar, Sudhir, The Inner World : A Psycho-Analytical Study of Childhood and Society in India, New Delhi : Oxford University Press, 1978
2. Mukherjee Meenakshi. The Twice Born Fiction :Themes and Techniques of the Indian Novel in English, New Delhi : Heinemann, 1971
3. Sidhwa, Bapsi. Ice-Candy-Man. New Delhi; Penguin Books; 1988
4. Swin, S.P. The Feminine Voice in Indian Fiction, Delhi; Asia Book Club; 2000.
5. LalimaChakraverty . Gender and culture in the works of Indian subcontinent's select women Novelists; Atlantic Publication 2012.

A Portrayal of Images of Woman in P. S. Rege's Poetry

Dr.Laxman Babasaheb Patil
Asso. Prof. & Head of Dept. Of English,
Athalye-Sapre-Pitre College, Devrukh.
Dist - Ratnagiri. Pin – 415804.
(Affiliated to University of Mumbai)
lbpatil25@gmail.com

Abstract

Purushottam Shivram Rege was one of the famous Marathi poets of the twentieth century. His literary works include critique, autobiography, novels, play, and collections of poems. Every poet is different from other poets in respect of his empirical, emotional, and temperamental world. Rege's empirical world is egocentric. The empirical world of Rege deals with creative power in human life and desire to live full blooded life. For Rege, woman is a source of creative power.The subject of Rege's poems is woman and experience of woman. His genius explores the images of woman in his poems. So, varieties of woman images appear in Rege's poems. Poetic genius of Rege is always engaged in expression of various incarnation of creativity from body and mind of a woman.He sees creativity in woman's body having sublimity and attractiveness, capricious and arbitrariness, original and mysterious in form. She attracts, invites, and deceives men by various forms of beauty.The power of woman appeared in Rege's poems in various forms like innocent girl, teenager girl, young girl, maiden, beloved, wife, mother. This quality of woman is endowed with beauty, creativity, tenderness, love, pity, pleasure, lust, compassion,happiness, capriciousness, arbitrariness.Rege is not attracted by the metaphysical and abstract beauty of a woman. He was enchanted by the physical beauty of woman. In doing so, he made woman a new myth.

Key Words: Poetry, Woman, Image, Beauty, Beloved, Mother, Love, Lust, Happiness.

Purushottam Shivram Rege (1910 - 1978) was one of the most famous Marathi poets of the twentieth century. He was the president of '*Marathi Sahitya Sammelan'* in 1969 at Wardha. His literary works include critique (*Marmabhed, Chhandsi*), autobiography (*Eka Pidhiche Atmakathan*), novels (*Matruka, Awalokita, Sawitri, Rennu*), play (*Ranga Panchalik*), collections of poems (*Sadhana Ani Itar Kavita, Himasek, Priyal, Dola, Dusara Pakshi, Suhrudgatha, Aniha, Fulora, Gandharekha, Pushkala*) Pu. Shi. Rege's poems like Pushkala, *Shewaga, Lilychi Fule, Lampat Ole, Zaadala Pane Yetat,* always attract and fascinate the minds of reader. There are various forms of a power of a woman in Rege's poems. The sensitive mind of the poet notices easy mannerism of a woman and beauty, creative power, and innocence. Rege's poetry descry the mind and body of a woman with physical sensations like touch, sound, smell, shape, form, taste. There is a conflict between love and lust. The alliteration of the word *'Pushkala*' expresses an attraction of man towards woman and gratefulness towards a woman's lavish offerings.

Every poet is different from other poets in respect of his empirical, emotional, and temperamental world. P. S. Rege's empirical world is egocentric.The empirical world of Rege deals with creative power in human life and desire to live full blooded life. Rege's poetry has this background. His poetry has this creative consciousness.For Rege, creative power is in woman. Woman is a source of creative power. So varieties of woman images appear in Rege's poems. Poetic genius of Rege is always engaged in expression of various incarnation of creativity from woman body.He sees creativity in woman's body having sublimity and attractiveness, capricious and arbitrariness, original and mysterious in form. She attracts, invites, and deceives men in various forms of beauty.Men are always eager and long for union with her.His poems like 'Shahanaaj', 'Shewga', 'Zaade Jenvha...', are important in this respect.

The power of woman appeared in Rege's poems in various forms like maiden, beloved, wife, mother.This quality of woman is expressed in her beauty, creativity, tenderness, love, lust, compassion, happiness, arbitrariness. The subject of Rege's poems is woman and experience of woman.His genius explores the images of woman in his poems.Sometimes Rege goes in Indian myths and explores the mystery of *Urvashi's* beauty.Sometimes, he contemplates the beauty of woman before him. So Parvate writes, “The special characteristic of his poems is his absolute surrender to the physical and biological charms and lure of the human female….The poet only betrays his sensual and exploitative attitude towards the fair sex stamping it as inferior and humiliating it.” (Parvate, 1971:156)

According to Rege, woman is not for satisfying the physical lust. She is woman. Man in his poems experiences and approaches woman's physical beauty not only on moral considerations but beyond moral considerations.Man in Rege's poems always respects woman for her beauty, love, lust, gratification, happiness and compassion.However, woman for him is incomprehensible, mysterious, and strange.Man, in his poems, at one hand is attracted towards woman and at another hand he thinks a woman's mind mysterious, unknown, unconscious.A woman breaks away all the false and deceptive relations of the world and comes to meet him. Man sees various forms in woman like timid deer, silent robber, a strange teenager.Man, in Rege’s poems sometimes experiences her, sometimes tries to understand her.His mind is always obsessed with her thoughts. A woman takes various new forms for attracting her lover in the poem '*Shahanaaj*'.The archetypal image of a woman has been attracting the attention of a man.

A woman becomes pregnant after the union of man and woman.When she becomes pregnant, her physical charm is excellent.P. S. Rege concentrates his attention on her physical charm which inspires his creative powers. He tries to portray the picture of the beautiful pregnant woman.

P.S. Rege's poetic work shows that he has no multifarious world of experiences. 'Passion for life' is at the centre of his world of experiences. For him a creative power means ‘passion for life’. Passion for life means lust to live life. He writes about the subjects of his poetry, "There is only pity, and the second is death. At present, my tendency is closer to the first subject." (Chandashi, 140) However, P. S. Rege is not attracted by the metaphysical and abstract beauty of woman. He was enchanted by the physical beauty of woman. He is allured by the ever new beauty of woman which is incarnated the nature by colour, smell, touch, taste, sound. Rege has a revelation of mystery and grandeur in tender, delicate, intoxicating, fascinated sweetness of a woman.

Sensous beauty of a woman attracts Rege's mind. His poetic imagination is fired by the tender, delicate and intoxicating beauty of a woman. The beauty of a woman always calls forth poetic sensibility and poetic creativity. The beauty and power of a woman is the principal inspiration of Rege's poetry. In his poetry, power of woman is appeared in various forms like – innocent girl, teenager girl, young girl, beloved, wife, mother, and she is endowed with beauty, creativity, love, lust, tenderness, pity, pleasure, capriciousness. The poetic genius of Rege noticed various characteristics of body and mind of a woman. In doing so, he made woman a new myth.

For Rege, a woman is not for satisfying physical lust, moreover, he does not perceive woman as pure, ideal, glorious object. His outlook towards woman is not moral or immoral.A man in his poems looks at a woman as a 'woman'. He experiences a mind and a body of a woman in a moral way. A man in Rege's poems experiences body and mind of a woman of having beauty, love, lust, pleasure and pity. Still it is mysterious and strange for him.At one hand, a man attracts towards a woman while on the other she is incomprehensible and mysterious for him. Rege has portrayed the pictures of woman and her beauty, attraction, love and lust.

Beauty and Lust: The beauty and mind of woman is essentially different from that of man. The beauty of woman has certain characteristics of womanliness.Rege tries to portray the the beautiful physique of woman.Rege's sensibility concentrates its attention on her beauty. In his *'Khuna*' (*Marks*)

he writes, "And the sky-colour of her thigh has / faint pink marks behind the cloud." This short poem is a beautiful poetic image. The poet has portrayed the physical beauty of woman by showing combination of faint pink colour of cloud and blue colour of sky. The poet experiences beautiful colour of woman's thigh. Her thigh means a blue-pink shining sculpture. In this way, the poet experiences the physical beauty of woman in the poems like *'Sathebaj'* (*Hoarder*), *'Pahile na Pahile'* (*Sneak a Look*), *'Laajwanti'* (*Bashful*), *'Swash'* (*Breath*), *Pushkala, Lal Tuza Angawatha*. Rege portrays the physical beauty of woman and various organs by using vivid images. Even though, he portrays the physical beauty objectively, his desire also reflects in these poems. In this way, poet achieved the impersonal subjectivity. Lust in Rege's poetry is typical. Its first characteristic feature is, it appears as a lust for life. Its second characteristic feature is, it has ancient traditional artistic eye for beauty.

A Feeling of Love: The first phase of Rege's poems shows the impact of idea of pure love. The poem *'Sadhana'* 76 (*Penance*) shows the idea of pure love. In this poem, poet tells all the major stages of pure love from its beginning to the salvation. However, the pure love is expressed through the abstract thoughts and conceptions. This feeling for pure love is charged with unity or oneness of spirituality and it has no experience of self-fulfillment. The poems like '*Apurtata*' (*Incompleteness*), '*Aasha*' (*Hope*), '*Pritiche Mardav*' (*Delicacy of Love*), '*Vinavani*' (*Request*) in this phase express this concept of pure love. Afterwards, in '*Fulora*', the collection of poems, poet gradually goes away from abstract concept of love. This pure love is replaced by the simple, easy experience of love. The concrete concept of love started to appear in innovative images in poems like '*Abhisarika*', '*Lylychi Fule.*'(*Flowers of Lyly*)

Love is essentially a natural human tendency. This tendency is manifested through various walks of life. The pictures and postures of love have been manifested from ancient times in literature, poetry, pictures, stories, myths and sculptures. The lovers in Rege's poems then start to show mental and physical reciprocal attraction. They give response to each other and understand each other and love each other. Poems like '*Tridha Radha*' (*Confused Radha*), '*Shahanaj*' show lust, love and knowledge. A woman is eternally attracted towards a man and he also accommodated her in himself. Radha takes suitable incarnation for Krushna. Radha is a prototype image of woman. She is a creative power and force in nature.

The love story of Radha and Krushna is a prototype of all the love stories. Radha is a symbol of devotional love of a woman. Radha is a symbol of womanhood. Krushna is a symbol of a complete man. The love image of Radha-Krushna has acquired a archetypal importance. This archetype suggests love, romance, pleasure, pity and creativity. Rege, as per his requirement and necessity receives some of the elements in his poems. Then he artistically projects and makes innovations in his love poems like '*Radha-Tridha*'(*Confused Radha*), '*Bunthi*', '*Sang'*, '*Bhan*', '*Champeyachi Pivali Pavalan*', '*Dwariket Radha*'(*Radha in Dwaraka*), '*Hone Zale Kasetari*'(*Anyhow its Done*)

Archetypal Image of Woman: Rege's sensitivity experiences image of woman in many forms and relations like girl, beloved, wife, pregnant woman, mother, etc. In the same way, Rege imaginatively experiences woman in the form of mother goddess. He experiences the image of woman in poems like '*Chetakin Tu*'(*You Witch*), '*Tu Nahi Mala Pahile*'(*You Have not Seen Me*), '*Urvashi*', '*Mastani*', '*Lavlav*', '*Shahanaj*', '*Sastang*', '*Hiran*'(*Deer*). He has given a special importance to prototype of mother in his poems.

There is an extraordinary importance and meaning for the mother-son relations and its experience in the development of human life and civilization.An infant experiences woman immediately after its birth. But this woman meets in the form of a mother. As Eugene Monick writes, "In a world, the woman first exists as a mother and the man first exists as a son." (Monick, 51) First of all, the mother-son relationship establishes between man-and-woman. Then his consciousness expanses and he experiences many relations. He gives importance to mother, because she loves him,

takes care of him, rears him up, and the most of all he depends on her for many of his requirements. Erich Neumann says, "The child, for example, first experiences in his mother the archetype of the Great Mother, that is, the reality of an all-powerful numinous woman, on whom he is dependent in all things, and not the objective reality of his personal mother." (Neumann,15) In this way, man experiences archetype of mother in his own mother. As a result, an archetype of mother exists and rules on the collective unconsciousness of human culture. This is another image of woman in Rege's poems. He experiences all physical gratification in a woman (wife) as well as he experiences a motherly love in wife. As a result, he goes away from real mother. So it is not fair to admit what Parvate argues, "He is incapable of viewing the female as the mother of the human race that is to be adored and venerated or the sister to be admired and cared for or the daughter to be looked after and made over for the perpetuation of the human race." (Parvate, 1971:156)

The poetic imagery of Rege is influenced by sentiments of archetype of a woman. Images related to the body of a woman are working in two ways in his poetry. Some poems like '*Khuna*' (*Marks*), '*Pahile n Pahile*' (*Sneak a Look*), '*Swash*' (*Breath*) present imaginative dream picture of woman's mind and body. Rege tries to present womanliness by describing minimum organs of woman in minimum words. Normally, he presents woman's mind and body by describing eyes, lips, and breast. But in some poems like '*Mastani*', '*Sastang*', '*Shahanaj*', the images of woman's body acquire symbolic meaning of archetypal woman. Moreover, in these poems conventional images like 'day-night', 'light-darkness', 'sky-earth' also acquire new symbolic meaning. Both, the archetypal mother and archetypal Radha (*beloved*) are images of archetypal feminine.

Rege has created many images of woman out of his experiences of woman. The woman in Rege's poetry is completely silent, satisfied, happy, merciful and creative.

Bibliography

1. Feldhaus, Anne. *Images of Women in Maharashtrian Literature and Religion*, State University of New York Press, Albany, 1996.
2. Monick, Eugene, '*Phallos: Sacred Image of a Masculine* ', Inner City Books, Canada, 1987.
3. Neumann, Erich, '*The Great Mother: An Analysis of the Archetype*,' Princeton University Press, New Jeresy, 2015.
4. Parvate, T.V.: *Maharashtra State Gazetter*: Language and Literature. 1971:156
5. Patil, Gasngadhar, '*Suhrudhgatha*', Continental Publication, Pune, 1998.
6. Rege, P. S., *Chandashi*, Mauj Prakashan, Mumbai, 1968.
7. Thigale, Vedashree. *Marathi Kavyatil Strichitran*, Snehavardhan Publishing House, Pune. 2007.

Cultural Conflict in Rama Mehta's Novel 'Inside The Haveli'

Dr.Dinesh D. Satpute
Assistant Profssor,
Department of English,
Y.C.Warana Mahavidyalaya,Warananagar
dineshsatpute2010@gmail.com

Abstract

Rama Mehta's 'Inside the Haveli' (1977) presents the story of the protagonist Geeta's quest for her identity. In both the traditional world and In Indian patriarchal society of the Haveli, all the women characters are marginalized by other male as well as female characters. The Women are not treated equal to men and are obstructed from rights, opportunities and resources that are normally available to members of society.

The present paper explores how Geeta, the protagonist of the novel, after entering the world of the marginalized community of women, faces many problems which are unexpected and how she is confused between her modern views and the traditional values of the Haveli. The novel depicts Geeta's war with the patriarchal and conventional society.

Being a modern woman, she feels as an outsider in the Haveli. She finds it very difficult to be fitted in the most orthodox family of Udaipur and mould herself according to the Haveli. The paper explores Geeta's attempt to create woman-space in the male-dominated society and establish her own identity.

Key Expressions: Conflict, Cultural, Haveli, protagonist Purdah, *Quest, Patriarchy, Values, Marginalized*, Mewar,

Inside the Haveli presents the story of the protagonist Geeta's identity–crisis in the cross–cultural content. Brought up in Bombay, Geeta the independent young woman struggles to maintain her modern identity in a traditional world of the haveli of Udaipur, where she is married. Therefore, the novel projects a journey to find woman space in the society and to search one's own authentic identity.

The novel presents mind-boggling variety of theme as well as style. Geeta displays a disgruntled self which is at war with the patriarchal and conventional society. Geeta tried to speak in a distinctively personal voice, among the collective voice, asserting the autonomy of women.

Inside the Haveli explores a journey the protagonist undergoes to overcome her search for identity at the mental, social and physical level. Her journey starts in Physical manner when she moves to Udaipur by train after getting married to Ajay, an educated science Professor having aristocratic norms. There is also a movement from present to past and past to present which occurs in the mind of Geeta. She often feels nostalgic about her past, as being modern, she feels herself an outsider, unable to adjust her.

In accordance with the taboos and norms of conventionally webbed society around her, The narrator's description highlights: "Two years ago when she (Geeta) left her parents' home in Bombay, she did not know that she was leaving behind a way of life in which there was a free mingling of men and women".

Inside the Haveli presents an intimate picture of a system which existed since feudal times and is a revelation of attitudes towards women and their status in a certain section of Indian society. It is a presentation of life behind purdah in Udaipur and focuses on how Geeta arranges to be fitted in the most orthodox family of Udaipur and in the haveli as well as it is the study of metamorphosis brought to the haveli by her advent.

Geeta, though an educated but being an idealized Indian wife, was unable to reveal her opposition to her husband's idea, remains mum "the dream of leaving Udaipur died in her heart. She realized that her husband was too rooted in the traditions of Udaipur. At last, she was sure that her life was to be in the haveli" (54). Geeta, too, had changed. She had lost much of her girlish impetuosity; her temper was subdued.She had gradually forgotten her own carefree girlhood, in which there had been uninhibited laughter and freedom.

Geeta had become more and more involved in the routine of the house hold; she accepted the discipline of the haveli without protest. But there were many times when she felt the crushing weight of the walls that shut off the outside of the walls. Trying to search her inner self, her true identity, she sinks to her past, thinking something. Mehta has deftly explained her psychological state:

Geeta sat on a mat, a shawl wrapped round her shoulders; her hands were spread over the crackling twigs. She stared at the little flames that erupted each time a twig has added to the fire. The flames lit her face but her eyes were remote as if she was somewhere else, and there was weariness in her expression.(88)

Geeta is fickle–minded. She is in conflict with her own inner self. Geeta was pricked by her own fluctuating ideas at Vijay's marriage: "the violence of her thoughts sent shafts of pain through her head" (164). After winning permission for classes from Bhagwat Singh ji, she thought that she had taken the wrong decision. But her decision won appraisal from the women of the haveli later on as Sita being educated, got suitable match for her marriage. Manju, her Bua sa appreciates: "I am glad you are bringing new ideas into the haveli" (115). Geeta found the woman of the haveli shared a common past.

It *is* an excellent novel about a young, college-educated girl of free culture in Bombay who marries the son of an ex-prime minister of Mewar and comes to her husband's traditional *haveli* in Udaipur.

The moment she steps out of the train, however, Geeta gets the biggest shock of her life, for not only is her face instantaneously covered by her women relatives and maid-servants who take complete charge of her, but she also immediately finds herself engulfed in a pattern of life which is totally alien to her modern upbringing in Bombay.

As soon as she reaches "home", she is further shocked by the realization that the men and women live in different parts of the huge *haveli*, without any contact with each other. Indeed, life inside the *haveli* is governed by an impossibly rigid etiquette of dos and don'ts, and for her, as for all the other women; there is no life outside the *haveli*'s high walls.

The youthful Geeta finds herself unable to reconcile with the idea of spending the rest of her life in *purdah*. But at the same time she sees no escape from this out-dated way of life, for her husband is too deeply rooted in his traditions and too deeply attached to his parents to take up a job in some other city.

Moreover, she gradually comes to realize that, in spite of their exacting demands of conformity with the family tradition, her parents-in-law are essentially warmhearted and generous.

Slowly and painfully, therefore, and almost in spite of herself, Geeta finds herself adjusting with the life in the *haveli* and with the thought of merging her identity of her children in the tradition of her husband's ancient family. But in the process she succeeds in initiating some reforms for the women of these ancient *havelis* by starting literacy classes for them and by sending the female children to school.

Her women relatives, of course, oppose her plans, but her father-in-law, realizing that with the end of the princely era, the old pattern of life could not possibly continue for long, supports Geeta's attempt to make the women less dependent on the *havelis*.

The novel portrays the educated heroine's journey from modernity back into the traditional world behind the veil, where the severe restrictions of etiquette and subservience dominate life. Thus, Geeta is transformed into the mistress of the haveli and is entrusted with the duty of continuance of its traditions. When Rama Mehta wrote this book, the society itself was passing through the birth pangs of transition from tradition to modernity. The ethos of the novel is neither the victory nor the defeat but of harmony and understanding between the two opposing ideas of modernity and tradition. The novel also brings attention to the aristocratic feudal system of Rajasthan.

Inside the Haveli also depicts a cultural upheaval in Geeta's life. She breaks the silence of the haveli by the steps taken towards her emancipation in the stringent and traditional customs of the haveli. The haveli represents the silence of women in the Rajasthan where this haveli is a symbol of this oppression. The haveli has no violence on the ladies. Though there may be other havelis which are depicted bigger than this haveli, "Sangram Singhji's haveli is the biggest in the lane, although it is not the biggest in the old city .The haveli has been described outwardly shapeless but inwardly well-planned that is symbolic of the social boundaries of women under the strict and sturdy rules like stone of the haveli.

Geeta finds the environment of haveli congenial for men as all of their wished were fulfilled easily, "In the haveli the men were regarded with awe as if they were gods. They were the masters and their slightest wish was a command; women kept in their shadow and followed their instructions with meticulous care" (Mehta 21).Geeta" s mother was different from the other women. She had a dominating role in the family and kept all the servants up and going from morning till night. Men were free from all domestic worries. Another adjustment problem with Geeta is that she, being an educated girl thinks herself different from the other dominant members in the house. She spent a life like an uneducated domestic wife, everything would have been in her favour, but now she fails to adjust herself in that environment. When Geeta came to the haveli everybody is ready to find fault with her. She finds none in the home she can trust. Only her husband helps her but he is with her but only at night. Her husband, Ajay understands her feelings and tries to enter for a short while on any pretence in the women cell during day also, Ajay realizes her need and occasionally comes upstairs on some excuse or the other but these visits were short and hurried.Geeta was embarrassed by them.

Conclusions

Rama Mehta focuses on Mewari customs, taboos of Udaipur in her novel, Inside the Haveli. The novel appears classic and universal, revealing the condition of tradition-bounded women in India. Geeta knows that identity and self-assertion make her life more meaningful but she, now, realizes that this should not be at the cost of one's values and the best of one's traditions. She takes over the charge of the haveli to continue its age long tradition but not before bringing into it new concepts. She carves out her own identity as a New Woman living within the ambit of tradition. She neither shatters the ancestral dignity nor gives up essentials of modernity through education.

The novel also invites feminist critique's attention as it portrays the sufferings and disappointments of its protagonist and hidden issues. It is also important from Marxist point of view as we find class distinction: masters and servants in the novel. It is the story of Geeta who is trying to come out of her psychological conflict. However, it is a truth universally acknowledged that women have been denied existence as complete human beings though they are mentally and physically equipped to perform with men.

References:

1. Mehta, Rama. 'Inside the Haveli'. New Delhi: Penguin Publishers. 1977.
2. Barnabas, Sarla. 'Rama Mehta's Inside the Haveli: The Winds of Change' in Recent Commonwealth Literature ed. by R.K. Dhawan. Vol.I. New Delhi: Prestige Books. 1989.
3. Employment of Aristocratic Nation in Rama Mehta's Inside the Haveli" in South Asian Review. Vol. 30. No. 1. September/October 2009
4. Geetha, V. Patriarchy. Theorizing Feminism. Calcutta: Stree Publishers. 2007.
5. Khan, A. G. Inside the Haveli –The Silent Transformation. Feminist English Literature. ed. M. K. Bhatnagar. New Delhi: Atlantic Publishers. 2003
6. www. Wikipedia

Cultural Clash in 'A Passage to India'

Dr. Kranti V. More
Dept.of English,
Shivaji College, Renapur (MS)

Introduction:

The novel entitled A Passage to India is written in 1913 but published in 1924. It was nothing but the presentation of E.M. Forster's own experiences as resident of India. As Boris said : 'Forster, representing the finest and most human in the liberal spirit, began in "A Passage to India" the tradition of using Indian life as an image of personal experiences.'(Boris: 1983:319). It consists of a lot of symbols such as of places and characters, religions traditions etc. It is a mystical text of the documentation of the attitudes of British colonial officials in India. The place where the most of the part of the novel takes place is Chandrapore, along the river Ganga, but mainly popular and notable for the Marbar Caves.

E.M.Forster described the various attitudes of elite Britishers, rulers of India, toward the Indian population. He points out the superiority complex in the behavior of Englishman. It can be noted as an exploration of Anglo-Indian friendship. But, throughout the novel we see a barrier of culture, race, and religion in their friendship.

'A Passage to India', is a fine example of how different cultures, when forced to intermix, misunderstand each other, and what consequences stern from those misunderstandings. The novel ends without giving any positive answer to this problem. It concludes with the British would be well served India with kind and sympathetic behavior; he does not raise the question about the right of the British Empire to rule India.

Forster not only talks about the differences between Englishman and Indians but points out the different religions, castes, and traditions itself in India. 'A Passage to India' deals with the failure of human being able to communicate and maintain relations with other human being without any prejudice, so throughout the novel readers do not find any satisfactory relationship between them, though they are Indians.

E.M.Forster stressed upon the 'religion', and shows how religion is the most important factor of Indians living. So there are conflicts between Hinduism, Christianity and Islam. Forster's characterization also makes it clear that, prof.Godbole, Mrs. Moore, and Dr. Aziz are the protagonists of their own religions. Particularly most of the British characters such as mrs.Moore, Miss Adella Quested, Mr.Ronny seems themselves as the elite English colonials and treat all native Indians without giving any respect.

Actually culture is the main point of all these differences. English people's behavior, manners and etiquettes are totally different from the Indians, thus cultural clash is also one of the major themes of the novel. Due to this cultural difference one can points out the clear-cut classifications of Christians, Hindus, and Muslims.

As Dr. Aziz says, "It is useless discussing Hindus with me .Living with them teaches me no more, when I think I annoy them, I do not. When I think I don't annoy them, I do."

E. M. Forster shows cultural misunderstandings and demonstrates how these misunderstandings become hardened into cultural stereotypes and are often used to justify the uselessness of attempts to bridge the cultural gulfs. At that same time amazingly he shows Dr. Aziz becomes a good friend of British peoples (Mrs.Moore) than of Indian Hindus. When he meets Mrs. Moore for the first time in a Mosque, he attracted towards her by seeing that, she is observing the same rules of Islam. She removes her shoes before entering in the Mosque, and her only act becomes the strong bond between Dr.Aziz and her friendship. With this short scene Dr.Aziz, develops

friendship with Mrs. Moore easily, but cannot behave with the Hindus with such ease. Though they both are from different countries and cultures they found common similarities in their behavior, reveal their souls. Here Forster himself makes his own hypothesis false. If a Muslim can found the common things in a Christian then how cannot he found some similarities in Indian Hindus?

Cyril Fielding is also an important character of the novel. He is also an Englishman working in Chandrapore. He is most associated with Forster. Fielding is one of the most successful at developing relationships with native Indians. He does not believe or follow the racial or cultural distinctions between him as an elite Christian and native Indians of both religions. By creating such character Forster gives a positive answer to his own question which rose from the starting till the end of the novel, 'whether it is possible for a human being to be friend of other human being?'

Friendship between Dr. Aziz, Mrs. Moore and Mr. Fielding, represents them as models of liberal humanism. Forster tries to suggest that British rule in India could be successful if only English and Indians treated each other as these three characters treat each other –as worthy individuals who connect through frankness and good will.

Adela Quested, an Englishwomen is an educated and a liberal thinker. She just likes Mrs. Moore raised the question of standard behavior of the English toward the Indians. Mrs. Moore and Adela both wants to see the 'real India' rather than an arranged tour. She visited local places and make communication with the common Indian population. She could understand the India and Indians after one to one meeting and communication with them; as a result she decided not to marry Ronny. Ronny, a typical Englishman does not have any love or affection for India and Indians. Adela doesn't like Ronny's tastes, opinions, and behavior which was totally like older, and so called wiser British Officials. Her refusal causes clashes between them.

The Marbar caves scene represents the inner crisis of rationalism against spiritualism of Adela. After such crisis Adela comes at a conclusion that her assault and the echo are representatives of the scope of her rational comprehension. She is pained by her inability to articulate her experience .She is filled with the realization of the damage she has done to Dr. Aziz. Mr. Fielding is become her friend and sees her as a brave woman rather than a traitor to her race.

Adela and Mrs. Moore are developed in parallel to each other. Both have the liberal humanistic approach for Indians and hope to see the 'real India'.

However, where as Mrs. Moore has a genuine interest and affection for Indians, Adela want to see the 'real India' only on intellectual ground. So she puts her mind to the task but not the heart and therefore never connects with the native Indians.

After the Marbar caves scene the action of every character changes in such a interesting way , which is correctly described in Longman dictionary as, "The only British who believe Dr. Aziz innocent are fielding, who has long been his friend and Mrs. Moore who leaves for England before the trial and dies at the sea. As Adela recovers, she has doubts about her charge and considers the possibility of hallucination. At the stormy trail. While giving evidence, she endeavors to re construct the critical day's happenings as in a vision that she declares in the court: 'I have made a mistake… Dr. never followed me into the cave'. The novel is essentially a tragedy of racial tensions and antagonism in which the case of Dr.Aziz is symbolic episode" (Longman, 2000:410)

Doubt and ambiguity surround are the two key incidents in the novel which occurs at the Marbar caves. On a literal level, Adele does not know, if she has really been in the cave or is she has only imagines this incident. There is larger ambiguity about what really did take place. An even more metaphorical ambiguity surrounds Mrs. Moore's experience at the caves. While she is inside one of the caves, she hears an echo and suddenly feels that everything including her religious faith is meaningless in the 'A Passage to India' have also a symbolical importance they represents the different religions in east and west. India is seen as a meeting place of 3 religions: Christianity, Islam and Hinduism. They represented by the 'caves', 'Mosque', 'temple' through out the novel. Mrs.

Moore, Dr. Aziz, Prof. Godbole are the representatives of these 3 religions respectively. Aziz lives with the Muslim heritage, Mrs. Moore have faith in Christianity which teaches charity love and forgiveness while for Prof. Godbole Hinduism is "completeness, not reconstruction".

Symbols are objects, characters, figures or even colors used to represent abstract ideas in the novel. The 'Marbar' caves represent all that is alien about nature. The 'green bird' symbolizes the unidentifiable quality of India or it symbolizes the muddle of India. The 'wasp' is appears several times in the novel, usually depicted as the lowest creature the Hindus incorporate into their vision of universal unity.

Conclusion:

'A Passage to India' is full of culture clash it is in between two fundamentally different cultures those of east and west. Forster have differently presented his views than other writers of his age , " He rejected from the first any idea of being a solid chronicler of a society , of filling with realistic detail a broad of canvas, of making his narrative, acceptable and convincing by accumulating representative characters and events. He works in brilliant flashes, sudden revelations of character, glimpses of heights and depths, action that is not realistic and typical but symbolic. Loading everything in a scene with meaning, this evocative method, closer to poetic creation than to ordinary prose narrative makes unusual demands upon a novelist." (Priestley, 1960:355)

Though the novel ends with the reconciliation of Aziz and Fielding, the final line of novel is pessimistic. It seems that without directly quoting `Rudyard Kipling's, "East is east and west is west and never the twain shall meet", Forster adopts this as a central theme of culture clash in a Passage to India.

References:

1. Ford, Boris (1983) The New pelican Guide to English Literature vol.8 The Present, London:Pelican.P.319
2. Longmam (2000) Dictonary of Modern Literature.London:Longman P.410
3. Priestly,J.B.(1960) Literature and the Western Man. London:Heinemann P.355
4. Rudyard Kipling: (1889) The Ballad of East and West.

The Untouchability in Arundhati Roy's The God of Small Things

S. D. Rajratna
Assit. Professor in English.
K. H. College, Gargoti
Maharashtra State
Gmail - sdr4edu@gmail.com

Abstract

The present paper investigates the untouchability in Arundhati Roy's 'The God of Small Things.' The objective of this study is to focus on the untouchability as reflected in the novel, "The God of Small Things." The researcher has attempted to analyze the untouchability, the major issues of rigid caste system in Arundhati Roy's "The God of Small Things" in terms of its over happening effects on social system.

The study uses socio political criticism which emphasis its analysis on the socio-political context of the novel itself. Arundhati Roy's "Man of Booker Prize" winning novel, "The God of Small Things" (1997) is amazing its capability to co-currently deals with so many array of thoughts that regards the personal family relationship, social conventions ethnicity, political beliefs and most worldwide human emotions and deeds.

The God of Small Things reflects the real condition of the political, situation, caste system, religion and family in Indian structure in twentieth century. This novel depicts the glimpse of the untouchability; minority and the Hindu code of untouchability, the orthodoxy's brutality, cast based politics, politics of transgression, aspiration of the lower caste men representation of communism, portrayal of gender description.

Key Words: untouchability, structure, realism, brutality, democratic, physical abilities, normal life, class structure.

The word social realism is used by Arundhati Roy in a very profound and vivid manner. In many incidents and situations we feel as such things are just happening before us "The God of Small Things" has it all: the echoes, calls and the cries of the Earth. This is not just an extraordinary novel, but an uncoiling spring of human foreboding and inevitability. In "The God of Small Things", Roy creates a microcosm that encompasses wife battling in fidelity, molestation, emotion insecurity, untouchability, pride and death within one family in the southern Indian state of Kerala. Class conflict, Gender discrimination, corrupt police administration, problems, & clashes of culture etc are the best examples of social realism

In the democratic India, at the end of the 20th century, still the untouchability is existing, this truth Arundhati Roy brought before the world. "The God of Small Things", the prestigious "A Man Booker Prize awarded novel depicts the untouchability and the cross class conflict. As a matter of fact cast and sub-caste based social divisions we find in the Hindu society since long. Untouchables are only found in the Hindu religious works, not in Islam or in Christainity. Christanity is world wide known for universal "brotherhood and humanism" but here, in the novel Arundhati Roy has described the intense cross class conflict, the conflict is not taking place between touchable Hindus and Untouchables, its between Syrian Christians and Untouchables. In this cross caste love affair, Ammu was not entrapped by Velutha Willingly she had submitted herself, but Hindu dominated Indian society would not allow the affair. Both of them had paid the highest price for that Velutha was killed and Ammu's family was scattered. Thus untouchables are *sandwiched* between the Hindu majority and other religious minority.

The Indian society, particularly Hindu orthodox, had imposed certain laws *"Whom to Love".* When we glance in the ancient literature of India, there are plenty evidences of that. According to the ban the untouchables were /are not allowed to love or marry upper caste women, while other Varna's allowed to defile the untouchable women. Actually the intercaste relationship was thus banned in the Matsya Puran, one of the old Puranas.

> *"If a low caste man wants to marry a high caste girl and does so, would be punished with death. Similarly high caste women marrying a low caste man should punish with death".*
>
> *(CCXXVI 131 II)*

Though the ban was preached in the past but even today is practiced strictly in rural India. The deeply rooted hate for untouchable is still practiced. It is only orthodox Hindu religion community but other religious communities also accept it. The rest of other religious minority practices the Hindu social code of untouchability only to flatter the Hindu majority. But Ammu and Velutha, both had overthrown the imposed law. Here in this novel lust kindled from both sides no one had trapped any one. And her seven years obilivision lifted off. An untouchable affair with touchable women is not granted in rural India in any community. Even untouchable would not dare to do so such things because they know the consequences. Veluth's father knew the consequences so he rushed to inform about his son's affair with view to punish him the lady of the house spat on his face.

In the god of Small Things, Arundhati Roy writes about the love laws, *"The law that lay down who should be loved, and how. And how much".* These love laws are in a way another word for social boundaries. In the novel, Roy writes about love laws as something that has always existed that probably will always be there. She claims it came before Marxism arrived to Kerala, before the British, the Duch and the Portuguese, and that they even existed there before Christianity came to Kerala.

Ammu and Velutha have already transgressed several boundaries on their own. The negative picture people now have of them is untouchable; they can do nothing to erase it. Several relationships are described in The God of Small Things," but as Nirmala C Prakash (1999) writes in her article "Man women relationship in The God of Small Things" this relationship between Ammu and Velutha is:

> *"……The only one which germinate from the innermost care of two human hearts" which actual grows to……"The perfect kind of man-woman relationship and the only one which is illustrated with scenes resonant with love, sex and feelings of mutual fulfillment."*

This couple does not let the rules about how men and women are supposed to be stop them; nor do they let the fact that they are from different castes be in a way for their love. They always seem to act according to what they themselves think is best. Both of them are rebels against the social norms, they do not cross a lot of individual boundaries, most of the time; they decide to transgress societal boundaries so that they will be spared from transgressing their individual boundaries. The social norms in the novel are called love laws.

The novelist has portrayed the social realism of democratic India, where still one community is becoming the victim of brutality of the majority and the flatters of the majority. "The God of Small Things" is a story about love and brutality (B. Urvashi, 1997), the brutality against the Dalits. On the other hand the Human Rights and values are globally, seriously considered on the other hand, and in rural India this sort of atrocity against Dalits are going on. The Ayemenem incident of killing Velutha is the microscopic vision of the orthodox's brutality against Dalits.

In India plenty legal protections are provided to remove the atrocity against Dalits but they are only on the papers. It would not change until the social attitude would change. If the Indian society would accept them, they would not remain untouchable, socially and culturally. They would merge in the main stream. Then more Veluthas would not die.

The hatred towards untouchable cannot be removed until the society would accept them as the fellow human beings. In Kerala, the communists were in power; still it is the powerful political party. They have accepted human Liberty, Equality and Fraternity. But in the case of untouchables they

change their policy. Velutha was a card holder party member. When the Christian family knew his love affair, Velutha immediately rushed to the party leader Mr. Pillai to solve the issue. But Mr. Pillai had shrewd rejected his request by saying; *"Party was not constituted to support workers" (287).*

The major way Ammu crosses boundaries is by acting against the gender roles in her society. The Indian Syrian Christian family she is a part of does not accept any behavior that in their society is seen as "Morally Wrong" from women. And Ammu's actions are the total opposite from other things.

One way to see the difference between women's and men's roles by comparing the way Ammu is treated by society, and especially her own family, with the way her brother Chacko is treated. All in all, Ammu and Chacko act very similarity through their lives; however, because of their sexes, they get treated very differently for their actions.

Chacko marries a British women, has a child with her and latter gets divorced. When he returns to Ayemenem, without his family he is still welcomed with open arms and continues to be the rightful inheritor of the family fortune as well keeping an important place in the family. Ammu's life on the other hand is not as easy to live. The things she dose in her life are very similar to the actions of Chacko; she marries someone outside her community, has children with him, divorces him and returns to her parent's home. Although Chacko does the some, none of things Ammu does seem to be accepted by her society or her family. She married the wrong man. But Chacko, the man can make the some mistakes, ten times worse, and still get away with it.

The ruling British class shapes the society of India in Arundhati Roy's novel, "The God of Small Things". Due to the strict confines of their society the main characters in the novel struggle to conform. Through the analysis of the four main characters, Ammu, Estha, Rahel, and Sophie Mol, the idea of belonging in Roy's novel is expressed with their expulsion from being a part of the group. Ammu is the mother of the two egg twins in the novel. She seems to make an effort through her entire life not to fit with her culture.

. The novel is full of butt end jokes aimed at the Communist Government of Kerala. History and politics is dominant theme of the novel. Roy criticizes the reality of the caste based politics. One night Pillai is taking his supper when Velutha approaches him for some help regarding the allegation of rape and abduction. It was time of sexual enjoyment for Pillai therefore he like corrupt Politician remarks;

> *"You should know that party was not constituted to support workers indiscipline in their private life" (287)*

Pillai a communist leader has no good character in private and political life. He has no right abuse a loyal party worker Velutha because he is a leading dalit leader in his political party. Almost all characters in the novel except Velutha are guilty of cast prejudice. Despite being a convert from Hindusm to another religion which does not divide people on the basis of caste, Pillai, the communist who is a supporter of the rights of the working class and teaches them ***"Caste is class"*** (281) has not been able to free himself from untouchability. His attainment to party is only a show but in a real sense he is selfish and a follower of caste system. Thus, the major characters in the novel attempt to project themselves in ways which are quite different from their real life.

As an alternative to party politics, Arundhati Roy offers erotic transgression as a political Act, making her main feminine character (Ammu) fall in love with an untouchable Velutha. Falling for an untouchable lover like Velutha implies willingness to break with stern social codes, which determine, *who can be loved* (That is who fits one's cast and family) *and how much.* (Untouchables are not supposed to be desired or loved by high caste women). It is because of unquestionable status of these social codes that breaking any these laws amounts to more than a particular emotion, erotic issue.

Arundhati Roy's passionate disavowal of caste prejudice and untouchable status amounts to a strong argument in favor of desire, affection and greater respect between social groups. This sort of

change of mentalities and behaviours does not rely on party politics but rather on political awareness and more individual freedom. This is the direction of change is suggested by the novel.

Results of this study indicate that untouchables are not only suffering and torturing from Hindus but also from other religious communities in the democratic India. Roy reflects the convincing picture of the contemporary Dalit class and their community. She implies that in spite of Education and opportunities Dalit are victims of domestic injustice and custom of our society. Arundhati Roy writes a nation by provoking liberation of individual identities which will cause indirectly a shift in the mentalities that organize such regression across classes in the Indian society.

References:

1. Ahlawat Sulaxna (2011), *Untouchability in The God of Small Thing's by Arundhati*, International Journal of Research in Social Science, and Humanities, Retrieved 10th March, 2012 from http://, www.ijrssh.com\
2. Bhatnagar. M. K. (1999) *Feminist English Literature*, Atlantic Publishers and Distributors; New Delhi, 110027.
3. Faizh, (2011). *Caste System in Indian Social Structure: Portrayed in Arundhati Roy's The God of Small Things*. Sociological Literary Criticism, Unpublished dissertation, the State Islamic University Maulana Malik Ibrahim of Malang.
4. Khobragade Grishma (Oct,2011), *Cast Consciousness in Arundhati Roy's The God of Small Things*, Journal of Teaching and Research in English Literature Retrieved March, 2012 from mhtml:file //H. /A/ vol- III. No -2
5. Marx T. (2010), *The changing Image of women in Indian writing in English*, A Study of Arundhati Roy's The God of Small Things Retrieved 10th March, 2012 from www.language in India. Com
6. Nagaroyan M. S. (2007), *Arundhati Roy: Critical Perspectives*, The Hindu Book Review Reading.
7. Nawale Arvind (2011). *Arundhati Roy's The God of Small Things. An Overview*, Research Specturm: Vol-2 Issue – II, 11-13.
8. Roy, Arundhati. (1997). *The God of Small Things*. India Ink: New Delhi.

The Feeling of Separateness And Negation of V.S. Naipaul In His Novel, *An Area Of Darkness* : A Brief Review

Dr.Sunil Gunwant Patil,
Associate Professor,
Department of English,
Arts and Commerce College,Kasegaon
Tal.Walwa,Dist.Sangli

Abstract

V.S. Naipaul is one of the most controversial post- colonial writers, who has courted controversy for being the mouthpiece of a Eurocentric view.

The present article shows a grim reality of India in light of his separateness in An Area of Darkness which is a novel in which he describes the India as a darkness area. He thinks that Third World countries are such the place where people suffer from humiliation and tyranny; there is no human rights, no equality between men and women. His ironic view on India implies to the decay that society suffers from. The story abounds with descriptions of the extreme poverty of India. Naipaul gives the reader on vivid insight into the various sects and cultural systems dominating this country. Naipaul has his opinions about railways. He speaks about how he befriended a Sikh while traveling by train in the south of India. The third part of the novel deals with how the British possessed the country completely. At the end of the novel, the feeling of separateness and disillusion of Naipaul leads nearly to a complete negation of India.

Key –words: Controversial, Eurocentric, Separateness, Disillusion, Negation

V.S. Naipaul is one of the most controversial post- colonial writers, who had courted controversy for being the mouthpiece of a Eurocentric view. He is blamed and even hated for having no loyalty to his home country and his ethnicity. It is claimed that he doesn't seem to show sympathy for the oppressed, as he generally looks at them with contempt and criticize them in a severe language.He is regarded as a famous author of displacement and rootlessness by the critics and scholars of the field. Born in the West Indian Trinidad to a family descended from the East India, educated, worried, and mostly resided in England Vidiadhar Surajprasad Naipaul is considered as an Indian in the West Indies, a West Indian in England, and a nomadic intellectual in a post-colonial world. His famous works include *A House for Mr. Biswas* (1961), *The Mystic Masseur* (1957), *The Mimic Man* (1967), *Half a Life* (2001), *Magic Seeds* (2004), *A Flag on the Island* (1967): collection of short - stories, *Finding the Centre* (1954), an autobiographical narrative, *Miguel Street* (1959): childhood experience, *An Area of Darkness(1964), The Enigma of Arrival, and A Way in the World* etc.

The present article shows a grim reality of India in light of his separateness in *An Area of Darkness* which is a novel in which he describes the India as a darkness area. He thinks that Third World countries are such the place where people suffer from humiliation and tyranny; there is no human rights, no equality between men and women. His ironic view on India implies to the decay that society suffers from. The story abounds with descriptions of the extreme poverty of India. He says India as ' the poorest country in the world' The Indians defecate everywhere but fail to face up to this fact according to Naipaul. He analyzes in a very logical way the reasons why he thinks poverty exists in such a real way in India. He mentions at one stage how "divorce of the intellect from body of labor has made us the most resource less and the most exploited nation on earth." The concluding section abounds in grim and rather depressing images of poverty. When Naipaul pays a trip to the village and

meets the emaciated Ramchandra who is surrounded in dire poverty he is appalled and simply wants to leave the country at once.

According to V.S. Naipaul, "India is the poorest country in the world". As Naipaul highlights, beggary has its special position in India and cannot be judged from a European perspectives. Beggars have a secure position within the society. It is an inseparable element of India. Beggary has its 'function' because every act of 'giving to the beggar' is seen as 'the automatic act of charity, which is an automatic reverence to God. Poverty is seen as a self-defeating and destructive reality in this country. The most striking to the eye of Naipaul, before he could penetrate into the psyche of India, was its visual aspect. He sees the country full of dust, dirt, starved and sick people and poor beggars. Indian poverty, commented on throughout the travelogue, is for Naipaul and enormously painful experience. His vivid descriptions of people squatting in the streets and in dirt, decrepit beggars craving for aims create a typical picture of Indian environment. Beggary becomes almost ritual in India he says. People walk in the streets full of excrements they do not notice, or even see. Although latrines and toilets are still not commonplace in India, the only reason for this situation is that Indians prefer defecating in an open air. He has become their daily routine and habit. For the westerners it is altogether incomprehensible. He says ahead, Indians defecate everywhere. They defecate, mostly, beside the railway tracks. But they also defecate on the beaches, they defecate on the hills; they defecate on the river banks, on the streets, they never look for cover. They are never written about, they are not mentioned in the novels or stories... they do not appear in feature films or documentaries... the truth is that Indians do not see these squatters and might even, with complete sincerity, deny that they exist.

Naipaul gives the reader on vivid insight into the various sects and cultural systems dominating this country. Colonial India in the twentieth century forms the cultural context of this novel. In the second part of novel Naipaul analyzes the whole colonial process. There are copious references to Hinduism and Muslims and Buddhism and he paints some vivid pictures of various customs, which these people engage in. His impressions of his first visit to India as recorded in this novel are journalistic and lack depth in some areas of observation. Firstly, he aimed to discover his Indian identity. It has always been significant for a writer to establish a district identity, especially when he or she is an outsider or wants to be considered one. This leaves a mark on his writings. He first visited Bombay and found that it was not what he had expected. He hated being part of a crowd at Church gate station and craved for preferential treatment, something that he had always got in Trinidad and England. But here in India he found no special attention from Indians. He kept himself seeing the film poster that seemed to divine from a cooler and luscious world. His observation is based on his assessment of the Indian characters as romantic, emotional and exotic, which is a typical Western orient list bravura. His comments on most social-political were peripheral. Throughout the novel there is a sense of humiliation, of a personal frustration that the India of his secret imagination and longings, of his imagined origins, in another oriental Third world country despite its size and ancient history. He is angry at the dirt, decay, incompetence, corruption, passivity, the humiliation by the threatening Chinese army. Like many other nationalists, Naipaul wants a modern, Western efficient industrialized state, and he wants a revitalized native, traditional, authentic culture. For many Indian critics, Naipaul denies the optimistic side of India, despite making some strong valid points; Naipaul almost never touches optimistic side. He realizes that his image of India is not adequate and feels a certain separateness and distance from the country. This novel is not only about the failure of India, but also about the failure of the myth of Naipaul's childhood. His identity is strongly connected to his imaginary world.

Naipaul has his opinions about railways. He speaks about how he befriended a Sikh while traveling by train in the south of India. For him India remains an area of darkness. He has learned over the years his separateness his contentment with being a colonial without a past and without ancestors.

At the conclusion of the novel he tells us about his encounter with an emaciated man called Ramchandra who wants help to start litigation and get some land, which formerly belonged to Naipaul's grandfather. Naipaul is disgusted at this incident and leaves in a mood of self-reproach. He admits that the journey to India should not have been made as it broke life in two.

The third part of the novel deals with how the British possessed the country completely. Their withdrawal was irrevocable. He speaks about English ray, how they swaggered and had mannerisms and spoke a jargon.

In this way, he plays a crucial role in the trilogy. He remains detached from the country of his grandfather though he grew up in a Hindu community in Trinidad. The long distance induced the main difference between the Indians in Trinidad and the Indians in India. The real India is completely different from what the author dreamt of as being his homeland. He becomes shocked when he realized that the real India has nothing in common with the India of his imagination, is crucial for the overall mood of this book.

At the end of the novel, the feeling of separateness and disillusion of Naipaul leads nearly to a complete negation of India.

Works Cited:

1. Naipaul, V.S.. *Area of Darkness* , New Delhi: Penguin, Book Publication, 1964. Print.
2. Kamra, Shashi. *The Novels of V.S. Naipaul* : *A Study in Theme and Form*, New Delhi: Prestige Books. 1990. Print
3. Khan, Akhtar Jamal. *V.S. Naipaul : A Critical Study*, New Delhi: Creative Books. 1998, Print.
4. Levy, Judith. *V.S. Naipaul : Displacement and Autobiography,* New York: Garland Publishing. 1995. Print.

Influence of Geographical Factors on Cultural Aspects of India

Dr.Avinash Narayan Shelar,
Assistant Professor,
Department of Geography,
MES' Abasaheb Garware College, Pune

Abstract-

Culture refers to the way of thought, behavior of population and includes values, beliefs, rules, social organizations etc. Culture also includes customs, various traditions, fairs and festivals, way of dressing and living. India has occupied focal location in Asia and invaded by many others who introduced different cultural aspects during time to time. But India has developed its own unique culture. The word culture is derived from Latin word 'cult or cultus' meaning tilling, or cultivation or refining and worship. Food habits, way of dressing, languages and God we worship are all the aspects of culture. Geographical factors like climate, temperature, rainfall, wind, humidity etc along with soil, water, altitude, vegetation cover, proximity to the sea and mineral base affects civilizations in general and culture in particular. The study of culture is important as its plays a significant role in nation building. In the present research work an attempt has been made to study the relationship between geographical factors and culture of a particular region.

Key words-Culture, Focal location, beliefs, worship, civilization

Introduction-

Geography is a systematic study of earth surface and various physical features. The study of traditional geography was quite descriptive in nature and mainly associated with cartography or map making and name of places. Discipline of geography is broadly classified into physical and human geography. Physical geography studies natural environment while human geography studies relationship of man and his physical environment. Modern geography deals more with space and temporal database, geographical processes and interaction of human with environment. This branch encompasses political, social, economical and cultural aspects. Cultural geography is one of the most important branches of geography and like other branches of geography, it is now regarded as a distinctive sub-field of the broad field of Human geography. It mainly studies the collective actions of man in response to environmental conditions and adaption.

Friedrich Ratzel is regarded as a father of human geography. Camille Vallaux regards physical geography as an extension of human geography since the activities of man take place within its physical environment and physical environment is considerably modified by human activities (Singh L-2009). According to Ellsworth Huntington, human geography studies nature and distribution of the relationship between geographical environment, human activities and qualities. According to him, supreme achievements of any civilization in any region were always bound up with a particular type of climate and variation in climate.

The word culture is derived from Latin word 'cult or cultus' meaning tilling, or cultivation or refining and worship (Satpathy B). It can be defined as a total way of life of a specific social group. According to the E.B.Taylor, "Culture is that complex whole which includes knowledge, belief, arts, morals, law, customs and any other capabilities and habits acquired by a man as a member of society" It reflects in our thinking, mode of living, arts, literature, religion and language etc. It is a particular way of life of a specific social groups and Ralph termed it as "Social heredity". Many sociologist, historians and human geographers have attempted to study the man environment relationship. In geography, environmentalism is of the philosophical concepts which stress the influence of environment on man and his activities and treats man as subordinates to environment or nature. Hippocrates stated and contrasted the easy-going Asiatic endowed by nature with favorable environmental conditions with the Europeans living under harsh environmental conditions.

The land ,climate, soils, natural vegetation, occupations of the people, their way of the life differ from one part of the country to the other and greatly affected by geographical conditions of that particular region. Many scholars have attempted to study this diversity. Risley, Haddon and Guha have suggested racial classification of the population of India on the basis of their racial traits (Singh S 2010).

Objective of study –Major objective of the present research work is to study the influence of geographical factors on culture in India

Methodology-Present research work is descriptive in nature. Hence the data and material required for this research is secondary in nature and collected from many valid sources. Varity of research papers in reputed journals, reference books and web sites are cited for the research work which is truly acknowledged.

Indian culture realm–

A continuous geographical area characterized by a cultural homogeneity is called as cultural region. A culture area in geographic terms constitutes a "region". It forms definable spatial unit, characterized by relative internal homogeneity. India is a land of great socio-cultural diversity. Its culture is among the world's oldest and the history of its oldest civilizations goes back up to 4500 years ago. Invaders, settlers and traders have found their way over the high and desolate passes through the Himalaya into northern India and through ocean routes, while Indians have carried their commerce and culture beyond her frontiers by the same route (Khullar D 2001). Later invasions and commercial contacts added new elements to the Indian culture by adoption and adaption.

The Indian cultural realm is one of the major realms of oriental culture world. It occupies unique place in terms of religious, linguistic and ethnic diversities but unifying cultural unit (Singh L-2009). India has vast diversity of ethnic groups and only Africa continent exceeds the linguistic, cultural and genetic diversity of India. India is the birth place of Hinduism, Buddhism, Jainism, Sikhism and also has adopted Islam, Christianity and Zoroaustrinianism (Singh L 2009). Indian census has also recorded around 187 spoken languages which are further categorized into 216 dialects or mother tongues (Singh H 2009). Amongst the world's oldest, richest and most diverse cultures, India represents an amazing confluence of different creeds, traditions, customs, religions, faiths and belief systems.

Impact of geography on Indian culture- Geography and its elements are seems to have played significant role in shaping Indian culture. India's geographical location and physiographic divisions helped the Indian culture quite different from the other. Today, people living in different parts of the India vary greatly in several aspects including food habits, customs, traditions, dressing styles, fairs and festivals, occupations etc. which are totally affected by the natural or physical environment in which they live. Primitive man was heavily dependent on physical nature to satisfy his basic needs including food, shelter and clothing. His economic activities like farming, hunting, fishing, herding, mining etc. were totally dependent on his natural surroundings. Climate, temperature, rainfall, wind, humidity etc are some of the important elements of climate of particular regions. Along with these, soil, water, altitude, vegetation cover and type, proximity to the sea and minerals base are also affects human population. It can be observed that ancient civilizations like Indus were flourished only in the fertile river valleys of mild climates. According to Huntington religion and racial character is the product of climate and among all the factors of natural environment, climate was the fundamental factor in the rise of civilization of a particular region (Husain M 1995). It was observed that humid tropics, hot and cold deserts, barren mountains, the swamps, the marshes and oppressive weather conditions make the people lethargic, lazy, inefficient, suspicious and timid.

India has clearly marked out as geographical entity by Himalayas in north and seas to west and east. India is predominantly an agrarian country. Agricultural practices in India are totally depends upon geographical factors like, climate, precipitation, soil and topography. In India, geographical factors particularly climate determines the period through which food grows and planting seasons of the year. India has vast agricultural land and experiences different weather conditions. Different cultures in the same climatic conditions found divers food habit. Climate also influences physical properties of soil, which ultimately determined the cropping patterns, on which depends dietary habits. Population in the coastal regions prefers mainly rice and fish in their daily diet, as climate in coastal regions is very much supportive for rice cultivation and sea provides fish resources. On the other hand people staying away from the coastal parts use mainly cereals as staple food. Mac Carrison stated that in India, superior diet rich with proteins is the major reason behind the greater stature, strong constitution and superior physical resistance of Sikhs over rest of the people of south India. Khasis of the plateau of Meghalaya have poor physique because they lack in healthy protein intake and also humid weather throughout the year creates breathing problems to habitants of this region.

Fairs and festivals in Indian culture are also connected with natural elements like rivers, oceans, soil etc. The Himalaya in the north and oceans to the other sides has made great impact on Indian climate. Himalaya is the major source of huge and sacred rivers like Sindhu, Ganga, and Bramhaputra etc. in North India which has made northern plains most fertile for cultivation. Most of the festivals in India are celebrated as affection to these elements. In northwestern parts of India, 'Baisakhi' in the month of April, is one of the major festival which marks the new year and celebrating the spring harvest. It also marks the sacredness of the rivers which are the major source of water for the people and agriculture. Makar Sankranti is celebrated every year in the month of January according to solar cycles marking the end of winter solstice and increase in duration of day. This festival is dedicated to the Sun. Monsoon winds are seasonal winds which travels from Indian ocean and gives rainfall to the Indian sub continent. In the coastal regions of south India, particularly in Maharashtra and Kerala, fishermen or fishing community celebrate Narali Pornima in Shravan to appease the sea god. Fishing is the primary economic activity of the population. They perform the pooja to the sea to protect them from natural calamities as during monsoon period the winds are very strong.

Conclusion- Indian culture is one of the ancient cultures of the world. Although India's geographic barriers have contributed to its insular conception, and later on invaded by Mongols, Arabs, Portuguese, and British who tried to rule but India has survived from their depredations and has developed its own unique culture. Culture plays an important role in the development of any nation. Indian culture gives the message of respect for all belief systems. Though India has different cultural practices in different parts of the country it shows unity in diversity and continuity and adaptability with times.

References-

1. Husain M 1995- Evolution of geographical thought, Rawat Publication Jaipur and New Delhi, third edition
2. Khullar D 2001- India- A Comprehensive Geography, Kalyani Publishers, Ludhiana
3. Satpathy B- Indian Culture and Heritage
4. Singh H 2009- India's strategic culture: The impact of Geography, Manekshaw paper, KW Publishers Pvt. Ltd, New Delhi
5. Singh L 2009- Fundamentals of Human Geography, Sharda Pustak Bhavan, Allahabad
6. Singh S 2010- Geography for UPSC civil services preliminary examination, 3rd edition- Tata McGraw Hill's Education Private Limited, New Delhi

Spatio-Temporal Analysis of Tahsilwise Change in SC Main Workers in Yeotmal District "A Geographical Study"

Digmbar N. Mane.
Asst. Prof. & Head Department of Geography,
Mahatma Phule Mahavidyalaya,
Ahmedpur Tq.Ahmedpur, Dist.Latur.

Abstract:

India became independent on 15th August 1947. Millions of people, revolutionaries had a great sufferings and number of faced the struggle and also sacrificed for the getting motherland free. It was important feeling in the minds of people that at the cost of my life, I myself am going to sacrifice for holy motherland so as to make free from the foreign yoke. The Dr. Babasaheb Ambedkar himself plunged into the struggle of making human life free, so that people himself understood his social, political and religion thoughts. But as compared to that they could not understood his economic thoughts. (B.R. Ambedkar, 1979).

Key Word: Rural & Urban SC man Worker Percentage in Yeotmal District.

Introduction:

The image of these innumerable people is found with their ambition at the time of 26th January 1650 which was accepted in our Indian Constitution. The constitution has taken the responsibility for the welfare and financial as well as social development. While enjoying physical, political and cultural development so as to live dignitary life, our constitution has accepted some fundamental rights without any caste, religion, gender and race for making this object successful. It was also important that our country had to make five years plans for economic development. According to his philosophy and thoughts if it was brought into consideration as per the time and space, if it was implemented his economic plan, there would be a great difference or situation of Dalits in our country. There must be development. Since hundreds of years Dalits were exploited by social and economic backwardness due to caste system, Dr.Babasaheb Ambedkar expected to destroy unjust social rules and traditions.

There should be freedom, equality, fraternity and justice on the basis of new principles of life. It we wanted to develop economical construction or plan on the basis of democracy, we should ruin the traditional way of life. It is necessary to give an opportunity in the field of occupation. On the other hand Hindu people did not create the feeling of ambition, inspiration and hopes in the minds of Dalit society. From 1stAugust 1951 on word accepting the economic planning, at present there is 12th Five Year Plan. During the period of this planning for completing their objects and ambitions number of difficulties were faced while implementing them. There was great effect of caste system for peaceful life as well as to the law and order (M.N.Shriniwas).

Even though, it is essential for economic, social, educational and cultural development for the upliftment of all the downtrodden people, it felt that the advantages of economical schemes were not received to the poorest of the poor. For that purpose many factors were responsible.

The distribution of land and production in the rural area was not equal and also the situation of great revolution was same so that small peasants were deprived from this, particularly people of scheduled caste and scheduled tribes, who used to live in rural areas. Due to inferior thinking and discriminating tendency in regard of all kinds of social, economic, literacy, employment, health, cleanliness, average life, house etc., the people of scheduled castes and scheduled tribes were largely very much backward in average of other classes.

The qualified person employment has also become serious. As per the above information we must make economic change for the society. So we can reach highest stage of development. It will fulfill of social justice object of our constitution (D. N. Mujumdar).There are some economic characteristics of our planning.

1)To increase the economic development.
2)For qualified literate person number of opportunities should be created for employment.
3)As per the growing population to make both ends meet food production should be increased.
4)Future planning for economic development there should multi industrialization in our country.
5)So as to create employment they have to provide technical activities, small scale industries and large scale industries should be given more facilities.
6)Regional equilibrium should be maintained and development.
7)Financial and economic wealth should be decentralized.
8)There should not be the gulf of rural and urban areas and there should be equal distribution of wealth and property.By taking into account of Dalit and Aadivasi people in the society for their social harmony and welfare create the opportunity and remove the poverty. The development of Yeotmal districts as well as all the tahsils included in it, it is very much essential to implement all the schemes of government for the welfare and economic development of SC and ST people (Datta, Rudder and Sunder).

Demographer said that the working population consists of only those persons who could participate in economically gainful activities in other words, man power of a nation consists of those persons who are fit enough to produce goods and render services and are actually engaged economically gainful activities. The part of population which is engaged in gainful activities is called 'economically active'.

Economically inactive – on the other hand some families are engaged in household duties in their own house or at the place for the relations, retired persons, students and those living on royalties. Economically active part of the districts population is also known as its working force. The study of working force is of immense significance for planning and development particularly for Yeotmal District.

India is a vast country. It has a number of constituents in the construction of her culture and society. It is said to be the confluence of many cultures, castes and races says R. N. Tagore a great philosopher and poet of India.Ancient India was divided into Brahmins, Kshatriyas, Vaisyas and Surdas. It was based on principle of Karma but the principle was changed into caste system with the passage of time. There are a number of caste and tribes in the society that are far backward economically and socially.

India as assumed is the cluster of races. Surdas were considered as untouchables and were placed at the lowest in the society. They rung served the other castes. Thus, we see that several factors have been responsible for the development of Indian culture and society. As a results of which the people of different thoughts, life style here. It is resistant in its way to protect the country. Untouchability has been the root cause of many ills of the Hindu community. Both in the past and at the present. Many social practice, tried to introduce reforms in the Hindu community. But it could not be abolished completely.

For instance Swami Dayan and the Arya Samaj movement tried a lot to mitigate the evil effects of untouchability. Although it brought about a partial change in the thinking of the Hindu community. Yet the problem continued unabated Mahatma Gandhi also realized the disastrous effects of untouchability and tried to bring about reforms in the society. He tried to bring about awareness among people about this cancerous running the Hindu community.

The peculiar social status of scheduled castes of India has been a stigma which a nation can ill-afford to perpetuate in the modern world, which is undergoing socio-economic transformation at a supersonic sapped. As it is rightly said "Old habits die hard" the ill-conceived socio-religious practices take place and they have undergone change in life style.

In 1931 according to round table conference, the untouchables were separated from Hindu religion. In 1932 Mahatma Gandhi started an agitation against this and went on indefinite hunger

strike. The result was that in the same year there was a compromise and these untouchables were treated on per with the Hindu. After this compromise Gandhiji paid special attention to untouchable and changed their names as "Harijans" according to 1935 Act.Harijans were kept in a schedule for providing special privileges since then they are called scheduled caste.The schedule castes and scheduled tribes two of the principal groups comprising the backward section of the Indian community have been specified by 15 presidential orders issued under the provisions of article 341 and 342 of the constitution.

Sample provision has been made in the constitution to safeguard the rights of these classes and to prevent discrimination against them in any shape or form.These safeguards may be put under three heads:- 1) General 2) Legislative 3) Administrative

The figure relating to the tehsil level decadal variation of male-female SC and ST population from 2001 to 2011.The study reveals that the male-female SC and ST ratio show the relationship between the two and it also indicates.The degree of variation in male SC/ST and female SC/ST population at different places at different points of time i.e. 2001-2011.The distributional aspect of rural and urban Scheduled Caste&Scheduled Tribes ratio in Yeotmal district.Has been studied and an attempt has been made to know the decadal variation in rural and urban Scheduled Caste/ Scheduled Tribes population and its growth rate have been studied in the present study.

Objective: The research paper mainly focuses on the important SC worker in yeotmal district. This is paper in mainly based on following objective.
1) Rural & Urban SC man Worker in yeotmal District.
2) Tahsilwise Change in SC Main Workers Percentage in Yeotmal District.

Methodology: The Primary and Secondary data have been used for the research paper. The questionnaire has been prepared to collect the data. The Statistical Method has been used for Calculation .The Cartographic technique has been also used to represent the data. Census of India, Maharashtra state series II 2001 to 2011 Yeotmaldistrict census handbook.2) Socio-Economic Abstract in Yeotmal District, 3) Computed by the Researcher.

Primary Data:
The Primary data has been collected from Yeotmalby filling up the questionaries'.by Random Sample Method.
Secondary data:
Secondary data which is necessary is collected From, Magazines, newspaper and other related books are also referred to get secondary in formation.

1.1 Occupational Structure:

Each person in the population is a consumer of goods and services that are available, only some proportion of the population participants in their production. It is obvious that the very young, the very old as well as physically and mentally incapacitated persons are not useful for economic activity. It is therefore, only those who can produce goods and services constitute the manpower of any nation. The economically active population is that part of manpower which actually takes part or tries to take part in the production of goods and services(Shryock, Henery 1971, p.38).

The economic and social development of a nation is associated with the number of persons who are economically active, the quality of their work and the regularity of their employment. The size of labor force varies spatially and temporally. Therefore it is influenced by age composition, life expectancy, availability of work and literacy levels. Proportion and quality of economically active population influences the nature and volume of production.

Occupational data is an important quality of Scheduled Castes and Scheduled Tribes, it is important to study working class of these people. Yeotmal district provides background for formulating the pattern of socio-economic and working system. In 2001 to 2011 for socio-economic development the size of labour force and sex wise participation in different economic activities reveal the natural resource base socio-cultural urbanization, stage of civilization and development of Yeotmal district. Following the table tahsilwise change in SC Main Workers percentage in Yeotmal District (Table No. 1.1)

Table No. 1.1:
Tahsilwise Change in SC Main Workers Percentage in Yeotmal District

Sr. No.	Tahsil	Area	2001	2011	Vol. of Change
1	Ner	Total	40.89	33.69	-7.20
		Rural	41.13	34.77	-6.36
		Urban	31.98	22.19	-9.79
2	Babhulgaon	Total	45.09	33.15	-11.94
		Rural	46.72	35.12	-11.60
		Urban	30.90	24.49	-6.41
3	Kalamb	Total	40.60	37.60	-3.00
		Rural	43.70	35.38	-8.32
		Urban	27.30	29.42	2.12
4	Yeotmal	Total	39.45	28.28	-11.17
		Rural	47.55	34.01	-13.54
		Urban	25.92	23.05	-2.87
5	Darwha	Total	53.28	37.56	-15.72
		Rural	54.81	38.04	-16.77
		Urban	30.72	30.42	-0.30
6	Digras	Total	48.98	35.73	-13.25
		Rural	51.87	37.08	-14.79
		Urban	37.57	29.36	-8.21
7	Pusad	Total	48.55	35.18	-13.37
		Rural	49.27	35.38	-13.89
		Urban	38.77	29.67	-9.10
8	Umarkhed	Total	45.85	40.77	-5.08
		Rural	47.24	41.49	-5.75
		Urban	30.16	29.30	-0.86
9	Mahagaon	Total	38.41	26.12	-12.29
		Rural	40.12	33.15	-6.97
		Urban	25.18	21.10	-4.08
10	Arni	Total	41.38	29.12	-12.26
		Rural	44.73	33.38	-11.35
		Urban	26.25	23.19	-3.06
11	Ghatanji	Total	45.89	34.18	-11.71

		Rural	50.12	40.19	-9.93
		Urban	30.75	25.07	-5.68
12	**Kelapur**	Total	35.98	25.65	-10.33
		Rural	39.72	32.83	-6.89
		Urban	31.29	24.10	-7.19
13	**Ralegaon**	Total	36.98	29.66	-7.32
		Rural	40.07	30.80	-9.27
		Urban	30.52	20.54	-9.98
14	**Maregaon**	Total	37.18	31.65	-5.53
		Rural	42.19	32.01	-10.18
		Urban	32.75	22.18	-10.57
15	**Zari Jamani**	Total	40.06	34.78	-5.28
		Rural	41.31	36.76	-4.55
		Urban	31.92	24.10	-7.82
16	**Wani**	Total	49.34	37.62	-11.72
		Rural	50.20	35.60	-14.60
		Urban	38.77	34.02	-4.75
Average Total District		**Total**	**42.99**	**33.17**	**-9.82**
		Rural	**48.40**	**35.37**	**-13.03**
		Urban	**31.29**	**25.76**	**-5.53**

Source: 1) Census of India, Maharashtra state series II 2001 to 2011 Yeotmaldistrict census handbook.2) Socio-Economic Abstract in Yeotmal District, 3) Computed by the Researcher.

The scheduled castes labour people in 2001 to 2011. Considering the above period accounts, their working participation rate of total main workers was 42.99% and the total marginal workers were 8.52%, in rural areas 48.40% were the main workers, 9.82% were rural marginal workers. And the main urban workers were 31.29% and the marginal urban workers were 4.61% in 2001.

Comparatively of the above workers, the district average workers participating qualify or rate was recorded total main workers was 33.17% and the total marginal workers were 10.44%, in rural areas 35.37% were the main workers, 11.31% were rural marginal workers. And the main urban workers were 25.76% and the marginal urban workers were 5.58% in 2011.

The total working population studied in Yeotmal district, it was found that the scheduled castes main workers are low in rate and the marginal workers are high. As per the 2011 reports, that period give the above information.

If we consider Table No. 1.1, it is seen that the scheduled caste main workers percentage decreased in 2011 year. There were remarkable ups and downs in the scheduled caste main workers population. The growth rate sharply declined during 2001 to 2011 the rate decreased by many tahsils of Yeotmal district but overall average of the district it is increase in total, rural and urban i.e. 33.17%, 35.37% and 25.76% respectively.

While considering rural areas of the district Darwhatahsil occupied the first rank 54.81% and Kelapurtahsil occupied the last rank 39.72% in respect of main workers participants rate. The proportion of main worker in rural areas was above the district rural average 43.70%, Darwha 54.81%, Digras 51.87%, Wani 50.20%, Ghatanji 50.12%, Pusad 49.27%, Yeotmal 47.55%, Umarkhed 47.20%, Babhulgaon 46.72% and Arni 44.73%. There is disparity between the main

workers in proportion and ratio. Among the rural and males were high and females were low. It was less in urban areas of tahsils and high in rural areas.

Considering the participation of main workers through urban areas in district the scheduled castes was 31.29% in 2001 as against the district average was 25.76% in 2011 compared to the total district average. The proportion in all tahsils are below the district urban average of main workers and high proportion in 2001 of Ner, Babhulgaon, Darwha, Digras, Pusad, Umarkhed, Ghatanji, Kelapur, Maregaon, ZariJamani and Wanitahsils.

The females in rural areas were economically more active than that in urban areas. Generally, rural areas offer more opportunities for men and women to work in the sphere of primary activities like agriculture, animal husbandry etc. and mechanization has not made significant use in the rural agricultural economy. The per capita income is comparatively low in view of the labour intensive nature of the women were required to operations, like sowing, harvesting which were to be carried out in short span of time covering large area in each tahsils.

Accordingly in the period of 2011 the scheduled castes main workers participation was 33.17%, in rural areas 35.37% and in urban areas 25.76%. Comparatively, district average work participation total rate was low in this year.

The average of main workers had become less as compared to total district average work participation rate. It was also observed that in the rural areas high work participation rate was Umarkhedtahsil 41.49% and the lowest work participation rate was in Maregaontahsil 32.01% as per the 2011. In urban areas the work participation rate was high in Wanitahsil 34.02% and the lowest work participation rate of main workers was at Ralegaontahsil 20.54%.In Yeotmal district it was found that main workers ratio was high through the rural areas as well as it was found low in urban area. One more important issue was that where the companies, factories as well as textile mills, industries are available there the proportion developed a lot. On the contrary where the land was fertile, good yielding, there also some working class settled so as to earn for their livelihood and for their children expenses about education and so as to make both ends meet. So the proportion of this class, it was high in rural areas due to local facilities. In this way later on the working class among scheduled castes, who were engaged in traditional bound work, they themselves participated in all round activities or in all the fields of job, employment as well as tried to enjoy government schemes. Compared to 2001 this percentage of main workers increased at the time of 2011.

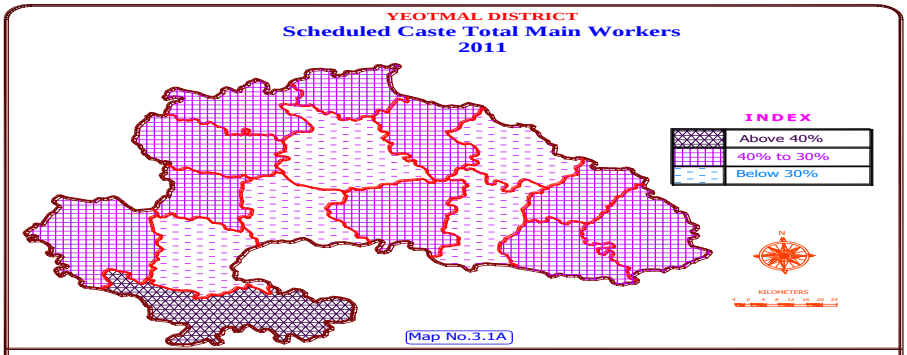

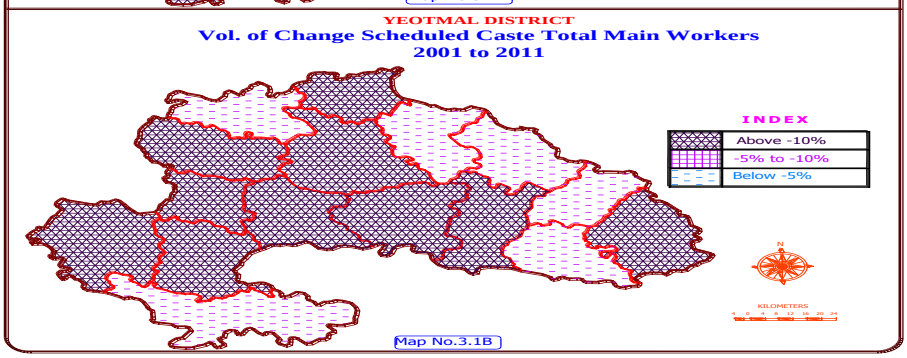

The total scheduled castes main workers participation rate was negative i.e. -13.03% in rural areas, -5.53% in urban areas as compared to district average total work participation rate was low in this year. In this survey it was found that as compared to the total district average, the proportion of main workers become low.

The Map No. 1.1 A and B clearly shows that the above 10% negative change was found in Babhulgaon, Yeotmal, Darwha, Digras, Pusad, Mahagaon, Arni, Ghatanji, Kelapur and Wanitahsils whereas 5 to 10% negative change was observed in Ner, Umarkhed, Ralegaon, Maregaon and Zari Jamanitahsils. Below 5% negative change was noticed in only Kalambtahsil. This percentage of low and high found in rural as well as urban areas.

In the following table tahsilwise change in SC marginal workers percentage in Yeotmal District.

Conclusion

To solve this problem the workers should be given half salary during the off season period. The rate of their salaries should be increased so that they can maintain their standard of living very well. Nearly 55 percent workers told that their job is seasonal and they are getting very low wages in which they can't fulfill their all needs. Some workers are getting only 2000 per month salary. During the period of rainy season or off season they have to search another job. Therefore, it is necessary to give full salary to the workers in the period of crushing season and half salary in off season period. They are exploited by other sections of society people are not getting together even SC and some people of higher castes tried to divide them. The people from interior and rural area don't have knowledge of Govt. schemes and facilities. People age given the opportunity of reservation but its all powers are in the hands of higher classes in the society.

In ancient times the direct casteism was observed. Now in this recent period people made conspiracy that the people should not develop in the society. In the name of s scheduled castes and scheduled tribes some other people enjoy some of the schemes granted by Govt. this benefit is not achieved by weaker sections.

Scheduled caste and scheduled tribes live in different economic situations because of their division in this manner; they have been physically, economically and socially divided considering the occupational structure.

References:

1. Dr. Ambedkar (1979): Speeches and Writing Vol. I Education Department, Government of Maharashtra, Bombay, P. 397.
2. M. N. Srinivas, 'Social Structure', the Gazetteer of India, Vol. I P. 504.
3. D.N. Majumdar and T.N. Madan, "An Introduction to Social Anthropology", P. 222.
4. Datta, Ruddar and Sundarram, K. P. M. (1991): "Indian Economy" (29th Revised Edition) S. Chand & Company Ltd., New Delhi, P. 415.
5. Dr. Chaudhari M.R. (1970): "Indian Industries Development and Location", Oxford and IBH Publication Co. Kolkata, P. 214.
6. Behrman, Jere, R. and Barbara, L.Wolfe (1983): The socio- economic impact of schooling in a developing country. The review of Economics and statistics, vol. 66 pp. 296-303.
7. Bhardwaj, S.M. and Harvey, M.E., Kent, Ohio(1975): Occupational structure of the scheduled castes and General population of the Punjab: A comparative Multivariate Analysis National Geographical Journal of India vol. xxi part 2 pp. 75-97.
8. Chowdhary, Kowsar P. (1994): Literacy and primary Education Human capital development and operations policy. The World Bank, Washington D.C.
9. Clarke, J. I. (1972):Population Geography. Pergaman press, New York.
10. Chandana, R.C. and Sidhu, M.S.Introduction to Population Geography, Kalayani publishers, New Delhi.

Yoga in Western Culture

Dr. Sushant T. Magdum
Department of Sports,
Shri Yashwantrao Patil Science College Solankur.
Email- sushantmagdum13@yahoo.in

The yogi in India has been following the practice thousands of years ago as a part of their spiritual tradition. As a part of their religion both buddhist and Jains was also familiar with their style of meditation and yoga. When comparing the practice of Yoga with eastern countries, the west just started the practice (as a widely accepted exercise or as a spiritual practice) recently.

So my question is, who carried the major role in introducing the Yoga to the west? When did people in these countries started to follow Yoga as a major practice in their daily life? Is there any references for the same in past 100 or 200 years?

Modern Yoga as it is known in the West gained traction in the late 1890s, when Indian monks began transmitting their knowledge to the Western world. Specifically, the influential **Swami Vivekananda is often credited with introducing Yoga to the West.**

Vivekananda, who demonstrated Yoga postures at a World Fair in Chicago in the 1890s. This generated much interest and laid the grounds for the welcoming of many other Yogis and Swamis from India in the year that followed.

"Yoga is a path to undo the root of all types of misery through the direct experience of deep, clear, open awareness." – Richard Freeman

During the latter part of the 20th Century, western civilization made a major impact on Indian society. Today it appears that the impact of India's culture and philosophy has in turn, influenced much of western culture, How does India's philosophy, particularly the sense of well-being, influence western society into living a more conscious filled life?

Over the past few decades, the Eastern movement form of yoga has become increasingly more prevalent in the Western world. Approximately 14.9 million Americans and half a million Britons are estimated to incorporate some form of this practice into their lives. Given that yoga is now widely available, from being offered in yoga centers to shopping malls, this should come as no surprise. Perhaps what is more remarkable is the dissemination of this Eastern practice in legitimate socio-cultural Western environments, such as businesses, hospitals, and schools. Moreover, the end of the 20th century saw the advent of yoga as a commercialized multimillion dollar business, with postures, sequences, and styles being patented by companies and used to advertise a plethora of commodities, ranging from yoghurt to mobile phones. In fact, recent data has suggested that American yoga practitioners expend up to 5.7 billion dollars per annum on yoga classes, products, and retreats. Such observations led Campbell to postulate: Paradoxically, it is possible that just at the point when the rest of the world seems intent on imitating the Western way of life; the West itself is actually turning away from its own historic roots and embracing an Eastern outlook .

Western yoga for physical fitness and therapy

In particular, the Western manifestation of this Eastern practice appears to focus primarily on the physical forms of yoga. Endorsing this view, Singleton argues that yoga in Western society is synonymous with the practice of asana (posture), and such asana-centred yoga sessions are easily accessible in almost every city in the West. Supporting this claim, in the majority of British contexts, yoga appears to be practised as part of a physical fitness regime, with the knowledge that asana improves flexibility and strength. For example, yoga was classified as a 'keep fit' lifestyle practice, alongside dance exercise and aerobics, in the UK's "2002 General Household Survey" ; this category

of leisure activities was rated as third most popular, and most regularly practised, after walking and swimming . Further epitomising the physical nature of Western yoga practice is the accreditation of the British Wheel of Yoga (the UK governing body for yoga) by the UK Sports Council.

Whilst some practitioners consider asana to constitute an alternative form of exercise, others are drawn to this postural yoga as they believe it to offer an effective form of physical **therapy** to 'fix' illnesses, injuries, and remedial conditions. Nurturing these beliefs, promotional leaflets which are distributed by local clubs often describe yoga as a practice which "can be helpful to correct muscular skeletal imbalances, develop core strength and flexibility, improve breathing patterns, release stress and tension, increase energy and vitality..."In order to evaluate such body-mind transformational proposals, clinical trials have recently attempted to measure the effectiveness of yoga in treating a vast array of psychological and medical conditions, varying from reforming juvenile offenders to relieving back pain

Although such research has been useful in elucidating the effectiveness of yoga as a physical **fitness** and therapeutic intervention technique, it has limited the definition of this Eastern form to a discrete sequence of postures and movements. This allows for yoga practice to be interpreted as a means of physical therapy. However, Moliver et al. argue that, for the most part, yoga was not traditionally practised for the purpose of curing defined pathologies but rather to boost lifelong spiritual and physical wellbeing.

Transformation of intentions from initial to continued practice

Although yoga is undoubtedly practiced as an enhanced physical fitness activity amongst many of its practitioners in the West, this study has provided some pertinent findings regarding the way in which yoga practice can transform over time. Firstly, it was found that practitioners' spiritual intentions become more salient from when they first begin practice to when their practice becomes more established, indicating that after individuals take up the practice of yoga they embark on a journey of spiritual development. This supports Shapiro's work on intentions, which suggests that as individuals invest more time and effort into regular practice, their motivations for doing so will shift from a focus on physiological and emotional regulation to a desire to achieve Samadhi. Thus, Shapiro's theory of intentions shifting along a continuum can be extended beyond the specific practice of meditation to the wider practice of yoga. This is the blossoming of spiritual intentions over time. One of the study's limitations is the fact that it was not measured how long it took practitioners to shift from one intention to another. This could be an interesting avenue for future research.

Whilst practitioners' spiritual intentions evolved over time, the current study revealed that there was no significant difference between their physical intentions from when they first began yoga to their current practice of it. Although physical intentions do not decrease, they remain constant; this also strengthens our understanding of Shapiro's work, suggesting that practitioners become more focused on their spiritual journey as their practice progresses, abandoning any growth of interest in their physical intentions.

Theoretical insight into the debate: How yoga is practiced in the west

As suggested by Kabat-Zinn intentions provide a benchmark for one's potential, and tend to correlate with the outcomes of practice. Thus, the implications of this intention research are widespread in the domain of yoga literature, specifically regarding the debate of how yoga is practiced in the Western world .

The result that individuals' intentions to practice yoga are more physical in nature both when they begin and continue with their practice suggests that Singleton was correct in stating that yoga practice in the West is synonymous with the practice of asana. According to this study, the rise of asana practice appears to be accounted for by practitioners' enthusiasm towards the notion that

postures and poses result in greater levels of stretching, flexibility, and physical strength. The implication is that practitioners are genuinely more driven by the aesthetic benefits of yoga, such as developing a slim waistline and building stomach muscles, as a practitioner in Lewis' study reported. Such ideas suggest that there are indeed striking disparities between the conceptualisation of yoga practice in the West and the historically Indian tradition of yoga, as conceived and practised by rishis over 5,000 years ago.

However, revelations regarding the transformation of intentions over time offer a somewhat divergent approach to this debate. Whilst practitioners are undeniably enticed by the physical attributes of yoga, once their practice becomes more grounded their spiritual involvement strengthens. This shows that Western yoga, like classical Indian yoga, cultivates the opportunity for spiritual growth. In suggesting this, the present study also provides credibility to studies conducted by Büssing et al. and Wilson and Spencer who demonstrated that Western yoga can promote transformational processes of spirituality and transcendence amongst its practitioners. Furthermore, the fact that physical regulation does not become a more prominent intention with time suggests that even in Western yoga practice it is the spiritual experience that is growing and evolving, and not the physical one.

Thus, whilst Singleton may have been correct in predicting practitioners' initial motivations for taking to the mat, his claim that Western yoga is primarily asana-centred does not account for the increased salience of spirituality as practice becomes more established. Instead, this result is better fitted with the opposing argument of this debate, in which authors such as Gannon and Life have shown that Western yoga practice, like the original Eastern yoga tradition, can cultivate states of spirituality. This suggests that Singleton's account of asana practice in Western culture is, to some extent, a reductionist one that does not capture the full meaning of the practice which is experienced by its practitioners. Moreover, the significant role of time in transforming practitioners' intentions shows that the debate is more complex than initially posited.

Finally, this debate should take into account the question of different types of yoga. As discussed in the introduction, certain types of yoga are more aligned with the original spiritual intention of the yogic practice. The contemporary Jivamuktiy yoga is one example while Kundalini yoga is another. Other types of yoga might be more focused on the physical aspect of the practice; Bikram yoga as an example. Might it be that certain types of yoga encourage certain changes in the practitioner while other types lead to a different kind of transformation? Or perhaps the practitioner's intention leads to the choice of particular yoga types? These questions are outside the scope of this paper and yet we found them important to raise for future research in the area.

Yoga practice and psychological wellbeing

Whilst on one hand, we have seen that variables such as time appear to significantly impact practitioners' intentions and thus the outcome of their practice; on the other hand, there are variables which are influenced by yoga practice itself. One such variable which has repeatedly presented in the literature is practitioners' psychological wellbeing. Here, wellbeing does not encompass the absence of difficulties in one's life, but rather the presence of positive qualities experienced throughout one's life, including happiness, meaning, vitality, and self actualization.This positive psychological wellness is comprised of both eudemonic and hedonic entities, both of which have been strongly linked to the practice of yoga whilst eudemonia is built on ideas of growth and meaning in life, hedonia reflects the idea of subjective wellbeing, which includes concepts of elevated positive affect and satisfaction with life.

A number of studies have indicated that yoga-based interventions are successful in enhancing various aspects of hedonic wellbeing in young adults. More specifically, whilst some have revealed that yoga practice correlates with high levels of life satisfaction others have highlighted the effects of

yoga in boosting vitality and enjoyment levels. In terms of eudemonic wellbeing, research appears to support the notion that yoga practice can promote significant increases in meaning in life. For example, a study by Ivtzan and Papantoniou reported that there is a significant positive association between how experienced yoga practitioners are and their reported meaning in life. Furthermore, Hasselle-Newcombe's showed that 85% of the respondents ascribed an enhanced sense of meaning in their lives to their yoga practice. Many practitioners in this study also offered qualitative reflections on their personal experiences of eudemonic wellbeing, encompassing ideas such as yoga giving their life a rootedness and sense of purpose, and yoga forming part of their self-identity.

Yet, whilst these scholars have reported respondents' enhanced levels of wellbeing as a result of their yoga experience, there has been no systematic attempt made to explore how different intentions to practice yoga affect practitioners' psychological wellbeing. On one hand, the notion that meaning is a fundamental expression of spiritual development suggests that, relative to practitioners who are driven by physical fitness aesthetics, individuals who practice yoga with spiritual intentions have a clearer sense of meaning and purpose in their lives. On the other hand, although the underlying mechanisms are yet to be elucidated it has also been suggested that physical fitness and exercise promote psychological wellbeing.Thus, whilst both spirituality and physical exercise appear to promote positive wellness, it appears ambiguous, at present, as to how those who practice yoga with physical fitness intentions and those who practice with spiritual intentions would vary in terms of the psychological benefits they experience.

However, this is a valuable avenue of research when considering how yoga is perceived and practiced in Western society. If practitioners who are motivated by spiritual development have a greater level of psychological wellbeing relative to those who are driven to practise yoga as an alternative form of exercise, or vice versa, this would have strong implications for the way in which yoga should be practiced in Western society; that is, whether the West should continue to practise yoga as a primarily postural practice, or whether a greater emphasis should be placed on the traditional, spiritual experiences of yoga, as exemplified by Jivamukti yoga In order to provide a greater insight into these implications, this study also examined whether there are marked differences in psychological wellbeing levels between Westerners who practise yoga with spiritual intentions and those who practice with physical fitness intentions.

References

1. Hoyez A (2007)The 'world of yoga': The production and reproduction of therapeutic landscapes. Social Science & Medicine 2: 1-19.
2. Newcombe SH (2005) Spirituality and 'mystical religion' in contemporary society: A case study of British practitioners of the Iyengar method of yoga. Journal of Contemporary Religion 20: 305-321.
3. Bloom A (2006) Kick start KS2 success Times Educational Supplement.

Modernity and Culture

Smt.Surekha S.Shinde
Head of Department Sociology,
Savitribai Phule Mahila Mahavidyalaya,
Satara, Maharashtra.

Introduction

Modernity and *Culture* are integral parts of the Indian society. Indian society continues to live in two worlds, the traditional and the modern, at the same time. The society has accepted modernity in its professional work, yet continues to be traditional in values and attitudes. Various factors led to changes in the Indian society over the years. The major transformations that impacted our society are listed in the following section.

Factors impacting transformation of the Indian society over the years

There are a number of factors that affect the continuity and change in Indian society. Change occurs due to adaptation or integration of values and traditions in the society. The most important factors that have facilitatedthe change and progress in our society are listed below:

- **Democracy**– Democratic values and political independence have provided opportunities to all individuals to develop themselves with regards to their identity, status, commitment, and desires. Today, individuals are more concerned with 'individuality'. Political independence has led to abolishment of feudal systems of zamindari, jahagirdari, and the princely states, and thereby stressing on the eccentricity of a person.
- **Industrialization**– The growth of industries has resulted in large scale production of goods which are available to the consumer at much cheaper rates, thus saving of time and labor. Industrialization has resulted in a considerable rise in job opportunities that led to improvement in the standard of living of the people.
- **Urbanization** – Urbanization has significantly impacted Indian society over the past years. It has led foundations for improved economic development of the country, basic amenities such as schools, hospitals, banks, and dwelling and transport systems.
- **Education**– Educationprovides social benefits for individuals and society at large, including a better way of taking care of ourselves, and consequently creating a better society to live in. Education raises literacy levels, increases income and wealth creation, reduces unemployment and corruption, promotes healthier lives, empowers women, imparts development of technical skills for creating employment opportunities in fields such as agriculture, construction, technologies and transportation thereby boosting economic growth of the country.
- **Social values progress -** The opposition to caste exploitation and casteism and in favor of caste equality and giving special privileges to depressed and underprivileged caste people has significantly impacted the Indian society. Feminist movements for women empowerment, and awareness of women rights has resulted in diminution of patriarchy.
- **Culturalization** – Culturalization facilitates the adaption of behaviors and values of the members in the society. From a broader perspective, it also includes adaption of imposed culture of other nations or people in the same nation. In the olden times, lower society members chose to imbibe the culture and practices followed by the upper society and thus the culture from the upper class infiltrated the lower class.
- **Westernization**– Westernization has helped the society in adopting western culture in terms of industry, technology, law, politics, economies and lifestyles, clothing, language, and so on. It has influenced in making India more modern. The Indian culture is a very old culture and is staying the same however, now the western culture is changing it to become more modern.

- **Modernization**–Modernization resulted as a consequence of westernization in India. It has benefited to the social, cultural, economic, and educational development in the country. Our technology, agriculture, entrepreneurship and industry were modernized leading to the economic well-being of our country. It has helped the society to inculcate modern and rational values with a broader sense of humanization. Education and modernity together have helped the society to dismiss the existence of social evils such as sati, child marriage and maltreatment of widows.

Indian culture – Past and Present

The Indian culture has been growing over hundreds of years. Our multi-layered and multi-faceted culture has been constantly evolving over centuries. Although, the Indian culture underwent drastic changes after the independence, the evolution began with the beginning of colonialism in India, especially when the British started ruling.

The British introduced two major changes to our culture - the English language and the colonial cities. English was the language of discourse and then had a very impactful legacy of rich culture. The language was introduced initially only to the administrative officials to run the business administration smoothly. The 18th and the 19th centuries saw a great impact of the language on our culture. Today it has changed our discourse within our own society.

The development of the colonial cities started with setting up factories in Calcutta, Madras, and Bombay (then names) and turned these cities into major trading centers. The Indian values and conducts started changing in these colonial citiesthan the other cities. Values such as self-independence, merit, and importance of education started influencing more and more people in the colonial cities. These values gradually spread to neighboring cities, towns, and to other cities where industrial developments started.

With these values came the significance of modernity. But in a way, modernity refers to a period marked by questioning and rejecting baseless and illogical traditions; prioritizing individualism, freedom, and equality; awakening faith in the inevitable social, scientific, and technological progress. And the Indian society and the culture is gradually but promisingly has moved toward modernity over the years.Today, India to a major extent has come over a large number of worthless traditions such as, sati, untouchability, casteism, and many more. With technological advancement, India is ranked amongst the most developing nations in the World.

Modernity - Actual Perspective vs. General Perception

The definition of 'being modern' is very individual and often it clashes with 'culture'. But are they similar and overlapping? What does it mean to each of us?

Indian economy was liberalized in 1991 when our country hit a deep financial crisis. It signaled a new economic and social beginning. Currently, India is going through an exceptional experience of cultural mixing and blending, which is gradually transforming our ideas for future forever.

What has really changed?

The Indian society has socially accepted modernity with respect to all facets of our day-to-day lives. This has enabled us to think on the following terms. Are we ready to give equal opportunity to everyone? Do we give equal rights to all sections of the society, especially women? Is every work valued in the society in the same way or looked down upon?

Well, is the west truly modern? Yes, they are better than us on many points, but still have miles to go. Women from the west are undoubtedly more independent than the Indian women. They are far from stigmas, open and free to make choices- financial and social. Every work is well valued there, a CEO rides a cycle to office and a carpenter drives to work. Equal opportunity to everyone is

partially achieved. We have not seen a woman president in US yet, or my friends in Britain say that the Indians are not often absorbed by companies there and only Europeans get the opportunities.

India has a lot to work on. Our nation has given bright chances to everyone from each strata of society. Dr. B.R. Ambedkar and Prime Minister Modi are some fine examples of how people from lowest strata of society can come up with their talent. The status of women is improving but still has a long way to go. Every work is not equally valued in an Indian society as well. But there is enormous hope, and we are moving in the right direction.

To put the westernization versus modernity conflict in perspective, let me share an example of it. My friend's daughter goes to an international school in her locality that aims to provide her with an exposure which local schools cannot provide. The local schools are either a state board school where education in mother tongue is given highest priority and the syllabus is infrequently updated or the 'convent' schools which still follows the Victorian style of education which educates students like a factory and delivers like a standard product. International schools I thought would be more about shaping the child in his own terms and ability. On contrary, the kid is taught to eat with western cutlery and asked to wear a formal attire as per western ideas. But the point in question is that the school which we refer to as 'international' lacks what is truly modern schooling, instead teaching children to mimic the west.

Impact of modernity and westernization on the Indian culture

Impact of modernization on Indian culture: The following section focuses on the impact of modernity and its values on the Indian society.

- Modernization enabled society to have a scientific perspective that helped it to decline religious superstitions and other social evil rituals prevailing in the society.
- 'Equality of Woman' gave womenthe educational opportunities that led women an entry into all fields' facets of the society.
- Career opportunities are now made available to talent and no longer based on caste, religion, or gender. Money and wealth are regarded important and social-eviler rituals were abandoned.
- During the last few decades, modernization has led the ideology of caste become less pervasive in an individual's day-to-day life.Caste rituals have become increasingly a personal affair, rather than public due to changed circumstances of living, forces of industrialization, and urbanization.
- Place of residence and food habits are influenced more by an individual's workplace and occupation than by his or her caste or religion.
- Industrialization and factory system broke down caste barriers to a large extent.Urbanization made many castes live and work together.
- Transport system broke down caste restrictions.
- Modernization led to the dismissal of untouchability and other such casteism and social evils.
- Marriage came to be regarded as a contract and not entirely a ritual or a formality.

Impact of westernization on Indian culture

Westernization has hugely impacted Indian culture over the years. The following section focuses on the impact of modernity and its values on the Indian society.

- The impact of western literature on Indian literature and religion took art to a different dimension. Cinema, western dance, musical instruments, and modern art were preferred over the traditional plays and dances.
- Modern values such as humanism, egalitarianism, secularism have entered Indian value systems.
- Our criminal law has been reformed.

- Evil customs such as sati ended, and untouchability abolished. Many political and cultural movements emerged such as movement for eradication of caste, sati, and upliftment for the deprived ones.
- The concept of welfare state was introduced and thus governmental activities of welfare measures have expanded. Far reaching reforms in Hindu society through social reform movements such as the Brahmo samaj under inspiration from the Western educated middle class in India.
- Spread of mass education. Emergence of an educated middle class as the frontline of the freedom movement.
- Affected caste, joint family,marriage and other social structures.

Overlaps between modernity and westernization

The terms, *Modernity* and *Westernization*, are used interchangeably. The western nations are modern than our India. However, the rich and developed societies are not always the most modern people. In India, North-East India or Kerala is can be referred as more modern than many western countries. In the process of being modern, we do not need to blindly follow all western values but simply improve ourselves with or without the help of the west. Over the past decades, we have not only modernized and but westernized ourselves. India is the only surviving ancient civilization thatfollows its rich heritage and values and yet blends them with new ideas to progress and evolve on various fronts.

Conclusion

We Indians as a society and a country are definitely competing with the world's best having inculcated and implemented modern sociological views. We continue to show the world the significance of specific Indian cultural values that cannot be ignored if a country wants to develop in entirety. At this point, this blend seems to be the ultimate recipe toward becoming a super power in near future.

References

1. Social Transformation in India. By Sameer Das Gupta. Publisher – Pearson
2. Tradition and modernity in INDIAN writing in English, Chapter 3
3. Indian society and social change, Calicut University P.O. Malappuram, Kerala
4. Modernization,Globalization and Social Transformation.By Iswar Modi.Publisher – Rawat Publication.

Sociological study of Indian culture

Dr.Pandit S.Waghmare
Dept.Of Sociology
Smt. G. K. G. Kanya Mahavidyalaya,
Jaysingpur Dist. Kolhapur

Abstract:

Indian culture is the mother of all cultures, be it art of living or apparently the rich knowledge of Science and music. all the regions and religions of the world have their own culture .with many customs ,traditions and refined qualities it is culture of love .respect for knowing others and humbly one's own ego, so that the inner nature which is naturally pure and modest. Will sign for respect and even as the ones for elders is a in respect. we touch the first of all elders Holy men and pain the reorganisation of their great humanity and attainment .a student touches the feet of his teachers purity in mind body speech the words and need is vitally important for us.

The concept of zero and primordial sound of Om was given by India .we should never use has younger and incident language and keep our body healthy and clean living things .with the left and 2 others is considered a suitable include one most not sniff flowers pic for offering to the date .it is very important for culture Indian to apologies immediately ,if one touch someone with his shoes or sandals the same applies in I add her friendly if you bump responsibility of reservation .on the current generation does a nation culture residence. in the earth's and soles of its people in the post independence period English replaced Urdu as the official and cultural language after independence Hindi was made the national language, but English remained the language of after independence the central government end of the court .English has also reminded language of higher education and research in India .after 1835 the importance given to English independence India. linguistic diversity has postponed administrative and political problems, but language and underlying role in the unity in diversity of Indian Culture .

Keywords: culture generation, culture Civilization, modernity and culture, cultural problems.

Sociological study of Indian culture:

Introduction :

culture refers to the patterns of do and Behavior of people it includes values beliefs rules of conduct, and patterns of social, political and economic organization these are passed on from one generation to the next by formal as well as informal process culture consists of the ways in which we think and act as member of society does all the achievements of group of life are collectively called culture unpopular parlance, the material aspect of culture, such as scientific and technological achievements are seen as distinct on culture which is left with the non material is the product of such as organization and expresses itself through language and arts philosophy and religion it also Express itself through social habits customs economics organization and political institution.

Culture has two Types material and non material. the first includes Technologies instruments materials goods, consumer goods, household design and architecture, modes of production, trade commerce welfare and other social activities .the latter includes norms values beliefs ,moths legends, literature ,rituals, arts forms and other intellectual literacy activities. The material and nonmaterial aspect of any culture are usually in dependent on each other sometimes, how we are materials culture change quickly but the non material may take longer time to change, according to ideologist Indian culture stands not only for traditional, social code but also for spiritual foundation of life.

Indian culture is Iron in valuable possession of our society. Indian culture is the oldest of all the culture of the worlds. In spite of fishing many ups and downs Indian culture is shining, with all its glory and Splendor culture is the soul of nation. On the basis of culture we can experience the prosperity of its past and present. Culture is collection of values of human life, which established it specifically and ideally separate from other groups.

- **Concept of culture** :English World Culture is derived from the Latin term culture or cults meaning styling for cultivating of refining and worship in some it means cultivating and refining thing

to such an extent that is end product you Hoax or admiration and respect this is practically the same as Sanskrit of the Sanskrit language.

Culture is way of life. The food you eat the closest you. Where the language you speak in and good you worship olla aspect of culture. In very simple terms we can say that culture is the embodiment of the way, in which we think and do think it is also the things that we have inherited as member of society. All the achievement of human being as member of social groups can be called culture Earth music literature. Architecture philosophy religion and Science can be seen as expect of culture. How your culture also includes the customs traditions festivals ways of living and once outlook on various issues of life.

Culture various whole Place to place and country. Its development is based on historical process operating. In a local regional National context for example we tie for in our ways of greeting. Or thus or closings foods have its social and religious customs and practices from the waste. The other words the people of any country are characterized by their distinctive culture traditions.

- **Culture and heritage** :

Culture development is a historical process our own stores learn many things from their procedure with the passage of time .they also added to it form their own experience and give up. Those which they did not consider useful we intern have learnt many things from our ancestor. Heritage exists at various levels as time goes we continue to add new thoughts, new ideas to those already existent and sometimes. We give up some which we don't consider useful anymore this is how culture is transmitted and carried forward from generation to next generation. The culture we inherit we inherit from our procedures is called our cultural heritage.

This Heritage exist at various levels humanity, as a whole has inherited a culture which may be called human Heritage, a nation also in Heritage culture which may be termed as national human beings by there and ancestors from generation to generation, they are cherries protected and maintained by them with unbroken continuity. And they feel proud of it a few examples would be helpful in clarifying the concept of Heritage

3. Characteristics of Indian culture:

1. Cosmic fusion :The framework of Indian Culture place human beings within a conception of the universe has a divine creation it is not anthropocentric only and consider all elements of creation both living and nonliving as many fish station of the day fine therefore it respect Gods design and promotes the ideal of coexistence this version does synthesis human beings nature and God into one integral whole this is reflected in the idea of Satyam Shivam Sundaram.

2. Sense of harmony: Indian philosophy and culture tries to achieve and initiate harmony and order. And this is extended to the entire Cosmos Indian culture assumes, that natural cosmic order inhere Inna harmony is supposed to be the foundation of outdoor, Ammonia external order and beauty will naturally follow from inner harmony Indian culture balances, learn.

Important characteristic of Indian culture is tolerance in India tolerance and liberalism are found for all religious last communities many foreign cultures invaded India and Indian society Give sericulture the opportunity of prosper the Indian society accepted and respected.

4. Continuity and stability: The principles of Indian Culture or today also that much in practice as they wear family a special characteristics of Indian culture is its continuous flow many centuries passed by many changes required many foreign Invaders where paste but light of Indian Culture today also use continuously growing no scholar can and its history of like that of the culture is it Chris Brown Sugar baby on and Syria because it is it in the case of construction Indian culture can be understood by looking at its present culture standard.

5. Adaptability: Adaptability has a great contribution in making Indian culture Immoral adaptability is the process of changing according to time place and period it's an Essential elements of longevity of

any culture Indian culture has unique property of adjustment as a result of which it is maintained till today Indian family cast religion and Institutions has changed themselves with time due to adaptability and coordination of Indian Culture its continuity.

6. Receptivity: It important characteristic of Indian Culture Indian culture has always accepted the good of the in heading cultures Indian culture is like an ocean in which many rivers comes and meet in the same way all cast Sukumar to the Indian culture and very rapidly they dissolved in the hindutva Indian culture has always adjusted with other culture its ability to maintain Unity amongst the diversity of all it's the best

Objectives:

1. Understand the concept and meaning of culture.
2. Establish the relationship between culture and civilization.
3. Create the link between culture and heritage.
4. Discuss the role and impact of culture in human life.
5. Describe the distinctive features of Indian culture.
6. Identify the central points and uniqueness of Indian culture.
7. Explain the points of diversity and underlying Unity in it.

Methodology

The present study is based on primary and secondary data in primary techniques I have used interview question arise observation and secondary technique I have used various books Publication and government website

Conclusion:

Culture has been derived from Latin term cult or cults meaning tiling or refining culture is derived from Sanskrit root cleaning to do culture may be defined as the way and individual and especially a group live think feel and organize themselves celebrate and share life in deep sense it is a culture that produces the kind of literature music dance a cultural heritage means all the aspect of values of cultural transmitted to human being by there ancestors to the next generation Indian culture is characterized with the famous nation of unity in diversity and show continuity and adaptability with times.

Reference books:

1.Gore MS, unity in diversity the Indian experience in nation building ,Rawat Publication Jaipur.
2. Kabir, our heritage ,National Information and Publication Mumbai.
3. Malik CSC understanding Indian civilization Indian Institute, Shimla.
4. Mukherjee DP, sociology of Indian Culture ,Rawat Publication Jaipur.
5. Pandey Govind Chandra, foundation of Indian culture ,New Delhi.
6. Dubey ji ,Assi Indian Society, New Delhi National books.
7. Dubois, Abbe JA Hindu manners customs, Oxford clarendon press.
8. Datta Nk origin and growth of cost India, Kolkata.
9. Kapadia km marriage and family in India, London.
10. Mazumdar RC the vedic age, London.

Effect of Yoga on Academic performance in Relation to stress With special reference Western Culture

Prof. V.S.Yamagekar
Director of Physical Education
Viththlrao Patil Mahavidhyalaya
Kale, Tal :Panhala,
Dist : Kolhapur

Introduction

Academic achievement is an attained or degree of competence in collage task, usually measured by standardized tests and expressed in grades or units based on norms derive form a vide sampling of student's performance. Studies reveal that even or moderate levels of stress can interfere with task performance. Cognitive reaction or stress result in the inability to concentrate.

Yoga, which is a way of life, is characterized by balance, health, harmony, and bliss. Meditation, being part of yoga, which is the seventh limb of Ashtanga Yoga- state of alert rest as stated by Maharishi Mahesh Yogi, who founded a new technique of meditation,

Popularly known as transcendental meditation. By practicing yoga, a person is supposed to reach a state of mental equanimity, where responses to favourable or unfavourable external events are well under the individual's control, and responses are moderate in intensity. The science of yoga is a powerful stream of knowledge, which enables the practitioners to achieve radiant physical health, serene mind, continues spiritual uplift, and creates the ability for harmonious social living.

Hatha yoga practices, like asanas (I.e., postures), pranayama (i.e., breathing practice intended to influence vital forces), kriyas (cleaning processes), mudras (i.e., certain interval attitudes), and bandhans (i.e., neuromuscular locks) are mostly taught as physical practices. While various meditational techniques work at the mental level, all these practices are intended to develop a certain type of awareness within oneself, which in turn brings about a change in emotional and visceral function, and through them, a change in intellectual and somatic functions of the individual takes Six months of yogic practise (meditation, asanas, and pranayama) brings a feeling of well-being a reduction in body weight, increased vital capacity, acceleration in endocrinal functions and improvement in memory. There months practice of Savasana has demonstrated an improvement in 86 patients, who had problem of headache, insomnia, and nervousness. Udupa et al;] revealed that yoga has the potential to influence the stress disorder and it helps the sufferer to achieve physical and metabolic stability. Sahasi et al. has demonstrated the effectiveness of yogic techniques in the management of anxiety and reported increased attention/concentration.

Yoga through its techniques of meditation asanas, and pranayama yields a positive effect in the management of stress in adolescents.The processing of sensory information at the thalamic level is facilitated during the practice of pranayama and meditation. These two practices along with physical postures (asanas), cleansing practices, devotional sessions, and lectures on the theory and philosophy of yoga were focused to bring about an improvement in the steadiness of school students following 10 days of practice. This improvement was believed to be due to improved eye-hand coordination, attention, concentration, and relaxation.

In one study, it is found that a 4-week program of yogasanas and meditation lowers the aggressive behaviour of students. Another study has reported that meditation (a) reduced problems related to maladaptive behaviours, (b) increased emotional and physical health and Psychological well- being, (c) reduced the frequency of thought, (d) reduced substance abuse, and (e) generally improved the quality of life.

Transcendental meditation reduces stress, and improves academic performance. Chanting "Om'' mentally causes increased alertness, and the practice of yoga brings improvement competitive performance.

The research done by Mind/Body Institute, Harvard Medical School, and Bruce D' Hara and his team at the University of Kentucky in Lexington, U.S., revealed a positive influence of meditation on brain functioning and performance .

The yoga boom in western society

Over the few decades, the Eastern movement form of yoga has become increasingly more prevalent in the Western world. Approximate 14.9 million American and half a million Britons are estimated to incorporate some form of this practice into their lives. Given that yoga is now widely available, form being offered in yoga centres to shopping malls, this should come as no surprise. Perhaps what is more remarkable is the dissemination of this Eastern practice in legitimate socio-cultural Western environment, such as businesses, hospitals, and school. Moreover, the end of the 20th century saw the advent of yoga as a commercialised multimillion dollar business, with postures, sequence, and styles being patented by companies and used to advertise a plethora of commodities, ranging from yoghurt to mobile phones.

Western yoga for physical fitness and therapy

In particular, the Western manifestation of this Eastern practice appears to focus primarily on the physical forms of yoga. Endorsing this view, singleton argues that yoga in Western society is synonymous with the practice of asana (posture), and such asana-centred yoga sessions are easily accessible in almost every city in the West. Supporting this claim, in the majority of British contexts, yoga appears to be practice as part of a physical fitness regime, with the knowledge that asana improves flexibility and strength. For example, yoga was classified as a 'keep fit' lifestyle practice, alongside dance exercise and aerobics, in the UK's"2002 General Household Survey"; this category of leisure activities was rated as third most popular, and most regularly practised, after walking and swimming.

Spiritual differences between western and eastern yoga practices

Yoga, as it originated over five thousand years ago on the Indian subcontinent, can be described as a contemplative discipline which integrates both mental and physical practices with the ultimate goal of attaining paramatman (pure consciousness) [12,13]. This ancient Indian practice was first conceived by rishis (sages) who were in search of a blissful state; this became known as "yoga", embodying the concept of unity between the body, mind and spirit [14]. The rishis were able to experience yoga and attain Samadhi (enlightenment) by altering their identification from the mind and body towards the Divine

Ethics

A code is provided to the students at the time of pre-test to keep their personal identity closed. Their achievement scores are exclusively used for the research purpose and are not disclosed to their educational institutions. The project is approved by the Institutional Ethics Committee, and the signed informed consent is obtained from the college principal.

Intervention

A yoga module [yoga Sana + pranayama + meditation +prayer + value orientation program] will be shared daily for an hour in the morning with the experimental group for 7 weeks. Same academic performance test is administered on the both groups as a post-test.

Conclusion

Paradoxically, whilst the rest of the world is striving to parallel the fast-paced lifestyle of the West Western culture appears keen to adopt more tranquil Eastern practices such as yoga This yoga boom has served as the focal point of a controversial debate regarding the manifestation of yoga in the West, when compared against the classical Indian system. By focusing on Western practitioners' spiritual and physical intentions to commit to yoga this study offered a unique perspective on the issue.

It may be concluded from the finding of the study that with the intervention of yoga, academic performance improves by optimising the stress levels. So it is suggested that yoga module should become a regular feature in the schools and colleges.

References

1. Trow WC. Psychology in Teaching and Learning. Boston: Houghton Mifflin Company; 1956.
2. Mottowildo SJ, Packard JS, Manning MR. Occupational Stress: Its causes and consequences for job performance. J Appl Psychol. 1986;71:618-29. (PubMed)
3. Steers RM. Organizational Behaviour. In: Foresman S, editor. 2nd ed. Gleenview, IL: 1984
4. Nagendra HR, Nagarathna R. New Perspective in stress management. Bangalore, India: Vivekananda Kendra Parkashana; 1977.
5. Hoyez A (2007) The 'world of yoga': The production and reproduction of therapeutic landscapes. Social Science & Medicine 2: 1-19.

Mother-Daughter Conflict in Alice Munro's Short Stories *Chance, Soon* and *Silence*

Mrs.S.P. Kulkarni.
Associate Professor,
Department of English,
Y. C. Warana Mahavidyalaya,Warananagar.
Email – spkulkarniwarana@gmail.com

Abstract

The present paper attempts to study mother-daughter conflict in Alice Munro's three short stories from her anthology Run Away (2004). Nobel laureate Alice Munro is a Canadian short story writer who has always portrayed complexities of human nature and conflicts in relationships. The three stories selected for the study are known as Juliet trilogy and reflect on the journey of the protagonist Juliet from a daughter, wife and mother. The stories particularly focus on the estranged relationship of Juliet with her mother and daughter. Munro presents psychological conflict among three generations. The present paper studies how Juliet, her mother, and her daughter have the emotional conflict and react differently in the similar situation.

Key Words: Complexities of Human relationship, estranged relationship, psychological conflict.

Alice Munro, the most celebrated short story writer of Canada, is the recipient of innumerable prestigious prizes and honours such as Nobel Prize for literature of 2013 and Man Booker Prize of 2009. Munro has a long writing career of more than 60 years and has been writing since 1950. So far she has published 14 original short story anthologies and a few compilations. She has exclusively written short stories and is hailed as the finest living short story writer of the world.

Conflict could be defined as a strong disagreement or lack of harmony. In literature it is inherent incompatibility between two characters. Conflict could be external or internal. It could be situational or psychological. Alice Munro is a superb master who always focused on the complexities of human relationships and her stories depict internal and psychological conflict which is always pertinent in human relationships. The most prominent relationship that recurs in Alice Munro's stories is mother-daughter relationship. The present paper studies the conflict in the mother-daughter relationship in the Juliet Trilogy in Alice Munro's 11th Short Story collection *Run Away* (2004). It is an anthology of 8 stories and was awarded Gillar Prize of the year. Three stories in this anthology viz. *Chance*, *Soon* and *Silence* are called as Juliet trilogy as they are about a single character named Juliet Henderson. In this trilogy Munro depicts the conflicting relationship between Juliet and her mother Sara and Juliet and her daughter Penelope.

Juliet in *Chance* is a girl of twenty years who has completed M.A. in Classics. She is working on her Ph. D thesis and teaching Latin in a private school in Vancouver. Her father is a school teacher and mother Sara is a house wife. One day Juliet receives a letter from an unknown person. He has written that he was father of her student and he always thinks of her. He was a fisherman named Eric Porteous who lives far away in the wilderness of west coast. After receiving this letter Juliet leaves everything behind and sets for the remote place where he lives. When she reaches there she hears about death of Eric's sick wife and his relationship with his ex-wife. But nothing deters Juliet from taking a chance. Even though Eric's world is totally different from her world, Juliet leaves her career and lives with Eric without marrying him. She prefers a different sort of life in wilderness, against the wish of her parents and far away from them..

Her mother Sara is very much disappointed over Juliet's decision. Sara is a demanding mother. She had many aspirations for Juliet. She wanted Juliet "to be popular, and to that end had urged her to learn to skate and to play the piano" (RA. 53). But Juliet has never taken her mother seriously. She has some bondage with her father but is quite detached from her mother though there is not open conflict between them.

In the next story *Soon* Juliet is a mother of 13 months daughter named Penelope. Her father has retired from his school master's job, mother Sara is suffering from heart trouble and live a sort of isolated life on their farm. They are cut off from the rest of the world mainly because of Juliet's relationship with Eric.

Juliet visits her parents with 13 months Penelope. Sara is sick and too weak and fragile due to her long heart trouble. She is almost invalid. Sara's sickness does not demand any extra work from Juliet, neither for Sara nor for household. She only wants her daughter's love but even though Sara's demands from Juliet are so less, Juliet fails to come up to the expectations of her mother.

One day a local minister comes to see Sara. He is Sara's friend. This visit and the argument between him and Juliet focus on the relationship between Juliet and her mother. The conversation drifts on the topic of Faith and both of them had a hot argument over it. Juliet is totally against any faith and the local minister is an advocate of faith. Sick Sara listens to them without a word and then talks about her faith as:

> My faith is not so simple ... But it is all I can say – it is something. It's a wonderful something when it gets really bad for me… I think – Soon. Soon I will see Juliet. (RA, 124)

For the sick mother, her daughter is her faith, her world, her life. Sara expects some positive reply from Juliet. But instead of comforting her mother Juliet finds it difficult to reply. Instead she prefers to remain silent. Munro writes:

> She had turned away, she had carried the tray to the kitchen, and there she washed and dried the cups and also the glasses of … she had put everything away. (125)

The above statement shows Juliet's detachment from Sara for whom Juliet was her world. Later on Juliet wonders:

> Why it should be so difficult to say simply 'yes'. It would have troubled nothing to Juliet but it would have meant a lot to Sara. (126)

But Juliet denies this much comfort to her sick and dying mother.

Though Juliet stayed with her parents for a few days she is not happy there and she writes to Eric about it. She does not want to stay with her parents. Munro writes that Juliet has forgotten where her name was "not at Whale Bay with Eric. But back where it had been before, all her life before" (126). Later on Juliet once again comes back to her house, but it was for Sara's funeral. She ponders over her act of not saying 'yes' to Sara at that time and now feels guilty that:

> Could it not have been managed? Why should it have been so difficult? Just to say yes. (125)

But for Munrovian daughters it is always difficult to say 'yes' to their mothers.

In *Silence,* the last story in the trilogy, the same pattern of rejection of a mother by daughter repeats. Here it is rejection of Juliet by her daughter Penelope who is now in her youth. In *Soon* mother-daughter conflict comes from daughter's point of view, in *Silence* it is from mother's point of view.

Eric is dead in an accident. Juliet has raised her daughter without introducing her to any religious faith. Penelope, just before the 21st birthday, enrolls herself in a Spiritual Balance Center for six months, without any consultation with her mother. She has not even informed Juliet about it. She just goes away. Meanwhile she writes a letter to Juliet and invites her there but goes away from the center without meeting Juliet.

The story focuses on the silence on the part of Penelope and Juliet's frantic efforts to find her out. Now Juliet compares her own behavior with her parents. She does not understand the cause of Penelope's behavior. She tries hard to find out Penelope. Even she does not dare to change her house

because she thinks, if Penelope wants to return, how she will get the new address. She is afraid that "then there would be no place where her daughter could find her" (187).

Juliet keeps on worrying about why Penelope joined the religious group when she (Juliet) tried to keep her away from any sort of church of faith. Now she repents that she neglected Penelope's spiritual training. She should have sent her to Sunday Schools and taught her to say prayers. But now she had to just keep on waiting hopelessly for Penelope or her letter. For five years she received unnamed birthday cards and later on they stopped coming. Rather they were there just to tell Juliet that Penelope was alive. Later on Juliet also moves on in her life. She gets a job on T.V. and becomes famous as an interviewer. She leaves her house and moves to a small flat. One day she knows from Penelope's friend that Penelope has married a doctor living in mountains, had children and comes to the town occasionally. Juliet used to think that Penelope might have become a mystic and spends her life in contemplation. But in fact Penelope is living a prosperous life but had never tried to contact Juliet.

Now Juliet realizes that there is nothing to worry about Juliet or hold her own life in wait. "It is clear that Penelope has detached herself from Juliet and very likely from the memory of Juliet and Juliet could not do better than to detach herself in turn" (RA, 157). She accepts that "Penelope did not exist. The Penelope Juliet sought was gone" (167). She leaves her T.V. job and returns back to her classical studies, leaves her flat and moves to a bachelor's apartment. She no more pines for Penelope and is ready to tell her new boyfriend:

> My daughter went away without telling good-bye. In fact she probably did not know then that she was going … Then gradually, I believe, it dawned on her how much she wanted to stay away. … I think the reason may be something not so easily dug out … Penelope does not have a use for me. May be she can't stand me. It's possible. (157-158)

Juliet keeps on living her life. "She keeps on hoping for a word from Penelope, but not in any strenuous way" (158). The life goes on without Penelope.

In this trilogy, in the first two stories Juliet is a daughter who rejects her mother. In the last story she is a mother who is rejected by her daughter. In Juliet's mind as a daughter, there is guilt for being so callous to her mother. The pattern of a daughter rejecting her mother repeats in Munro's fiction. All other stories where Alice Munro has presented the mother-daughter conflict themes are from the point of view of daughter. But in *Silence* Munro has not written a word about what Penelope feels and neither given any logical reason of her extreme silence. In words of Deborah Heller:

> The trilogy deliberately refuses to provide a context for understanding Penelope's silence as an act of cosmic justice, instead, the three stories demonstrate a carefully constructed, ineluctable poetic justice, in which daughter's rejection of her mother is no longer explained, justified, rationalized even condemned, as it has been in earlier stories, but it is simply pushed as by some iron law of retribution. (Daughters and Mothers, 42)

It is worth noting that for Sara, her daughter Juliet is her world. She tries to fulfill her aspirations through her daughter and daughter's detachment pains her. In *Silence* mother (Juliet) does not severely pine for her daughter. She is living her life. She keeps on hoping for a word from Penelope, but not in any strenuous way. "She hopes as people who know better hope for underserved blessings, spontaneous remissions, things of that sort" (158). Juliet detaches herself from her mother Sara but somewhere feels guilty about it and for Sara Juliet is her life. When Penelope detaches herself from her mother, she does not feel guilty nor her mother pines for her. For both of them the

life goes on without one another. This is the conflict arising due to generation gap as well as the estranged relationships. Thus the trilogy focuses on the complexities of human relationships.

References:

1. Heller, Deborah. *Daughters and Mothers in Alice Munro's Later Stories*. 'Seattle: Workwoman's Press, 2009.
2. Munro, Alice. *Run Away.* Vintage Books, London, 2004.
3. New, W.H .*A History of Canadian Literature*. MacMillan Education Ltd., London, 1989.

Conflict Between Traditional And Modern Indian Culture In Rama Mehta's Novel 'Inside The Haveli'

Dipak Sitaram Sarnobat
Asst.Prof.
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya,Kale
E-mail: dipaksarnobat2072@gmail.com

Abstract:

Rama Mehta's novel 'Inside the Haveli' was published in 1977 and received Sahitya Academy Award in 1979. The novel portrays the helplessness of the protagonist, Geeta. She is a modern girl from Bombay, having modern concepts and ideas about life. Her life before marriage and life after marriage stand contrast to each other. She was a free bird but after marriage she becomes a prisoner in the Haveli, Jeevan Nivas. Here the conflict between traditional and modern Indian culture begins.

This paper focuses on the 'Conflict between Traditional and Modern Indian Culture' in the Haveli, Jeevan Nivas. In the beginning Geeta feels trapped inside the walls of Haveli but finally she becomes the willing prisoner of the Haveli. Geeta struggles to maintain her modern identity in the traditional world of the Haveli. Traditional indian customs and practices stand contrary to modern indian customs and practices. The conflict is between traditional habits and modern habits, traditional practices and modern practices, traditional lifestyle and modern lifestyle, traditional ideas and modern ideas, traditional concepts and modern concepts, traditional thoughts and modern thoughts, traditional values and modern values, the illiterate and the literate, the rich and the poor.

Key words: Conflict, Tradition, Culture, Prisoner, segregated and adapt.

Introduction:

Rama Mehta in her novel 'Inside the Haveli 'depicts how Geeta, a city girl of Bombay has to marry a young man in Udaipur and finds herself in an atmosphere where men and women are segregated, where customs and traditions dominated the life . She is not happy with such life in Purdah. She tries to introduce some changes in the Haveli. She struggles to maintain her own identity in the men dominating world. 'Inside the Haveli' (1977) is a social novel which depicts the life of the Haveli where purdah system is observed by women. The lives, habits and values in the haveli represent traditional Indian culture and the protagonist, Geeta represents modern Indian culture. Geeta is a girl born and brought up in Bombay. She comes to Udaipur as the nineteen year old bride of Ajay Singh, a professor of physics. It is a cultural shock for an educated girl like Geeta to adjust and adapt to the traditional ways of the Haveli. The moment she lands in Udaipur , she is chastised for being bare faced and made to realize that she is an outsider even by the maids of the Haveli, who had come to the railway station to receive Geeta. One of them came forward, pulled her sari over her face and exclaimed in horror, "Where do you come from that you show your face to the world?" (P.17).After marriage Geeta becomes aware of the traditions and customs in the Haveli. Another factor Geeta encounters that there are different apartments for the males and females. The servants have their separate quarters. The males conduct their business from their separste apartments. Even after two years of her marriage, Geeta has seen neither her father-in-law nor her grandfather-in-law. All the activities of the Haveli are motivated to keep the males satisfied. In the Haveli the men are regarded as if they are Gods. Geeta feels lonely in the Haveli. The maids try to teach her the way and the tradition of the three hundred years old Haveli. She becomes a matter of curiosity for the women in the Haveli.

Education for a servant girl is a very bold decision by Geeta. All the members in the Haveli oppose and criticize her whereas her father-in-law gives her a strong support. The Haveli culture requires total and unquestioned submission to its rules and traditions. The world of the women is enclosed within the walls of the Haveli. Geeta feels disgusted when she finds the women lamenting

over their fate. The oldest maid of the Haveli, Pariji once recounts her childhood memories."The mistress was shrewd, I was not allowed to play like other girls of my age. It was not considered proper for a widow to be gay and carefree."(P.24). It seems to Geeta that they were waiting for the day when they would be free from their confinement. But on the surface they showed no dissatisfaction. Thus Geeta becomes successful in sending Sita school. The attitude of the maids and the Haveli women changes as the time passes. She starts classes for the Haveli maids and their children. Ajay praises her work. But Geeta's mother-in-law confides in Pari, "Let Binniji amuse herself. Her enthusiasm won't last long."(P.161). Geeta continues her efforts to educate the servants. Her cousin-in-law , Manji Bua Sa opposes her decision, also. The change that Geeta is trying to bring about is neither welcomed nor accepted by the women who find social security in the old culture and traditions of the Haveli. Despite all odds, Geeta continues her classes. Some of the maids are forced to leave the class.

Sita could complete her education due to the support of Geeta. Her efforts are praised when Sita marries an educated boy. As the time passes Geeta becomes the willing prisoner in the Haveli. She tries to bring harmony between the traditional world of the Haveli and the modern world around. The major crisis that Geeta faces in her fifteen years stay in the Haveli is the marriage proposal for her thirteen year old daughter, Vijay. The proposal is of Vir Singh from Daulat Singhji's family, who have been the richest people in Udaipur. Geeta rejects the proposal. She says that whatever happens, Vijay can't get engaged at this age. This was the first time that Geeta had spoken in a raised voice to her mother-in-law.

After marriage Geeta could not accept the rules and traditions of the Haveli as they are. She tried to bring harmony in them. Being a Hindu girl, who has been taught by her mother at the time of her marriage, "Keep your head covered, never argue with your elders, respect your mother-in-law and do as she tells you. Don't talk too much."(P.16). Thus Geeta makes her maximum efforts to adjust and adapt to the new Haveli and it's culture.

Rama Mehta portrays the journey of Geeta in the Haveli, Jeevan Nivas. Geeta succeeds partly in bringing about certain changes in the Haveli as well as she herself undergoes through certain necessary changes. She felt suffocated in her purdah and would like to throw it away. But this mood did not last and we see her enjoying the feeling of security in the veil. In the beginning of the novel, the purdah is a symbol of the imprisonment. She feels like a bird in a cage. But at the end, she reconciles to the purdah system. Geeta becomes the mistress of the Haveli and decides to help Haveli to preserve its dignity and honour.

Areas of Conflict Between Traditional And Modern Culture

There are three ways regarding culture: as that of the individual, of a group or class and of whole society. The truest is the culture of the whole society. To understand the culture of any particular society, we must study the culture of the society as a whole. In India, we must look at the culture of India as a whole. There may be slight differences or variations in certain customs and rituals of a particular group but on the whole, the culture of the country has some common characteristics. Traditions form a very important base for a culture. Tradition involves all habitual actions, habits and customs. It is a way of feeling and acting which characterize a group throughout generations and it must largely unconscious. Tradition is a means by which the vitality of the past enriches the life of the present. Tradition is not a static force but a dynamic force. It is not merely pastness of the past but the presence of the past.

1] Old Values Vs New Values:

The real conflict is between old and new values of Indian life. It is the struggle between Good and Evil forces of life. Geeta, the protagonist strives to maintain the new values whereas a few members in the haveli try to oppose her. Geeta stands for new values and other members such as

Nandu Bua Sa, Manji Bua Sa, Maid servants and other women in the haveli, stand for old values of Indian culture.

2] Purdah System:

Geeta has to live with old traditions in Rajasthan. She finds herself trapped into repressive forces of traditions. She has to live in 'purdah' in the haveli and labelled as outsider, who knows nothing about the traditions and values of the haveli. The women of the haveli proclaim: "She will never adjust, she is not one of us." She was frank, talkative and spontaneous.

The women of the haveli had to keep purdah and Geeta, as an educated woman, does not like it. Their activities were confined to their apartments. Only close male relatives could enter the women's apartment. Being an educated woman, Geeta, feels trapped in haveli.

3] Good Vs Evil Nature:

Lakshmi is the maid servant in the haveli. Though she is married and has a daughter named Sita; Heeralal, the driver tries to tempt her with various gifts. He offers her a bundle of saree and blouse as well as a packet of halwa. Her husband, Gangaram accuses her being a loose woman. She leaves the haveli one night and never returns. Here we feel the struggle between good and evil forces of life.

4] Modern Woman Vs Traditional Women:

When Geeta comes to the haveli as a new bride, other women try to find fault with her. She is an educated woman. She thinks that education is a necessary part life and decides to send Sita to school. She is a daughter of Lakshmi and Gangaram. Everybody protested that she was only daughter of a servant. Pari, a maid servant, tells her that education is useless for Sita. Dhapu suggests that she should seek Bhagwat Singhji's permission. Nandu Bua Sa, a sister of Bhagwat Singhji, also opposes Geeta for her decision and says that it is wrong to send Sita to school.

5] Education and Learning:

Geeta decides to teach the maid servants of the haveli to read and write. Actually, she wants to remove their ignorance and superstitions. She starts classes for the children from the neighbourhood. Nandu Bua Sa, a sister of Bhagwat Singhji and Manji Bua Sa, a cousin of Bhagwat Singhji, complain against it. They think that it makes girls defiant and disobedient. Geeta starts sewing classes for girls, also. In traditional India, women were not given rights of education. Their world was limited to the kitchen and inside the home. In modern India, every woman has given rights of education. Their world is not confined to the kitchen. They have given rights as men get.

6] Literate Vs Illiterate women:

We experience the conflict between literate and illiterate women. Women are against a woman. When Geeta takes bold decisions about Sita's education, starts classes for maid servants and their children, and begins sewing classes; other women in the haveli do not support her.They stand for traditional illiterate women whereas Geeta stands for modern literate woman.

7] Child Marriage:

When Geeta's daughter,Vijay Bai Sa, is to be engaged to Vir Singh, she protests very boldly saying that she will not give permission to a child marriage. Even her father-in-law, Bhagwat Singhji, requests her to think over the proposal from Daulat Singhji's haveli. Vir Singh is handsome and educated. He wants to go to England for further studies. Geeta says that marriage will take place only after Vir Singh returns from England finishing his studies. Here, we experience the conflict between traditional Indian culture and modern Indian culture. Due to the lack of proper knowledge, illiteracy and ignorance, child marriages were popular customs among Indian communities in traditional India. But in modern India, such practice and custom is considered illegal by law.

8] Culture of Bombay Vs Culture of Udaipur:

The modern culture of Bombay, represented by Geeta, and the traditional culture of Udaipur, represented by haveli- Jeevan Nivas, stand contrary to each other and therefore, one strongly

feel the culture conflict between two cities. Being brought up and educated in Bombay, Geeta follows modern thoughts and concepts whereas people in the Haveli bound to traditional lifestyle, follow traditional thoughts and customs.

9] The Rich Vs the Poor:

The novel indirectly portrays the conflict between the culture of rich people, represented by the Haveli of Sangram Singhji and the culture of poor people, represented by the maid servants and their children. The episode of Sita's sending school is the evidence of this culture conflict. Vijay Bai Sa, a daughter of Geeta and Ajay, goes to school as she belongs to the Haveli but other women oppose Sita's, a daughter of Lakshmi, a maid servant, going to school as she belongs to the poor family.

Conclusion:

Rama Mehta's 'Inside the Haveli' leaves the impression of the conflict between traditional and modern Indian culture. This conflict is represented by the traditional values of the Haveli, Jeevan Nivas and modern ideas of Geeta. This conflict is observed through various contrary customs, habits, ideas, concepts, thoughts and behaviour of different concerned characters. The culture conflict is for purdah system, education and learning, maintaining new values, good habits, modern customs and thoughts. The culture conflict between the rich and the poor is indirectly portrayed. We come across an age old conflict among women. Other women in the haveli do not support Geeta, the protagonist, but always try to oppose her as possible. There is a conflict between two cities: Udaipur and Bombay representing traditional and modern life, respectively.The culture of Mumbai and Udaipur stands contrary to each other. Here, we notice a modern woman struggling with traditional women for the sake of women’s true liberation from the shackles of tradition.

Reference:

1. Mehta, Rama. Inside the Haveli, New Delhi:Penguin India, 1996.
2. Eliot, T.S. Tradition and the Individual Talent.
3. Bhave, Vinoba. Indian Culture, Vadodara:Yajna Prakashan, 2003

Various Types of Advanced Technologies in Sports

Nilkanth R.Kambale
Director of Physical Education,
Gopalkrushna Gokhale College, Kolhapur

Abstract

Technological advancement is a natural process, and with its introduction into a sport, athletes simply become "better". Technologies in sports are man-made means developed to reach human interests or goals in or relating to a particular sport. Technology in sports is a technical means by which athletes attempt to improve their training and competitive surroundings in order to enhance their overall athletic performance. It is the knowledge and application of using specialized equipment and the latest modern technologies to perform tasks more efficiently. In this, paper discussed efficient technologies that will help in enhancing the performance and quality of sports.

Keywords: Technological advances, Athletes consideration, High speed cameras

I. Introduction

Many equipment, such as monologue racing bicycle race and buoyant swimsuits, this same effect was reverse by rule soon after the changes where introduce bike design returned to the conventional divert frames, and swimsuits reverted to less buoyant, and more permeable materials. Yet independent of whether, or not rakes are imposed on technological advances, sport technology is almost always about the same principle: energy.

Sport performance is define by the energy produce by the athlete and released into the environment. The energy must be exclusively produce by the athlete, and must not come from else (example.An external energy source.) However, not all off the energy produce the athlete is necessarily released into the environment. Common source energy loss (non-conservative, non-recoverable energy) is: external fiction (example sliding friction in skiing or rolling friction in cycling); internal friction; aerodynamic drag; hydrodynamic sound; heat; vibrations; and the energy required for stability etc.

The task of the sports engineer is finding to energy leaks and develops ways to mend them. Solutions are readily at hand. For example, sport engineer can develops swimsuits that left the body slightly out of the water, thereby reducing water resistance and increasing air drag or perform wind turner test of skiers to find way to optimize the tucked racing position.

II. Benefits of Advanced Sporting Technologies

Recent development in sporting technologies has created a variety of products aimed at improving and increasing athletic performance. Athletic health can be modern sporting technologies such as heart rate, monitors, pedometers and body- fat monitors, through this a, greater depended knowledge of the human body and its potential has been recognized, allowing athletes to train complete in sports to much older age. Participant safety at all times has also been made possible through the development of certain sporting equipment, such as helmets and body protection which are used in boxing and ice hockey to help prevent injuries. Modern sporting technologies have also made competition judging easier and more accurate, and spectator interest and excitement is enhanced by broadcasting and in-stadium displays (scoreboard).

III. How Can Technology Are Used To Enhance Athletic Performance

Sports gear such as clothing and footwear should be user-friendly and include valuable properties such as strength, flexibility, density, thickness, durability, toughness, resistance to moisture and more importantly cost. Footwear is generally considered more for comfort and injury avoidance

rather than performance enhancement.Whereas clothing such as the full body suits used in swimming. Are often claimed to rationalize the competitor's performance times where winning or losing the race is hundredths of a second. In tennis racket has been created in order to provide enhanced ball speed, and reduce the potential vibration that can lead to a condition known as tennis elbow. In other sorting equipment such as the golf club, the overall mass of the club the overall mass of the club has decreased which is believed to result in a greater achievable distance and possible a more precise shot. The bicycle has also undergone modern day advances with the development of specialist wheels, pneumatic tyres; break levers and pedals, which are all aimed at increasing stability and rigidity of the bicycle. The most efficient technology is the high speed cameras which are used in sports. There are various high speed cameras such as high speed –greater than 100 FDS (frames per second) still cameras, motion cameras. Motion cameras are more useful in sports Medicine, Physical education and sports, DV Camera-60 FPS, Digitals Still Camera-0 to 1 FPS, Multiple Cameras requires identical format and frame rate. High speed cameras uses in physical education and sports for an example; Shorten the learning curve, Coaching, training and Analysis, Kinematic, Biomechanics Research , locomotives and Behaviour Analysis, physical Therapy, Injury prevention, In refereeing, Cricket – Third Umpire, Tennis ball, In out ,Table-players shots, Equestrian-Horse running analysis, Chest finish (spirits), Correct Technique Model presentation or Animation. Comparison of the technique (trainees) with elite to communicate correct techniques.

IV. How Can Technologies By Used To Analyze Athletic Performance:

Technologies such as CAD (Computer aided design) can play a major role in the improvement of sporting equipment. CAD allows virtual design and testing techniques to be applied to all aspects of sport and equipment research and development. CAD offers an efficient means of considering an assessing new products and ideas and is primarily used to improve safety, comfort and effectiveness of specialized sports equipment's; CAD is also used regularly in the justification of physical fact figures and for both competitive and training circumstances. Other technologies such as "smart" equipment can be used evaluate performance. Example of "smarts" equipment's technologies include devices used for exercise stress testing and cardiovascular assessment, human reaction time and frequency of movement meters, and jump and run characteristics devices.

The use modern technology in sports may mean that competition at the uppermost level is only affordable to the leading top athletes due to the potential high costs of specialized sports equipment's, in those sports incorporating individuals with a particular disability; there are a variety of methods in which assistance can be given. For example, modifications to buildings can be made to make them wheelchair accessible, specialized equipment's can also be produced and training to sports members can be offered in order to give specific assistance to those with a disability.

V. Conclusion

Technology also makes better information available to the coach's athletes and spectators, and this serves the sport on many different levels; it enables better match analysis, performance ranking, player selection, sports statistics and predictions and in general makes the more interesting. The Hawk-Eye system is a typical example of a beneficial technology that provides a multitude of information during cricket and tennis matches. Recent developments in sporting technologies have created a variety of products aimed at improving and increasing athletic performance.

References

1. Bandura, A. (1986) Social foundations of thought and action: A social cognitive theory. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
2. Beesley, S. and Mutrie, N. (1997) Exercise is beneficial adjunctive treatment in depression. British Medical Journal, 315, 1542.

3. Biddle, S. J. H. (1997) Current trends in sport and exercise psychology research. The Psychologist: Bulletin of the British Psychological Society, 10(2), 63–9.
4. Brownson, R. C., D. A. Jones, M. Pratt, C. Blanton, and G.W. Heath. 2000. Measuring Physical Activity with the Behavioral Risk Factor Surveillance System. Medicine and Science in Sports and Exercise, Vol. 32, No. 11, pp. 1913–1918.
5. Biddle, S. J. H., Fox, K. R. and Edmunds, L. (1994) Physical activity promotion in primary health care in England. London: Health Education Authority

Yoga for Sports –A Study

Prashant Bibhishan Patil
Directore of Physical Education,
Shri Shahaji Chh. Mahavidyalaya,
Dasara Chouk, Kolhapur

Abstract

Yoga has been practiced for many years ago. Several schools and organizations of yoga have emerged over time to time. It can be overwhelming at first to find a style of yoga that resonates with you. If you are a competitive athlete, it is best to tailor your yoga practice to your training schedule because a particular sport can develop certain muscle groups while ignoring others. Over time, this process causes imbalances in the muscles and joints, leading to overuse injuries. Yoga helps the muscles, tendons, and ligaments move through a full range of motion, thus cultivating balance and core strength which is a huge benefit to athletes in their chosen sports.

Another essential element in yoga is breath work (pranayama). The attention to breath during yoga can be considered one of the most important benefits to athletes. Learning to stay focused and centered through uncomfortable poses by concentrating on even inhalations and exhalations sets up the athlete to stay focused during a race or challenging workout. The mind-body connection in yoga is essential to helping athletes develop mental acuity and concentration. In addition, yoga helps you to relax not just tight muscles, but also anxious and overstressed minds. Yoga works not just in the sagittal plane, but in the frontal and transverse planes as well, ensuring well-rounded development. Being more relaxed will also aid in athletic performance. So, why not enhance your game performance and prevent injury by adding yoga to your training plan now.

Keywords: Athlete, yoga, injury, muscle, performance.

1. Introduction

Many international football clubs, American footballers and rugby, golf & cricket clubs in Australia, South Africa, New Zealand & the US have used this centuries-old practice from India as a progressive training technique for some time. Yoga is both preventive and therapeutic and has shown to offer both physical and mental benefits to the body and mind. Yoga is distinctly different from other kinds of exercise as it generates motion without causing strain and imbalances in the body. Therefore the practice is an ideal complement to other forms of exercise and an extreme advantage to any sport. The “postures” are the physical positions that coordinate breath with movement and we hold these positions to stretch and strengthen different parts of the body. They systematically work all the major muscle groups, including the back, neck, and shoulders, deep abdominals, hip and buttock muscles and even ankles, feet, wrists and hands. Yoga can help to check any imbalance in muscular development and will enable the body to function more efficiently. If the body is flexible and supple, it will be less prone to sports injuries as the joints will be kept lubricated. No amount of coaching or training can prepare for doubt or worry entering the mind of a player during a game. By holding steady postures and concentrating on deep abdominal breathing we can increase body awareness, relieve chronic stress patterns in the body, relax the mind, center ones attention, sharpen concentration and “stay in the zone!” Many athletes are having more injuries that require surgery because of the increased focus on strength training with weight resistance. This method for increasing strength and muscle mass is highly effective and efficient, yet it dramatically decreases flexibility. However, if yoga or other types of prolonged stretching are practiced in combination with strength training and practical application exercises, injury can be minimized during engagement in other competitive sports that call for the athlete to be more spontaneous with their bodies, calling for overextended reaches, lunges, falls, etc., all of which increase the odds of injury, opposed to the safety of controlled mechanical motion used in weight room workouts.

2. Fitness and Yoga in sports

i. Improved Strength: Routine and consistent practice of the various yoga asanas has helped me build strength and improve lean muscle mass. Most notably with respect to several muscle groups under-utilized in my chosen athletic disciplines of swimming, cycling and running. These gains have enhanced core body stability and significantly impeded overuse injury by strengthening the supportive but otherwise under-developed muscles surrounding the more utilized muscles, creating a more balanced and optimally functional overall strength.

ii. Balance : As aathlete, I have always been rather flexible. But my balance is historically horrible. But through a consistent yoga practice, my coordination and balance have improved immensely. Why is this important? Better balance and coordination means enhanced control over how I move my body, which in turn leads to better technique and form -- the brass ring every athlete spends a career refining, whether your focus is a swim stroke, golf swing, running stride, and jump shot or wrestling move.

iii. Flexibility: Yoga invariably improves joint and muscular flexibility, which is crucial to the body's overall structural soundness. Enhanced joint and muscle pliancy translates to a greater range of motion, or an increase in the performance latitude for a particular movement or series of movements. For example, a swimmer with supple shoulder and hip joints is able to capture and pull more water than a swimmer with a more limited range of motion. The result is more forward movement per stroke as well as enhanced muscular economy. In turn, this increased range of motion provides a greater ability to strength condition a particular muscle group due to the amelioration in overall force that can be exerted with each movement. And although there is some dispute about the advisability of "over" stretching (for runners in particular), I remain a huge advocate, finding that the more I work to maintain my flexibility (something that wanes with age), the less likely I am to suffer an overuse injury.

iv. Free Your Mind The ability to create a stress free mind is a significant benefit of yoga practice. The physical practice is used as a tool to enhance breath control, which helps improve focus and concentration, allowing clarity of thought and clear decision making. A valuable tool in any sporting arena. Mental practice in any sport will teach you how to gain control of your emotional states, so arousal levels and anxiety don't impede your performance.

v. Meditation is a mental practice proven to

- Reduce anxiety and stress
- Reduce cortical levels and increase calming hormones
- Improve cognitive function
- Reduce blood pressure and heart rate
- Increase immune function

These benefits combine to allow for better rest, sleep and recovery, as well as provide the ability to think more clearly under pressure.

3. Objectives of Yoga in Sports

Health, physical fitness and emotional stability are the objectives which bring yoga and physical education on a common platform for the benefit of the human individual. Health is a more general and comprehensive term conveying the 'feeling of well-being', while physical fitness is a more specific term. Physical fitness is the capacity of an individual to perform a given task at a particular time. Health and physical fitness are not static. They are always changing they follow the law can be maintained only by carefully selected physical activities which are called 'exercise'. The utility of the particular exercise program can be evaluated only in the forms of the effects that one obtained in promoting a particular factor of physical fitness. Trough constant practice of yoga, one can overcome all difficulties and eradicate all weakness pain can be transmitted in to 24bliss, sorrow

in to joys, and failure into success and sickness in to perfect health. Determination, patience and persistence lead one to goal.

4. Health and Yoga in Sports

Yoga has both preventive and therapeutic benefits. It has been shown to offer both physical and mental benefits to the body and the mind. The many physical benefits of hatha yoga are: it improves flexibility and muscle joint mobility; strengthens, tones, and builds muscles; corrects posture; strengthens the spine; eases back pain; improves muscular-skeletal conditions such as bad knees, tight shoulders and neck, swayback and scoliosis; increases stamina; creates balance and grace; stimulates the glands of the endocrine system; improves digestion and elimination; increases circulation; improves heart conditions; improves breathing disorders; boosts immune response; decreases cholesterol and blood sugar levels; and encourages weight loss. The mental benefits include: it increases body awareness; relieves chronic stress patterns in the body; refreshes the body by relieving ~ 32 ~ International Journal of Physical Education, Sports and Health muscle strain; relaxes the mind and body; centers attention; sharpens concentration; and frees the spirit. Western doctors and scientists are discovering additional health benefits of hatha yoga. Studies have shown that it can relieve the symptoms of several common and potentially life-threatening illnesses; such as arthritis, arteriosclerosis, chronic fatigue, diabetes, AIDS, asthma and obesity. Many believe it even fends off the ravages of old age.

5. Health Benefits of Yoga

1. Pulse rate decreases.
2. Respiratory rate decreases
3. Blood pressure decreases (of special significance for hypo reactors)
4. Galvanic Skin Response (GSR) increases
5. EEG-alpha waves increase (theta, delta and beta waves also increase during various stages of meditation)
6. Cardiovascular efficiency increases
7. Vital capacity increases
8. Breath –holding time increases
9. Gastrointestinal function normalizes
10. Endocrine function normalizes
11. Excretory functions improve
12. Muscular-skeletal flexibility and joint range of motion increases
13. Posture improves
14. Strength and resiliency increase
15. Endurance increases
16. Energy level increases
17. Weight normalizes
18. Sleep improves
19. Immunity increases
20. Pain decreases

6. Yoga Improves

- Strengthens deep connective tissue preventing or minimizing injury.
- Creates an overall body flexibility. Increases range of motion and mobility.

- Dramatically enhances physical balance by developing the athlete's awareness of his body's center place, thus keeping their body balanced in action, moment by moment, giving the ability to recover from or prevent falls, while enhancing agility and maneuverability.
- Improves circulation, massages internal organs and glands for optimum health.
- The yoga breath circulates and detoxifies the LYMPH FLUID to speed up recovery time from training 15% faster, eliminating fatigue.
- The yoga breath builds up increases one's life force energy.
- Enhances sensory acuity, mental focus, concentration, mental clarity, will power, and determination.
- Dissolves pre competition anxiety and stress. Helps to balance & manage emotions that could cloud focus, concentration & judgment.
- Trains the athlete gets and stays in the mental zone.

7. Conclusion of the study

As highlighted above, researcher find out that yoga in sports as important as other think it helps us in different ways and different levels in a sports men life. We have improved our performance by daily yoga practicing in order to perform a sporting action efficiently and effectively, a person needs to have a high degree of concentration and focus with a mind that is calm and controlled, Yoga can help a sportsperson to have evenness of mind and control of their thoughts even during stress and/or adversity. Yoga can play a key role in cultivating mind control and concentration which helps a sportsperson to perform at their peak leaves and yoga helps us a lot.

8. References

1. http://newspaper.pudhari.co.in/
2. http://www.esakal.com/family-doctor
3. Iyenger, B K *Yoga for sports – a journey toward health and healing*.2009.
4. Iyenger, B K*Arogya and Yoga*, Rohan Prakashan.

Yoga for Depression and Anxiety Disorder

Shri.Anil Balaso Balugade
Assistant Professor,
Department of Psychology,
Shri Shahaji Chh. Mahavidyalaya, Kolhapur
Email : balugadeanil@gmail.com

Introduction:

Yoga has been practiced by clinicians, researchers and yoga practitioners for over 5000 years. They have shown the use of yoga as away to treatment for depression, anxiety, stress. The practice of yoga originated in India for mental and physical improvement. Yoga is to create a balance between the body and the mind and also the attain self-enlightenment. Yoga is associated with a healthy and lively lifestyle with balanced approach to life. Many studies of the medicine suggest that yoga is the only form of physical activity that provides complete exercise to the body. It helps for reduces the risk of many diseases. Yoga is the perfect way to ensure overall health and physical fitness.

Historical Background of Yoga :

The science of yoga originated thousands of years ago. In the yogic lore, Shiva is the first Yogi or Adiyogi. He is the first Guru or Adiguru. Historical evidences of the existence of yoga were seen in the Pre-Vedic Period (2700 B.C.) and then Patanjali's period. The period between 500 B.C. – 800 A.D. is considered as the **Classical Period** which is mostly prominent period in the historical development of yoga. The period between 1700 – 1900 A.D. is considered as **Modern Period** in which great yogacharyas (Ramana Maharshi,Ramakrishana Paramhansa, Vivekananda, etc.) have contributed for the development of Raj Yoga.

In the present Condition, everybody has conviction about yoga practices for the prevention, maintenance and promotion of health. Yoga has spread all over the world. Swami Shivananda, Shri. T. Krishnamacharya, Swami Kuvalayananda, Swami Rama, Swami Satyananda Sarasvati, Shri. Yogendra, etc. are contibuted their great efforts for it. Nowadays yoga is also used as a therapy especially in psychology. Present days, many institutions, colleges, universities, yoga departments, private societies, yoga clinics, yoga research centres have been established. It shows that the need and importance of yoga in present life.

Definition of yoga :

The word 'Yoga' is derived from the Sanskrit root 'Yuj' which means "to join or to union." According to Patanjali, " Yoga does not mean union but spiritual effort to attain perfection through the control of the body, senses and mind and through right discrimination between purusha and Prakriti."

Yoga is closely realated to sankhya philosophy cita considers sankhya and yoga as one. Yoga means spiritual aspiration and sankhya means knowledge. Sankhya is theory and yoga is practice. Hence, sankhya and yoga may be treated as the theoritical and practical sides of the same system. Yoga is the practical path for the realisation of the theoritical ideas of sankhya philosophy.

Patanjali :

"Ineterpreted yoga means the atr of fixing or concentrating the mind in abstract meditation."

Lord Srikrishna :

" Yoga as a way by which a person can discharge his duties efficiently with mental equilibrium and body poise."

According to above definition, yoga is not a religion, it is a way of living that aim towards " a healthy mind in a healthy body." The main goals of yoga in daily life as follows –

1. Physical health
2. Psychological and mental health
3. Social health
4. Spiritual health

Importance of the study :

Yoga is art and science of health living. The man is running behind worldly physical pleasure in the current information and technological world. But, in doing so, he has lost his mental and physical health. On the intellectual basis, man has earned a lot of money, wealth as well as honor, status in society. But he is diverting from the friendship, love, joy, happiness, emotional stability, family relationship, mental health. It has caused many mental and emotional problems especially, depression, anxiety, stress, etc. as well as physical problems especially, some aches, pains, acidity, diabetes, cancer, sleep problem, etc. Regular practice of yoga is good option to be free from these physical and mental problems.

Psychological researchers suggest that yoga can change the lifestyle, attitude, thoughts, mood and feelings. The present research work is an attempt of understanding the psychological or mental problems especially depression and anxiety and the role of yoga for reducing depression and anxiety disorders.

Objectives of the Study :

1. To understand the physiological and psychological importance of yoga in daily life.
2. To study the symptoms of depression and anxiety disorder.
3. To understand the techniques of yoga for reducing depression and anxiety.

Data Collection :

The present study is depending on Secondary data for the study essential information collected from reference books, internet, news papers, research related yoga and discussing with yoga teachers.

Symptoms of Depression:

The followings are psychological symptoms of depression.

1. Difficulty in work, study, sleep
2. A loss of interest in normal activities and relationships
3. Fatigue or loss of energy
4. Lack of attention and concentration
5. Insomnia or hypersomnia
6. Restlessness
7. Feeling of guilty
8. Thoughts of death especially suicide
9. Some aches and pains.

Symptoms of Anxiety : The followings are psychological symptoms of anxiety.

1. Uncontrolled behaviour
2. Obsessive thoughts of past traumatic experience
3. Frequently wake up from nightmares
4. Oftenly wash of hands, legs, etc.
5. Sleeping problems

How can Yoga helps for reduce to Anxiety and Depression?

Regular yoga practice can helpful for calm and relaxation in daily life. Various asanas and pranayamas are included in it. The following yoga techniques can help for the reduction of depression and anxiety.

1. **Yoga Asanas :**Regular yoga practice can helps to create a happy and healthy body and mind. There are various types of yoga asnas. These are Dhanurasana (Bow Pose), Matsyasana (Fish Pose), Janu Shirsasana (One-legged forward bend Pose), Paschimottasana (Two-legged forward bend Pose), Setubanhasana (Bridge Pose), Shavasana (Cropse Pose), etc. These techniques are helpful for reducing the dangerous factors(toxins) from the body. It also helps for reducing anxiety, stress, depression and gives satisfaction, peace, happiness.
2. **Pranayamas :**Kapal Bhati Pranayama (Skull-Shining Breathing technique), Nadi Shodhan Pranayama (Alternate Nostril Breathing). These techniques are effective for control the stress, depression.
3. **Ancient yoga knowledge :**Ancient philosophers suggested that yamas and niyamas which can be the secrete of happy and healthy living. For instance, "Satya or Truth" principle is to be exact mind and speech. "Aparigrah" principle requires one not to accept or collect unnecessary things which can be a reason for stress, anxiety and depression. Also the 'Shaucha" principle talks about cleaningness of the mind and body. It includes external cleaning through bath and pure diet, etc. as well as internal cleaning through sympathy, friendliness, happiness and detachment. "Tapa" principle includes practice of tolerance of the cold and heat. It requires various types of hard practice.

- **Benefits for Physiological Health :**

Regular yoga practice helpful for improve in immune function, reduced heart disease, improved sexual performance, improvement in sleep, reduction in anxiety, mood, stress and depression.

1. **Adrenalin Hormone :**Meditation is a best technique as well as a gift for improving mentality. It gives us a sense of calm and peace for mind. When Adrenalin hormone goes higher that time our heart beats going faster and faster. The muscles makes intense. The yoga can change the level of adrenalin.
2. **Serotonin Neurotransmitter :**Serotonin is one of the most neurotransmitter in our body. Serotonin closely related with depression. The level of serotonin can increase with doing yoga. Increasement of serotonin helps for reduction our depression.
3. **Amino Acid GABA :**Low level of Amino Acid GABA is associated with depression and anxiety. Yoga plays a vital role in increasement the level of Amino Acid GABA. Most of physiologist shown that the level of Amino Acid GABA is significantly higher in those person who always doing yoga.
4. **Anti-Depressant Remedy :**Yoga is Natural Anti-Depressant Remedy. It is essential for good mental emotional health.
5. **Efficiency of Brain :Hatha yoga** (20 minutes) improves the functionality of brain. It is useful for speed and accuracy of mental health. Twenty minutes of **Aerobic** exercise enhances self awareness and reduces the anxiety and stress.
6. **Develop Function of Autonomic Nervous system :**Yoga based practice help for to regulate the function of autonomic nervous system. When the ANS is dysfunctioned that time ANS is associated with anxiety and depression. Yoga practice improves the activity of parasympathetic nervous system (**PNS**). So the researcher suggests that yoga can improves activity of PNS and GABA in the **thalamus** which is useful for increasement of mood.

- **Positive effect on Mental Health :**
  Regular yoga practice has positively effect on mental health. It helps to reduce the negative feelings-thoughts, which responsible for anxiety, depression, ADHD, Schizophrenia. Yoga boosts memory span and also improves attention and concentration. Yoga reduces the effect of traumatic experience (PTSD). In Short, yoga is main factor for improving mental health and also responsible to change of life style of human being.
- **Improvement in Sleep :**Yoga also plays a vital role in sleep activity. Insomnia, hypersomnia, sleep disturbance, problems of nightmares, sleep apnea, etc. sleep related problems created from anxiety and depression in human life. But, regular yoga practice can reduce these problems and improves happiness, calmness, satisfaction, energy, peace, etc. in human life.
- **Improving energy level, pain tolerance and self-esteem :**Regular yoga Practiced of yoga can help for improving energy level, self awareness, pain tolerance, flexibility, confidence, and self-esteem which is mostly need for built of our own personality.
- **Useful for Teenagers :**Yoga is useful tool for adolescences (teenagers). Psychologist says that this is very dangerous stage. There are various physical, mental changes happening in this stage. Amyegdala plays a vital role in emotional development of adolescent. Emotional disturbance, emotional conflict, fear, anger, etc. are the basic problems in this stage. These basic problem creates a lot of anxiety, depression. Some of depressed adolescent do use way of suicide, addiction. So, yoga can improves the emotional level of adolescent and creates the ability to manage anger and fear. Yoga helps to adolescent for improving positiveness in thoughts and attitudes, beauty of life, emotional stability, coping stress, increasement in self awareness and changing life style.

Finding and Suggestions :

After studying the yoga techniques I found that depression and anxiety are mainly psychological or mental disorders which create from personally and environmentally caused. Yoga is helpful to reduce the symptoms of these both of disorders with rootly. Yoga is one of the way which can controls these disorders and it can be fulfill our life with positivity, joy, peace, happiness, energy, satisfaction and healthier lifestyle.

Yoga is best way for reducing anxiety and depression, but we can use the following suggestions with the help of yoga for reducing of these disorders.

i. Eat well-balanced meals
ii. Avoid alcohol, caffeine, drugs which can directly affected our physical and mental health
iii. Get enough sleep
iv. Talk with friends, family members or any other related persons
v. Breathing exercise
vi. Use of psychotherapies e.g. Cognitive Behavioural Therapy.

References :

1. Capt. M. Rajan (1982) Yoga Stretching and relaxation for sportsmen
2. B. K. S. Iyngar (1983) Yogdipika
3. Prof. V. D. Tadsare, Prof. R. S. Hirave (2011) Counselling Psychology
4. Carson, Butcher, Mineka (2005) Abnormal Psychology and Modern Life
5. Newspaper of Daily Pudhari, Daily Lokmat

Websites :

1. www.health.harvard.edu/mentalextra
2. www.healthline.com

A Geographical Study of Indian Culture

Krishna B.Patre
Assistant Professor,
Vitthalrao Patil Maha. Kale

Introduction

Culture is closely linked with life. It is not an add-on, an ornament that we as human beings can use. It is not merely a touch of colour. It is what makes us human. Without culture, there would be no humans. Culture is made up of traditions, beliefs, and way of life, from the most spiritual to the most material. It gives us meaning, a way of leading our lives.

The English word Culture is derived from the Latin term cult or 'cultus' meaning tilling, or cultivating or refining and worship. In sum it means cultivating and refining a thing to such an extent that its end product evokes our admiration and respect. This is practically the same as Sanskriti of the Sanskrit language. Culture is a way of life. The food you eat, the clothes you wear, the language you speak in and the God you worship all are aspects of culture. Culture refers to the patterns of thought and behaviour of people. It includes values, beliefs, and rules of organization. These are passed on from one generation to the next by formal as well as informal processes. Culture is the product of such an organization and expresses itself through language and art, philosophy and religion. It also expresses itself through social habits, customs, economic organizations and political institutions.Culture has two types: (i) material, and (ii) non-material. The first includes technologies, instruments, material goods, consumer goods, household design and architecture, modes of production, trade, commerce, welfare and other social activities. The latter includes norms, values,beliefs, myths, legends, literature, ritual, art forms and other intellectual-literary activities. The material and non-material aspects of any culture are usually interdependent on each other. Sometimes, however, material culture may change quickly but the non-material may take longer time to change. Indian culture is an invaluable possession of our society. Indian culture is the oldest of all the cultures of the world. Indian culture is one of the most ancient cultures of the world. The ancient cultures of Egypt, Greece, Rome, etc. were destroyed with time and only their remnants are left. But Indian culture is alive till today. Its fundamental principles are the same, as were in the ancient time. One can see village panchayats, caste systems and joint family system. The teachings of Buddha, Mahavira, and Lord Krishna are alive till today also and are source of inspiration.

Objectives

1. Understand the concept and meaning of culture.
2. Describe the distinctive features of Indian culture.
3. Significance of geographical features on Indian culture.

Characteristics of Indian culture

1. **A World Vision:** This vision thus, synthesizes human beings, nature and God into one integral whole. This is reflected in the idea of satyam-shivam-sundaram.
2. **Sense of Collusion:** Indian philosophy and culture tries to achieve an innate collusion and order and this is extended to the entire world. Indian culture assumes that natural world order inherent in nature is the foundation of moral and social order.
3. **Disposition:** An important characteristic of Indian culture is disposition. In India, disposition and liberalisms found for all religions, castes, communities, etc. Indian society accepted and respected Shaka, Huna, Shithiyan, Muslim, Christian, Sikh, Jain, Buddhist cultures. The

feeling of disposition towards all religions is a wonderful characteristic of Indian society. All the religions existing in India are respected equally.

4. **Continuity and Fixity:**The principles of Indian culture are today also that much in practice, as they were initially. A special characteristic of Indian culture is – its continuous flow. Since, Indian culture is based on values, so it‘s development is continuous. Indian culture can be understood by looking at its present cultural standards. The light of ancient Indian culture life is yet glowing. Many invasions occurred, many rulers changed, many laws were passed but even today, the traditional institutions, religion, epics, literature, philosophy, traditions, etc. are alive. The situations and government couldn't remove them completely.
5. **Adaptability:** Adaptability has a great contribution in making Indian culture immortal. Adaptability is the process of changing according to time, place and period. It‘s an essential element of longevity of any culture. Indian culture has a unique property of adjustment, as a result of which, it is maintained till today. Indian family, caste, religion and institutions have changed themselves with time. Due to adaptability and co-ordination of Indian culture, it‘s continuity, utility and activity is still present.
6. **Spirituality:**Spirituality is the soul of Indian culture. Here the existence of soul is accepted. Therefore, the ultimate aim of man is not physical comforts but is self-realisation. Countrytook the form of Spiritual World, beyond the physical world.When Indian culture originated in the times of Rigveda, then it spread with time to Saptasindhu, Bramhavarta, Aryavarta, Jumbudweepa,BharataVarsha or India. Because of its strength, it reached abroad beyond the borders of India andestablished there also.
7. **Thoughts about Karma and Reincarnation:** The concept of Karma (action) and Reincarnation have special importance in Indian culture.It is believed that one gains virtue during good action and takes birth in higher order in his next birth and spends a comfortable life. The one doing bad action takes birth in lower order in his next birth and suffers pain and leads a miserable life. Continuously performing good actions in all his birth, he willget salvation, i.e. will be liberated from the cycle of birth and death.
8. **The Ideal of Joint Family:** At the level of marriage, there is a lot of plurality in India. At the level of family, however, there is striking similarity. The family is the defining feature of Indian culture. Although Indians differentiate between individual identity and family identity, the Western type of individualism is rare in Indian culture.
9. **Caste System:** In every region of India, there are about 200 castes. The social structure is made of thousands of those castes and sub-castes,which decide the social status of a person on the basis of birth. Either do traditional business or claim their uniform community.
10. **Unity in Diversity:** There is much diversity in Indian culture like in geography, in caste, in creed, in language, in religion, in politics, etc. But even after having so much of external diversity, none can deny the internal unity of Indian culture.Thus, in Indian culture there is Unity in Diversity. No one can break this unity.
11. **Four Duties:** In this, in a person‘slife, four basis are considered-Dharma, Arth, Kama, Moksha.Religion is related to the fulfilment of moral duties. Money is related to the fulfillment of all needs. Lust is associated with pleasures in life. Salvation is the last goal. The expression of this coordination is the Principle of Efforts.It is believed that the nation, which has forgotten its culture, is not an alive nation. He used to tell the importance of Indian cultural values.

Significance of Geography on Indian Culture

India was isolated largely by the geographical features and different climatic zone, yet her vast dimensions, variety of racial elements, wide differences of climate, great diversities of soils and

different physical characteristics not only prevented her from being a stagnant pool but gave it a continental character. It enabled her to generate the forces of action and reaction which led to the development of rich civilization and culture India‘s Discontinuity has never been complete, and theeffect of the mountain wall in developing her unique has often been over rated.The importance of the mountains to India is not much in the Discontinuity which they give her,as in the fact that they are the source of her two great rivers. The ancient Indians knew their subcontinent as Jambuidvipa or Bharatavarsa. With the Muslim invasion thePersian name returned in the form of Hindustan, and those of its inhabitants who followed the oldreligion became known as Hindu. Not only this, more than two thousand years before Christ thefertile plain of Punjab, the and of five rivers, watered by the five great tributaries of the Indus- suchas the Jhelum, Chenab, Ravi, Beas and Satlaj- had a high culture, which spread as far as the sea and along the western seaboard at least as far as Gujrat. The lower Indus, in the region of Pakistan known as Sind, passes through barren desert, though this was once a well watered and fertile land. The basin of the Indus is divided from that of the Ganga by the That, or desert of Rajasthan, and by low hills. The watershed, to the north-west of Delhi, has been the scene of many bitter battles since at least 1000 B.C. The western half of the Ganga plain, from the region around Delhi to Patna, and including the Doab, or the land between the Ganga and its great tributary river Yamuna, has always been the heart of India. Here , in the region once known as Aryabarta, the land of the Aryans, here classica culture was formed. Though generations of unscientific farming‘s, deforestation, and other factors have now much reduced its fertility, this was once among the most productive lands in the world, and it has supported a very large population ever since it was brought under the plough. As its mouth in Bengal the Ganga forms a large delta, which even in historical times has gained appreciably on the sea, here the Ganga joins the Brahmaputra, which flows fromTibet by way of the valley of Assam, the easternmost outpost of Hindu culture.South of the great plain is a highland zone, rising to the chain of the Vindhyan mountains.

These are by no means as impressive as the Himalayas, but have tended to form a barrier betweenthe North and the South. The south as called as Deccan, is a dry and hilly plateau, bordered on either side by long range of hills, the western and Eastern Ghats. Of these two ranges of hills, the western is the higher, and therefore most of the rivers of the Deccan, such as the Mahanadi, the Godavari, the Krisna and the Kaveri, flow eastwards. Two large rivers only, the Narmada and the Tapti, flow westwards; near their mouths the Deccan rivers pass through plains which are smaller than that of the Ganga but almost as populous. The south- eastern part of the Peninsula forms a larger plain, the Tamil country, the culture of which was once independent, and is not yetcompletely unified with that of the North. The Dravidian peoples of Southern India still speaklanguages in no way skin to those of the North, and are of a different ethnic character. Though there has been much intermixing between Northern and Southern types. Geographically Ceylon is continuation of India, the plain of the North resembling that of South India, and the mountains in the centre of the Island the Western Ghats. From Kashmir in the North to Cape Comorin in the South the Sub-continent is about 2,000miles long, and therefore its climate varies considerably. The Himalayan region has cold winters,with occasional frost and snow. In the northern plains the winter is cool, with wide variation of daysand night temperature, whereas the hot seasons are almost intolerable. The temperature of the Deccanvaries less with the season, though in the higher parts of the plateau nights are cool in winter. TheTamil Plains is continuously hot, but its temperature never rises to that of the northern plains insummer.

The most important features of the Indian climate are the monsoon, or the rains. Exceptalong the west coast and in the parts of Ceylon little rains falls from October to May, when cultivation can only be carried on by carefully husbanding the water of rivers and stream, and raising a winter crop by irrigation.The Indian mind the coming of the monsoon corresponds to the coming of spring in Europe. For this reason thunder and lightning, in Europe generally looked on as inauspicious, have no terrors for the India, but are welcome signs of the goodness of heavens.

It has often said that the scales of natural phenomena in India, and her total dependence onthe monsoon, have helped to form the character of her peoples. Even today major disasters, such asfloods, famine and plague, are hard to check, and in old days their control was almost impossible.Many other ancient civilizations, such as those of Greeks, Romans and Chinese, had to contendwith hard winters, which encouraged sturdiness and resource. India, on the other hand, was blessedby a bounteous nature, who demanded little of man in return for sustenance, but in her terrible angercould not be appeased by any human effort. Hence, it has been suggested that Indian character hastended to fatalism and quietism, accepting fortune and misfortune alike without complaint.

How far this judgment is a fair one is very dubious. Though an element of quietismcertainly existed in the ancient Indian attitude to life, as it does in India today, it was neverapproved by moralist. The great achievements of ancient India, their immense irrigation works andsplendid temples, and the long campaigns of their armies do not suggest a devitalized people. If theclimate had any effect on the Indian character it was, we believe, to develop a love of ease andcomfort, an addiction to the simple pleasure and luxuries so freely given by nature, a tendency towhich the impulse to self-denial and asceticism on the one hand, and occasional strenuous effort onthe other, were natural reactions.

Summary

Culture has different characteristics. It can be acquired, lost or shared. It is cumulative. It is dynamic, diverse and gives us a range of permissible behaviour-pattern. It can change. Culture includes both material and non-material components. In deeper sense it is culture that produces the kind of literature, music, dance, sculpture, architecture and various other art forms as well as the many organizations and structures that make the functioning of the society smooth and well-ordered.

Culture provides us with ideas, ideals and values to lead a decent life. Indian culture is characterized with the famous notion of unity in diversity and show continuity and adaptability with times. The geographical location and the physiographic division of India created an isolated condition for the country. The various physical features of the country and the strategic location immensely help the Indian culture.

References

1.Gore, M. S., Unity in Diversity: The Indian Experience in Nation-Building, Rawat Publication, Jaipur, 2002.
2. Kabir, Humayun, Our Heritage, National Information and Publications Ltd., Mumbai, 1946.
3.Malik, S. C., Understanding Indian Civilisation : A Framework of Enquiry, Indian Institute of Advanced Study, Simla, 1975.
4. Mukerji, D. P., Sociology of Indian Culture, Rawat Publications,Jaipur,1948/1979.
5. Pandey, Govind Chandra, Foundations of Indian Culture, Books and Books, New Delhi,1984.

'दौड' उपन्यास में चित्रित संस्कृति संघर्ष

प्रा.नितीन विठ्ठल पाटील
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे,
तहसील - पन्हाळा,जिला - कोल्हापुर

'दौड' यह ममता कालिया जी का एक बहुचर्चित उपन्यास रहा है । जिसका प्रथम प्रकाशन सन २००० में हुआ था। इस उपन्यास में भारतीय समाज के बदलते मूल्यों का चित्रण किया है । भूमंडलीकरण के चलते आज हर एक चीज बिकाऊ बनी हुई है। पैसा, संपत्ति और करियर के पीछे लोग बेतहाशा भाग रहे हैं । हर कोई आज ऐशो आराम की जिंदगी जीना चाहता है ।पारिवारिक संबंधों को आज थोडा भी महत्त्व नहीं रह गया है । हर जगह हमें स्वार्थ का बोलबाला दिखाई दे रहा है । इसका वर्णन दौड उपन्यास के अंतर्गत सटीक रूप में किया गया है । यह उपन्यास हमारे भारतीय संस्कृति के ऊपर उपभोगमूलक संस्कृति कैसे हावी होती जा रही है इसका मार्मिक वर्णन करता है । इस उपन्यास में ऐसे समय का वर्णन किया गया है । जब भारत की प्राचीन संस्कृति और बाजारवादी संस्कृति में संघर्ष की स्थिति दिखाई देने लगी है।आज का युवा वर्ग अपने सांस्कृतिक मूल्यों को भूलकर पाश्चात्य संस्कृति का अंधानुकरण करने लगा है । जिससे संघर्ष की स्थिति बनी हुई है । इसको पवन, सघन और सिद्धार्थ जैसे पात्रों के माध्यम से इस उपन्यास में वर्णित किया है। मनुष्य के मशीन बनने की कहानी ही दौड उपन्यास में मिलती है । एक ऐसा मशीन जो रोबोट के गुण अपनाने लगा है । इस सारी प्रक्रिया में भावनाओं के लिए कोई स्थान नहीं है।

संस्कृति का संबंध मनुष्य जाति के विचारों, रहन-सहन, रीति-रिवाज, रूढी, परंपराएँ, तथा विभिन्न कलाओं से होता है । जीवन जीने की पद्धति का दूसरा नाम ही संस्कृति है । आज भारतीय संस्कृति के ऊपर बाजारवादी संस्कृति हावी होती जा रही है ।रीति, सदाचार और त्याग जैसे भारतीय संस्कृति के मूलभूत तत्त्व खत्म होने के कगार पर है। इसका वर्णन दौड उपन्यास के अंतर्गत किया गया है । भारत जैसे देश में यहाँ का युवा वर्ग इससे काफी प्रभावित हो चुका है। गोविंद चातक इसके बारे में लिखते है - ''अब उदारीकरण के नाम पर भौतिक सुखों की भूख उन्हें पश्चिम की ओर ले जा रही है जहां पहले से ही उत्पादन प्रधान समाज को अपना सामान खपाने की इच्छा है । भोग पूर्वक जीने, संपन्न और साधन युक्त जीने की होड में भारत जैसे देश राष्ट्रों की भीड में शामिल होने को आतुर है। वे भूल जाते है कि इसी भौतिकता की दौड में विकसित देश हिंसा, यौन स्वातंत्र्य, संबंधहीनता, अराजकता, विभाजन और पारिवारिक विघटन के शिकार हो चुके हैं ।''[१] दौड उपन्यास में इसी उपभोक्तामूलक संस्कृति का चित्रण मिलता है । इस उपन्यास का प्रमुख पात्र पवन आज के युवावर्ग का प्रतिनिधित्व करनेवाला पात्र है । जिसमें आज का युवा भारतीय संस्कृति और संस्कार के साये में रहने के लिए तैयार नहीं है । पवन के मन में अपनी जमीन अपनी खुद की कंपनी के लिए कोई हमदर्दी नहीं है । पैसों के ऊपर इनकी हमदर्दी टिकी हुई है । कामयाबी हासील करने के लिए यहाँपर पवन कुछ भी करने के लिए तैयार दिखाया है । करियर के पीछे पागल होता दिखाया गया है । इसी कारण पवन और उसके माता-पिता के विचारों में संघर्ष होने लगा है । माता-पिता पवन को अपने आसपास के किसी शहर में नौकरी की सलाह देते हैं । लेकिन पवन उनका मजाक उडाते हुए कहता है - ''मैं ऐसे शहर में रहना चाहता हूँ जहाँ कल्चर हो न हो, कंज्यूमर कल्चर जरूर हो । मुझे संस्कृति नहीं उपभोक्ता संस्कृति चाहिए, तभी मैं कामयाब रहूँगा।''[२] पवन के इसी बात से आज के युवाओं की मानसिकता का हमें पता चलता है ।

हमारी संस्कृति में नैतिकता को काफी महत्त्व दिया गया है । जिसमें हमें सही और गलत की पहचान करनी आनी चाहिए । भूमंडलीकरण के प्रभाव से नैतिक मूल्यों का ऱ्हास हो रहा है । नैतिकता, भाईचारा, प्रेम, स्नेह आदि शब्द केवल शब्दकोश में अच्छे लगने लगे हैं । बाजारवादी संस्कृति के चलते मनुष्य के पारिवारिक, सामाजिक, नैतिक मानदण्ड बदल चुके हैं । डॉ. आनंद शर्मा इस संबंध में लिखते हैं - ''भौतिक विकास के कारण परंपरागत सांस्कृतिक मूल्य मर्यादा लुप्त होने लगे हैं । पारिवारिक, सामाजिक, नैतिक मानदण्ड परिवर्तित होने लगे हैं। पाश्चात्य संस्कृति के

प्रति बढते आकर्षण से भारतीय धर्म दर्शन आदि भी समाज में प्रभावशून्य होने लगे।"[३] आज बहुराष्ट्रीय कंपनियाँ अपने उत्पाद को बेचने के लिए विज्ञापन का सहारा ले रही है । विज्ञापन के सहारे अपने उत्पाद को बढा-चढाकर दिखाई जाने लगा है । उपभोक्ता को मूर्ख बनाने में यह कंपनियाँ कामयाब हो रही है । अभिषेक एक विज्ञापन एजेंसी में काम करता है । उसकी पत्नी राजुल को यह बात कदापि पसंद नहीं है । विज्ञापन की नैतिकता को लेकर दोनों में आए दिन झगडा चलता रहता है । राजुल जब जनता को विज्ञापन कैसे उल्लू बना रहे है, इस बात पर बहस करती है, तब पवन इस बात को नकारते हुए कहता है -"दरअसल बाजार के अर्थशास्त्र में नैतिकता जैसा शब्द लाकर, राजुल तुम सिर्फ कनफ्यूजन फैला रही हो। मैंने अब तक पाँच सौ किताबें तो मैनेजमेंट और मार्केटिंग पर पढी होंगी । उनमें नैतिकता पर कोई चैप्टर नहीं है।"[४] आज ईमानदारी की बात करनेवाले को मूर्ख समझा जाने लगा है । कामयाबी को हासिल करने के लिए लोग आज भावनाशून्य बनते जा रहे हैं ।

आज हर कोई आजाद जिंदगी जीना चाहता है । किसी भी प्रकार का कोई भी बंधन लोग नहीं चाहते हैं। इसके परिणाम स्वरूप परिवार भी टूटकर बिखरने लगे हैं । दांपत्य जीवन बोझील सा लगने लगा है । अभिषेक और राजुल दोनो भी नौकरी करते हैं । उन्हें एक अंकुर नाम का बच्चा भी है । लेकिन खुद के सपनों के पिछे भागते-भागते दोनों को घर की सारी जिम्मेदारियाँ बोझील लगती है। अभिषेक पवन को लकी मानता है क्योंकि न उसकी शादी हुई है और न उसका कोई बच्चा है। बीवी और बच्चे को वह बोझ मानता है । राजुल भी इस दांपत्य जीवन से खुश नहीं है। वह कहती है -"मेरी सब कलीग्स कहतीं थी राजुल शादी करके अपनी आजादी चौपट करोगी और कुछ नहीं। आजकल तो डिंक्स का जमाना है । डबल इनकम नो किड्स (दोहरी आमदनी, बच्चे नहीं) मैं सेन्टिमेंट के चक्कर में फँस गई।"[५] पवन और स्टैला का दांपत्य जीवन भी इससे कुछ भिन्न नहीं है । वह दोनों भी अपने सपनों को साकार करने के लिए विवाह के कुछ ही दिनों में एक दूसरे से अलग होते हैं । दोनों अलग-अलग शहरों में रहते हैं । उन्हें अपने परिवार से ज्यादा करियर की चिंता ज्यादा सताती रहती है ।हमारी भारतीय सांस्कृतिक मूल्यों के अनुसार लडका और लडकी विवाह के पहले एक साथ नहीं रह सकते हैं । लेकिन इस रंगीन मिजाज वाली दुनिया में इन मूल्यों का कोई महत्त्व नहीं है। पवन और स्टैला विवाह होने के पहले ही एक दूसरे के साथ रहते हैं । पवन तो यह बात अपने माँ बाप को भी बता देता है।

भारतीय समाज में माता-पिता को ईश्वर का दर्जा दिया गया है । माता-पिता की सेवा को ईश्वर सेवा माना गया है। माँ-बाप कठोर मेहनत करके बच्चों को शिक्षा देने का काम करते हैं । बच्चों के सभी सपनों को आकार देने का काम करते हैं । लेकिन वही बच्चे आज बडे होकर करियर के पिछे भागते दिखाई दे रहे हैं । पैसा कमाने के उद्देश्य से दूर-दूर शहरों में रहने लगे हैं । कई तो परदेस जाकर भी बसने लगे हैं। नौकरी लगने के बाद यही बच्चे अपने संस्कारों, आदर्शों को भूलने लगे हैं । पवन जब एक दिन धोबी को इस्त्री के कपडों के लिए बारह रूपयों की जगह सोलह रूपए दे देता है । इस संबंध में उसकी माँ रेखा पवन को डाँटती है, तो पवन को गुस्सा आ जाता है। उसे अपने ऑफिस के वर्चस्व की बात याद आती है। वह सोचता है - "दफ्तर में सब मुझे पवन सर या मिस्टर पांडे कहते हैं । किसी की हिम्मत नहीं कि मेरे आदेश की अवहेलना करे । घर में किसी को अपनी मर्जी से मैं चार रूपए नहीं दे सकता।"[६] माता-पिता के अधिकारों को यहाँपर नकारा जा रहा है । पवन जैसे युवा आज आजाद जीवन जीना चाहते हैं । पैसा हाथ में आते ही आज के युवाओं की सोचने की शक्ति लुप्त होने लगी है । पवन और सघन दोनों भाई करियर के पिछे भागते-भागते माँ- बाप के प्रति अपनी जिम्मेदारियों को भूलते जा रहे हैं । माता-पिता किस हालत से गुजर रहे है इसकी तरफ उनका ध्यान नहीं है । रेखा और राकेश के हिसाब से जिस कंपनी ने पवन को पहले नौकरी दी उसे छोडना नहीं चाहिए । भले ही दूसरी कोई कंपनी ज्यादा पैसे दे। यहाँ हमारी भारतीय संस्कृति के दर्शन होते है । लेकिन पवन पर तो बाजारवादी संस्कृति का प्रभाव है । वह माँ रेखा से कहता है - "मेरी लाइन में चलते रहना ही तरक्की है । अगर यही पडा रह गया तो लोग कहेंगे, देखा कैसा लध्दड है, कंपनी डूब रही है और यह कैसाबियांका की तरह उसमें फँसा हुआ हैं।"[७] यहाँपर पवन कंपनी को अपने लायक ही नहीं समझता है । इस संस्कृति में ईमानदारी के लिए कोई स्थान नहीं है ।

रेखा और राकेश जिस कॉलनी में रहते है उस कॉलनी के सोनी साहब को दिल का दौरा पडने से उनकी मौत हो जाती है । मिसेज सोनी जी अपने बेटे सिद्धार्थ को इसकी सूचना फोन से दे देती है । सिद्धार्थ बाहर विदेश में एक कंपनी में काम करता है । बाप के मरने की सूचना मिलने की बात का सिद्धार्थ पर कोई असर नहीं होता है। उलटा वह न आने के बहाने बनाने लगता है । पिता के शव को मुरदाघर में रखने की बात करता है। अपनी माँ को फोन पर कहता है – ''हम सब तो आज लुट गए ममा लोग बता रहे हैं मेरे आने तक डैडी को रखा नहीं जा सकता । आप ऐसा कीजिए, इस काम के लिए किसी को बेटा बनाकर दाह संस्कार करवाइए । मेरे लिए तेरह दिन रूकना मुश्किल होगा।''[८] किसी दूसरे को बेटा बनाने की बात बहुत ही भयावह लगती हैं । इस पाश्चात्य संस्कृति के दुष्परिणामों का ही फल नजर आता है । हमारी संस्कृति में पिता का दाह संस्कार करना बेटे का आद्य कर्तव्य समझा जाता है। लेकिन परिस्थितियाँ तो बद से बदतर होने लगी है।

भारतीय संस्कृति में दर्शन, भक्ति, धर्म और अध्यात्म के लिए ज्यादा महत्त्व दिया है । हमारी पुराणी पीढी इससे ज्यादा प्रभावित है । लेकिन नई पीढी के लिए इस बात के लिए वक्त नहीं है । आज आध्यात्मिक हॉलिडे की बात आगे आने लगी है । पवन अपने पिताजी से कहता है – ''आपको पता नहीं दुनिया कितनी तेजी से आगे बढ रही है, अब धर्म दर्शन और अध्यात्म जीवन में हर समय रिसने वाले फोडे नहीं हैं । आप सरल मार्ग के शिबिर में कभी जाकर देखिए। चार-पाँच दिन का कोर्स होता है, वहाँ जाकर आप मेडिटेट कीजिए और छठे दिन वापस अपने काम से लग जाइए ।''[९] यहाँ पर धर्म अध्यात्म के बदलते संदर्भों को रेखांकित किया गया है । नवीन संस्कृति से प्रभावित शिक्षित युवक-युवतियों का पुरानी परंपरा से युक्त पीढी से संघर्ष दिखाई देने लगा है । यह संघर्ष कभी न थमनेवाला है । जो सदियों तक चलता रहेगा।

सारांश रूप में हम कह सकते है की भूमंडलीकरण के इस युग में संस्कृति सबसे ज्यादा प्रभावित हो चुकी है। प्राचीन भारतीय संस्कृति पर उपभोक्तावादी संस्कृति हावी होती जा रही है । इसका वर्णन दोड उपन्यास में अत्यंत सटीक शब्दों में किया है । करियर के पिछे भागती युवा पीढी अपने कर्तव्यों से कैसे दूर भाग रही है। इसका वर्णन पवन और सघन इन पात्रों के माध्यम से किया है ।भारतीय समाज में माता-पिता की सेवा को ईश्वर सेवा माना गया है । लेकिन इस बाजारवादी संस्कृति में माँ-बाप को बोझ समझा जाने लगा है । उनके सारे विचारों को गलत साबीत किया जा रहा है । आज पाश्चात्य संस्कृति से प्रभावित पीढी आजाद जीवन जीना चाहती है । वह अपने ऊपर कोई बंधन स्वीकार नहीं करती है । विवाह का बंधन भी उन्हें बाँधकर नहीं रख सकता है । इसका चित्रण दौड उपन्यास में मार्मिक रूप में किया है । साथ में भौतिक विकास के चलते पारिवारिक, सामाजिक, नैतिक मानदण्ड कैसे बदल चुके हैं और नई पीढी और पुरानी पीढी के विचारों में संघर्ष कैसे बढता चला गया है इसका वर्णन इस उपन्यास में हमें देखने को मिलता है ।

संदर्भ –

१. गोविंद चातक : संस्कृति, समस्या और संभावना, पृष्ठ १४०-१४१
२. ममता कालिया : दौड, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, पृष्ठ ४१
३. डॉ. आनंद शर्मा : उपन्यासकार कमलेश्वर : समाजशास्त्रीय निकष पर पृष्ठ ८५
४. ममता कालिया : दौड, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, पृष्ठ ३९
५. वही, पृष्ठ २८
६. वही, पृष्ठ ४३
७. वही, पृष्ठ ६५
८. वही, पृष्ठ ८१
९. वही, पृष्ठ ४५

संस्कार' उपन्यास में सांस्कृतिक संघर्ष

प्रा.रविदास एस.पाडवी,
सहायक प्राध्यापक,
हिंदी विभाग, महावीर
महाविद्यालय, कोल्हापुर (महाराष्ट्र)

डॉ.यु.आर.अनंतमूर्ति द्वारा रचित 'संस्कार' उपन्यास 1965 में प्रकाशित हुआ यह उपन्यास मूल रुप से कन्नड भाषा मे रचित है बाद में चंद्रकांता कुसनूर ने हिंदी भाषा मे अनुवाद किया 1970 में इस उपन्यास पर 'संस्कार' नाम से ही फिल्म भी बन चूकी है भारतीय ज्ञानपीठ पुरस्कार प्राप्त यू.आर. आनंतमूर्ति सिर्फ कन्नड साहित्य के ही नही बल्की आधुनिक साहित्य के भी प्रमुख साहित्यकारों में से एक है ब्यैरों 'संस्कार' मे यथार्थ त्यौरों से भरी हुई दक्षिण भारत के ब्राम्हण ऱ्हास की तथा सांस्कृतिक संघर्ष की प्रतीकारात्मक कथा है

सांस्कृतिक संघर्ष उसे कहते हैं, जब दो संस्कृतिक विचारधारा अथवा उससे ज्यादा विचारधाराएँ आपस में टकराती है 'संस्कार' उपन्यास में सांस्कृतिक संघर्ष तीनों भागों में देखने को मिलता है पहले भाग में दुर्वासापुर के सभी ब्राम्हण और मरे हुए नारणप्पा के बीच, दुसरे भाग में ब्राम्हण श्रेष्ठ प्राणेशाचार्य के चंद्री के साथ शारिरीक मिलन से उनके दिमाग में होनेवाली सांस्कृतिक संघर्ष जिसके केंद्र में नारणप्पा ही था, तीसरे भाग में प्राणेशाचार्य के मन में और उन्हे रास्ते में मिले हुए साथी पुट्ट की सांस्कृतिक विचारधारा के साथ उपन्यास में सांस्कृतिक संघर्ष टकराते दिखाई देता है

'संस्कार' उपन्यास मुख्यत सांस्कृतिक संघर्ष का उपन्यास है उपन्यास की शुरुआत सांस्कृतिक संघर्ष से होता है उपन्यास के नारणप्पा के मरने के कारण दुर्वासापुर में सांस्कृतिक संघर्ष आरंभ होता है यह प्राणेशाचार्य के वापस अपने गाँव लौटने तक बन रहता है उपन्यास में मरे नाराणप्पा के कारण सांस्कृतिक संघर्ष शुरु गया हो जाता है नारणप्पा ब्राम्हण था, जो शिवमोग्यागाँव से ज्वर लेकर आता है, चार दिन ज्वर रहने के कारण उसका देहांत हो जाता है उनकी पत्नी चंद्री प्राणेशाचार्य को खबर देते ही समस्त दुर्वासापूर और परिजातपुर गाँव में खबर फैल जाती है समस्या यह उठती है कि नारणप्पा के शव का दाह–संस्कार कौन करेगा ? प्राणेशाचार्य कहते हैं अगर कोई रिश्तेदार न हो तो कोई भी ब्राम्हण यह कार्य कर सकता है – ऐसी बात धर्मशास्त्र में है ('संस्कार' पृष्ठ–15) परंतु कोई भी ब्राम्हण दाह संस्कार के लिए तैयार नहीं होता है

उपन्यास में सांस्कृतिक संघर्ष वहाँ के ब्राम्हणों और नारणप्पा के कारण उत्पन्न होता है गाँव मे रहनेवाले ब्राम्हण लोभी, स्वार्थी, ईप्यालु और संकुचित मानसिकता के हैं इनके ब्राम्हणत्व इस बात पर टिका हुआ हैं, वे हजारों साल पुरानी परंपराओं तथा नियमों का पालन करने में है वे नियमों का पालन इसलिए करते हैं कि वे इन नियमों से यदि भटक जाए तो कही अनर्थ हो ना जाए शव के संस्कार करने की बात सुनकर गरुडाचार्य नारणप्पा के विरुध्द कहते है, अभी इस प्रश्न को छोड दे कि मुझे संस्कार करना चाहिए या नहीं – पहला सवाल तो यह है कि ये ब्राम्हण है या नहीं ? क्या कहते हैं – शुद्रा से निरंतर सहवास किया था इसने – (संस्कार, पृष्ठ–15)

दुर्वासापुर के ब्राम्हण असमंजस्य में पडे है कि नारणप्पा का संस्कार करें कि नहीं क्योंकि नारणप्पा अपने बरामदे में बैठकर मुसलमानों के साथ मांस, मदिरा लेता था, अच्छूत कन्या चंद्री के साथ शादी की थी इन्होंने ब्राम्हणत्व के सभी संस्कार छोडे थे किंतु ब्राम्हणत्व ने उसे नहीं छोडा था और यही उपन्यास में सांस्कृतिक संघर्ष का मुख्य कारण था नारणप्पा को शव का दाह–संस्कार करने के लिए कोई दुर्वासापुर का ब्राम्हण गैर मानता था नारणप्पा मृत्यु के समय ब्राम्हण ही था – दासाचार्य कहते हैं, अब अगर एकदम बिना सोचे समझे या जल्दी में इसका दाह–संस्कार करना तय कर ले तो

बस हम ब्राम्हणों को भी कोई भोजन–श्राध्द पर नहीं बुलाएगा, यह निश्चित है लकिन शव को इसी तरह पडे रहने से हम उपवास पर तो नहीं रह सकते (संस्कार पृष्ठ–18) दासाचार्य का यह कथन समस्त गांव के अग्रहार के ब्राम्हणों का कथन है जो कि सांस्कृतिक संघर्ष की उपज है क्योंकि नारणप्पा जैसे ब्राम्हण का दाह–संस्कार करना कोई भी नहीं चाहता था, क्योंकि नारणप्पा ने ब्राम्हण के सभी आचार–विचार को त्याग दिया था

उपन्यास में सांस्कृतिक संघर्ष तब तीव्र होता है जब चंद्री अपने पति नारणप्पा के संस्कार के लिए सोने की माला और हाथों के कंगन प्राणेशाचार्य के सामने रख देती है सोने को देखकर सभी ब्राम्हण लोभ में आ जाते है इसीकारण सभी दूसरे के प्रति नारणप्पा के द्वारा किए गए अन्याय को बढा–चढाकर साफ शब्दों में कहने लगे लोभ के कारण ब्राम्हण अब दाह–संस्कार करने को तैयार है, क्योकि उन्हे फायदा हो रहा है जो कि उपन्यास में सांस्कृतिक संघर्ष का एक प्रमुख कारण है यह सांस्कृतिक संघर्ष तब भी थ, जब दुर्वासापुर के लोग नारणप्पा को गाँव से बहिष्कृत करने को तैयार थे, नारणप्पा ने भी धमकी दी थी कि बहिस्कृत करेंगे तो मैं मुसलमान बन जाऊँगा, और तुम सबको खम्बे से बंधवाकर तुम्हारे मुँह में गोमाँस ठूंस दूँगा और देखूँगा कि तुम्हारा ब्राम्हणत्व मट्टी मट्टी हो जाए, और अब भी है

सांस्कृतिक संघर्ष को और एक प्रमुख कारण है प्राणेशाचार्य और नारणप्पा अग्रहर में अंतिम विजय प्राणेशाचार्य के सनातन धर्म और उनकी तपस्या की होती है या नारणप्पा को राक्षसी स्वभाव के है एक तरह नारणप्पा ब्राम्हण धर्म की निंदा करता है, अब आपका शास्त्र, धर्म नहीं चलेगा आगे काँग्रेस का राज है अच्छुतों को देवस्थान में प्रवेश करने का अधिकार देना पडेगा (संस्कार, पृष्ठ–31) वस्तुत उपन्यास में सांस्कृतिक संघर्ष दो बुनियादी तौर पर भिन्न प्रतिक्रियाएँ द्वारा किया गया है – एक व्यवस्था तथा संयम पर जोर देनेवाली जिसका प्रतिनिधित्व प्राणेशाचार्य करते हैं तो दूसरी तरफ नारणप्पा है जो स्वच्छंदता तथा भावुकता पर जोर देता है उपन्यास में लेखक ने दुर्वासापुर के सांस्कृतिक संघर्ष को दिखाते हुए ब्राम्हणों की खोखली मान्यताओं और परंपराओं पर चोट करते है वह दिखाते है कि नारणप्पा जो कि ब्राम्हणत्व को त्याग चुका है और डंके की चोर पर जो काम करता है वही अन्य ब्राम्हण–ब्राम्हणत्व के आड में करते है जैसे प्राणेशाचार्य का अच्छूत कन्या चंद्री के साथ उपभोग करना स्मार्त और माहव ब्राम्हणों का आपस में संघर्ष भी तत्कालीन सांस्कृतिक संघर्ष को दिखाता है

उपन्यासकार ने प्राणेशाचार्य के माध्यम से सांस्कृतिक के बीच व्दंव्द को बखूबी दिखाया है प्राणेशाचार्य दो सांस्कृतिक के बीच फँस जाते हैं एक तरफ उनका धर्म, कर्म, संन्यासी बनकर रहने और आत्मदान का जीवन बिताने की अपनी बचपन से ही उपजी चुनौती जिसके कारण उन्होने जानते–बुझते हुए भी जन्म से पंगु और बीमारी स्त्री भागीरथी से शादी कर ली तो दुसरी तरफ पुन चंद्री के साथ मिलने तथा उसका उपभोग करने की इच्छा यह प्राणेशाचार्य के भीतर ही दो तरफ की संस्कृति की टकराहट है उपन्यास जैसे ही आगे बढता है वैसे ही प्राणेशाचार्य के दिमाग में सांस्कृतिक संघर्ष जोर पकड लेता है और उनका परंपरा तथा कर्मकांड को पोल फुट जाता है और अब उनके लिए श्रेणीबध्द तथा क्रमबध्द जीवन में अंटना मुश्किल हो जाता है प्राणेशाचार्य की सूची हुई भागीरथी और रसभरी चंद्री ही के कारण प्राणेशाचार्य के मन में सांस्कृतिक संघर्ष चलता रहता है डॉ.नामवर सिंह लिखते है संस्कार का नायक प्राणेशाचार्य ब्राम्हण पुरोहित की तरह बर्ताव करने के लिए तमाम प्रयास करता है, पर नैतिकता से च्यूत होकर वह साधारण मनुष्य रह जाता है (अलोचना पत्रिका, नामवर सिंह, जनवरी, मार्च, 1972) तमाम सांस्कृतिक संघर्ष से जूझने के कारण ही उनकी यह दशा होती है

प्राणेशाचार्य भूख के मारे ग्वाले को दूध और केले देने की बात कहते है, पर इस बात का डर है, अगर शेषप्पा ने देख लिए तो ? यह एक सांस्कृतिक संघर्ष जो न तो उन्हें अपनी संस्कृति को छोड ने दे रहा और सही ढंग से नहीं अपनाने दे रहा है, दुसरी संस्कृति को उनके मन में उठनेवाले

सांस्कृतिक संघर्ष के कारण ही उन्हें भय होता है, वह कहते हैं, मैने ऐसे भय को पहले अनुभव नहीं किया पहचाने जाने का भय, पकडे जाने का भय यह भय अपने अंतर के भेद को मैं दूसरो की आँखों से बचाकर कैसे रख पाऊँगा ? मैने अपनी स्वाभाविक, मौलिक निर्भयता खो दी है ? कैसे,क्यों ? भय के कारण से मैं वापस अग्रहर नहीं जा सका– इस भय के कारण उन ब्राम्हणों की नजरों के सामने मैं जिंदा कैसे रह सकूँगा ? हाय यह भीषण चिंता की जब मेरी गोंद में गांठ बांधकर एक झूठ पडा है, मैं सांस भी कैसे ले सकूँगा? (संस्कार पृ.–116) इस सांस्कृतिक संघर्ष के कारण ही दुर्वासापुर के ब्राम्हण अपने अंधविश्वासों और रुढियों से चिपके रहते हैं तथा सारे गाँव में प्लेग फैला देता हैं

उपन्यास के तिसरे भाग में पुट्ट के मिलने और बातचीत के बाद प्राणेशाचार्य के मन में सांस्कृतिक संघर्ष चलता रहता है नारणप्पा के शव–संस्कार का जब प्रश्न उठा तो उसका स्वयं समाधान करने की कोशिश मैंने नहीं की मै परमात्मा पर भरोसा करता रहा, धर्मशास्त्र के पन्न उलटता रहा हमारे द्वारा किए गए निर्णयों के और समचे समाज के बीच गहरा संबंध है जब मैं चंद्री के साथ सोया था, तो किसी ऐसे संघर्ष का भान हुआ था 'क्या इससे कभी मुक्ति मिलेगी ? (संस्कार पृष्ठ–133) उनके मन में उठनेवाले संघर्ष इस कदर तक बढ जाते है कि उनका ह्दय उन्ही की खिल्ली उडाने लगा. चंद्री से मिलने और उसके साथ रहने का आपका निश्चय एकदम निरर्थक है, बैमानी है यदि आपको अपने निर्णय पर टिकना है तो पूरे साहस और विश्वास के साथ कदम बठाइये, अन्यथा इस निश्चय से हाथ धो लिजिए अंर्तविरोधों की खिंचातानी से पार पाने का और साधन नहीं है (संस्कार पृष्ठ–142) उनके मन नें उठनेवाले सांस्कृतिक संघर्ष मुख्यत नारणप्पा के विचारधारा और खुद के विचारधारा के टकराव से उपस्थित होता है

'संस्कार' उपन्यास में सांस्कृतिक संघर्ष का और रुप हमें प्राणेशाचार्य के रुप में दिखाई देता है चंद्री के साथ शारिरीक मिलन के उपरांत ही उनके जीवन में परिवर्तन आने लगता है इसका प्रमुख कारण है प्राणेशाचार्य के मन में अपनी और नारणप्पा की सांस्कृतिक विचारधारा का टकराव उत्पन्न होता है प्राणेशाचार्य ऐसे ब्राम्हण है जो कि धर्म, आचरण, शास्त्र में इतना विश्वास करता है, वह एक घटना के बाद से झूठ बोलने लगते है और शोक और सूतक का दूषित समय होने पर भी मंदिर में बैठकर खाना खाते हैं जिसका कारण सांस्कृतिक संघर्ष का जन्म लेना ही है अत इन्ही सब सांस्कृतिक संघर्ष पर चोट करते हुए साने गुरु ने लिखा है, जो संस्कृति महान होती है, वह दूसरों की संस्कृति को भय नही ं देती, बल्कि उसे साथ लेकर पवित्रता देती है गंगा महान क्यों है ? दुसरे प्रवाहों को अपने से मिला लेने के कारण ही वह पवित्र रहती है (सुक्तिसागर, संग्रहकर्ता–रमाशंकर गुप्त पृ.653) चंद्री का एक मुसलमान से दाह–संस्कार कराना भी इस बात को दर्शता है कि ब्राम्हणों मे आपस में ही सांस्कृतिक संघर्ष इतना बढ गया है कि कोई दाह–संस्कार करने को तैयार नहीं है अत नारणप्पा जहाँ आधुनिकता विद्रोही संस्कृति का प्रतीक है, वही दुसरी तरह प्राणेशाचार्य पुरातन संस्कृति का पक्षधर है

संदर्भग्रंथ

१. 'संस्कार' यू आर.अनंतमूर्ति - अनुवादक - चंद्रकांता कुसनूर, (राधाकृष्ण प्रकाशन, २०११)
२. आलोचना (पत्रिका), नामवर सिंह, जनवरी-मार्च, १९७२
३. सुक्तिसागर, संग्रहकर्ता, रमाशंकर गुप्त (उत्तरप्रदेश हिंदी संस्थान, लखनऊ)
४. वही पृष्ठ, १५
५. वही पृष्ठ, १८
६. वही पृष्ठ, ३१
७. वही पृष्ठ, ११६
८. वही पृष्ठ, १३३
९. वही पृष्ठ, १४२

आधुनिक भारतीय शिक्षा व्यवस्था पर संस्कृति का प्रभाव : एक विश्लेषात्मक अध्ययन

सुमित गंगवार
पी–एच.डी. (शिक्षाशास्त्र) जे. आर. एफ.
ईमेल– sumitgangwarhnbgu@gmail.com
शिक्षा विभाग,शिक्षा विद्यापीठ,
महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिन्दी विश्वविद्यालय, वर्धा, (महाराष्ट्र)

शोध सारांश

प्रस्तुत शोध अध्ययन गुणात्मक शोध पर आधारित है। प्रस्तुत शोध अध्ययन में यह ज्ञात किया गया है कि संस्कृति एवं शिक्षा में क्या संबंध है। तथा वर्तमान भारतीय शिक्षा व्यवस्था पर संस्कृति का क्या प्रभाव पड़ता है। संस्कृति किसी समाज की पहचान होती है। यह उसके रहन–सहन एवं खान–पान की विधियों, व्यवहारों, प्रतिमानों, रीति–रिवाज, कला–कौशल, संगीत–नृत्य, भाषा, साहित्य, धर्म–दर्शन, आदर्श–विश्वास और मूल्यों के विशिष्ट रूप में जीवित रहती है। संस्कृति का जन्म समाज से ही होता है तथा शिक्षा समाज के लिए समाज के द्वारा ही संगठित की जाती है। यह वाक्य इस बात की पुष्टि करता है कि शिक्षा तथा संस्कृति में घनिष्ठ संबंध होता है। शिक्षा तथा संस्कृति एक दूसरे के पूरक होते हैं। जिसके परिणामस्वरूप किसी भी समाज की शिक्षा पर उसकी संस्कृति का व्यापक प्रभाव पड़ता है। विद्यालयों का मुख्य कार्य समाज की संस्कृति को सुरक्षित रखना और उसे आने वाली पीढ़ियों को हस्तांतरित करना होता है। यह कार्य शिक्षा द्वारा तब ही पूरा किया जाता है। जब शिक्षा के औपचारिक तथा अनौपचारिक सभी अभिकरणों के सदस्य अपनी संस्कृति से पूर्णतया अवगत हों (टी. पी. नन)। वर्तमान शिक्षा प्रणाली के प्रत्येक स्तर पर समाज की संस्कृति का व्यापक प्रभाव देखने को मिलता है। जिस समाज की जैसी संस्कृति होती है उस समाज के शिक्षा व्यवस्था भी वैसी होती है। प्रस्तुत शोध कार्य में यह जानने का प्रयास किया गया है कि आधुनिक भारतीय शिक्षा व्यवस्था के समस्त पहलुओं यथा शैक्षिक उद्देश्य, पाठ्यक्रम, शिक्षण विधियाँ, विद्यालय, कक्षा–कक्ष, अनुशासन व्यवस्था, शिक्षक–शिक्षार्थी की स्थिति तथा मूल्यांकन व्यवस्था पर किसी समाज की संस्कृति का प्रभाव किस प्रकार पड़ता है।

प्रमुख शब्दावली : संस्कृति, शिक्षा, शैक्षिक पक्ष

प्रस्तावना

"संस्कृति की सामग्री से ही शिक्षा का प्रत्यक्ष रुप से निर्माण होता है और यही सामग्री शिक्षा को न केवल उसके स्वयं के उपकरण वरन उसके अस्तित्व का कारण भी प्रदान करती है।"

–ब्रैमिल्ड

संस्कृति का जन्म समाज में ही होता है तथा शिक्षा समाज के द्वारा ही संगठित की जाती है। प्रत्येक समाज की संस्कृति के अनुरूप ही शिक्षा व्यवस्था का नियोजन किया जाता है (मिश्रा, 2014)। अर्थात शिक्षा के स्वरूप का निर्धारण समाज की संस्कृति के आधार पर होता है। उदाहरणस्वरूप– यदि समाज की संस्कृति में धर्म एवं आध्यात्मिक भावना प्रधान होती है तो शिक्षा में शाश्वत मूल्यों की प्राप्ति एवं आध्यात्मिक उन्नयन पर बल दिया जाता है। इसी प्रकार यदि संस्कृति में भौतिकवादी विचारधारा का समावेश हो तो शिक्षा द्वारा भौतिक उद्देश्यों की प्राप्ति पर बल दिया जाता है। स्पष्ट है कि शिक्षा संस्कृति से प्रभावित होती है तथा शिक्षा के विभिन्न पक्षों पर संस्कृति का व्यापक प्रभाव पड़ता है (लाल, 2014)।

वर्तमान भारतीय शिक्षा प्रणाली के विभिन्न पक्षों पर संस्कृति का प्रभाव

प्रत्येक देश की शिक्षा व्यवस्था उसके समाज के स्वरूप, शासनतंत्र, अर्थव्यवस्था, मनोवैज्ञानिक खोजों और वैज्ञानिक अविष्कारों पर निर्भर करती है (दुबे, 2014)। वर्तमान भारतीय शिक्षा प्रणाली के विभिन्न पक्षों पर संस्कृति के प्रभाव की विवेचना निम्न प्रकार कर सकते हैं–

शिक्षा के उद्देश्यों पर संस्कृति का प्रभाव

संस्कृति एक बहुत व्यापक संप्रत्यय है यह किसी समाज की संपूर्ण जीवन शैली को प्रदर्शित करती है। प्रत्येक समाज की अपनी भिन्न–भिन्न प्रकार की संस्कृति होती है अतः शिक्षा के उद्देश्यों में भी

स्वाभाविक रूप से भिन्नता देखी जा सकती है (मिश्रा, 2014 तथा सिंह, 2013)। जिस समाज की संस्कृति भौतिकवादी होती है उस समाज की शिक्षा व्यवस्था में भी भौतिक उद्देश्यों की प्राप्ति पर बल दिया जाता है। परंतु जिस समाज में अभौतिक संस्कृति को प्रमुखता दी जाती है उसमें शिक्षा द्वारा प्रेम, दया, त्याग, करुणा, समर्पण, परोपकार, सहयोग, और नैतिकता जैसे मानवीय गुणों के विकास पर बल दिया जाता है (दुबे, 2014)। वर्तमान भारतीय शिक्षा प्रणाली में भौतिक तथा अभौतिक दोनों प्रकार के संस्कृतिक उद्देश्यों को ध्यान में रखकर शिक्षा के उद्देश्यों का निर्धारण किया जाता है परिणामस्वरूप इसका मिला–जुला रूप शिक्षा पर देखने को मिलता है (सागर, 2016)।

शिक्षा की पाठ्यचर्या पर संस्कृति का प्रभाव

पाठ्यचर्या वह साधन है जिसके द्वारा शिक्षा तथा जीवन के लक्ष्यों की प्राप्ति की जाती है (भटनागर तथा भटनागर, 2013)। प्रत्येक समाज की संस्कृति का शिक्षा के उद्देश्यों पर व्यापक प्रभाव पड़ता है उद्देश्यों के प्रभावित होने से शिक्षा की पाठ्यचर्या भी प्रभावित होती है। समाज की विचारधारा, विश्वासों, मूल्यों आदि के आधार पर पाठ्यचर्या की रचना की जाती है। भौतिकतावादी संस्कृति वाले समाज में भौतिकता को ध्यान में रखते हुए विज्ञान, व्यापार, तकनीकी, अभियंत्रिकी, बैंकिंग और प्रबंधन आदि विषयों को पाठ्यक्रम में स्थान दिया जाता है, जबकि अभौतिक संस्कृति वाले समाज में अलौकिक विषयों के साथ–साथ नैतिक, धार्मिक, दार्शनिक, कलात्मक तथा साहित्य के विषयों को अधिक प्रदान प्रधानता दी जाती है (मिश्रा, 2014)। वर्तमान भारतीय शिक्षा प्रणाली में कौशल विकास को प्रमुख स्थान दिया जा रहा अतः कौशल विकास संबंधी उद्देश्यों की पूर्ति के लिए पाठ्यक्रम में अभियंत्रिकी, चिकित्सा, कृषि, कम्प्यूटर शिक्षा, तकनीकी शिक्षा से संबन्धित विषयों को पाठ्यचर्या में महत्वपूर्ण स्थान दिया जा रहा है (कुमार,2016)।

शिक्षण विधियों पर संस्कृति का प्रभाव

समाज की संस्कृति के अनुसार शिक्षण विधियों में भी परिवर्तन होता रहता है (मिश्रा,2014)। जिन संस्कृतियों में जिन शिक्षण विधियों का विकास हुआ है उनमें शिक्षा के क्षेत्र में सर्वाधिक प्रयोग उन्हीं विधियों का किया जाता है (लाल, 2014)। प्राचीन काल में शिक्षण कार्य मौखिक रूप से होता था शिक्षण विधि में अनुकरण और कंठस्थ करने पर बल दिया जाता था। प्रश्नोत्तर, व्याख्यान, शंका–समाधान, अनुकरण, आदि विधियों का भी प्रयोग शिक्षण में किया जाता था (लाल तथा शर्मा, 2014)। वर्तमान भारतीय शिक्षा प्रणाली में शिक्षण अधिगम की प्रक्रिया में बालक की केंद्रीय स्थिति स्वीकार की गई है (कुलश्रेष्ठ, 2013)। अतः शिक्षण अधिगम प्रक्रिया में बालक की आवश्यकताओं, रुचियों, योग्यताओं, क्षमताओं, मानसिक स्तर, स्वास्थ्य, उद्देश्यों आदि को ध्यान में रखते हुए शिक्षण विधियों का चुनाव किया जाता है (भटनागर तथा भटनागर, 2013)। आज वही शिक्षण विधि उपयुक्त समझी जाती है जिसमें बालक को स्वयं सीखने के अवसर प्राप्त हो सकें इसलिए वर्तमान शिक्षा प्रणाली में नवाचारी शिक्षण विधियों जैसे– परियोजना विधि, समूह चर्चा विधि, मानस मंथन विधि, अभिनयीकरण विधि, निरीक्षण अध्ययन विधि, खोजविधि जैसी वाल केन्द्रित शिक्षण विधियों का उपयोग किया जा रहा है (सक्सेना, 2013)।

शैक्षिक अनुशासन पर संस्कृति का प्रभाव

जिस समाज की जैसी संस्कृति होती है शैक्षिक व्यवस्था में भी उस संस्कृति के अनुरूप ही शैक्षिक अनुशासन का प्रावधान किया जाता है (मालवीय, 2013)। यदि समाज की संस्कृति दमनात्मक अनुशासन को स्वीकार करती है तो शैक्षिक परिप्रेक्ष्य में भी दमनात्मक अनुशासन को ही स्वीकार किया जाता है। वर्तमान भारतीय शिक्षा प्रणाली में बालक की स्वतंत्रता एवं उनकी व्यक्तिगत विभिन्नताओं को

प्रमुख स्थान दिया जाता है अतः शिक्षा प्रणाली में प्रभावात्मक एवं मुक्तयात्मक अनुशासन को स्वीकार किया जाता है (सागर, 2015)।

शिक्षक तथा शिक्षार्थी पर संस्कृति का प्रभाव

शिक्षक समाज का एक क्रियाशील सदस्य होता है, जिस पर समाज की संस्कृति का प्रभाव पड़ता है। वह शिक्षार्थी को अपने विचारों शिक्षण विधियों के माध्यम से समाज की संस्कृति से अवगत कराता है। शिक्षार्थी शिक्षा ग्रहण करने के उपरांत संस्कृति के परिवर्तन संशोधन एवं वर्धन में अपनी भूमिका निभाते हैं। इस प्रकार शिक्षक व शिक्षार्थी दोनों पर संस्कृति का प्रभाव दिखाई देता है। शिक्षक तथा शिक्षार्थी दोनों के शैक्षिक प्रक्रिया में स्थान के विषय में मत विभिन्नता विभिन्न संस्कृतियों के कारण ही पाई जाती है (मिश्रा 2013)। वर्तमान भारतीय समाज में छात्र–शिक्षक के सम्बन्धों में खुलापन, अपनापन, आत्मीयता तथा मधुरता देखने को मिलती है जिसका सीधा– सीधा असर शिक्षा व्यवस्था पर भी देखने को मिल रहा है (सागर, 2015)।

विद्यालय पर संस्कृति का प्रभाव

जॉन डीवी के अनुसार **"विद्यालय समाज का लघु रूप है"** कोठारी आयोग ने भी अपनी आख्या में कहा है कि **"भारत के भविष्य का निर्माण उसकी कक्षाओं में हो रहा है"** (लाल तथा शर्मा, 2014)। विद्यालय तो सामाजिक संस्थाएं होती हैं उन पर तो समाज का तथा समाज की संस्कृति का पूरा–पूरा प्रभाव पड़ता है। उनके भवन समाज की संस्कृति के अनुसार बनते हैं उनके शिक्षक और छात्र समाज की संस्कृति के अनुसार व्यवहार मानदंड अपनाते हैं। उनकी समस्त क्रियाएं समाज की संस्कृति के अनुकूल होती हैं (लाल, 2014)। वर्तमान शैक्षिक परिप्रेक्ष्य में सीखने सिखाने की प्रक्रिया में क्रिया पर आधारित शिक्षण विधियों को प्रमुख स्थान दिया गया है (पाण्डेय, 2016)। साथ ही साथ शिक्षा में कौशल विकास को प्रमुखता दी गई है जिसके फलस्वरूप आज विद्यालयों में कम्प्यूटर लैब, स्मार्ट क्लासेस, उपकरणों से सुसज्जित विज्ञान प्रयोगशाला, टेलिकोंफ्रेंसिंग कक्ष, खेल के मैदान को विद्यालय में आवश्यक रूप से स्थापित किया जा रहा है (शर्मा, 2014)। इसका प्रमुख कारण समाज की संस्कृति ही है।

शिक्षा के अन्य पक्षों पर संस्कृति का प्रभाव

संस्कृति शिक्षा के अन्य पक्षों को भी किसी ना किसी रूप में प्रभावित करती है। जिन समाजों की संस्कृति में वर्णभेद होता है उनमें जनशिक्षा की अवहेलना की जाती है और जिन संस्कृतियों में वर्णभेद नहीं होता उनमें जन शिक्षा की व्यवस्था की जाती है। इसी प्रकार पितृसत्तात्मक संस्कृतियों वाले समाज में स्त्रियों की शिक्षा की अवहेलना की जाती है जिस समाज की संस्कृति में स्त्री पुरुष में किसी भी प्रकार का भेदभाव नहीं किया जाता उनमें स्त्री पुरुषों की शिक्षा में भी कोई भेद नहीं किया जाता है (सिंह तथा सिंह, 2013)। वर्तमान भारतीय शिक्षा प्रणाली में संवैधानिक कर्तव्यों, अधिकारों एवं अधिनियमों आदि को दृष्टिगत रखते हुए पठन–पाठन का संचालन किया जाता है अतः इन सभी का समन्वित प्रभाव शिक्षा पर पड़ रहा है। वर्तमान में भारत सरकार के द्वारा विभिन्न प्रकार की शैक्षिक योजनाओं जैसे– सभी के लिए शिक्षा, प्रौढ़ शिक्षा, शिक्षा का अधिकार अधिनियम, कौशल पर आधारित शिक्षा, महिला समयाख्या योजना आदि का संचालन किया जा रहा है (भटनागर, 2013)। जिसका शिक्षा के क्षेत्र में व्यापक प्रभाव देखने को मिल रहा है (लाल, 2014; शर्मा, 2016; पंडा, 2016)।

निष्कर्ष

"शिक्षा को संस्कृति संदर्भ विना समझा नहीं जा सकता शिक्षा प्रतिबिंबित करती है और जिस पर शिक्षा अपना प्रभाव डालती है।"

–ब्रैमिल्ड

वर्तमान समय में किसी भी समाज की शिक्षा मुख्य रूप से उसके स्वरूप एवं दर्शन, राजनैतिक, आर्थिक, मनोवैज्ञानिक तथ्यों एवं वैज्ञानिक आविष्कारों पर निर्भर करती है, तथा समाज का स्वरूप एवं दर्शन, धर्म उसकी संस्कृति के अंग होते हैं। अर्थात हम कह सकते हैं कि शिक्षा के विभिन्न अंगों यथा– उद्देश्यो, पाठ्यचर्या, शिक्षण विधियां, अनुशासन, शिक्षक–शिक्षार्थी की स्थिति तथा विद्यालय व्यवस्था आदि पर संस्कृति का व्यापक प्रभाव पड़ता है। वर्तमान भारतीय शिक्षा प्रणाली के विभिन्न घटकों यथा– शैक्षिक उद्देश्य, पाठ्यक्रम तथा पाठयवस्तु, शिक्षण विधियां, विद्यालय अनुशासन व्यवस्था, शिक्षक शिक्षार्थी की स्थिति तथा विद्यालय के शैक्षिक वातावरण पर वर्तमान की सामाजिक संस्कृति का व्यापक प्रभाव पड़ रहा है। क्योंकि वर्तमान समाज में तकनीकी कौशलों पर विशेष बल दिया जा रहा है अतः शिक्षा के उद्देश्यों का निर्धारण भी इसी विचारधारा को दृष्टिगत रखते हुए किया जा रहा है। शिक्षण–अधिगम प्रक्रिया में बालक की केंद्रीय स्थिति को स्वीकार किया जाता है अतः पाठ्यक्रम, शिक्षण विधियों का चयन भी बालक की आवश्यकताओं, रुचियों, योग्यताओं, क्षमताओं तथा मानसिक स्तर आदि के अनुरूप किया जाता है। वर्तमान भारतीय समाज में दमनात्मक अनुशासन का विरोध किया जाता है अतः शिक्षण–अधिगम प्रक्रिया में मुक्तयात्मक तथा प्रभावात्मक अनुशासन व्यवस्था को स्वीकार किया जाता है।

संदर्भ सूची

1. भटनागर, ए. बी. तथा भटनागर, ए. (2013). फिजिकल साइंस शिक्षण. मेरठः आर. लाल बुक डिपो. पृष्ठ संख्या. 295–324.
2. भटनागर, आर. एम. (2013). अनौपचारिक शिक्षा दिशा एवं दृष्टि. जयपुरः राजस्थान हिन्दी ग्रंथ आकदमी. पृष्ठ संख्या. 41–47.
3. लाल, आर. ए. (2014). शिक्षा के दार्शनिक एवं समाजशास्त्रीय आधार. मेरठः रस्तोगी पब्लिकेशन. पृष्ठ संख्या. 1–26.
4. लाल, आर. ए. (2014). शिक्षा के दार्शनिक एवं समाजशास्त्रीय आधार. मेरठः रस्तोगी पब्लिकेशन. पृष्ठ संख्या. 447–459.
5. लाल, आर. ए. तथा शर्मा, के. (2013). भारतीय शिक्षा का इतिहास विकास एवं समस्याएँ. मेरठः आर. लाल बुक डिपो. पृष्ठ संख्या. 4–22
6. मिश्रा, एस. के. (2012). भारत में शिक्षा व्यवस्था. मेरठः आर. लाल बुक डिपो. पृष्ठ संख्या. 3–22.
7. मालवीय, आर. (2014). शिक्षा का समाजशास्त्रीय सर्वेक्षण. इलाहाबादः शारदा पुस्तक भवन. पृष्ठ संख्या. 68–78.
8. मिश्रा, यू. (2014). शिक्षा का समाजशास्त्र. इलाहाबादः अनुभव पब्लिशिंग हाउस. पृष्ठ संख्या. 36–54.
9. सक्सेना, आर. (2013). नवाचारी शिक्षण पद्धतियां, जयपुरः राजस्थान हिन्दी ग्रंथ आकदमी. पृष्ठ संख्या. 4–12.
10. शर्मा, आर. ए. (2015). शिक्षा के दार्शनिक एवं सामाजिक मूल आधार.मेरठः आर. लाल बुक डिपो. पृष्ठ संख्या. 711–728.
11. शर्मा, एस. (2014). इन्फ़्लुएन्स ऑफ कल्चर ऑन सेकेन्डरी स्कूल स्टूडेंट अंडरस्टैंडिंग ऑफ स्टैटिस्टिक्स. स्टैटिस्टिक्स एजुकेशन रिसर्च जर्नल, 13(2), 104–117.
12. सागर, के. (2015). बरेली जनपद में माध्यमिक स्तर के बालकों की उपलब्धि पर पारिवारिक संस्कृति के प्रभाव का अध्ययन. (अप्रकाशित एम.एड. लघुशोध). महात्मा ज्योतिबा फुले रूहेलखण्ड विश्वविद्यालय, बरेली, उत्तर प्रदेश.
13. सिंह, वी.एन. तथा सिंह, जे. (2013). नारीवाद. जयपुरः रावत पब्लिकेशन, पृष्ठ संख्या. 384–405.
14. http://www.wikipedia.org

जातिगत संघर्ष की दास्तानः शिकंजे का दर्द

डॉ.आरिफ शौकत महात
सहायक प्राध्यापक,हिंदी विभागाध्यक्ष,
विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापुर।
ई.मेल –drmahatas@gmail.com

शिकंजे में जकड़ी हुई जिंदगी के यातनामय दर्द की असहनीय दास्तान है 'सुशीला टाकभौरे' की आत्मकथा 'शिकंजे का दर्द'। यहाँ शिकंजे के कई रूप देखने मिलते हैं। ये सारे शिकंजे लेखिका के जीवन को, उनके अपनों को कुछ इस कदर जकड़े हुए हैं कि इस शिकंजे से अपने आप को दूर करने की लेखिका की जद्दोजहद, उनके जीवन को संघर्षमय रास्तों पर ला खड़ा करती है। यहाँ पीड़न है, चुभन है और कभी न खत्म होनेवाला अपमान है। और इस पीड़न, चुभन एवं अपमान से उत्पन्न होनेवाला दर्द लेखिका के जीवन की दास्तान है ।

मेहतर जाति में जन्मी सुशीला टाकभौरे के जीवन संघर्ष और अछूतेपन का दंश झेलती जाति के जीवन के कटू यथार्थ को यहाँ लेखिका ने अपने जीवनानुभवों से चित्रित करने का प्रयास किया है। और इस प्रयास से जब हम रू-ब-रू होते हैं तो एक खीज उत्पन्न होती है। ये खीज इसलिए कि आज भी समाज का एक हिस्सा, एक वर्ग को इन्सान मानने से कतराता है। उसके छूने से अपने आप को बटा हुआ महसूस करता है और फिर सोचने के लिए मजबूर करता है कि वो कौनसे संस्कार हैं जो हमें इन्सान, इन्सान के बीच फर्क करने को सिखाते हैं। जो की गलत है, हम-सब मानते हैं फिर भी उसे ओढ़कर जीवन जीने में धन्यता मानते हैं।

छूआछूत का शिंकजा जब किसी के जीवन को कसने लगता है तो उसके कचोट से उत्पन्न होती चीख एवं पीड़ा सहनेवाले के जीवन को नरकमय बनाती है। सुशीला ने अपने जीवन में छूआछूत के दंश को कई बार झेला है। जब वह छोटी अपने गाँव में थी तब भी और जब पढ़-लिख कर कॉलेज की अधिव्याख्याता बनी तब भी। छूआछूत के इस दंश से वह कई बार आहत हुई है। इस दंश की चुभन ही लेखिका को अपने समाज के लोगों को जागृत कराने की कोशिशों में लगा देता है। आंबेडकरजी के सीख को जो उन्होंने अपने समाज के लोगों को दी थी कि 'शिक्षित बनो, संघटित होओ और संघर्ष करो' इसे पूरे शिद्दत के साथ अपने समाज तक पहुँचाने का कार्य उन्होंने ईमानदारी से किया। आत्मकथा में छूआछूत के कई प्रसंग आये हैं, जैसे- सुशिला के सहेलियों को बर्फवाला बर्फ कांच के गिलास में देता है लेकिन सुशिला को काग़ज में देता है। सुशिला को कोई भी रिक्शावाला किसी अन्य सवारी के रिक्शा में होते नहीं बिठाता जिसके कारण उसे हमेशा कॉलेज से घर का सफर पैदल तय करना पड़ता। उसे या उसके घरवालों को बनिया कोई सामान खरिदने पर दूर से फेंक कर देता ताकि उनका स्पर्श न हो सके। हमारी मनुवादी मानसिकता की विडम्बना देखिए कि उस दलित, अछूत के पैसों को वह बड़ी हिफाजत के साथ अपने पास रखता है लेकिन यह पैसा उसे या उसके धर्म को नहीं बाटता। जिस पर उनका सिर्फ स्पर्श ही नहीं हुआ है बल्कि उनके पसीने की बूदों से वह सना है। छूआछूत का यह दंश इतना गहरा है कि पढ़ी-लिखी नौकरीपेशा लेखिका से भिखारी तक भिक्षा नहीं लेता क्योंकि वह जमादारनी है। उस वक्त लेखिका से भिखारी का भिक्षा न मांगना लेखिका को आहत कर जाता है। यहाँ लेखिका कहती भी है –''यदि वह मुझसे मांगता तब भी मैं उस चिकने चुपड़े भिखारी को कुछ नहीं देती। लेकिन यहाँ तो वह न माँगकर मेरा अपमान करके गया था।''[1]

प्रस्तुत आत्मकथा में दलित होने के दंश की पीड़न एवं चुभन के अनगिनत किस्से भरे पड़े हैं। लेखिका ने अपने जीवन में पग-पग पर अपमान सहा है। हर बार वह सवाल भी करती है कि हम ही क्यों...? लेकिन इसका ज़वाब उसे कहीं नहीं मिलता। इसका ज़वाब ढूंढने का जब वह प्रयास करती है, तो पता चलता है कि हिन्दू धर्म में पनपती परंपरा एवं रूढ़ी के नाम पर इनके जाति के लोगों के मानसिकता में पनपती यह दासता है। जो किसी भी दलित के साथ उसके माँ के पेट से ही चिपककर उसके साथ बाहर आती है। जिसे वह अपनी किस्मत समझता है और बिना किसी प्रतिकार के अपमानित जीवन जीने को तैयार रहता है। हिन्दू धर्म में दलित को इन्सान न समझने की प्रवृत्ति पर व्यंग्य कसते हुए लेखिका लिखती हैं–''हिन्दू धर्म में नदी, पहाड़, पेड़, पौधे, गाय, साँप सभी को महत्त्व और सम्मान

दिया जाता है लेकिन अछूत मनुष्यों को कोई स्थान नहीं, कोई सम्मान नहीं। उनके लिए कोई दया-संवेदना नहीं ? हिन्दू धर्म के आडम्बर में मिट्टी से बने पुतलों को भी भगवान की तरह पूजा जाता है मगर इन्सानों को इन्सान नहीं मानते, यह हिन्दू धर्म की विडम्बना है, हिन्दू संस्कृति का कलंक है।"[२] यही वजह है कि लेखिका अपने समाज के सुधार के लिए प्रयासरत नज़र आती है। उन्हें अपने अधिकारों के प्रति सचेत कराती नज़र आती है। उनमें नवचेतना भरने का प्रयास करती है। उन्हें गुलामी के जिंदगी से जो कुत्तों से भी गई-गुजरी है, बाहर निकालने की कोशिश करती है। लेकिन हर बार वह आहत अपनों से और अपने ही जाति के लोगों से होती है, फिर भी प्रयासरत रहती है। आंबेडकरजी के विचारों को आत्मसात कर उन विचारों की अहमियत अपने समाज को बार-बार समझाने का प्रयास करती है। यह सब करने के पश्चात भी अपने जाति के लोगों के जीवन को देख, उसकी न बदलने की प्रवृत्ति देख आहत होती है।

हमारे सभ्य कहे जाने वाले समाज में भी वर्ण व्यवस्था का प्रभाव बड़ी शिद्दत के साथ देखने मिलता है। यही वजह है कि सुशीला के दलित होने के कारण कॉलेज में अपने कुछ सहकर्मियों से उसे दूजाभाव का व्यवहार देखने मिलता है। उनकी सहकर्मियां उनके घर दावत पर आने पर भी, उनके घर बहाना बनाकर कुछ नहीं खाती। सुशीला की माँ एक बार बहुत बीमार हो गई। " अपनी बेटी का जीवन खतरे में देखकर नानी रोती हुई डॉक्टर के पास जाकर बोली थी- 'डॉक्टर साब मेरी बेटी को बचा लो।' बहुत मनुहार करने के बाद भी डॉक्टर हमारे घर नहीं आये थे। मरीज को बिना देखे ही उन्होंने कुछ गोलियाँ दे कर नानी को वापस भेज दिया था।"[३] माँ की तबियत ज्यादा खराब होने पर, नानी के गिड़गिड़ाने पर जिन्होंने डॉक्टर की जिंदगी भर सेवा की थी, बड़ी मुश्किल से घर आये। और दूर से ही माँ को देखकर गोली दवाई लिख दी। जाति की श्रेष्ठता एवं हिनता को लेकर पढ़े-लिखों की यह सोच है तो फिर गाँव-देहातों के लोगों का क्या कहना ?

दलित जाति का कोई अगर अपनी परंपरा छोड़ कर कोई कार्य करता है या फिर विद्रोह करता है तो उसे दंडित किया जाता है। उसका दमन किया जाता है। उसे ऐसा बना दिया जाता है कि वह कहीं का नहीं रहता। आत्मकथा में लेखिका के जीवन से जुड़े हुए लोगों के साथ हुए ऐसे व्यवहीर को दर्ज किया गया है। सुशीला की मौसेरी बहन मालती अपने गाँव के कुएँ से पानी निकालकर पीती है। उसकी यह हरकत सुवर्णों के अहंम् पर चोट थी। इसका नतीजा यह निकला कि साहसी मालती के पंख काट दिए गए। उसकी पढ़ाई छूड़ाकर उसे घर बिठा दिया गया। लेखिका का भाई शंकर कॉलेज में विज्ञान विभाग में पढ़ता था। जब उसके सहपाठियों को उसके जात का पता चला तो उसे रैगिंग के नाम पर सताया जाने लगा। इसके खिलाफ़ शंकर ने जब कदम उठाया और उन लड़कों को पिटा तो, इससे उसके प्राध्यापक एवं प्राचार्य नाराज हो गए। उसे कॉलेज से निकाला गया और उस होनहार छात्र के भविष्य को अंधकार में धकेल दिया गया। जो पढ़कर अफ़सर बन सकता था वो मिल में मामूली मजदूर बन कर रह गया। ऐसे किस्सों की हमारे समाज में कमी नहीं। ऐसे बहुत से लोग हैं जो महज दलित या निम्न जाति के होने के कारण अपमानित जीवन जी रहे हैं। इसलिए लेखिका कहती है - "अछूत परिवार में जन्में एक होनहार छात्र से उसका उज्ज्वल भविष्य छीनकर, उसे इस हालत में पहुँचा देना आम बात थी। प्रगति के अवसर छीनकर उच्च पद पर जाने की संभावनाओं को कुचलकर उसे मात्र एक मजदूर बनने को विवश कर देना सवर्ण मानसिकता की विद्रूपता है, जो आज भी ज्यों की त्यों मौजूद है।" [४]

लेखिका ने अपने जीवन में कड़ा संघर्ष किया। उनका ये संघर्ष घर के बाहर भी उतना ही था जितना घर के अंदर। शिक्षित एवं शिक्षक पति होने के बावजूद भी उन्हें उनसे कई बार प्रताड़ना मिली। सास और ननंद के ताने मिले। पति की बेवजह मार मिली। अपने घर के इन कटू अनुभवों को भी लेखिका ने ईमानदारी से प्रस्तुत किया है। यहाँ का दर्द एवं पिड़ा दलित होने के लिए नहीं बल्कि औरत होने के कारण थी। इसलिए भूमिका में लेखिका कहती है, " शिकंजे का दर्द में संताप है दलित होने का, स्त्री होने का।"

अतः कह सकते हैं कि 'शिकंजे का दर्द' में लेखिका ने दलित जीवन की यथार्थ झांकी प्रस्तुत की है। अपने जीवन के अनुभवों का उद्घाटन कर सामाजिक एकीकरण की बात को पुरजोर तरिके से प्रस्तुत किया है। आंबेडकरजी के विचारों को आत्मसात कर वह अपने तथा अपने जाति के लोगो के जीवन को खुशहाल बनाने के लिए संघर्षरत रास्तों पर चल पड़ी है। यह आत्मकथा व्यक्तिगत जीवन की दास्तान न होकर, सामाजिक जीवन में कसमसाते दलित

जीवन की दास्तान है। जो वर्ण व्यवस्था, रूढ़ी, परंपरा, अंधश्रद्धा के शिकंजे में फसकर कसमसाते रहते हैं। उनके दर्द एवं पीड़न की यह सच्ची कहानी है। उनका जीवन आज भी इस शिकंजे से अपने आप को मुक्त करणा चाहता है। इसके लिए जरुरी है कि हम-सब कम-से-कम अपने आप को, अपने परिवार को, दोस्तों को छूत-अछूत की दकियानुसी मानसिकता को त्यागने के लिए तैयार करे और वर्ण व्यवस्था की इस दिवार को तोड़े ताकि फिर कोई जिंदगी या जाति इस ''शिकंजे के दर्द'' को महसूस न कर सके।

संदर्भ :

१. सुशीला टाकभौरे - शिकंजे का दर्द, पृष्ठ क्र. १६७
२. वही, पृष्ठ क्र. ५१
३. वही, पृष्ठ क्र. ५१
४. वही, पृष्ठ क्र. ८१

नारी संघर्ष और मैत्रेयी पुष्पा की 'कस्तूरी कुण्डल बसै 'आत्मकथा

डॉ.मीनाक्षी विनायक कुरणे
कृष्णा महाविद्यालय, रेठरे ब्रु.
तहसिल–कराड, जिला.सातारा
(महाराष्ट्र)

आधुनिक हिंदी लेखिकाओं में मैत्रेयी का नाम शीर्षस्थ है। उन्होंने अपने भोगे हुए यथार्थ को, अपनी आत्मकथा ' कस्तूरी कुण्डल बसै' में चित्रित किया है। प्रस्तुत आत्मकथा में लेखिका माँ कस्तूरी के जीवनपट को रेंखांकित करते करते अपने जीवन को अप्रत्यक्ष रुप से स्पष्ट करती रही है। इसमें दोनों का जीवन संघर्ष चित्रित है।माता और पुत्री के बीच के वैचारिक टकराव की स्थितियाँ, दोनों के उम्र, दोनों के सामाजिक संदर्भ, परिवेश आदि में भिन्नता होने के कारण दोनों में हमेशा संघर्ष रहा है। ''इसे उपन्यास कहूँ या आपबीती... ? में मैत्रेयी लिखती है, ''मेरी और मेरी माँ की कहानी। आपसी प्रेम, घृणा, लगाव और दुराव की अनुभूतियों से रची कथा में बहुत सी बातें ऐसी है जो मेरे जन्म के पहले ही घटित हो चुकी थी, मगर उन बातों को टुकड़ो–टुकड़ो में माताजी ने जब–तब बता डाला, तब–तब उन्हें अपनी बेटी की स्त्री जीवन के बारे में नए सिरे से समझाना पडा।.....मगर यादों में जो मुकम्मल तस्वीरें जिन्दा हैं, वे ही कहानी का आधार है,.... मेरे लिए तो सबकुछ माँ को निकट से जानने की ही पीड़ा और प्रक्रिया रही और शायद इसीलिए मैं ठोस यथार्थ की तरह अपने तीखें–मीठे अनुभव लिखकर मुक्ति की आकांक्षा में माताजी रुपी संस्कार को अपने 'सिस्टम' से निकाल रही थी या कि अपने बाहर–भीतर को पछीटने–खॅगालने पर तुली हुई इस कथा को लिख रही थी।''1 पुरुष सत्ता की शिकार बनी भारतीय नारी का जीवन कितना संघर्षमय होता है। इस त्रासदी कोलेखिकाने प्रस्तुत आत्मकथामें विशद किया हैं।'कस्तूरी कुण्डल बसै' आत्मकथा की नायिका कस्तूरी है। वह आधुनिक, स्वाभिमानी नारी के रुप में चित्रित है। आरंभ सें ही वह अपने व्यक्तित्व निर्माण में संघर्षरत रहीं है।

कस्तूरी विवाह के बंधन को नकार कर स्वतंत्र और मुक्त जीवन जीना चाहती है। तभी तो माँ और भाई के कहने पर भी अपनी बात पर अडी रहती है। विवाह अपने जीवन का सबसे बड़ा संकट मानती है। तथा इस परम्पराओं के प्रति विद्रोह करना चाहती है। माँ जब उसे 'विवाह' ना करने का कारण पूछती है तो उत्तर में मानो परम्पराओं का विरोध करती है–, ''मुझे सती जाने से जिन्दा मरने से डर लगता है।''2 इस कथन सेक्रोधीत माँ उसे हर हालात में कह देती है कि, शादी के बीना 'औरत' का जीवन अधूरा है। और तू मूर्ख लड़की ! तो उस रुढ़ि–परम्परा का विरोध करना चाहती है।'' बड़ा पीलिया का मरीज है, सब जानते हैं, पर ब्याह हो जाता तो सहारा पा जाता... पर तू अडियल छोरी ! आज को तेरी जगह मेरी रज्जो (बड़ी बेटी) होती तो गाय की तरह, जहाँ हम कहते, चल देती। तू तो आदमी के बुढ़ापे से बिदक रही है, यह नहीं पता कि तेरा बाप मुझे जवानी में ही छोड़कर भाग गया। गोरों की मार बुढ़ापे और बीमारी से बड़ी है, तेरे भइया भी डर के मारे भाग जाएँगे। तू यही चौंतरा करके बैठी रहना, यही चाहती है नठिया?''3

माँ और भाई के समझाने पर वह शादी के लिए तैयार नहीं होती परंतु भाभी के अमानवीय व्यवहार से व्यथित होती है– ''लड़की धान का पौधा होती है समय पर उसे दूसरी जगह लगा देना चाहिए। समय पर ना लगाने से पौंधा मर जाता है उसकी जड़े सूख जाती और वह कड़ा हो जाता है जिसे बाद में उखाड़कर फेंक देना पडता है।''4 इस कथन से कस्तूरी अन्दर ही अन्दर टूट जाती है।

कस्तूरी की माँ उस समय के परिवेश से ,रुढ़ियों और परम्पराओं से जूझकर उभरने का प्रयत्न करती है। लेखिका ने उस समय के माहोल को आत्मकथा में चित्रित किया है। जब बेटियों का विवाह सौंदे के रुप में किया जाता था। कस्तूरी जब अपना घुँघट ससुराल में नही उठा रही थी तब किसी बूढ़ी

महिलाने कहा – ''ओ, आठ सौ की घोड़ी, तू मुँह नहीं दिखाती, तेरी यह मजाल! तेरे भइयाने खनखनाते चॉदी के कलदार वसुल हैं, मुफ्त में नहीं आई सो नखरे पसार रही है।''5

कस्तूरी अपने प्रत्येक कृति से सामाजिक रुढियों को नष्ट करना चाहती थी। तभी तो वह घूँघट की रस्म को खरी नहीं उतरती। मयके का स्वागत–आगत भी उसे व्यंग सा लगता है। व्रत–त्यौहार को वह ''भूखमरी को मात देने का नायब तरीका है''6 ऐसा मानती है। 'स्त्री शिक्षा' की पुरस्कर्ती कस्तूरी मैत्रेयी को खूब पढ़ाना चाहती है। माँ के इस क्रांतिकारी रुप से वह एक सहजग, प्रगल्भ लेखिका बन सकी है। तभी तो अपने ससुर को कस्तूरी कहती है,'' मेरा भरोसा करो दादाजी । मैं अपनी बेटी को पढ़ा लिखाकर बड़ा करुँगी कि मेरे तुम्हारे बाद वह हमारे दुश्मनों का मुकाबला करे ।''7

पारिवारिक शिकंजे से निकाल कर अपने बेटी कों अपने बलबुते पर खड़ी करने की उनकी अन्तरिक इच्छा थी। उनकी दृष्टि से महिलाएँ यदि मन में निश्चय करतें तो कुछ भी हासिलकर सकती है। नारी मुक्ति का यह संदेश महिला मंगल के सभी सदस्यों को हमेशा देती रही। अगर हमें कुछ प्राप्त करना है तो अनेक पीडाओं को उठानेवाली विधवा माँ भी एक नारी है। इसलिए इसमें नारीयों की भावना, संवेदना, दर्द, स्वभाव, परिस्थियाँ सबका मार्मिक अंकन लेखिकाने किया है। मैत्रेयी ने अपने दुखों को माँ के द्वारा उद्घाटित किया है।, ''बचपन के रहते ही बचपन छोड़ना पडा है।'' कस्तूरी इस बात को जानती है या नहीं, हाँ कस्तूरी समझती है कि पढ़ाई की गंभीरता के चलते उसे न गाना है, न खेलना है, बल्कि इस गॉव से अपना वजूद उठा लेना है।'' 8

कस्तूरी पति की मृत्यू के बाद दूसरे विवाह का विरोध कर निरंतर नारी मुक्ति का कार्य करती रही। उनके विचार से मात्र पुरुष का साथ पाकर स्त्री कभी कुशल नहीं रह सकती बल्कि जब पुरुष उसके विचारों का आदर करे तो वह अपने आप आनंदी, कुशल हो सकती है।'' ये सब गाँव की गोपिकाओं, रसिकों और यशोदाओं के सिवा है क्या? निश्चय ही ये मैत्रेयी, गार्गी नहीं हो सकतीं, कितने ही पुराण सुनालो। इन्होंने अपने संस्कारों के भीतर ही जीवन बिताना तय माना है मानती रहीं।''9

परंपरा का विरोध कर स्त्री शक्ति की चेतित करनेवाली कस्तूरी विवाह और मातृत्व को नारी पर लादा गया बोझ मानती है। उनकी दृष्टि से हम स्त्रियाँ अपना नसीब बदल तो नहीं सकती और उसे सुस्थिति में रखने का प्रयत्न तो कर सकती हैं। स्त्री अपने बचाव के साधन स्वयं को ही जुटाने होते है। दूसरा कब तक और कहॉ तक आप को बचायेगा। दूसरों के सहारे कभी तक चलेंगे, एक न एक दिन हमें अपने पैरों पे चलना ही होगा । अतः समाज की सूत्री मान्यताओं थोंथे आदर्शों को समाप्त कर अपना रास्ता हमें चुनना ही पडेगा।

समाज का प्रतिनिधित्व करने वाले राजकर्ताओं को भी कस्तूरी स्पष्टता से बोलती है किं ''हम लड़ेंगे ऐसे ही लड़ेंगे जैसे इनके साथ मिलकर अँगरेजों से लड़े थे। हम हक की बात कहे तो ये लाठियाँ चलाते हैं, हमारे कपड़े फाड़कर हमे नंगा करते है, हवालातों में कुकर्म करने में हिचकते नहीं। सच मानों तो फिरंगों ने इतने जुल्म नहीं ढाए थे। न जमीन, न जल, न हवा, न इज्जत, न आबरु ! सब हमारे आस–पास घिरे मर्दों का है, जब चाहे है, जब चाहे उतार लें। पर हम फिर भी लड़ेगें अपनी जान के लिए, अपनी इन्द्रियों के लिए अपने इन्सान होने के लिए।'' 10

अंत में स्त्री अस्तित्व निर्माण करने वाली कस्तूरी पर झूठा आरोप लगाकर जेल भेजा जाता है। इतनाही नही तो उसकी यात्रा निकाली जाती है। गाँव से शुरु हुई यात्रा – इगलास, अलीगढ़, झाँसी, तक पहुँचकर प्रदेश की राजधानी लखनऊ में समाप्त होती है। महिला मंगल की स्थापना कर जिस इलाके में कस्तूरी निर्भयतासे फिरती या काम करती थी, इसी इलाके में ये लोग उनकी जेल यात्रा निकालते है। उन्हें कलंकित करते है तो अपनी बेटी से यथार्थ बयान करती है, ''लाली, सबसे बड़ी बात तो यह है कि अपने हिसाब से आदमी रिवाजों को मानते है, उससे बात नहीं बनती तो धर्मशास्त्रों का सहारा लेता है, वहाँ भी विश्वास नहीं जमता तो गुरु–पैगम्बर खोजता है और जब कहीं पेश नहीं जाती तो अपनी अन्तरात्मा ही खँगालता है – जो उसकी आखिरी आसरा है।'' 11

मैत्रेयी के शादी के समय गॉव वाले अलग–अलग सलाह देते है। तब दुखी कस्तूरी अपना पासबुक नील है कहकर सोचती है–'' कस्तूरी के जीवन काल में बहुत शोरगुल मचे हैं, मगर ऐसा हंगामा कभी हुआ ?नहीं, तब भी नहीं हुआ, जबवह विवाह योग्य लडकी थी और घर वालों ने उसे दो पीतल के कलशों की तरह ही बेच दिया था, कलशे बनिया को , कस्तूरी आदमी को। इसके बाद तब भी नहीं ,जब मुँह दिखाई के समय औरतों ने आठ सौ में खरीदी घोडी कहा था। उस दिन भी नहीं , जब बीस दिन जीकर बेटा मर गया था और उसी रात को पति उसी घर में पर स्त्री के संग संभोगरत देखे थे। तब भी नहीं, जब पति का स्वर्गवास हो गया और तब भी नहीं ,जब भाई दिलासा देने की जगह लूट मचाने लगा।''12 ऐसे अनेक संघर्षों से जूझती हुई कस्तूरी बेटी की शादी के बात को लेकर चिंतित होती है।

शादी के बाद मैत्रेयी पति की सहचरणी बनना चाहती है, मगर पति उसे साथ नहीं देता। वे उन्हें त्याग कर जाते है। शादी के बाद लेखिका को परम्परोंसे तो गुजरना पडता है साथ ही शिक्षित डॉक्टर पति के अन्याय का भी शिकार बनना पडा । बच्ची के जन्म पर 'सूतक' के नाम पर उसके साथ आडम्बर रचे गऐ। क्या बच्चे को जन्म अकेली औरत देती है। उसके पिता की इसमें कोई भागीदरी नहीं है। अगर 'सूतक' है, अपवित्रता है तो वह केवल स्त्री से ही क्यों ? पुरुष को इससे क्यों छूट दे दी गयी हैं ? क्या पुरुष उस कर्म का बराबर का जिम्मेदार न था ? ऐसे कई संघर्षमय प्रसंगों से लेखिको गुजरना पडता है।

निष्कर्षतः मैत्रेयी पुष्पा ने अपनी आत्मकथा में अपने जीवन के संघर्ष को विवेचित किया है। लेखिका की मॉ कस्तूरी के संघर्षमय जीवन को पार्श्वभूमि बनाकर अपने संघर्षमय जीवन को रेखाकिंत किया है। जिसमें नारी संघर्ष का यथार्थ रुप दृष्टिगोचर होता है। साथ ही पुरुष सत्ता को नष्ट कर अपने हक्क के लिए लढने वाले स्त्री के संघर्ष कोउद्धृत किया है। पारिवारिक जीवन में पुरुषसत्ताक व्यवस्था के खिलाफ आवाज उठाई है।

संदर्भ सूची–

1. मैत्रेयी पुष्पा –कस्तूरी कुण्डल बसै, (इसे उपन्यास कहूँ या आपबीती) भूमिका से उध्दृत
2. मैत्रेयी पुष्पा – कस्तूरी कुण्डल बसै पृ. 10
3. वही, पृ. 11
4. वही, पृ. 16
5. वही, पृ. 21
6. वही, पृ. 21
7. वही, पृ. 81
8. वही, पृ. 42
9. वही, पृ. 76
10. वही, पृ. 298
11. वही, पृ. 303
12. वही, 114

जीने का संघर्ष और वीरेंद्र जैन का 'डूब ' उपन्यास

डॉ.विनायक बापु कुरणे
बालासाहेब देसाई कॉलेज, पाटण
तहसिल–पाटण, जिला.सातारा
(महाराष्ट्र)

आधुनिक हिंदी साहित्यकारों में वीरेन्द्र जैन का स्थान महत्त्वपूर्ण है। वीरेन्द्र जैन ने अपने साहित्य में भारत का ग्रामीण जीवन तथा उनका जीने का संघर्ष इसका यथार्थ चित्रण किया है। उनके 'डूब', 'पार', 'पंचनामा', 'तलाश', आदि उपन्यास भारत के ग्रामीण समाज का आइना है। उनके 'डूब', तथा 'पार' उपन्यासों में बॉध परियोजनाओं से आहत लोगों के जीने का संघर्ष चित्रित हुआ है। ये लोग बॉध परियोजनाओं के कारण विविध समस्याओं के शिकार बन जाते है।

'डूब' उपन्यास में बॉध से विस्थापित लोगों का जीवन चित्रित है। इन लोगों के जीवन में बॉध परियोजना के कारण उन्हें विस्थापित होना पडता हैं। इसी कारण उन्हें संघर्ष करते हुए जीवन जीना पडता है। इन लोंगों के घर छिने जाते हैं। लडैई और राजघाट के डूब क्षेत्र में आने वाले तमाम गॉव उठा दिए। अनेक घर, बाखर , टपरा, कुऑ , पेड़ सबका मुआवजा सरकार ने बॉट दिया । गॉव के गॉव पूरे खाली करवा लिये। लेकिन सरकार ने इन विस्थपित लोगों को सिर्फ उठाया लेकिन उन्हें बसाने की जिम्मेदारी नहीं ली। जगह के बदले जगह नहीं दी। मकान के बदले मकान नहीं दिए। खेती के बदले खेती नहीं दी । केवल रुपया हाथ में दिया। वीरेंन्द्र जैन लिखते है। '' जगह के बदले जगह नहीं दे सकी उन्हें सरकार। सरकार ने कह दिया कि फिर से बसने के लिए दो हजार रुपया हमसे लो और जहॉ जगह मिले जा बसो। हमारे पास जगह नहीं है, तुम्हें बसाने की। हॉ चाहो तो दो हजार के बदले ललितपुर में रेलवे पटरी के इस तरफ बीस गज जमीन हम दे सकते है।'' [1]

सरकार ने बॉध क्षेत्र के लोंगों को अपने मकान, खेती सब कुछ छोड़ने के लिए मजबूर किया। उन्हें उनके माफीक बसाया नहीं। गॉव में रहनेवाले लोंगों के घर बड़े.बड़े होते है। वे खुली हवा में अपनी जिंदगी गुजारते है । उन्हें दूसरी जगह देते समय इसका विचार नहीं होता। लेखक लिखते है,'' जिनका कहीं और ठिकाना नहीं बैठा वे सब जा बसे ललितपूर में । जितनी जगह में कभी भैस तक न बॉधी थी, उतनी जगह में मय भैंस के रहते है अब वे ।''[2] आवास की समस्या से ग्रस्त ये विस्थापित अच्छे पुनर्वसन के लिए संघर्ष करते रहते हैं।

परियोजना का उद्देश विकास करना होता है। लेकिन वह विकास परियोजना से ग्रस्त लोगों का नहीं है। वे लोग दर.दर की ठोकरें खाने और संघर्ष करने को मजबूर हो जाते है। सरकार जहॉ.जहॉ भी योजनाओं को क्रियान्वित करती है वहॉ के स्थाई लोग कई प्रकार के तनाव.दबाव को झेलते हैं। उन्हें उनके घरों से उजाड दिया जाता है। विकास के नाम पर थोड़ा बहुत मुआवजा देकर उनकी जमीनों को छीन लिया जाता है। लेकिन नई जगह बसाने के लिए सरकार उनका कोई प्रबन्ध नहीं करती है, ''हमें तो लगता है कि तुम जैसा यहॉ झूठी.सॉची हॉक गई वैसी ही कहीं अंत हॉकती होओगी । कहती होओगी की हमने बना दिया राजघाट पर बॉध । बसा दिया वहॉ के मुरख लोगों को भली जगह पर, जहॉ अब वे धीरे.धीरे आदमी में तब्दील हो रहे है। कहती हो न यहीं ? '' [3]

विस्थापित होने वाले लोगों को शिक्षा के लिए संघर्ष करना पडता है। बॉध परियोजना के क्षेत्र में आनेवाले गॉव प्रानपुरा उठाये जाते है। लडैई गॉव में सौ साल पहले अंग्रेजों ने मदरसा खोला था। इस मदरसे में दर्जा पॉच तक पढ़ाई होती थी। इस मदरसे में आजू.बाजू के गॉव के बच्चे पढ़ने के लिए आते है। ''अब तो बारी, टोढे, पंचंमनगर,सिरसौदिया तक के लरका.बारे आते है मदरसे में।'' [4] इस मदरसे में पढ़कर अनेक बच्चों ने ऊँचा ओहदा प्राप्त किया है। डाक्टर, इंजीनियर, कलेक्टर, ओवरसियर तक के

आहदे प्राप्त किए है। यह मदरसा गॉव का आधार है। बच्चों के भविष्य का निर्माता है। मदरसे से गॉव में शैक्षिक वातावरण निर्माण हुआ है। राजघाट बॉध परियोजना डूब क्षेत्र में लडैई गॉव आता है। इसलिए जिला शिक्षाधिकारी गॉव के इस मदरसे को तुरंत बंद करने का आदेश देते है।

जिला शिक्षाधिकारी बताते है,'' हम आपको एक और सूचना दे दें ठाकूर साहब, कि आपका गॉव राजघाट बॉध परियोजना में डूब क्षेत्र में आ रहा है। इसलिए हमें ऊपर से आदेश आया है कि वहॉ से मदरसा हटा लिया और वहॉ नियुक्त अध्यापक का तबादला कहीं और कर दिया जाए ।'' [5] और आगे मदरसे में जो सरकारी सामान है उसे चंदेरी में खंड अधिकारी के पास जमा करने की बात कह दी।

बॉध के कारण प्रताडित सभी गॉव के बच्चों की शिक्षा छूट जाती हैं। उनका भविष्य चौपट हो जाता है।

सरकार परियोजनाओं को विकसित करने के लिए किसानों की जमीन लेती है। परियोजनाओं का काम शुरु हो जाता है। इस परियोजना में उस किसान को कोई नौकरी नहीं दी जाती। उसे मजदूर भी नहीं रखा जाता । आर्थिक दृष्टी से वह किसान दोहरी मार का शिकार होता है। जमीन भी गई और आजीविका भी हाथ नहीं आई। उस विवश और बेबस किसान की कोई सुनवाई नहीं होती। सरकार और योजना से जुडे ठेकेदार अपने.अपने ढ़ग से सामान्य किसान का शोषण करते हैं। 'डूब' उपन्यास में राजघाट बॉध परियोजना में उस क्षेत्र के किसानों की जमीनें चली गई। उनका आजीविका का साधन छिना गया। हिरा साव और ठेकेदार मिलकर फैसला करते है कि यहॉ के आस पास के किसी गॉव के किसी आदमी को मजदूर नहीं रख जाएगा। ज्योतीष जोशी लिखते है , '' यहॉ के स्थानीय आदमी मन लगाकर पुरे समय काम नहीं करेंगे । कयोंकि वे अपने तीज त्यौहार मनाना नहीं छोडेंगे काम की खातिर। घर.परिवार के शादी.ब्याह में शामिल होना भी न त्यागेंगे । कोई बीमार. दुःखी हुआ तो उसकी तीमारदारी में जुटना भी नहीं छोडेंगे । सरकारी, बाबू से कि ठेकेदार के मूँह से कोई ऊँच.नीच बात निकल गई तो उससे झगड़ने से बाज भी न आएंगे ।''[6]

जिन्हें बसा.बसाया उजाडकर परियोजना का निर्माण होता रहा, उस परियोजना के लिए इन स्थानीय लोगों को नहीं लिया। स्थानिय लोगों ने अपने जीवन की कुर्बानी देकर, अपनी संपदा को त्यागकर देश के खातीर किए त्याग के बदले उन्हें रोजगार से वंचित रखा जाता है।

बॉध परियोजना के दूर पहाड़ी क्षेत्र के गॉव में खेती के सिवा कोई दूसरा रोजगार नहीं है। खेती का काम बारह महीने नहीं चलता जब तक काम है तब तक अर्थाजन होता रहता है। जब काम नहीं है तब किसान, मजदूर बीडी कारखाने के लिए तेंदू के पत्ते तोड़ने का काम करते है। '' भौर होते न.होते गॉव की औरते, मर्द , बच्चे, कॉख मे एक बडा सा कपडा चॉहे तो कोई . कोई गॉजिया पे निकल पडते है डॉग की और। गर्मियों के दिन सो प्यास लगती ही हुई । इसलिए सब तो नहीं मगर दो . दो ,चार . चार लोगों के बीच एक जन होता था। सिर पर पानी से भरा घैला लिए।

डॉग .डॉग का चक्कर लगाकर तेंदू के पेडों से पत्ते तोड़े जाने लगे। घर आकर खाना पकाकर पत्तों की छॅटाई होती।

पॉच दर्जन, बारह गढा, तीन बीसी, जिसका जैसा, जितना गणित . ज्ञान, वह उसी तरह गिनती करता . मगर प्रयोजन एक परिणाम एक की हर गड्डी में होने चाहिए साठ साफ सुथरे पत्तें। गड्डी को छुलिया की जड़ से, लट से बॉधो । सॉझ को चंदैई से आए ठेंले की आवाज सुनते ही जा पहुँचों रामसागर बावडीवाले मैदान में ।

ठेले से उतरते है एक मुनीम और डिलेवर एक.एक जन अपनी.अपनी बारी आने पर डिलेवर को पत्तों की गड्डियॉ गिनवाओं, जॉच.परख करवाओं और लेलो नगद कलदार ।''[23] ये लोग आजीविका चलाने कडी मेहनत करते हैं।

बॉध बनाने के लिए कई वर्षों का समय लगता है। बॉध बनाने की प्रकिया और विस्थापितों को पुनर्वासित करने की प्रक्रिया एक साथ चलती है। जैसे .जैसे बॉध का काम आगे बढ़ता है उसमें पानी

इकट्ठा हो जाता है। विस्थापित लोगों को इसका पत्ता नहीं होता। सरकार के भरोसे से वे लोग पुनर्वासित होने का इंतजार करते– करते दिन काटते रहते है। सरकार इन विसथापितों को बेदखल करके बॉध का पानी इकट्ठा किया जाता है। विस्थापितों की सुरक्षा को देखा नहीं जाता । और एक दिन वह पानी विस्थापितों के गॉवो में घूसता है। '' राजघाट पर बॉध वालों ने जो तटबंध बनाया था, एक रात वह टूट गया। वहॉ इकट्ठा किया पानी, पंचमनगर, बारी, टोढे, केशोपुर और न जाने कहॉ . कहॉ, किस . किस गॉव में जा घूसा । राजघाट से पानीपूरा तक के सब गॉव डूब गए । मवेशी बह गए। फसल चौपट हो गई । घर . टपरा पानीं में सिरा गए। बर्तन . बासन, चुल्हा .चक्की घुल गए। ''7

इस महाप्रलय से डूब क्षेत्र के पूरे.गॉव खत्म हो गये। बड़ी हानि हो गई थी। लेकिन सरकार झूठा ही घोषित करती है कि तट बंध टूटने से पहले ही लोगों को सुरक्षित जगह पर बसाया गया था। जिन्हें बसा .बसाया उजाड़कर परियोजना का निर्माण होता रहा, उन्हें असलीयत से बेदखल किया जाता है।

विस्थापितों को सरकार दुर्लक्षित करती है, उन्हें बाढ़ से बचने के लिए मिट्टी के दामों में अपने घर – द्वार बेचकर विस्थापित होने के लिए सरकार मजबूर कर देती है।

यातायात के लिए विस्थपितों को संघर्ष करना पडता है।राजघाट बॉध परियोजना का काम जैसे ही शुरु हो गया । बॉध के लिए मिट्टी की जरुरी थी तो चारों और से ''बॉध वालो ने बजराई के उस तरफ, पथरा बब्बा के पार से लेकर जाने कहॉ तक तो गैल की गैल खोद ली है। मिट्टी निकालकर ले गए है वे । हर दस कदम पर दस . दस, बीरु . बीरु हाथ गहरे गड्ढे कर दिए है।'' [8] बरेदी की मौढा ने भरी पंचायत में यह बयान कर दिया। बॉध के कारण यहॉ के सभी गॉव विस्थापित होनेवाले है। इस कारण '' कुछ समय बाद मोटर का आना बंद हो गया।'' [9] गॉव से चंदेरी जाने के लिए कोई साधन नहीं था।'' न, बैलगाडी काम नहीं आने की इस राह पर । पॉव पॉव जाना होगा । बॉध के लिए मिट्टी की दरकार थी न, सो सबरी राहू खोद ली गई है। बैलगाडी ले जाने की राह है कहॉ ?''[10] माते का यह बयान विस्थापितों की यातायात की समस्या को उजागर करता है। चुनाव के कुछ महत्व के कागज चंदेरी से लडैई पहुँचाने के लिए डाकिया को पैदल चलकर आना पडता है। ''चुनाव के ठिक पहले एक सरकारी कागज लिये दौड़ा आया था चंदेरी में डाकघर का डाकिया। कागज पहूँचाना था। तभी न बारह कोस की गदगद लगाई उसने।'' [11] यातायात की सुविधा बंद होने से पूरा इलाका परेशान हो गया। शहर जाना हो तो बारह कोस पैदल जाना पडता था।

राजघाट बॉध परियोजना के डूब क्षेत्र में लडैई,बारी, टोढे, पंचमनगर, सिरसौदिया, पानीपुरा जैसे सैकंडो गॉव आते है। यहॉ के लोगों को उनके घर . द्वार, खेत . खलिहान, पेड पौधे , ढोर आदि का मुआवजा नहीं दिया जाता। बहाना बनाकर टाल दिया जाता है,'' घर, बाखर, खेतों में मौजूद कुऍ , पेडों की तब कोई किमत नहीं आंकी गई थी। कह दिया गया था कि अभी सरकार के खजाने में रकम नहीं है और यह भी सरकार अभी आपको गॉव से जाने को कह नहीं रही है। जाओगे तो तभी न जब सरकार कहीं और जमीन देगी रहने । बस, तभी देगी बाकी मुआवजा भी, तब इन्तजार करो। जैसे . जैसे सरकार को बाडूजमीन की जरुरत होती जाएगी, तुंम्हे मुआवजा मिलता जाएगा।'' [12]

विस्थापित लोग अपने मुआवजे के इंतजार में वर्षों बैठते है। मुआवजे की आड में लोग उन्हें लुटते है। उनके अज्ञान का फायदा उठाकर उन्हें ठगाता है, उनके जिंदगी के साथ छल कपट करता है। उन्हें बहला फुसलाता है। बॉध से पीडित गॉव की जमीन, कुऑ , पेड आदि का मुआवजा तय करने के लिए चंदेरी में भू .अर्जन अधिकारी का दप्तर खोला। इन अधिकारियों ने लोगों की जमीन . जायदाद का ठिक तरह से सर्वेक्षणनहीं किया। कैलाश महाराज सर्वेक्षण का कागज पढ़कर सुनाता है। इसमें लिखा है कि इस जमीन पर कोई टपरा या बाखर नहीं है। इसमें लिखा है कि यह जमीन खेतिहर नदी रिहायती है। इसमें लिख है कि इस जमीन पर सिंचाई का सबंध नहीं है। इसमें लिख है कि यह भूमि असिचिंत है। इसमें लिखा है कि यहॉ कोई कुऑ नहीं है। इसमें लिखा है कि यहॉ केवल चारा होता है।

इसमें लिखा है कि यह भूमि इकफसली है।'' [13] इस प्रकार के सर्वेक्षण से बरसों से खेती किसानी करनेवाले लोग सरकार के इस नीति से नुकसान में आते है।

निष्कर्षतः कहा जा सकता है कि वीरेन्द्र जैन ने अपने 'डूब' उपन्यास में विस्थापित लोगों के जीवन संघर्ष को यथार्थता से चित्रित किया है। मकान, शिक्षा, यातायात, साहुकार, सरकारी बाबु, मुआवजा,, बाढ़, व्यवसाय आदि से पीडित होकर जी रहे हैं। वे लोग दर–दर की ठोकरें खाने को मजबूर हो जाते है। ऐसी स्थिति में ये लोग संघर्ष करके जीते है। वीरेन्द्र जैन ने अपने साहित्य में इसका यथार्थ चित्रण किया है।

संदर्भ सूची–

1. वीरेन्द्र जैन– डूब पृ. 218
2. वही, पृ. 218
3. वही, पृ. 184
4. वही, पृ. 105
5. वही, पृ. 108
6. जोतिष जोशी– इंडिया टूडे, 30 सितंबर, 1995 , पृ. 17
7. वीरेन्द्र जैन–पार, पृ. 192
8. वही, पृ. 210
9. वही, पृ. 219
10. वही, पृ. 190
11. वही, पृ. 191
12. वही, पृ. 229
13. वही, पृ. 205

मीडिया संस्कृति का महिलाओं पर प्रभाव

डा स्वाती गुप्ता
युवराज दत्त महाविद्यालय
लखीमपुर खीरी
उत्तर प्रदेश

मनुष्य की अमूल्य निधि उसकी संस्कृति है। यह एक ऐसा पर्यावरण है जिसमें रहकर व्यक्ति एक सामाजिक प्राणी बनता है और समाज को अपने अनुकूल बनाने की क्षमता अर्जित करता है। समाज व संस्कृति एक दूसरे के पूरक होते हैं। किसी देश की संस्कृति व समाज पर मीडिया का प्रभाव व्यापक रुप से पड़ता है। महिलायें इस सामाजिक परिवेश का अभिन्न अंग होने के कारण देश की संस्कृति की परिचायक होती है।

महिलाओं का संस्कृति व सामाजिक व्यवस्था में विशेष स्थान होता है। किसी भी देश की संस्कृति, समाज या परिवार का विकास महिलाओं को शिक्षित, स्वस्थ्य व सशक्त बनाए बिना नहीं हो सकता हैं। आजादी के वर्षों बाद भी महिला सशक्तिकरण देश की सबसे बड़ी आवश्यकता है। महिलाओं के विकास से भारत में व्याप्त अनेक समस्याओं का समाधान सम्भव है। शिक्षा, स्वास्थ्य, परिवार कल्याण, आर्थिक स्थिति आदि में सुधार महिलाओं की सुदृढ़ भूमिका पर ही निर्भर हैं। जब महिलायें समाज के सभी क्षेत्रों में अपनी भूमिका सकारात्मक रुप से निभायेंगी तभी वे देश की संस्कृति का उन्नयन करने में सक्षम हो सकेंगी।

समाज की आधी आबादी कही जाने वाली महिलाओं को उनके विकास हेतु अनेक अधिकार दिए गए हैं। महिला सुरक्षा के लिए बहुत से कानून बने, परन्तु देश की सभी महिलाओं को इनका ज्ञान नहीं है, तो लाभ कहां से मिलेगा। इस महत्तवपूर्ण कार्य को करने में मीडिया मुख्य भूमिका निभाता है। फिर चाहे वह प्रिंट मीडिया हो या ऑडियो विजुअल मीडिया। सभी संचार माध्यम महिलाओं को जागरूक कर अपने अधिकारों के प्रति सजग कर रहें हैं।

पुरातन काल से वर्तमान तक महिलाओं की स्थिति अनेक परिवर्तनों से गुजरी है। वैदिक काल में महिलाओं को शिक्षा का अधिकार प्राप्त था। उनका सम्पत्ति में समान अधिकार था। वे परिवार व समाज में सम्माननीय थीं। परन्तु कहीं न कहीं स्त्रियों को निम्न दृष्टि से देखा जाता था।

ऋग्वेद के कथनानुसार – *''महिलाऐं दासों की सेना की अस्त्र शस्त्र हैं।''*

मनु संहिता – *''स्त्री एक निकृष्ट वस्तु है जिसे बंधनो में रखा जाना चाहिए।''*

उपरोक्त कथनों से इसकी पुष्टि होती है। महिलाओं की अवनति उत्तर वैदिक काल से शुरू हुई। मध्यकाल में विदेशी आक्रमणों, शासकों को विलासितापूर्ण प्रवृत्ति, पर्दा प्रथा, मुगल शासन व सामन्त व्यवस्था ने महिलाओं का जीवन दुष्कर कर दिया और इनकी स्थिति दयनीय हो गई।

महिला सशक्तिकरण का सूत्रपात राजा राममोहन राय ने ''संवाद कौमुदी'' मे सती प्रथा के विरोध स्वरूप किया। साथ ही ईश्वरचंद्र विद्यासागर ने ''सोम प्रकाश'' में स्त्री शिक्षा व विधवा पुर्नविवाह के लिए आवाज बुलंद की। मुद्रित माध्यमों के अतिरिक्त आकाशवाणी के आविष्कार से महिला सशक्तिकरण की विकास यात्रा प्रारम्भ हुई। वर्षों से नारी स्थिति में आयी गिरावट में रोक लगी। स्त्री जागरूकता में वृद्धि हुई। बाल विवाह, विधवा विवाह, सती प्रथा जैसी कुरीतियों की खिलाफत की गई व महिलाओं के अधिकार व शिक्षा की माँग की गई।

महिलाओं के विकास हेतु जो आन्दोलन शुरू हुआ, उससे समाज में महिला सशक्तिकरण के विषय पर जागरूकता बढ़ी। स्वतंत्रता के पश्चात् मीडिया के साधनों के विकास से महिला सुधार को बल मिला। ७३वें व ७४वें संविधान संशोधन के परिणामस्वरूप देश की ग्रामीण व नगरीय स्वशासी संस्थाओं में महिलाओं के लिए आरक्षण की व्यवस्था ने उन्हें अधिकार सम्पन्न तो बनाया किन्तु जब हरियाणा, हिमाचल प्रदेश, उत्तराखंड, बिहार व मध्य प्रदेश के कुछ आदिवासी क्षेत्रों में निर्वाचित महिला प्रतिनिधियों ने सामाजिक बुराइयों व अन्याय के खिलाफ आवाज उठाकर उन पर विजय पाई, तो मीडिया ने यह आस जगाई कि विसंगतियों के खिलाफ महिलाओं की एकजुटता क्रांतिकारी परिवर्तन ला सकती है।

युनेस्को के डाइरेक्टर इरिना बोकोवा ने कहा, *"मीडिया को स्त्री व पुरूष के संदर्भ में हमारे विचारों व व्यवहारों को विशिष्ट आकार देना होगा। यह सत्य है कि मीडिया का केवल सशक्तिकरण से घनिष्ठ संबंध है। फिर चाहे वह महिला शिक्षा हो, पोषण हो, विकास हो या आर्थिक निर्भरता।"*

केन्द्र व राज्य सरकार के 'महिला व बाल विकास विभाग' महिलाओं के जीवन स्तर को सुधारने में सतत् प्रयत्नशील है। साथ ही अनेक सरकारी व निजी समाजसेवी संस्थाएं भी महिलाओं को सशक्त करने में सक्रिय रूप से योगदान दे रही हैं। किन्तु जब से मीडिया महिला सशक्तिकरण की ओर अग्रसर हुआ है, तब से आश्चर्यजनक परिणाम दिख रहे हैं।

वर्तमान समय में महिला विकास से संबंधित सभी योजनाओं की जानकारी मुद्रित व दृश्य-श्रव्य संचार माध्यमों द्वारा प्रसारित की जाती है, जिनका प्रभाव महिलाओं पर व्यापक रूप से पड़ा है। बालिका शिक्षा, महिला शिक्षा, प्रौढ़ शिक्षा, छात्रवृत्ति योजना, बेटी पढ़ाओ-बेटी बचाओ आदि के माध्यम से महिला साक्षरता बढ़ाने के प्रयास विभिन्न संचार माध्यमों द्वारा सुचारू रूप से किए गए हैं। जननी सुरक्षा योजना, प्रसूति सुविधा परिवार व बाल कल्याण आदि योजनाओं को जन-जन तक पहुँचाने का कार्य मीडिया द्वारा ही सम्भव हुआ है।

राजस्थान के 'दि हंगर प्रोजेक्ट' द्वारा महिला सशक्तिकरण पर जोर-शोर से कार्य किया जा रहा है। इसके अन्तर्गत राजस्थान के १० जिलों के १२ ब्लाकों में लगभग २००० महिलाओं को इस कार्यक्रम से जोड़कर महिला विकास हेतु कार्य किया जा रहा है। इस प्रोजेक्ट को विविध संचार माध्यमों द्वारा पूरे राज्य में प्रचारित-प्रसारित किया गया, जिसके सकारात्मक परिणाम सामने आये।

माध्यम चाहे कोई भी हो सभी का एक ही प्रयास है, महिला सशक्तिकरण। आकाशवाणी, दूरदर्शन व निजी चैनलों में महिलाओं की शिक्षा, विकास व अधिकारों से सम्बन्धित कार्यक्रम प्रसारित होते रहते हैं। परन्तु अधिकांश समाचार पत्र-पत्रिकाओं में महिलाओं के फैशन, खान-पान, सौन्दर्य को ही वरीयता दी जाती रही है। बात अगर दृश्य-श्रव्य माध्यमों में प्रस्तुर महिला कार्यक्रमों की करें तो उनमें महिलाओं की पारम्परिक भूमिका के विषय ही होते हैं।

समकालीन संदर्भ में जनसंचार के विभिन्न माध्यमों में विज्ञापनों ने महिलाओं को मात्र उपभोग की वस्तु के रूप में लगातार प्रस्तुत कर नकरात्मकता पैदा करने का कार्य किया है। विज्ञापनों में उपभोक्ता को आकर्षित करने के लिये महिलाओं की देह का उपयोग किया जा रहा है। इन विज्ञापनों का उद्देश्य अपने उत्पादों की बिक्री बढ़ाना मात्र है। मीडिया में महिला मात्र फैशन सिंबल बन गई है। परन्तु फिर भी महिलाओं को सशक्त करने में मीडिया की महत्वपूर्ण भूमिका है। संचार माध्यमों के प्रयास से ही भारतीय महिलाओं का नया शक्तिमान स्वरूप समाज के समक्ष परिलक्षित होता रहा है जिसके द्वारा महिलाओं की समस्याओं को देखने की एक नवदृष्टि का सूत्रपात हो रहा है।

आज महिलाओं को मीडिया द्वारा ही उपभोक्ता संस्कृति के विषय में जानकारी प्राप्त हुई है तथा पूरी दुनिया को देखने समझने का अवसर मिला है। इस उपभोक्ता संस्कृति के चलते महिला को घर-परिवार, आस-पड़ोस, फैशन, आचार-व्यवहार, पहनावे, साज- सज्जा का बदलाव स्वरूप दिखाई देता है। साथ ही वह शक्ति व सामर्थ्य की नव यात्रा पर अग्रसर है, जो मीडिया का ही प्रभाव है।

विभिन्न संचार माध्यम महिला हिंसा कानून, समान वेतन कानून, गोद लेने सम्बंधी कानून, संपत्ति में अधिकार की जानकारी देकर महिलाओं के जीवन को सही दिशा दे रहें हैं। इससे महिलाओं में अपने जीवन की विभिन्न समस्याओं को सही रूप से सुलझाने की क्षमता विकसित हो रही है। आज सभी क्षेत्रों में महिलाओं का वर्चस्व बढ़ा है। उनकी परिवारिक सामाजिक व आर्थिक स्थिति मे परिवर्तन स्पष्ट रूप से दिखाई दे रहा है। उसके पीछे हमारे संचार माध्यमों की महती भूमिका रही है।

वर्तमान समय मे महिलाओं ने अपने कार्यो से पूरे विश्व मे नये-नये कीर्तिमान बनाये हैं। चाहे वह ओलम्पिक पदक विजेता "दीपा करमाकर" हो, "आई०एस० किरन बेदी" हो ऐवरेस्ट विजेता "अरूणिमा सिंहा" या अन्तरिक्ष मे चाँद पर जाने वाली "कल्पना चावला" हो, आज इन्हें कौन नहीं जानता या पहचानता है। इसका कारण हमारी मीडिया ही है, जो कि इन महिलाओं को संचार माध्यम से प्रस्तुत करके उनकी पहचान बनाता है और दूसरों को प्रेरित भी करता है। इस प्रकार महिला सशक्तिकरण मे मीडिया का महत्व और उसके उत्तरादायित्व और भी बढ़ जाते हैं।

विश्व की आधी आबादी कही जाने वाली महिलाएं मानव जीवन की विकास यात्रा को एक नवीन दिशा बोध तथा नए आसमां तक ले जाती हैं। मीडिया क्रांति के प्रभाव के चलते भारतीय महिलाओं ने सौन्दर्य प्रतियोगिताओं मे पूरे विश्व मे स्थान बनाया है और एक नए सूर्य को नमन करते हुए एक नए रास्ते की और चलने का प्रयास कर रही हैं। परन्तु उनके द्वारा सम्पादित कार्यों को मीडिया द्वारा प्रचारित और प्रसारित करके जन-जन तक पहुँचाया जाता है। इन संचार माध्यमों यथा समाचार पत्र, रेडियो, दूरदर्शन, सिनेमा व न्यू मीडिया पर जब महिलाओं के कार्यों और उनके उत्थान के लिए चलाई जाने वाली योजनाओं और स्वयंसेवी संस्थाओं के कार्यों को मीडिया में प्रमुखता से स्थान देकर हम महिला सशक्तिकरण को गतिमान कर संस्कृति के क्षेत्र में नये आयाम स्थापित कर सकतीं हैं। नोबल पुरस्कार विजेता टोनी मारसन का मानना है *"इस नई शताब्दी की महिला एक बदले हुये रुप में मीडिया संसाधनों की सहायता से विश्व को नया रास्ता दिखा रही है।"*

वर्तमान परिदृश्य में विविध संचार माध्यमों द्वारा महिला उत्थान को नई दिशा देकर नारी विमर्श की परिभाषा की बदल गई है। इस मीडिया क्रान्ति ने नारी वर्चस्व की बहस को केन्द्र में ला दिया है। साथ ही नारी संदर्भ को नया सम्प्रेषण व स्वरुप प्रदान किया है। मीडिया की ईमानदार व निष्पक्ष प्रतिबद्धता निश्चय ही महिलाओं को सशक्त बनाकर नई संस्कृति का आगाज करेगी।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

1. Empowerment of Women in India, Arun Kumar Singh.
2. Women Status and Empowerment in India, Shyam.
3. Women welfare and Empowerment in India- Vision for 21st Century, Rameshwari Pandey.
4. Indian Approach to Women Empowerment, Bharat Jhunjhunwala.
5. Empowerment of Women in India, M.K. Rao.
6. Adhunikta Avam Nari Sashktikaran, V.N. Singh.

बुनियादी तालीम विद्यालय (आनन्द निकेतन) की संस्कृति एवं शिक्षण अधिगम प्रक्रियाः एक विश्लेषणात्मक अध्ययन

अनूप कुमार सिंह
(एम. एड़. विद्यार्थी)
शिक्षा विद्यापीठ,म.गां.अं.हि.वि.वि.वर्धा
ईमेल–anoop.281190@gmail.com

सारांश–

सीखने–सिखाने की अन्तःक्रिया शिक्षक एवं शिक्षार्थियों के मध्य लगातार होती रहती है । अब अधिगम की शैली को किस प्रकार से प्रभावी बनाया जाये । यह एक महत्त्वपूर्ण प्रश्न है। बुनियादी तालीम के पाठ्यक्रम के अंतर्गत आधारभूत शिल्प जैसे¬–कृषि, कताई–बुनाई, लकड़ी, चमड़े, मिट्टी का काम, पुस्तक कला, मछली पालन, फल व सब्जी की बागवानी, बालिकाओं हेतु गृहविज्ञान तथा स्थानीय एवं भौगोलिक आवश्यकताओं के अनुकूल शिक्षाप्रद हस्तशिल्प इसके अलावा मातृभाषा, गणित, सामाजिक अध्ययन एवं सामान्य विज्ञान, कला, हिंदी, शारीरिक शिक्षा आदि रखा। शिक्षण विधि को शिक्षण का वास्तविक कार्य–क्रियाओं और अनुभवों पर अनिवार्य रूप से आधारित किया। उनके अनुसार शिक्षण विधि व्यावहारिक हो। करके सीखना, अनुभव द्वारा सीखना तथा क्रिया के माध्यम से, समवाय–पद्धति का उपयोग किया। शिक्षक एवं शिक्षार्थियों का व्यवहार मित्रवत है, पाठ पढ़ाये जाने के दौरान प्रश्न उत्तर के माध्यम से सीखने–सिखाने की प्रक्रिया होती है । शिक्षक कक्षा में सीखने–सिखाने की प्रक्रिया में बहुत अधिक सहभागिता लेते हैं और विषय वस्तु को हर सम्भव प्रयास करके सीखने और सिखाने की प्रक्रिया में सामिल होकर सीखते और सिखाते हैं । आत्म–नियन्त्रण द्वारा अनुशासन का समर्थन करते हैं। आत्म–अनुशासन पर बल दिया। पाठ्यक्रम में शिल्प, जैसे–कृषि, सूत कातना और बुनना, लकड़ी का काम,गत्ते का काम, धातु का काम, बागवानी, चमड़े का काम आदि, व्यक्तिगत एवं सामाजिक गुणों के विकास के लिए बच्चों को इतिहास,भूगोल, नागरिकशास्त्र, प्रकृति–अध्ययन, जीवन–विज्ञान, शरीर–विज्ञान, स्वास्थ्य–विज्ञान, रसायन–विज्ञान, वनस्पति–विज्ञान, नक्षत्र–विज्ञान आदि।

बुनियादी तालीम विद्यालय आनन्द निकेतन समाज से और व्यवहारिक जीवन से जुड़ी हैं, अन्य विद्यालयों की अपेक्षा पुस्तकी ज्ञान के साथ ही साथ व्यवहारिक तथा रोजगार परक शिक्षा का पाठ पढ़ाता है। बुनियादी तालीम के विद्यालय की संस्कृति में विद्यार्थियों के संज्ञानात्मक, बोधात्मक तथा अनुप्रयोगात्मक तीनों प्रकार की शिक्षण प्रक्रियाओं पर आधारित है जिससे विद्यार्थियों का तथा सर्वांगीर्ण विकास करता है।

शिक्षा किसी भी राष्ट्र के निर्माण की आधारशिला है। शिक्षा पद्धति एवं समाज व्यवस्था का घनिष्ठतम सम्बन्ध है। शिक्षा की धुरी शिक्षक और शिक्षार्थी हैं। एक विशिष्ट उद्देश्य को सामने रखकर ही वह बालक के निर्माण में प्रवृत्त होती है। सीखने–सिखाने की अन्तःक्रिया शिक्षक एवं शिक्षार्थियों के मध्य लगातार होती रहती है। अब अधिगम की शैली को किस प्रकार से प्रभावी बनाया जाये। यह एक महत्त्वपूर्ण प्रश्न है। सीखने–सिखाने की शैली में विद्यालयी वातावरण, सामाजिक वातावरण का प्रभाव देखने को मिलता है। जिस प्रकार का विद्यालय होगा, उदाहरण के लिए सी.बी.एस.ई.आधारित, विद्यालयों मे शिक्षकों के सिखाने की शैली परम्परागत विद्यालयों से भिन्न होती है। जहाँ बुनियादी तालीम विद्यालय, नयी तालीम एक अलग प्रकार की पद्धति है। जो गांधी जी के तीन एच. (हेड, हैण्ड व हार्ट) पर आधारित है। यहां के शिक्षण पद्धति अन्य विद्यालयों से भिन्न है, यहाँ की शिक्षण पद्धति बालक के व्यावहारिक जीवन से जोड़ते हुये हस्त कौशल, हस्तशिल्प आदि माध्यमों से शिक्षा प्रदान करती है ।शिक्षा को समाज परिवर्तन का एक सक्षम अंग माना गया है क्योंकि शिक्षा जिस प्रकार मानव मन को मोड़ती है। मानव उधर ही मुड़ जाता है, इसलिए यह आवश्यक जान पड़ता है कि स्वस्थ समाज के निर्माण के लिए स्वस्थ शिक्षा पद्धति का विकास हो।

बुनियादी तालीम विद्यालय की ऐतिहासिक स्थिति –

बुनियादी तालीम शिक्षा अत्यंत महत्वपूर्ण एवं बहुमूल्य है। इसे वर्धा योजना, नयी तालीम, बुनियादी तालीम तथा बेसिक शिक्षा के नामों से भी जाना जाता है। गांधीजी ने 1937 में नयी तालीम की योजना बनायी जिसे राष्ट्रव्यापी व्यावहारिक रूप दिया जाना था। उनके शैक्षिक विचार शिक्षाशास्त्रियों के तत्कालीन विचारों से मेल नहीं खाते, इसलिये प्रारम्भ में उनके विचारों का विरोध हुआ। गांधीजी के जीनव–पर्यन्त चले सत्य के अन्वेषण एवं राष्ट्र के निर्माण हेतु सक्रिय प्रयोगों के माध्यम से लम्बे समय तक विचारों के गहन मंथन के परिणामस्वरूप नयी तालीम का दर्शन एवं प्रक्रिया का प्रादुर्भाव हुआ जो केवल भारतवर्ष ही नहीं, अपितु सम्पूर्ण मानव समाज को एक नयी दिशा देने में सक्षम था। आज तो आलम यह है कि शैक्षणिक, सामाजिक एवं आर्थिक दृष्टि से भारत पुनः पाश्चात्य साम्राज्यवाद के अधीन निरन्तर सरकता चला जा रहा है।बालक और मनुष्य के शरीर, मस्तिष्क और आत्मा में जाये जाने वाले सर्वोत्तम गुणों का चहुंमुखी विकास करना है। अतः बालक के सर्वांगीण विकास हेतु उसके शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक एवं आध्यात्मिक गुणों का विकास करना है। बुनियादी तालीम राष्ट्रीय सभ्यता, संस्कृति के नजदीक थी साथ ही साथ सामुदायिक जीवन के आधारभूत व्यवसायों से जुड़ी हुई थी तथा सीखे हुए आधारभूत शिल्प के द्वारा व्यक्ति अपने जीवन का निर्वाह कर सकता था। अतः यह शिक्षा हमारे जीवन के बुनियाद या आधार से जुड़ी हुई थी इसलिए इसका नाम बुनियादी तालीम या आधारभूत शिक्षा रखा गया। गांधीजी ने बुनियादी तालीम के पाठ्यक्रम के अंतर्गत आधारभूत शिल्प जैसेरू कृषि, कताई–बुनाई, लकड़ी, चमड़े, मिट्टी का काम, पुस्तक कला, मछली पालन, फल व सब्जी की बागवानी, बालिकाओं हेतु गृहविज्ञान तथा स्थानीय एवं भौगोलिक आवश्यकताओं के अनुकूल शिक्षाप्रद हस्तशिल्प इसके अलावा मातृभाषा, गणित, सामाजिक अध्ययन एवं सामान्य विज्ञान, कला, हिंदी, शारीरिक शिक्षा आदि रखा। शिक्षण विधि को शिक्षण का वास्तविक कार्य–क्रियाओं और अनुभवों पर अनिवार्य रूप से आधारित किया। उनके अनुसार शिक्षण विधि व्यावहारिक हो। बालकों को विभिन्न विषयों की शिक्षा किसी आधारभूत शिल्प के माध्यम से दी जाए। करके सीखना, अनुभव द्वारा सीखना तथा क्रिया के माध्यम से सीखने पर बल दिया गया। गांधीजी ने बुनियादी तालीम में सीखने की समवाय पद्धति का उपयोग किया। जिसके अंतर्गत उन्होंने समस्त विषयों की शिक्षा किसी कार्य या हस्तशिल्प के माध्यम से दी। गांधीजी की शिक्षा संबंधी विचारधारा की प्रासंगिकता वर्तमान परिप्रेक्ष्य में उपर्युक्त व्याख्या का मूल्यांकन किया जाए तो इस तथ्य पर पहुंचते हैं कि गांधीजी का शिक्षादर्शन वर्तमान परिप्रेक्ष्य में भी प्रासंगिक है।

बुनियादी तालीम विद्यालय की संस्कृति–

बेसिक शिक्षा के पाठ्यक्रम की अवधि 7 वर्ष की है । 7 से 14 वर्ष के बालकों एवं बालिकाओं को निःशुल्क एवं अनिवार्य शिक्षा दी जाए। शिक्षा का माध्यम मातृभाषा है। हिंदी भाषा का अध्ययन बालकों तथा बालिकाओं के लिए अनिवार्य है। संपूर्ण शिक्षा का संबंध आधारभूत शिल्प से होता है। चुने हुए शिल्प की शिक्षा देकर अच्छा शिल्पी बनाकर स्वावलम्बी बनाया जाए। शिल्प की शिक्षा इस प्रकार दी जाए कि बालक उसके सामाजिक एवं वैज्ञानिक महत्व को समझ सके। शारीरिक श्रम को महत्व दिया गया ताकि सीखे हुए शिल्प के द्वारा जीविकोपार्जन कर सके। शिक्षा बालकों के जीवन, घर, ग्राम तथा ग्रामीण उद्योगों, हस्तशिल्पों और व्यवसाय घनिष्ट रूप से संबंधित हों। बालकों द्वारा बनाई गई वस्तुएं जिनका प्रयोग कर सके एवं उनको बेचकर विद्यालय के ऊपर कुछ व्यय कर सकें। बालकों एवं बालिकाओं का समान पाठ्यक्रम रखा जाए। छठवीं और सातवीं कक्षाओं में बालिकाएं आधारभूत शिल्प के स्थान पर गृहविज्ञान ले सकती हैं। पाठ्यक्रम का स्तर वर्तमान मैट्रिक के समकक्ष। पाठ्यक्रम में अंग्रेजी और धर्म की शिक्षा नहीं दी गई है।

बुनियादी तालीम विद्यालय का भौतिक स्वरूप–

बुनियादी तालीम विद्यालय(आनंद निकेतन), महाराष्ट राज्य वर्धा जिले में स्थित सेवाग्राम नामक स्थान पर यह विद्यालय स्थित है जोकि महात्मा गांधी जी के बुनियादी तालीम शिक्षा पद्धति पर आधारित है यह विद्यालय महात्मा गांधी के निवास स्थान बापू कुटी से एकदम जुड़ा हुआ स्थित है इस विद्यालय का वातावरण एकदम प्राकृतिक हैं जहां पर मातृभाषा में विद्यार्थियों को शिक्षा प्रदान की जाती है यहां के भौतिक स्वरूप की बात करें तो यहां पर नर्सरी, कक्षा 1 से लेकर के कक्षा 10 तक की कक्षाएं प्रशिक्षित शिक्षकों द्वारा संचालित होती है हर कक्षा के लिए के लिए अलग–अलग भवन बने हुए हैं जिन में कक्षाएं संचालित होती हैं हर कक्षा में बैठने की उचित व्यवस्था है हर कक्षा में आवश्यकतानुसार विद्युत उपकरण हैं, खेलने के लिये पर्याप्त स्थान,विद्यालय में बालक तथा बलिकाओं ले लिए अलग–अलग शौचालयों की व्यवस्था की गयी है, विज्ञान विषय के अध्ययन के लिये प्रयोगशालाएँ, कम्प्यूटर शिक्षाप्रदान करने के लिए कम्प्यूटर तथा कम्प्यूटर कक्ष की व्यवस्था की गयी है,संगीत सिखाने के लिये विभिन्न वाद्ययन्त्र की व्यवस्था, क्राफ्ट के काम जैसे सिलाई–बुनाई, कढ़ाई कागज से विभिन्न प्रकार के खेल के समानो को बनाने के लिये कक्षा कक्ष की व्यवस्था की गयी है, विद्यालय में ही बागवानी के काम के लिये खेतों की व्यवस्था आदि शामिल हैं।

बुनियादी तालीम विद्यालय शिक्षक–शिक्षार्थी की स्थिति–

बुनियादी तालीम विद्यालय में पढ़ाने वाले शिक्षक एवं शिक्षार्थियों का व्यवहार मित्रवत है, शिक्षकों और विद्यार्थियों के मध्य पाठ पढ़ाये जाने के दौरान प्रश्न उत्तर के माध्यम से सीखने–सिखाने की प्रक्रिया होती है। शिक्षक कक्षा में सीखने–सिखाने की प्रक्रिया में बहुत अधिक सहभागिता लेते हैं और विषय वस्तु को हर सम्भव प्रयास करके सीखने और सिखाने की प्रक्रिया में सामिल होकर सीखते और सिखाते हैं। शिक्षकों और विद्यार्थियों के मध्य पाठ पढ़ाये जाने के दौरान प्रश्न–उत्तर के माध्यम से सीखने–सिखाने की प्रक्रिया होती है बुनियादी तालीम के विद्यालय में शिक्षकों द्वारा सूचना और संचार प्रौद्योगिकी उपकरण और अनुप्रयोगों को व्यवहार में लाकर सीखने–सिखाने की प्रक्रिया को रोचक बनाकर अन्तःक्रिया करते हैं। शिक्षक–विद्यार्थियों की अधिगम आवश्यकताओं को अधिक महत्व देते हैं। विद्यार्थियों के मध्य अधिक अन्तरूक्रिया देखने को मिलती है। कक्षा शिक्षण के दौरान छात्रों के व्यक्तिगत अनुभवों तथा विचारों को बढ़ावा दिया जाता है। शिक्षक द्वारा विद्यालय में वाचन प्रश्नोत्तर, मॉडल, समूह कार्य, चर्चा–परिचर्चा, दृश्य–श्रव्य सामग्री तथा विद्यार्थी को विचार करने में ज्यादा से ज्यादा सन्धि मिलाने वाले उपक्रम आदि उपकरणों के माध्यम से जीवन से जुड़कर कक्षा शिक्षण को प्रभाव शाली बनाते हुए अन्तरूक्रिया करते हैं। एक विषय विशेषज्ञ होने के बावजूद अपने विषय से इतर कोई विषय को पढ़ाने के लिए अन्तःक्रिया स्वरूप शिक्षक कृतीशील, अनुभव देते हुये अन्य विषयों से जोड़कर जैसे– रसोई, बागवानी, को विज्ञान से जोड़ते हुए पढ़ाते हैं। विद्यार्थी एकाग्रता से सुनें, प्रश्न पुँछें, समूह में निर्धारित किये गये विषय पर चर्चा करें, ज्ञान को आत्मसात करें, पाठ को ध्यान पूर्वक समझें, सिखाये गये ज्ञान को व्यवहार में लायें। शिक्षकों नें ओपेन एण्डेड प्रश्नावली (क्यों, कैसे, क्या) का निर्माण करके, बच्चो से खुलकर प्यार से बातें करके, बच्चों को विषय वस्तु के अनुसार समझाते हैं, विद्यार्थीयों को व्यावहारिक ज्ञान का सन्दर्भ लेकर विषय का पूर्व ज्ञान जागृत करके उन्हें विषय के अनुकूल रुचि बढ़ाने का प्रयत्न करते है तथा उसपर चर्चा करते हैं जिससे चिन्तन शक्ति का विकास होता है। शिक्षक अन्तःक्रिया के दौरान मातृभाषा का अधिक प्रयोग होता है। मातृभाषा के साथ– साथ अंग्रेजी, हिन्दी तथा संस्कृत का भी प्रयोग होता है। शिक्षक कृति करवाकर, मौखिक प्रश्न पूँछकर, प्रशंसा करके, मौखिक व लिखित मूल्यांकन, तथा छोटी–छोटी चाचणी लेते हैं उस पर चर्चा करते हैं किसको ज्यादा मिले और किसको कम इस पर अन्तःक्रिया नहीं करते हैं, शिक्षकों द्वारा अन्तःक्रिया के दौरान समय–समय पर विद्यार्थियों के बर्ताव पर उचित पृष्ठपोषण (फीडबैक) देते है। शिक्षकों के द्वारा अन्तःक्रिया के दौरान

सीखने में आने वाली जो बाधायें होती हैं जैसे– क्षमताओं, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक परिस्थितियों का होना, कक्षा में गैर हाजिरी दिखाना, कक्षा में एकाग्र न रहना, तरह–तरह के विद्यार्थी पर भी निर्भर करता है जैसे– छोटे विद्यार्थियों के लिये ज्यादा ध्यान देना पड़ता है और बड़े विद्यार्थियों के लिये कम ध्यान देना पड़ता है, विद्यार्थियों की मानसिकता पर भी निर्भर करता क्योंकि हर विद्यार्थी समान नहीं होता है, वर्ग भिन्नता, भाषा की समझ होना आदि बच्चों को सिखाने में आने वाली बाधायें हैं जिनके निराकरण शिक्षक अन्तःक्रिया के माध्यम से करने का प्रयास करते है ।

बुनियादी तालीम विद्यालय का अनुशासन–

बुनियादी तालीम विद्यालय में आत्म–नियन्त्रण द्वारा अनुशासन का समर्थन करते हैं। आत्म–अनुशासन या उस अनुशासन पर बल दिया जो मनुष्य के भीतर से पैदा हो। आत्म–अनुशासन आत्म–नियन्त्रण, निर्भरता तथा आत्म–त्याग से पैदा होता है। इसे अहिंसक व्यवहार से प्राप्त किया जा सकता है। यहाँ शिल्प–केन्द्रित शिक्षा सामाजिक अनुशासन को प्रोत्साहित करती है। अतः उनकी अनुशासन सम्बन्धी धारणा व्यक्तिगत नहीं है यह सामाजिक–अनुशासन की धारणा है। जोकि शिक्षा द्वारा आदर्श नागरिकों के निर्माण पर जोर देती है। जिससे विद्यार्थी देश के सफल उत्तरदायी नागरिक बनें।

बुनियादी तालीम विद्यालय का पाठ्यक्रम–

पाठ्यक्रम क्रिया–केन्द्रित है। यह शिक्षा–प्रणाली पूर्ण मानव के विकास अर्थात उसके शारीरिक,बौद्धिक तथा आध्यात्मिक शक्तियों के सर्वोत्तम विकास पर आधारित है । इस शिक्षा प्रणाली के अन्तर्गत निम्नलिखित विषयों के अध्ययन का सुझाव दिया है। बुनियादी शिल्प, जैसे कृषि, सूत कातना और बुनना, लकड़ी का काम,गत्ते का काम, धातु का काम, बागवानी, चमड़े का काम आदि, बुनियादी तालीम विद्यालय में इस बात पर बल दिया जाता है कि शिक्षा शिल्प–केन्द्रित इसलिए बुनियादी तालीम विद्यालय में शिल्प का प्रमुख स्थान है। मातृ–भाषा को स्कूलों में शिक्षा का माध्यम बनाया गया है जिससे यह विचारों की अभिव्यक्ति तथा उनके प्रसारण का प्रभावशाली साधन है । गणित की विभिन्न प्रक्रियायें व्यावहारिक गणित (नाप–तौल, अंकगणित, बीजगणित, और रेखागणित) शिल्प के साथ सम्बन्धित की गयी हैं। गणित दैनिक जीवन के लिए अत्यन्त उपयोगी विषय है। बुनियादी तालीम विद्यालय में व्यक्तिगत एवं सामाजिक गुणों के विकास के लिए बच्चों को इतिहास,भूगोल, नागरिकशास्त्र, बच्चों के वैज्ञानिक दृष्टिकोण को विकसित करने के लिए प्रकृति–अध्ययन, जीवन–विज्ञान, शरीर–विज्ञान,स्वास्थ्य–विज्ञान, रसायन–विज्ञान, वनस्पति–विज्ञान, नक्षत्र–विज्ञान सामाजिक अध्ययन (इतिहास, भूगोल और नागरिकशास्त्र), महान् अन्वेषकों और वैज्ञानिकों की कहानियाँ, कला–संगीत और चित्रकला, हिन्दी–जहाँ यह मातृभाषा नहीं है व शारीरिक शिक्षा–व्यायाम और खेल–कूद आदि। लड़कियों के लिए चौथी और पाँचवीं श्रेणी में गृह–विज्ञान (Domestic Science) विद्यार्थियों की शिक्षा में वास्तविक रुचि उत्पन्न करने के लिए संगीत तथा चित्रकला के विषय आदि।

बुनियादी तालीम विद्यालय की शिक्षण विधियां–

बुनियादी तालीम विद्यालय में शिक्षा किसी शिल्प या उत्पादक–कार्य द्वारा दी जानी चाहिए । इसी शिल्प के द्वारा ही नये सभी विषयों की शिक्षा दी जानी चाहिए। वह शिल्प को केवल मनोरंजन का ही साधन नहीं समझते बल्कि चरित्र–निर्माण का साधन भी समझते हैं। शिल्प–केन्द्रित शिक्षा द्वारा वह बच्चों को हाथ का काम सिखाते हैं। चार्ट, विज्ञान खिलौने, संगणक, ऊर्जा से जुड़े मॉडल, जैव विविधता से जुड़े हुए कुछ मॉडल,प्रयोगशाला में आपदा प्रबंधन से जुड़े हुए कुछ मॉडलों के माध्यम से विद्यार्थियों को सिखाया जाता है। बुनियादी तालीम के विद्यालय में शिक्षकों ने गतिविधि आधारित शिक्षा, दृश्य–श्रव्य संबंधी विधियां,जीवन से जुड़े हुए साधुओं, स्थानिक संदर्भ शारीरिक व मानसिक स्वास्थ्य, बौद्धिक स्तर की परिपक्वता, इच्छा विषय सामग्री का स्वरूप विधि, समय, वातावरण, प्रेरणा, शिक्षक का व्यवहार,

मौखिक और लिखित अध्ययन विधियों से,पूर्व ज्ञान, समवाय–विधि, प्रोजेक्ट मॉडल विधियां, प्रश्नावली सीखने–सिखाने की समयोचित कार्यशाला का आयोजन करके सीखने–सिखाने के साधनों और माध्यमों पर विशेष जोर देने वाली है। विद्यार्थी केंद्रित विधि, बाल केंद्रित विधि, विषय को सहज रूप में बनाकर, प्रश्नावली विधियों, मूल्यांकन प्रविधियों, प्रोजेक्ट विधि, मॉडल, अनुभव, मौखिक–लिखित विधि, इंटरनेट, पूर्व ज्ञान एवं बच्चों को सिखाते समय परिस्थिति के अनुसार इस प्रकार के कुछ साधनों का प्रयोग करके बच्चों को सिखाने के लिए महत्वपूर्ण है। कंप्यूटर, प्रोजेक्टर, कक्षा उपकरण, मॉडल्स, कृषि से जुड़े मॉडल तथा उपकरण और टैबलेट आदि तकनीकी उपकरणों का प्रयोग को बताने के लिए शामिल की गई विधियां है। बुनियादी तालीम विद्यालय में क्रिया–विधि द्वारा तथा आत्म–अनुभव द्वारा सिखाना गांधी जी ने शिक्षण–क्षेत्र में क्रिया विधि पर बहुत जोर दिया है । 'काम द्वारा सिखाना' तथा 'आत्म अनुभवों द्वारा सीखाना' अत्यन्त प्रभावशाली शिक्षण–विधियाँ हैं। समवाय–विधि– विभिन्न–विषयों की शिक्षा पृथक–पृथक विषयों के रूप में न होकर परस्पर समवायिक होनी चाहिए। शिल्प–शिक्षण केन्द्रीय बिन्दु होना चाहिए तथा अन्य विषय इसी शिल्प के साथ सम्बन्धित होने चाहिए । भाषण एवं प्रश्न–विधि, सहयोगात्मक क्रिया, योजना, व्यक्तिगत उत्तर–दायित्व पर बल देना चाहिए। शिक्षण–विधि इतनी व्यावहारिक होती है कि बालक विभिन्न विषयों का ज्ञान एक ही समय में प्राप्त करता है। प्राकृतिक परिस्थिति, सामाजिक परिस्थिति और हस्तकला के माध्यम से अनेक विषयों पर परस्पर सम्बन्ध स्थापित किया जाता है । बालक को अपनी रुचि के अनुसार हस्तशिल्प का चुनाव करने की स्वतन्त्रता दी जाती है। बच्चों को जीवन की वास्तविक क्रियाओं के माध्यम से वास्तविक ज्ञान कराया जाता है।

बुनियादी तालीम विद्यालयों की समय–सारणी–

आधारभूत शिल्प 3 घण्टे–20 मिनट, मातृभाषा 40मिनट, संगीत, चित्रकला और गणित 40 मिनट, अध्ययन और सामान्य विज्ञान 30 मिनट, शारीरिक शिक्षा 10 मिनट, अल्पावकाश10 मिनट प्रत्येक बुनियादी तालीम विद्यालय में एक वर्ष में 288 दिन कार्य करने की आशा की जाती है ।

दिन / समय	10:05 10:25	10:30 11:10	11:10 11:45	11:45 11:50	11:50 12:25	12:25 01:00	01:00 01:35	01:35 02:05	02:05 02:40	02:40 03:15	03:15 03:20	03:20 03:55	03:55 04:30	04:30 05:00
सोमवार	प्रार्थना	अंग्रेजी	भूगोल	छोटी छुट्टी	विज्ञान	गणित	मराठी	मध्यान भोजन अवकाश	संगणक / शिवणकाम		छोटी छुट्टी	बागकाम		सफाई
मंगलवार		अंग्रेजी	भूगोल		विज्ञान	गणित	मराठी		Scrap Bank			इतिहास	हिन्दी	
बुधवार		अंग्रेजी	भूगोल		विज्ञान	गणित	मराठी		चित्रकला / नृत्य			बागकाम		
गुरुवार		अंग्रेजी	भूगोल		विज्ञान	गणित	मराठी		गणित	हिन्दी		संगणक / शिवणकाम		
शुक्रवार		अंग्रेजी	भूगोल		विज्ञान	गणित	मराठी		इतिहास	इतिहास		वाचनालय	हिन्दी	

दिन / समय	08:00 08:40	08:40 09:50	09:50 10:30	10:30 11:00	11:00 11:30	11:30 12:00	12:00 02:00
शनिवार	योगा	प्रार्थना	अंग्रेजी	मध्यान भोजन अवकाश	मराठी	गणित	अंबरचरखा

बुनियादी तालीम विद्यालय (आनंद निकेतन) की कक्षा आठवीं की समय सारणी–

प्रभाव–

वर्धा में स्थित बुनियादी तालीम विद्यालय (आनंद निकेतन) में जहाँ विद्यार्थियों और शिक्षकों में किसी प्रकार का भेदभाव नही दिखता है, इस विद्यालय में विद्यार्थियों को हस्त कौशल आधारित ज्ञान, अंग्रेजी, भूगोल, विज्ञान, गणित, मराठी, चित्रकला, नृत्य, इतिहास, वाचनालय, योगा आदि की शिक्षा प्रदान की जाती है जहां पर विद्यार्थियों को पुस्तकी ज्ञान के साथ साथ व्यवहारिक ज्ञान भी प्रदान किया जाता है क्रिया आधारित ज्ञान जिसके आधार पर सीखा गया ज्ञान ज्यादा स्थायी होता है, जिसके अंतर्गत साफ सफाई, अंबर चरखा, बागवानी, शिवन काम,पाककला एवं संगणक आदि हैं। वर्धा जिले के सेवाग्राम में स्थित आनंद निकेतन विद्यालय जोकि बुनियादी तालीम शिक्षण पद्धति के माध्यम से सुचारु रुप से चल रहा है इस विद्यालय में पढ़ने वाले विद्यार्थियों को हस्तकौशल लकड़ी का काम, सिलाई कढ़ाई बुनाई का काम भी स्थायी होता है क्योंकि यह सब क्रिया करके सीखे और सिखाये जाते हैं। यही समस्त सीखे गये कार्यों को प्रयोग भविष्य में विद्यार्थी अपने व्यावहारिक जीवन में अपने जीवकोपार्जन के लिए करते हैं। छात्र और शिक्षक का अन्तर सम्बन्ध अत्यन्त प्रभावी है जिससे विद्यार्थी अपनी समस्याओं को शिक्षकों के समक्ष रखते हैं और उनका समाधान खोजते हैं, कहीं न कहीं अन्य विद्यालयों की तुलना में बुनियादी तालीम विद्यालय आनन्द निकेतन समाज से और व्यवहारिक जीवन से जुड़ी हैं, अन्य विद्यालयों की अपेक्षा पुस्तकीय ज्ञान के साथ ही साथ व्यवहारिक तथा रोजगार परक शिक्षा का पाठ पढ़ाता है। बुनियादी तालीम के विद्यालय की संस्कृति में विद्यार्थियों के संज्ञानात्मक, बोधात्मक तथा अनुप्रयोगात्मक तीनों प्रकार की शिक्षण प्रक्रियाओं पर आधारित है जिससे विद्यार्थियों का सर्वांगीण विकास करता है।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

1. जी गाँधी (1953). बुनियादी शिक्षा, अहमदाबादः नवजीवन प्रकाशन मन्दिर.
2. शर्मा, मदन मोहन, (1973–74).गाँधी जी की शिक्षा योजना का एक अध्ययन,एम.एड़. लघुशोध, शिक्षा संकाय, बनारसः हिन्दू विश्वविद्यालय, बनारस.
3. सुशीला (1992). महात्मा गाँधी के शैक्षिक विचार, पी.एच.डी. शोध, इतिहस विभाग, बनारसः हिन्दू विश्वविद्यालय, बनारस.
4. कुमार, शैलेन्द्र (1998). गाँधी के विचार और आधुनिक शिक्षा,पी.एच.डी. शोध, सामाजिक विज्ञान संकाय, बनारसः हिन्दू विश्वविद्यालय, बनारस.
5. जीवन कौशल शिक्षा (आठवीं कक्षा), केन्द्रीय माध्यमिक शिक्षा बोर्ड, दिल्ली, 2005.
6. बुनियादी शिक्षा के दूसरे राष्ट्रीय सेमिनार की रिपोर्ट, हंस भावी(मैसूर) में आयोजित, शिक्षा मंत्रालयः भारत सरकार
7. मंगल०एस०के० (2010). शिक्षा मनोविज्ञान, दिल्लीः पी.एच.आई. लर्निंग प्राइवेट लिमिटेड. पेज–209–10.
8. शर्मा. कु. नरेन्द्र (2010). कार्यानुभव शिक्षा शिक्षण, जयपुरः साहित्यागार प्रकाशन.
9. गुप्ता, बद्रीलाल (2012).सीखने की विधियाँ, दिल्लीः कॉन्सेप्ट पब्लिशिंग कम्पनी

भारतीय सभ्यता पर इस्लाम का प्रभाव

प्रा.नरेद्र नरसिंग सूर्यवंशी
सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग,
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे
ता. पन्हाळा, जि. कोल्हापूर
ई-मेलः naren.588@reddifmail.com

गोषवारा

यह एक सुविदित तथ्य है कि भारतीय संस्कृति ने पूर्ववर्ती आक्रान्ताओ -शक,यवन, कुषाण, हुण आदि को आत्मसात कर लिया। उन्होने भारतीय धर्म तथा सामाजिक आचार-विचारों को ग्रहण किया और अपनी विशिष्टता खो बैठे। किंन्तु हिंन्दु संस्कृति की यह ग्रहणशीलता एवं आत्म्सातीकरण की प्रवृत्ति मुस्लिम आक्रान्ताओं के सम्मुख असफल रही। इसका सर्वप्रथम कारण यह था कि मुसलमान अपने साथ अपनी एक विशिष्ट संस्कृति लेकर भारतभूमि पर अवतरित हुए थे जिससे वे अपने को पृथक रख सकने मे समर्थ हो सके। इसमे सन्देह नही कि दोनो सम्प्रदायो के उदार व्यक्तियों व्दारा परस्पर समन्वय के प्रयत्न हुए तथा उनका एक-दुसरे के ऊपर प्रभाव भी पडा तथापि हिंन्दु तथा मुसलमान दोनों ही भारतीय समाज में अपनी विशिष्ट संस्कृतियों के साथ विद्यमान रहे।

हिंन्दु-मुस्लिम संस्कृतियों के स्वभावतः भिन्न होने के बावजूद निरन्तर साथ रहने के कारण हिन्दु सभ्यता के कुछ सामाजिक एवं धार्मिक पक्षों पर इस्लाम धर्म का प्रभाव पडना स्वाभाविक ही था। परन्तु यह प्रभाव किस सीमा तक पडा इस विषय में विद्वानोंने परस्पर विरोधी विचार व्यक्त किये है। पं.जवाहरलाल नेहरु का मत है कि 'भारत मे आने के बाद मुसलमानो का वंश पूर्णतया भारतीय हो गया तथा वे भारत को अपनी मातृभूमि तथा शेष विश्व को विदेश मानने लगे'।[१] ताराचन्द के अनुसार, 'इस्लाम का प्रभाव हिन्दु धर्म, साहित्य, कला तथा विज्ञान पर ही नही पडार अपितु उसने हिन्दु संस्कृति की आत्मा तथा हिन्दु मस्तिष्क की सामग्री को भी परिवर्तित कर दिया'[२] फलस्वरुप हिन्दु सभ्यता के प्रमुख स्तम्भ ढहने लगे तथा फिर दोनों के समन्वय से एक नवीन सभ्यता का उदय हुआ जिसे इण्डो-इस्लामी सभ्यता कहा जा सकता है। उन्होंने आगे बताया है कि नवी शती से दक्षिणी भारतीय धार्मिक, सामाजिक विचारधारा की कुछ विशेषतायें जैसे एकेश्वरवाद पर बल दिया जाना, भक्ति का सिध्दान्त, आत्मसमर्पण (प्रपत्ति) का सिध्दान्त, गुरु का सम्मान, जाति प्रथा की शिथिलता, धर्म के कर्मकाण्डीय पक्ष की उपेक्षा आदि निश्चियतः इस्लाम धर्म के प्रभाव का परिणाम थी। कालान्तर में भक्ति का सिध्दान्त तथा शूद्रों के प्रति उदारता का भाव उत्तरी भारत में भी विकसित हुआ। विद्वान इतिहासकार ने इस बात पर बल दिया है कि शंकराचार्य ने अपने अद्वैत का सिध्दांत इस्लाम के एकेश्वरवाद से ही ग्रहण किया था। इसके विपरीत हेवेल तथा श्रीराम शर्मा जैसे विद्वानों की मान्यता है की यद्यापि राजनैतिक दृष्टि से मुसलमानों ने भारतीयों को अपनी अधीनता में कर लिया किन्तु भारतीय सभ्यता की आत्मा को वे कभी भी नियंत्रित न कर सके तथा उसका वैदिक आधिपत्य सदा की तरह अब भी विद्यमान रहा। जदुनाथ सरकार तथा टाइटस का विचार है कि भारतीय सभ्यता ने ही इस्लामी सभ्यता को पूर्णतया प्रभावित किया था। किन्तु ये दोनों ही मत अतिवादी प्रतीत होते है। जहाँ यह कथन युक्तिसंगत नही है कि इस्लाम ने भारतीय सभ्यता की आत्मा को परिवर्तित किया वहाँ यह निष्कर्ष भी नही निकाल सकते है कि इस्लाम का भारतीय सभ्यता पर कोई भी प्रभाव नही पडा। वास्तविकता यह है कि दीर्धकालीन साहचर्य के कारण दोनों ही सभ्यताये एक दुसरे से प्रभावित हुई तथा यह प्रभाव सामाजिक धार्मिक क्षेत्र में ही अधिक रहा।

प्रास्ताविक :-

यह एक सुविदित तथ्य है कि भारतीय संस्कृति ने पूर्ववर्ती आक्रान्ताओ -शक,यवन, कुषाण, हुण आदि को आत्मसात कर लिया। उन्होने भारतीय धर्म तथा सामाजिक आचार-विचारों को ग्रहण किया और अपनी विशिष्टता खो बैठे। किंन्तु हिंन्दु संस्कृति की यह ग्रहणशीलता एवं आत्म्सातीकरण की प्रवृत्ति मुस्लिम आक्रान्ताओं के सम्मुख असफल रही। इसका सर्वप्रथम कारण यह था कि मुसलमान अपने साथ अपनी एक विशिष्ट संस्कृति लेकर भारतभूमि पर

अवतरित हुए थे जिससे वे अपने को पृथक रख सकने मे समर्थ हो सके। इसमे सन्देह नही कि दोनो सम्प्रदायो के उदार व्यक्तियों व्दारा परस्पर समन्वय के प्रयत्न हुए तथा उनका एक-दुसरे के ऊपर प्रभाव भी पडा तथापि हिंन्दु तथा मुसलमान दोनों ही भारतीय समाज में अपनी विशिष्ट संस्कृतियों के साथ विद्यमान रहे।

हिंन्दु-मुस्लिम संस्कृतियों के स्वभावतः भिन्न होने के बावजूद निरन्तर साथ रहने के कारण हिन्दु सभ्यता के कुछ सामाजिक एवं धार्मिक पक्षों पर इस्लाम धर्म का प्रभाव पडना स्वाभाविक ही था। परन्तु यह प्रभाव किस सीमा तक पडा इस विषय में विद्वानोंने परस्पर विरोधी विचार व्यक्त किये है। पं.जवाहरलाल नेहरु का मत है कि 'भारत मे आने के बाद मुसलमानो का वंश पूर्णतया भारतीय हो गया तथा वे भारत को अपनी मातृभूमि तथा शेष विश्व को विदेश मानने लगे'।[१] ताराचन्द के अनुसार, 'इस्लाम का प्रभाव हिन्दु धर्म, साहित्य, कला तथा विज्ञान पर ही नही पडार अपितु उसने हिन्दु संस्कृति की आत्मा तथा हिन्दु मस्तिष्क की सामग्री को भी परिवर्तित कर दिया'[२] फलस्वरुप हिन्दु सभ्यता के प्रमुख स्तम्भ ढहने लगे तथा फिर दोनों के समन्वय से एक नवीन सभ्यता का उदय हुआ जिसे इण्डो-इस्लामी सभ्यता कहा जा सकता है। उन्होंने आगे बताया है कि नवी शती से दक्षिणी भारतीय धार्मिक, सामाजिक विचारधारा की कुछ विशेषतायें जैसे एकेश्वरवाद पर बल दिया जाना, भक्ति का सिध्दान्त, आत्मसमर्पण (प्रपत्ति) का सिध्दान्त, गुरु का सम्मान, जाति प्रथा की शिथिलता, धर्म के कर्मकाण्डीय पक्ष की उपेक्षा आदि निश्चियतः इस्लाम धर्म के प्रभाव का परिणाम थी। कालान्तर में भक्ति का सिध्दान्त तथा शूद्रों के प्रति उदारता का भाव उत्तरी भारत में भी विकसित हुआ। विद्वान इतिहासकार ने इस बात पर बल दिया है कि शंकराचार्य ने अपने अद्वैत का सिध्दांत इस्लाम के एकेश्वरवाद से ही ग्रहण किया था। इसके विपरीत हेवेल तथा श्रीराम शर्मा जैसे विद्वानों की मान्यता है की यद्यापि राजनैतिक दृष्टि से मुसलमानों ने भारतीयों को अपनी अधीनता में कर लिया किन्तु भारतीय सभ्यता की आत्मा को वे कभी भी नियंत्रित न कर सके तथा उसका वैदिक आधिपत्य सदा की तरह अब भी विद्यमान रहा। जदुनाथ सरकार तथा टाइटस का विचार है कि भारतीय सभ्यता ने ही इस्लामी सभ्यता को पूर्णतया प्रभावित किया था। किन्तु ये दोनों ही मत अतिवादी प्रतीत होते है। जहाँ यह कथन युक्तिसंगत नही है कि इस्लाम ने भारतीय सभ्यता की आत्मा को परिवर्तित किया वहाँ यह निष्कर्ष भी नही निकाल सकते है कि इस्लाम का भारतीय सभ्यता पर कोई भी प्रभाव नही पडा। वास्तविकता यह है कि दीर्धकालीन साहचर्य के कारण दोनों ही सभ्यताये एक दुसरे से प्रभावित हुई तथा यह प्रभाव सामाजिक धार्मिक क्षेत्र में ही अधिक रहा।

हिन्दु समाज पर इस्लाम का प्रभाव :-

इस्लाम के सम्पर्क मे आने के परिणाम स्वरुप हिन्दु समाज में कुछ नई प्रवृत्तियाँ दिखाई देती है। मुस्लिम शासको ने हिन्दु प्रजा को अधिकाधिक अपने मत मे परिवर्तित करने का अभियान प्रारम्भ कर रखा था। इसका एक परिणाम यह हुआ कि हिन्दु व्यवस्थाकारों ने अपनी जाति की शुध्दता एवं पवित्रता बनाये रखने के उद्देश्य से जाति प्रथा के नियमों को अत्याधिक कठोर बना दिया। दैनिक आचार विचार की नियमों में भी कठोरता आई। माधव, विश्वेश्वर आदि हिन्दु व्यवस्थाकारों ने हिन्दुओं के पालनार्थ कठोर सामाजिक-धार्मिक नियमों का विधान प्रस्तुत किया। खान-पान के नियमों में भी कठोरता आई। अन्तजातीय विवाह प्रथा बन्द हो गयी। सामाजिक सम्बन्ध अत्यन्त संकुचित हो गये। अलबेरुनी के विवरण से पता चलता है कि, हिन्दु समाज मे जाति-प्रथा के बन्धन चट्टान के समान दृढ हो गये थे। जो स्त्री-पुरुष तुर्कोव्दारा बलात् मुसलमान बना लिये गये थे उन्हे हिन्दु धर्म मे पुनः शामिल करने के लिये अनेक प्रकार के प्रायश्चितों का विधान किया गया। देवल स्मृति मे इनका विवरण प्राप्त होता है। आक्रान्ताओं के नापाक इरादों से हिन्दू महिलाओं की पवित्रता को बचाने के उदेदश्य से समाज मे बालविवाह एवं पर्दा प्रथा का प्रचलन हुआ। राजपूत समाज मे जोहर प्रथा का प्रचलन इस्लाम के आगमन से ही प्रारम्भ हुआ। हिन्दू समाजने इस्लामी समाज के कुछ उदार नियमो एवं सिध्दान्तो को ग्रहण कर लिया। इस्लाम जाति-पाति को न मानकर मानवमात्र की समानता पर बल देता था। हिन्दू सुधारको ने इस्लाम मे दीक्षित होने से बचाने के लिए शुद्र तथा अछुतो के साथ उदारता का व्यवहार करने का उपदेश किया। जिससे हिन्दू सामाजिक दृष्टि मे परिवर्तन देखने को मिलता है। मुस्लिम सम्पर्क के फलस्वरुप समाज में दासप्रथा का प्रचलन भी बहुत अधिक बढ गया। पुरुष तथा स्त्री दोनों मे दास रखने का शौक बढता गया।

हिंन्दू समाज के कुलीन वर्ग के लोग मुस्लिम वेश भुषा, आहार-विहार, सामाजिक रितीरिवाजों से प्रभावित हुए। इतिहासकार ताराचन्द के शब्दो में इस्लाम का प्रभाव हिन्दू रितीरिवाजो, गृहस्थी के व्यवहारों, संगीत,पोषाक, पाक विधि, विवाह विधि, त्योहार, उत्सवों आदि के आयोजन तथा मराठों, राजपुतों एवं सिक्खों के दरबारी संस्थाओं तथा शिष्टाचारों पर जितने सुस्पष्ट ढंग से दिखाई देता है वह अन्यत्र नही।[३]

हिन्दू धर्म तथा इस्लामः-

हिंन्दू धर्म के मूलतत्वों पर इस्लाम का कोई क्रान्तिकारी प्रभाव नही पडा तथापि इसका अप्रत्यक्ष प्रभाव अवश्य रहा। इस्लामी प्रभाव के कारण हिन्दू धर्म के अन्दर कुछ नवीन सम्प्रदायो का उदय हुआ। पूर्व मध्यकाल के भक्ति आन्दोलन को इस्लाम के आगमन का अप्रत्यक्ष प्रभाव माना जा सकता है। क्योंकि भक्ति के मूलतत्व हिन्दू धर्म में बहुत पहले से ही विद्यमान रहे है।

कुछ विद्वान चैतन्य तथा बल्लभ के कृष्ण भक्ति सम्प्रदाय के ऊपर इस्लाम के सूफी मत का प्रभाव बताते है। किन्तु यह विवादास्द है । इसी प्रकार गेरेट इतिहासकार की इस अवधारणा के पीछे भी कोई आधार नही है की आर्य समाज ने मूर्ति पूजा के विरोध तथा दूसरे धर्मावलम्बियों की अपने मत ने दिक्षीत करने का सिध्दान्त इस्लाम से ही ग्रहण किया था।[४] हम जानते है कि आर्य समाज का उदेदश प्राचीन वैदिक धर्म का पुनरुत्थान करना था और यही कारण है कि इसने इस्लाम धर्म का विरोध किया।

मुसलमानों के साहचर्य से हिन्दूओं के मन में उनके धर्म के प्रति श्रध्दा उत्पन्न हुई। उन्होंने मुस्लिम पीरों तथा मजारों की पूजा करना आरम्भ कर दिया। अजमेर के शेख मुईनुद्दीन चिश्ती के भक्तों में हिन्दूओं की संख्याही अधिक थी। इस्लाम धर्म के उदार एवं जनवादी दृष्टिकोन ने हिन्दू धर्म की कट्टरता को कम किया जिसमें समाज के निम्न वर्गो के प्रति धार्मिक मामलो में नरम बर्ताव किया जाने लगा। शुद्रों को मन्दिरों में प्रवेश की अनुमति दे दी गयी। ऐसा लगता है कि शैव मत का लिंगायत सम्प्रदाय इस्लाम धर्म से कुछ प्रभावित था। इस सम्प्रदाय के लोगों ने वेदों का खण्डन किया तथा पूर्नजन्म के सिध्दान्त को स्विकार नही किया। वे जाति-पाति को भी नही मानते ये तथा मुसलमानों के ही समान मृतकों को दफनाते थे।

सूफी आन्दोलनः-

मध्यकालीन आन्दोलनों मे सूफी मत का उल्लेख करना भी आवश्यक है। सूफी संतों तथा फकीरो ने भी हिन्दू -मुस्लिम सामंजस्य स्थापित करने की दिशा में महत्वपूर्ण कार्य किया। एक धर्म के रुप में सूफी मत का विकास ईसा की नवीं शती मे हुआ। इस्लाम के अतिरिक्त सूफीयों पर हिन्दू वेदान्त, बौध्द, युनानी, ईसाई आदि के मतों के सिध्दान्तों का भी समावेश किया गया था। सूफीयों ने हिन्दूओं तथा मुसलमानो दोनों के बीच प्रेम, सहिष्णुता एवं समन्वय के सिध्दान्तों का प्रचार किया।

इस्लाम तथा भारतीय साहित्यः-

भारत में इस्लाम के आगमन का एक महत्वपूर्ण प्रभाव यहाँ के साहित्य पर पडा। कई हिन्दू विद्वानों ने अरबी,फारसी भाषाओं का अध्ययन करना प्रारम्भ कर दिया। कुछ मुसलमान शासक शिक्षा और साहित्य के उदार संरक्षक भी थे। फिरोज तुधलक के शासन काल में दर्शन, ज्योतिष के कुछ ग्रन्थो का फारसी भाषा में अनुवाद प्रस्तुत किया गया। इसी प्रकार सिकन्दर लोदी ने भी संस्कृत के आयूर्वेद ग्रन्थों को फारसी भाषा में अनुवाद करवाया था।

इस्लामी प्रभाव के फलस्वरुप प्रादेशिक भाषाओं तथा उनके साहित्य की प्रगति हुई। कुतुबन, मंझन, मलिक मुहम्मद जायसी जैसे सूफी सन्तो ने हिन्दी भाषा में अपने ग्रन्थ लिखे। जायसी की पद्भावत हिन्दी साहित्य की उत्कृष्ट रचना है । चौदहवी शती मे अमीर खुसरो हिन्दी के अच्छे विद्वान हुए। भक्ति आन्दोलन के सन्तों तथा सुधारको ने अपने उपदेश देशी भाषाओं मे ही दिये। कबीरने बीस हजार पदों की हिन्दी भाषा मे रचना की, उनकी भाषा मे प्रादेशिक भाषाओं के शब्द मिलते है । इसी प्रकार गुरुनानक ने गुरुमुखी तथा पंजाबी मे अपनी रचनाये की जिसमें इन भाषाओं का विकास हुआ। कृष्ण -भक्त ने ब्रजभाषा मे अपने ग्रन्थ लिखे।

हिंन्दी भाषा के साथ ही साथ इस्लामी प्रभाव से मराठी, गुजराती, बंगाली भाषाओं के साहित्य भी इस युग मे समृध्द हुए। फारसी, अरबी, तुर्की आदि भाषाओं के बहुत से शब्दों को इन देशी भाषाओं ने ग्रहण कर लिया। ज्ञानेश्वर तथा एकनाथ जैसे सन्तो ने मराठी भाषा में ग्रन्थ लिखे।

भारत मे मुसलमानों व्दारा लायी गई तुर्की और फारसी भाषाओं के सम्पर्क के फलस्वरुप बोल-चाल की एक नई भाषा का जन्म हुआ जिसे जबान ए हिन्दीवी तथा बाद मे उर्दू नाम दिया गया। इसमे अरबी,फारसी, तुर्की,ब्रजभाषा हिन्दी तथा दिल्ली प्रदेश की स्थानीय भाषाओं के शब्दों का सम्मिश्रण दिखाई देता है। वस्तुतः इसके माध्यम से हिन्दूओं तथा मुसलमानों की साहित्य को समन्वित करने का प्रयास किया गया। भारत के मुस्लिम शासको ने बाद मे इसे राजभाषा बनाया अमीर खुसरो ने सर्वप्रथम इसमें अपनी रचनायें प्रस्तूत की थी। भक्ति आन्दोलन के सन्तो ने हिन्दी -उर्दू भाषा को विकसित करने में महान योगदान दिया था।

इस्लाम तथा हिन्दू कला :-

इस्लामी सभ्यता तथा संस्कृति का सबसे अधिक प्रभाव हिन्दू ललित कलाओं तथा विशेष रुप से स्थापत्य कला के ऊपर पडा। हिन्दूओं ने इस्लामी कला के प्रायः सभी उपयोगी एवं सुन्दर तत्वों का समायोजन अपनी कला मे कर दिया। राजपूत शासकों ने इस्लामी स्थापत्य कला के विविध तत्वों को ग्रहण कर उनके अनुसार अपने राजमहलों एवं मन्दिरों को सजा दिया। हिन्दू कलाकारों ने मुस्लिम कला के अनुकरण पर अपने भवनों तथा मन्दिरों ने मेहराबो तथा गुम्बदो का प्रयोग करना प्रारम्भ कर दिया। वृन्दावन के कई मन्दिरों में इस्लामी कला शैली का प्रभाव स्पष्टतया परिलक्षित होता है। हिन्दूओं ने इस्लामी कला की सादगी को भी ग्रहण कर लिया। जिससे हिन्दू कला की प्रचुर अलंकारिकता कम हो गयी। मध्यकाल में हिन्दू मुस्लिम कला शैलियों के परस्पर सम्पर्क के कारण कला की एक नवीन शैली का विकास हुआ जिसे विद्वानों ने इण्डो इस्लामिक कला की सज्ञा प्रदान कि है। मुगल काल के हिन्दू शासकों ने भी इस्लामी शैली के अनुरुप अपनी इमारतों का निर्माण करवाया था। आमेर के रुमानी नगर की इमारतों बीकानेर के राजमहालो, जोधपुर तथा ओरछा के दुर्गो, डीग के भवनों आदि के निर्माण में इस्लामी कला का प्रभाव स्पष्ट रुप से देखा जा सकता है। इतिहासकार ताराचंद ने इण्डो मुस्लिम कला की विशेषताओं पर प्रकाश डालते हुए लिखा है, 'मुस्लिम कला की सरल कर्कशता कम हो गयी तथा हिन्दू कला की बहुलता पर रोक लग गया। शिल्प कौशल, अलंकरण की प्रचुरता तथा सामान्य रचना हिन्दू रही किन्तू सीधे गुन्बद तथा सपाट दीवारें, बृहद आंगन तथा डारदार छते मुसलमानी विशेषता थी'।[५]

स्थापत्य कलाके साथ-साथ हिन्दू चित्रकला भी इस्लाम से प्रभावित हुई। इसके फलस्वरुप चित्रकला के विषय एवं तकनीकों में परिवर्तन आया। इस्लामी कला के प्रभाव से हिन्दू चित्रकार भित्ति चित्रण करने की कला मे अत्यन्त प्रवीण हो गये।

निष्कर्षः-

उपर्युक्त विवेचन से स्पष्ट है कि इस्लाम ने हिन्दू सभ्यता के विविध पक्षों पर कुछ न कुछ प्रभाव डाला। दूसरी ओर मुसलमान भी हिन्दू सभ्यता से बहुत अधिक प्रभावित हुए। हिन्दू मूर्तिपूजा के प्रभाव से मुस्लिम समाज मे भी सन्तो तथा दरगाहों की पूजा प्रारम्भ हो गयी। कुछ मुस्लिम त्योहार हिन्दू त्योहारों जैसे धूमधाम से मनाये जाने लगा। हिन्दू जाति प्रथा ने भी मुस्लिम समाज को प्रभावित किया तथा उनमे पठाण, सैय्यद, शेख आदि विभाजन हो गये। ये अपनों से नीची जाति मे विवाह नही करते थे। हिन्दूओं के वस्त्राभूषणों का भी प्रभाव मुसलमानों पर पडा। मुस्लिम रहस्यवाद (सूफीमत) ने वेदान्त से प्रेरणा ग्रहण की थी। हिन्दूओं के प्रभाव से मुसलमान भी दैवी चमत्कारों एवं कुछ अन्ध विश्वासों में आस्था रखने लगे। कुछ मुसलमान हिन्दू ज्योतिष एवं औषधिशास्त्र से प्रभावित हुए। इस प्रकार इतिहासकार टाइटस का यह कथन वस्तूतः महत्वपूर्ण हो जाता है कि सब कुछ कहने के बाद भी इसमे सन्देह नही है की, हिन्दू धर्म ने जो अभी तक अपने सुनिश्चित मार्ग पर आश्चर्यजनक आस्था एवं विश्वास के साथ अग्रसर है। इस्लाम के ऊपर अपने इस्लामी प्रभाव की अपेक्षा कही अधिक प्रभाव उत्पन्न किया था।[६]

इस प्रकार हिन्दू धर्म तथा संस्कृति में कोई आमूल परिवर्तन नही हुआ। दोनो संस्कृतियों के समन्वय सम्मिश्रण तथा सामंजस्य के बावजूद भी भारत में हिन्दूओं तथा मुसलमानों ने अपनी विशिष्टता अन्ततक बनाये रखी जो आज भी दोनों की सामाजिक एवं धार्मिक परम्पराओं में स्पष्ट रुप से देखा जा सकता है।

संदर्भ :-

१. के.सी. श्रीवास्तव, प्राचीन भारत का इतिहास एवं संस्कृति, पृष्ठ-९१२ए युनायटेड बुक, दिल्ली.
२. ताराचन्द, इन्फ्लुएन्स ऑफ इस्लाम अहृन इण्डियन कल्चर, पृष्ठ—१११ए १९७६
३. उपरोक्त, पृष्ठ-११४
४. गेरेट, द लीगसी ऑफ इंडिया (संपादित), पृष्ठ-२९०
५. ताराचन्द, पूर्वोध्दृत, पृष्ठ-१९५
६. टायटस, इंडियन इस्लाम, पृष्ठ-६०७
७. व्ही.डी. महाजन, मध्ययुगीन भारत का इतिहास
८. रोमीला थापर, भारत का इतिहास
९. यशपाल, आधुनिक भारत का इतिहास

'नीलू नीलिमा नीलोफर' उपन्यास में चित्रित सांप्रदायिक संघर्ष

डॉ.नारायण विष्णु केसरकर
हिंदी विभाग प्रमुख,
प्रा.डॉ.एन.डी.पाटील महाविद्यालय,मलकापुर.

प्रस्तावना :-

मनुष्य - मनुष्य के बीच भेद-भाव का सर्वाधिक विकृत रूप सांप्रदायिक भेद में दिखाई देता है। लगता था कि भारत विभाजन के बाद सांप्रदायिकता का विष समाप्त हो जाएगा, परंतु ''सांप्रदायिकता की यह समस्या बँटवारे के साथ खत्म नहीं हो गई, वह मनोवृत्ति, वह रवैया आज भी हमारे समाज में रहकर अपना भयावह रूप दिखाता है।'' (१) सांप्रदायिक भेदभाव के कारण समाज में असुरक्षा की भावना निर्माण होती है। असुरक्षा की भावना भय को जन्म देती है और भय से हिंसा की शुरुआत होती है। हिंसा फिर असुरक्षा की भावना पैदा करती है। कहा जाता है कि हमारा देश विविधता में एकता का प्रतीक है। हमारे देश के इतिहास को देखने से पता चलता है कि उसकी सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, राजनीतिक, एवं साहित्यिक धरोहर बड़ी विचित्र है। परंतु यह विविधता ही भेदभाव निर्माण करती है। हममें अनेक तरह से असंगतियाँ बढ़ जाती है। भय युक्त वातावरण चारों ओर फैल जाता है। इससे वैचारिक विभिन्नता पैदा हो जाती है और यह विभिन्नता इतनी बढ़ जाती है कि इन्सानियत पर प्रश्न चिह्न खड़ा हो जाता है। वेद, पुराण, उपनिषद, रामायाण, महाभारत, अभिज्ञानशाकुंतलम, रामचरितमानस अदि ग्रंथों का अध्ययन करने के बाद यह प्रश्न चिह्न खड़ा हो जाता है कि इनमें इन्सानियत का बिंदू है या नहीं हिंदू धर्म के समांनांतर बौद्ध धर्म, जैन धर्म और चार्वाक दर्शन का विकास हुआ। इन अलग-अल्रग धर्म के प्रवर्तकों ने एक-दूसरे के खिलाफ अपने-अपने विचारों का प्रसार करना शुरु किया। उनमें आपसी कड़ा संघर्ष हुआ और इस संघर्ष के परिणामस्वरूप ही बौद्धों का भारत से सफाया हुआ। ''शूद्रों एवं नारियों को संस्कृत भाषा बोलने की स्वतत्रता नहीं थी। वौद् ध धर्म ने इसीलिए पालि भाषा को त्रिपिटक की भाषा बनाया। जैन धर्मावलंबी प्राकृत एवं अपभ्रंश को अपनाया। इस्लाम धर्म वालों ने अरबी, फारसी अपनायी तथा ईसाई धर्म वालों ने अंग्रेजी अपनायी।'' (२) इस प्रकार संधर्ष बढ़ता गया। भारत में जब-जब राजनीतिक सत्ता की दृष्टि से परिवर्तन हुआ, तब-तब धर्म परिवर्तन की प्रक्रिया बड़े पैमाने पर दिखई देती है। परंतु यह दिखई देता है कि भारत में अनेक बार सत्ता परिवर्तन हुआ, परंतु हर समय की व्यवस्था का नियमन सामंतों या पूँजीपतियों के हाथ में ही रहा है। इतिहास के अध्ययन से यह मालूम होता है कि हर समय बुद्धिजीवी लोग अपना स्वार्थ सिद्ध करने के लिए सामंतों या पूँजीपतियों का साथ देते आए हैं, जिससे समाज में भय, आतंक और वैचारिक विभिन्नताएँ पनपती रही। प्रचीन साहित्य से आज तक के साहित्य को देखने के बाद मालूम होता है कि हमारे देश में वर्गीय, जातीय, धार्मिक सांप्रदायिक संघर्ष प्राचीन काल से ही दिखाई देता है।

प्राचीन काल के साहित्य से लेकर आज तक के साहित्य में संघर्ष के विविध रूप दिखाई देते हैं। ''धर्म या जाति से बढ़कर देश या राष्ट्र की परिकल्पना है। जहाँ पूँजी, धर्म एवं राजनीति एक हो जाए, वहाँ इन्सानियत का विकास हो ही नहीं सकता।'' (३) प्रेमचंद की परंपरा को बरकरार रखते हुए कमलेश्वर तथा भिष्म साहनी जी ने अपने उपन्यासों में सांप्रदायिक संघर्ष के विविध रूपों को उजागर किया है। तमस, आधा गाँव और झूठा सच की अगली कड़ी है कमलेश्वर की रचना 'कितने पाकिस्तान'। इन रचनाओं में सांप्रदायिक भेदभाव का यथार्थ चित्रण किया गया है। कमलेश्वर के बाद भिष्म साहनी जी के उपन्यासों में कौमी भेदभाव या धार्मिक भेदभाव पनपते हुए नजर आते हैं। उन्होंने अपने 'नीलू नीलिमा नीलोफर' उपन्यास में बड़े पैमाने पर कौमी भेदभाव को उजागर किया है।

'नीलू नीलिमा नीलोफर' और सांप्रदायिक संघर्ष :-

भिष्म साहनी ने अपने 'नीलू नीलिमा नीलोफर' उपन्यास में दो प्रेम कथाओं को आधार बनाया है। इन दो प्रेम कथाओं के माध्यम से कौमी भेदभाव या सांप्रदायिक समस्या को उजागर किया है। ''जिस प्रकार 'तमस' में सांप्रदायिकता अपना विकार रूप धारण कर वर्ग भेद के कैक्टस के पौधे की तरह उगती है, उसी प्रकार 'नीलू नीलिमा नीलोफर' की कथाभूमि में भी सांप्रदायिकता पनपते हुए प्रेम के बीच चिनगारी का रूप धारण करती है। यहाँ पर कौमी भेदभाव को सांप्रदायिकता बढ़ावा देती है। अंतर सिर्फ इतना है कि 'तमस' की सांप्रदायिकता देश विभाजन के त्रासदी की पूर्व की थी, परंतु यह स्वतंत्रता के पश्चात की सांप्रदायिक समस्या थी।'' (४)

'नीलू नीलिमा नीलोफर' उपन्यास में दो प्रेम कथाओं को माध्यम बनाया है। इसमें पहली प्रेम कथा में नीलू नामकी लड़की मुस्लिम है, तो सुधीर नामक लड़का हिंदू है। दूसरी प्रेम कथा में लड़की नीलिमा हिंदू है, तो अल्ताफ नाम

का लड़का मुस्लिम है। इन प्रेम कथाओं के माध्यम से लेखक ने सांप्रदायिकता की बिमारी को उजागर किया है। इस सांप्रदायिक बिमारी को प्रेम, करुणा तथा मित्रता से जीता जा सकता है। इस बात को लेखक ने उपन्यास की पहली प्रेमकथा में सिद्ध करने का प्रयास किया है। परंतुं उन प्रेमियों को उसका अनमोल मूल्य भी चुकाना पड़ता है। दूसरी प्रेमकथा में धार्मिकता की जीत हुई है। परंतु उसमें दुःख का वातावरण छा जाता है। ''सांप्रदायिकता का अंतर्द्वद्व यदि कहीं नजर आता है, तो वह नीलोफर में, नीलिमा में या सुधीर में स्पष्ट रूप से दृष्टिगोचर होता है। परंतु अल्ताफ इस सांप्रदायिकता का शिकार नहीं बना, क्योंकि लेखक ने इस पात्र को ओझल ही कर दिया है। इन दो प्रेमकथाओं को कथा का मुख्य ढाँचा बनाकर सांप्रदायिक घिनौने प्रसंग तथा समाज के उन चेहरों को दिखाने की चेष्टा की है, जो इन प्रेमियों के बीच में रूकावट बने हुए हैं।'' (५)

'नीलू नीलिमा नीलोफर' उपन्यास की कथा बहुत विस्तृत नहीं है। उपन्यास की कथावस्तु की शुरुआत दिल्ली के कलाभवन में होती है, जहाँ नीलोफर और सुधीर की भेंट होती है। उनमें विवाह के बारे में विचार-विनिमय होता है और दोंनों विवाह के पवित्र बंधन में बँध जाते हैं। दोनों को पारिवारिक विरोध का सामना करना पड़ता है, परंतु वे मित्र जगदीश की सहायता से विवाह संपन्न कर लेते हैं। हमीद नीलू (नीलोफर) का भाई है। जब उसे मालूम होता है कि नीलू बच्चे को जन्म देनेवाली है, तब वह कौमी अभियान से उत्तेजित होता है और अपनी सगी बहन के गर्भ को गिरा देता है। यहाँ लेखक ने हमीद के माध्यम से कौमी भेदभाव को या सांप्रदायिक भेदभाव को दिखाया है।

विधर्मी प्रेम विवाह के कारण सुधीर और नीलोफर को अपने परिवार वालों के विरोध का सामना करना पड़ता है। इस विवाह को लेकर सुधीर के परिवार ने कुछ हद तक विरोध व्यक्त किया है। परंतु धीरे-धीरे वे मान जाते है। इस बात का सुधीर की बहन तारा को विशेष आनंद होता है। परंतु सांप्रदायिक भेदभाव भाई-बहन के प्यार को भी बिछड़ा देता है।

नीलोफर के परिवार के लोग कट्टर मुस्लिम संप्रदाय को माननेवाले लोग हैं। वे इस विधर्मी विवाह के सख्त खिलाफ हैं। इसलिए यह मामला कानून की चौखट तक चला जाता है। इन्स्पेक्टर नीलू से पूछते हैं कि अपने लोगों के साथ रहोगी या पति सुधीर के साथ। तब वह सुधीर के साथ रहने का फैसला सुनाती है। इस फैसले से सुधीर के परिवार पर संकटों के बादल छा जाते है। हमीद तो नीलू से संबंध तोड़ने की बात कहता है। हमीद के विचार के माध्यम से लेखक यह बताना चाहता है कि कौमी भेदभाव खून के रिश्ते भी अस्वीकर करते हैं। इस प्रकार इन्सान के दिल और मस्तिष्क पर कौमी भेदभाव ने बहुत बड़ा असर किया है। इसका असर इतना हो जाता है कि खून के संबंध से भी इन्सान के कौमी भेदभाव उच्चतर स्थान प्राप्त करते हैं।

सुधीर चित्रकला का मास्टर है। नीलू और सुधीर शिमला में जाकर रहने लगते हैं। उनकी जिंदगी हँसी खुशी में गुजरने लगती है। हमीर के मन में नीलू के प्रति गुस्सा रहता है। वह एक दिन अचानक शिमला पहुँचता है। वह नीलू और सुधीर को ढूँढ़ निकालता है तथा नीलू के घर पहुँचता है। ''हमीद घर के अंदर प्रवेश करते ही नीलू और सुधीर के जीवन में सांप्रदायिक विष का प्रवेश होता है। अर्थात हमीद को लेखक ने कौमी या संप्रदाय का प्रतीक या नमूना बताया है। इसी कारण जब नीलू के परिवा में हमीद का प्रवेश होता है, तो संकटों का तूफान नीलू के जीवन में प्रवेश करता है, क्योंकि हमीद के मन में इन दोनों के प्रति कौमी या सांप्रदायिकता की ज्वाला बड़ी तेजी के साथ भड़क रही थी। यही कौमी भेदभाव सुधीर और नीलू के जीवन में हमीद के आगमन से विकार रूप धारण कर लेता है।'' (६) हमीद नीलू के कंधे पर चुनरी डालता है। वह नीलू को सुधीर से अलग करके उसकी अपने कौम के किसी व्यक्ति के साथ शादी करना चाहता है। वह अम्मीजान से मिलने का बहाना बनाकर नीलू को शिमला से अपने गाँव ले जाता है। रास्ते में जाते समय वह नीलू के मन में सांप्रदायिक भावना जगाकर सुधीर के प्रति भड़काना चाहता है। वह बताता है कि सुधीर ने अपनी शादी का खर्चा निकालने के लिए किसी से दस हजार रुपये कर्जा लिया है और आदा नहीं करता है। ऐसा बहुत बार हुआ है। हमीद नीलू के मन में सुधीर के प्रति द्वेष जगाना चाहता है, परंतु नीलू सुधीर के प्रति विश्वास दिखाती है, तो हमीद के मन में कौमी भावना जाग्रत हो जाती है। वह नीलू पर गुस्सा व्यक्त करते हुए कहता है कि तुम सुधीर को खत लिखो कि वह दीन कबूल कर ले और कलमा पढ़ ले, तो हम उसे छाती से लगा लेंगे, वह हमारा अपना हो जाएगा। अगर वह दीन कबूल नहीं कर ले, तो उसके साथ हमारा रिश्ता अपनों जैसा नहीं हो सकता। इससे स्पष्ट होता है कि कौमी भेदभाव ने हमीद के दिमागी संतुलन को बिगाड़ दिया है। नीलू हमीद की बात सुनकर प्रताड़ना के स्वर में कहती है कि तुमने यह बात शिमला में ही क्यों नहीं कही ? हमीद को अपनी बहन से ज्यादा अपनी कौम महत्त्वपूर्ण लगती है। वह बहन की बात सुनकर और गुस्से से कहता है कि तुम उस दिन मर गई, जिस दिन पुलिस थाने में उस काफिर के साथ जाने का फैसला कर दिया था। हमीद के खतरनाक इरादों से नीलू के मन पर भय की छाया छा जाती है। हमीद नीलू के पेट में पल रहे बच्चे को काफिर का बच्चा समझकर उसे गिरवाने के लिए नीलू पर जबरदस्ती करता है। नीलू गिड़गिड़ाकर तड़पती हुई बच्चे को न गिरवाने की मिन्नते करती है। परंतु हमीद

उसकी कुछ नहीं सुनता है और जबरदस्ती नीलू के पेट के बच्चे को गिरा देता है। जब नीलू की माँ को यह बात मालूम होती है, तब वह हमीद पर गुस्सा उतारती है। माँ उसे कहती है कि तुमने यह गुनाह किया है। परंतु हमीद कहता है कि मैंने गुनाह नहीं किया है। अगर उसने दीन को कबूल किया होता, तो उसका बच्चा हमारा होता। परंतु उसने दीन को कबूल नहीं किया। इसलिए मैं पहले उस काफिर का खून पी जाऊँगा, इससे अगर मेरी बहन भी मरती है तो मुझे कोई अफसोस नहीं होगा। हमीद के इस प्रकार चिल्लाने से उसके पिता उसपर गुस्सा उतारते है। हमीद पिता को आँख दिखाकर नीलू को घर से भाग जाने देनेवाली माँ को ही दोषी करार देता है। इससे स्पष्ट होता है कि कौमी बीमारी महामारी से भी भयानक होती है।

नीलिमा और अल्ताफ के प्रेम प्रसंग में भी नीलिमा को इस कौमी भेदभाव के कारण अपने प्यार को खोना पड़ता है। कौमी भावना के कारण ही नीलिमा अपने प्यार को त्याग देती है। नीलिमा के पिता नीलिमा का साथ देते हैं। परंतु नीलिमा की दादी माँ नीलिमा के इरादे को रोक लेती है। नीलिमा की दादी माँ और पिता के बीच नीलिमा के प्रेम के बारे में वार्तालाप होता है। दादी माँ अपने जीते जी इस विवाह को स्वीकृति नहीं देना चाहती है। इसलिए पिता और दादी के बीच के पारिवारिक तनाव को देखते हुए न चाहते हुए भी नीलिमा अपने प्रेम को त्यागकर किसी सुबोध नामक लड़के से शादी करती है। परंतु बाद में पछताती है। क्योकि सुबोध उसे शक की दृष्टि से देखता है और उसके साथ जानवरों जैसा व्यवहार करता है। सुबोध की प्रताड़ना से ऊबकर नीलिमा खुद को जलाने का प्रयास करती है। इस हादसे से वह किसी तरह बच निकलती है और नीलिमा साहसी नारी का रूप धारण करती है। वह अपनी पूर्व प्रेमकथा से हौसला पाकर संघर्षशील बन जाती है। इस प्रकार ''नीलिमा अपने परिवार के तहत पनपते हुए उन कौमी भावनाओं का शिकार बनती है।'' (७)

उपसंहार :-

उपर्युक्त विवेचन से स्पष्ट होता है कि भीष्म साहनी जी ने 'नीलू नीलिमा नीलोफर' उपन्यास में प्रेम को कथावस्तु का मुख्य आधार बनाया है। परंतु उसके पीछे छिपी धर्मांध सामाजिक बुराइयों को उजागर किया है। साथ ही साथ मनुष्यता के तले पल रही सांप्रदायिक और धार्मिक भेदभाव की गुत्थियों को बड़ी सूक्ष्म और जागरूकता से खोला हैं। इस प्रकार प्रस्तुत उपन्यास के द्वारा लेखक सांप्रदायिक विषमता को या भेदभाव को बड़ी कुशलता के साथ उजागर करके इस विषमता से बचने की ओर संकेत करते हुए समाज को सतर्क करते हैं। लेखक इस बात की ओर संकेत करता है कि सामाजिक विषमता को मनुष्य के बाहरी प्रयत्नों से नहीं मिटाया जा सकता है। उसके लिए मनुष्य के भीतरी हृदय परिवर्तन से प्यार भरे प्रामाणिक प्रयत्नों के साथ उसका उपचार किया जा सकता है।

संदर्भ संकेत :-

१) सारिका : भीष्म साहनी, नवंबर, १९७८, पृ. १६
२) वैश्वीकरण एवं हिदी गद्य साहित्य : डॉ. शिवप्रसाद शुक्ल - पृ. १४१
३) वैश्वीकरण एवं हिदी गद्य साहित्य : डॉ. शिवप्रसाद शुक्ल - पृ. १४२
४) इक्कीसवीं सदी का कथा साहित्य : संपा. डॉ. सुरैय्या शेख - पृ. २३
५) इक्कीसवीं सदी का कथा साहित्य : संपा. डॉ. सुरैय्या शेख - पृ. २४
६) इक्कीसवीं सदी का कथा साहित्य : संपा. डॉ. सुरैय्या शेख - पृ. २५—२६
७) इक्कीसवीं सदी का कथा साहित्य : संपा. डॉ. सुरैय्या शेख - पृ. ३१

आना इस देश उपन्यास में सांप्रदायिक संघर्ष

प्रा.जेलित कांबळे
हिन्दी विभाग,
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे,
तहसील –पन्हाळा,जिला –कोल्हापुर

कृष्णा अग्निहोत्री का 'आना इस देश' यह उपन्यास भारत और पाकिस्तान दो देशों के बीच की संस्कृति और संघर्ष को उजागर करता हुआ दिखाई देता है। कृष्णा अग्निहोत्रीने अबतक बारह उपन्यास लिखे है। अबतक ऐसा माना जाता था कि, स्त्री लेखिका सिर्फ नारी जीवन की कहानी लिखकर पुरूषों के सामने रखती है, परंतु कृष्णाजी ने अपने साहित्य में समकालिन समाज के बदलते वातावरण, मानवीय मूल्यों तथा विश्वस्तर पर पनप रहे आतंकवाद, सांप्रदायिकता, भूमंडलीकरण के दुष्परिणामों को भी चित्रित किया है।

प्रस्तुत उपन्यास में भारत और पाकिस्तान इन दो देशों में जो संस्कृति है, चरित्रों के माध्यम से वर्णन किया गया है। उपन्यास आकार की दृष्टि से लघु है, परंतु अर्थ की दृष्टि से यह महान उपन्यासों की श्रेणी में आता है। उपन्यास की नायिका सुरैया उच्च शिक्षित नारी है। वह जानी-मानी गजल गायिका है। पाकिस्तान में वह रेडिओ केंद्र पर गजल गायन करती है।नायिका के पिता उसका विवाह एक अमिर घर में करते है। परंतु उसके पति को उसका सजना-संवरणा और पार्लर में जाना, गायन करना अच्छा नहीं लगता है। वह उसको बाहर जाने और गजल गायन करने पर प्रतिबंध लगाना चाहता है, धर्म के नामपर उससे स्टेज शो करना, लोगों से मिलना बंद कर देना चाहता है। नारी सदा ही पुरूषों के शोषण का शिकार होती चली आ रही है। नारी खुद के घर में भी सुरक्षित नहीं है। कभी देवर, कभी ससूर तो कभी ऑफिस में काम करनेवाले सहकारी द्वारा प्रताडित होती नजर आ रही है। इस उपन्यास में सुरैया के उम्र से दुगुणे व्यक्ति के साथ उसका विवाह किया जाता है। इस विवाह को सुरैया की माता तरन्नूम विरोध दर्शाती है परंतु पति नहीं मानता और सुरैया का विवाह एक अधेड उम्र के व्यक्ति के साथ किया जाता है।

समाज की इस पुरूषी मानसिकता के संदर्भ में धर्मपाल लिखते है, ''निजी स्वार्थवश तथा निजी वर्चस्व बनाए रखने के लिए पुरूष ने अधिकतर नारी को स्वयं से हिनतर प्रस्थापित किया। यही कारण है कि समुचे विश्व के पुरूष समान सोच रखते आये है। देव ऋषी, मुनि, अवतार अथवा पुरूष सभीने नारी की भर्त्सना की। उसमें अवगुण देखे और स्वयं को सर्वश्रेष्ठ जताने की गाथाऐं लिखी और कहीं यह पक्षपातपूर्ण विचारधारा नारी को पद्दलित करने में सफल हुई और नारी आज भी इसीका शिकार है।''[१] सुरैया एक दिन टेलिविजन पर अपनी मुलाकात देकर घर पर आती है तो पति कहता है, ''साहिबा आप तो बहुत खुबसूरत लग रही थी ?बडी बन संवरकर पब्लिक के सामने पेश हुई।''[२] सुरैया की चुप्पी देखकर परवेजने उसका गुस्से से सिर हिलाया, ''बडा गुरूर हो गया है ।''[३] सुरैया कहती है, 'नहीं ऐसा कुछ नहीं ।'[४] 'सब समझता हूँ, पर इतना याद रहे जरूरत पडी तो तुम्हारे चेहरे पर एसिड डलवा दूँगा।'[५] इस प्रकार का परवेज का गुस्सा देखकर सुरैया भीतर-ही भीतर डर जाती है। वह उसके बच्चे की माँ बनने जा रही है, इसलिए वह पति से कहती है,''मैं आपके बच्चे की माँ बनने जा रही हूँ ।''[६] पर परवेज का रवैया अच्छा नहीं है। वह बच्चे को गिराने के लिए कहता है। ऐसे में सुरैया अपनी माता पिता के घर आती है। वह पति का घर त्याग देती है। परवेज दुसरा निकाह पढ लेता है।

लडके को लेकर परवेज फिर से उसे अपने पास बुलाना चाहता है। वह सुरैया को तलाक नहीं देता। उसका कहना है कि बच्चा मुझे दे, तलाक चाहिए तो मेहर नहीं मिलेगी। सुरैया त्रस्त है अपने पति के बर्ताव के कारण। इसलिए उसे तलाक ही चाहिए और वह कहता है बच्चा मेरे पास ही रहेगा। कोर्ट-कचेरी के चक्कर लगाकर वह बच्चे को अपने पास रखने का हक जीत लेती है। मगर कुछ ही दिनों में बच्चे की मौत हो जाती है। इससे सुरैया को बहुत दुःख होता है। यह सद्मा दूर करने के लिए उसके पिताजी उसे उसकी खाला के पास दुबई भेज देते है। दुबई में केवल घर में बैठना उसे अच्छा नहीं लगता। ऐसे में उसकी मुलाकात डॉ. गीत से होती है। डॉ. गीत भारत की रहनेवाली है। यह मुलाकात मित्रता में परिवर्तीत होती है। यहाँ खाला के घर में सुरैया किसतरह से महफुस नहीं है यह वह डॉ. गीत

को बताती है कि खाला का दामाद उसका जिजा उसे परेशान करता है। उसका कहना है कि, वह उससे शादी करे लेकिन सुरैया अपने ही बहन का घर उजाडना नहीं चाहती और वह खाला का घर छोडकर डॉ.गीत के साथ रहने लगती है। गीत और उसके पति सुरैया को अपने घर का सदस्य मानते है। उसकी हिफाजत करते है, उसे सम्मान देते है। इससे सुरैया को लगता है, भारतीय संस्कृति और पाकिस्तानी संस्कृति में यह फर्क है। भारतीय लोग महिलाओं का सम्मान करना जानते है।

सुरैया को भारत में आना है। उसके नाना-नानी, मामा-मामी भारत में रहते है, उसकी माँ का कहना है कि, सुरैया एक बार भारत जाकर अपने रिश्तेदारों से मिलें। इसलिए वह दुबई में नौकरी करते समय गीत के कहने पर और गीत के साथ भारत आती है। भारतीय संस्कृति में वह घुलमिल जाती है। भारत आने के बाद उसकी मदत करनेवाला लडका अबीर उसे रामपूर में उसकी नाना-नानी से मिलाता है। भारत के महत्वपूर्ण शहरों के प्रेक्षणिय स्थल वह देखते है जैसे आगरा का ताजमहल, जयपूर, अजमेर इसी समय में अबीर और सुरैया दोनों भी एक दुसरे के प्रेम में पडते है। शाम के समय दोनो भी रेड वाईन पिते है। दोनो भी नशे में है, ऐसे समय दोनो भी बहक जाते है और दोनो में शरिर संबंध आते है। सबेरे दोनो भी निंद से उठते है, तब दोनो के चेहरे पर कोई भी पछतावा नहीं है। उसके मन में विचार आते है, ''जो हुआ वो गम नहीं, न होता तो गम न था, किसी की जुस्तजू भी नहीं। जो मिला कम मिला, पर एक आरजू पूरी हुई। भविष्य में क्या होगा पता नहीं। वर्तमान में जो है वही जिंदगी थी।''[७] इस प्रकार से सुरैया और अबीर की प्रेमकहानी चरमसिमा तक पहूँच जाती है। दोनो के मन में डर है अपने संप्रदाय का, अपने अपने धर्म का इसीलिए डॉ. अर्जुन चव्हाण कहते है, ''जातीय व्यवस्था हमारे देशवासियों के खून में सदियों से समा गयी है।''[८] सुरैया और अबीर दोनो भी जानते है वे एक दुसरे से शादी नहीं कर सकते। सुरैया का मानना है कि हम दोस्त बनकर जीवनभर रहेंगे। अबीर और सुरैया एक दुसरे से बेपनाह मुहब्बत करते है। राजनीतिक उथल-पुथल, व्हिसा की समस्याएँ, आंतरराष्ट्रीय तनाव, धर्म का,जाति का फिर भी दोनो मित्र बनकर एक दुसरे को हमेशा याद करने की, न भूलने की कसम खाते है। इसीलिए डॉ.कुसुम शर्मा का कहना है, ''पहले जो संघर्ष था, वह भाग्य-नियति से मानव का, फिर संघर्ष के अनेक स्थर आये समाज के भीतर वर्ग और वर्ग संघर्ष, फिर वर्ग के भीतर कुल और कुल का, कुल में परिवार और परिवार का और अंततोगत्वा परिवार के भीतर व्यक्ति और व्यक्ति का संघर्ष।''[९]

लेखिकाने यह उपन्यास दो देशों के बीच हो रहे संघर्ष को उजागर करने के लिए लिखा गया है, उपन्यास में पिछले साठ-सत्तर सालों में भारत और पाकिस्तान के बीच घटी हुई हर स्तर की घटना का बडी ही तटस्थता से चित्रण किया है। भारत-पाक बटवारे के वह कटू अनुभव ही हमारे संघर्ष के कारण है। दो देशों के बीच राजनीतिक, धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक क्षेत्र सहित विश्वस्तर पर घटनेवाली घटनाओं का भी चित्रण किया है। लेखिका का मानना है कि आज विश्वस्तर पर पाकिस्तान को आतंकवादी देश कहा जा रहा है। इसके विपरीत भारत एक अमनप्रिय देश है, इसे शांती चाहिए । यह विभिन्न संस्कृतिवाला परंपराओं का सुंदर देश है।

अंततः कहा जा सकता है कि, प्रस्तुत उपन्यास में लेखिकाने दो देश, दो संस्कृतिया, दो जातियों के बीच होनेवाला संघर्ष और उन संघर्षों के मानव के उपर होनेवाले परिणामों को बेबाक बनकर वर्णन किया है। इससे हिंदू-मुस्लिम दो जातियों में पिछले साठ-सत्तर सालों से संघर्ष ही दिखाई देता है। इसे दूर करना होगा। दोनो देशों में अमन, सुकून, शांती आनी चाहिए । यही प्रयास है।

संदर्भ संकेत -

१. धर्मपाल, नारी एक विवेचन
२. डॉ. कृष्णा अग्निहोत्री, आना इस देश
३. वही
४. वही
५. वही
६. वही
७. वही
८. डॉ.अर्जुन चव्हाण - राजेंद्र यादव के उपन्यासों में मध्यमवर्गीय जीवन
९. डॉ. कुसुम शर्मा - साठोत्तरी उपन्यास विविध प्रयोग

महिला उपन्यासकारों में सास्कृतिक संघर्ष

डॉ. शहनाज एम सय्यद
बळवंत महाविद्यालय, विटा
तहसिल,खानापुर ,जि. सांगली

भारतीय इतिहास के हर युग में नारी की स्थितियाँ बदलती रही है। परिस्थिति तथा समाज जीवनानुसार उसकी छवी दबती और उभरती रही है। परंतु युग चाहे जो भी हो हर युग में उसकी भूमिका महत्त्वपूर्ण रही है। आज २१वी सदी में तो वह अत्यंत महत्त्वपूर्ण बन गई है। आज वह हर प्रकार के रिश्तो को निभाते हुए भी अपना अलग अस्तिव सिध्द करने के लिए कटिबध्द है। शिक्षा, विज्ञान, तकनिक आदि की वजह से नारी की जीवन दृष्टि में काफी बदलाव आ चुके है। इतना ही नहीं उसके सामाजिक संदर्भ बदल रहे है। भारतीय संविधान में भी आज नारी पुरूषों के बराबरी का स्थान प्राप्त कर चुकी है। वह पुरूषों के कंधे से कंधा मिलाकर स्वंय निर्णय लेते हुए जागरूकता और संघर्षशिलता की ओर कदम बढ़ा रही है। हर क्षेत्र में वह नेत्रदिप यश हासिल करने की होड में शामिल है तो फिर साहित्य में क्यौं पिछे रहे। आज वह अपनी कर्मठता से समाज तथा साहित्य को नई दिशा देना चाहती है। इतना ही नहीं हर क्षेत्र में वह अपनी क्षमता सिध्द करना चाहती है।''नारी व्यक्तित्व पर साहित्यकारों ने खूब प्रकाश डाला है परंतु आज भी उसे अपने व्यक्तित्व को विकसित करने के लिए खूब संघर्ष करना पड़ता है। आज भी वह मानवी रूप में देखी नहीं जाती। पुरूष प्रधान संस्कृति, रूढ़ियाँ, परंपराएँ, धर्म और समाज आज भी उसके व्यक्तित्व को रौंदने में योग दे रहे हैं।''[१] परंतु आज इन बातों से संघर्ष कर वह अपना मार्ग स्वंय ढूँढती नजर आ रही है।

२१ वी सदी का नारी लेखन सामाजिक चेतना का वाहक बना है। आज नारी स्वतंत्रता की पक्षधर है। वह परंपरागत मूल्यों की अपेक्षा नए सामाजिक मूल्यों को स्वीकार कर रही है। उसमें समाज की गलत रूढ़ियों के खिलाफ भी और अपने उद्वेष पूर्ति के लिए भी विद्रोह करने की क्षमता आ गई है। रूढ़ि, परंपरा, धर्म, जातियाँ आदि की मर्यादा को छोडकर वह अपना रास्ता स्वयं चुनकर आगे बढ़ना चाहती है। आज महिला उपन्यासकार नारी को सामाजिक, राजनैतिक, आर्थिक, शारीरिक और मानसिक शोषण से मुक्ती का मार्ग दिखाकर स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण के लिए प्रोत्साहित कर रही है।

२१ वी सदी की अपनी एक अलग पहचान है, जिसमें अनेक शंकाएँ, छटपटाहट, खीज, क्षोभ आदि विविध रूप में व्यक्त हो रही है। आज प्रेममूल्य की सार्थकता खत्म होती नजर आ रही है। प्रेम के नाम पर ठगना, स्वार्थ समाप्त होते ही छोड देना, छोटी-छोटी अनबन पर आत्महत्या, माँ-बाप को बोझ समझना, मूल्यों की दरकर और टूटन, अर्थमूल्य का वर्चस्व आदि अनेक समस्याएँ सामने आ रही है, जो उपन्यासों में सशक्त रूप में व्यक्त हो रही है। इन उपन्यासों में समाज का स्पष्ट प्रतिबिंब अपनी कमजोरी और शक्तियों के साथ व्यक्त हो रहा है। इस संदर्भ में ज्योतिश ज्योषी लिखते है-'' हिंदी उपन्यासकार इस सच को समझ पा रहे हैं कि उपन्यास का अपने समय में होना सबसे ज्यादा आवश्यक है और जबवह अपने समय में होगा, तब ही उसमें समय को पार कर आगे जाने की संभावना होगी''[२]आज उपन्यासों के केंद्र में स्त्री संघर्ष, दलित संघर्ष, आदिवासी संघर्ष, उत्तर आधुनिक संघर्ष, राजनीतिक और सांप्रदायिक संघर्ष उजागर हो रहे है। जिस में समाज को स्वस्थ्य दिशा देने के लिए स्त्री संघर्ष आवश्यक है। जिसे पुरूषो के साथ महिला लेखिकाएँ अत्याधिक सच्चाई और संवेदनशीलता, तथा निर्भयता के साथ लेखन करती दिखाई दे रही हैं। महिला उपन्यासकारों के क्रांतिकारी आगमन से हिंदी उपन्यास में नया सृजनशील मोड आया है। इन लेखिकाओंने सदियों से प्रताडित नारी जीवन की उसके व्याथा के साथ समय के बदलते स्वरूप में चित्रण किया है। नारी शोषण अलग-अलग रूप में हर देश में होता ही रहता है। परंतु आज भी भारतीय नारी रूढ़ि एवं परंपराओं के जाल से स्वयंम को मुक्त नहीं करा पाई है, बल्कि इससे दामन छुडानेके लिए छटपटा रही है। नारी अपने परिवार को आर्थिकरूप से सहारा देती है। परंतु घर में उसकी स्थिति सुधरी नहीं है। बाहर चाहे वह शान से घुमे, अफसर बने, बिजनेस सम्भाले परंतु घर में घरेलु हिंसा, अपमान का सामना करना ही पडता है।नारी शोषण का प्रमुख कारण पुरूष का अंह एवं अपना वर्चस्व बनाये रखने की मानसिकता है। यह सत्य है कि ज्यादातर नारी का शोषण परिवार के सदस्यों द्वरा ही होता है।जिसका

वर्णन महिला उपन्यासकारों ने अपने उपन्यासों में किया है। इन के केंद्र में नारी है, जिसमें घर, समाज, परिवार, यौन संबंध,प्रेम, संत्रास, घुटन, टुटन आदि को अत्यंत सरल तरीके से अभिव्यक्त किया है। आज नारी हर क्षेत्र में काम करती नजर आ रही है, उसकी स्वतंत्रता के मायने भी आज बदले हुए है फिर भी घर, परिवार ही उसकी सबसे बडी समस्या है तो दूसरी ओर समाधान भी वहीं है।

वास्तव में २० वी सदी का अंतिम दौर तथा २१वी सदी के प्रारंभ में मन्नु भंडारी का 'आपका बंटी', कृष्णा सोबती 'मित्रो मरजानी', 'डार से बिछुडी' 'सुरजमुखी अँधरे के', शशिप्रभा शास्त्री 'नावें' ममता कालिया 'बेघर', 'नमक दर नमक', मृदुला गर्ग 'उसके हिस्से की धूप' 'वंशज' 'चित्तकोबरा', कमलेश बक्शी 'सुरंग के बाहर', सुर्यबाला 'सुबह का इंतजार' दीप्ति खंडेलवाल 'नारी मन', निरूपमा सेवती 'इकने के पार', शुभा शर्मा 'एक औरत की जिंदगी', जया जादवानी 'कुछ छुट जाता है', मैत्रिय पुष्पा 'विजन', अल्मा कबुतरी', 'कहीं ईसुरी फाग', 'तिरोहित', 'इदन्नमय', मधु कांकारिया 'सेज पर संस्कृत', प्रभा खेतान 'छिन्न मस्ता', 'अपने अपने चहेरे', चंद्रकांता 'बाकी सब खैरियत है', नासिरा शर्मा 'शाल्मली', 'ठीकरे की मंगनी', रजनी गुप्ता 'कहीं कुछ और', शुभा वर्मा 'सुभान तेरी कुदरत', सुश्री शरद सिंह 'पिछले पन्ने की औरते' आदि अनेक उपन्यासों में व्यवस्था की विसंगतियाँ, विरोध के रूप में नारी विमर्ष में उभर आया है। लेखिकाएँ मध्ययुगीन आदर्श की सीमा को तोडकर कमर कसकर खडी हो चुकी है और समाज व्यवस्था द्वरा अपने शोषण को पहचानते हुए वे उस का मुखर विरोध कर रही हैं

घरेलु हिंसा, यौन उत्पीडन, दहेज समस्या, बलात्कार आदि अनेक समस्याओंका आज खुलकर वर्णन किया जा रहा हैं। मैत्रिय पुष्पा का उपन्यास 'इदन्नमा' की प्रमुख पात्र मन्दाकिनी न केवल परिवार और समाज द्वरा स्त्री के लिए निर्मित जकडनों को तोड़ती है, अपितु शोषण के विरूध्द डटकर खडी होती है। अलमा कबूतरी की भूरीबाई, अल्मा अनेकोंबार यौन शोषण का शिकार होती है। परंतु अल्मा अपने परिवेश से संघर्ष करती हुई सत्तापीठ तक जाने में समर्थ होती है। 'विजन' उपन्यास में उच्चशिक्षित डॉ. आभा और डॉ. नेहा का संघर्ष समाज या अपने ही परिवार के खिलाफ निरंतर जारी है। जब डॉ. मुकुल डॉ. आभा से शादी करता है और हनीमून के संदर्भ को लेकर ही संघर्ष उत्पन्न होता है तो डॉ. मुकुल डॉ. आभा की पीटाई तक कर देता है। यही है उच्च शिक्षा विभूषितो का महान कार्य। डॉ. आभा को अपमाणित किया जाता है। उसकी सारी सुविधाएँ खत्म कर दी जाती है। तब डॉ. नेहा इस संदर्भ में कहती हैं 'बलात्कार कहाँ रूकता है आभा दी? मेरा निराश मन कहता है, औरत रहेगी, तब तक बलात्कार रहेगा। हाँ इतना जरूर है वह लड़ लड़कर हारेगी, हार-हार कर जीतेगी या नहीं मगर लड़ती रहेगी। यह संघर्ष अनन्त काल से चलता आया है, चलता रहेगा आभा दी....।'[३] इनकी रचनाओं में स्त्री संघर्ष मुखर है। प्रभा खेतान के उपन्यासों में नारी दर्शन प्रखरता से स्पष्ट होता है। 'अपने अपने चहरे' उपन्यास में स्त्री पीड़ा और ठीस को वाणी मिली है। चित्रा मुद्गल का 'आवा' उपन्यास में नारी विमर्श देखने मिलता है। इस में नारी जीवन से जुडी कई समस्याओं का अंकन है। इस की नायिका निमिता का जीवन संघर्ष, घुटन भरे मध्यम वर्गीय परिवार से शुरू होता है जो महानगर के दहकते हुए परिवेश में आकर स्वंयम को तपाकर तैयार करती है। कुसुम अंसल ने अपने उपन्यास 'तापसी' में विधवाओं के शारीरिक और मानसिक पीड़ा शोषण को वाणी दी है। आज भी विधवाओं की जीवन शैली में कोई सुधार नहीं हुआ है। तीर्थ, धर्म और विधवा जीवन को दृष्टी में रखकर लिखा गया यह उपन्यास केवल विधवाओं की चीख है। क्योंकि वह अपने घरों में भी ठगी जाती है तो बैकुठ के नाम पर भी पंडो-पुजारियों के हवस का शिकार बनती है। इसमें धर्म, मंदिरों में जो पाखण्ड हो रहा है उसका कुशलता से चित्रण हुआ है। अलका सरावगी का 'शेष कादंबरी' में नारी पर चिंतन करते हुए उसकी घुटनभरी जिंदगी को अभिव्यक्त किया है। कृष्णा अग्निहोत्री के 'मैं अपराधी हूँ' में नारी जीवन में शिक्षा से आए परिवर्तन को चित्रित किया है। इसके नारी पात्र साहसी बनकर अन्याय के प्रति विद्रोह करते है। ममता कालिया 'एक पत्नी के नोट्स' में पति पत्नी के दाम्पत्य संबंधों का पुनर्निरीक्षण करते हुए, प्रश्न उठाती है कि क्या पति-पत्नी का संबंध मात्र सैक्स पर ही आधारित है? क्या केवल शारीरिक है, मानसिक नहीं । क्या पति-पत्नी के मध्य आपसी समझ और आत्मीयता दाम्पत्य का आधार नहीं हो सकता? गीतांजली श्री का उपन्यास 'तिरोहित' स्त्री विमर्श पर नये तेवर प्रस्तुत करता है। इस में ओम बाबू की क्रियाओं, प्रतिक्रियाओं, क्रूरताओं, वचन भंगिमाओं से गुजरते हुए अनेक सवाल उभरते है कि क्यों पुरूष मन में स्त्री को लेकर इतनी शंका, घृणा और हिंसा है। इसमें स्त्री शोषण के ज्वलंत मुद्दो को उठाया

गया है।वास्तव मेंस्त्री के यौन शोषण का मूल कारण है स्त्रियों के प्रति अनादर भाव। हमारे धर्म ग्रंथ एक ओर धर्म सदाचार, मूल्यों की बातें करते है तो दूसरी ओर स्त्रियों की अवहेलना, शोषण, उत्पीडन। जिसे आज की लेखिकाओं ने खुल कर रेखाकिंत किया है। इस संदर्भ में नमिता जी कहती है-' इक्कीसवी सदी के मुहाने पर खडे हमारे समाज को आज भी अनगिनत पारों की जरूरत है। बस फर्क इतना ही है कि अब जो पारो आए तो आजादी की उडान में विचारों के पंख हो, स्त्री जीवन के हर पहलु के बारे में बेबाकी और साहस के साथ लिखने वाली'[४]

डॉ. वीरेन्द्र सिंह यादव कहते हैं- 'साहित्य के माध्यम से लेखिकाओं ने अपने फैसले औचित्य एवं विवेकपूर्ण ढंग से खुद निर्णय लेने का सामर्थ्य रखनेवाली आत्मसजग स्त्री की छवि को उभारा एवं उकेरा है।'[५] पहले भी स्त्री लेखन में नारी के समस्याओं, उसकी सहनशीलता एवं बेबसी आदि को चित्रित किया जाता था। आज की सदी में भी उसके समस्याओं को ही उजागर किया जाता है। फर्क सिर्फ इतना है कि आज की यह स्त्री दुःख, उपेक्षा, अपमान के कारण सिमटती सिकुडती नहीं बल्कि पारंपारिक सीमाओं का उल्लघन कर वह अपनी राह खुद बनाने में विश्वास रखती है। आज भी नारी पर विभिन्न प्रकार के अत्याचार हो रहे है, पंरतु अत्याचार सहना अपनी नियति है, इस मानसिकता में अब परिवर्तन हो रहा है। डॉ. किरण बाला अरोरा कहती हैं- सभ्यता एंव सस्कृति का विकास वस्तुतः नारी के विकास से ही संबंधित है। इसलिए जीवन पर स्नेह सलील धारा बनकर बरसने वाली नारी साहित्यकारों की लेखनी से अनेक आकृतियों में अंकित होती रही है। स्त्री रात का तारा है तो प्रभात का हीरा है। वह तो ओस का कण है जिससे काँटो का मुँह भी हीरों से भर जाता है।[६] वास्तव में नारी धरती की तरह सर्वहार, प्रेम, करूणा की मूर्ति है। परंतु शताब्दियों से पुरूष की अपेक्षा दोयम दर्जे की या गई बीती अवस्था में रहने को बाध्य हुई। धीरे-धीरे समय ने करवट बदली। सदियों से दबी-कुचली नारी ने आज जागृत होकर अँगडाई ली है। उसे अपनी स्वतंत्रता का बोध हुआ है। इसिलिए वह आज नारी जाति के उत्थान, विकास के प्रति सजग हुई है। आज वह फिनिक्स के समान राख से अंगारा बन ज्योति रूप धारण कर चमकने की कोशिश कर रही है।

निष्कर्ष रूप में कहा जा सकता है कि समकालीन समाज को नारी यह बतलाना चाहती है कि नारी का व्यक्तित्व खंडित नहीं है। घर परिवार की नींव नारी हैं, घर उसका सुरक्षा कवच है। वह अपने दायित्व, मानव करूणा एंव सहानुभूति की ममतामयी आँच में स्वंय को भूलाकर दूसरों के लिए कार्य करती रहती है। इसलिए समाज उसके इस दायित्व को समझे और उसके अस्तित्व समर्पण को महत्त्व दे। शिक्षा और नारी चिंतन के फलस्वरूप उसकी स्थिति में काफी परिवर्तन हो रहा है। बौध्दिक क्षमताओं के विकसित हो जाने के कारण नारी आपनी प्रगति का मार्ग स्वयं प्रशस्त कर रही है। वर्तमान स्त्री लेखन केवल समाज, संस्कृति, राजनीति, धर्मनीति और स्त्री के संबंध में बने मिथ को तोड रहा है बल्कि वह आधुनिकता और उत्तर आधुनिकता के नाम पर फैलाई जा रहे अराजक सांस्कृतिवाद को भी भली भाँति समझता है। भविष्य में महिला लेखन न केवल नये विषयों की तलाश करेगा बल्कि उसे अपनी अलग अभिव्याक्ति और नयी भाषा भी देगा।

संदर्भ सूची

१. डॉ.जयादेवी घोरपडे साठोत्तर हिंदी उपन्यासों में परिवर्तित नारी जीवन मूल्य २२
२. ज्योतिश ज्योषी उपन्यास की समकालीनता २२७
३. मैत्रिय पुष्पा विजन १५६
४. नमिता इंडिया टुडे २४ अगस्त २०११
५. डॉ.वीरेन्द्र सिंह यादव महिला कथाकारों के उपन्यासों में समय, समाज और संवेदना ३२
६. डॉ.किरणबाला उरोडा साठोत्तर हिंदी उपन्यासों में नारी

आधुनिक हिंदी उपन्यासों में चित्रित लोकसांस्कृतिक जीवन-संघर्ष के विशेष संदर्भ में

डॉ.प्रकाश शंकरराव चिकुर्डेकर
सहयोगी प्राध्यापक एवं शोध -निर्देशक,
यशवंतराव चव्हाण वारणा महाविद्यालय ,
वारणानगर, जिला-कोल्हापुर ।
ई-मेल-prakashchikurdekar@yahoo.com

प्रस्तावना :-

भारत वर्ष की अधिकतर आबादी देहातों में बसी है । ग्राम-संस्कृति में अपनी मिट्टी की सोंधी गंध होती है जो शहरी एवं महानगरीय संस्कृति में नहीं मिलती । हिंदी उपन्यासकारों ने ग्राम-जीवन को सूत्र मानकर लिखे उपन्यास ग्राम-संस्कृति के विभिन्न अंगों का परिचय कराते हैं ।लोकगीत ग्राम-संस्कृति के सांस्कृतिक पक्ष की वह कड़ी है जो ग्रामीण स्त्री-पुरूष, युवक-युवतियों का केवल बाह्य रूप ही रूपायित नहीं करता तो मानसिक पक्ष भी सामने रखता है । इस कारण ही लोकसाहित्य में लोकगीतों का स्थान अक्षुण्ण है तो लोकजीवन में लोकसाहित्य का महत्व अनन्यसाधारण है । लोकसाहित्य और लोकजीवन के पारस्परिकसंबंधी डॉ. वेदप्रकाश अमिताभ के विचार हैं-''लोकसाहित्य सहज और लोकजीवन से निथरे हुए अनुभवों और जीवन सत्यों पर केंद्रित होता है।'' अतः ग्रामीण संस्कृति की पहचान लोकसाहित्य कराता है । भारतीय ग्राम-संस्कृति तो लोकगीतों की उर्वर भूमि है । अतः आज शहर एवं महानगर देहातों में और देहात शहर एवं महानगरमें बसा है । परिणामतः सांस्कृतिक जीवनमें संघर्ष परिलक्षित होता है। इस शोध-प्रपत्र मेंग्राम-जीवन केंद्रित हिंदी उपन्यासों में चित्रित उत्पन्न संघर्ष और परंपरांसे चले लोकगीतों का अनुशीलन किया है जो इस तरह है-

विभिन्न संस्कार और लोकगीत :-

भारतीय ग्राम-जीवन में जन्म, विवाह तथा तिलक संस्कार के समय लोकगीत गाने की परंपरा है । विवेच्य काल के ग्रामीण हिंदी उपन्यासों में तिलक प्रथा के समय माता दाई का गीत, जेवनार गीत, मंगल गीत तथा गना गीत गाती स्त्रियों का चित्रण मिलता है । अधिकतर विवाह के समय मांडो गीत, हल्दी गीत, चुमावन गीत, मंगल गीत, माटी फोड़ने समय का गीत, द्वार-पूजा गीत, कन्यादान गीत तथा डाल-पूजा का गीत उत्साह से गाती स्त्रियां परिलक्षित होती हैं । उपन्यासकार ग्रामीण औरतों का उल्लास हास-परिहास, विनोद, प्रताडना एवं व्यंग्य के साथ गाए जानेवाले गीतों द्वारा पूरी ग्राम-संस्कृति गले से उतारते हैं जिससे समारोह की गरिमा बढ़ती है ।

डॉ. विवेकी राय कृत 'सोनामाटी' उपन्यास में रामरूप की बेटी कमली के तिलक एवं विवाह के समय तथा जमींदार हनुमानप्रसाद के बेटे भुवनेश्वर की शादी के समय गांव की स्त्रियां लोकगीत गाती हैं । रामरूप की बेटी कमली के तिलक प्रसंग पर ब्राह्मणियों ने गाया मंगल गीत दृष्टव्य है-

''ई जनि जनिहो समधी आंगन छोटे बाड़े
अंगना के मालिक हवें रघुनाथ बाबू
तिलक लीहें नव लाख जी।''[1]

तिलक प्रसंग पर गांव की स्त्रियां एक-दूसरे को चुन्नौतियां देकर गीत गाती हैं । इन गीतों में विभिन्न रस्म-रिवाजों का महत्व अधोरेखित होता है । भुवनेश्वर की शादी में कन्या-दान प्रसंग पर गाया गीत भावविभोर करता है । विशेषतः पिता और बेटी के हृदय की दशा चित्रित करने वाले विदाई गीत अनूठे एवं यादगार लोकगीत हैं । कमलाकांत त्रिपाठी कृत 'बेदखल' उपन्यास में शालीग्राम का बेटा रामहित दूसरी शादी करके पत्नी के साथ घर आता है तब घर की स्त्रियां गीत गाती हुई दुल्हन को इक्के से उतार कर परछन की रस्म पूरी करती हैं । शालीग्राम का नातिन मथुरा की शादी के वक्त भी रिश्ते की और गांव की औरते हंसी-मजाक एवं चुहलबाजी करती गीत गाती हैं । 'डूब' उपन्यास के किसान अनेकसिंह की शादी के समय गोराबाई बन्ना गीत गाती हैं । गोराबाई को अन्य स्त्रियां साथ देती हैं

। 'अग्नीबीज' उपन्यास में साधू काका की बेटी श्यामा के विवाह के समय विभिन्न रस्मों पर गाए जानेवाले गीतों का वर्णन अधिक मिलता है । दुलरा आजी मातृपूजन के समय गीत गाती है तो नववधू के हृदय में विरह भाव निर्माण होता है ।

''आट न छोड़ लूं, मैं पाट न छोड़ लूं
छोड़ा लूं मयरिया की गोद
रहि से धुरा के कारण बाबा
छोड़ लूं मैं देस तिहार'।'[२]

ग्रामीण जन-जीवन में जन्म संस्कार के समय भी गीत गाए जाते हैं । मैत्रेयी पुष्पा कृत 'चाक' उपन्यास के नंबरदार के भतीजे भवानीदास के पोते के चरूए उत्सव के समय खेरापतिन दादी उत्साह से गीत गाती है जो लोकगीतों का अनूठा उदाहरण है-

''राजा हो मेरे राजा, अरे तुम महाराज न हो,
राजा हमें हैं तिलरिया की सार,
तिलरि गढ़वाओ, चुनरि रंगवाओ न हो .....
रानी हो मेरी रानी, अरे तुम महारानी न हो।'' [३]

इससे विदित होता है कि ग्रामीण जीवन में जन्म तथा विवाह जैसे आनंद के क्षणों में लोकगीत गाने की परंपरा है ।

तीज-पर्व-त्यौहार और लोकगीत :-

भारतीय समाज जीवन का अभिन्न अंग यहां के तीज-पर्व-त्यौहार हैं । ग्रामीण लोग भी पूरे आनंद और अनुष्ठान के साथ तीज-पर्व-त्यौहार मनाते हैं । अपने परिवार एवं साथी सहेलियों के साथ पर्व-तीज-त्यौहार मनाने वाले ग्रामीण लोग अच्छा-खासा वस्त्राभूषण करके तथा भोजन बनाकर मन की भावनाएं गीतों द्वारा व्यक्त करते हैं । विशेषतः ग्रामीण स्त्रियां इस दृष्टि से अग्रेसर नजर आती हैं । ग्रामीण जीवन केंद्रित हिंदी उपन्यासों में पर्व-तीज-त्यौहार के समय गाए जाने वाले लोकगीतों का चित्रण पर्याप्त मात्रा में मिलता हैं ।

मैत्रेयी पुष्पा कृत 'चाक' उपन्यास में ग्रामीण जीवन में सामुहिक रूप से स्त्रियों द्वारा गाए जानेवाले सावन गीत, संक्रात गीत, होली गीत, चट्टा चौथ गीत तथा आखर गीत जैसे लोकगीतों का चित्रण मिलता है । इन गीतों में से अधिकतर गीत संबंधित तीज-पर्व-त्यौहार का स्वरूप कथा द्वारा बताते हैं । प्रस्तुत उपन्यास में सावन महीने में अतरपुर गांव के किसान गजाधरसिंह के ओसारे पर सामुहिक रूप से तथा चिकाड़ा एवं ढोलक के ताल पर ढोला गाती स्त्रियां का चित्रण है । उपन्यास की नायिका सारंग ने महीन आवाज में गाया होली गीत दृष्टव्य है-

''समहे की लाज गहो गोरी, समहे की .....
नाक नथुनियां मो पै हति नॉय,
तो क्या रे पहरि खेलूं होरी समहे की .....
अब कें तो गोरी तुम यों ही हंस खेलो,
तो फिर कें गढाय दूं दो जोड़ी समहे की ....।''[४]

स्पष्ट है कि लोकगीत मानव को लुभाता है । सारंग द्वारा बिना ताल एवं लय के साथ गाया गीत सभियों को लुभाता है । होली गीत के बाद संघर्षशील सारंग महसूस करती है कि उसका हौसला बढ़ा है । 'सोनामाटी' उपन्यास में होली गानेवाले ग्रामीणों का चित्रण अधिक मिलता है । होली के त्यौहार पर रंगों में रंगे किसान दल बनाकर गीत गाते हैं । तो कई किसान फागुन तथा चैत महीने में गेहूं-चना की फसल काटते-काटते होली गाते हैं । डॉ.कमलाकांत त्रिपाठी कृत 'बेदखल' उपन्यास में गारी गीत, फगुआ गीत और कजरी गीत का चित्रण मिलता है। बिसौली गांव की लड़की जब ससुराल जाती है तब आस-पड़ोस की स्त्रियां एवं लड़कियां रात्रि के समय ओसारे पर बैठकर गारी गाती हैं । गुड़ियां के त्यौहार के समय बिसौली गांव की लड़कियां गुड़ियां फेंकने के बाद झुंड बनाकर कजरी गाती हैं। प्रस्तुत उपन्यास में

किसान आंदोलन हेतु पैदल चलनेवाले किसान आंदोलन को पर्व मानकर उत्साह बरकरार रखने के लिए फगुआ गाते हैं । इससे स्पष्ट होता है कि पर्व-त्यौहार एवं उत्सव की रौनक लोकगीतों के कारण अधिक बढ़ती है ।

कृषि- कार्य और लोकगीत :-

कृषक संस्कृति में प्रकृति को अनन्यसाधारण महत्व है । किसान सहज चलती हवा, बूंदा-बूंदी, भरा खलिहान, बोआई तथा कटाई के लिए अच्छा मौसम देखकर उमंग के साथ गीत गाते हैं । १९८० के बाद के ग्राम-जीवन केंद्रित हिंदी उपन्यासों में बारहमासा, होली गीत, फसल गीत तथा कहरवां गीत गानेवाले किसानों का चित्रण दृष्टिगोचर होता है । डॉ. कमलाकांत त्रिपाठी कृत 'बेदखल' उपन्यास का खलिहान पर सोया सूचित भरा खलिहान और ओसाने लायक हवा देखकर बारामासा गाता है-

"ऊधो हो कन्हैया कब घर अइहैं, कब अइहैं कन्त हमार ।
चंदन अगरा सुभावन सुभकर मास असाढ़ ।
मंगियान एंगुरा झुराने कोउ नहिं देखनहार ।
सावन रिमझिम बिरह गढ़ाने ई दुख सहा नजाई ।"[५]

इससे विदित होता है कि ग्राम-जीवन में परिलक्षित होते गीतों में एक ओर गीत गानेवाले किसान के मन की उमंग तो व्यक्त होती है, तो दूसरी ओर शोषित व्यवस्था से पस्त मानसिकता एवं उकताहट सामने आती है । 'सोनामाटी' उपन्यास में महुआरी गांव के किसान गेंहू-चने की फसल काटते वक्त होली गाते हैं तथा बोआई के समय हलवाहे कहरवां गाते हैं।

निष्कर्ष :-

ग्रामीण जन-जीवन का अभिन्न अंग लोकगीत दृष्टिगोचर होते हैं । लोकगीत संबंधित अंचल का परिचय कराते हैं । गांवों में अधिकतर लोकगीत पर्व-तीज-त्यौहारों के समय, विभिन्न संस्कारों के समय एवं श्रम परिहार हेतु उत्साह के साथ गाए जाते हैं । लोकगीत एक ओर समारोह की गरिमा बढ़ाते हैं तो दूसरी ओर ग्राम जीवन में एकात्मता निर्माण करने में महज-भूमिका निभाते हैं । ग्राम जीवन में संगीत साधनों के साथ गाए जानेवाले लोकगीत और इन साधनों के बगैर गाए जानेवाले लोकगीत भी परिलक्षित होते हैं ।गांव की स्त्रियां मन की उमंग व्यक्त करने हेतु, तो अधिकतर पुरूष श्रमपरिहार एवं हृदय के भाव उद्घाटित करने हेतु लोकगीत गाते हैं । सवाल-जवाब एवं कथात्मक शैली के लोकगीत श्रोतागणों को आत्मविभोर करते हैं ।अतः ग्रामीण हिंदी उपन्यासों में चित्रित लोकगीतों की अपनी एक विशिष्ट पहचान हैं । ग्राम-जीवन केंद्रित हिंदी उपन्यासों में चित्रित सांस्कृतिक संघर्ष के इस युग में परंपरांसे चले लोकगीतों को बनाऐं और बचाऐं रखने की कोशिश ग्रामीण जन कर रहें हैं।

संदर्भ :-

१. डॉ. विवेकी राय, सोनामाटी, पृ. १३८
२. मार्कण्डेय, अग्नीबीज, पृ. १६९
३. मैत्रेयी पुष्पा, चाक, पृ. ३७३
४. वही, पृ. ८३
५. डॉ. कमलाकांत त्रिपाठी, बेदखल, पृ. ६०

'चलती चाकी' में सांस्कृतिक जीवन की दाहकता का चित्रण''

प्रा.सतीश कृष्णात पाटील-कोले
आर्टस् ॲण्ड कॉमर्स कॉलेज, कडेपुर,
जिला - सांगली

इक्कीसवीं सदी का साहित्य अपने समय के साथ यथार्थ की धरातलता पर खरा उतरता दिखाई दे रहा है। समाज में जो घटीत हो रहा है उसे बिना संकोच से साहित्य में उतारने का प्रयास लेखक कर रहे हैं। आज का लेखक उन कटु सच्चाईयों से रूबरू होता दिखाई दे रहा है। जो प्रासंगिक है । ऐसा कहा जाता है कि साहित्य को या रचना को कल्पना का सहारा लिए बिना वह पूरा नहीं होता । लेकिन आज का साहित्य कल्पना के साथ-साथ समाज की वास्तविकता को साहित्य के माध्यम से अभिव्यक्त करने का प्रयास कर रहा है। समाज में जिन सामाजिक मूल्यों की गिरावट हुई है उन मूल्यों का संवर्धन साहित्य के माध्यम से करके, समाज मन को नया संदेश देने का प्रयास हो रहा है। इसी तरह का साहित्य निर्माण करने का प्रयास आज के समकालीन कथाकार, उपन्यासकार, पत्रकार, लेखक सूर्यनाथ सिंह कर रहे हैं। लेखक सूर्यनाथ सिंह 'जनसत्ता' नामक वर्तमान पत्र के सहाय्यक संपादक के पद पर काम कर रहे हैं। इससे आज के ज्वलंत प्रश्नों को तथा समाज में स्थित विषमताओं को देख रहे हैं। उन विषमताओं तथा समस्याओं को पाठकों के सामने लाने का प्रयास साहित्य के जरिए कर रहे हैं।

सन २०१३ में प्रकाशित सूर्यनाथ सिंहजी का उपन्यास 'चलती चाकी' में समकालीन समाज की समस्याएँ तथा जातीय संघर्ष को चित्रित करने का प्रयास किया है। जिसे देश की जनता हर दिन भुगत रही है। 'चलती चाकी' में समाज की विसंगतियों को तथा विषमताओं को सामाजिक तथा राजनीतिक दृष्टि से व्यक्त करते हैं। आज देश का हर आदमी अमन और शांती चाहता है। लेकिन गंदी राजनीति से समाज का शोषण, देश में हो रहे आतंकी हमलें और जातिवादी नुख्से से आम आदमी का जीवन कितना असुरक्षित है इसका वर्णन प्रस्तुत उपन्यास में किया है। यह उपन्यास त्रासद उपन्यास है। यह एक बहुवचनात्मक पाठ का उपन्यास है; जिसमें न जाने कितने 'निशांत' जो इस उपन्यास का नायक है, वो जीवन की विषमताओं, चिंताओं, समस्याओं में पिसकर त्रासद जीवन जीते हैं। कृष्णदत्त पालीवाल कहते हैं कि ''इसमें हिंदुस्थान की पुलिस का बर्बर चरित्र बखूबी उजागर हुआ है। पारिवारिक यातना का चित्रण लेखक ने बहुत अच्छा किया है। उपन्यास में समसामायिक राजनीति के तमाम दांवपेच हैं। कहीं कहीं लोकमन के चित्र भी उभारते हैं। जातिवाद कुरीति पर उपन्यास में प्रमुखता से प्रहार है। मुख्य पात्र शेतानंद बहुत ही जीवंत चरित्र है और यह उसी पीडा की कथा है।''[१] प्रस्तुत उपन्यास में भारत की संस्कृति एकता तथा उसके महत्व को ठेस पहुँचने का प्रयास हो रहा है। इसमें अनैतिक मूल्यों के विरूध्द संघर्ष दिखाई देता है।पुलिस की वर्णन से यह पता चलता है कि यहां नैतिक मूल्यों का ऱ्हास है। इस पुलिसी अत्याचार के खिलाफ आम आदमी संघर्ष कर रहा है। श्वेतानंद इसी का उदाहरण है।

हम जानते है कि आतंकवाद से कश्मीर की स्थिति क्या है। वहां की अमन और शांती बिखर चुकी है। वहां का हर आदमी आतंकी हमलों से झूज रहा है। वहां का हर आम आदमी अपने को असुरक्षित महसूस कर रहा है। एक तरफ आतंकी हमले और दूसरी तरफ पुलिसिया अत्याचार। इन दोनों के बीच जनता पीस रही है। समाज की इस चाकी में श्वेतानंद की तरह अनेक लोग पीस रहे हैं। श्वेतानंद पुलिसिया आतंक का शिकार है। सुरक्षा के नामपर दुनियाभर में पुलिस और सुरक्षा बलों को मिले अधिकारों का परिणाम बहुत ही बुरा रहा है। गंदी राजनीति के शिकार बने श्वेतानंद को दहशतवादी ठहराते हैं। उन्हें गिरफ्तार करके पुलिस के हिरासत में लाया जाता है। जहां पुलिस के भ्रष्ट और क्रुर कर्मचारी श्वेतानंद को मुस्लिम दहशतवादी बनाने के लिए उसका खतना करते हैं। इस दृष्य को बहुत ही भयावहता से वर्णित करते हुए लेखक सूर्यनाथ सिंह ने लिखा है कि ''श्वेतानंद खून के लिथडे दर्द से तिलतिलाते - छटपटाते रहे। कोठरी में बीमार सा पीला बल्ब जल रहा था। बडी तोंदवाला एक सिपाही जो थानेदार को गिलास भर कर दे रहा था, लडखडाते हुए उठा डंडा उठाया और ताबडतोब श्वेतानंद पर चलाने लगा। कुछ बोल नहीं पा रहा था।''[२] यह भयावह दृष्य सोचने को विवश करता है कि जहां पुरूष सुरक्षित नहीं है, वहां स्त्रियों की क्या दशा होगी।

पुलिस अपनी नाकामी से किसी पर भी जातीय निशाना लगाकर आतंकवादी घोषित करते हैं। ऐसा जातिवादी संघर्ष आज देश के हर कोने में दिखाई दे रहा है।

गांव के जमींदार राजनारायण सिंह श्वेतानंद की प्रतिष्ठा और प्रसिध्दी का नाजायज फायदा उठाना चाहता है। विधानसभा के चुनाव में एक दल विशेष के प्रत्याशी के पक्ष में वह श्वेतानंद से चुनाव का प्रचार करवाना चाहता हैं, पर श्वेतानंद ऐसा करने से साफ इनकार कर देता है। इससे राजनारायण सिंह के अहं को ठेस लगती है। वह उपर से तो मुस्कुरा कर श्वेतानंद से विदा लेता है, पर भीतर से घायल सर्प की तरह फुफकारने लगता है। उसी इलाके के थानेदार का दरोगा राजनारायण सिंह का दूर का रिश्तेदार है। राजनारायण सिंह अपनी गंदी राजनीति दरोगा के साथ मिल जुलकर झूठे मुकदमें लगाकर श्वेतानंद के खिलाफ षडयंत्र रचता है। और पाकिस्तानी जासूस होने का आरोप लगाकर उन्हें गिरफ्तार करता है। इससे पुलिस की बर्बरता तो दिखाई देती है, साथ ही न्याय-अन्याय नहीं देखती अपने रिश्तेदारों की सिफारशें देखती हैं। इस घटना से श्वेतानंद को जीवन में बडा बदलाव नजर आता है तथा देश की राजनीतिक परिस्थिति का परिचय होता है। श्वेतानंद यह पात्र देश के उन नागरिकों का पात्र है जो इस यातना को स्वयं परिचित है। देश की युवा पीढी आज इसी परिस्थिति से संघर्ष कर रही है। यह संघर्ष एक जाति से दूसरे जाति के खिलाफ नहीं है तो इस देश की सांस्कृतिकता का संघर्ष है।

'चलती चाकी' में राजनीति की तरह पारिवारिक और सामाजिक समस्याओं को उजागर किया है । शहरी और ग्रामीण जीवन तथा मध्यमवर्गीय और उच्चवर्गीय जीवन का चित्रण संघर्षमय दिखाया है। मध्यमवर्गीय जीवन जी रहे श्वेतानंद अपनी पत्नी, बच्चे तथा घर दुआर छोडकर गांवों में जाकर गांवों का ढाँचा बदलना चाहते हैं। पहले से उनके मस्तिष्क में समाज में बदलाव लाना तथा समाज कल्याण के लिए मिसाल कायम करने का संकल्प करना या समाज कल्याणकारी योजनाओं को प्रत्यक्ष रूप में स्थापित करना उनका मानस था। ग्रामीण जीवन की यथार्थवादी समस्याओं तथा स्थितियों में सुधार लाना श्वेतानंद का प्रयास रहा है। आधुनिक तकनीकी से बुंद सिंचाई करके उपलब्ध पानी से अधिक से अधिक सिंचाई की तरकीब वह लोगों में रूझाने का प्रयास करता है। श्वेतानंद समाज सेवा में समर्पित होकर गाँव - गाँव घुम रहे हैं। श्वेतानंद में जाती का भेदभाव नहीं है। हरिजन के घर खाते हैं। सोचते है कि जातिवाद ने समाज को चमार, बामन, अत्री, अहीर, गंडेर में बाँट दिया है। लेकिन इस स्थिति को बदलना है। यहां श्वेतानंद समाज में स्थित जातिवादी भावनाओं को जड से उखडना चाहता है। उनका यह प्रयास जातिवाद के खिलाफ संघर्ष ही है।

निष्कर्षतः हम कह सकते है कि सूर्यनाथ सिंह जी ने 'चलती चाकी' उपन्यास में समाज की वास्तविकता, धर्मांध शक्ति, जातिवादी भावना, आतंकवाद, हिंदू-मुस्लिम संघर्ष आदि मुद्दों को उठाने का प्रयास किया है। इन परिस्थितियों के खिलाफ संघर्ष करता नायक श्वेतानंद अपनी सांस्कृतिक भावना को इकठ्ठा करने का प्रयास करता दिखाई दे रहा है। आधुनिक भारतीय जीवन की विकृत राजनीति, पुलिसी अत्याचार तथा उनकी कार्यप्रणाली, साधू जमात का राजनीति प्रवेश, भूमंडलीकृत स्थितियों में बाजारवाद, विभिन्न प्रांतों में भूमिअधिग्रहण की समस्या आदि पर उपन्यासकार ने विस्तार से और गंभीरता से विचार प्रकट किया है। उपन्यास के जरिए लेखक ने पुलिसिया जुल्म को प्रधान कथावस्तु के रूप में रखा है, जिससे मूल्यों का ऱ्हास है। पारिवारिक जीवन, दाम्पत्य जीवन का तनाव, ओझाओं का पाखंड, कृषक जीवन का त्रासद यथार्थ, भ्रष्टाचार, जातीवाद और सांप्रदायिकता का भी इसमें निरूपण हुआ है। प्रस्तुत उपन्यास से यह दिखाई देता है कि देश की सांस्कृतिकता में विखराव है जो कुछ लोगों की वजह से है। श्वेतानंद जैसा पात्र इन परिस्थितियों के खिलाफ संघर्ष करते दिखाई दे रहे हैं।

संदर्भ :

१. कृष्णदत्त पालीवाला, जनसत्ता, दिल्ली, १९ अप्रैल २०११, पृष्ठ ७
२. सूर्यनाथ सिंह, चलती चाकी, पृष्ठ ११

आधुनिकता और संस्कृति

प्रा.डी.एच.नाईक
मु.पो.कळे,ता.पन्हाळा,
जि. कोल्हापूर.

प्रास्ताविक :

संस्कृति और आधुनिकता इन दोनोका संबंध जानने के लिए यह प्रबंध लिखा है। संस्कृतिलॅटीन भाषा के शब्द कल्चरा से बनी है। संस्कृति को दो भागो मे बाटा गया है –संस्कृत और संस्कार मे। संस्कृति जटीलता है जिसमे ज्ञान, विश्वास, कला, नैतिकता, कानून, प्रथा तथा वे सभी समताऍ एवं गुन सम्मेलित है जिन्हें मानव समाज का सहस्य होने के नाते सीखकर विरासत के रूप मे प्राप्त करते है। संस्कृति केवल मनुश्य पाई जाती है। न की पशुओ मे। संस्कृति एक सिखा हुआ व्यवहार है।जिसे मनुश्य अपने पास कुछ समय तक संचित करता है फिर पीढी –दर पीढी सिखाकर उसका हस्तांतरण करता है। भौतिक एव अभौतिक यह संस्कृतिके दो प्रकार है। भौतिक – दिखाई देती है जैसे की – गाडी, मकान। और अभौतिक दिखाई देती नही देती है। जैसे की – ज्ञान, विश्वास और प्रथा। सभ्यता के विकास से आधुनिकता ने जन्म लिया। आधुनिकता शब्द आमतौर पर उत्तर – पारंपरिक, उत्तर – मध्ययुगीन ऐतिहासिक अवधि को संदर्भित करता है, जो सामंतवाद (भू–वितरणवाद) से पूंजीवाद, औद्योगीकरण धर्मनिरपेक्षवाद, युक्तिकरण,राष्ट्र–राज्य और उसकी घटक संस्थाओं तथा निगरानी के प्रकारों की और कदम बढाने से चिहित होता है।

उद्देश –इस प्रबंध से,

1. संस्कृति क्या है यह समज मे आएगी –
2. आधुनिकता का बढता प्रभाव समज में आएगा।
3. आधुनिकता और संस्कृति का संबंध ध्यान मे आएगा।
4. आधुनिकता और संस्कृति का मानवी जीवन पर होने वालेप्रभाव पर प्रकाश डाला जाएगा।
5. आधुनिकता और संस्कृति इनका सुंदर मिलाप जानकर लोग अपनी जिंदगी सुखकर बिता सकेंगे।
6. इस तरह आधुनिकता और संस्कृति के गुण – दोष समज में आएगी।

आधुनिकता और संस्कृतिः

अ) संस्कृति की परिभाषाऍ–

1. मजुमदार एवं मदान : ''लोगों के जीवन जीने का ढंग ही संस्कृति है।''
2. बोगाड्र्स : संस्कृति किसी समूह के कार्य करते और विचार करने की समस्त रीतीयॉ है।

ब) आधुनिकता की परिभाषाऍ –

''आधुनिकीकरण पुरानी प्रकिया के लिए चालू शब्द है, यहसामाजिक परिवर्तन की वह प्रकिया हैं जिससे काम विकसित समाज विकसित समाजो की सामान्यविशेषेताओं को प्राप्त करते हैं''।

आधुनिकता और संस्कृति का सहसंबंध–

आधुनिकता का मतलब है कि आज वर्तमान में सांस लेने की क्षमता । और जिंदगी रोज बदलती जाती है, जिंदगी को रोज आधुनिक होना पडता है...

असल में जो संस्कृति जिंदा होता है, वह आधुनिक होकर ही बचती है। जैसे मैंने कल भी सांसे ली थी और अगर मैं यह सोचू कि अगर मैं आज भी सांस लूगा तो कल वाला आदमी मर जाएगा, तो फिर मैं मरूंगा। मुझे आज सांस लेनी पडेगी। तो ही मैं जिंदा रह सकता हूं। आधुनिकता का मतलब है

कि आज वर्तमान में सांस लेने की क्षमता। और जिंदगी रोज बदलती जाती है, जिंदगी को रोज आधुनिक होना पडता है।उसे रोज नये कदम उठाने पडते हैं, उसे नये रास्तों पर चलना पडता है, नयी बाते सीखनी पडती है, नये वातावरण, नये माहौल से समायोजित होना पडता है। भारत एक अगर कसम लेकर बैठ जाये कि हम तो सब पक्के वहीं रहेंगे, जो हम पीछे थे, हम तो अपनी चोटी बढाकर रखेंगे, नहीं तो भारतीय नहीं रह जायेंगे, हम तो जनेऊ पहनेंगे नहीं तो भारतीय नहीं रह जायेंगे...।

हम व्यर्थ ही अपने आप हंसने योग्य बनने की कोशिश में लगे हुए हैं। हमें आधुनिक होना पडेगा। आधुनिक होना जीवन का धर्म है। आधुनिक होने का मतलब पाश्चात्यीकरण नही –माडर्नाइजेशन का मतलब वेस्टर्नाजेशन नहीं है। पाश्चात्यीकरण की कोई जरूरत नहीं हैं, लेकीन आधुनिकरण तो करना ही पडेगा। जिंदगी को सब तरफ से नया करना पडेगा। नहीं करेंगे तो हम मरेंगे। किसी और को उससे नुकसान नहीं होगा।

आधुनिक दौर टेक्नोलोंजी व तेजी का युग है और पूरा विश्व इसके साथ चलना चाहता है और बेशक चल भी रहा हैं। भारत एक ऐसा देश है जो विभिन्न संस्कृति, धर्म और जीवनशैलियों से मिल कर बना है जो निःसंदेह ही इसकी पहचान भी है। हमारे देश में ये चर्चा हमेशा से ही रही है कि किसी भी व्यक्ति के लिए उसकी संस्कृति जरूरी है या आधुनिकता। इस बात में कोई दोराहे नहीं कह बदलाव प्रकृति का नियम है सुर इसके साथ चलना बेहतर ही नहीं बल्कि जरूरी भी है। पर उसी समय अपने संस्कारों और परम्परा का भी सम्मान करना अनिवार्य है, तो इस दौर के व्यक्ति को करना चाहियें? समय के साथ बदल जाना चाहिए या अपनी संस्कृति से जुडे रहना चाहिए?

गौरतलब है कि किसी भी एक खेमे में रह जाना उस व्यक्ति विशेष के लिए लाभदायक नहीं होगा, ऐसे में दोनों का कुछ अनिवार्यित हिस्सा ले लिया जाए तो न केवल यह सबसे बेहतर विकल्प होगा बल्कि समाज के भी विकास में रूकावट नहीं बनेगा। अर्थात पूर्ण रूप से आधुनिक हो जाना व संस्कारों को भूल जाना व्यक्ति को समय के साथ चलने में मदद तो करता है पर भारत जैसे देख में उसे बाकी समाज से दूर कर देता है और यह आज कल के युवाओं में आम तौर पर देखा भी जाता है। इसी प्रकार अपनी परंपरा और संस्कृति से जुडे रह कर किसी भी बदलाव को न अपनाने वाला व्यलती भी समाज से मेल नही खाता और यह अक्सर देखा जाता है की आप आधुनिक भी हो और अपनी पहचान भी जुडे रहे। दोनो का मिश्रण ले कर चलना सबसे साथ मेल खाने में भी मदद करता है और आपकी पहचान भी मजबूत बनता है।

निःसंदेह ही जीन्स ऊपर खाडी कुर्ता, शर्टपेंट के ऊपर कोठी (नेहरू जैकेट) या फैशनेबल कपडो के साथ जुती (मोजडी) पहनने वाले आज के दौर में केवल टीशर्ट जीन्स और फंकी जूते वाले लोगो से खासे बेहतर साबित होते है। अंग्रेजी गाने सुनने वाला व्यक्ति अगर रोज मंदिर जाता है तो उसे संतुलित मनुष्य बोलना गलत नहीं होगा। इस तरह के लोग इस तेज बदलाव के साथ बदलते भी जा रहे है और अपनी संस्कृति को भी बखूबी निभा रहे है। वर्तमान दौर में जरूरी है कि संसार में जो कुछ भी चल रहा है, उसमे संतुलन बनाये रखे। मतलब की केवल कपडो या जीवनशैली से किसी को भांप लेना नहीं हैं, उसके विचार, देश के प्रति जागरूकता और समाज की ओर झुकाव सबसे महत्तवपूर्ण है।

मनुष्य की पहचान कई मापों पर आधारित होतोई है पर निष्पक्ष और विचारित सोच इसमें सबसे ऊपर आती है। पेशा, जीवनशैली, पहनावा, बोल–चाल आदि बदल सकता है पर व्यक्ति की सोच और फितरन इतनी आसानी से नहीं बदली। भारत ददुनिया का सबसे तेज विकासशील देश है और युवा इसकी रीढ है।

भारतीय संस्कृति : विलुप्त होती दिशांए।

प्रस्तावना : हमारा भारत देश 'विविधता में एकता' वाला देश है। यहॉ पर विभिन्न धर्मो व सम्प्रदायों के लोग रहते हैं। सभी की अपनी–अपनी भाषाऍ, रहन–सहन, वेशभूषा, रीति–रियाज, वेद–पुराण एवं

साहित्य है। सब की अपनी–अपनी संस्कृति है। सभी लोंगो की संस्कृति उनकी पहचान बनाये हुये है। संस्कृति के प्रकाश मे ही भारत अपने वैयक्तिक और वैश्विक जीवन मूल्यों की रक्षा कर सकता है।

चिन्तनात्मक विकास :

भारत देश की प्राचीन संस्कृति इस बात को पुष्ट करती है कि यहॉ के महान शासकों ने सदा सर्वधर्मसमभाव की नीती अपनाई। यहॉ की लोकतन्त्रीय व्यवस्था में हर धर्म व सम्प्रदाय को समान आदर दिया गया। यहॉ के महान शासकोंने सदैव इसी नीती का अनुसरण किया।

यह भारत की एक आदर्श परम्परा थी जिसका पालन राजतन्त्र ने भी किया और लोकतन्त्र ने भी। आज पूरा देश जिस सांस्कृतिक दौर से गुजर है उसके पदचाप में संस्कृति की कोई अनुगूंज नहीं सुनाई देती है। एक तरफ सरकार कहती है कि उसे सांस्कृतिक मुल्यों का भान है और उसके क्षरण को रोकने के लिए कार्यबध्द है।

किन्तु दिन–प्रतिदिन सांस्कृतिक मुल्य एवं आदर्शनष्ट होते जा रहे हैं। देश भर संस्कृति के नाम पर अनगिनत संस्थाएं बनी, किन्तू संस्कृति उनके दूर–दूर ही बनी रही। संस्कृति कोई देवता नहीं जो मंदिरों में ही रहेगी। वह तो एक एहसास है हमारे वजूद का।

संस्कृति एक ऐसा विस्तृत फलक है, जिसमें आदमी और भगवान दोनों शरण पाते हैं। अब इतनी व्यापक अनुभूति को किसी चारदीवारी में कैद तों नहीं किया जा सकता। दर असल जो होना चाहिए था वह न होकर उसके उल्टा हुआ। आज हमारी संस्कृति का सात्विक प्राचीन रूप नष्ट होता जा रहा है।

आर्थिक दासता के मंडराते बादलो को छांटने में सफलता प्राप्त नहीं हो रही। देश एवं समाज अपरिपक्व प्रयोगों में फंस कर अनेक अन्य समस्याओं जन्म दे रहा है। सम्पन्नता के साए में पनपती और पलती विकृतियों से संत्रस्त पश्चिमी जीवन जैसी ही घुटन और तनाव का अनुभव पहले ही कर रहे भारत में भी वैसे ही लक्षण उभरने लगे हैं।

सांस्कृतिक स्तर पर हमारी स्थिती धोबी के कुत्ते से भिन्न नहीं, न घर के रह गए हैं और न घाट के। न प्राचीन संस्कृति बची है न आधुनिकता पूरी तरह आई है। आज हम न पूरब के हैं न पश्चिम के। एक अजीबो–गरीब संस्कृति के मोहपश में कैद होते जा रहे हैं। गर्व से कहो हम भारतीय हैं, दोहराने में भी झिझक होने लगी है।

आज जो कुछ भी मूल्य बोध के स्तर पर हमारे पास है वह हजारों वर्ष की जीवन शैली की पहचान भी आध्यात्मिक उत्सर्ग और भौतिक साधिकार ग्रहण करने की क्षमता में दिग्दर्शित होती है। इसलिए संस्कृति केवल मृण मुर्तियां और टेराकोटा की पहचान तक सीमित करके नहीं देखी जा सकती।

निष्कर्षतः कह सकते हैः

1. संस्कृति परंपराका जतन करती है।
2. आधुनिकता संस्कृति के विकास में सहायता करती है।
3. आधुनिकता के कारण संस्कृति में समस्या निर्माण होती है।
4. संस्कृति के वजय से मानव जीवन संस्कारशील होता है।
5. आधुनिकता से मानव जीवन सुखदायी और आनंदमय बनता है।
6. संस्कृति मे होनेवाला आधुनिकता हस्तक्षेप दोनों में संघर्ष निर्माण करता है।
7. आधुनिकता व्यक्ति को विचार स्वातंत्रता देती है।
8. संस्कृति और आधुनिकता दोनों का मिश्रण लेकर चलना आदमी की पहचान भी मजबूत बनाता है।

संदर्भ ग्रंथ –

1. संस्कृति और समाज (१९४५)– डॉ. जी. एस. घुरिये
2. आधुनिक भारतीय संस्कृति (१९४२– १९४८) –डॉ. डी. पी. मुखर्जी
3. आधुनिकता और उत्तर आधुनिकता –डॉ. एस. एल. दोषी
4. समाजशास्त्र की मुलभूत परिभाषाएँ –डॉ. सर्जेराव सालुखे
5. सामाजिक संशोधन पध्दती – डॉ. प्रदिप आगलावे
6. ग्रामीण समाजशास्त्र– डॉ. गुरूनाथ नाडगौडे

साठोत्तरी काव्य में सांस्कृतिक अंतर्विरोध

डॉ.सिद्राम खोत
प्रा.डॉ.एन.डी.पाटील महाविद्यालय
मलकापुर, जि.कोल्हापुर

संस्कृति मानव-समाज का महत्त्वपूर्ण एवं अविच्छिन्न अंग है। संस्कृति का अर्थ संस्कार, परिष्कार होता है। समन्वय भारतीय संस्कृति का महत्त्वपूर्ण आधार है। भारत में अनेक धर्म एवं संप्रदाय है। वैविध्य में एकता झलकती है वह है भारतीय संस्कृति ।डॉ. कृष्णा अवस्थी के मतानुसार, ''संस्कृति मनुष्य को मानवता की ओर प्रेरित करनेवाले आदर्शों, आचार विचारों और कार्यों, अनुष्ठानों की समष्टि का नाम है। भारतीय संस्कृति सत्य की खोज करनेवाली और आदर्शवादी है।''[१]

इसमें दो राय नहीं है कि साठोत्तरी युग अस्थिरता का युग है। साठोत्तरी कविता वेदनायुक्त तथा विकृत शोषित जिंदगी का विरोध है। वस्तुतः अपने काल का जीवंत दस्तावेज साठोत्तरी कविता प्रस्तुत करती है। सन साठ के उपरांत नैतिकता और मानवीय मूल्यों का बडे पैमाने पर विघटन हुआ। इस कविता पर साठोत्तरी जीवन के सांस्कृतिक विघटन का गहरा प्रभाव पडा। साठोत्तर कविता विघटित होते जा रहे मूल्यों को रेखांकित करती हुई, सार्थकता की ओर अग्रेसर होने का आग्रह करती है। यह कविता जीवनगत अभावों को उजागर करती हुई उन्हें फिर से जीवन का अंग बनाने के लिए लालयित है।[२] सच्चे अर्थों में पूर्णरूपेण मूल्यों का लोप नहीं हुआ है। इन्सानियत पर अंधकार के बादल जरूर मंडरा रहे है किंतु इन्सानियत बिल्कुल निश्शेष नहीं हो गयी है।

सन साठ के बाद व्यक्तिगत और सामाजिक संबंधों में जरूर बदलाव देखने को मिलता है। सारे संबंध पैसों पर अवलंबित है। जीवन की मिठास पर प्रश्नचिह्न लगा है। मनुष्य यांत्रिक जिंदगी में अपने आपको अकेला, असहाय और अजनबी महसूस कर रहा है। संबंधों में संशयात्मक प्रवृत्ति आयी है। प्रेम का स्थान ईर्ष्या ने लिया है। अफसोस की बात है कि व्यक्ति पडोसी के प्रति ईर्ष्या करता है। फलस्वरूप बच्चे हिंसक बनते है -

''खबरदार ! उसने तुम्हारे परिवार को
नफरत के उस मुकाम पर ला खडा किया है
कि काम तुम्हारा सबसे छोटा लडका भी
तुम्हारे पडोसी का गला ! अचानक
अपनी स्लेट से काट सकता है।''[३]

भारतीय व्यक्ति के चरित्र में जरूर बदलाव आया है। पारिवारिक एवं सामाजिक संबंधों की आधारभूमि पर जीवन अपनी सार्थकता को स्वर देता है। परिवार में अपना अपना व्यक्तित्व होने के बाद भी पारिवारिक सदस्य एक दूसरे के प्रति आस्थावान होते है। मनुष्य के चहुँमुखी विकास होने के लिए घर की भूमि महत्त्वपूर्ण होती है। असल में प्रेम पर ही परिवार टिका रहता है।किंतु इस स्थिति में बदलाव स्पष्ट रूप में नजर आ रहा है -

''पर सच तो यह है यहाँ
या कहीं भी फर्क नहीं पडता
तुमने जहाँ लिखा है 'प्यार'
वहाँ लिख दो सडक
फर्क नहीं पडता ।''[४]

स्वार्थालिप्सा के कारण आदमी समाज और परिवार से कटता चला जाता है। समाज भी उसके ओर ध्यान नहीं देता परिणामस्वरूप आदमी अकेलेपन के सुनसान में भटकने लगता है। यांत्रिक सभ्यता ने आदमी को हृदयहीन बनाया है।आज आदमी में गति है किंतु अजनबीपन, आत्महीनता और अकेलेपन के भावों से ग्रस्त है -

''मैं जब हवा की तरह
दृश्यों के बीच से गुजरता हुआ

अकेला होता हूँ
तो क्षणभर के लिए
मुझे कहीं भी देखा जा सकता है
किसी भी दिशा से
किसी भी मोड पर"[५]

यंत्र युग की आपाधापी में आदमी अपना स्थान, समष्टीगत मूल्य भूल रहा है। जीवन की मिठास में अंतराल आने का कारण आपसी संबंधों के प्रति उपेक्षा भाव है। आदमी का अस्तित्व शून्य में डूबकर रह गया है –

"मैं एक खोखली तलाश। हो गया हूँ
बरसों से हार । ओढते बिछाते । पीते अपमान
ही यह गया है। मुझे मिठास का स्वाद भर गया है।"[६]

साठोत्तर व्यक्ति सचेत होता जा रहा है। खेद इस बात का है कि अपनी कोई स्वतन्त्र पहचान बनाने में यशस्वी नहीं हुआ है। जिस क्रियाकलाप हेतु वह आगे बढना चाहता है उनके योग्य स्थिति तथा समय वह प्राप्त नहीं कर पा रहा है –

"छोटे से आँगन में। माँ ने लगाये हैं
तुलसी के बिरवे दो। पिता ने उगाया है
बरगद छतनार। मैं अपना नन्हा गुलाब
कहाँ रोप दूँ ।"[७]

साठोत्तरी व्यक्ति विपरीत परिस्थितियों के बीच जीवनयापन कर रहा है। बदलाव आदमी के जीवन में ही नहीं पारिवारिक तथा सामाजिक संबंधों में भी देखने मिलता है। घर का प्यार और सहृदयता का परंपरागत स्वरूप खंडित होता जा रहा है। पारिवारिक रिश्तों में कृत्रिमता आयी है। घर बोझ लगने के कारण आदमी पलायन कर रहा है –

"सबसे बडा बोझ मेरे लिए घर हो गया है
अपने आपको तोडने के अलावा
मेरे पास कोई चारा नहीं।"[८]

माता पिता के प्रति विशेष आस्था अपनी संस्कृति की एक विशेष पहचान है। भारत वर्ष में माँ के प्रति अधिक आत्मीय और कोमल भाव देखने में आता है। दुर्भाग्य से माता-पिता के प्रति संबंधों में जो पवित्रता थी वह धुमिल होती जा रही है। अर्थप्रधान युग में लोग माँ को एक गर्भाशय मात्र सोचने लगे हैं। साठोत्तरी कवि ठीक ही लिखते हैं –

"क्या माँ केवल एक गर्भाशय है
तीस साल पहले छूटा हुआ गर्भाशय ?
क्या केवल रोटी कपडा और मकान है ?
नहीं, माँ तीस साल पहले
पिता के चुम्बनों को धारण करती
पुरूषों की असमर्थता की। हद की तरह फाँदती
एक स्त्री भी है।"[९]

दुर्भाग्य की बात है कि नारी को हमेशा से ही उपभोग्य वस्तु माना है। आर्थिक रूप से स्वतंत्र बनने हेतु आजकल नारियाँ नोकरी करने लगी हैं। मिल, फैक्टरी, कारखाने और दफ्तर आदि स्थानों नौकरी करनेवाली नारियाँ स्वतंत्रता महसूस कर रही है । नौकरी पेशा नारियों को कई बार पुरूष की भूख का शिकार होना पडता है। अंतिमतः सिमटती हुई नारी हीन भाव से ग्रस्त रहती हैं –

"मैंने देखा है साल से। स्तब्ध लडकियों को
जो दफ्तरों से निकलकर
कटे हुए पौधों की तरह फैल जाती है

सडकों पर कहीं न देखती हुई।"[१०]

कुलमिलाकर इतना ही कहना उचित होगा कि साठोत्तर कविता संकटग्रस्त मानव अस्तित्व की कविता है। मानवीय व्यवहार को ठेस लगी है। आपसी संबंधों में दरार पडी है। नारी की स्थिति बहुत दुःखी है। मोहभंग की स्थिति उत्पन्न हुई है। दिशाहीन भटकन महसूस हो रही है। साठोत्तर समाज का जीवन एकाकी होते जा रहे परिवारों की व्यथा तथा गाथा है। यह साठोत्तरी कविता जिंदगी के तमाम संघर्षो तथा तनावों से गुजरती है ।

संदर्भ संकेत –

१. वृंदावनलाल वर्मा के उपन्यासों का सांस्कृतिक अध्ययन, डॉ. कृष्णा अवस्थी, पृ. १७
२. साठोत्तरी कविता में सांस्कृतिक चेतना, डॉ. महावीर वत्स, पृ. ३००
३. संसद से सडक तक, धूमिल, पृ. ७५
४. जमीन पक रही है, केदारनाथ सिंह, पृ. ४९
५. पहाड पर लालटेन, मंगलेश डबराल, पृ. ३३
६. महास्वप्न का मध्यान्तर, कैलाश वाजपेयी, पृ. ३५
७. अभी बिलकुल अभी, केदारनाथ सिंह, पृ. २६
८. नाटक जारी है, लीलाधर जगूडी, पृ. ६७
९. बची हुई पृथ्वी, लीलाधर जगूडी, पृ. ६६
१०. तीसरा अन्धेरा, कैलाश वाजपेयी, पृ. १४

बहु–सांस्कृतिक कक्षा की शिक्षण अधिगम प्रक्रिया मे शिक्षक की भूमिका

अमित रत्न द्विवेदी
(पी–एच.डी.शोधछात्र)
शिक्षाविभाग, शिक्षाविद्यापिठ
महात्मा गाँधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय,
वर्धा (महाराष्ट्र)

प्रस्तुत शोध अध्ययन गुणात्मक शोध उपागम पर आधारित है, जिसका प्रमुख उद्देश्य बहु–सांस्कृतिक कक्षा–कक्ष की शिक्षण अधिगम प्रक्रिया मे शिक्षक की भूमिका को ज्ञात करना है । बहु–सांस्कृतिक कक्षा–कक्ष की शिक्षण अधिगम प्रक्रिया में शिक्षक की भूमिका परंपरागत कक्षा–कक्ष की भूमिका से अलग होती है । राष्ट्रीय पाठ्यचर्या की रूपरेखा 2005 में कहा गया है कि कक्षा–कक्ष में विभिन्न सामाजिक सांस्कृतिक पृष्ठभूमि से आने वाले विद्यार्थियों को ध्यान में रखकर शिक्षण अधिगम प्रक्रिया का संचालन किया जाना चाहिए । कक्षा–कक्ष में शिक्षण अधिगम का वातावरण इस प्रकार निर्मित किया जाना चाहिए कि बालक को अपनी योग्यता, क्षमता, मानसिक स्तर तथा स्व गति के अनुसार सीखने के अवसर प्राप्त कर सके। जान डीवी के अनुसार शिक्षा एक त्रिधुवीय प्रक्रिया है। इसमें एक छोर पर एक शिक्षक होता है अतः शिक्षण–अधिगम प्रक्रिया में शिक्षक की भूमिका उतनी ही महत्वपूर्ण होती है, जितनी की शिक्षार्थी तथा पाठ्यक्रम की। एक कक्षा में ही विभिन्न संस्कृतियों के विद्यार्थी शिक्षण–अधिगम प्रक्रिया में सम्मिलित होते हैं, अतः शिक्षक के सामने यह चुनौती होती है कि वह सभी विद्यार्थियों की संस्कृति तथा अधिगम क्षमता विद्यार्थियों की संस्कृति तथा अधिगम क्षमता के अनुरूप शिक्षण का आयोजन कर सके। प्रस्तुत शोध में शोधार्थी के द्वारा यह जानने का प्रयास किया गया है कि एक बहु सांस्कृतिक कक्षा–कक्ष की शिक्षण अधिगम प्रक्रिया में शिक्षक किन–किन भूमिकाओं का निर्वहन करता है।

एक प्रभावी शिक्षक वह है जो बालकों की रुचियों,आवश्यकताओं, मानसिक स्तर, अभिवृत्ति आदि को ध्यान में रखकर शिक्षण–अधिगम प्रक्रिया की लिए वातावरण का निर्माण करता है। साथ ही साथ बालकों की व्यक्तिगत विभिन्नताओं को ध्यान में रखकर उनको स्वयं सीखने के अवसर प्रदान कर आगे बढ़ने में उनकी मदद करता है– मिश्रा (2016)।

शिक्षण–अधिगम प्रक्रिया में शिक्षक, शिक्षार्थी तथा पाठ्यक्रम तीनों का महत्वपूर्ण स्थान होता है। शिक्षक तथा शिक्षार्थी पाठ्यक्रम को ध्यान में रखकर विभिन्न प्रकार की गतिविधियां संपादित करते हुए शिक्षा के उद्देश्यों को प्राप्त करते हैं। जॉन डीवी के अनुसार विद्यालय समाज का लघु रूप है। इस कथन से यह सिद्ध होता है कि जो–जो घटक समाज को संपूर्ण बनाते हैं वे सभी घटक एक विद्यालय में पाए जाते हैं। समाज अपनी आवश्यकताओं को ध्यान में रखकर विद्यालय की स्थापना करता है तथा यह आशा करता है कि विद्यालय समाज की संस्कृति को ध्यान में रखते हुए शिक्षा के उद्देश्यों को पूरा करें। विद्यालय समाज की संस्कृति का संरक्षण वर्धन तथा हस्तांतरण करता है। विद्यालय एक ऐसी संस्था है जहां विभिन्न संस्कृतियों से आए हुए विद्यार्थी एक साथ एक कक्षा में सीखते हैं। अतः इस प्रकार की बहु–सांस्कृतिक कक्षा–कक्ष में शिक्षक का दायित्व विद्यार्थियों को मात्र शिक्षित करना ही नहीं होता अपितु उनकी संस्कृतियों को ध्यान में रखते हुए उनका सर्वांगीण विकास करना भी होता है। बहु–सांस्कृतिक कक्षा–कक्ष एक ऐसी कक्षा होती है जिसमें विभिन्न पारिवारिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनैतिक, परिवेश के विद्यार्थी शिक्षा ग्रहण करते हैं। अतः ऐसी कक्षा में सफल शिक्षक उसी को माना जाता है जो इन सारी बातों का ध्यान रखते हुए शिक्षण अधिगम प्रक्रिया को प्रभावी बनाता है। वर्तमान समय में शिक्षा की उपयोगिता को दृष्टिगत रखते हुए सभी शिक्षा प्राप्त करने को आतुर हो गए हैं और शिक्षा प्राप्त करने के लिए न सिर्फ एक प्रदेश से दूसरे प्रदेशबल्किएक देश से दूसरे देश की यात्रा कर रहे हैं। ऐसे में विभिन्न संस्कृतियों तथा सामाजिक पृष्ठभूमि के विद्यार्थियों को एक साथ शिक्षित करना

शिक्षकों के लिए एक चुनौतीपूर्ण कार्य हो गया है। अतः एक शिक्षक में वह सभी गुण होने चाहिए जो इन व्यवस्थाओं को ध्यान में रखते हुए शिक्षण कार्य को पूर्ण कर सके।

बहु–सांस्कृतिक कक्षा–कक्ष में अध्यापन करने वाले शिक्षक में अनेक गुणों का समावेश होना आवश्यक है। बहु–सांस्कृतिक कक्षा–कक्ष कीशिक्षण अधिगम परिस्थितियों को ध्यान में रखते हुए एक शिक्षक में निम्नलिखित गुणों का समावेश होना अति आवश्यक है–

बालकों के समन्वित विकास के प्रति प्रतिबद्ध–

शिक्षा का एक प्रमुख उद्देश्य बालकों के व्यक्तित्व का समन्वित एवं संतुलित विकास करना होता है। शिक्षक शिक्षा के द्वारा बालकों के समन्वित विकास में महत्वपूर्ण भूमिका निभाता है। बहु–सांस्कृतिक कक्षा–कक्ष में विभिन्न संस्कृतियों से आए हुए विद्यार्थी एक साथ अध्ययन करते हैं। अतः शिक्षक अपनी शिक्षण–अधिगम प्रक्रिया इस प्रकार से संचालित करनी चाहिए कि कक्षा–कक्ष में उपस्थित विभिन्न संस्कृतियों से आए बालकों का शैक्षिक मानसिक सामाजिक आर्थिक राजनैतिक आदि सभी पक्षों का समन्वित एवं संतुलित विकास हो सके।

विभिन्न संस्कृतियों से परिचित–

बहु–सांस्कृतिक कक्षा–कक्ष की प्रमुख विशेषता यह होती है कि उसमें विभिन्न संस्कृतियों से आए हुए विद्यार्थी शिक्षण–अधिगम प्रक्रिया में भाग लेते हैं। अतः एक शिक्षक को विभिन्न संस्कृतियों से परिचित होना अति आवश्यक है। इसका कारण यह है कि यदि शिक्षक विभिन्न संस्कृतियों से परिचित होगा तो वह प्रत्येक संस्कृति से आए हुए बालकों को गहनता से समझ पाएगा। साथ ही साथ उसकी सामाजिक तथा सांस्कृतिक आवश्यकताओं से परिचित होते हुए बालकों को उनकी क्षमता आवश्यकता रुचियों आदि के अनुसार शिक्षण अधिगम प्रक्रिया के परिवेश के निर्माण में सहायक हो सकेगा।

पूर्वाग्रहों से रहित–

बहु–सांस्कृतिक कक्षा–कक्ष में शिक्षक तथा छात्रों दोनों का सामाजिक तथा सांस्कृतिक परिवेश अलग–अलग होता है। अलग–अलग संस्कृतियों से संबंधित होने के कारण कभी–कभी शिक्षक तथा छात्रों के मध्य सांस्कृतिक द्वंद जैसी संभावनाएं उत्पन्न हो सकती है। जिससे शिक्षक छात्र विशेष क्षेत्र विशेष या संस्कृति विशेष की ओर झुकने लगता है। जो शिक्षण–अधिगम प्रक्रिया को प्रभावित करता है। अतः एक प्रभावी तथा निष्पक्ष शिक्षक की भूमिका में बहु–सांस्कृतिक कक्षा–कक्ष में अध्यापन करने वाले शिक्षकों को पूर्वाग्रहों से रहित होना चाहिए ताकि शिक्षण अधिगम प्रक्रिया प्रभावी रूप से संपन्न हो सके।

विषय विशेषज्ञ–

एक शिक्षक तभी प्रभावी शिक्षक माना जाता है जब वह अपने विषय का पूर्ण ज्ञाता होता है। बहु–सांस्कृतिक कक्षा–कक्ष में विभिन्न परिवेश के छात्र सम्मिलित होते हैं। ऐसे में शिक्षक का यह दायित्व होता है कि वह अपने विषय में विशेषज्ञता रखता हो। जिससे वह छात्र को विषय से संबंधित उचित ज्ञान प्रदान कर सके तथा विषय से संबंधित बालकों की सभी जिज्ञासाओं का प्रभावी तरीके से समाधान कर सके क्योंकि बहु–सांस्कृतिक कक्षा–कक्ष में विभिन्न संस्कृतियों के विद्यार्थी एक साथ अध्ययन करते हैं। विभिन्न संस्कृतियों से संबंधित होने के कारण उनकी अधिगम शैली अधिगम गति तथा अधिगम क्षमता भिन्न–भिन्न होती है। उनके विषय से संबंधित अनेक समस्याओं का सामना करना होता है। अतः शिक्षक का यह दायित्व होना चाहिए कि वह बालकों की समस्याओं का निराकरण कर सके तथा प्रभावी अधिगम हेतु छात्र केंद्रित वातावरण का निर्माण कर सके।

विभिन्न संचार तकनीकियों तथा शिक्षण विधियों का ज्ञाता–

वर्तमान युग विज्ञान तथा तकनीकी का युग है। शिक्षक अपनी प्रभावशीलता को बढ़ाने के लिए विभिन्न तकनीकी उपागम का उपयोग करता है। अतः बहु–सांस्कृतिक कक्षा–कक्ष में अध्यापन करने वाले शिक्षक को विभिन्न संचार तकनीकों का ज्ञान होना चाहिए ताकि वह कक्षा कक्ष में प्रभावी शिक्षण कार्य को संपादित कर सके। वर्तमान शिक्षा पद्धति में विद्यार्थी को केंद्रीय स्थान दिया गया है। समस्त प्रकार की शिक्षण अधिगम प्रक्रिया का नियोजन विद्यार्थी को ध्यान में रखकर किया जाता है।अतः शिक्षक को विभिन्न शिक्षण विधियों का ज्ञान होना चाहिए ताकि वह उद्देश्य तथा आवश्यक्ताओं को ध्यान में रखकर उचित शिक्षण विधि का चयन कर सके। विद्यार्थी विभिन्न संस्कृतियों से संबंध रखते हैं इसलिए संभव है की उनकी अधिगम शैली भिन्न–भिन्न हो। ऐसे में सभी को स्वर तथा सहज रुप से शिक्षा सुलभ हो। इसके लिए आवश्यक है किस शिक्षक को विभिन्न शिक्षण विधियों का तकनीकी उपकरणों का तथा संचार तकनीकी का ज्ञान हो।

अच्छा वक्ता तथा नेतृत्वकर्ता–

एक शिक्षक में यह गुण प्रमुख रूप से होना चाहिए। वह अपनी बात को छात्रों तक उसी रुप में पहुंचाएं जिस रूप में वह छात्रों के लिए ग्राह्य हो शिक्षक अपने प्रभावशाली शब्दों का प्रयोग करना चाहिए और वाकपटु होना चाहिए। जिसके माध्यम से कक्षा के वातावरण को रोचक पूर्ण बनाया जा सके। शिक्षक छात्रों को सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक, आर्थिक, राजनीतिक तथा व्यवसायिक सभी क्षेत्रों से संबंधित निर्देशन प्रदान कर छात्रों को उचित मार्ग की ओर अग्रसारित करना चाहिए।

प्रजातांत्रिक/संवैधानिक मूल्यों का पोषक–

बहु–सांस्कृतिक कक्षा–कक्ष में विभिन्न परिवेश से संबंधित छात्रों को उनकी रुचि योग्यता तथा क्षमता के अनुरूप शिक्षा के समान अवसर उपलब्ध कराने हेतु शिक्षक को सभी छात्रों को आगे बढ़ने तथा अपनी रुचि योग्यता तथा क्षमता के अनुरूप शिक्षा प्राप्त करने की अवसर उपलब्ध कराने चाहिए। कक्षा में शिक्षक को यह विशेष रूप से ध्यान रखना चाहिए कि वह सिर्फ किसी संस्कृति विशेष तक शिक्षा की सुलभता प्रदान ना करें। वरन सभी सामाजिक–सांस्कृतिक पृष्ठभूमि से आए हुए छात्रों कुछ शिक्षा के समान अवसर उपलब्ध कराएं।

छात्रों के पूर्व ज्ञान से परिचित तथा उन्हें सीखने में व्यस्त रखें–

एक शिक्षक में यह गुण आवश्यक रूप से होना चाहिए कि वह छात्रों के पूर्व ज्ञान से परिचित हो और उसी ज्ञान के आधार पर आगे की शिक्षा कार्य का संचालन करें। जिससे कि छात्रों का सही रूप में चतुर्मुखी विकास संभव हो सके। इसके लिए आवश्यक है कि शिक्षक छात्र के पूर्व ज्ञान से परिचित होकर उन्हें विभिन्न प्रकार के कार्यक्रमों शिक्षण अधिगम प्रक्रिया तथा सांस्कृतिक गतिविधियों में सक्रिय रुप से भाग दिला कर उन्हें सीखने में व्यस्त रख सके। इस से छात्रों ज्ञान में संशोधन संवर्धन और परिवर्धन हो सके।

शिक्षक–छात्र व्यवहार मित्रवत हो–

शिक्षक का यह दायित्व बनता है कि वह कक्षा का वातावरण सभी के लिए सुखद और मित्रवत बनाए रखें। जिससे विभिन्न सामाजिक सांस्कृतिक पृष्ठभूमि से संबंध रखने वाले विद्यार्थी अपनी अपनी समस्या का निराकरण बिना किसी झिझक के और बिना किसी भेदभाव के कर सकें। शिक्षक को यह चाहिए कि विद्यार्थियों की समस्याओं के समाधान में उन्हें इस योग्य बनाया जाए। जिससे वह अपनी समस्या का समाधान स्वयं करने में सक्षम हो सके।

शिक्षक शिक्षण व्यवसाय के प्रति जवाबदेह–

अच्छे शिक्षक की प्रमुख विशेषताओं में से एक उस का शिक्षण व्यवसाय के प्रति जवाबदेह होना है। शिक्षक का दायित्व बनता है कि वह कक्षा में नियत समय पर उपस्थित हो। जिससे छात्र भी शिक्षक से प्रेरित होकर समय से कक्षा में उपस्थित शिक्षण अधिगम प्रक्रिया के दौरान कक्षा कक्ष में शिक्षक द्वारा किया गया शिक्षण कार्य तर्कपूर्ण हो और वास्तविकता के धरातल पर प्रासंगिक हो बहु–सांस्कृतिक कक्षा–कक्ष में विभिन्न संस्कृतियों से संबंध रखने वाले छात्रों को उनकी सामाजिक सांस्कृतिक आवश्यकताओं के अनुरूप शिक्षा प्रदान हो रही है या नहीं हो रही है। यह जिम्मेवारी शिक्षक की होनी चाहिए और उसे अपने कर्तव्यों के प्रति जवाब देह होना चाहिए। शिक्षक का यह कर्तव्य बनता है कि वह विभिन्न संस्कृतियों से जुड़े छात्रों को उचित निर्देशन एवं परामर्श प्रदान कर उनकी समस्याओं के समाधान में सहयोग करें। जिससे कि छात्र एकाग्रचित होकर अध्ययन कर सकें। शिक्षक को चाहिए कि वह सभी संस्कृतियों से जुड़े विद्यार्थियों को बिना किसी भेदभाव के निर्देशन एवं परामर्श प्रदान कर शिक्षा प्रदान करें। यह सभी कार्य शिक्षण की गुणवत्ता पर निर्भर करता है। जिसके प्रति शिक्षक को जवाब देह होना चाहिए।

सकारात्मक तथा समीक्षात्मक–

बहु–सांस्कृतिक कक्षा–कक्ष में विभिन्न संस्कृतियों से संबंध रखने के कारण निश्चित तौर पर छात्रों मैं व्यवस्था देखने को मिलती है। जिसमें एक छात्र की संस्कृति दूसरे के समरूप या विरुद्ध भी हो सकती है। ऐसे में शिक्षक का यह दायित्व बनता है कि वह कक्षा के सभी छात्रों में सभी धर्मों और संस्कृतियों के प्रति आदर की भावना का विकास करें तथा छात्रों में पल रही दुर्भावनाओं को दूर करें। विभिन्न सामाजिक पृष्ठभूमि से आए छात्रों को शिक्षा प्रदान करने के दौरान शिक्षक का यह दायित्व बनता है की छात्र जो कुछ भी सीख रहे हैं। उनका समय–समय पर मूल्यांकन करता रहे। जिससे छात्रों के गुण व दोष परिलक्षित होते रहे और शिक्षक उन दोषों को दूर करते हुए छात्र के सीखने में परिवर्धन करता रहे। इसके लिए आवश्यक है कि शिक्षक सभी छात्रों के प्रति सकारात्मक दृष्टिकोण रखता हो तथा समीक्षात्मक ढंग से मूल्यांकन कर छात्रों के दोषों को दूर कर सकें तथा छात्रों के सीखने में उत्पन्न हो रहे व्यवधान को दूर कर छात्रों में सभी के प्रति सकारात्मक दृष्टिकोण का बीजारोपण कर सकें। सीखने की प्रमुख विधियों में से एक अनुकरण द्वारा सीखना होता है। बहु–सांस्कृतिक कक्षा–कक्ष में छात्र अपने प्रिय शिक्षक से किसी न किसी रूप में प्रभावित होते हैं और शिक्षक द्वारा किए जा रहे कार्यों का अनुकरण करते हैं। इसलिए यदि शिक्षक में सकरात्मक दिशा की ओर आगे बढ़ने का गुण रहेगा तो छात्र भी शिक्षक का अनुकरण कर इन गुणों को सीख सकेंगे। इसके अलावा भी यदि शिक्षक स्वयम सकारात्मक सोच रखकर सभी छात्रों को सही दिशा में एक दूसरे का सहयोग करते हुए आगे बढ़ने के लिए प्रेरित करेगा तो निश्चित तौर पर छात्र भी शिक्षक का अनुकरण कर सहयोगी प्रवित्ति के होंगे और सभी के प्रति सकारात्मक सोच का विकास कर सकेंगे। आज के छात्र कल के समाज के नागरिक हैं और हम जिस प्रकार के समाज की कल्पना करते हैं। हमें वैसा ही नागरिक शिक्षक द्वारा तैयार किया जाना चाहिए जो ना सिर्फ शिक्षण अधिगम के दौरान बल्कि सामाजिक क्रियाकलाप के दौरान भी दूसरे व्यक्तियों के न सिर्फ दोस्त को देखें अपित उनके गुणों से भी परिचित हो और उनके दोषों को दूर करने का प्रयत्न करें तथा गुणों को प्रेरित करने की कोशिश करें शिक्षक के सकारात्मक तथा समीक्षात्मक दृष्टिकोण के अभाव में ऐसे समाज की कल्पना करना सिर्फ एक कोरी कल्पना करनी होगी। इसलिए एक सहयोगी सकारात्मक और इस निघत शांति वाले समाज की स्थापना के लिए शिक्षक में सकारात्मक तथा समीक्षात्मक गुण होना अति आवश्यक है।

हास्य की भावना रखना–

विभिन्न सामाजिक पृष्ठभूमि से आए हुए छात्र जब एक जगह एकत्र होकर शिक्षा प्राप्त करने की दौड़ में सम्मिलित होते हैं तो धीरे–धीरे विषय से संबंधित गंभीरता से छात्र में उब उत्पन्न होने लगती है जिससे छात्रों की एकाग्रता भंग होती है और शिक्षक द्वारा शिक्षण अधिगम प्रक्रिया के दौरान सिखाए गए पार्ट पर भी उचित सफलता नहीं प्राप्त होती है। क्योंकि लगातार पढ़ाने से कक्षा का वातावरण नीरस होने लगता है। कक्षा के वातावरण को रोचक बनाए रखने के लिए तथा छात्रों में रुचि उत्पन्न करने के लिए यह आवश्यक होता है। किस शिक्षक द्वारा शिक्षण कार्य करते समय व्याख्यान के बीच बीच में विषय विशेष से संबंधित कुछ रुचिपूर्ण उदाहरण प्रस्तुत कर छात्रों का ध्यान विषय की ओर बनाए। रखें छात्रों में विशेष से उत्पन्न ना हो इसलिए आवश्यक है की शिक्षक शिक्षण अधिगम के दौरान कुछ हास्य प्रसंग ही उठाता रहे। किंतु बहु–सांस्कृतिक कक्षा–कक्ष में किसी भी प्रकार की विनोदपूर्ण बात कहने से पूर्व इस विषय पर अवश्य ध्यान रखना चाहिए की विभिन्न सामाजिक पृष्ठभूमि और संस्कृति से जुड़े छात्रों को विनोदपूर्ण में कही गई कोई बात उनकी अपनी संस्कृति से जुड़ी हुई ना हो जिससे कि उन्हें ठेस ना पहुंचे।

सारांशतः यह कहा जा सकता है कि बहुसांस्कृतिक कक्ष–कक्ष में विभिन्न परिवेश तथा पृष्ठभूमि के छात्र उपस्थित होते है तो ऐसे में शिक्षक का दायित्व और अधिक बढ़ जाता है। शिक्षक छात्रों की ना सिर्फ रूचि, क्षमता, योग्यता का ध्यान रखते है बल्कि उनके सामाजिक सांस्कृतिक पृष्ठभूमि से भी परिचित होते है, जिससे छात्रों के सिखने की क्षमता, सामाजिक आवश्यकता तथा छात्र को निर्देशन प्रदान करने के लिए छात्र से सम्बंधित उचित सूचनाये प्राप्त की जा सके तथा छात्र को उचित निर्देशन एवं परामर्श प्रदान किया जा सके। बहुसांस्कृतिक कक्षा–कक्ष में सभी को प्रभावी रूप से शिक्षित एवं दीक्षित करने के लिए शिक्षण–अधिगम प्रक्रिया के दौरान शिक्षकों में कुछ गुण प्रमुख रूप से होने अनिवार्य है। शिक्षकों का यह दायित्व बनता है कि वह बालकों का समन्वित एवं संतुलित विकास करे जिससे बालक का सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक तथा मनोवैज्ञानिक विकास पूर्ण रूप से हो सके। शिक्षक बालकों का सम्पूर्ण विकास तभी कर सकता है जब वह स्वयं विभिन्न संस्कृतियों से परिचित हो जिससे शिक्षक शिक्षण के दौरान वहाँ की आवश्यकताओं को ध्यान में रख कर शिक्षण कार्य संपन्न कर सके। बहुसांस्कृतिक कक्षा–कक्ष में शिक्षण के दौरान शिक्षक को किसी भी प्रकार के भेद–भाव से दूर रहना चाहिए। कक्षा यदि बहुसांस्कृतिक है तो विद्यार्थी भी विभिन्न पृष्ठभूमि के होंगे ऐसे में संभव है के उनके सीखने की क्षमता तथा सीखने की विधि भी भिन्न–भिन्न हो इसलिए यह निश्चित रूप से आवश्यक है कि शिक्षक को विभिन्न शिक्षण विधियों एवं विभिन्न संचार तकनीकी का ज्ञान हो जिससे छात्रों को सुलभता से सिखाया जा सके। एक शिक्षक में वाकपटुता का गुण निश्चित तौर पर होना चाहिए जिससे वह अपनी बात को छात्रों तक प्रभावी और सही रूप में पंहुचा सके। बहुसांस्कृतिक कक्षा–कक्ष में शिक्षक को किसी क्षेत्र विशेष के विद्यार्थियों पर ही पूरा ध्यान नहीं देना चाहिए अपितु सभी पृष्ठभूमि से आये विद्यार्थियों को उनकी रूचि, क्षमता, योग्यता के अनुरूप समान रूप से शिक्षा प्रदान करनी चाहिए। शिक्षा के क्षेत्र में छात्रों को सक्रिय बनाये रखने के लिए यह आवश्यक है कि छात्रों को स्वयं करके सिखने का अवसर प्रदान किया जाय जिससे छात्र अधिकाधिक सिख सकें। शिक्षक शिक्षण–अधिगम प्रक्रिया के दौरान छात्रों को जब स्वयं करके सीखनेके अवसर प्रदान करे तो उस समय भी शिक्षक का यह दायित्व बनता है कि वह आवश्यकतानुसार छात्रों निर्देशन करता रहे तथा छात्रों के साथ मित्रवत व्यव्हार बनाये रखे। शिक्षक के लिए यह अति आवश्यक है कि कक्षा शिक्षण के दौरान समय तथा अनुसासन का विशेष ध्यान रखे जिससे शिक्षा प्रक्रिया को सुचारू रूप से चलाया जा सके। बहुसांस्कृतिक कक्षा–कक्ष में शिक्षक को किसी भी प्रकार कि रुढियों से बचना चाहिए जिससे वह छात्रों के गुण–दोषों से परिचित होकर दोष को दूर करने के उपाय खोज सके तथा गुणों को प्रोत्साहित कर सके। बहुसांस्कृतिक कक्षा–कक्ष शिक्षण प्रक्रिया के दौरान शिक्षण कार्य नीरस न हो जाए इसके लिए

शिक्षक को चाहिए कि वह समय–समय पर शिक्षण तथ्य से सम्बंधित कुछ रोचक उदारण प्रस्तुत करता रहे जिससे शिक्षा को रूचिकर बनाया जा सके। इस प्रकार बहुसांस्कृतिक कक्षा–कक्ष में विभिन्न परिवेश से आये छात्रों की रूचि, क्षमता, योग्यता तथा आवश्यकता को ध्यान में रखते हुए शिक्षण–अधिगम प्रक्रिया का आयोजन करना चाहिए जिससे छात्रों को अधिक से अधिक प्रोत्साहित कर शिक्षण–अधिगम प्रक्रिया में सक्रिय रूप से भागीदार बनाया जा सके। शिक्षक का यह उत्तरदायित्व बनता है कि वह छात्रों को उचित शैक्षिक वातावरण प्रदान करे जिससे वे अपनी क्षमता तथा योग्यता के अनुरूप सीख सकें।

सन्दर्भ सूची

1. भटनागर, एल.बी. तथा भटनागर, ए. (2008). फिजिकल साइंस शिक्षण. मेरठ : आर.लाल बुक डिपो. पृष्ठ संख्या. 295–324.
2. भट्टाचार्य, जी. सी. (2014). अध्यापक शिक्षा. अग्रवाल पब्लिकेशन्स. आगरा : पृष्ठ संख्या. 222–271.
3. बाजपेई, एल. बी. (2006). शिक्षा में नवाचार एवं तकनीकी. लखनऊ : आलोक प्रकाशन. पृष्ठ संख्या. 249–262.
4. मालवीय , आर. (2010). शिक्षा दर्शन एवं समाजशास्त्रीय पृष्ठभूमि. इलाहाबाद : शारदा पुस्तक भवन. पृष्ठ संख्या. 167–176.
5. मालवीय , आर. (2010). शिक्षा का समाजशास्त्रीय सर्वेक्षण . इलाहाबाद : शारदा पुस्तक भवन. पृष्ठ संख्या. 68–78.
6. मिश्रा, यू . (2012). शिक्षा का समाजशास्त्र. इलाहाबाद : न्यू कैलाश प्रकाशन. पृष्ठ संख्या. 23–38.
7. लाल, आर. बी. (2014). शिक्षा की दार्शनिक एवं सामाजिक पृष्ठभूमि. मेरठ : रस्तोगी पब्लिकेशन्स. पृष्ठ संख्या. 447–459.
8. रूहेला, एस.पी. (2012). शिक्षा के दार्शनिक तथा समाजशास्त्रीय आधार. आगराः अग्रवाल पब्लिकेशन्स. पृष्ठ संख्या. 169–202.

9- उपाध्याय, पी. (2009). भारतीय शिक्षा में उदीयमान प्रवृत्तियाँ. इलाहाबाद : शारदा पुस्तक भवन. पृष्ठ संख्या. 238–273.

10 http://cepa.stanford.edu.content.teacher
11 http://cndls.georgetown.edu
12 http://www.thoughtco.com
13 Teaching.monster.com
14 www.wikipedia/multiculturedclassroomandteacher.org

'तुम्हें बदलना ही होगा...' उपन्यास में नारी मुक्ति संघर्ष

प्रा.संगीता विष्णु भोसले
वसुंधरा कला महाविद्यालय,जुले सोलापुर
सोलापुर।

प्रस्तावना :

समाज के उन्नति–अवनति का इतिहास नारी से जुडा है । स्वामी विवेकानंद कहते है 'नारी अपने पावित्र्य की रक्षा करती है। यही नारी का सतीत्व है । सतीत्व जो राष्ट्र का जीवन है । व्यभिचार देश का प्रथम मृत्यू चिन्ह है । जब यह किसी राष्ट्र में प्रवेश करता है तो समझना चाहिए कि उसका विनाश निकट आ गया है।' नारी विमर्श नारी मुक्ति संघर्ष से संबंधित है। मानवाधिकार नारी विमर्श का साध्य है। इस साध्य की प्राप्ति के लिए किये गये विभिन्न नारी आंदोलन,साहित्य लेखन,योजनाऍं, आयोग का गठन और सामाजिक परिवर्तन की मांग आदि उपाय है। नारी विमर्श के आयाम है मानवाधिकार की प्राप्ति, नारी शोषण का विरोध, पुरूष प्रधान मानसिकतामें परिवर्तन आदि। नारी को सुरक्षा नहीं स्वरक्षा चाहिए। नारी को अपने आपसे और अपने से बाहर दोंनो स्तरों पर संघर्ष करना पडता है। नारी विमर्ष की पुकार हमें मुक्ता सालवे के निबंध और ताराबाई शिंदे के 'स्त्री–पुरूष तुलना' में मिलती है। समाज की बुनियाद स्त्री के गोद में खेलती है। साहित्य के सु–वर्ण माँ से ही अलंकृत होते है । समाज और साहित्य के भवन का निर्माण स्त्री करती है । भारतीय समाज प्राचीन संस्कृति का परिणाम है । इस संस्कृति का संवर्धन करने की जिम्मेदारी प्राचीन काल से स्त्री निभा रही है। महाभारत के एक स्थान पर कहा गया है ''कुक्षिसंधारणाद, धात्री,जननाज्जननी स्मृता। अङनां वर्धनादम्बा वीरसुत्वेन वीरसु।। शुश्रूशणाच्छुश्रुर्मता देहतन्तरम्।'' माता को पिता से श्रेष्ठ मानकर उसके अभाव में मनुष्य को अनाथ कहा जाता है। बच्चे का भरण पोषण स्त्री ही उचित ढंग से करती है। प्राचीन काल से अर्वाचीन काल तक समाज में इसके अनेकानेक उदाहरण दिये जा सकते है। परंतु संकोच की बात है कि इसी नारी को साहित्य और समाज में दोय्यम स्थान है। परंपरा के वाहक विचारकों ने नारी के दयनीय स्थिति को अनदेखा किया, तो परिवर्तनवादी विचारकों ने से उसे न्याय देने का अथक प्रयास किया है।

नारी विमर्श की आवश्यकता :

समाज सेविका गीता गोरेला नारी उत्पीडन के संदर्भ में लिखती है,"मरी पिछले पच्चीस वर्षों के दौरान हजारों औरतों से अंतरंग मित्रता हुई। इनमें से कोई भी औरत ऐसी नहीं थी जिसके साथ घर के अंदर छेडखानी न हुई हों ये छेडखानी हमेशा अपने परिवार के सदस्यों परिचितों द्वारा ही की जाती है। इसका कोई सबूत नहीं होता । कहने पर भी लोग मानने को तैयार नहीं होते। कटू यथार्थ यह है कि इसका दोष हमेशा औरतों के हिस्से में ही आता हैं।दोषी हमेशा बच जाता है। जिसके साथ छेडखानी होती हैउसको मानसिक कष्ट भी होता है। छेडखानी की बात पता चलने पर सामाजिक अवमानना औरत को झेलनी पडती है।"[1] आधुनिक युग की लेखिकाओं ने स्त्री की वेदना को व्यक्त करते हुए अंर्तमन की परतों को खोला है। जिनमें मन्नू भंडारी ,कृष्णा अग्निहोत्री, ममता कालिया, मृदुला गर्ग, मंजुल भगत, मृणाल पांडे, चित्रा मुदगल, प्रभा खेतान,कृष्णा अग्निहोत्री, मैत्रयी पुष्पा, ममीता सिंह,सुर्यबाला, कुसुम अंसल, राजी सेठ,नासिरा शर्मा, सुशीला टाकभौरे आदि लेखिकाओं ने नारी विमर्श को उपन्यास कर्म का चर्चित अध्याय बनाया है। स्वानुभूतिजन्य रचना सत्य साहित्य की प्रथम कसौटी है। सुशीला टाकभौरे का कथा साहित्य सामान्य नारी की वेदना को विश्व पटल पर उध्दृत करता है। 'तुम्हें बदलना ही होगा' उपन्यास नारी की स्थिति,समस्या और समाधान का विवेचन–विश्लेषण करते हुए मानवाधिकार प्राप्ति के लिए प्रेरणा देता है। उपन्यास में चित्रित स्त्री पात्र समाज के विविध जाति

वर्ग के नारी का प्रतिनिधित्व करते हैं। नारी का चरित्र चित्रण पुर्ण मनायोग से किया है। उनके लेखन की विशेषता है नारी समस्या को प्रस्तुत करना और समाधान भी नारी से करवाना । विद्रोह ,समझौता और समर्पण नारी जीवन के अंग बन गये है। "स्त्री यदि रंगीन खिलौने के समान आकर्षक है,तो विस्मय विमुग्ध हो उठेगा,यदि नही ंतो वह उसे उपेक्षा की वस्तु मात्र समझेगा।" यह कहने की आवश्यकता नहीं कि दानों स्थिति में स्त्री अपमानीत है। प्राचीन काल से अद्यतन काल में नारी को देवी ,सहनशील, ममता, त्याग, करूणा की मूरत कहा गया। परंतु उसकी मानव रूप में पहचान को नकारा गया है। बचपन से ही उसे भावुक बनाकर उसके संबल को छिना जाता है। अपनी प्रतिभा शक्ति से अनभिज्ञ बैसाखियों के सहारे वह कब तक जी पायेगी ? इन बैसाखियों को तोडने की शक्ति सुशीला टाकभौरे के उपन्यास में है। शोषण के उपादानों के विरूध्द आवाज उठाने वाली महिमा और उषा नारी के लिए आदर्श है। वह नारी स्वतंत्रता के नये मानदण्डों को धारण करती है। क्योंकि आज नारी को सुरक्षा से अधिक स्वरक्षा की जरूरत है। परिस्थितिजन्य मानसिक पीडा उसे हिनता,उपेक्षा,घृणा सहन करने के लिए विवश कर देती हैं। अज्ञेय के अनुसार,"सच्चा साहित्यकार अपनी रचनाओं से संवेदना का विस्तार करते हुए समाज को बदलने के लिए क्रांति की प्रेरणा देता है और सामाजिक क्रांति को प्रभावित करने के लिए रचनाएँ लिखता है।" सुशीला टाकभौरे नारी को नयी चेतना और दिशा प्रदान करती है। स्त्री के स्त्रित्व के समक्ष अनेक समस्या चुनौती बनकर खडी है । लेखिका शिक्षा पर बल देते हुए नारी को युग के अनुरूप बदलने का संदेश देती है। नारी के बदलते सामाजिक संदर्भ में विद्रोही रूप की स्थापना की है।

आज स्त्री शक्ति का परिचय अनेक रूपों में मिलता है। नयी विचारधारा का प्रभाव, औद्योगिकीकरण, राष्ट्रीय आंदोलन, समाज सुधारकों का कार्य, शिक्षा प्रसार आदि के कारण नारी जागृत हो गयी है। "वह आत्मनिर्भर बनकर अपना भाग्य स्वयं निर्धारित कर रही है।"[2] नारी आत्मविश्वास को प्राप्त कर रही है। वह बुध्दि पर नियंत्रण पाने लगी है। प्राचीन मान्यताओं को तोडकर स्वतंत्र जीवनयापन की पध्दति को अपना रही है। वह अपने अधिकार कर्तव्य के प्रति सजग है। उन्हें प्राप्त करने के लिए संघर्ष कर रही है। यह चेतना शिक्षा और जागृति का परिणाम है। सुशीला का नारी स्वतंत्रता प्रश्न उत्तर की खोज में है। सुमती कौर का कथन है,"जब तक नारी का क्षेत्र घर तक सीमित था,उसका शोषण घर की चार दिवारों में किया जाता था परंतु जैसे–जैसे नारी ने अपने कदम घर से बाहर निकाले तो उसे शोषण के नये–नये रूपों का सामना करना पड रहा है।"[3] देश स्वतंत्र हुआ लेकिन नारी सामाजिक एवं पुरूषप्रधान बंधनों से मुक्त नहीं हो पायी है। त्याग,ममता ,सेविका , समर्पण, वात्सल्य का प्रतिक नारी की सरस्वती,दुर्गा,लक्ष्मी के रूप में पुजा तो होती है परंतु जब पुरूष अहं को चोट लगती है तब उसी लक्ष्मी को मारने पिटने में संकाच नहीं किया जाता हैं। पुरूष सत्ता को कायम रखने के लिए स्त्री के प्रतिभा शक्ति के विकास में अनेक रूकावटें निर्माण की जाती हैं। नारी की दयनीय दशा के लिए समाज एवं पुरूष जितना जिम्मेदार है उतनी ही वह स्वयं भी जिम्मेदार है । उसका भावनाशील कोमल हृदय रीति रिवाजों के घेरे से बाहर झॉकने के लिए तैयार ही नहीं है। फडके जी के मतानुसार ,"पतिव्रता के धर्म के पीछे स्त्रियों का आर्थिक क्षेत्र में पुरूषों पर निर्भर रहना ही नारी के अधोगति का महत्वपूर्ण कारण है। "[4] पुरूष के हित में स्त्री का व्यवहार निर्धारीत किया गया है। स्त्री की दयनीय दशा में परिवर्तन लाने के लिए नारी जीवन पर विमर्श की आवश्यकता है।

तुम्हें बदलना ही होगा... :

'तुम्हें बदलना ही होगा...' उपन्यास सामयिक प्रकाशन से सन 2015 में प्रकाशित हुआ है। शीर्षक नारी को परिवर्तन के लिए दिशा निर्देश करता है। यहॉ लेखिका पुरूषों की मनुवादी मानसिकता और स्त्री की परंपरागत मानसिकता बदलना चाहती है।240 पृष्ठों की इस रचना में सुशीला टाकभौरे वर्ण–जाति भेद की समस्या, स्त्री–पुरूष समानता,नारी शिक्षा, नारी शोषण, आंताजातिय विवाह और

मनुवादी पुरूष प्रधान संस्कृति पर प्रकाश डालती हैं। उपन्यास की शुरूवात महीमा नाम से होती है। इस उपन्यास की विशेषता यह है कि लेखिका ने नायक और नायिका को आंबेडकरवादी विचारधारा से प्रभावित दिखाया है। रोटी–बेटी व्यवहार से ही जातियता टूटेगी इस स्वप्न को साकार करने में लेखिका महत्वपूर्ण भूमिका निभाती है। उपन्यास में नारी सबलता के दो आयाम दिखाई देते है 1.बनिया का साधन संपन्न संयुक्त परिवार है। इस परिवार में मनुवादी संस्कृति का पालन करते हुए नारी पर अनेक बंधन डाल दिए है। 2. दलित नारी का संघर्षमय जीवन । नारी सशक्तिकरण के लिए उच्च वर्ग का प्रयास केवल दिखावा है। जब की अपने अस्तित्व के लिए लडनेवाले निम्न जातियों की सोच परिवर्तन की सुगबुगाहट है। चमनलाल बजाज का चरित्र मनुवादी विचार से ओतप्रोत है। वे सामाजिक प्रतिष्ठा के लिए एनजीओ खोलते है। उसका नारी के प्रति दृष्टिकोण दोय्यम दर्जे का है। "जिस तरह बहती नदी को अनुशासित करने के लिए दो किनारे की आवश्यकता है,तभी वह देश और समाज के लिए लाभकारी है। उसी प्रकार समाज में स्त्रियों को सामाजिक और नैतिक मर्यादा में रखने के लिए कुछ कठोर बंधनों में रखना जरूरी है।"[5] चमनलाल बजाज जैसे परंपरावादी पुरूष मुखौटा पहनकर नारी का शोषण करते है। ऐसे लोग भूल जाते है कि नदी में जब बाढ आ जाती है तो अपना–पराया सबकुछ तहस नहस हो जाता है। नारी जब अपने स्वत्व के प्रति जागृत हो जायेगी, तब इन सारे बंधनों को तोड देगी। उपन्यास की नायिका महिमा पुरूष के हाथ की कठपुतली बनकर जीना नहीं चाहती है। चमनलाल बजाज दलित प्रोफेसर महिमा भारती से शादी करता है। पुरानी पीढि दलित बहू को मेहमानखाने से आगे जाने की इजाजत नहीं देती है। महिमा को मान मर्यादा के नाम पर घर में केद रखा जाता है। महिमा नारी के प्रति उच्च वर्ग की सोच को बेनकाब करते हुए कहती है,"पुरूष नारी स्वतंत्रता की बडी बडी बातें करते है। मगर सही मायने में वे स्त्रियों की सबलता से डरते हैं। वे अपनी महिलाओं को घर में कैद रखकर ही महिलाओं का उध्दार कर लेंगे।"[6] उपन्यास का दूसरा आयाम दलित नारी के शिक्षा पर बल देता है। दलित नारी के लिए शिक्षा ऐसा स्वर्ण,शस्त्र और शास्त्र है, जो हक्क अधिकार की प्राप्ति करा सकता है। उसकी लडाई अपनी मानसिकता,परिवार और समाज से है। नारी अपने वजूद एवं प्रतिभा पर ध्यान न दे इसलिए रूढी परंपरा के पालन की जिम्मेदारी स्त्री पर थोंपी गयी है। सिमोन द बोउवारा ने लिखा है,"नारी मुक्ति आंदोलन का इतिहास पुरूष ने लिखा है। ठिक उसी प्रकार जैसे अमरिका में समस्या निग्रो की नहीं बल्कि श्वेत जाति की है। अतः समस्या औरत ने खडी नहीं की है। यह पुरूष की समस्या है कि वह स्त्री को समान अधिकार से वंचित रखना चाहता है।"[7] ये दोहरा व्यवहार स्त्री के लिए घातक साबित हो रहा है। "आज के बदलते युग में भी औरत को पुरूष के बराबर महत्व नहीं मिल रहा है। यदि कानून औरत को बराबरी का हक दें भी दे, तो सामाजिक नैतिकता और लोकव्यवहार उसके आडे आ जाते है।"[8] अधिकांश भारतीय नारी में प्रगतिशील दृष्टिकोण का अभाव होने के कारण वे परंपरागत निरर्थक मूल्यों के साथ चिपकी हुयी हैं। वे आज भी घुँघट ओढती है,ऑखे नीचे झुकाकर बात करती है। धीरज वाल्मीकि कहता है," जब हम चाहते है महिलाएँ सामने आए और ये महिलाएँ हमारा साथ नहीं दे पाती है। सचमूच महिलाओं की मानसिकता बदलना बडा कठिन है। इसी कारण महिलाएँ पीछे है। "[9]

आज स्त्री विमर्श पर चर्चा करना कुछ लोगों का फैशन बन गया है। जिनके लिए सभा ,बैठकें ली जाती है,वे महिलाएँ ही इसमें सहभाग लेने से कतराती है। घर गृहस्थी और सामाजिक बंधनों के कारण अपना हित समझना नहीं चाहती है। अपनी स्थिति के लिए भाग्य को कोसती है। इस पर व्यंग्य करते हुए लेखिका कहती है,"नुकसान जिसका है,वे यहॉ मौजूद नहीं है। मेरा मतलब महिला वर्ग से है। नुकसान महिला वर्ग का है कि हम उनकी अनुपस्थिति में उनके जीवन की समस्या पर बात करना चाहते हैं। किंतु उनकी गैर मौजुदगी में । ताकि कोई भी महिला अपनी सही और वास्तविक स्थिति का वर्णन न कर सकें।"[10] पुरूष वर्ग को इस बात का डर है कि यद्यपि महीलाएँ सशक्त हो गयी तो उनपर हुक्म चलायेगी। उनकी अवज्ञा करेगी। इसलिए वह स्त्री को उतना सबल बनाना चाहता है कि घर

गृहस्थी का काम अच्छी तरह सॅभाल सकें। उपन्यास में ए.सी.पी. सभा में कहते है,".....यह औरत ही समस्याओं की जड है।...यह औरत जब तक अबला है उस पर अन्याय होता है लेकिन यहॉ विचार करने की बात है कि क्या अबला नारी अधिक सबल होकर दूसरों पर अन्याय नहीं करेगी।"[11] चमनलाल बजाज के परिवार में महिमा के साथ जो दुर्व्यवहार होता है, उससे वह दुखी है। अपने अधिकार के प्रति सचेत महीमा निडर होकर कहती है,"हूँ ,मुझे हाथ लगाकर तो देखो ,हाथ तोड दूँगी। कोई मेरा अपमान करके तो देखे,उसके बारह बजा दूँगी। मैं भी दलित आंदोलन की शेरनी हूँ। एक एक को चीर कर रख दूँगी।"[12] स्त्री–पुरूष समानता पर जोर शोर से बात करने वाला चमनलाल महिमा के साथ लैंगिक भेदभाव करता है। स्त्री–पुरूष समानता पर क्रांतिकारी अभिव्यक्ति देनेवाली महिमा स्वयं पारिवारीक हिंसा की शिकार है। वह कहती है,"जब तक पुरूषों के विचार और व्यवहार में फर्क रहेगा, तब तक महीलाएँ खुले दिल और दिमाग से सोच नहीं पायेगी। वह अपने सीमित कटघरे से बाहर नहीं निकल पायेगी। "[13] 'तुम्हें बदलना ही होगा...' उपन्यास सीमित कटधरे से बाहर निकलने की चेतना निर्माण करता है। समाज व्यवस्था में मनुवादियों के विचारों में परिवर्तन लाने का सफल प्रयास है।

निष्कर्ष :

प्रस्तुत उपन्यास में भारतीय स्त्री के सामाजिक स्थिति को गहराई से उकेरा गया है। साहित्य में स्त्री चरित्रों का विस्तार से वर्णन अनुभव और गहन अध्ययन का सूचक है। ऐसे चरित्र नारी को प्रेरणा देते है। पुरूष प्रभूत्व साहित्य में ऐसे चरित्रों का उदघाटन बहुत कम है। लेखिका की स्त्री विमर्श पर निष्ठा व्यक्त हुयी है । समाज के दिशा निर्देशन में उक्त ग्रंथ उपयुक्त है ।

संदर्भ :

1. डॉ.शशिकांत सोनवणे 'सावन '–भारतीय स्त्री साहित्य, पृ.21
2. आलोचना (पत्रिका)– जुलाई–सितंबर 1972, पृ.40
3. सुमती कौर– समकालीन हिंदी कहानी स्त्री पुरूष संबंध ,पृ.100
4. य.दी.फडके –केतकर लेख संग्रह, पृ.177
5. सुशीला टाकभौरे – तुम्हें बदलना ही होगा...., पृ.72
6. वही, पृ.150
7. प्रभा खेतान – स्त्री उपेक्षिता, पृ. 63
8. वही, पृ.27
9. सुशीला टाकभौरे – तुम्हें बदलना ही होगा..., पृ.148
10. वही, पृ.41
11. वही, पृ.45
12. वही, पृ.132
13. वही, पृ.150

'अज्ञेय' के निबंधों में व्यक्त संस्कृति चिंतन

प्रा.मनिषा भिमराव शेळके
संपतराव माने महाविद्यालय,
खानापुर,जि.सांगली.

भारतीय संस्कृति विश्व की प्राचीनतम संस्कृतियों से एक है, जो लगभग ५,००० हजार वर्षों पुरानी है। विभिन्नता में एकता ही इसकी विशेषता है। भारत जैसे विशाल देश में भिन्न-भिन्न भाषाएँ जातियाँ, बोलियाँ, रितिरिवाज, धर्म आदि में एकता बाँधने का काम हमारी संस्कृति ने किया है। भारतीय संस्कृति एक महान संस्कृति मानी जाती है। लेकिन आज मनुष्य ने अपने स्वार्थ हेतु प्रांतिक, धार्मिक, भाषिक, साम्प्रादायिक विवाद को छेडकर भारतीय संस्कृति को मलिन किया है। पाश्चात्य संस्कृति के प्रभाव के कारण हमारी संस्कृति का ऱ्हास हो रहा है। हिंदी साहित्य के प्रसिध्द सहित्यकार सच्चिदानंद हीरानंद वात्सायन के 'अज्ञेय' जीने भारतीय संस्कृति का गहरा अध्ययन किया है। अपने निबंधों के माध्यम से सांस्कृतिक चिंता व्यक्त की है।

हिंदी प्रयोगवादी काव्यधारा के मुख्य प्रवर्तक तथा ज्ञानपीठ पुरस्कार प्राप्त कवि 'अज्ञेय' जीने कवि के साथ ही उपन्यासकार डायरीकार, यायावर, कहानीकार, आलोचक आदि विविध विधाओं में श्रेष्ठतम योगदान दिया है। 'अज्ञेय' जीने एक श्रेष्ठ निबंधकार के रूप में भी अपनी अलग पहचान बनायी है। आचार्य रामचंद्र शुक्ल के अनुसार निबंधकार की आत्माभिव्यक्ति ही निबंध की विशेषता है। अर्थात निबंध में निबंधकार खुलकर पाठक के सामने आता है, जिसमें कोई दुराव नहीं होता। किसी प्रकार का संकोच अथवा भय नही है - वह जो कुछ अनुभव करता है, उसे ही अभिव्यक्त करता है।[१] अज्ञेयजी ने भारतीय संस्कृति का गहरा अध्ययन कर अपने विचार निबंधों के माध्यम से व्यक्त किए है।

अज्ञेयजीने निबंधकार के रूप में अपना अनमोल योगदान दिया है। 'त्रिशुंक' यह अज्ञेयजी का पहला निबंध संग्रह है। जिसमें कुल आठ निबंध संकलित है। इन निबंधोद्वारा अज्ञेयजी ने सांस्कृतिक चिंता व्यक्त की है। आज का मनुष्य संस्कृति के बिना मूल स्त्रोतों से भटक रहा है। कभी मनुष्य लोकगीत, लोकनृत्य, लोकसंस्कृती पर जीवित था। लेकिन आज इन सबका उसे विस्मय हो गया है। आज का युग विज्ञापन का युग है। मनुष्य ने इस युग बहुत प्रगति की है। लेकिन हमारी प्रगति के साथ हमारी संस्कृति का नाश हो रहा है। मशीन युग में मनुष्य सांस्कृतिक मूल्यों से दूर जाकर अर्थहीन बन गया है। अज्ञेय जीने ''त्रिशुंक' निबंध संग्रह में सांस्कृतिक चिंता इस तरह से व्यक्त की है - ''हमें समझ लेना चाहिए की हमारा उद्धार मशीन से नहीं होगा प्रचार-विज्ञापन से नहीं होगा लेक्चर और विवाद और कवि सम्मेलनों से नहीं होगा। अगर उद्धार का उपाय है वह संस्कृति की रक्षा और निर्माण की चिर जागरूक चेष्टा की आवश्यकता में अखंड विश्वास का ही मार्ग है।''[२]

अज्ञेय का दूसरा बहुचर्चित निबंध संग्रह 'सबरंग और कुछ राग' है। इन निबंध संग्रह के माध्यम से अज्ञेयजी के रागात्मक व्यक्तित्व की अभिव्यक्ती हुई है। कुछ निबंधोंद्वारा सामाजिकता और सांस्कृतिकता के प्रति गहरा चिंतन व्यक्त हुआ है। यंत्र और मीडिया का जबरदस्त प्रभाव समकालीन जीवनपर है। यांत्रिक सभ्यता का युग में मनुष्य का जीवन जितना सस्ता होता जा रहा है। मृत्यु की विभीषिका के प्रति वर्तमान मनुष्य उतना ही अतिरिक्त जागरूक हुआ है। यथार्थ के कई नये-नये चेहरे अज्ञेयजी की परिधी में आते है, उन्हें व्यथित और चिंतीत भी करते है।

अज्ञेयजीका तीसरा महत्वपूर्ण निबंध संग्रह है 'आत्मनेपद'। ही इसमें संकलित निबंधो की कुल संख्या २८ है। 'आत्मनेपद' निःसन्देह अत्यंन्त आत्मचेतन(सेफकांशस) रचना है। अपने बारे में लिखी गई यह पुस्तक अपने में डूबी नहीं है। उनके विचार निरंतर विवाद का विषय रहे है। आत्मनेपन का उद्देश साहित्य, कला और जीवन के उन मूल्यों का निरूपण करना और उनपर बल देना है जिन्हें लेखक मानता है और जिन्हें वह व्यापक रूप से प्रतिष्ठित देखना चाहता है। आत्मनेपद में उन्होंने काव्य-आख्यान, आलोचना स्थिति, मनुष्य के मन के भाव आदि संबंधो में चिंतन प्रस्तुत किया है।

अज्ञेय जी के अपने 'लिखी कागज कोरे', 'भवांति अंतरा शाश्वती', 'आलवाल', 'जोगालिखी', 'अपरोक्ष', 'स्त्रोत और सेतु', 'सवंत्सर' 'अदयतन', 'युगसांधियों पर', 'धार और किनारे' और कहाँ है द्वारका आदि प्रमुख निबंध संग्रह

है, जिनमें अज्ञेय के गंभीर चिंतन और सर्जनशीलता का परिचय होता है। साहित्य ही मनुष्य का दर्पण होता है। समकालीन साहित्य में पुराने सामाजिक संगटन के टूटने से सजीव संस्कृती और परंपरा भी मिट गई है। पुरानी संस्कृति मर रही है। अज्ञेय लिखी कागद कोरे में कहते हैं –''अज्ञेय मानता है की बुध्दि से जो काम किया जाता है उसकी नऐ हाथों से किऐ गए कार्य पर है। जो लोग अपने हाथो का सही उपयोग नहीं करते उनकी मानसिक दृष्टी में भी विकृति या एकागिता आ जाती है।''[३] संस्कृति का प्रश्न हमारे जीवन-मरण का प्रश्न है। पुरानी संस्कृति टूटने का कारण अज्ञयेजी मशीनी संस्कृती बताने है। आज के श्रमिक के लिए जीवन का अर्थ है एक निरर्थक यांत्रिक क्रिया की बुध्दिहीन अनवरत प्रवृत्ति।

अज्ञेय की निबंध रचना संसार संस्कृति की धरोहर है। संस्कृति के प्रति चिंतन उनकी सजीव अभिव्यक्ति है। संस्कृति के प्रति चिंता बहुत मुखर रूप में दिखाई देती है। लगभग दर्जनों निबंधो में अज्ञेयजी की संस्कृतीविषयक निष्ठा व्यक्त हुई है। अज्ञेयजी अपने अपरोक्ष निबंध में संस्कृति के प्रति चिंतन करते हुए लिखते हैं- ''ऐसी स्थिति को ओर हम जा रहे है यंत्र बढते जा रहे है और इस इसके मुकाबले आदमी छोटा होता जा रहा है।''[४] आज के मनुष्य के ज्यादातर समय मोबाईल, कॉम्प्युटर, टीव्ही, फिल्म आदी यांत्रिक साधनों पर बीताया जा रहा है। हम लोंग पाश्चात्य संस्कृती की प्रभाव में अपनी संस्कृती भूल रहे है।

अज्ञेयजी यह मानते है कि हमारी संस्कृती धार्मिक संस्कृति है। इस संस्कृति की रक्षा करना हमारा कर्तव्य है। अज्ञेय अपने 'धार और किनारे' निबंध में कहते हैं – ''संस्कारी जीवन जीते हुए हमें अपने को यह याद दिलाने की जरूरत न पडे कि ऐसा हम इसलिए कर रहे है कि हमारी संस्कृति में यही विधेय है। कर्म की यह सहजता ही धनुर्धर अर्जुन की लक्ष्यवेधवाली चिडियाँ की आँख है बाकी सब चिडियाँ।''[५] संस्कृति पूरे समाज की जीवनदायिनी है। हमें बार-बार अपने संस्कृती के बारे में याद दिलाने की कौशिश न करें। यही अज्ञेयजी के भी विचार है। अज्ञेयजी भारतीय संस्कृति और विश्व संस्कृति में अपने विचार इस तरह से व्यक्त करते हैं – ''मेरी दृष्टि में हिंदी सदा से आधुनिक रही है। सिंधु से ब्रम्हपुत्र तक सारा क्षेत्र हिंदी का है, चाहे आज उनके दोनों छोर देश से बाहर चले गए है।''[६] सारे देश में हिंदी भाषाने संस्कृति को फैलाने का काम किया है।'' यह देश भाषाओं और संस्कृति के संगम का देश है। भारतीय संस्कृति को सही राह देने का काम हिंदी भाषाने किया है। दूसरी भाषाओं ने नहीं।

'युग संधियों पर' अज्ञेय के निबंधों का एक अन्यतम संग्रह है। इस संग्रह के सभी निबंध साप्ताहिक हिंदूस्तान में छप चुके है। मूल्यों और संस्कृती को प्रगतिविरोधी मानेवाला समाज कभी स्थायित्व नहीं प्राप्त कर सकता। अज्ञेय कहते हैं – ''संस्कृति न केवल बुर्जुआ है, न प्रगति विरोधी है, वह समाज को स्थायित्व देती है इसका अर्थ समाज को स्थितशील बनाती है। संस्कृति एक कब्र नहीं है, वह तो जमीन है जिसपर पैर टेके बिना प्रगति हो नहीं सकती।''[७]

इस तरह अज्ञयेजी अपने निबंध में संस्कृती और परिस्थिती, संस्कार और संवेदना, भारतीय और आधुनिकता के छंदात्मक संबंधों पर गहरा चिंतन किया है। संस्कृति सम्रग समाज की निर्माती प्रतिभा होती है। शिक्षा वास्तव में संस्कृति का महत्वपूर्ण उपकरण है। व्यक्ति, समाज, राष्ट्र और पूरे विश्व का विकास करने के लिए शिक्षा के माध्यम से हमें संस्कार देने चाहिए। भारतीय संस्कृति का मूल्य आधार अहिंसा है। देश के सभी मनुष्यद्वारा संघर्ष की भावना को त्यागकर हमारी संस्कृति की रक्षा करनी चाहिए। यही हमारा परम कर्तव्य है। अपनी संस्कृति को सँभालकर आगे के पीढी को सौंप देना चाहिए।

संदर्भ :-

१) डॉ.सुरिंदर कौर संधू, 'अज्ञेय के निबंधो की मूल चेतना', राष्ट्रवाणी, द्वैमासिक शोधपत्रिका(जुलाई-अगस्त २०१२) पृष्ठ क्र. ४७.
२) त्रिशुंक – अज्ञेय पृष्ठ क्र. २४.
३) लिखे कागद कोरे – अज्ञेय पृष्ठ क्र. २२२.
४) अपरोक्ष – अज्ञेय पृष्ठ क्र. २३.
५) धार और किनारे पृष्ठ क्र. ३६.
6) Shodhganga.inflibnet. ac.in.
7) युग संधियोंपर – अज्ञेय पृष्ठ क्र. २८.

ममता कालियालिखित उपन्यास 'दौड' में संस्कृति– संघर्ष

डॉ.सरोज पाटील
असिस्टंट प्रोफेसर
श्री शहाजी छ. महाविद्यालय, कोल्हापुर

संस्कृति मानव व्दारा निर्मित एक अनूठा अविष्कार है। वह मानव जीवन के संपूर्ण क्रियाकलापों का दर्पण होती है। मानव अपने आसपास के परिवेश से संस्कृति का ग्रहण कर अपने आप को समाज में प्रवाहित करता है। डॉ. हेमेंड वानेरी ने संस्कृति के बारे में विचार व्यक्त किए हैं, 'संस्कृति वह सीखा हुआ व्यवहार है, जिसके व्दारा मानव पशु जगत से पृथक होकर सभ्य कहलाता है। संस्कृति का व्यापक अर्थ किसी समाज की जीवन पध्दति से है।' (पृ.१००, स्वातंत्र्योत्तर हिंदी उपन्यास) अर्थात संस्कृति मनुष्य को मनुष्य बने रहने की सीख देती है। मानवतावाद की राह दिखाती है।

वैश्विक स्तर पर भारत की संस्कृति बडी ही उन्नत, आदर्श और नैतिक मूल्यों से परिपूर्ण रही है जिसने सदियों से विश्व के सामने अपनी उंची प्रतिमा बनाई रखी है परंतु २१ वी सदी के बदलते परिवेश में भारतीय संस्कृति में अमूलाग्र बदलाव आ रहा है। इसके सम-विषम परिणामों को भूगतने के लिए देश का प्रत्येक व्यक्ति बाध्य बन चुका है। वैश्विकरण की तेज आंधी ने हमारी संस्कृति के पैर उखाड दिए हैं। हमें उपभोक्तावादी संस्कृति के जाल में फंसा दिया है। भारतीय साहित्य विश्व हमेशा ही समकालीन स्थितियों का सजग समीक्षक रहा है। जिसके चलते समय समय पर आधुनिक दौर के संस्कृति संघर्ष को बडी सजगता सें हिंदी साहित्यकारों ने अपनी कृतियों में रेखांकित किया है।

वस्तुतः भूमंडलीकरण एक ऐसी अवधारणा है जो पूरे विश्व में एक संस्कृति विकसित करें, जो संस्कृति पूरे भूमंडल को एक विश्वग्राम में परिवर्तित कर समस्त मानव जाति का कल्याण करें। भूमंडलीकरण का स्वरुप हमारे वसुधैव् कुटुंबकम् की धारणा के अनुरुप होता तो निश्चित ही आज पूरा संसार प्रकाशमान बनता परंतु वर्तमान समय में वैश्विकरण एक ऐसी अवधारणा है जिसका मूलाधार है बाजार, बाजारवाद और उपभोक्तावाद। इसने भारतीय युवा वर्ग के सामने एकदम नएढंग के रोजगार और नौकरी के साधन खोल दिए हैं। आर्थिक उदारिकरण ने भारतीय बाजार को बडा शक्तिशाली बना दिया है। व्यापार प्रबंधन की शिक्षा के दरवाजे युवाओं के लिए खोल दिए हैं। बहुराष्ट्रीय कंपनियां नित नए रोजगार के अवसर युवाओं के सामने रख रही हैं। जिससे आज समाज में बाजारवाद और उपभोक्तावाद नामक दो वाद बडी तेजी से समाज में अपनी जडें मजबूत कर रहे हैं। इन जडों को सींचता हुआ कामयाबी के रास्ते पर निकल पडा देश का बडा सा युवा वर्ग अपने कार्यक्षेत्र में कामयाबी तो पा रहा है पर मानवीय संबंधो के समीकरण कहीं पीछे छूटते जा रहे हैं। संस्कृति संघर्ष तेजी से पनप रहा है। ममता कालिया लिखित 'दौड' उपन्यास इन्हीं तनावों, प्रभावों, संस्कृति संघर्षों की कहानी है। इस संदर्भ में युवा समीक्षक कृष्ण मोहन ने लिखा है, 'बीसवी सदी के अंत में भारतीय समाज के सबसे गहरे संकट का आख्यान है दौड।'(दौड,पृ.७)

आज हमारा समाज ऐसे दोराहे पर खडा है जहॉं से एक रास्ता बहुराष्ट्रीय कंपनियों की चरम उपभोक्तावादी संस्कृति के अंधे कुएं को जाता है तो दूसरा संस्कार, सुरक्षा और संस्कृति की पुरानी पडती खाई की ओर। ये दोनों एस दूसरे के सहयोग से सांस्कृतिक संघर्ष को अधिक मजबूत बना रहे हैं।

'जहॉं हर महिने वेतन मिले वहीं जगह अच्छी होती है' इसी वाक्य को मंत्र की तरह जी रही युवा पीढी 'दौड' उपन्यास का प्रतिनिधित्व कर रही है। जो इस उपन्यास की ही नहीं बल्कि समकालीन समस्त युवा पीढी का प्रतिनिधित्व करती है। यह साहित्य और संस्कृति के बीच पल बढकर युवा बनी पीढी नहीं इंटरनेट, ई-मेल और सर्फिंग के साथ जी रही पीढी है। यहॉं रिश्ते नातों का कोई संवेदनात्मक स्वर नहीं है बल्कि नई और पुरानी पीढी में आपसी टकराव है, विचारों का बेमेल है। सांस्कृतिक संघर्ष है। पाठकों को इस बेमेल से हतप्रभ करने की क्षमता इस उपन्यास में हैं। निम्नांकित मुद्दों के आधार पर प्रस्तुत उपन्यास में रेखांकित संस्कृति संघर्ष पर चर्चा की है।

अपनी संस्कृति से कट रहा युवा वर्ग –

आज के तरक्कीपसंद युवा ने उँचे से उंचा ओहदा पाना अपना जीवन लक्ष्य बनाया है। अपने लक्ष्य के बीच आनेवाले हर अवरोध को दूर फेंक देने की जी तोड कोशिश करनेवाले इस युवा वर्ग का अपना अलग गणित और सौंदर्यशास्त्र है।

उपन्यास के प्रमुख पुरुष पात्र पवन और सघन ऐसे तरक्की पसंद युवा चरित्र हैं जो उन महानगरों में रहना पसंद करते हैं जो उन्हें उँचा मुकाम दे सके। माता पिता अपने अकेलेपन का वास्ता देकर उन्हें अपने पास रोकना चाहते हैं तब पवन स्पष्ट शब्दों में सुना देता है कि, 'पिताजी मैं ऐसे शहर में रहना चाहता हूँ जहाँ संस्कृति हो न हो परंतु उपभोक्ता संस्कृति होनी चाहिए।' (दौड,पृ.४१) या 'माँ मैं आने लायक हो जाऊँगा तभी आऊँगा। तुम्हें थोडा इंतजार करना होगा।' (दौड, पृ.८५) ऐसे शब्दों में माँ को अपने भारत वापस न आने के बारे में बतानेवाला सघन ये दोनों भारत के तरक्की पसंद युवा प्रतिक चरित्र हैं जो महानगरों में दौडभाग का आधुनिक जीवन जी रहे हैं। वहाँ विकसित हो रही नवसंस्कृति को धडल्ले से अपना रहे हैं।

उँचा मुकाम पाना और उसे बनाए रखना इस बीच उलझे वर्ग का व्यक्तिगत जीवन बडा व्यस्त बन चुका है। परिणामस्वरुप आपसी रिश्ते बडे रुखे बन रहे हैं। परंपराओं, रिवाजों का पालन व्यर्थ की बाते मानी जा रही हैं। इन्हें संस्कृति का अप्रांसंगिक हिस्सा माना जा रहा हैं।

व्यस्त दिनक्रम में बंधे पवन के पास अपने पिता से मिलने का तक समय नहीं हैं। एकाद बार फोन पर बात कर लेने के पश्चात उसे वह दिन की बडी उपलब्धि महसूस होती है।

अपने वैवाहिक जीवन को लेकर उसके स्वतंत्र विचार हैं। वह अपनी मर्जी से ही स्टेला नामक करियरिस्ट महिला से शादी करने का निर्णय ले चुका है तथा शादी से पूर्व ही स्टेला उसके घर में रहनेके लिए आ चुकी है।उसके पास अपनी शादी के लिए भी समय नहीं है। ऐसें में वह पैसा और समय व्यय करने के बजाय अपनी मर्जी से ही एक अध्यात्मिक गुरु के मार्गदर्शन में आयोजित होनेवाले सामूहिक विवाह समारंभ में शादी कर लेने का निर्णय ले लेता है। इस निर्णय की जानकारी फोनपर ही पिता को देते हुए वह पिता को शादी में सम्मिलित होने का आमंत्रण भी देता है। माता पिता बेटे के निर्णय को देखते ही रह जाते हैं। ना बहू, न बहू के माता – पिता से बातें, न घर बार देख लेना, न रस्मों रिवाजों की चर्चा, न मुहूर्त, न कार्ड, न बराती – न रिश्तेदार,साथ में होनेवाली बहू का पवन के साथ खुला रिश्ता माता पिता सोचते ही रह जाते हैं कि ये कौन सी संस्कृति है जो मूल भारतीय संस्कृति को पीछे धकेल अपनी नींव मजबूत कर रही है। क्या कहें इसे ? उनके पास कोई उत्तर नहीं है।

शादी के तुरंत बाद पवन अपनी नई पोस्टिंग पर चेन्नई और करियरिस्ट बहू राजकोट- अहमदनगर में रहने का निर्णय ले लेते हैं। उन्हें अपने निर्णयों में माता पिता या अन्य किसीकी भी दखलअंदाजी पसंद नहीं। वैवाहिक जीवन के पहले पायदान पर ही अपने अपने लक्ष्य को लेकर अलग अलग राहों पर चलना शुरु कर चुके इस दंपत्ति ने स्वीकारी नवसंस्कृति का विरोध करने का धैर्य भी माता पिता में नहीं है। वे अवाक् रहकर सोचने लगते है कि ये कौन सी संस्कृति है जो हमारे बच्चों को निगल रही है। इस संस्कृति का भविष्य क्या होगा ?

रिश्तों में कडवाहट ला रहा संस्कृति संघर्ष –

तकनिकी जीवन के आदी हो चूके इन बच्चों को अपने जीवन लक्ष्य के सामने माता-पिता, रिश्ते नातें या संबंधों की अहमियत, कसक व्यर्थ लगती है। वे जल्द बाजी में हर अवरोधक बात से छुटकारा पाने के लिए बैचेन हो जाते हैं।

पवन और सघन दोनों भी अपनी तरक्की पेशा नौकरी की चाहत में धीरे धीरे माता पिता से दूर हो जाते हैं। माता पिता के घर में उन्हें असुविधा और असहजता महसूस होने लगती है। पवन अपने तरक्की पसंद दृष्टिकोण के अनुसार तरक्की पसंद महिला स्टेला से शादी करने का निर्णय फोन पर अपने परिवारजनों तक पहुँचाता है उसका दृष्टिकोण साफ है कि, 'मंजिलों के लिए संघर्ष तो करना ही पडेगा। वह जिस दुनिया में रहता है वहाँ एथिक्स नहीं,

प्रोफेशनल एथिक्स की जरुरत है।' तैइवान की सॉफ्टवेअर कंपनी में काम करनेवाला सघन भी अपने भाई पवन के नक्शे कदम पर चल रहा है। आधुनिक दौर में प्रोफेशनल एथिक्स के साथ जी रहे वर्ग में रिश्तों की अहमियत लगभग न के बराबर है। उनके लिए ऐसी बातें हमारी संस्कृति का घीसा पीटा हिस्सा है। इसे पीछे छोड देने में ही तरक्की है।

मनःशांति पाने के नए तरिके –

हमारी संस्कृति हमेशा यही सीखाती आई है कि चाहे कितनी ही प्रतिकूलता क्यों न उत्पन्न हो जाए पर अपनों के बीच ही सुकून प्राप्त होता है। अनुकूलता प्राप्ति के लिए आवश्यक मार्गों का मार्गदर्शन मिल सकता हैं। पर आज का तरक्की पसंद वर्ग इस बात को मानने से इन्कार कर मनचाहे तरिके से सुकून प्राप्ति की तलाश में भटक रहा हैं।

तरक्की पसंद जिंदगी का यह विषमपक्ष है कि यह वर्ग अंदर से बडा अशांत बना हुआ हैं। टूट चुका हैं पर अपनी पूर्व संस्कृति बहुत पीछे छोड आया यह वर्ग फिर से पीछे मुडने का विचार नहीं करता क्योंकि बीच में बहुत दूरियॉं बन गई हैं। इस फासलें को काटकर फिर से अपनी संस्कृति अपनाने का धैर्य इनमें नहीं है। नवसंस्कृति के वे बडे आदी हो चुके हैं। ऐसे में अलग अलग अध्यात्मिक गुरुओं की शरण में पहुंचकर क्षणैक सुकून प्राप्ति के तरिके यह वर्ग अपना रहा है। यह निश्चित ही गहरी चिंता का विषय है।

अंततः इस उपन्यास का विषय और पात्रों के बीच निर्माण संस्कृति संघर्ष से पाठक बडे हतप्रभ हो जाते हैंपरंतु इन स्थितियों में ठोस परिवर्तन कैसे ले आए, इस बात पर भी बडा सा भ्रम बना रहता है। हम वसुधैव् कुटुंबकम्वाली धारणा के साथ, भारतीय मूल संस्कृति के आदर्शो के साथ पल बढकर बडेहुए हैं। परंतु आज प्रस्थापित हो रही नव संस्कृति और उसका रुप हमारी विश्वमानवतावादी संस्कृति सें बिल्कुल अलग है। दिन ब दिन इस संस्कृति संघर्ष कास्वरुप तीव्र बनता जा रहा है।न जाने इसकी तेज आंधी में हमारा भविष्य किस रास्ते पर चल पडे। इस आधुनिक दौर में हम शतःप्रतिशत इसका विरोध तो नहीं कर सकते परंतु इसके श्यामपक्ष को त्यागकर केवल श्वेतपक्ष को अपनाए तो ही हम अपने अस्तित्व को बचा पाएंगे।

आधार ग्रंथ –

१ 'दौड', ममता कालिया, वाणी प्रकाशन, दिल्ली

संदर्भ ग्रंथ –

१. 'समकालीन हिंदी उपन्यास', डॉ.प्रेमकुमार, इंदु प्रकाशन, अलीगढ
२. 'स्वातंत्र्योत्तर हिंदी उपन्यास', सुभाषिनी शर्मा, वाणी प्रकाशन, दिल्ली

'इंधन' मधील संस्कृती संघर्ष

डॉ.राजेखान शानेदिवाण
सहयोगी प्राध्यापक,
मराठी विभाग,
श्री शहाजी छ.महाविद्यालय,कोल्हापूर

साहित्याचा समाजाशी अत्यंत निकटचा संबंध असतो. लेखक मग तो कोणत्याही जातीधर्माचा असो त्याचे असणे समाजाच्या पार्श्वभूमीवर तपासून पहावे लागते. कारण समाजांतर्गत घडणाऱ्या घटना प्रसंगाचा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष परिणाम लेखकावर होतो.लिहिणारी व्यक्ती सुरूवातीला आपल्या सभोवताली असणारे वास्तव नजरेसमोर ठेवून लेखणाला सुरूवात करते. भलेही कल्पनेचे रंग असले तरी त्याला संदर्भ मात्र व्यक्तीगत जीवनातील असतात. त्यामुळे निर्मिती प्रक्रिया होत असताना लेखक स्वसमाजाच्या कक्षेला डावलू शकत नाही. कालांतराने त्याच्या अनुभवाच्या कक्षा वाढतील तसतसे साहित्यातील संदर्भ बदलत गेले तरी समाजाशी त्याचे असणारे नाते अभंग राहते. संबंधित समाजाच्या धारणा, रूढी, परंपरा, श्रद्धा, धर्मसंकल्पना आणि त्या अनुषंगाने आपलेशी केलेली संस्कृती हा कोणत्याही लेखकाच्या जीवनाचे अविभाज्य अंग आहे. मराठी साहित्यात लेखकाचा समाज आणि त्याअनुषंगाने संस्कृतीचा परिचय वेगवेगळ्या साहित्य प्रवाहातून स्पष्टपणे जाणवतो. विशेषतः ग्रामीण, दलित, मुस्लीम, आदिवासी, जैन आदी प्रवाहांचा प्रधान हेतू समाजजीवनासह संस्कृती परिचय करून देणे हाच असतो. स्वाभाविकपणे विषय, आशय, पात्ररचना, कथानकातील तपशील, भाषांच्या माध्यमातून ही प्रक्रिया अगदी सहजपणे होते.

लेखक जेव्हा कथानकाची मांडणी करतो तेव्हा व्यक्ती जीवनाचे संदर्भ प्राधान्याने असतात. व्यक्ती, तीचा धर्म, जात, पंथ, धारणा व त्याआधारे घडलेली मानसिकता याचा अनुभव होत राहतो. कथानकातील एखादे पात्र विशिष्ट वैचारिकतेचा आग्रह मांडत असेल तर ती त्याची संस्कृती ठरते. पण बऱ्याचवेळेला व्यक्ती आपल्या पूर्व परंपरांना ठामपणे मांडून त्या आधारे आपली ओळख गडद कर‍्याचा प्रयत्न करते. अशावेळी होणारा संघर्ष समूहाला पुढे करून होत राहतो. व्यक्तीपेक्षा अशा संघर्षाला समूहाचा चेहरा प्राप्त होतो. एकाअर्थी संस्कृती–संस्कृती मधील संघर्ष अपरिहार्यपणे उफाळतो. मराठी साहित्यात असा अनुभव अनेक लेखकांच्या संदर्भात अनुभवता येतो. प्रस्तुत मांडणीमध्ये हमीद दलवाईच्या साहित्यातील संस्कृती संघर्षाचे स्वरूप कसे आहे समजून घेण्याचा प्रयत्न आहे.

हमीद दलवाई यांची मुख्य ओळख मुस्लीम समाजातील सुधारक विचारवंत अशी आहे. महाराष्ट्राला सुधारकांची मोठी परंपरा आहे. अगदी संतांपासून आधुनिक काळातील दाभोळकरांपर्यंत ही परंपरा अधोरेखित करता येते. या सुधारकांनी हिंदू समाजातील अनिष्ट रूढी परंपरांना विरोध करून नवी मानवतावादी समाजरचना आकारास यावी यादृष्टीने प्रयत्न केले. यामुळे आजचा प्रगत आणि पुरोगामी, विज्ञानवादी दृष्टी असणारा समाज दिसतो आहे. पण अशी परंपरा मुस्लीम धर्मामध्ये अगदी अभावाने आढळते. धर्मतत्वांचा पुर्नविचार करून काळाबरोबर बदल व्हायला हवा असे म्हणणे म्हणजे धर्मद्रोह समजला जातो.तेथे सुधारणावादी विचारवंत निर्माण होणे अगदी अशक्य होते. पण भारतीय स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात हमीद दलवाईंनी असा प्रयत्न केला.श्रद्धेच्या नांवाखाली होत असलेल्या अन्यायाविरोधात आवाज उठविला. धर्मातील अशा तत्त्वांना जाहीरपणे विरोध केला. ज्यांच्यामुळे मानवतेची हत्या होत आहे विशेषतः मुस्लीम व्यवस्थेत होणारे स्त्रीयांचे शोषन अस्वस्थ करणारे आहे. बुरखा, तलाक, चार लग्ने या कांही प्रातिनिधीक बाबी विचारात घेतल्या तरी स्त्रीयांची अवस्था समजून येते. हमीद दलवाईंनी या विरोधात लढा उभा केला.धर्मतत्वांचा आधार घेऊन मानवतेचा खून करणाऱ्या मुल्ला–मौलवींच्या सरंजामी वृत्तीला आव्हान दिले. स्वातंत्र्योत्तर काळातील ही चळवळ नव्या व्यवस्थेला आणू पाहणारी ठरली. एकाअर्थी दबलेल्या, हताश झालेल्या मुस्लीम मनाला व्यक्त होण्यासाठीची संधी हमीद दलवाईंनी प्राप्त करून दिली. स्वाभाविकपणे त्यांच्या बोलण्यातून आणि लेखनातूनही त्यांचा विचार

प्रसवत राहिला. समाजाची सद्यःस्थिती मांडताना भारतासारख्या बहूधर्मीय व्यवस्थेत कसे संघर्ष निर्माण होऊ शकतात याचेही तपशील त्यांच्या साहित्यातून समजून घेता येतात. विशेषतः 'इंधन'[1] कादंबरी यादृष्टीने महत्त्वपूर्ण आहे.

'इंधन' कादंबरीचा निर्मितीकाळ 1965 हा आहे. या कादंबरीचे कथानक समजून घेतले तर हमीद दलवाईंनी मांडलेला विषय किती संवेदनशील होता याची जाणीव होते. भारताच्या स्वातंत्र्याबरोबर फाळणीची दुर्देवी घटना घडली. ही फाळणी धर्माच्या आधारावर झाली. मुस्लिमांसाठीचे पाकीस्तान निर्माण झाले. ही घडामोड सहज झाली नाही. प्रचंड हिंसाचार, जाळपोळ होऊन नवा देश निर्माण झाला. पण त्याचवेळी देशाची फाळणी मुस्लिमांमुळे झाली असा विचार प्रसवला गेला. याचा परिणाम असा झाला की भारतातील हिंदू आणि मुस्लिमांमध्ये अविश्वासाचे, विद्वेषाचे नाते अगदी सुरूवातीच्या काळातच तयार झाले. ज्या काळात 'इंधन'चे लेखन झाले असावे त्या काळात तर जखमा ओल्या होत्या. नव्या व्यवस्थेने वेगवेगळे निर्णय घेऊन संघराज्य निर्माण करण्याची प्रक्रिया गतीमान केली होती. काश्मिरसह संस्थानिकांच्या बरखास्तीचा निर्णय झाला होता आणि या प्रत्येक टप्प्यावर मुस्लिमांचा संबंध आला. याचा अर्थ तत्कालीन परिस्थितीत घडणाऱ्या प्रत्येक कृतीचा अर्थ हिंदू–मुस्लीम अशा परिप्रेक्ष्यावर पाहिला जात होता. अशा पार्श्वभूमीवर 'इंधन'ची निर्मिती प्रक्रिया होत होती.

'इंधन' कादंबरीचे कथानक वरील संदर्भ लक्षात घेऊन समजून घेतले तर वेगळेपणाचा अनुभव येतो. 'इंधन' वाचल्यानंतर अगदी पहिली प्रतिक्रिया 'या कादंबरीत जातीय संघर्षाचे चित्रण आहे' अशीच होते. कादंबरीचा निवेदक पंधरा वर्षांनी आपल्या कोकणातील गावात येतो. पंधरा वर्षामध्ये गावात खूप बदल झाला आहे. गाव लहान आहे आणि हिंदू मुस्लीम व नवबौद्ध समाजाचे लोक सामुदायिक जीवनशैली अनुसरतात. सगळं काही व्यवस्थित असताना गावात जातीय संघर्ष उफाळतो. याला गावातील स्त्री–पुरूष संबंधाची किनार असते. त्याचबरोबर भाऊ आणि कुळवाडी, इसाक आणि नवबौद्ध हाही संघर्ष पाहावयास मिळतो. या कादंबरीतील मुस्लीम कोकणातील खोत आहेत. सधन आहेत. त्यांचे गावावर वर्चस्व आहे. कुळवाड्याची गुरे भाऊच्या शेतात जातात येथून संघर्ष सुरू होतो. भांडण होते तेव्हा कुळवाडी भाऊला मारायला धावतात आणि '... खोतांना पाकिस्तानात पळवून लावू'[2] असे म्हणतात. वाद चिघळतो. खोत आणि कुळवाडी हे संबंध न राहता येथे हिंदू–मुस्लीम संदर्भ डोकावतात. कुळवाड्यांचा वचपा काढण्यासाठी भाऊ कोर्टात जातो. पैसे देऊन निकालासाठी आवश्यक दाखले मिळवितो. प्रश्न मिटण्याऐवजी धगधगत राहतो. कुळवाड्यांच्या वर्मी बसलेल्या घावामुळे ते संधी शोधत असतात. त्यांना संधी इसाक–लक्षुमी प्रकरणामुळे आयती चालून येते.

इसाक आफ्रिकेत कामाला असतो. गावात घर बांधताना कामासाठी महाराची लक्षुमी घरात वारंवार येते. तीला नवऱ्याने सोडलेले असते. कांही काळाने तीचा नवरा तीला घेऊन जातो. पण ती फार दिवस राहात नाही. नवऱ्याच्या घरातून पळून येऊन इसाककडे राहू लागते. ही गोष्ट नवबौद्धांना समजते. ते चिडतात कारण त्यांच्या जातीतील स्त्री एका मुसलमान पुरूषाच्या घरी राहिल्याने गावात त्यांची मानहानी होते असे त्यांना वाटते. येथे एक बाब लक्षात घ्यावयास हवी की, त्या गावात व्यभिचार करणाऱ्या स्त्रीया नव्हत्या असे नाही. त्यांच्याकडे फारसे गांभीर्याने कोणी पाहतही नव्हते. पण नवबौद्धांच्या दृष्टीने मुसलमानाच्या घरी त्यांच्या जातीतील स्त्रीने राहणे अपमानाचे होते. त्यामुळे त्यांचा धर्म बूडाला. त्यांच्या संस्कृतीवर डाग लागला. कदाचित हिंदू धर्मातील किंवा बौद्धातील कोणाच्या घरी ती राहिली असती तर फारसे बिघडले नसते. कारण त्यांचे मूळ एकच होते. ही सर्व परिस्थिती लक्षात घेऊन प्रभाकर पाध्येनी आपले निरीक्षण नोंदविताना, 'गावात चाललेला व्यभिचार लोकांना परवडतो. त्याला जातपात धर्म आड येत नाही. पण नवरा टाकून आलेली नवबौद्ध बाई स्वखुषीने मुसलमानाकडे राहते. त्यामुळे मात्र चूड लागते. कारण त्यात वैयक्तिक अभिमान, अपमान आणि आर्थिक हितसंबंध असल्या गोष्टी असतात'[3] असे म्हटले आहे.

इसाकने घर बांधले. नव्या घरात प्रवेश केला त्याच रात्री गावातील काही मंडळी त्याच्या घरात शिरतात आणि लक्ष्मीला ओढत घेऊन जातात. इसाकला यामुळे प्रचंड वेदना होतात. त्याला प्रचंड राग येतो. अर्थात त्याक्षणी लक्ष्मीला नेली यापेक्षा इतर जातीतील माणसं आपल्या घरात शिरली ही बाब त्याला खूप खटकते. तो अपमानाचा बदला घ्यायचे ठरवतो. यासाठी गावातील मुसलमान लोकांची बैठक घेऊन शेतावर काम करणाऱ्या इतर जातीतील लोकांना काढून टाकतो. याचा परिणाम होऊन ते लोक चोऱ्या करू लागतात. गावातील वातावरण झपाट्याने बदलते. गावात दोन गट पडतात. एक मुसलमानांचा तर दूसरा इतरांचा. एकमेकांशी व्यवहार बंद होतो. कोणी कोणाकडे जात नाही. संपूर्ण गांव वेठीस धरल्यासारखी स्थिती होते. कोणत्याही क्षणी गावात स्फोट होईल अशी स्थिती असते. आणि तो क्षण शिमग्यात येतो.

शिमग्याच्या वेळी पालखीची मिरवणूक गावातून निघत असते. दरवर्षी मशिदीच्या रस्त्यावरून न जाणारी मिरवणूक मशिदीच्या पुढून वाजतगाजत न्यायचा निर्णय होतो. त्याला मुसलमानांनी प्रतिकार करण्याचे ठरविले. त्यामध्ये वणे गावचे मुसलमान सामील होतात. यालाही धर्मसंस्कृतीची किनार आहे. आमच्या म्हणजे सर्व मुस्लिमांच्या श्रद्धांवर प्रहार होत आहे अशा तऱ्हेची हाक दिल्याने हे मुसलमान एकत्र येतात. येथे दोन्हीही समाज विशिष्ट वृत्तीतून एकमेकांविरोधात उभे ठाकतात. याला र. बा. मंचरकर यांनी 'अंतःसंघर्षातही मानवाच्या मूलभूत वृत्तीचा अनुक्रमे भयगर्भ श्रद्धा व अहंकार यांचाच आविष्कार आहे'[4] असे म्हटले आहे. मिरवणूक मशिदीसमोरून जाताना वाद्ये वाजवायची नाहीत हा शिरस्ता पाळला जात नाही आणि चिडलेले मुसलमान पालखीवर हल्ला करतात. गावात हाहाकार माजतो. दंगल होते. स्त्रीयांवर बलात्कार होतात. एका क्षणात माणूसकीला काळीमा फासणारी कृत्ये होतात. कोणीही यातून सुटत नाही. मानवी मनातील विखार हिंस्त्र पद्धतीने व्यक्त होतो. हमीद दलवाईंनी ही सर्व परिस्थिती अत्यंत संवेदनशील वृत्तीने मांडली आहे.

'इंधन'चा संघर्ष जातीय स्तरावरून व्यक्त होतो. त्याला कारणीभूत ठरणारी घटना म्हणून इसाक–लक्ष्मीचे संबंध कारणीभूत ठरतात. पण ही घटना घडण्याअगोदर पासूनही गाव जरी एकसंध वाटत असला तरीसुद्धा मुस्लीम, हिंदू, नवबौद्ध अशा कप्प्यात स्पष्टपणे विभागलेलाच होता. याचे अनेक संदर्भ कथानकामध्ये सापडतात. आपण आणि आपला समाज अशीच भावना होती. एकाअर्थी आपली संस्कृती म्हणजे आपले वर्तन चौकटीबद्ध ठेवण्याचाच प्रयत्न होत होता. निवेदक गावाकडे येतो. पंधरा वर्षात त्याने प्रस्थापित चौकट मोडण्याचा प्रयत्न केला. पण याचे कौतुक फारसे नाही. उलट, '...खुदावर भरोसा करत नाही ही बरां नांय...'[5] अशी भावना त्याच्या संदर्भात आहे. याचा अर्थ आपला धर्म व त्याआधारे समाजाने अंगीकारलेली संस्कृती महत्त्वाची आहे असेच निवेदकाच्या भावाला सूचवायचे असते.

इस्लाममध्ये अल्लाहशिवाय कोणालाही दर्जा नाही. पूजा अर्चा किंवा प्रतीकांचे मिरवणे या बाबी निषिद्ध आहेत. त्यामूळे निवेदकाचे गांधी टोपी घालणे इस्लामशी केलली गद्दारी आहे[6] असे मानले जायचे. इस्लामने पर्यायाने मुस्लिमांनी कुराणला अभिप्रेत असणारी जीवनपद्धती स्वीकारलेली असते. यामध्ये नमाजला खूप महत्त्व आहे. पण निवेदक या अशा गोष्टींना फारसे मानत नाही. उलट विरोध करतो. जैतूनच्या मृत्यूनंतर निवेदक मूठमातीला जात नाही. तेव्हा, 'तुला मरतिकाची नमाज पढायची नव्हती म्हणून अयलो नायस'[7] असे भाऊ म्हणतो तेव्हा निवेदक नकार देत नाही. धर्माच्या अंगाने विहीत केलेल्या बाबींचा अंगीकार करणे यालाच संस्कार मानण्याची प्रथा रूढ आहे याचा प्रत्यय याठिकाणी येतो.

प्रत्येक समाजाच्या रीती–रिवाजांमध्ये संस्कृतीची बीजं रूजलेली असतात. त्यामुळेच सुमती बिर्याणी खाते[8] ही गोष्ट निवेदकाला धक्का देणारी ठरते. कारण शाळेत असताना तीला जेव्हा खजूर देऊ केला होता तेव्हा 'मुसलमानाकडचं आम्ही काही खात नाही'[9] असे म्हणून तीने नकार दिलेला असतो या गोष्टीची आठवण होते. याचा अर्थ मुस्लीम समाज आपल्यापेक्षा वेगळा आहे. तो मांस मच्छी खातो, त्यांचा देव वेगळा आहे अशी भावना इतर समाजामध्ये होती. याचा परिणाम असा झाला की जरी एकत्रित

समाजजीवन असले तरी वेगळेपणाची रेषा अंतर्मनात स्पष्टपणे उमटलेली असायची. आणि याला संस्कृतीचा आधार देण्यात आला होता.

'इंधन' मध्ये भाबी ही व्यक्तीरेखा सोशिक वृत्तीची आहे. तीच्या नवऱ्याचे सुमतीशी उघडपणे संबंध आहेत. सुमती घरी येते. लडिवाळपणे वावरते. मांस मच्छी खाते पण भाबीची नवऱ्यासंबधाने तक्रार नाही. तीला नवऱ्याची काळजी असते पण त्याच्या बाहेरख्यालीपणा संबंधाने ती बोलत नाही. यालाही संस्कृती विचार कारणीभूत आहे. इस्लामने पुरूषांना चार लग्ने करण्याची मुभा दिली. याचा फायदा घेऊन पुरूष एकाहून अधिक लग्ने करू धजतात. येथे तर भाबीला मूलबाळ होत नाही. या आधारे निवेदकाचा भाऊ सहजपणे दूसरे लग्न करू शकत होता. पण तो करीत नाही. याचा अर्थ भाबीचे घरातील स्थान अबाधित राहते. या बद्दल भाबी कृतज्ञ आहे. तीची सुमतीशी असणाऱ्या संबंधाना संमती आहे. पण जेव्हा निवेदक सुमतीच्या घरी खूप वेळपर्यंत थांबू लागतो तेव्हा 'हे बरं नाही' असे स्पष्टपणे सुनावते. तेव्हा निवेदक तीला 'मला भाईसारखं समजू नकोस' असे म्हणतो. भाबी याला प्रत्युत्तर देताना, 'नायच समजत. हे निदान मुसलमानी तरी मानतात. तुम्ही तीही मानत नाय. मनात असला तर तिच्याशी व्हराड करून मोकळं व्हाल ऐसी धास्ती वाटते'[10] असे म्हणून फटकारते. 'मुसलमानी माननं' म्हणजे संस्कृती जतन करणं अशीच भाबीची भावना आहे.

धर्माच्या पातळीवर आणखी एक गोष्टीचा उल्लेख महत्त्वपूर्ण आहे. कोणतीही मिरवणूक असेल आणि वाटेवर मशीद असेल तर त्या भागापूरती वाद्ये, फटाके वाजवू नयेत असा संकेत आहे. हे कोणी ठरवले याला उत्तर नाही. पण 'असे का' म्हटले तर मात्र आमच्या धर्मात सांगितलय असे म्हणतात. याचा अर्थ आमच्या संस्कृतीत आहे अशी सांगणाऱ्याची भावना असते. आणि याच्या अगदी उलट परिस्थिती हिंदूमध्ये आहे. कोणताही उत्सव धूमधडाक्यात करावा, वाद्ये, फटाके वाजवावीत ही प्रक्रिया सर्रास सुरू असते. कोणीही सांगायचा प्रयत्न केला तरी 'ही आमची परंपरा आहे' असे म्हणून थांबायला नकार दिला जातो. 'इंधन' मध्ये मिरवणूक आणि वाद्ये हीच दंग्याला कारणीभूत होतात. आणि याला 'आमची संस्कृती'चे आवरण घालण्यात येते.

कलावंत जेव्हा आपल्या मनातील भावनांची अभिव्यक्ती करीत असतो तेव्हा ही अभिव्यक्ती त्याने घेतलेल्या अनुभवांना शब्दरूप देत असते. 'इंधन' सारखी कलाकृती यादृष्टीने खूप महत्त्वाची ठरते. ग्रामीण भागात धर्मसंस्थेचे प्राबल्य खूप मोठ्या प्रमाणात असते. धर्मतत्त्वांचा नेमका अर्थ समजून घेण्यापेक्षा परंपरेने जे समोर येते त्याला स्वीकार करणे ही प्रक्रिया सहजपणे घडते. अशावेळी सारासार विवेक बाजूला राहतो. एखादी कृती चूकीची आहे हे समजत असते तरीही तीला नकार देता येत नाही. चूकीच्या कल्पना कवटाळल्याने विशेषतः धर्मासंदर्भातील समाज रूढीग्रस्त बनतो. त्याच्यामध्ये अहंकार बळावतो. आपण करीत असलेल्या कृतीला संस्कृती मानतो आणि स्वतःला संस्कृतीरक्षक म्हणवून घेण्यात त्याला धन्यता वाटते. ही प्रत्येक धर्मातील व्यक्तीची परिस्थिती आहे. त्यामुळे जेव्हा कधी संघर्ष उफाळून येतो तेव्हा सहजीवन, सौहार्दपूर्ण वातावरण अशा गोष्टींना तिलांजली देऊन व्यक्ती संकुचित वर्तन करू लागते.

'इंधन'मध्ये भाऊ–सुमती, इसाक–लक्षूमी अशी समाजाला मान्य नसणारी पण राजरोसपणे संबंध जोपासणारी पात्र आहेत. त्यासंदर्भात कोणी काही बोलतही नाही पण काही वेगळ्या कारणाच्या संबंधाने संघर्ष सुरू होतो तेव्हा मात्र धर्म, जात हे घटक ऐरणीवर येतात. लक्षुमी इतरवेळी कोणीही नसते पण ती इसाकबरोबर राहते तेव्हा मात्र नवबौद्धाची स्त्री मुसलमानाच्या घरी राहते त्यामुळे आमची नाचक्की झाली अशी भावना तयार होते. यालाच बौद्ध संस्कृती व इस्लामी संस्कृतीच्या संघर्षाचे स्वरूप येते. त्याहीपुढे जात मुस्लीम खोतावरील राग काढण्यासाठी हिंदू कुणबी बौद्धांना साथ देतात. त्यासाठी मिरवणूकीचा संदर्भ निर्माण केला जातो आणि एकाचवेळी इस्लामी, हिंदू आणि बौद्ध संस्कृतीच्या नावाखाली संघर्ष सुरू होतो. हा संघर्ष म्हणजे मानवी मनात सूप्तपणे वावरत असणाऱ्या धर्मीय, जातीय विखारांचे दृष्यरूप मानावयास हवे.

हमीद दलवाई पुरोगामी विचारवंत होते.त्यांनी समाजव्यवस्थेमध्ये माणूस हाच केंद्रस्थानी असावयास हवा असा आग्रह धरून आपली चळवळ उभी केली .त्यासाठी मोर्चे, भाषणे देत असताना मौलिक वैचारिक लेखनही केले. पण त्याही पुढे जात त्यांनी केलेले कादंबरी व कथालेखन मानवी व्यक्तीत्वाचा शोध घेणारे आहे. माणूस मूलतः वाईट नसतो पण जगण्याच्या प्रक्रियेत त्याच्यावर संस्कृतीच्या नावाखाली होणारे संस्कार त्याला दूषित करतात. त्याची धारणा बदलवितात. आणि मग तो बाजूला पडतो आणि नको त्या कल्पनांचा अंमल त्याच्या व्यक्तीत्वावर होऊ लागतो. या सर्व मानसिकतेचा प्रभाव घेऊन लिहिलेली 'इंधन' ही कादंबरी ग्रामीण स्तरावरील संस्कृती संघर्ष टिपणारी महत्त्वपूर्ण कलाकृती मानावयास हवी.

संदर्भ :

1) दलवाई हमीद, इंधन, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, 5 वी आवृत्ती, 2001.
2) तत्रैव, पृ. 47.
3) पाध्ये प्रभाकर, आस्वाद, मॅजेस्टीक बुक स्टॉल, मुंबई, 1977, पृ. 89.
4) मंचरकर र. बा., इंधन, आलोचना, ऑगस्ट, 1983, पृ. 18.
5) दलवाई हमीद, उनि. पृ. 8.
6) तत्रैव, पृ. 9.
7) तत्रैव, पृ. 23.
8) तत्रैव, पृ. 33.
9) तत्रैव.
10) तत्रैव, पृ. 61.

जागतिकीकरण : भारतीय आर्थिक संस्कृतीवर झालेला परिणाम

प्रा.देवराव नामदेव सोनकांबळे
अर्थशास्त्र विभाग
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे

प्रस्तावना

जागतिक दुसऱ्या महायुध्दानंतर युनो, गॅट, आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी व जागतिक बँक इत्यादी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर संघटना स्थापन करण्यात आल्या. हया सर्व संघटनांचा उद्देश जगातील सर्व देशानी आपला आंतरराष्ट्रीय व्यापार कोणत्याही अडथळ्याविना करावा. अशा प्रकारचा संकल्पनेतूनच जागतिकीकरणाची प्रक्रिया सुरु झाली. भारताने २४ जुलै १९९१ रोजी जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत सहभागी होण्याचा अधिकृतपणे निर्णय घेतला. त्या वेळेस आपल्या देशाची अर्थव्यवस्था अत्यंत बिकट बनली होती. केन्द्र सरकारला आपल्या काही योजना व प्रकल्प स्थिगीत ठेवणे भाग पडले होते. देश परकीय कर्जाच्या सापळयात पुरता आडकला होता. परकीय चलनाची गंगाजळी जवळ-जवळ कोरडी पडण्याचा बेतात होती. देशांतर्गत राजकोषीय तूट वाढत जात होती. देशांतर्गत कर्ज, चलनवाढ वाढत होता. अशा बिकट परिस्थितीत मार्ग काढण्यासाठी चंद्रशेखर सरकारने १९९० मध्ये बँक ऑफ इंग्लंड व बँक ऑफ स्वित्झरलँड या बँकेत परकीय चलन मिळवण्याकरीता सोने गहाण ठेवावे लागले. तर जागतिक बँक व आंतरराष्ट्रीय नाणे निधीकडे सात अब्ज डॉलर चलनाच्या कर्जाची मागणी केली. अशा या विविध प्रश्नाने देशाची आर्थिक परिस्थिती अत्यंत नाहक बनत चालली होती. अशा आर्थिक संकटातून बाहेर पडण्यासाठी व अर्थव्यवस्थेची घडी व्यवस्थित बसविण्यासाठी पी.व्ही. नरसिंगराव सरकारने १९९१ मध्ये या नवीन आर्थिक धोरणाचा स्विकार केला. या धोरणात आर्थिक, सामाजिक, रोजगारविषयक संघटित व असंघटित अशा रोजगाराचा अभ्यास करण्यात आला. तसेच आयात-निर्यात विषयक घटकांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

उद्दिष्टये :-

१. जागतिकीकरणाची व्याख्या व संकल्पनेचा अर्थ समजावून घेणे.
२. जागतिकीकरणांच्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

गृहीतके :-

१. एकूण रोजगार निर्मितिच्या प्रमाणात घट झालेली आहे.
२. कामगारांच्या संघटित वर्गाचा ऱ्हास झालेला आहे.

जागतिकीकरणाचा अर्थ :-

जागतिकीकरणाचा अर्थ थोडक्यात सांगावयाचा झाल्यास. जागतिकीकरण म्हणजे ही एक अशी प्रक्रिया आहे की, जी देशाच्या अर्थव्यवस्थेला व्यापक वैश्विक अर्थव्यवस्थेचा भाग बनवते. देशातील वस्तू व सेवा, उत्पादन घटक वित्तीय व्यवहार हे एक जागतिक बाजारपेठाचा भाग बनतात. देशाच्या आंतरराष्ट्रीय सीमा कायम राहतात. म्हणजेच देशाची विकासाची संकल्पना ही जगातील इतर विकसीत देशाच्या विकास संकल्पनेच्या स्वरुपासारखी बदलत जाते.

व्याख्या:-

- **जगदिश भगवती-** ''जागतिकीकरण म्हणजे राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थाना जागतिक अर्थव्यवस्थेमध्ये पुढील प्रक्रियेव्दारे समाविष्ठ करुन घेणे बहुराष्ट्रीय कंपन्या , व्यापार व महामंडळे यांच्याकडून प्रत्यक्ष होणारी गुंतवणू, अल्पकालीन भांडवलाचा प्रवाह, कामगार व एकूण मानवाची आंतरराष्ट्रीय गतीमानता आणि तंत्रज्ञानाचा प्रवाह''
- **रुसी मोदी-**''जागतिकीकरण म्हणजे खुली स्पर्धा आणि नवे तंत्रज्ञान यातून उत्पादकता आणि उत्पादन वाढविणे तसेच संपूर्ण जगाची एकच बाजारपेठ निर्माण करणे आणि वस्तू सेवांची विक्री करणे होय.''
- **जागतिक बँक-** ''उपभोग्य वस्तूसह सर्व वस्तू वरील आयात निर्बंध हळूहळू रद्द करणे, आयात जकातीच्या दरात कपात करणे आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगाचे खाजगीकरण करणे म्हणजे जागतिकीकरण होय.''

संकल्पना:-

जागतिकरणाची संकल्पना ही व्यापक आहे. विविध देशानी जागतिक व्यापार संघटनाच्या परिघामध्ये एकत्रित यावे साधारणपणे विचार केल्यास हे एक तौलनिक खर्च लाभ सिध्दांताचे एक आधुनिक रुप आहे. या सिध्दांतात आंतरराष्ट्रीय विशेषीकरणाने दोन्ही देशांना लाभ होतो. म्हणजेच जागतिकीकरणाने जगातील सर्व देशानी आंतरराष्ट्रीय व्यापारावरील बंधने कमी करुन देशामध्ये भांडवलाचा मुक्त प्रवाहास वाव मिळण्यासाठी योग्य वातावरण तयार करुन तंत्रज्ञानाच्या मुक्त प्रवाहासास परवानगी देवून योग्य वातावरण तयार करणे तसेच जगातील विविध देशात कामगारांचा मुक्त संचार होण्यासाठी योग्य वातावरणाची निर्मिती करणे जगातील प्रगत राष्ट्र जागतिकीकरणाचे घटक म्हणून व्यापार, भांडवल व तंत्रज्ञान यांचा प्रवाह मुक्त असावा. असा आग्रह धरतात. पण विकसनशील देशांना ही व्याख्या मान्य नाही. तर त्यांनी हया तीन घटकाबरोबर जागतिकीकरणाचा चौथा धटक म्हणून कामगारांच्या गतीमानतेवर बंधन असू नये असे मानतात. जागतिक व्यापार संघटना व इतर समित्यांच्यामते कामगारांच्या गतीमानाचा प्रश्न अतिशय महत्वाचा आणि आवश्यक घटक आहे. यावरुन जागतिकीकरणाची संकल्पना स्पष्ट होते.

जागतिकीकरणाचे परिणाम :-

आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी व जागतिक बॅक या आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्थेने जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत वेग घेतल्याने अनेक अभ्यासक व संशोधक यांचा अभ्यास करण्यास सुरुवात केली. यामुळे यांची एक परिभाषा तयार होवून या विषयाबद्दल साहित्याचे एक भांडारच तयार झाले. जागतिक बँकेतील एका आर्थिक विचारवंताने जागतिकीरणाबद्दल तीव्र नाराजी व्यक्त केली. जागतिकीकरणाचे सामाजिक मोजमाप करण्यासाठी एक जागतिक संस्था आंतरराष्ट्रीय संघटनेची स्थापना केली. या परिक्षणानुसार जागतिकीकरणाचा जगावर काय परिणाम झाले याबद्दल मत मांडण्यात आले.

१. आंतरराष्ट्रीय व्यापार :-

देशात वस्तू व सेवांचा व्यापार वाढविणे हा एक जागतिकीकरणाचा मुख्य हेतू आहे. तसेच त्या देशाच्या अहवालानुसार १९९० मध्ये एकूण जागतिक व्यापारातील निर्यातीचा भारताचा हिस्सा ०.५६ टक्के होता. तो १९९६ मध्ये ०.६० टक्के झाला. याच काळात चीन. दक्षिण कोरीया व ब्राझील या देशांच्या हिश्यात अनुक्रमे १.९५ टक्क्यावरुन २.७८ टक्के, २.०३ टक्क्यावरुन २.३० टक्के आणि ०.८३ टक्क्यावरुन १.७६ टक्के वाढ झाली. आज भारताच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या सीमा वाढलेल्या आहेत. युरोप, आफ्रिका, अमेरिका या खंडातील देशाशी व्यापार वाढत आहे. देशाची एकूण निर्यात सन २०००-०१ मध्ये २०३५७ कोटी रुपये होती. तर ती सन २०१४–१५ मध्ये १८९७०२६ कोटी रुपये झाली आहे. तर देशाची एकूण आयात सन २०००-०१ मध्ये २३०८७३ कोटी रुपये होती. तर सन २०१४-१५ मध्ये २७३४०४९ कोटी रुपये इतकी झाली आहे. या माहितीवरुन आपणांस असे लक्षात येते की, देशाच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारात वाढ होत आहे.

२. आयात-निर्यातीवरील परिणाम :-

आज जगात कोणताही देश पूर्णपणे स्वयंपूर्ण नाही. नैसर्गिक व भौगोलिक उ परिस्थितील भिन्नतेनुसारव उत्पादन धटकातील विपूलतेनुसार उत्पादन धटकावर होणारा अतिरिक्त ताण याचा परिणाम म्हणून उत्पादनाचा खर्च वाढत आहे. त्यामुळे सर्व वस्तू व सेवांच्या किंमतीत भिन्न देशात भिन्नता दिसून येते. त्यामुळे जगात आयात-निर्यात ही प्रक्रिया प्रत्येक देशात चालू असते यावरुन आपणांस भारताच्या आयात-निर्यात व्यापाराचा आलेख खालील दिलेल्या कोष्टकात दिसून येतो.

सन	आयात, मिलीयन डॉलरमध्ये	निर्यात
२००८—२००९	३०३६९६.३	१८५२९५
२००९—२०१०	२८८३७२.९	१७८७५१.४
२०१०—२०११	३६९७६९.१	२५११३६.२
२०११—२०१२	४८९३१९.५	३०५९६३.९
२०१२—२०१३	४९१४८७.२	३००५७०.६

वरील कोष्टकात दर्शविलेली माहिती नुसार आयात आणि निर्यातीमध्ये सातत्याने देशात वाढ होत आहे. अपवाद म्हणून २००९—१० हया आर्थिक वर्षात आयात आणि निर्यातीमध्ये थोडी धट झालेली दिसून येते. यावरुन देशातील आयात-निर्यात व्यापाराचा आलेख दिसून येतो.

३. परकिय गुंतवणूक :-

जागतिकीकरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत परकिय गुंतवणूकीत वाढ होत आहे. याचे मुख्य कारण म्हणजे भारतातील स्वस्त कामगार वर्ग यामुळे परकिय उद्योग संस्था भारतात गुंतवणूक करण्यास उत्सूक झाल्या आहेत. सिंगापूर, अमेरिका, जपान, जर्मनी, फ्रान्स, नेदरलॅंड, दक्षिण कोरीया, इंग्लंड व महरिशस इत्यादी देशांनी भारतात केलेली परकीय गुंतवणूक मोठी कौतुकास्पद आहे.

वर्षे	२०१२—२०१३	२०१३—२०१४	२०१४—२०१५	२०१५—२०१६	२०१६—२०१७
गुंतवणूक डॉलर मिलीयनमध्ये	१८२८६	१६०५४	२४७४८	३६०६८	३१३१३

Ref. - RBI Annul Report -2017

वर दर्शविलेल्या कोष्टकात जगातील विभिन्न देशांनी भारतात केली परकीय गुंतवणूक २०१२-१३ ते २०१६-१७ या पाच आर्थिक वर्षात सातत्याने वाढत गेलेली आहे. अपवाद म्हणून २०१३-१४ या आर्थिक वर्षात १२ गुंतवणुकीत कपात झालेली दिसून येते. तर खालील क्षेत्रात केलेली परकिय गुंतवणुक हाटेल, वाहतूक, बांधकाम, संगणक, वित्तीय संस्था, उद्योग सेवा, संशोधन, विद्युत क्षेत्र, मॉनिफॉक्चर अशा विविध क्षेत्रात केलेली गुंतवणूक ही कौतूकास्पद आहे. तर नुकतेच संरक्षण क्षेत्र, पशु संवर्धन, नागरी उडाण क्षेत्र यात १०० परकिय गुंतवणुक करण्यात येत आहे. म्हणजेच जागतिकीकरणामुळे देशातील बहुतांश क्षेत्रात परकीय गुंतवणूकीचे प्रमाण सातत्याने वाढत आहे हे वरील माहितीवरुन स्पष्ट होते.

४. भारतातील रोजगाराची परिस्थिती:-

जागतिकीकरणाच्या काळात भारतात रोजगाराच्या बाबतीत फारसा बद्दल झालेला दिसत नाही. याचे महत्वाचे मुख्य कारण म्हणजे भांडवलीकरण होय. देशातील बहुतांश उद्योग हे खाजगी क्षेत्रात समावेश झाल्याने आज त्या उद्योग क्षेत्रात आधुनिक स्वरुपाचे तंत्रज्ञान संगणक वापरले जात असल्याने कामगाराची कपात होत आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार देशातील काही प्रमुख राज्यातील बेरोजगारीचे प्रमाण दाखविले आहे.

राज्य	लो. प्रत्यक्ष वाढ	लो.नै वाढ	स्थलांतर	शे. बेरोजगारी
तामिळनाडू	१५.६	८.५	७.१	३.२
महाराष्ट्र	१६	१०.४	५.६	३.२
हरियाणा	२०	१५.३	४.७	२.५
गुजरात	१९.२	१४.६	४.६	१.८
पंजाब	१३.७	९.४	४.३	४८
कर्नाटक	१५.७	११.७	४	२.७
प. बंगाल	१३.९	१०.१	३८	४
केरळ	४.९	८.२	—३.३	७.३

स्त्रोत आर्थिक सर्वेक्षण २०१३-१४

वर दर्शविलेल्या कोष्टकात राज्याच्या लोकसंख्येत प्रत्यक्षात झालेली नैसर्गिक वाढ आणि रोजगारासाठी स्थलांतरीत झालेल्या लोकसंख्येचे शेकडा वाढ व बेरोजगारीचे शेकडा प्रमाण दर्शविले आहे.वास्तविक पाहता कोणत्याही देशात समावेशक वृध्दी निर्माण करण्यासाठी रोजगार निर्माण करणे आवश्यक असते.पण अशा प्रकारे रोजगारात देशातील प्रमुख धटक राज्यात घट होत गेल्यास देशाच्या विकास प्रवाहात व्यत्य निर्माण होईल.त्याचबरोबर देशात दारिद्रय निर्मूलन, आर्थिक विषमता, पायाभूत सुविधा हे आर्थिक विकासाचे मुलभूत धटक असून ते रोजगारावर अवलंबून आहेत. पण जागतिकीकरणात अशा प्रकारे रोजगारात घट होत गेल्यास जागतिकीकरणाचे ध्येय साध्य करणे अशक्य होईल.

महिला रोजगाराच्या बाबतीत ही परिस्थिती समाधानकारक आहे.कारण जागतिकीकरणाने महिलांना खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्रात जास्त रोजगारांत वाढ झालेली दिसून येते. पण खाजगी क्षेत्रापेक्षा सार्वजनिक क्षेत्रात रोजगारांत वाढ झालेली दिसून येते.

सन	सार्वजनिक क्षेत्र	खाजगी क्षेत्र	एकूण
१९९१	२३.४७	१४.३४	३७.८१
१९९५	२६	१६.२८	४२.२८
२००५	२९.२१	२०.९५	५०.१०
२००८	३०.४	२४.७२	५५.१२
२०१०	३१.९६	२६.६३	५८.५९

स्त्रोत Economic Survey -2011-12

वर दर्शविलेल्या कोष्टकात सन १९९१ ते २०१० या दोन दशकातील सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रात झालेली रोजगारात वाढ दर्शविलेली आहे.यात खाजगी क्षेत्रापेक्षा सार्वजनिक क्षेत्रात निर्माण झालेला रोजगार जास्त आहे. हे वरील कोष्टकावरुन दिसून येते.

५. कामगार वर्ग–

जागतिकीकरणाच्या काळात संधटीत कामगार वर्गाचा ऱ्हास होत असलेला दिसून येतो. त्यामुळे त्यांना पूर्णवेळ रोजगाराची शाश्वती राहिलेली नाही. आज कामगारांना सुटया, कामाचे तास, वेतन, पेन्शन अशा आवश्यक बाबी मिळणे जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेत अशक्य झालेले आहे.

६. भांडवलशाहीच्या स्पर्धेत कल्याणकारी राज्य दूर्बल होत आहे :–

जागतिकीकरणाच्या काळात सरकाने भारतीय अर्थव्यवस्थेत कमीत कमी हस्तक्षेप व जास्तीत जास्त बाजाराधिष्ठित भूमिकेला प्रधान्य दिले आहे. एकंदरीत यांचा परिणाम देशाच्या सार्वभौम सत्तेला दुबळे करण्याचा आहे. आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी व जागतिक बँक सरकारवर सार्वजनिक क्षेत्राचे खाजगीकरण करण्यासाठी दबाव टाकत आहे अनेक क्षेत्रात परकीय गुंतवणूकीला वाव दिला जात आहे. परिणामी देशातील लघू व कुटीर उद्योग बंद पडून बेरोजगारी वाढत आहे. तर याच काळात देशातील काही प्रगतशील राज्यात आर्थिक विषमता वाढून काही लोकांचे दारिद्रय कमी झाले आहे तर पर्यावरणावर त्याचा घात झाला आहे. भारत हा कृषीप्रधान देश असून देशातील ६० टक्के लोक शेतीवर अवलंबून आहेत पण जागतिकीकरणचे धोरण हे शेती टाळण्याचा प्रयत्न करत आहेत. तर कामगारांच्या बाबत कामगारांचे कौशल्य, कामगारांना प्रशिक्षण,कामगारांना दिल्या जाणाऱ्या सवलती इत्यादी बाबतीत सरकार बघ्याची भूमिका घेत आहे.

७. कमी वेतनावर काम करणारे महिला कामगारः–

जागतिकीकरणाच्या काळात महिलांना रोजगाराच्या प्रमाणात वाढ झाली असली तरी या असंघटित क्षेत्रात वेतनाचे दर कमी आहेत. त्या उद्योगात श्रमप्रधान उत्पादन तंत्राच्या सहाय्याने उत्पादन केले जाते. तेथे कमी वेतनावर काम करणाऱ्या महिलांना प्राधान्य दिले जाते. अशा प्रकारच्या उद्योगाची संख्या ही असंघटित क्षेत्रात जास्त प्रमाणात आहे. तसेच घरगुती उद्योगातील अकुशल व कमी कौशल्य असलेल्या श्रमीकामध्ये महिलांचे प्रमाण जास्त आहे. अशा वेळी किमान वेतनापेक्षा कमी वेतन महिलां कामगारांना दिला जातो.

निष्कर्ष :–

जागतिकीकरणाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम पहात असताना आपणांस असे आढळून येते की, देशाची एकूण निर्यात ही काही विशिष्ठ वस्तूंची व विशिष्ठ देशांना झालेली दिसून येते. तसेच देशात बेरोजगारीचे प्रमाण सतत वाढत आहे. पण ती पूर्व आशियात जास्त प्रमाणात वाढत आहे. तसेच कामगार वर्गात टाळेबंदी व संपाचे प्रमाण वाढले आहे. कामगारांच्या असंघटित वर्गात श्रमाची नम्यता वाढत असल्यामुळे हंगामी रोजगार, कंत्राटी रोजगाराचे प्रमाण वाढत आहे. तसेच या काळात कामगारांची कपात, सौदाशक्ती व आर्थिक विषमता व दारिद्रयाचे प्रमाण वाढत आहे. जागतिकीकरणाचे कमी वेतनावर काम करणाऱ्या स्त्री कामगारांचे प्रमाण वाढले आहे. विशेषता जागतिकीकरणामुळे श्रम बाजार, रोजगार, आर्थिक विषमता, दारिद्रय, अस्थिरता व लिंगभाव यावर परिणाम झालेला दिसून येतो.

संदर्भ

१) भारतीय अर्थव्यवस्था प्रा. डॉ. राजेंद्र अ. रसाळ
२) भारतीय अर्थव्यवस्था डॉ. आर. एस. सोळुखे , डॉ. व्ही. बी. ककडे
३) भारतीय अर्थव्यवस्था प्रा.ज्ञानेश्वर बा.मगर
4) RBI Annul Report -2012-13
6) RBI Annul Report -2016-17
6) आर्थिक सर्वेक्षण –2013–14
7) आर्थिक सुधारणा आणि विकासाचा मानवी चेहरा– डॉ.भालचंद्र मुणगेकर
8) आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र– प्रा. डॉ. जी. एन. झामरे
9) www. pmindia.gov.in

तासिका तत्त्वावरील प्राध्यापकांच्या संघर्षाची कहाणी

प्रा.डॉ.विनोद कांबळे
म.ह. शिंदे महाविद्यालय,तिसंगी,
ता.गगनबावडा, जि.कोल्हापूर

प्रस्तावना :-

१९९० नंतर भारतात जागतिकीकरणाचे पडसाद मोठया प्रमाणात उमटत असल्याचे दिसून येते.या जागतिकीकरणाचा परिणाम खाजगीकरण, उदारीकरण याच्याशी असला तरी साहित्य हे क्षेत्र त्याला अपवाद कसे असेल. १९९० नंतरच्या साहित्यावरती याचे परिणाम झालेले पहावयास मिळते. आशयाचा विशाल पट असणा-या 'कादंबरी' या वाङ्मय प्रकारावरती तर तो खोलवर पडल्याचे दिसते. एका रात्रीत एखादा महानायक बनतो तर दुसरा रस्त्यावर येतो.या व्यवस्थेत मुल्यांना भांडवलाचे स्वरूप आले आहे.जागतिकीकरणामुळे माहिती तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात आमूलाग्र बदल होत आहेत.आजची माहिती उद्या जुनी झालेली असते. माणूस मिथ्या होत आहे. अशा या वातावरणात कवी, लेखक अत्यंत सूक्ष्मपणे या घटनांकडे पाहताना दिसतात. आपल्या परिसरात हे जगातिकीकरण कसे आले आहे त्याचे विस्तृत चित्रण लेखक, कवी आपल्या परीने करत आहेत.

१९९० नंतरच्या ग्रामीण साहित्यामध्ये मोलाची भर घालणा-या कादंबरीकरांमध्ये आनंद यादव, रा. रं. बोराड, विठ्ठल वाघ, चंद्रकुमार नलगे, राजन गवस, सदानंद देशमुख, कृष्णात खोत, प्रवीण बांदेकर, रमेश इंगळे-उत्रादकर, द.ता. भोसले, महेंद्र कदम, आनंद विंगकर यांच्या बरोबरीनेच प्रा.वामन जाधव यांचेही नाव अग्रक्रमाने घ्यावे लागेल.त्यांचे ग्रामीण साहित्य : प्रवाह आणि परिस्थिती, 'माती आणि संस्कृती' हे ग्रंथ अलिकडच्या काळातील महत्त्वाचे संदर्भग्रंथ म्हणून उपयोगी आहेत.

प्रा.वामन जाधव यांची मे २०१३ मध्ये रेणुका प्रकाशन, परभणी यांनी 'वॉन्टेड' ही कादंबरी प्रकाशित केली आहे. एकवीस विभागात ही कादंबरी असून एकशेवीस पानांमध्ये तिची मांडणी केली आहे.प्रस्तुत कादंबरीत तासिका तत्त्वावरील प्राध्यापकांच्या वेदनांचा अत्यंत उत्स्फूर्तपणे अविष्कार व्यक्त झालेला आहे.ग्रामीण भागातील कॉलेजमध्ये सी.एच.बी. करणारे प्राध्यापक आणि कायम सेवेत असणारे प्राध्यापक यांचा एक गट असे गटातटाचे राजकारण, मतभेद, संस्था अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, सचिव, प्राचार्य, सहकारी प्राध्यापक, क्लार्क, शिपाई, विद्यार्थी यांच्या स्वभाव वैशिष्टयांचे चित्रण अत्यंत स्पष्टपणे जाधव यांनी केले आहे.

'वॉन्टेड' कादंबरीतील आशयसूत्रांची मांडणी :-

कादबंरीचा नायक शिवाजी भोसले हा बाभुळगावचा आहे.तो 'अर्थशास्त्र' या विषयातून एम.ए.झाला आहे.त्याला महात्मा फुले कला व वाणिज्य महाविद्यालय, करूणानगर येथे सी.एच.बी. नोकरी मिळाली आहे. इथून कादंबरीला सुरूवात होते.या कॉलेजमध्ये माध्यमिक, उच्च माध्यमिक व सीनियर कॉलेजची एकच इमारत आहे.याठिकाणी शिवाय मित्र तुकाराम मोरे हा विनाअनुदानित जागेवरती काम करीत आहे.कॉलेजमध्ये पहिल्या दिवशी आल्यावर शिवाजीचा सर्वांशी परिचय करून दिला जातो.प्राचार्यांशी ओळख होते.पहिल्याच दिवशी तुकाराम मोरे शिवाजीला जे सांगतो त्याचे चित्रण पुढीलप्रमाणे आले आहे.''आपली नोकरी सी.एच.बी.ची आहे.ही हंगामी स्वरूपाची नोकरी केव्हा काढून घेतील याचा नेम नाही. त्यासाठी विभागप्रमुख, प्राचार्य यांनी कोणतेही काम सांगितले तर नाही म्हणायचे नाही.प्राचार्यांनी अगदी घरातली जरी कामे सांगितली तरी नाही म्हणायचे नाही.''[१] उपरोक्त संदर्भातून 'सीएचबी' म्हणून लागलेल्या प्राध्यापकाला जुने, अनुभवी शिक्षक मित्र सुरूवातीलाच सर्वांची मर्जी सांभाळण्यास सांगतात.परंतु तास, अभ्यास इत्यादींबाबत मात्र काहीच सांगत नाहीत असे दिसते.

महाविद्यालयातील प्राचार्यांनी शेती विकत घेतली आहे.त्यामध्ये डाळिंबीची मशागत करण्यासाठी प्रत्येकाचा ते सल्ला घेत होते.डाळिंबी, केळीची बाग, द्राक्ष बाग इ. शेतीला जोडून एखादा व्यवसाय करा असे सांगत होते.या कादंबरीत अनेक प्रसंग विविध त-हेने आलेले आहेत. शिवाजी हा सी.एच.बी. चा प्राध्यापक असल्याने प्राचार्य त्याला साईनाथ चव्हाण जो

महाविद्यालयाचा मुख्य क्लार्क यांच्याबरोबर जाण्यास सांगतात.ते दोघे उपाध्यक्ष चिंतु पाटील यांच्याकडे जातात.श्री. पाटील हे म्हशी धूत होते.कायबी करा पण पैसा खूप मिळवा हे त्यांच्या जगण्याचं सूत्र होतं.त्यांची मेलेली शेळी हे एनएसएस शिबिरात घेऊन जातात आणि सर्वांना त्या मेलेल्या शेळीचे मांसाहारी जेवण देतात.कादंबरीपुढे सरकताना सांस्कृतिक कार्यक्रमांचे चित्रण आलेले आहे.त्यामधून सत्यप्रकाश नारायणकर यांच्या छुप्या चेह-याची ओळख होते.मोठा वक्ता म्हणून मिरवायचे आणि रात्री अनेक व्यसने करायची. यावेळी ठरलेल्या मानधनापेक्षा प्राचार्य पैसे कमी देतात.असाही प्रसंग आला आहे. यानंतर कार्यक्रमासाठी 'बेंडबतास्' पंढरपूरला जावून आणण्याचे काम शिवाजीला दिले जाते.बेंडबतासीचे बील वेगळे मागताना दुकानदार त्याला खूप बोलतो.त्यावेळी तो मी सीएचबीचा प्राध्यापक आहे असे सांगतो.यानंतर स्टॅंडवरती बसल्यावर त्याच्या मनात खालीलप्रमाणे विचार येतो, ''कार्यक्रम कुणाचा? कमिशन कोण खातंय? आपण मात्र शिव्या खातोय, कुत्र्याच्या जन्माला रया हाय, पण आपल्या जन्माला नाय'' (पृ. ३०) म्हणजेच सीएचबीची नोकरी करताना जो सांगेल त्याचे काम ऐकायचे आणि कुणाचेही नको ते बोलून घ्यावयाचे.अशी खंत इथे व्यक्त होताना दिसते.यावेळी शिवाजीचा विभागप्रमुख त्याला 'अर्थशास्त्र' विषय असताना भूगोलाची उदाहरणे कशाला देता म्हणून बोलतो.त्यावेळी त्याला खूप वाईट वाटते.शिवाय हेड म्हणजे एक वेगळे पात्र आहे. बी.ए. भाग एकच्या वर्गात मुलं त्याला गारूडी, तलाठी अशी उपमा देऊन बोलतात. तो 'मुठा' या प्राध्यापक संघटनेचा प्रतिनिधीही आहे.

या सर्व परिस्थितीशी झगडत शिवाजी इथे रहायला येतो.दरमहा आठशे रूपयात त्याला भाडयाने रूम मिळते. शिवाजीची बायको सुमन अत्यंत समंजस अशी दाखविली आहे.त्याची आई शेवंताही त्याला पीठ, मीठाला मदत करते.याच दरम्यान 'अर्थशास्त्र' या विषयाची जाहिरात काढण्याचा संस्थेचा मानस असतो.परंतु शिवाजीला प्राचार्य सांगतात सचिवांना ठराविक रक्कम द्यावी लागते.त्यासाठी सुरूवातीला पन्नास हजार रूपये देण्याचे ते सांगतात.शिवाजी नेट, सेट किंवा पीएच. डी.झालेला नसल्यामुळे तो पैसे देण्याचे कबुल करतो व घरातील सर्व जनावरे, शेरडं, आईचं सोनं, बायकोचे सोने विकून तो आपली नोकरी पक्की करण्यासाठी प्रयत्न करतो.आपली नोकरी टिकावी यासाठी शिवाजीनं आपलं सर्वस्व पणाला लावल्याचे चित्रण इथे येते.

ज्यावेळी संस्थेच्या अध्यक्ष साहेबांचा वाढदिवस असतो.त्यावेळी आपल्याकडे पैसे नाहीत असे सांगून तो कमानीसाठी रात्रभर खड्डा खणण्याचे काम करतो.तसेच रक्तदानही करतो. इतकी पिळवणूक सीएचबीच्या प्राध्यापकाची होते. या कार्यक्रमात प्राचार्य शिवाला सांगतात, अध्यक्ष तुमच्यावर खुश आहेत. आता राहिलेले पैसे तेवढे द्या. संध्याकाळी प्राचार्यांच्या घरी गेल्यावर त्याबाबतचे बोलेणे होते.शिवाजी आपणाकडे पैसे नाहीत असे सांगतो.त्यावेळी क्लार्क चव्हाण यांची मदत घ्या असे प्राचार्य सूचवितात.आपली नोकरी टिकविण्यासाठी चव्हाणसरांना जेवण, दारू इ. शिवाजी नाईलाजास्तव देतो आणि सावकाराकडून व्याजाने पैसे आणून प्राचार्यांकडे देतो.या व्याजासाठी त्याचा सीएचबीचा सारा पगार जाणार आहे, हेही त्याला माहीत असते.

महाविद्यालयात आपली नोकरी पक्की करण्यासाठी शिवाजीला अशा अनेक प्रसंगातून जात असताना पीएच.डी. करणेही महत्त्वाचे वाटू लागते. त्याचा मित्र तुकाराम मोरे व तो पंढरपूरला डॉ.विठ्ठल खरे यांच्याकडे चर्चा करण्यासाठी जातात.डॉ.खरे हे माळकरी असतात.ते विठ्ठलाची मनोभावे पूजा करतात.परंतु रात्री माळ काढून दारू पितात. मटण खातात.ते शिवाजीला एखादा सोपा विषय घेऊन पीएच.डी.करण्याचे सांगतात.आयुष्यात नंतर संशोधनाचे काम पूर्ण करा असाही सल्ला ते देतात. त्यांची ही चर्चा बारमध्ये सुरू असते. जेवणाची ऑर्डर दिली होती, संशोधनाच्या चर्चेचे चित्रण कादंबरीत असे येते, ''पुन्हा संशोधनाविषयी चर्चा सुरू झाली.डॉ. खरे यांनी पुन्हा ग्लास भरला.त्या फेसाळणा-या ग्लासात शिवाला त्याची आई रानात खुरपताना दिसत होती.डॉ. खरे यांच्या या वागण्याची शिवाला उबग आली होती, पण आता नाईलाज होता.'' (पृ. ६७) शिवाजी भोसले यास महाविद्यालयातील आपली नोकरी टिकवण्यासाठी ज्यांच्यांकडे संशोधन करायचे होते तो गाईडही भंकस होता. कारण त्याने आपले तिसरे लग्न गीता जोशी या विद्यार्थिनीशी केले होते.त्यामुळे या व्यवस्थेत टिकून राहण्यासाठी आपल्याला पर्याय नाही अशी त्याची खात्री होत चालली होती.

महाविद्यालयातील विविध प्रसंगाचे वर्णन करताना वामन जाधव यांनी अत्यंत बारकाईने या प्रसंगाचे मर्म उकलून दाखविण्याचे काम केले आहे.संस्थेच्या सचिवाच्या मुलीचे म्हणजेच नंदाचे लग्न ठरल्याचा प्रसंगही खूप बोलका आहे. यासाठी प्राध्यापकाच्या मनात नसतानाही त्यांना प्रत्येकी पाच हजार रूपये वर्गणी द्यावी लागते.यावेळी प्रा. बागडे, प्रा. डाके

यांना क्लार्क गायचोर याचे बोलणेही खावे लागते.दरम्यानच्या काळात संस्थेच्या माध्यमिक शाळेत शिक्षकांच्या काही जागा निघतात. त्याचा दर वीस लाखांवर जातो असेही चित्रण येते. प्रत्येक कॉलेजमध्ये एखाद्या शिपाई असा असतो त्याला संस्थेच्या जवळचा सगळेजण समजत असतात.प्राध्यापकांना भीती घालणे असा जणू मक्ताच त्याने घेतलेला असतो. म्हणजे नोकरीही त्याच्या हातात आहे असे त्याला वाटते. परंतु नाईलाजाने प्राध्यापक उगा किंमत देत असतात. येथील पांडू शिपाई हा अशाच प्रकारातला एक आहे. तो वृषाली मॅडमबरोबर जवळीक करायला बघतो. परंतु तिथे त्याचे काही चालत नाही.मात्र प्रा. देशमुख सर त्याला किश्या या विद्यार्थ्याचे कारनामे सांगतात. त्याने वृषाली मॅडमला कॉपी प्रकरणात खूप रडवले.त्यामुळे मॅडम आठवडाभर कॉलेजला आल्या नाहीत. त्यामुळे पांडू शिपायाला खूप राग येतो.अशा शिपायाचे स्पष्ट चित्रण इथे येते.

अलिकडे महाविद्यालयांचे मूल्यांकन होत आहे. बंगळूरची 'नॅक' कमिटीही गुणवत्तेला प्राध्यान्य देण्या-या संस्थांना मानांकन देते. अशी 'नॅक' कमिटी या महाविद्यालयात येणार होती.त्यासाठी संस्था काही मदत करत नाही.या कमिटीला आपण प्राध्यापकांनीच सामोरे जायला पाहिजे. यासाठी प्राचार्य प्राध्यापकाकडून प्रत्येकी पाच हजार रूपये द्या असे सांगतात. यावर तोडगा म्हणून प्रत्येक पगारातून दोन हजार रूपये देण्याचे प्राध्यापक मान्य करतात. मात्र हे मनःपूर्वक दिलेले पैसे नसतात. आपल्या आशा, आकांक्षा यांना मारून हे पैसे प्राचार्य घेतात असे सा-यांना वाटते. परंतु संस्था आपणाला काही मदत करत नाही त्यामुळे प्राध्यापकांनीच मदत करावी अशी आशा प्राचार्य बाळगतात.

या कादंबरीतरील एका प्रसंगाने इथे वेगळे वळण घेतल्याचे प्रा.जाधव यांनी व्यक्त केले आहे.प्रा. कुंडलिक मोरे या प्राध्यापकांची ही करूण कहाणी आहे. तो एम.ए. इंग्रजीमधून पहिला आला आहे. संस्थेचे अध्यक्ष त्याला बाहेर जाण्यापेक्षा आमच्याच संस्थेत नोकरी कर असे सांगतात. परंतु काही वर्षानंतर त्याजागी दुस-या मुलाला घेतले जाते. त्यामुळे हा वेडा झाला आहे. तो कॉलेजमध्ये येऊन आत्महत्या करणार असल्याचे सांगतो, दंगा करतो. त्यावेळी त्याला शिपायाकरवी बाहेर काढले जाते. शिवाजी हा सीएचबीचा प्राध्यापक असल्याकारणाने त्याला मोठया समारंभात जाणे आवडत नव्हते. परंतु सुमनची बहीण तिची गाडी, बंगला, सोने अशा असण्याने सुमनलाही वाटते आपले जीवनमान असे कधी उंचवणार. बहिणीच्या घरी कार्यक्रमाच्या निमित्ताने गेल्यावर तिथेही त्याला आपल्या गरीबीमुळे बोल खावा लागतो.

शिवाजीचा संस्थेला जो व्यवहार ठरला होता त्यातील राहिलेले पन्नास हजार रूपये देण्यासाठी आता त्याच्याजवळ कोणत्याही मार्गाने पैसे येणार नव्हते. त्यामुळे पतसंस्थेचे कर्ज काढून हे पैसे देणे भाग होते. या पतसंस्थेत कर्ज काढण्यासाठी दोन जामीनदार लागत होते.त्यामध्ये प्रा.नामदेव जगताप आणि प्रा.एकनाथ माळी यांना तो बोलतो. यासाठी या दोघांना फोटोसाठी विनंती करून तो जामीनासाठी तयार करतो. त्यांची फोटोसाठी केस कटिंग, दाढी, धाब्यावर जेवण, दारू, घरी रिक्षातून सोडणे एवढे सगळे त्याला या कर्ज प्रकरणासाठी करावे लागते. सर्व जमीन पतसंस्थेला देऊन हे प्रकरण करायचे होते त्याला काहीही इलाज नव्हता. कारण हे सर्व केल्याशिवाय आपली सीएचबीची नोकरी सुरक्षित होणार नाही याची त्याला खात्री पटली होती.

या सगळया धामधुमीत सुमन प्रेग्नन्ट असते.परंतु एके दिवशी ती खूप आजारी पडते.दवाखान्यात घेऊन गेल्यावर दोघांच्याही प्रकृतीला धोका असतो. त्यातून सुमन वाचते व बाळ मृत होऊन जन्माला येते. यावेळी सुमनची आई शिवाजीला खूप शिव्या देते. परंतु हे सर्व ऐकून घेण्याशिवाय त्याच्याजवळ पर्याय नसतो. यावेळी दवाखान्यातील बील भागविण्यासाठी त्याच्याजवळ पैसे नसतात.त्यामुळे चव्हाण सरांना विनंती करून तो सावकाराकडून दहा टक्के व्याजाने पाच हजार रूपये मागवून घेतो आणि बील भागवतो.

अशा अनेक प्रसंगांना तोंड देत शिवाजी आपले दीनवाणे जीवन जगत आहे, संघर्ष करत आहे. महाराष्ट्रातील अशी सीएचबी करणारे, विनाअनुदानीत तुकडीवर काम करणा-या शिक्षकांचे काय हाल होत असतील हे आंतरराष्ट्रीय शिक्षण संस्था स्थापन करणा-या संस्थापकांना काय माहीत, असाही प्रश्न निर्माण होतो? महाविद्यालयीन कार्यक्रमाबरोबर संस्थापकाच्या घरातील कोणताही कार्यक्रम असला तरी त्याची जबाबदारी ही महाविद्यालयावर येऊन पडते. त्याचे चित्रणही प्रा.जाधव अत्यंत मार्मिकपणे करतात.सचिव साहेबांच्या मुलाची राष्ट्रीय पक्षाच्या तालुका अध्यक्षपदी निवड झालेली होती. त्याच्या सत्काराची जबाबदारी महाविद्यालयावर सोपविण्यात आली होती. यावेळी सचिव साहेबांनी प्राचार्यांना अत्यंत घृणास्पद वागणूक दिली होती. त्यांची पीएच.डी. निवड इ. बद्दल सांगून शिव्याही दिल्या होत्या. त्यावेळी शिवाजी व

तुकाराम यांना प्राचार्य किती लाचारपणे हे बोलून घेतात हे कळले. परंतु सगळयाच संस्थेत असे वातावरण असत नाही. अशीही त्यांची सकारात्मक चर्चा होते. कादंबरीच्या शेवटच्या टप्प्यात एखादी गोष्ट अती कशी होते, याचे चित्रण येते. महाविद्यालयात श्रीधर बेवडे यांच्या निर्वाण दिनानिमित्त मोठा कार्यक्रम असतो. शिक्षक दिन म्हणून हा दिवस साजरा केला जातो. परंतु हा माणूस खूपच हरामखोर शिक्षक होता.पार्टी, बाया नाचविणे, दारू पिणे, बायकांचा चप्पलने मार खायचा आणि सकाळी येवून चांगले भाषण ठोकायचा, असा सांस्कृतिक कार्यक्रम होता. प्रमुख पाहुणे प्रसिध्द कवी अजित ढोंगी येणार होते. कार्यक्रमात त्यांचे चांगले भाषण झाले. यातून शिवाला सत्य परिस्थिती काय आहे ते समजते. आपण या ठिकाणी नोकरीला लागून चूक केल्याचे त्याच्या लक्षात येते. त्याहीपेक्षा पैसे दिल्याने आपण आता अडकून पडलो आहोत हेही त्याला जाणवते. या सत्य परिस्थितीच्या जाणीवेमुळे त्याला वाईट वाटल्यावाचून पर्याय राहत नाही. अशी अस्वस्थता आणि संघर्ष सीएचबी वर काम करणा-या अनेक प्राध्यापकांमध्ये आपणास पहावयास मिळेल. याला जबाबदार कोण आहे? असे अनेक प्रश्न आज नेट, सेट, पीएच.डी. या पदवी घेतलेल्या तरूणांना पडत आहेत. अशा अनेक समस्यात पुन्हा 'सुशिक्षित बेकारी' ही नवीन संकल्पना जुनीच धार घेवून प्रकट झाल्याचे वामन जाधव यांनी चित्रीत केले आहे.

जागतिकीकणाच्या परिणामांचे पडसाद :-

आपल्याकडे १९९० नंतर खाजगीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरण याचे वारे वाहू लागलेले दिसते. औद्योगिक क्षेत्राबरोबरच हे जागतिकीकरण शैक्षणिक क्षेत्रावरही पडलेले दिसते. त्यामुळे युजीसीची मान्यता नसलेली अनेक विद्यापीठे, शिक्षण संस्था इथे स्थापन झाल्या. शासनानेही कायम विनाअनुदानित तत्त्वावर शिक्षण संस्थांना परवानगी दिल्या. त्यामुळे खेडोपाडी शाळा, महाविद्यालये निर्माण झाली. शिक्षणाची सोय झाली परंतु शिकवणा-या शिक्षकांचे, प्राध्यापकांचे अनेक प्रश्नही निर्माण झाले. नोकरी आहे पण पगार नाही, पगार आहे पण संस्था चांगली नाही, शैक्षणिक वातावरण चांगले नाही. सोयी सुविधा नाहीत. अशा अनेक तक्रारी होत आहेत. या नोकरीमध्येच एक पर्मनंट नोकरदारवर्ग आहे तर काही सीएचबी (तासिका तत्त्वावर) हंगामी स्वरूपाचे प्राध्यापक आहेत. त्यांच्यामध्ये गट-तट आहेत. त्यामुळे ऊसतोड कामगारासारखी या हंगामी प्राध्यापकांची स्थिती आहे. त्यांच्यावरती विभागप्रमुख, प्राचार्य, संस्था यांचा एकप्रकारचा धाक आहे. जागतिकीकरणाच्या या काळात वस्तूंचा जसा 'यूज ॲन्ड थ्रो' असा वापर होतो तसाच वापर सीएचबीच्या प्राध्यापकांचा होत आहे. असे चित्रण 'वॉन्टेड' या कादबंरीत येते.

या जागतिकीकरणाच्या व्यवस्थेत खूप वर्षे नोकरी करूनही शेवटच्या क्षणी मात्र दुस-याच उमेदवाराची निवड केली जाते. एखाद्या रात्रीत एखाद्याला महानायक बनवायचे आणि दुस-याला रस्त्यावर आणायचे. असा अनुभव प्रा. कुंडलिक मोरे याच्याबाबतीत पहावयास मिळतो. त्यामुळे कुंडलिक सारखी अशी कितीतरी माणसे आयुष्यातून उठलेले विदारक चित्र आज सभोवती दिसते आहे.

भाषिक विशेष :

'वॉन्टेड' या कादंबरीत वामन जाधव यांनी ग्रामीण बोलींचा वापर केलेला जाणवतो. त्यातही सोलापूर, पंढरपूर या परिसरातील भाषा या कादंबरीत येते. अत्यंत कमी शब्द, छोटी वाक्यरचना जाणवते. अत्यंत कमी शब्दात छोटी वाक्यरचना करून एकेका भागाचे सविस्तर वर्णन केले आहे. ग्रामीण परिसरातील लोकांच्या बोलण्यातील अश्लिलता दर्शक शब्दही ओघानेच आलेले आहेत. त्यामध्ये अस्सल शिव्यांचाच वापर केलेली भाषा आढळते. स्त्रियांच्या बाबतीत तर प्राध्यापक, शिपाई कसे बोलतात याचा नमुना या बोलीतून आढळतो. उपरोधिक बोली ग्रामीण परिसरात कशी वापरतात हे संस्थेच्या सचिवांची मुलगी नंदा तिचे लग्न ठरले होते. त्यावेळी तिच्या लग्नाबद्दलची भाषा अशी येते, ''बत्तीस वर्षे झाली तरी तिचं लग्न जमत नव्हतं. पसरट नाक, बारीक डोळे, मोठे ओठ, रूंद कपाळ, आखूड केस आणि काळाकुळीत रंग तिच्या या सौंदर्यामुळं पाव्हणं एकदा बघून गेल्यावर पुन्हा कधी फिरकत नव्हतं.''(पृ. ६८) १९९० नंतरच्या काळातील लेखकांनी जाणीवपूर्वक भाषेच्या वापरावरती लक्ष दिले आहे. कादंबरीतून येणारी भाषा ही आशयानुरूप तिचा वापर लेखक करू लागल्याचे दिसते. वामन जाधवांनीही भाषेच्या वापरावर लक्ष दिले आहे. परंतु मुद्रित लेखनांच्या चुकांमुळे काही भागातील आशय स्पष्टपणे लक्षात येत नाही. प्रमाणभाषा, ग्रामीण बोली, सोलापूरी बोली अशा शब्दांचा वापर इथे झालेला

पहावयास मिळतो. सुमन आजारी असतानाचा प्रसंग इथे स्पष्टपणे चित्रित होताना दिसतो. त्यातून पंढरपूर परिसरातील बोलीचा नमुनाही स्पष्ट होतो. तो प्रसंग असा आहे, ''औदू मालक..'' आतून आवाज आला नाही. शिवानं पुन्हा मोठयानं हाक दिली. औदू मालक, आतून आवाज आला,

''कारं, कोण हायं?''
''मी भोसले सर..''
''काओ काय काम हाय?''
जरा रिक्षा पाहिजे हुती.
''एवढया रात्री काय काम काढलं?''

''बायकालेला बरं न्हाय'' शिवा गयावया करू लागला.'' (पृ. १०३) याठिकाणी शिवाजी भोसले हा अत्यंत विनम्रतेने आपली भाषा वापरून खरी परिस्थिती काय आहे ते सांगतो. त्याच्या बोलण्यामध्ये कळवळा असल्याचे दिसते. तो संपूर्ण कादंबरीत कुठेही मोठेपणाने, आव आणणारी भाषा बोलत नाही. याचे चित्रण नेमकेपणाने कादंबरीत आले आहे.

प्रस्तुत कादंबरीतील भाषा ही प्रारंभी संयमी, मर्मस्पर्शी स्वरूपाची वाटते. काही ठिकाणी प्रसंगानुसार भाषेचा वापर विद्रोही स्वरूपाचा आलेला आहे. कारण व्यवस्थेला विरोध करायचा असेल तर मवाळ भाषेचा वापर कुचकामी ठरतो हे वामन जाधवांना इथे स्पष्टपणे सांगायचे आहे. ग्रामीण संवेदनशीलता मानवी जीवनाला आता कोणत्या टप्प्यावर घेऊन चालली आहे, सीएचबीचा प्रश्न अत्यंत गंभीरपणे प्रस्तुत कादंबरीतील भाषेच्या वापरावरून दिसून येतो.

एकूणच वामन जाधव लिखित 'वॉन्टेड' या कादंबरीतील आशयसूत्रांचा मागोवा हा एकवीस विभागात आलेला आहे. ग्रामीण परिसरातील वातावरण, प्राध्यापक, कर्मचारी, संस्था अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, सचिव यांचे वर्तन, त्यांचा सीएचबी वरती काम करणा-या प्राध्यापकांवर व कायम सेवेत असणा-या प्राध्यापकांवर काय परिणाम होतात हे विदारकपणे चित्रण केलेले आहे. २१ व्या शतकात माहिती तंत्रज्ञानाच्या या युगात माणसांची किंमत कमी होवून आता बुध्दिमत्तेपेक्षा, जास्त गुणांपेक्षाही जास्तीत जास्त पैसे देऊन कोण नोकरी मिळवतो हेही महत्त्वाचे ठरते आहे. पात्रता कमी असली तरी चालेल परंतु पैसा भरपूर पाहिजे. असा जणू नियमच संस्थाचालक बनवत आहेत. त्याला बळी पडणा-यांची संख्या इथे कमी नाही. प्रा.वामन जाधव यांनी व्यवस्थेला बळी पडलेल्या प्राध्यापकांची नुसती कैफियत मांडली नाही तर त्याचा या नोकरीतील संघर्ष यातून मार्ग काढून पुन्हा नव्याने कसे उभे रहावे याबद्दलची मांडणीही केली आहे. इथे त्यांच्या संवेदनशील लेखकाबरोबर एक प्राध्यापकही आपल्या सहका-यांना मोलाचा सल्ला सांगतो असेही जाणवते. जागतिकीकरणाच्या काळात नुसत्या प्रश्नांचे लेखन त्यांनी केले नाही तर माणूस भंगारात जावू नये याची जबाबदारीही ते सार्थपणे कादंबरीतून स्पष्ट करतात.

संदर्भ :-

१. जाधव वामन : 'वॉन्टेड', रेणुका प्रकाशन, परभणी (२०१३) पृ.१३

कादंबरीतील आदिवासी जीवनचित्रण

शिवदास दगा पावरा
(सहा. प्राध्यापक)
मराठी विभाग,
गोदावरी कला कनिष्ठ व वरिष्ठ महाविद्यालय,
अंबड,जि.जालना

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात आदिवासींच्या जीवनावर आधारीत आदिवासी जमातीवर लिहिलेल्या कादंबऱ्या कमी असल्या तरी आदिवासींच्या प्रश्नांना वाचा फोडण्याचे काम कादंबरीकाराने केल्याचे दिसून येते. आदिवासींच्या जीवनातील गुंतागुंत, मानसिक द्वंद्व, प्रस्थापित समाजव्यवस्थेचा जाच आणि त्यात होणारा त्यांचा भावनिक कोंडमारा, वस्तुस्थितीशी आदिवासींची झुंज आणि तडजोड, या संघर्षातूनही मार्ग काढण्याची धडपड, आपल्या पारंपारिक संस्कृती, रुढी, परंपरांचे पालन करणारा संयमभाव, त्यांची आनंदमय जीवनशैली आणि प्रचंड दारिद्रयाचा सामाना करीत जीवनाचा गाडा हाकणारा असे चित्रण आणि तेवढ्याच धीटपणे त्यांना हाणून पाडणारे त्यांचे स्वाभिमानी आणि व्यवहारिकता यांचाही वेध कादंबरीतून साकारलेली दिसून येते.

र.वा.दिघे यांनी 'सराई' (1943) या कादंबरीत कातकरी आणि ठाकर या आदिवासी जमातीचे चित्रण केले आहे. कष्टाळू व दारिद्रयाने पिचलेल्या परंतु तेवढ्याच सांस्कृतिक वैभव घेऊन पुढारलेल्या आहेत. डावपेच करून गरीबांना लुटणाऱ्या समना मारवाड्याचा कट, अंकुशा कातोड्याचे बंड वाचकाचे लक्ष वेधून घेतले आहे. वन अधिकाऱ्यांच्या विरोधात जाऊन अंकुशा व त्यांच्या साथीदारांचे स्वप्न, ध्येय होते की जंगलात कातोड्याचे राज्य स्थापन करावे. जंगलाचे राजे होण्याचे स्वप्न अंकुशाने बाळगले होते. म्हणून पोलिस, श्रीमंत वर्ग, सावकार या सर्व अन्यायी व शोषक वर्गाविरुद्ध बंडाचा पवित्रा पुकारला होता. मावळ खोऱ्यात प्रचंड दहशत निर्माण केली होती. जंगल अधिकारी तुकारामाच्या खुनाचा तो संशयित आरोपी असतो कारण खुनापूर्वी इतर कारणास्तव तुरुंगातच होता. यामुळे निरपराधी असतांनाही फाशी होते.

'जंगलातील छाया' (1945) शं.रा. भिसे समाजवास्तवाला धक्का देणारी आदिवासी कातकरी जमातीवर आधारीत कादंबरी आहे. शं.रा. भिसे हे देशभक्त व आदिवासी सेवक होते. आदिवासींवर होणाऱ्या अन्याय अत्याचाराची वाचा फोडण्यासाठी त्यांनी अतुलनीय कार्य केले. शांततामय, संघटित, विधायक, प्रबोधनात्मक, संघटनात्मक कार्यक्रम घडवून आणले. 'भारतीय आदिम जाती सेवक संघ' या लोकसेवा संस्थेची स्थापना केली. ते एक कृतिशील शिपाई आणि प्रमुखही होते. या कादंबरीत स्वतःला पुढारलेल्या आणि सुसंस्कृत समजणाऱ्या वरच्या थरातील लोकांचा आदिवासी दैन्य–दारिद्रयाची, त्यांच्यावर होणाऱ्या शोषणाची व लुबाडणूकीची ओखळ या कादंबरीतून होते.

'पहिली सलामी' (1948) प.त्रि. सहस्त्रबुद्धे वारली जमात मागासलेली आणि अपेक्षितांचे जीवन जगणारी, डोंगर–पहाडातील म्हणून त्यांची ओळख आहे. पण स्वतंत्र्यासाठीही ते प्राणपणाने लढू शकतात हे त्यांनी दाखवून दिले. गुलामगिरीच्या श्रृंखला तोडण्यासाठी त्यांनी जी क्रांतीकारी वाटचाल केली त्याचे चित्रण या कादंबरीत आहेत.

'वाङगीण' (1951) वा.क.कर्णिक वारली जमातीतील माया व तिच्या मुलगा जेठा यांची जीवनकथा आहे. मायलेकांचे केविलवाणे जगणे, जीवघेणा संघर्ष याचे दर्शन घडविले आहे.

'महानदीच्या तिरावर' (1953) दुर्गा भागवत. मध्यप्रदेशातील रायपूर जिल्ह्याच्या परिसरात राहणाऱ्या 'गोंड' जमातीवर आधारीत ही कादंबरी आहे. गोंड जमात मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र राज्यात दीर्घकाळ राज्य केले, पण अंधश्रद्धा, कालबाह्य, रूढी, परंपरा, जादूटोणा, तंत्रमंत्र, भूतबाधा, चेटूक, गंडे–दोरे, मांत्रिकांवर, भगतांवर अति विश्वास बसलेला आहे. त्यातच कष्टमय, खडतर जीवन आहे.

'जैत रे जैत' (1965) गो.नी. दांडेकर यांनी ठाकर या आदिवासी जमातीचे जीवन चित्रित केले आहे. सह्याद्रीच्या परिसरातील कष्टमय जीवन जगणाऱ्या ठाकर या आदिवासी जमातीच्या अंतरंगाचवे, प्रश्न, समस्या, लग्नविधी, घटस्फोट, श्रद्धा, अंधश्रद्धा, भूत, भडवे, त्यांच्या धारणा, जंगल पहाडात पोटासाठी करावी लागणारी भटकंती, शिकारीसाठी चाललेल्या हालचाली, नृत्य, गायन, वाद्य, कला याचे वस्तुनिष्ठ वर्णन या कादंबरीतून केल्याचे दिसते.

'राणी दुर्गावती' (1975) सौ. नलिनी सहस्त्रबुद्धे यांची ऐतिहासिक कादंबरी आहे. मध्यप्रदेशातील गोंड राजवटीचे दर्शन घडविणारी आहे. गोंड नरेश दलपतिशहा आणि चंदेलवंशीय महाराणी दुर्गावती यांच्या प्रेम, कर्तव्य आणि बलिदानाची ही एक अमर सत्यकथा आहे. या कादंबरीत मध्यप्रदेशातील कालिंजर पहाडी व सर्वोच्च पठारावर वसलेल्या चंदेलवंशीय राजा कीर्तीशहाच्या कालिंजर किल्ल्याचे वर्णन कादंबरीच्या सुरुवातीलाच लेखिका करतात.

'न्यायदंड' (1982) ॲड. दादा देशकर यांनी आदिवासी खुन खटल्यावर आधारीत कादंबरी लिहिली. या कादंबरीच्या माध्यमातून वासतवदर्शी आदिवासींचे जीवन साकारले आहे. 'आरण्येर अधिकार' (1983) महाश्वेता देवी – भारतमातेचे थोर सुपूत्र व महान देशभक्त बिरसा मुंडा यांचे आंदोलन या कादंबरीतून चित्रित केले आहे. 'अहिनकुल' (1986) डॉ. अनिल सहस्त्रबुद्धे यांनी अहमदनगर अकोले तालुक्यातील चाळीसगाव डांगाण या परिसरात राहणाऱ्या सेठ, सावकार, जमीनदार यांच्या हुकुमात जगणाऱ्या अडाणी, अविद्या व पराधीन आदिवासींच्या अस्तानंतर कोळी, ठाकर या आदिवासी जमातींनी स्वातंत्र्यासाठी दिलेली झुंज 'अहिनकुल' या ऐतिहासिक कादंबरीतून दिसते. 'एकलव्य' (1988) शरद दळवी यांची पौराणिक कादंबरी आहे. निषादपुत्र एकलव्य हा या कादंबरीचा नायक आहे. द्रोणाचार्याने गुरुदक्षिणेच्या नावाखाली अंगठा कापून घेतो. महाभारताच्या काळातील सर्वसामान्यांना ठाऊक नसलेल्या अनेक गोष्टींचे चित्रण केले आहे. 'झेलझपाट' (1988) प्राचार्य डॉ. मधुकर वाकोडे यांनी अमरावती जिल्ह्यातील मेळघाट परिसरातील आदिवासी कोरकूंचे जीवन चित्रित केले आहे. 'आंदोलन' (1988) दिनानाथ मनोहर यांनी भिल्ल – पावरा आदिवासींच्या भ्रष्टाचारविरोधी लढ्याचे चित्रण करणारी कादंबरी आहे. 'हाकुमी' (1989) सुरेश द्वादशीवार यांच्या कादंबरीतून एक फुंकून वाजवायचे पारंपारिक वाद्य आहे 'बिलामत' (1994) दिनकर दाभाडे यवतमाळ, नांदेड परिसरातील शामदादा कोलाम यांचा सेठ, सावकार, जमिनदार व ब्रिटीशांविरोधी संघर्ष आणि गरीबांप्रति त्यांची सहानुभूतीचे चित्रण साकारले आहे. 'एका नक्षलवाद्याचा जन्म' विलास मनोहर आणि एनकाऊंटर ॲड. एकनाथ साळवे यांच्या कादंबऱ्यातून नक्षलवादी संबंधित आहेत. 'मन्वंतर' दिनानाथ मनोहर यांचा आदिवासी सेवा, संस्था, संघटना व चळवळी यांच्याशी संबंध असलेला कार्यकर्ता आहेत. आदिवासींबद्दलच्या जवळीक आणि आस्थेपोटी ही दीर्घ ऐतिहासिक कादंबरी लिहिली आहे.

'तृष्णा' (1995) नजुबाई गावीत यांच्या कादंबरीतून आदिवासी गरीब का झाले हे ती लोककथा सांगून जाते. ही 'आत्मवृत्तपर कादंबरी आहे. मावची, भिल्ल जमातीतील पात्रांभोवती कादंबरीची गुंफण आहे. लोकजीवन, लोकरुढी, लोकभ्रम, लोकाचार, खानपान पद्धती, पेहराव, आंतरिक स्पृष्यास्पृश्य भेद, बाटल्यावर बाट काढण्याचा विधी, लग्न प्रसंगी दहेज (हुंडा) प्रथा, एकंदरीत सामाजिक, सांस्कृतीक जीवन त्यांच्या कादंबरीतून दिसून येते.

'वाडा' प्रा. माधव सरकुंडे यांच्या कादंबरीतून आदिवासी मधील 'आंध' जमातीवरील त्यांच्याच व्यवहारी बोलीभाषेतील कादंबरी आहे. स्वतः आंध असल्याने प्रत्यक्ष वाट्याला आलेले जीवन आणि अनुभवांचा अस्सलपणा, वाड्याची कथा या कादंबरीतून दिसून येते.

'टाहो' (1998) बाबाराव मडावी हे आदिवासी विचारवंत व साहित्यिक असल्याने टाहो या कादंबरीतून जंगल – पहाडात बंदीस्त व अंधश्रद्धांनी बरबटलेल्या आदिवासी जीवनात परिवर्तनाचा प्रहर कसा प्रवेशून जातो आणि विकासाकडे ते कसे झेपावतात याचे चित्रण या कादंबरीत रेखाटले आहे.

एकंदरीत स्वप्नातून वास्तवाकडे वाटचाल करीत या कादंबरीने यशाकडे जाण्याच्या मार्ग धरला आहे. आदिवासीच्या इतिहासाला वर्तमान पिढीपुढे प्रस्तुत करून दिनानाथ मनोहन यांनी आदिवासींच्या पदरात खऱ्या अर्थाने न्याय टाकले असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही.

संदर्भ टीपा :

1. डॉ. मदन कुलकर्णी, मराठी प्रादेशिक कादंबरी, प्रथम आवृत्ती, नागपूर, 1984
2. डॉ. भालचंद्र फडके, 'मराठी कादंबरी', प्रदक्षिणा – खंड पहिला, पुणे
3. डॉ. ज्ञानेश्वर वाल्हेकर, 'आदिवासी साहित्य : एक अभ्यास', स्वरुप प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती, 2009
4. डॉ. श्रीपाल सबनीस, आदिवासी, मुस्लिम, ख्रिश्चन साहित्यमीमांसा, प्रथम आवृत्ती, पुणे, 2007.
5. डॉ. विनायक तुमराम, आदिवासी साहित्य : स्वरुप व समीक्षा, प्रथम आवृत्ती, नागपूर, 1994

मराठीतील स्त्रीयांच्या कविता– संस्कृती आणि संघर्ष

प्रा.प्रेरणा एल.चव्हाण
(मराठी विभाग)
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय,
कळे, ता.पन्हाळा, जि.कोल्हापूर.

प्रस्तावना :–

महानुभाव वारकरी संप्रदायाच्या काळापासून स्त्रीया लेखन करु लागल्या आहेत. आपल्या साहित्यातून त्यांनी आपले भावजीवन जीवनानुभव व्यक्त केले. पुर्वी स्त्रीयांना मतदानाचा हक्क नव्हता. सतीप्रथ, बालहत्या, विधवा पूर्नविवाह बंदी, पतीच्या मालमत्तेवर वारसाहक्क नसणे म्हणून शिक्षण, समाजकारण,अर्थकारण, राजकारण या सर्वांपासून स्त्री दूर होती.

या जाचक बंधनातून स्त्रीला सोडविण्यासाठी काही समाजसुधारक पुढे आले. म.फुले आणि सावित्रीबाई फुलेंनी स्त्रीयांना शिक्षण दिले. क्रांतीचे विचार पेरले. आणि या विचारांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी संविधानाच्या रुपाने स्त्रीला तिचे सर्व हक्क व स्वातंत्र्य बहाल केले. तरीही काही स्त्रीया आज सुध्दा शिक्षणापासून वंचित आहेत. कुटुंबात आणि समाजात त्यांना दिली जाणारी वागणूक त्या धीटपणे त्यांच्या कवितेतून सांगतात. यातून मुक्तीचे धडे गिरविण्यासाठी त्या प्राप्त परिस्थितीतून बाहेर पडत असताना स्त्रीयांनी केलेला विद्रोह, बंड तसेच संघर्षाचे स्वरुप याचा अभ्यास थोडक्यात मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

या निबंधात ज्या निवडक स्त्रीयांनी लिहिलेल्या कवितांच्या अभ्यास केलेला आहे. त्याच्या मुळाशी मानवतेचा मुक्ती लढा आहे. त्यांच्या कवितेतील आत्मशोध तसेच संस्कृतीच्या चौकटीतले त्यांचे शैक्षणिक, सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय जीवनाचे चित्रण तसेच मुक्तीचे धडे गिरविण्यासाठी प्राप्त परिस्थितीला त्यांनी केलेला विरोध, पुकारलेला बंड, यांचे चित्रण इथे येते. पुरुष प्रधान संस्कृतीत जगत असताना कुटुंबात आणि समाजात त्यांचे असलेले दुय्यम स्थान, त्यातून निर्माण झालेले स्त्रीयांचे दुःख या दुःखातून बाहेर पडण्यासाठी त्यांनी केलेला संघर्ष या सर्व दृष्टीकोनातून त्यांच्या कवितेच्या आशाय व स्वरुप याचा अभ्यास मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. तसेच त्यांच्या कवितेतील स्त्री जीवन, आत्मनिर्भरता, निर्णयक्षमता तसेच या निवडक स्त्रीयांच्या कवितेतील सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक आणि राजकीय जीवन सांस्कृतिकतेच्या अंगाने अभ्यासत असताना मराठी कवितेतील स्त्रीयांनी केलेले संस्कृतीचे आणि संघर्षाचे चित्रण इथे थोडक्यात मांडत आहे.

उद्दिष्टे :–

1. मराठी स्त्रीवादी कवितेतील संस्कृती आणि संघर्ष जाणून घेणे.
2. निवडक स्त्रीयांच्या कवितेतील सामाजिकतेचे व शैक्षणिक, आर्थिक, राजकीय जीवनाचे चित्रण सांस्कृतीकतेच्या अंगाने अभ्यासणे.

गृहितके:–

1. मराठी कवितेतील जवळपास स्त्रीयांच्या कवितेतून पुरुष प्रधान संस्कृतीचे चित्रण येते.
2. पुरुष प्रधान संस्कृतीला च्छेद देणाऱ्या कविता स्त्रीयांनी लिहिल्या.

आधुनिक साहित्याच्या विविध क्षेत्रातून मोठया प्रमाणात स्त्रीयांनी साहित्य लेखन केले. पारंपारिक संस्कृती आणि त्याला च्छेद देण्यासाठीचा संघर्ष हा ग्रामीण, दलित, स्त्रीवादी अशा वेगवेगळया साहित्य प्रकारातून पहावयास मिळतो. कवितेच्या क्षेत्रात लेखन करणाऱ्या रजनी परुळेकर, प्रभा गणोरकर,

मलिका अमरशेख, नीरजा, अनुराधा पाटील, हिरा बनसोडे, ज्योती लांजेवार, सुगंधा शेंडे, पद्मजा घोरपडे, पद्मा गोळे, उषाकिरण अत्राम ज्योत्स्ना चांदगुडे इत्यादी सारख्या कवयित्रींनी परंपरागत पुरुष प्रधान संस्कृतीला त्यांच्या काव्य लेखनातून विरोध केला आहे.

संघर्ष आहे जगण्याचा, केवळ जगण्याचा नव्हे तर माणूस म्हणून जगण्याचा आम्ही प्राणी नाही. आम्हाला सुध्दा मन आहे. भावना आहे. विचार करण्याची शक्ती आहे. तरी अनेक अर्थाने संस्कृतीत स्वतःला टिकून राहण्यासाठी संघर्ष करावा लागतो. 'वाळूचा प्रियकर' या कवितेतून मलिका अमरशेख म्हणतात.

''आता गोव्याच्या समुद्राला किनाराच नाहीय
आणि आता माझ्या शरीरातून एक वाळूचा प्रियकर
खाली घरंगळत नाहीसा होत चाललाय .....''

आधुनिक मराठी कवितेतून मानवतावाद या विश्व भावनेचा प्रभाव दिसून येतो. मलिका अमरशेख समुद्रकाठी असलेल्या 'वाळूचा प्रियकर' या नात्यात असलेली प्रतिमा घडवू पाहते. परंतू ते शक्य न झाल्यामुळे एकाकी झालेल स्त्रीमन इथ चित्रित होते. मराठी कवितेमध्ये पुरुष आणि स्त्री यांच्यातील नैतिकता त्या त्या कवयित्रिच्या कवितेतून ओघवत्या शैलीतून सांगण्याची पध्दत, त्याची परिभाषा ही व्यक्तीनुरुप बदलत गेली तरी त्या सांगण्याच्या मुळातली स्त्री वेदना, संवेदना, संघर्ष सारख्याच स्वरुपाचा आहे.

संस्कृती म्हणजे एक विशिष्ट राहणीमान खान–पान पध्दत. समान लोकांचा एक वर्ग याप्रमाणे या पध्दती त्या त्या वर्गापुरत्या मर्यादित आहेत. एक वर्ग दुसऱ्या वर्गासारखा जगू इच्छितो. राहू इच्छितो. भाकरी मिळावी आणि सन्मानही मिळावा म्हणून केला गेलेला संघर्ष, एक वर्ग दुसऱ्या वर्गासारखा जगू इच्छितो. आणि त्यातून झालेला संघर्ष आहे. हा संघर्ष स्त्रीवादी, ग्रामीण, दलित, आदिवासी इत्यादीसारख्या साहित्यामधून पहावयास मिळतो. बहिष्कृत म्हणून जिथ जगाव लागतं. तिथ गुलामी उदयाला येते. आणि त्यातून झालेला संघर्ष पहावयास मिळतो.

दलित कवितेमधून भूक, गरिबी, शोषण, गुलामी यासारख्या परिस्थितीला बळी पडलेल्या आणि त्यातून स्वतःची वाट शोधणाऱ्यांची संघर्षमय अवस्था दलित साहित्यामधून ठिकठिकाणी पहावयास मिळते. हिरा बनसोडे बहिष्कृत म्हणून वाटयाला आलेले अनुभव इथल्या संस्कृतीत असलेल्या विषमतेचे चित्र रेखाटते. इथल्या संस्कृतीने स्त्रीला गुलाम केले याची 'फिर्याद' हिरा बनसोडे त्यांच्या कवितेतून सांगातात.

माझी फिर्याद
आमच्या कर्मठ संस्कृतीवर आहे.
जिने आम्हाला बंद कोठडीत कैद केले आहे.
जिथे आम्हाला बहिष्कृत आयुष्याचे दान आहे.

पुरुष प्रधान संस्कृती संघर्ष आणि वर्ग संघर्ष अशा दुहेरी संघर्षाला तोंड देत जगत असणाऱ्या स्त्रीया आहेत. प्रस्थापित व्यवस्थेची चौकट मोडीत काढण्यासाठी पेटून उठणारी कवयित्री ज्योती लांजेवार म्हणतात.

आता मी भडकवणार आग
माणूसकीच्या हक्कसाठी

स्त्री मग ती कोणतीही असो दलित असो अथवा सवर्ण तीला केवळ माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकार आहे. हा अधिकार कोणीही हिराहवून घेऊ शकत नाही. आणि नव्या संस्कृतीचा सूर्य तळपत राहावा म्हणून कवयित्री सुगंधा शेंडे म्हणतात.

कण कण पिऊनी तव तेजाचा
रोम रोम तेजावून यावा.

इथल्या संस्कृतीने स्त्रीला बहाल केलेली गुलामी, दुय्यमत्व, हीन वागणूक याचे दर्शन इथे होते. त्या गप्प बसत नाहीत. तर माणूसकी हरवलेल्या माणसांच्या गर्दीत बेंबीच्या देठापासून ओरडून सांगातात की, आम्ही सुध्दा माणूस आहोत. म्हणून आम्ही माणूसकीचे हक्क मागत आहोत. आमचे मागणे आहे या संस्कृतीला की, बंद कोठडीतील आयुष्य नको, तर या आयुष्याचे दान हवे आहे. स्त्रीयांनी लिहिलेल्या या कवितेतून स्त्रीचे वैयक्तिक आणि सामाजिक जीवन येते. तसेच स्त्रीचे पुरुष प्रधान संस्कृतीतले असलेले दुय्यमत्व दिसून येते. स्त्रीची जीवन जाणिवा त्यांनी त्यांच्या विविध कथा, कांदबरी व कवितेमधून व्यक्त केल्या आहेत.

एक स्त्री
भिजलेले डोळे
पोपडे उडालेला चेहरा
भेगा पडलेला श्वास
धूर बनलेली जीभ
असंख्य उतार चढणीवर
लकवा भरलेले पाय
घुसमट सोसता सोसता
भकासपण कोंडून दाबून
आग गिळून गिळून
इतरांच्या स्वप्नपुर्तीसाठी
चालून चालून

पद्मजा घोरपडे यांच्या कवितेतील स्त्रीचे 'शुन्यात हरवून जाणे' आणि परत येणे यातला मानसिक प्रवास अनुभवातले दुःख भीती असहायता अशा विविध स्त्रीजाणिवेच्या विविध छटा इथे दिसून येतात. एक स्त्री शुन्यात जाण्याचे मागचे कारण म्हणजे तिला दडपण आहे. कुटुंबात आणि समाजात मन मारत जगणारी स्त्री मानसिक आणि शारिरीक आजाराला बळी पडते. स्त्रीचे आरोग्य धोक्यात येत आहे. हा सुध्दा खूप मोठया प्रमाणात चिंतेचा आणि चिंतनाचा विषय आहे. अनुराधा पाटील यांच्या 'दिगंत' 'दिवसेंदिवस' तरीही 'वाळूच्या पात्रात मांडलेला खेळ' इत्यादी काही कविता संग्रहामधून स्त्री आणि पुरुष यांच्या नात्याची जोपासना निकोपपणे कशी करता येईल याचे चित्रण येते. स्त्रीच्या वाटयाला आलेले आयुष्य व्यक्त करत असताना प्रज्ञा लोखंडे म्हणतात.

बाईनं उभी हयात सोसला
हिस्त्र काळोखाचा थयथय जाच

पुरुषाने स्त्रीसाठी तयार केलेला हिस्त्र काळोख आणि त्या काळोखातून बाहेर पडण्याची स्त्रीची धडपड आणि त्यातून निर्माण झालेला संघर्ष निरंतर वाटणारा, सर्जनशील, चैतन्यशील आहे. तसेच त्यांच्या कवितेतून पुढे त्या असे म्हणतात की, स्त्रीच्या अंगी असलेली सर्जकता स्त्रीला जगण्याची नवी प्रेरणा देते. कष्ट करत संसाराचा गाडा रेटणाऱ्या स्त्रीचा संघर्ष समाजाकडून स्त्रीला मिळणाऱ्या हीन वागणूकीवर कडकडून प्रहार करताना दिसतो. पद्मा गोळे त्यांच्या कवितेत म्हणतात.

आमच्यापुढे दाही दिशा लक्ष्मणरेषा
ओलांडाव्या लागतात
रावणांना सामोरे जावेचे लागते!

परंपरेने चालत आलेली संस्कृती अशी होती की, स्त्रीने घराची चौकट ओलांडायची नाही. रामायणामध्ये रामाने सितेपूढे लक्ष्मणरेषा ओढली. ती ओलांडायची नाही, अशी सक्त ताकीद दिली. तशी आज आमच्या पुढे एक लक्ष्मणरेषा नाही, तर दाही दिशांनी लक्ष्मणरेषाच आहे. इथल्या संस्कृतीन आम्हाला जखडून, बांधून ठेवण्याचा प्रयत्न केला. पण ती लक्ष्मणरेषा आम्ही ओलांडली आहे. आणि आमचा संघर्ष आहे तो ठिकठिकाणी आम्हाला भेटणाऱ्या रावणांसोबत आहे. या संस्कृतीच्या संघर्षाने रामायण घडले. या रामायनाच्या पूननिर्मितीतून ठिकठिकाणी स्त्रीया कधी कुटुंबातल्या तर कधी समाजातल्या पुरुषाच्या छळाला कंटाळून आत्महत्या करताना दिसतात. ज्या स्त्रीया स्वतःतल्या आत्मला ओळखू शकल्या त्यांनाच खऱ्या अर्थाने स्वतःची ओळख पटली. पुरुष प्रधान संस्कृतीन आम्हालाही पुरुषासारखे माणूस म्हणून जगायचे आहे. समानतेच्या हक्कासाठी स्त्रीयांनी संघर्ष केला आहे. याचे चित्रण उषाकिरण अत्राम यांच्या कवितेमधून याचे दर्शन होते.

तुमची संस्कृती संस्कार परत करतोय
आम्ही आमचे जग निर्माण केले आहे
आम्ही आमचे जगणे मरणे ठरविले आहे.

जी संस्कृती स्त्रीयांना बहिष्कृत करीत असेल, दुबळी ठरवत असेल. अशा संस्कृतीच जतन आम्ही का कराव? अशी संस्कृती आम्हाला नको आहे. आमच जीवन आम्हाला मानवी मुल्यावर आधारित असलेल हव आहे. आमचे सर्व हक्क मिळविण्यासाठी आम्ही झगडणार वरील कवितेच्या ओळीतून उषाकिरण अत्राम क्रांतीची भाषा करतात.

पुरुष प्रधान व्यवस्थेने स्त्रीचे अनेक पातळयावर खच्चीकरण केले आहे. तिच्या अस्तित्वाला पंखहीन केले आहे. इथली रुढी जोपासण्याच्या मानसिकतेतून ही व्यवस्था पशु समान झाली आहे. जोत्सना चांदगुडे त्यांच्या कवितेतून म्हणतात.

''मागितले तू म्हणून मोठया आनंदानं
माझे पंख मी तुला दिले
ते जपून ठेवण्याच्या निमित्तान
कडया कुलपात बंद केलेस.
आवश्यकता भासली तेव्हा.
तुझ्या पंखाबरोबर तू माझेही धारण केलेस
आता प्रचंड अंतर आहे आपल्यात
वेगवान गतीन तू आाभाळी झेपावलास
तर पंखहीन मी धरणीवर कोलमडले''

इथल्या व्यवस्थेत स्त्री पंखहीन झाली आहे. असे जोत्सना चांदगुडे म्हणतात. पंखाविना उडण्याची धडपड करत असताना तिचे कोलमडणे ती इथ व्यक्त करते. इथल्या मनूवादी व्यवस्थेने स्त्रीला धर्मग्रथात दुय्यम स्थान दिले. तिला पशू समजून तिच्या जगण्याची नियमावली तयार केली. अशी संस्कृती अमान्य करुन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'मनुस्मृती' दहन केली. परतू त्यात असलेल्या प्रथा आजही काही प्रमाणात अस्तित्वात असल्याचे दिसून येते. म्हणून अशी धर्म संस्कृती आम्हाला अमान्य आहे. अशा आर्त हाका कवयित्रीच्या कवितेतून पहावयास मिळाते.

निष्कर्ष . :—

एकंदरीत मराठी कवितेतील काही निवडक स्त्रीयांच्या कवितेमधून चित्रित झालेले सांस्कृतिक जीवन चित्रण व पुरुष प्रधान संस्कृतीत स्त्रीयांची होत असलेली घुसमट आणि त्यातून स्वतःचे हक्क प्रत्यक्षात मिळविण्यासाठी केलेला संघर्ष याचा अभ्यास थोडक्यात मांडण्याचा इथे प्रयत्न केला आहे. कुटुंबामध्ये व समाजामध्ये स्त्रीयांना असलेले दुय्यम स्थान व तिचे होत असलेले शोषण थांबले पाहिजे. स्त्रीयांनी सुध्दा सुशिक्षीत समृध्द होऊन पुरुष प्रधान संस्कृतीत स्वतःला सिध्द करणे गरजेचे आहे. प्रसंगी अन्यायाला बळी पडून आत्महत्या करण्यापेक्षा न्यायासाठी संघर्ष करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ :—

1. मेश्राम केशव :— डॉ. दादा गोरे गौरव ग्रंथ वाङ्मयीन प्रवृत्ती तत्वशोध :प्रतिमा प्रकाशन औरंगाबाद.
2. ढेरे अरुणाः— स्त्री लिखित मराठी कविता — पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे.
3. फडके भालचंद्र :—दलित साहित्य वेदना व विद्रोह— श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे.
4. वाघमारे भारतः— डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि हिंदू कोड बिल— प्रबुध्द भारत प्रकाशन, नागपूर.
5. नसिराबादकर ल.रा. :— प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास— फडके प्रकाशन, औरंगाबाद.
6. गाडगीळ स.राः— मराठी काव्याचे मानदंड— पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे
7. डॉ. पारसे बिरा :— दलित कवयित्रीची कविता— निर्मिती विचारमंच, कोल्हापूर.
8. कर्वे इरावती :— मराठी लोकांची संस्कृती— देशमुख प्रकाशन, पुणे
9. बी. रंगराव :— मराठी दलित कविता— साहित्य अकादमी

राष्ट्र–राज्य व बहुसंस्कृतीवाद

प्रा.डॉ.राहुल दत्ता मांडणीकर
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय,
कोल्हापूर

युरोपमधील आधुनिक राष्ट्र–राज्यांचा उदय तेथील 30 वर्षाचे युद्ध (1618–1648) संपवणाऱ्या वेष्टफालिया तहाशी जोडला जातो. राष्ट्र राज्याची संकल्पना मग जगभर पसरली आणि भारतासह सर्व आधुनिक देशाच्या मुळाशी ही संकल्पना रूजली आहे. मात्र भारत अगदी अनादी काळापासून एक सांस्कृतिक राज्य होते. भारतमाता असा दृष्टीकोन भारतीय राष्ट्रवादाच्या मांडणीतून पुढे येताना दिसतो. 1980 पासून नागरिकत्वाच्या सिद्धांतामध्ये बहुसंस्कृतीवाद हा नवीन विचार पुढे आलेला आहे. लोकशाही शासन पद्धतीत बहुसंस्कृतीवाद ही विचारधारा महत्त्वाची मानावी लागते. बहुसंस्कृतीवाद म्हणजे विभिन्नतेतून एकता साधणारी विचारप्रणाली होय. भारतीय समाजात विविध समूदायाची समान ओळख निर्माण केलेली आहे व प्रत्येक समुदायाने स्वतःची अशी स्वतंत्र सांस्कृतिक ओळख निर्माण केलेली आहे. समाजातील अल्पसंख्यांक वर्गाची ओळख निर्माण करून कायमत्व राखण्यासाठी बहुसंख्यांक वर्गाने व्यापक दृष्टीकोन अवलंबावा लागतो.

राष्ट्र राज्याची निर्मिती करताना भारतीय लोकांच्या मनामध्ये राष्ट्राविषयी आदर, राष्ट्राभिमान होता. आम्ही भारताचे आहोत अशीच भावना होती. भारतातील विविध जातीचे धर्माचे लोक राहत असताना राष्ट्राभिमान हा एकमेव उद्देश डोळ्यासमोर ठेऊन राष्ट्राची निर्मिती झाली. इंग्रजपूर्व भारतातील लोक, जात, धर्म, भाषा, प्रांत इत्यादीच्या आधारे विभागले असल्याने त्यांच्यात आपण एक आहोत ही भावना म्हणजे राष्ट्रभावना नव्हती. इंग्रज राजवटीत मात्र पाश्चिमात्य शिक्षण, राजकीय नेतृत्त्व, सुधारणा चळवळी, वृत्तपत्रांनी केलेली जागृती इत्यादीचा प्रभाव पडून भारतीयांच्या मनात ऐक्यभावना निर्माण झाली आणि अन्यायी परकीय राजवट उलथून टाकण्यासाठी संघटितपणे स्वातंत्र्याची चळवळ सुरू केली. या चळवळीत धर्म, जात, प्रांत, भाषा इत्यादीवर आधारलेले भेदभाव गळून पडले व आपण सर्व एक आहोत ही राष्ट्रवादाची भावना उदयाला आली. भारतीय समाजात अनेक प्रकारची विविधता आढळते. मुळातच अनेक संस्कृतीचा प्रभाव असणारे गट याठिकाणी आढळतात.परंतु भारतीय राज्यघटनेने भारतातील बहुसांस्कृतिक गटांना सामावून घेतलेले आहे. भारतीय संविधानाची पार्श्वभूमी वेगवेगळ्या संस्कृतींना संरक्षण देऊन स्वातंत्र्य, समता, न्याय व बंधूता याची जोपासना करणारी आहे. भारताची राज्यघटना ही भारतातील वेगवेगळ्या संस्कृतीच्या विचारधारेवर आधारीत आहे.

बहुसंस्कृतीवादाचा उदय व विकास :

बहुसंस्कृतीवादाची सुरूवात 1960 च्या दशकात सुरू झाली. बदलत्या सामाजिक, सांस्कृतीक, वैचारिक, राजकीय चळवळीमुळे बहुसंस्कृतीवाद उदयाला आलेला आहे. भांडवलशाही व्यवस्थेने समाजवाद, साम्यवाद, लोकशाही समाजवाद, उदारमतवाद इत्यादी विचारसरणीचा उदय केलेला आहे. भांडवलशाही व आधुनिक भांडवलशाही यांच्यातील विचार एकमेकांवर अवलंबून आहेत.त्याचप्रमाणे वरील विचारसरणीमधील विचार एकमेकांस पूरक स्वरूपात आहेत. म्हणजेच ते परस्परावलंबी आहेत. साम्यवाद, समाजवादी, लोकशाही समाजवाद या विचारातून निर्माण झालेले नवीन विचार समाजव्यवस्थेत बदल घडवून आणतात.या बदललेल्या समाजव्यवस्थेत नवीन बदल घडवून आणतात.या बदललेल्या

समाजव्यवस्थेत नवीन विचार रूजतात व त्यातील जुनी व्यवस्था बाजूला सारून नवीन व्यवस्थेवर नवीन समाजव्यवस्था निर्माण होते.

बहुसंस्कृतीवादाचा विकास हा प्रथम अमेरिकेतील भांडवलशाही व्यवस्थेपासून ते आधुनिक राष्ट्र राज्याच्या संकल्पनेपर्यंत पाहता येतो. अमेरिकेमध्ये वर्णद्वेषाविषयी चळवळ यातून बहुसंस्कृतीवादाच्या विकासाला सुरूवात झाली असे म्हणता येईल. वर्णद्वेषाच्या चळवळीतील शांततामय मार्ग अपुरे पडू लागले म्हणून कोशिममध्ये कृष्णवर्णीय जाणीवा निर्माण झालेल्या लोकांच्यामध्ये जहालवादी विचार निर्माण झाले. या जहालवादी चळवळीत प्रामुख्याने आफ्रिकन मुस्लीम व दलित पँथरचे लोक कार्य करू लागले. अमेरिकन एक संस्कृतीला अंतर्गत विरोध अशाप्रकारच्या वेगवेगळ्या सांस्कृतीक विचारांनी प्रेरीत झालेल्या संघटना कार्य करताना दिसतात. कृष्णवर्णीयांची चळवळ ही एक बहुसंस्कृतीवादाच्या विकासातील चळवळ म्हणून बघावे लागेल.

1970 च्या दशकात विकसीत व विकसनशील देशामध्ये अनेक, वांशिक, सांस्कृतिक व राष्ट्रवादाच्या आधारावर चळवळी निर्माण झाल्या. या चळवळी म्हणजे बहुसंस्कृतीवादाच्या उदयाला कारणीभूत आहेत. भारतातील सामाजिक, राजकीय, आर्थिक व सांस्कृतिक स्वरूपाच्या चळवळी निर्माण झालेल्या आहेत. त्यामधून बहुसंस्कृती उदयाला आलेली आहे. दलितांवर होणारे अन्याय, अत्याचार यातून दलित चळवळ, विद्यार्थ्यांना न्याय मिळवून देण्यासाठी विद्यार्थी चळवळ, शेतकरी वर्गासाठी न्याय मिळवून देण्यासाठी शेतकरी चळवळ, कामगाराच्या कामाचा मोबदला योग्य मिळावा यासाठी कामगार चळवळ, पर्यावरणाचे संरक्षण आणि संवर्धन व्हावे याकरीता पर्यावरणवादी चळवळ, स्त्रियांवर होणारे अन्याय, अत्याचार यावर पायबंद घालण्यासाठी स्त्रीवादी चळवळ, सहकार क्षेत्रातील योगदान याविषयी सहकार चळवळ इत्यादी स्वरूपाच्या चळवळीतून बहुसंस्कृतीवादाचा उदय पाहता येतो.

राष्ट्र राज्य व बहुसंस्कृतीवाद :

भारतीय संस्कृतीमध्ये अनेक उपसंस्कृती आहेत. या उपसंस्कृतीची जपणूक करणारे अनेक घटक आहेत. आपल्या संस्कृतीचे जतन करता–करता भारतीय संस्कृतीचेही जतन करताना दिसतात. भारतीय संस्कृतीचे जतन करताना आपली अशी स्वतंत्र संस्कृतीची आठवण, जाणीव, जागृती झाली. भारतीय संस्कृतीमध्ये आपल्या घटकाचे काय अस्तित्व आहे हे त्यांना समजू लागले आहे. त्यामुळे भारतात अनेक स्वरूपाच्या चळवळी निर्माण झाल्या. भारतीय समाजव्यवस्थेमध्ये उच्चवर्णीयांकडून अल्पसंख्यांक घटकाच्या संस्कृतीला फारशा प्रमाणात वाव दिला जात नव्हता. म्हणून अल्पसंख्यांक, मागासवर्गीय घटकाकडून भारतीय संस्कृतीबाबत उठाव करण्यात येऊ लागले. त्यांना समाजातील मिळत असलेल्या वागणुकीमुळे त्यांच्यामधील सत्याची जाणीव झाली. अल्पसंख्यांक घटकांची चळवळ ही या समुदायातील लोकांना राजकीय हक्क, सामाजिक हक्क मिळवून देण्यासाठी प्रयत्न करण्यात आले. भारतावर इंग्रजांनी 150 वर्षे राज्य केले. इंग्रजांनी भारतीय नागरिकाला सळो–की–पळो करून ठेवले होते. ब्रिटिशांकडून भारतीयांना समानतेची वागणूक मिळत नव्हती, भारतीय नागरिकांना राज्यव्यवस्थेत सहभागी करून घेतले जात नव्हते. भारतातील नागरिकांना राजकीय, सामाजिक व सांस्कृतिक हक्क मिळवून देण्यासाठी भारतातील अनेक नेत्यांनी एकत्र येऊन ब्रिटिशांविरूद्ध लढा दिला. या लढ्याचे नेतृत्त्व महात्मा गांधी, लोकमान्य टिळक, नेहरू, आगरकर, स्वामी दयानंद सरस्वती इत्यादी जहालवादी व मवाळवादी नेतृत्वांनी केलेले आहे. राष्ट्रीय सभेच्या माध्यमातून देशाला स्वातंत्र्य मिळाले पाहिजे हीच भावना डोळ्यासमोर ठेवून राष्ट्रीय लढा ही विचारधारा निर्माण झाली.

आजचा बहुसंस्कृतीवाद आणि त्या दृष्टीकोणातून केले जाणारे राजकारण (राष्ट्रीय आंदोलन) देशातल्या एका संस्कृतीवादाला निर्माण झालेला प्रतिवाद होता. एक संस्कृतीमुळे राष्ट्र–राज्य व्यवस्था निर्माण होण्यास मदत झाली. किंबहुना राष्ट्र राज्य व्यवस्था निर्माण होण्यासाठीची ती (राष्ट्रीय आंदोलन) प्रमुख विचारधारा राहिलेली आहे. मात्र राष्ट्र राज्य व्यवस्था निर्माण झाल्यानंतर त्यांचे काटेकोर पालन

होणे जरूरीचे असते. पण काही कालावधीनंतर म्हणजे भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारतीय संस्कृतीवर कडाडून विरोध व्हायला लागला आहे. भारतीय संस्कृतीवर टिका होऊ लागल्या आहेत. या टिका म्हणूनच बहुसंस्कृतीवादाचा जन्म झाला आहे.

भारतीय संस्कृतीमध्ये अनेक समूह कार्यरत होते. त्या समूहामध्ये विविधता आढळून येते. समाजातील अनेक समूहांचे आर्थिक व सामाजिक शोषण होत होते. हे गट एकत्र येऊन भारतीय संस्कृतीविरूद्ध लढू लागले. त्यांचे अस्तित्व प्रकट करण्याचा प्रयत्न करू लागले. मागासवर्गीयांना असे वाटू लागले की, उच्चवर्णीयांचे वर्चस्व आहे. ते आपले दमण करत आहेत. भारताच्या निर्मितीमध्ये मागासवर्गीय लोकांचाही सहभाग आहे. मग अशा ठिकाणी मागासवर्गीयांचे हक्क दडपले जात आहेत. मागासवर्गीय लोकांनी उच्चवर्णीय लोकांशी विद्रोह करून, त्यांच्याशी झुंज देऊन सामाजिक, आर्थिक व राजकीय समतेबद्दल संघर्ष करण्यास सज्ज झाला व स्वतःच्या मागासवर्गीय लोकांची संस्कृती पुढे येऊ लागली.

भारतामध्ये अनेक घटकराज्यांची स्वतंत्र अशी सांस्कृतीक ओळख आहे. भारतात सांस्कृतिक भिन्नतेतून बहुसंस्कृतीवादाचा उदय झालेला दिसून येतो. भारतातील प्रत्येक घटकराज्याला स्वतःची ओळख निर्माण करण्याची संधी या संस्कृतीच्या माध्यमातून पुढे आलेली आहे. केंद्र सरकारकडून काही घटकराज्ये संस्कृतीचे जतन केले जात नाही अशी ओरड काही घटकराज्यांची आहे. या घटकराज्याकडून जर केंद्रसरकार संस्कृतीचे संरक्षण करण्यात कमी पडत असेल तर ती आपण आपल्या घटकराज्याकडून जतन करण्यात येईल अशी विचारधारा पुढे येत आहे. केंद्राने समानतेच्या तत्वावर प्रत्येक घटकराज्यांना अनुदान दिले पाहिजे. केंद्रसरकारकडून काही घटकराज्याच्या बाबतीत अशी विषमतावादी वागणूक मिळत असेल तर यामधून घटकराज्यात केंद्राविषयी निरूत्साहाची भावना निर्माण होऊन आपली भूमिका मांडण्याचा प्रयत्न घटकराज्य करतो. या केंद्राच्या द्वेषापोटी घटकराज्य बहुसंस्कृतीवाद निर्माण करताना दिसतात.

राष्ट्रवाद ही संकल्पना संकूचित, विशिष्ट राज्यापूरतीच मर्यादित सीमीत ठेवली जाते. कारण राज्यवादाच्या उदयासाठी त्या राज्यातील संस्कृती कारणीभूत ठरलेली असते त्यामुळे त्याच संस्कृतीचा वारसा व वसा जपणारा राष्ट्रवाद निर्माण होतो. राष्ट्रवादाच्या उलट बहुसंस्कृतीवादा मध्ये अनेक संस्कृतीचा समावेश असतो. बहुसंस्कृतीवादात अनेक प्रकारचे समूह असतात. या समूहापैकी प्रत्येकाला वाटते की आमची एक स्वतंत्र ओळख असावी. प्रत्येक समूहाला आपले अस्तित्व टिकवावे लागते. आपल्या विशिष्ट संस्कृतीकडे राष्ट्रांनी बघितले पाहिजे. आपल्या संस्कृतीचे अनुकरण केले पाहिजे अशी भावना प्रत्येक समूहाचा असते. प्रत्येक समूहाला आपली एक स्वतंत्र ओळख करून द्यावी लागते. मी भारत देशाचा घटक आहे. मलाही अन्य घटकाप्रमाणे वेगळे स्थान व अधिकार दिलेले आहेत. केंद्रसरकारमध्ये एखाद्या नवीन घटकराज्याची निर्मिती केली असल्यास त्या घटकराज्याला इतर घटकराज्याप्रमाणेच अधिकार दिले पाहिजेत. भारतीय समाजातील कोणताही समूह किंवा गट अधिकारापासून वंचित राहणार नाही. समानतावादी विचारवंताच्या मते बहुसंस्कृतीत अल्पसंख्यांक गटांना समानतेची वागणूक मिळाली पाहिजे.

भारतामध्ये भाषिक, जातीय, धार्मिक, वांशिक आधारावर विविध समूह आढळतात. विविध भाषा बोलला जाणारा वर्ग आहे. प्रत्येक भाषिकाला वाटते की आपणही त्यांच्या पद्धतीने आपल्या भाषेचे पालन, पोषण, जपणूक करावी, आपल्या भाषेचा प्रभाव पडावा, काही धार्मिक लोकांनाही असे वाटते की आपण आपल्या धर्माचे पालन, पोषण, धार्मिक भाव–भावना यांची जपणूक, धार्मिक आचार, विचार यांचे जतन–पालन करावे. आपला धर्म हा इतर धर्मापेक्षा कसा वेगळा दिसेल यासाठी प्रत्येक गट, समूह प्रयत्न करताना दिसून येतात. जातीय गटांनाही भाषिक व धार्मिक घटकाप्रमाणेच वाटते असते. भारतातील प्रत्येक गटांना, समूहांना आप–आपली संस्कृती जतन व पालन करण्याचा अधिकार आहे.

भारतात भाषिक, जातीय, धार्मिक, जमातवादी, वांशिक इत्यादीबाबतीत विविधता आढळत असली तरी ही विविधता बाह्य स्वरूपाची व वरवरची आहे. या विविधतेच्या अंतर्यामी आपणास एकता असल्याचे दिसून येते. प्राचीन काळापासून ही एकता अस्तित्वात असून पुढील काळातही ही टिकून राहील यात शंका नाही. कारण भारतीय समाज हा सहिष्णू वृत्तीचा आहे. 'जगा आणि जगू द्या' या सुत्रानुसार या समाजाची श्रद्धा आहे. त्यामुळेच विभिन्न प्रवाह भारतीयत्वाच्या प्रवाहात मिसळून परस्पराशी एकरूप झालेले आहेत.

मूल्यमापन :

राष्ट्रवाद ही सामाजिक व सांस्कृतिक अभिव्यक्ती आहे. राष्ट्रवाद हा पूर्वीपासून अस्तित्वात असलेल्या संस्कृतीतून प्रकट होत असतो. राष्ट्रीयत्वाच्या भावनेतून (राष्ट्रवादातून) राष्ट्र निर्माण होत असते. सावरकरांनी हिंदू राष्ट्रवाद या विषयी विचार मांडले आहेत. भारत हे एक असे हिंदू राष्ट्र असावे की हिंदू संस्कृतीचाच विचार व्हावा. हिंदू संस्कृतीप्रमाणेच राज्याची निर्मिती व्हावी. पण या विचारानुसार प्रत्यक्षात घडले नाही. भारताची निर्मिती ही विविध धार्मिक, भाषिक, जातीय, वंशिक घटकाला धरून विविध गटाच्या, समुहाच्या संस्कृतीचे अनुकरन करून राज्याची निर्मिती झाली आहे. भारतीय राज्याची निर्मिती करताना भारतीय लोकांच्या मनामध्ये राष्ट्रवादाविषयी, राष्ट्राविषयी अभिमान, राष्ट्रीयत्वाची भावना या एकोप्यातून निर्माण झाली. ब्रिटिशांच्या अन्यायी, अत्याचारी वृत्तीला लगाम लावण्यासाठी, राजकारणात भारतीयांना संधी मिळावी, आपल्या संस्कृतीचे जतन व्हावे या अनुषंगाने राष्ट्र–राज्याची निर्मिती झाली. राष्ट्र–राज्यात अनेक घटक, जाती, धर्म, समूहातील लोक नांदू लागले, त्यांची आपापली स्वतंत्र ओळख निर्माण करण्यास सुरूवात केली. त्यातून बहुसंस्कृतीवाद ही विचारसरणी उदयाला आली. या विचारधारेमुळे राष्ट्रीय एकात्मता धोक्यात येणार नाही याची काळजी प्रत्येक गटांनी, समूहांनी घेणे गरजेचे वाटते.

संदर्भ साधने

1) य. ना. कदम, विसाव्या शतकातील जगाचा इतिहास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर
2) ज. रा. शिंदे, समकालीन जागतिक राजकारणातील प्रमुख समस्या, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.
3) Bhargav R., Multiculturalism, Liberalism and Democracy, University Press, New Delhi.
4) शैलेंद्र देवळाणकर, समकालीन जागतिक राजकारणातील प्रश्न, विद्या बुक्स प्रकाशन, औरंगाबाद.
5) डॉ. सोमनाथ शुक्ल, धर्म, सापेक्ष पंथ निरपेक्षता, आशीष प्रकाशन, इलाहाबाद.
6) राजेंद्र व्होरा आणि सुहास पळशीकर, भारतीय लोकशाही अर्थ आणि व्यवहार, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.

योगा –पाश्चात्य व पौर्वात्य मानसशास्त्रीय अभ्यास

प्रा.आमित हुकुमचंद राऊत
मानसशास्त्र विभाग,
गोदावरी कनिष्ठ व वरिष्ठ कला महाविद्यालय,
अबंड जि, जालना

आज पर्यंतच्या मानवी विकासाची चिकित्सा केली तर आपणास असे दिसून येते की, जेव्हा जेव्हा मानवाला समस्या भेडसावल्या तेव्हा तेव्हा इतिहासात त्यांची पाळेमूळे दिसून आली आहेत. त्यामध्ये मानवी शारीरिक व मानसिक आरोग्य ही संकल्पना अपवाद राहिली नाही. मानवी शारीरिक व मानसिक आरोग्यावर योगा हा क उत्तम उपचार आहे असे नाही तर ती एक जीवन पध्दती आहे. आज जे सर्वच क्षेत्रामध्ये जे मतभेद आहेत. त्याप्रमाणे मतभेद किंवा संघर्ष आपणास योगा संदर्भात पण दिसून येतात. योगा म्हणजे भारतीय मानसशास्त्र होय. जगातील जवळ जवळ सर्वच विकसनशील देशामध्ये असणा–या संस्कृति हया गुंतागुंतीच्या आहेत. त्यामुळे मानसिक रोगांची संख्या वाढू लागली आहे. त्यासाठी मानोचिकित्सा क्षेत्रामध्ये मोठे संशोधन होवू घातले आहे. भारतीय मानसशास्त्र हे अतिप्रचिन काळापासून मानसिक आरोग्याच्या क्षेत्रामध्ये अनेक विचार मांडलेले दिसून येतात. त्यासोबतच वैद्यकिय चिकित्सेच्या व अध्यात्मिक दृष्टीने भारतीय चिकित्सा ग्रंथामध्ये आपणास मानसिक आरोग्याची कारणे व उपचार या संबंधाने लिखन झालेले दिसून येतात.

उदिष्टये

1.योगा म्हणजे काय ते अभ्यास करणे
2. योग विषयक पाश्चात्य व भारतीय संकल्पनांचा अभ्यास करणे
3. योग म्हणजे भारतीय मानसशास्त्र यांचा अभ्यास करणे

गृहितके

1. योगा म्हणजे स्वत्वाचा उच्चतम विकास असेल
2. योग विषयक पाश्चात्य पेक्षा भारतीय संकल्पनांची व्याप्ती मोठी असेल
3. योग म्हणजे भारतीय मानसशास्त्र असेल असेल

अध्ययन पध्दती

या योगविषयक संशोधनासाठी वर्णनात्मक व अन्वेशनात्मक संशोधन पध्दतीचा वापर करण्यात आला आहे. दुय्यम स्वरूपाची साधने प्रस्तुत संशोधनासाठी वापरण्यात आली आहे. यामध्ये प्रामुख्याने ग्रंथ, संदर्भग्रंथ इंटरनेट, व तज्ञाचे लेख इ. याचा समावेश आहे

योग म्हणजे काय ?

युज् या धातू साधितापासून योग हा शब्द तयार झाला युज् या शब्दाचा अर्थ जोडणे हा होतो. प्राचीन काळापासून शारीरिक आणि मानसिक आरोग्यासाठी जीवात्मा आणि विश्वात्मा यांच्यातील एकत्व अनुभवण्याची पध्दती होय. यात यम, नियम, योगासने, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान आणि समाधी ही योगाची आठ अंगे आहेत. त्यामुळे यास अश्टांगयोग असेही म्हटले जाते. बरेचदा योगासने या अर्थी योग या शब्दाचा वापर होतो. प्राणायाम योगाचा एक अत्यंत महत्वाचा प्रकार आहे. प्राणायाममूळे शारीरिक व मानसिक शक्ती बळावते आरोग्य तर निरोगी राहतेच पण मन सुध्दा निरोगी राहते. प्राणायाम मुळे शरीर व मन शुध्द होऊन मनाची एकाग्रता वाढते.

भारतीय योगशास्त्रामध्ये योगाचे पाच प्रकार सांगितले आहेत. 1 ज्ञानयोग 2 हठयोग 3 कर्मयोग 4 भक्तीयोग 5 राजयोग.

पतंजलिंनी योग चा अर्थ चित्तातील वृत्तिंवर निरोध सांगितला आहे. त्यांच्या विचारांनुसार योगाचे आठ अंग आहेत ते खालील प्रमाणे

1 यम – बाहेरचे अंग यामध्ये अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रम्हचर्य आणि अपरिग्रह
2 नियम – बाहेरचे अंग यामध्ये स्वाध्याय, संतोश, तप, पवित्रता, आणि ई वराच्या प्रति चिंतन
3 योगासन – बाहेरचे अंग यामध्ये विविध असने सांगितली आहेत जी की शारीरिक व मानसिक व अध्यात्मिक विकासास पोशक असतात.
4 प्राणायाम – बाहेरचे अंग यामध्ये श्वासावर नियत्रंण करून मनावर तांबा मिळवण्याचा प्रयत्न केला जातो
5 धारणा – आतले किंवा मानसिक अंग होय यामध्ये व्यक्तीच्या समजूती कशा आहेत त्यावर विकास अवलंबून असतो.
6 ध्यान – आतले किंवा मानसिक अंग यामध्ये लक्ष केंदीत करून स्व क्षमताची जाणीव करणे होय
7 समाधी आतले किंवा मानसिक अंग यामध्ये स्वत्वाचा साक्षात्कार म्हणजे आध्यात्मिक उच्च पातळी गाठणे होय.

योगाचा मूळ पूर्ण सिध्दांत ध्यान आणि आसनांच्या माध्यमातून दैहिक आणि मानसिक पूर्णता प्राप्त करणे होय. याचे प्रारंभिक स्वरूप हिन्दू ग्रंथांमध्ये महाभारत, उपनिषद, योगसूत्र, आणि हठयोग प्रदीपिका मध्ये पाहवयास मिळते त्या बरोबरच जैनाच्या तत्वार्थसूत्र या ग्रंथामध्ये सुध्दा आपणास पाहवयास मिळतात.

योग एक पूर्ण विज्ञान आहे. एक पूर्ण जीवन शैली आहे, एक पूर्ण चिकित्सा पध्दती आहे आणि एक पूर्ण अध्यात्म विद्या आहे. योग ची लोकप्रियतेचे रहस्य हे आहे की लिंग, जाति, वर्ग, संप्रदाय, क्षेत्र आणि भाषाभेदांच्या संकीर्णतामध्ये कधी आवध्द न असणे होय. चिंतक, बैरागी, अभ्यासी, ब्रम्हचारी, गृहस्थ कोणीही याचे सानिध्य प्राप्त करू लाभांन्वित होउ शकतात. जेव्हा मनाला एकाग्र करून ध्यानावस्थित रूपात जीव परमात्मा बरोबर मिलनाची आकांक्षा करत असते तोच योग आहे. योगाचे कित्येक प्रकार शारीरिक, मानसिक आणि आध्यात्मिक हालचालींना आपल्या स्वरूपाच्या बाबतीत ज्ञान मिळवणे हेच मानव जीवनाचे परम लक्ष्य मोक्ष प्राप्त करणे होय.

मन किंवा वर्तन सामान्य आणि असामान्य या संदर्भात मानस शास्त्रज्ञामध्ये एक मत नाही. एका समाजामध्ये सामान्य असणारे वर्तन दुस–या समाजामध्ये असामान्य समजले जाते. कोणत्याही समाजामध्ये वर्तन हे समान्य की असामान्य आहे हे संस्कृति, समाजिक परिस्थिती व काळ यावर अंवलबून असते. मग यातून आपणास योगाचा सांस्कृतिक संघर्ष पहावयास मिळतो, तो दोन प्रकारामध्ये 1. धर्म 2. पाश्चात्य आणि पौर्वात्य.

धर्म – मानवी भारीरिक व मानसिक आरोग्य संवर्धनासाठी योगा महत्वपूर्ण भूमिका पार पाडते हे जगभरातील सं ोधनांती सिध्द झाले आहे. परंतू यामध्ये काही धर्मामध्ये अध्यात्मातील एक आत्म उन्नतीचा मार्ग म्हणून योगाकडे पाहण्यात येते. परंतू त्याच वेळेस अन्य एका धर्मामध्ये ते मान्य नाही. मात्र जैन, बौध्द, व हिंदू धर्मामध्ये योगाला महत्वपूर्ण स्थान आपणास दिसून येते.

पाश्चात्य आणि पौर्वात्य योगविषयक संकल्पना

जगतिकीकरण, संगणकीकरण, लोकसंख्या वाढ, मानवी आंतरक्रिया यातून झालेला मोठा विकास आणि जागतिक दर्जाचे वेगाने वाहणारे वर्तमान युग मध्ये मानवाकडून अभूतपूर्व जलद नेव्हिगेशन आणि संवाद, व वेगाने वाढणारे माहिती तंत्रज्ञान यांच्या माध्यमातून मानवावर ताण तणाव वाढून मानसिक

आरोग्य धोक्यात आले आहे, यामध्ये मानवी विकास हा मुख्यतहः मानवी बुध्दीगुणांक, भावनिक बुध्दीमत्ता, संवेदनात्मक बुध्दीमत्ता यावर अंवलबून तर आहेच पण भारतीय मानसशास्त्र किंवा योगा शास्त्रात आध्यात्मिक बुध्दीगुणांकाला सर्वात जास्त महत्व प्राप्त झालेले आपणास पाहवयास मिळते.

पाश्चिमात्य मानसशास्त्र व विचारवंताच्या मते मन म्हणजे मानवी वर्तनाचे शास्त्र आहे असे मानतात तर त्याच्या मतानुसार मन फक्त मानसिक जगाचा अभ्यास केला जातो. तर भारीराची कृतीमूळे ही मन क्रियाशील आहे. म्हणून मनावर स्वतंत्र सत्ता नाही. उलट मन हे साधारण मानसिक प्रक्रियांचे ज्ञान म्हणजे साधन होय. मनाला संगणकासारखे यंत्र मानले जाते. मनाला पाश्चिमात्य मानसशास्त्र एक मेंदूतील कृती मानतात. त्यापेक्षा जास्त काही नाही. मानसिक आरोग्य हे मनाच्या प्रसन्नतेवर अंवलबून आहे असा विचार प्रवाह आहे.

पाश्चात्य मानसशास्त्राज्ञानुसार 'मन' फक्त मनाने अभ्यासले जाते आणि हे मानवी वर्तन मर्यादित आहे. पाश्चात्य मानसशास्त्रानुसार मानले जाते की मन भारीराच्या कृतीसह कार्य करत आहे ज्यामध्ये मन स्वतंत्र भाक्ती मानले जात नाही. त्या ऐवजी मनाला सामान्य मानसिक प्रक्रियाच्या ज्ञानाच्या रूपात मानले जाते. हेतूपूर्ण ज्ञान हे वैज्ञानिक साधनांचा वापर करून विकत घेता येते. पाश्चात्य मानस शास्त्र मन म्हणजे मेंदूची कृती किंवा कार्य मानले जाते आणि ही कृती अतिरिक्त हृदयाचे अस्तित्व स्वीकारल्या जात नाही. पाश्चात्य मानसशास्त्र मानसिक आरोग्य प्राप्त करण्यासाठी मनाला सुखी किंवा प्रसन्न ठेवण्यास सांगण्यात आले आहे.

मनोविद् स्टेंन्जच्या मतानुसार मानसिक आरोग्य म्हणजे शिकवलेल्या वर्तनापेक्षा काहीच नाही जी सामाजिक दृष्टीने अनुकूल आहे आणि व्यक्तीला जीवनात योग्यत्या समस्येचा सामना करण्याची क्षमता देते.

लुकन पी. व्ही. यांच्या मते निरोगी व्यक्ती ती आहे जो स्वतःला आनंदी ठेवतो.जो शेजारी शांततापूर्ण वर्तन करते जो आपल्या पाल्यांना निरोगी नागरिक बनवतो आणि सा मूलभूत कर्तव्यानंतर जर काही क्षमता राहत असतील तर तो समाजाच्या हितासाठी वापरतो.

फ्राईड च्या मते मानवी मन हे तीन घटकांनी बनलेले असते इदम् अहम् आणि पराअहम् या तीन घटकांमध्ये जर असंतुलन निर्माण झाले तर त्यातून असामान्यता निर्माण होते. याचे कारण बालपणातील दमन केलेल्या इच्छा आकांक्षा,गरजा व अपमान हे होत.फ्राईडच्या मतानुसार सामान्य म्हणजे प्रेम करणे व प्रेमाच्या स्विकार करणे होय.

एकरिक्सन या मानस शास्त्रज्ञाच्या मते मानवी व्यक्तीमत्व हे क्रमाक्रमाने विकसित होत असते या मध्ये प्रामुख्याने जन्म ते मृत्यु या दरम्यान प्रमुख आठ अवस्था आहेत. वि वास, स्वनियंत्रण–क्षमता, उपक्रमशीलता, उद्योगशीलता, अस्तित्वाची जाणीव, जवळीकता निर्माण करण्याची क्षमता, सर्जन आणि उत्पादन क्षमता, सुसंवादित्व हे सर्वपैलू एकामागोमाग वयोमानाप्रमाणे विकसित होत जातात. एखाद्या अवस्थेतील विकास योग्य प्रकारे न झाल्यास अपसामान्यता निर्माण होवून व्यक्तीमत्व भंग पावते.

आलपोर्ट या मानसशास्त्रज्ञाच्या मते व्यक्तीने जीवनामध्ये स्वतःच्या पलीकडे विचार करण्याची क्षमता. मित्रत्वाची जाणीव, स्वत्वाची जाणीव, वास्तविकतेची जाणीव योग्य व उपयुक्त कौशल्य असणे इत्यादी बाबी असणे म्हणजे सामान्य होय.

मॅस्लां या मानसशास्त्रज्ञाच्या मते व्यक्तीने जीवनामध्ये काही उच्च ध्येय असलेल्या तसेच त्यांच्या परिपूर्तीची जाणीव असणा–या काही लोकांचा अभ्यास केला. त्याच्यामते मानवापूढे पाच प्रकारच्या गरजांच्या पातळया असतात. सर्वात खाली 1. शारीरिक गरजा त्यामध्ये भूक, तहान लैगिक गरज यांचा समावेश होतो. त्यावर 2. सुरक्षितेची गरज त्यामध्ये शारीरिक व मानसिक सुरक्षिततेची भासू लागते प्रत्येक माणूस स्वसंरक्षण करण्याचा प्रयत्न करत असतो याचा समावेष होतो. त्यावर 3. प्रेम करणे व स्वीकारणे तसेच इतरांची जवळीक असण्याची गरज त्यामध्ये माणसाला दुस–याचे प्रेम आणि जिव्हाळा प्राप्त व्हावा असे वाटू लागते. त्यासाठी तो स्वतः दुस–यावर प्रेम करतो. इतरांना मदत करतो. कुटुंबातील सदस्यांची

सेवा करतो समाजासाठी व कुटुंबासाठी त्याग करतो याचा समावेश होतो.त्यावर 4. स्वत्वाची गरज यामध्ये माणसाला सन्मान व्हावा, इतरांनी आपले प्रभुत्व मान्य करावे असे वाटू लागते.समजात महत्त्वाचे स्थान मिळवण्यसाठी व्यक्ती उच्च शिक्षण घेते. एखाद्या कलेत प्रावीण्य मिळवते. खूप पैसा मिळवते याचा समावेश होतो. त्यावर 5. ज्ञानात्मक गरज यामध्ये व्यक्तीला अज्ञाताची ओढ असते. व्यक्ती ज्ञाताकडून अज्ञाताकडे जाऊ लागते. कवी, लेखक, तत्त्वज्ञ आपापल्या क्षेत्रात संशोधन करुन सर्जनशील कलाकृती निर्माण करतात. याचा समावेश होतो. त्यावर 6. सौदर्यदृष्टीची गरज या मध्ये निसर्गातील पाने, फुले, निर्मळ झरे, सूर्योदय,सूर्यास्त पक्ष्यांचे थवे आकाशातील विविध रंग यांमुळे व्यक्ती मोहित होते. याचा समावेश होतो. त्यावर 7. आत्मविश्काराची गरज यामध्ये सर्वोच्च प्रेरणेकडे वळते. ही प्रेरणा म्हणजे आत्मविष्काराची प्रेरणा. या प्रेरणेमुळे व्यक्ती स्वतःच्या क्षमतांचा पूर्ण विकास करते. त्या क्षमतांचा उपयोग विधायक कार्यासाठी करते. आपले विचार व कल्पना यांना मूर्त रुप देते. मॅस्लोच्या मतानुसार या गरजा भागवण्यात असमाधानी किंवा अपयशी ठरलेला मनुष्य नक्कीच अपसामान्य गणला जाईल कारण प्रत्येक व्यक्तीत या सर्व गरजा भागवण्याची किंवा आपल्या सुप्तगुणांचा शक्य तितका विकास करण्याची क्षमता असते.

वर्तनवादी मानसशास्त्रज्ञ हे काही विशिष्ट वर्तनप्रकार, सवयी, विचार, संवेदना, किंवा श्रध्दा हे अपसामान्यत्व दर्शविणारी लक्षणे म्हणून स्वीकारतात. आणि त्यांच्यामते ही लक्षणे ही चूकीचे किंवा विकृत शिक्षण व विशिष्ट परिस्थिती यातून उद्‌भवलेली असतात. व्यक्तीमध्ये त्यांचा अभाव असणे हे प्रसान्यतेचे निदर्शक समजले जाते.

त्या प्रमाणेच भारतीय मानसशास्त्र हे प्राचिन दहाहजार वर्शाच्या सांस्कृतिक व अध्यात्मिक परंपरेवर आधारित आहे. भारतीय अध्यात्म हे अध्यात्मिक प्रगती ही मानसिक आरोग्य शिवाय भाक्य नाही असे प्रतिपादीत करते. ज्यांचे मानसिक आरोग्य उत्तम आहेत तेच व्यक्ती आध्यात्मिक उच्च अवस्था प्राप्त करू भाकतात अशा मुलभूत विचारांची मांडणी अध्यात्मामध्ये आपणास दिसून येते. भारतीय ऋषीमुनींनी आत्मसाद केलेला भारतीय असणारा योग आज जगातील माणसा माणसाच्या दिनक्रमात रूजू पाहतो आहे. कारण जगात भवासाच्या गतीने धावणा–या मानवाचे मानवी शारीरिक व मानसिक संतुलन धोक्यात आले आहे मानवी जीवनाचा पाया असणारे मानवाचे भारीरिक आणि मन यांचा समतोल साधण्याचे अन् त्यांना सुरक्षा पूरविण्याचे कार्य योग शास्त्रा इतकी दुसरी कोणतीच शाखा करू शकत नाही.

योग शास्त्रासुध्दा पाश्चात्याच्या विचाराप्रमाणे स्वत्वविकासासाठी स्वनियंत्रणावर भर देते. परंतु त्यासाठी विशिष्ठ धार्मिक आचरण करणे अपेक्षित नाही तर पौर्वात्य विचारांनुसार विकास म्हणजे केवळ स्वतःपुरता विचार न करता त्यापलीकडे जाऊन विचार करण्याच्या क्षमतेकडे आणि उच्चतर ध्येयाकडे वाटचाल होय.व्यक्ती आणि समश्टी किंवा जीवात्मा व समूह आत्मा हयामध्ये सामंजस्य हे जीवनाचे ध्येय मानले जाते.

योगशास्त्र हे कुठल्याही प्रकारच्या धार्मिक विचार व आचारांशिवाय केवळ मानस शास्त्रीय तत्वांचा वापर करून स्वतः स्वतःचे नियंत्रण करण्यास शिकवते. याचा उद्‌देश हा असतो की स्वतःला सर्वसमावेशक आत्मा समजणे, आणि रोजच्या व्यवहारात स्वतःचे मन न गुंतवता सर्व बांधिलक्यांमधून मुक्त होणे व कोठल्याही प्रकारच्या लालसेशिवाय जीवन जगणे अशा स्वरूपाच्या यौगिक अभ्यासातून केवळ सामंजस्य, परिपक्वता किंवा मानसिक आरोग्य हे नसून केवळ निखळ आनंद प्राप्त करणे होय.

योग शास्त्रामध्ये मन हे अस्तित्वाच्या खालच्या पातळीवर पाहिले जाते. आत्म्याला तिचे प्रथम स्थान आहे. तर मनाला दुय्यम स्थान आहे. बाहयतः प्रकट न होणारे वर्तन तसेच जे मुख्यतः अनुभवण्याजोगे आहे अशा वर्तनाला विशेष महत्त्व दिले जाते. मनापेक्षा आत्मा हया घटकाला विशेष महत्व दिले जाते. म्हणून दोन विचारांमध्ये हा भेद स्पष्ट दिसून येतो. पौर्वात्य किंवा भारतीय विचारांनुसार मुक्ती किंवा मोक्ष ही आदर्श स्थिती मानली जाते आणि प्रसामान्यतेची ही आदर्शवादी संकल्पना आहे. मोक्षस्थितीमध्ये व्यक्तीच्या व्यक्तित्वाला स्वतंत्र अस्तित्व नसून व्यापक अशा वैश्विक अस्तित्वाची ती

अनुभव घेत असते म्हणजेच मानव आणि निसर्ग यांमध्ये संतुलन किंवा तादात्म्य प्रस्थापित करणे याला योगात विशेष महत्व दिले आहे हे दिसून येते.

निष्कर्ष

1. योगा म्हणजे मानसिक आरोग्यपेक्षा स्वत्वाचा उच्चतम विकासाचे साधन आहे हे दिसून आले
2. योग विषयक पाश्चात्य पेक्षा भारतीय संकल्पनांची व्याप्ती ही खूप मोठी आहे हे दिसून आले
3. योग म्हणजे भारतीय मानसशास्त्र आहे हे दिसून आले

संदर्भ

1. म.न.पलसाने – मानसशास्त्र व योगशास्त्र यांच्या दृष्टिकोनातून प्रसामान्यता, परामर्श, खंड 8, अंक 4, फेब्रुवारी 1987
2. महाराष्ट्र टाईम्स अतुल तरटे जून 20,2016
3. डॉ. विनोद प्रसाद नौटियाल. योग डेप्ट. ह. न. बी. गढवाल,केंद्रीय विद्यापीठ, श्रीनगर, उत्तराखंड, योग व्दारा मानसिक आरोग्यता की वधारणा.
4. राजकुमारी पाण्डेय– भारतीय योग परम्परा के विविध आयाम, राधा पब्लिकेशन्स 4378/ नई दिल्ली ,1973
5. Akilananda, Swami – Mental Health and Hindu psychology, London:George Allen and Unwin, Ltd. 1952

भांडवलशाही व भारतीय बहुसंस्कृती

प्रा.अशोक बा. जाधव
राज्यशास्त्र विभाग,
शहाजीराजे महाविद्यालय,
खटाव, जि. सातारा

भारतासारख्या देशाचा बहुसांस्कृतिक वादाच्या दृष्टीकोनातून विचार केल्यास भारतीय समाज हा अनेक सांस्कृतिक समान घटकांचा मिळून बनलेला आहे. यामध्ये विविध भाषिक आणि धार्मिक गट आहेत तसेच आदिवासी आणि वन्य जमाती आहेत. प्रत्येक सांस्कृतिक गटाला आपल्या संस्कृतीचे आणि परंपरेचे महत्व वाटते त्यांचे जतन व्हावे अशी त्यांची अंतरिक इच्छा असते बहुसंख्य लोकांप्रमाणेच अल्पसंख्य लोकांनाही त्यांच्या संस्कृतीचे रक्षण करण्याचा अधिकार आहे. हे तत्व लोकशाहीमध्ये स्वीकारलेले असते. प्रत्येक सांस्कृतिक गटाला आपल्या संस्कृतीचे रक्षण करता यावे असा व्यापक दृष्टीकोन ठेवून भारतीय घटनाकारांनी राज्याघटना निर्माण केली. भारतीय संस्कृतीकडे पाहिल्यास अनेक स्तरांवर बहुविविधता असली तरी नव्या अर्थ राज्यकारणाच्या संदर्भात संस्कृतीसंबंधी गंभीरपणे विचार करण्याची वेळ आली आहे. संस्कृतीचा उपयोग आता भांडवलशाही हितसंबंधानी लादलेल्या संस्कृतीला प्रतिष्ठा देण्यासाठी सध्याच्या बाजारावादी व्यवस्थेत होत आहे. भांडवलदार वर्ग सांस्कृतिक गुंतवणूक करुन स्वतःचे सांस्कृतिक भांडवल निर्माण करत आहे.

प्रस्तावना :–

मानवी जीवनातील स्थित्यंतराचा विचार करतांना त्यामध्ये निर्माण झालेल्या अनेक व्यवस्थांचा अभ्यास करावा लागेल. या व्यवस्थांमध्ये विविधता होती. कारण नैसर्गिक व आर्थिक गरजांप्रमाणे मानवी जीवन व्यवस्था बदलत गेलेल्या आपल्याला दिसतात. यामधूनच विविध संस्कृती उदयास आल्या अशा प्रकारच्या बहुसंस्कृतीचा अभ्यास करणे गरजेचे ठरते. औद्योगिक क्रांतीनंतर जागतिक व्यवस्थेवर अनेक चांगले वाईट परिणाम झाले यामधून अनेक विचारांनी जन्म घेतला. यामध्ये प्रामुख्याने भांडवलवाद, समाजवाद, लोकशाही समाजवाद, सत्तेचे केंद्रीकरण, विकेंद्रीकरण, उदारमतवाद इ. अशा प्रकारचे नवीन विचार समाजामध्ये रुजतांना अस्तित्वात असणारी समाजव्यवस्था बाजूला सारुन नवीन समाजव्यवस्था अस्तित्वात येते. मात्र नवीन समानरचना, जुन्या विचारांच्या आधारभूत तत्वावरच आधारित असते. अशा विचारांचा अभ्यास करताना वेगळ्या विषयांमध्ये त्याचा अभ्यास केला जातो. मात्र आज सर्वांची एकत्रित अभ्यास करण्याची गरज भासत आहे. बहुसांकृतीक वादाची सुरुवात 1960 च्या दशकात झाली प्रामुख्याने भांडवलशाही देशांमध्ये ही चळवळ निर्माण होऊन तेथील व्यवस्थेला त्यांनी आव्हान दिले.

विकास :–

1945 नंतर अमेरिकेसारख्या भांडवलशाही देशात बहुसंस्कृतीवादाचा विकास झपाट्याने झाला. अमेरिकन संस्कृतीमध्ये विविध देशांमधून आलेल्या नागरीकांच्या अनेक उपसंस्कृत्या होत्या. 1970 नंतर जगांमध्ये विकासित राष्ट्रांमध्ये वांशिक राष्ट्रवाद, वांशिक सांस्कृतिक ओळख या राजकीय दृष्ट्या स्वतःचे अस्तित्व निर्माण करण्याचा प्रयत्न करत होत्या. त्यामुळे 1990 नंतर वांशिक, सांस्कृतीक राष्ट्रवादाचा जो उदय झाला. त्याचे मूळ कारण बहुसांस्कृतीकवाद आहे. भारतामध्ये बहुसांस्कृतीक वादाच्या दृष्टीकोनातून विचार केल्यास समाजात विविधता आढळते. अनेक सांस्कृतीचा प्रभाव असणारे गट याठिकाणी आढळतात.

बहुविविधता व अल्पसंख्यांकांचे हक्क :–

भारतीय संस्कृती जगातील तत्कालीन सर्व संस्कृतीच्या संदर्भात बहुविविधता असलेली व बहुविविधतेचा आदर करणारी संस्कृती होती. वास्तविक बहुसंख्यांकांमध्ये अल्पसंख्यांकांचा आवाज, भाषा

दाबण्याचा प्रयत्न केला जातो. परंतु आपण कोणत्याही अनोळखी वातावरणात गेल्यास आपणांस सुरक्षित वाटू लागते. त्याकाळात आपण अल्पसंख्यांक असतो. यावरुन आपल्याला समाजात कायमस्वरुपी अल्पसंख्यांक असणाऱ्या घटकाची मासिकता लक्षात येते म्हणून बहुसंस्कृतीवाद अल्पसंख्यांकाच्या हक्कांचे समर्थन करतात. कीलीमीकॅकच्या मते समाजाने अल्पसंख्यांक स्वशासकाचा हक्क मान्य केला आहे. भारतामध्ये धर्मनिरपेक्षतेचे तत्व आहे. अल्पसंख्याकांना सांस्कृतीक विविधता मान्य करुन त्यांचे रितीरिवाज भाषा, शिक्षण, या बाबत हक्क मान्य करावेत असे किलमीकॅकचे मत आहे. भारतीय घटनेमध्ये धर्माच्या संबंधीचे हक्क, सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक हक्क आणि भाषा विषयक हक्क भाग 17 (Part XVII) मध्ये लिहिले गेले. भारतीय राज्यघटनेच्या 28 व 29 कलमांमध्ये अल्पसंख्यांकाचे हक्क मान्य केले आहेत. यावरुन भारतांमध्ये बहुसांस्कृतिकवाद मान्य केला आहे. परंतु यामधून धार्मिक मूलतत्ववाद व निधर्मी विचारसरणी यामध्ये वाद निर्माण होतो. परंतु यामधून मुलतत्वामध्ये असणारी सांस्कृतिक विविधता बहुसांस्कृतिक वादाने मान्य केली भारतीय संस्कृतीकडे पाहील्यास अनेक स्तरावर बहुविविधता असली तरी सामाजिक स्तरावर बहुविधता नाकारलेली दिसते. शोषणाची तीव्रता युरोपीय मानाने कदाचित कमी असेल. मात्र वर्चस्व, सत्तासंबंध तीव्र आहेत. भारतीय संस्कृतीत कमालीचा एकारलेपणा, संकुचितपणा व शोषण होते. वंचित–शोषित, समुह, भांडवलशाही, जागतीक संस्था, सरकारे, राज्यकर्ते बहुसंस्कृतीवादाची भालवण करतात.

भांवलशाही राजकारण :–

भांवलदार वर्ग हा राजकारणाला समर्थन करणे, निवडणूकीत खर्च करणे. नफ्यातील वाटा देणे, अशा विविध पातळ्यांवर राज्यकर्त्यांबरोबर मैत्री करणे, कायदेशीर परवाने देणे, शासकीय अनुदान देणे, विशेष कर माफी, वितरणांमध्ये पक्षपातीपणा, काळ्या पैशात सुट, एवढेच नव्हे तर राजकर्ते व उद्योग अशा दुहेरी भूमिकेत भारतीय शसन अडकले आहे. सरकारची भूमिका विकासदर वाढवण्याची तसेच भांडवलशाहीला सूट देण्याची आहे. म्हणजेच बाजार यंत्रणेच्या बाजूने सरकारची भूमीका आहे. भांडवलदार वर्ग आपले नेते निवडून आणण्यासाठी गरीबांना व वंचितांना भाग पाडतात. अखेर गरीबांचे अर्थकारणातील व राजकारणातील नियंत्रण कमी होत जाऊन त्यांच्या हाती काहीच राहत नाही. राज्यकर्ते भांडवलदार वर्गाचे नेहमीच समर्थन करतांना दिसतात. राजकीय क्षेत्राचा पाठींबा देणाऱ्या संघटना, भांडवलदार, गुंतवणूकदार, व्यापारी यांचे हितसंबंध जपण्याचा आग्रह यामधील नेतृत्व करतात. या कारणांमुळे भारतीय बरेच भांडवल कर्जामध्ये अडकले आहे. भांडवलदार वर्ग कर्ज कमी व्याजदरांनी घेतात व फेडत नाहीत. सध्या राज्यकर्ते, व्यापारी व भांडवलदार असा एक समझोता झालेला आहे.

बहुसांस्कृतिकवादामध्ये वित्तीय भांडवलशाही राजकारण करतांना दिसते सामाजिक व राजकीय संस्कृतीचे समर्थन या भांडवलशाहीकडून करुन हा भांडवलदार वर्ग सांस्कृतिक गुंतवणूक करुन स्वतःचे सांस्कृतिक भांडवल निर्माण करत आहे. नव्या अर्थराजकारणाच्या संदर्भात संस्कृतीसंबंधी विशेषतः भारतीय संस्कृतीच्या संदर्भात गंभीरपणे विचार करण्याची वेळ आली आहे.जागतीकीकरणांमुळे एकीकडे जग एकत्रित झाल्याचा व एकजिसी संस्कृतीचा मुद्दा उठत असतांना दुसरीकडे बहुसंस्कृतीचे मोठ्या प्रमाणात समर्थन पुढे येत आहे. ''आज जागतिकीकरणाच्या नावाखाली नव्या क्रयवस्तू विकण्याचा भाग म्हणून समुह संस्कृतीबद्दल आत्मीयता निर्माण केली जात आहे. ही लोकसमुदायांच्या स्वायत्त, निर्मितीक्षम संस्कृतीक्षम संस्कृतीबद्दलची आत्मीयता नसून कृत्रिमरित्या गरजा निर्माण करुन समुह संस्कृतीच्या नावाखाली ते खपवण्याची चाल असते. तुम्ही काय ऐकावे, पहावे हे या भांडवली शक्ती ठरवणार व त्या जननिवडीच्या आधारे, लोकशाही तत्वाचा आधार घेऊन संस्कृती ही एक क्रय वस्तू म्हणून वापर केला जातो. संस्कृती ही जीवनाचा भाग राहत नाही. तर ती एक चमकदार प्रदर्शनीय बाब ठरते.''

समारोप :–

संस्कृतीचे प्रश्न दिवसेंदिवस आस्मीतांचे व व्यक्तीवादी चौकटीतील प्रश्न होत चालले आहेत. तसेच जागतिकीकरणांमुळे जग एकत्रित येत आहे. परंतु अनेक पेच निर्माण होत आहेत. बहुसंस्कृतीचा उपयोग भांडवलशाही हितसंबंधांनी लादलेल्या संस्कृतीला प्रमिष्ठा देण्यासाठी सध्याच्या बाजारवादी व्यवस्थेत होत आहे. नव्या भांडवलशाहीच्या आव्हानांना लोकांमध्ये रुजलेल्या संस्कृतीद्वारे कसा प्रतिसाद दिला जाईल हे काळच ठरवेल.

संदर्भ :–

1) प्रा.राम बापट,संपादक, अशोक चौसाळकर,राज्यसंस्था,भांडवलशाही आणि पर्यावरणवाद, लोकवाङःमय गृह प्रकाशन मुंबई, मार्च 2013
2) ग्रॅनव्हिल ऑस्टिन, अनुवाद, भारती केळकर, भारतीय राज्यघटना : राष्ट्राची कोनशीला, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.
3) दैनिक लोकसत्ता, डॉ. प्रकाश पोवार, दि. 26 जुलै 2016
4) Bhargava Rajeev, bagchi kumar Amiya, Sandashan R. , multiculturalism, Liberalism and Democracy (New Delhi- oxford university press, 2011)

भारतीय संस्कृतीवर भौगोलीक स्थितीचा प्रभाव – एक भौगोलीक अभ्यास

प्रा.डॉ.सौ.एन.डी.काशिद–पाटील
भूगोल विभाग,
श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय,
कोल्हापूर

प्रस्तावना :

कोणत्याही प्रकारच्या जीवनाचा सभोवतालच्या परिस्थितीशी अगदी निकटचा संबंध असतो. वनस्पती जीवनापासून मानवी जीवनापर्यंत सर्वत्र सभोवतालच्या परिस्थितीचा प्रभाव निश्चित आढळून येतो. पण मानवी समाज मात्र वेगळ्या पद्धतीने जीवन जगताना दिसून येतो. समाज समाजाप्रमाणेच व्यक्ती वर्तनामध्ये वर्तनभिन्नता दिसून येते. ही वर्तनभिन्नता संस्कृतीच्या विविधतेमुळे निर्माण होते. संस्कृतीची निर्मिती करणे व समाजाच्या गरजांनुसार तिची वाढ करणे हे मानवी समाजाचे महत्त्वाचे लक्षण आहे. ब्रेक व वेब यांनी 'मानवाचा जीवन जगण्याचा एकूण मार्ग म्हणजे संस्कृती होय' अशी संस्कृतीची व्याख्या केली आहे. मानवाने निर्माण केलेल्या बहुसंख्य कृतींना सांस्कृतिक असे म्हणतात. प्रत्येक समाजाची स्वतःची अशी स्वतंत्र संस्कृती असते. विभिन्न प्रकारच्या नैसर्गिक पर्यावरणामध्ये रहात असूनदेखिल मानवाने आपआपली समाजव्यवस्था आणि संस्कृती यांचे जतन केले आहे.

उद्देश :

1) भारतातील काही सांस्कृतिक घटकांच्या विविधतेचा अभ्यास करणे.
2) भारतातील प्राकृतिक विविधतेनुसार मानवी सांस्कृतिक घटकातील बदल समजून घेणे.
3) भारतातील भौगोलीक परिस्थितीचा वंश, शरीररचना, आहार, वस्त्र, निवारा, आर्थिक क्रिया यांच्या विविधतेवरील प्रभाव अभ्यासणे.

माहिती संकलन व अभ्यास पद्धती :

सदरचा शोधनिबंध हा दुय्यम साधनसामग्रीवर आधारित आहे. या शोधनिबंधासाठी विविध संदर्भग्रंथ, मासिके, नियतकालिके व इंटरनेट इ. मधून माहितीचे संकलन करून प्रस्तुत लेख तयार केला आहे.

जगामध्ये एकूण अकरा सांस्कृतिक मंडळे असून त्यामध्ये पश्चिम युरोप, अरब मुस्लिम, शुष्कमंडळ, आफ्रिका, पुर्व युरोपीय, सोव्हिएत रशिया, दक्षिण आशिया, दक्षिण पूर्व आशिया, ऑस्ट्रेलिया, चीन पॅसिफिक मंडळ, उत्तर अमेरिका आणि लॅटिन अमेरिका यांचा समावेश करण्यात आला आहे. सांस्कृतिक परिमंडळामध्ये विविधता आढळते. लॅटिन अमेरिकेतील परिमंडळ सर्वात मोठे असून ते नऊ देशांचे आहे. तसेच उत्तर अमेरिकेचे परिमंडळ सर्वात लहान असून ते दोन देशांचे अथवा विभागाचे आहे. दक्षिण आशिया या सांस्कृतिक मंडळामध्ये भारत, पाकिस्तान, श्रीलंका आणि बांग्लादेश या परिमंडळाचा समावेश होतो. त्यातील भारत सांस्कृतिक परिमंडळामध्ये हिमालय प्रदेश, उत्तर भारत, दक्षिण भारत, अंदमान–निकोबार द्विपसमूह हे सांस्कृतिक प्रदेश येतात.

हिमालय प्रदेश :

हिमालय प्रदेश या सांस्कृतिक प्रदेशामध्ये हिमालयाच्या पर्वतीय भागाचा समावेश होतो. येथे मंगोलाईड वंशाचे लोक राहतात. हे लोक मध्यम उंचीचे असून त्यांचा चेहरा चपटा, नाक लांब व डोळे तिरपे असतात. ईशान्य भारतातील राज्ये, जम्मू काश्मिरच्या काही भागात हे लोक वास्तव्य करतात.

उत्तर भारत प्रदेश :

उत्तर भारत या सांस्कृतिक प्रदेशामध्ये इंडो आर्यन वंशाचे लोक येतात. हे लोक काश्मिर, पंजाब, राजस्थान, बिहार, प. बंगाल, ओरिसा, आसाम या राज्यांमध्ये राहतात. हे लोक उंच, गोऱ्या रंगाचे व मजबूत बांध्याचे असतात. येथे इंडो आर्यन वंशासह आर्य द्रविडीयन, मंगोला द्रविडीयन, मंगोलाईड वंशाचेही लोक आढळतात. मंगोला द्रविडीयन हे गंगा नदीच्या त्रिभूज प्रदेशात आढळतात तर मंगोलाईड लोक उत्तर व ईशान्य सिमावर्ती भारतात आढळतात.

दक्षिण भारत प्रदेश :

दक्षिण भारत या सांस्कृतिक प्रदेशामध्ये उत्तरेस अरवली व विंद्य पर्वतापासून पश्चिम घाट वगळून दक्षिणेस कन्याकुमारी पर्यंतच्या भागाचा समावेश यामध्ये येतो. येथे द्रविडीयन किंवा प्रोटो ऑस्ट्रेलाईड वंशाचे लोक राहतात. या लोकांचा आर्य, सिथीयन, मंगोलाईड लोकांशी संबंध असल्याने त्यांचे मिश्रण झालेले आढळते. येथील लोक रंगाने काळे, जाड केसांचे व मोठ्या नाकाचे असतात. आंध्रप्रदेश, द. मध्य प्रदेश, छोटा नागपूरचे पठार, मलबार किनारा, तामिळनाडू इ. भागात हे लोक आढळतात. तर सिंथो द्रविडीयन लोक गुजराथपासून कर्नाटकातील कूर्गपर्यंत आढळतात. यामध्ये देशस्थ ब्राह्मण, प्रभू, कुर्ग तसेच मराठा, कुणबी लोकांचा समावेश होतो. या वंशाचे लोक उंच व सावळ्या वर्णाचे असतात.

अंदमान निकोबार प्रदेश :

अंदमान निकोबार बेटावर निग्रिटो वंशाचे लोक राहतात. यांचा रंग चॉकलेटी ते काळा, नाक रूंद, डोके लहान पण लंबाकृती असते.

प्रत्येक मानवी संस्कृतीची प्रदेशानुसार काही वैशिष्ट्ये निर्माण होतात. विविध प्रदेशातील मानवामध्ये रंग, आहार, वेशभूषा, कार्यक्षमता, भाषा, रूढी–परंपरा, धार्मिक रितीरिवाज, समाजप्रणाली, सांस्कृतिक प्रथा, राजकीय विचारधारा यामध्ये भिन्नता आढळते. या सांस्कृतिक वातावरणाची निर्मिती मानव आणि प्राकृतिक परिस्थिती यांच्यातील परस्पर संबंधातूनच होत असते. प्रत्येक प्रदेशाची भूरचना, हवामान, स्थान, जलप्रणाली, वनस्पती, प्राणी व खनिजसंपत्ती ही भिन्न प्रकारची असते. त्यामुळे पर्यावरणाच्या अनुषंगाने मानवाने ज्या ज्या गोष्टी निर्माण केलेल्या आहेत त्या सर्वांचा समावेश संस्कृतीत केला जातो. सी. सी. नॉर्थ यांच्या मते, 'मानवाने आपल्या गरजा भागविण्यासाठी निर्माण केलेल्या सर्व साधनांचा समावेश संस्कृतीमध्ये होतो.'

संस्कृतीमध्ये भाषा, धर्म, चालीरिती आणि रूढी–परंपरा हे महत्त्वाचे घटक आहेत. या सांस्कृतिक लक्षणाच्या आधारे भारताचे सांस्कृतिक प्रदेश या पद्धतीने देखील निश्चित केले जातात.

तक्ता क्र. 1.1

भारतातील भाषा, धर्म या आधारे सांस्कृतिक प्रदेश

अ.क्र.	सांस्कृतिक प्रदेश	राज्य/प्रदेश	भाषा	धर्म
1.	लडाखी–बौद्ध सांस्कृतिक प्रदेश	लेह, लडाख	लडाखी	बौद्ध
2.	काश्मिरी–मुस्लीम सांस्कृतिक प्रदेश	काश्मिर खोरे, उत्तर जम्मू, द. लडाख	काश्मिरी	मुस्लिम
3.	शिख–गुरूमुखी सांस्कृतिक प्रदेश	पंजाब, चंदीगढ	पंजाबी	शीख
4.	किन्नौरी देवभूमी सांस्कृतिक प्रदेश	हिमाचल प्रदेश, उत्तराखंड	–	हिंदू
5.	हिंदू–हिंदी सांस्कृतिक प्रदेश	बिहार, हरियाणा, मध्यप्रदेश, राजस्थान, उत्तर उत्तराखंड, उत्तर प्रदेश	हिंदी	हिंदू

6.	ईशान्य भारतातील मिश्र सांस्कृतिक प्रदेश	अरूणाचल प्रदेश, आसाम, मणिपूर, नागालॅंड, मेघालय, मिझोराम	–	हिंदू, ख्रिश्चन
7.	हिंदू बंगाली सांस्कृतिक प्रदेश	प. बंगाल, ओडिसा, झारखंड, बिहार	बंगाली	हिंदू
8.	मराठी–हिंदू सांस्कृतिक प्रदेश	महाराष्ट्र, गुजरात, गोवा, आंधप्रदेश, कर्नाटक	मराठी	हिंदू
9.	द्रविडी सांस्कृतिक प्रदेश	तामिळनाडू, आंध्रप्रदेश, केरळ, तेलंगण, कर्नाटक	तमिळ, तेलगू, मल्यालम, कन्नड	हिंदू
10.	आदिवासी	झारखंड, बिहारचा दक्षिण भाग, ओडीसा, छत्तीसगड	–	–

मानवाचा विकास संपूर्णपणे निसर्गावरच अवलंबून असतो. मानवाचे जीवन सभोवतालच्या परिस्थितीनुसार घडत असते. कोणत्याही भागातील भूरचना, जमीन, पाणीपुरवठा, हवामान, नैसर्गिक वनस्पती, प्राणी, खनिजे, शक्तिसाधने इ. घटक महत्त्वाचे असतात. त्या घटकांच्या अनुषंगाने मानवाला आपले व्यवसाय निवडावे लागतात. तेथे उपलब्ध असलेल्या खाद्याचा अन्न म्हणून उपयोग करावा लागतो. तेथील हवामानानुसार वस्त्रांचा वापर करावा लागतो. तसेच नैसर्गिक परिस्थितीनुसार घरे बांधावी लागतात.

भारतातील पर्वतीय प्रदेशातील मानवी जीवन फारच भिन्न प्रकारचे आहे. कारण समुद्रसपाटीपासूनची उंची, हवामान व जमिनीचा उतार या तीन घटकांमध्ये मोठ्या प्रमाणात भिन्नता आहे. यामधील उंची व हवामानाचा प्रभाव तेथील मानवी जीवनावर अधिक आहे. उंचीमुळे तेथील हवामान थंड असते. तापमान कमी व पर्जन्याचे प्रमाण अधिक असते. पर्वतीय प्रदेश संरक्षणाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहेत. उंच पर्वतामुळे शत्रूला सहजासहजी आक्रमण करता येत नाही. तसेच अति शीत लहरी व अति उष्ण लहरीपासून पर्वतामुळे बचाव होतो. उदा. हिमालय पर्वतीय प्रदेश.

पर्वतीय प्रदेशातील प्रतिकूल भौगोलीक परिस्थितीमुळे तेथे लोकसंख्या विरळ आढळते. भौगोलीक परिस्थितीनुरूप त्यांना आपल्या व्यवसायाची निवड करावी लागते. पर्वतीय प्रदेशात वनस्पती जीवन समृद्ध असते. त्यामुळे लाख, डिंक, मध, मेण, औषधे, रसायने इ. सारखे जंगली पदार्थ गोळा करणे, पाय-या पाय-यांची उदरनिर्वाहक शेती तर काही प्रदेशांमध्ये फळबागा लावल्या जातात. उदा. काश्मिरमध्ये अक्रोड, सफरचंदाच्या बागा, आसाम, उटी येथील चहा इ. थंड हवामान, आरोग्यदायक हवामान, नयनरम्य व मनोहारी सृष्टीसौंदर्य यामुळे अनेक प्रदेशात पर्यटन स्थळांची निर्मिती करून संबंधित व्यवसायात बरेच लोक गुंतलेले आहेत. मैदानी प्रदेशातील विशेषतः नदीखो-याच्या प्रदेशात राहणारे लोक शेती व्यवसाय करतात. उदा. गंगा, कृष्णा, गोदावरी नदीखोरे.

मानवाची शरीरयष्टी, त्वचेचा रंग, उंची, बांधा, चेह-याची ठेवण, कार्यक्षमता या सर्व गोष्टींवर भौगोलीक परिस्थितीचा प्रभाव पडतो. उष्ण हवामान प्रदेशातील मानवाच्या त्वचेचा रंग सामान्यपणे काळा तर शीत हवामान प्रदेशातील मानवाच्या त्वचेचा रंग पीत असतो. सम हवामानातील लोक गो-या रंगाचे असतात. काश्मिरी, उत्तर भारतीय व दक्षिण भारतीय लोकांच्या वर्णावरून हे स्पष्ट होईल. पर्वतीय प्रदेशात राहणारे लोक उंच, धिप्पाड व कष्टाळू असतात. तर सपाट प्रदेशातील लोक बुटके, आळशी व अकार्यक्षम असतात. किनारपट्टीच्या प्रदेशातील लोकांना होडी चालविण्यासाठी भरदार छाती आणि ताकदवान हात असतात.

समुद्रकिना-यालगतच्या लोकांच्या आहारात माशांचे प्रमाण जास्त असते. थंड हवामान प्रदेशातील लोक सामान्यपणे मांसाहारी असतात. तर उष्ण व दमट हवामान असलेल्या प्रदेशातील लोकांच्या आहारात गहू जास्त प्रमाणात असतो. सपाट भूप्रदेशातील लोकांच्या आहारात दूध व दूधाच्या पदार्थांचा समावेश असतो. उत्तरेकडील प्रदेशात राईच्या तेलाचा, महाराष्ट्रात शेंगतेलाचा तर दक्षिणेकडे केरळ किनारपट्टीच्या भागात खोबरेल तेलाचा आहारात वापर केला जातो.

भौगोलीक परिस्थितीचा परिणाम मानवाच्या वस्त्रावरही होतो. त्यामुळे प्रत्येक प्रदेशातील वेशभूषा भिन्न भिन्न आढळते. उष्ण हवामानातील म्हणजे समुद्र किनारपट्टीच्या प्रदेशात व दक्षिण भारताच्या काही भागात सूती कपडे वापरतात. तर उत्तरेकडील थंड हवामान प्रदेशातील लोक लोकरीचे कपडे वापरतात.

भूरचनेच्या विविधतेमुळे घरांची रचनादेखिल वेगवेगळी आढळते. सर्वसाधारणपणे मैदानी प्रदेशात मातीची घरे आढळतात. जास्त पावसाच्या प्रदेशात उतरत्या छपराची कौलारू घरे आढळतात तर मध्यम व कमी पर्जन्य असलेल्या प्रदेशात सपाट धाब्याची घरे आढळतात. उष्ण वाळवंटी प्रदेशातील घरांना पांढरा रंग दिलेला असतो. जेणेकरून उष्णतेचे परावर्तन व्हावे व घरातील तापमानात वाढ होऊ नये. उदा. राजस्थानमधील घरे.

समुद्रकिनारपट्टीवरील व दक्षिण भारतातील लोकांची कार्यक्षमता तुलनेने कमी आढळते. याउलट उत्तरेकडील सौम्य व आल्हाददायक हवामानामुळे मानवाची कार्यक्षमता अधिक असून त्यांचा उत्साह टिकून राहतो. म्हणजेच सभोवतालच्या पर्यावरणानुसार मानवाची कार्यक्षमता कमी–जास्त असल्याचे दिसून येते.

सारांश :

नैसर्गिक परिस्थिती पूर्णपणे मानवी समाजाचे स्वरूप नियंत्रित करू शकत नाही तर त्यांचा सशर्त विकास घडवून आणते. जगातील विविध भागांचा एकमेकांशी संपर्क वाढल्यानंतर त्यांची विचारसंगती, आचारविचारांची देवाणघेवाण झाली. मानवाने नवीन तंत्र आत्मसात केल्यामुळे अर्थकारण बदलले. उदा. महाराष्ट्रातील कोल्हापूर व नगरच्या काही भागात ऊसामुळे सुबत्ता निर्माण झाली आहे. राजस्थान कालव्यामुळे थरच्या वैराण वाळवंटात अनेक ठिकाणी गहू व कापूस यांची शेती सुरू झाली आहे. महाराष्ट्रात पाझर तलावामुळे दुष्काळग्रस्त भागातील शेतकऱ्यांना दिलासा मिळाला आहे.

मानव आपल्या स्वतःच्या उपयोगासाठी नैसर्गिक परिस्थितीत बदल घडवून आणत असतो. निदान काही प्रमाणात निसर्गात बदल घडवून आणण्याची शक्ती मानवात आहे. उदा. नदी पार करण्यासाठी मानवाने पूलाचा उपयोग केला. अति उताराचा भाग शेतीखाली आणण्यासाठी पायऱ्यापायऱ्यांच्या शेतीचा विकास केला. कमी पर्जन्य असलेल्या भागात कृत्रिम पर्जन्याचा तसेच पाणीपुरवठ्याचा किंवा जलसिंचनाचा उपयोग करून शेतीतून उत्पादन काढण्याचा प्रयत्न केला. या सर्व उदाहरणातून मानव आपल्या उपयोगासाठी नैसर्गिक परिस्थितीत बदल घडवून आणत असतो हे स्पष्ट होते. मानवाने नैसर्गिक पर्यावरणात बदल घडवून आणून नवीन सांस्कृतिक पर्यावरणाची निर्मिती केलेली दिसून येते.

संदर्भ साधने

1) डॉ. विठ्ठल घारपुरे – 'सामाजिक व सांस्कृतिक भूगोल', पिंपळापूरे अँड के. पब्लिशर्स.
2) डॉ. प्रवीण सप्तर्षी व डॉ. उत्तमराव जगदाळे – 'मानवी भूगोल', डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, 2006.
3) प्रा. के. ए. खतीब – 'मानवी भूगोल', संजोग प्रकाशन, कोल्हापूर.
4) ए. बी. सवदी, कोळेकर पी. एस. – 'भारताचा समग्र भूगोल' (खंड दुसरा), निराली प्रकाशन, पुणे, 2017.
5) प्रा. डॉ. व्ही. जे. पाटील, प्रा. एस.व्ही.डाके, प्रा.दादासाहेब भारेवाल –'आर्थिक व मानवी भूगोल', प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव.
6) ए. बी. सवदी, कोळेकर पी. एस. – 'मानवी भूगोल', निराली प्रकाशन, पुणे.
7) प्रा. के. ए. खतीब – 'भारताचा भूगोल', संजोग प्रकाशन, कोल्हापूर.
8) Ashok K. Dutta, Vandana Wadhwa, Baleshwar Thakur, Frunk J. Cost - 'Facts of Social Geography', Foundation Books, New Delhi.
9) R. C. Chandan - Geography of Population, Kalyani Publishers, Ludhiana, 2016.
10) प्रा. डॉ. प्रकाश सावंत – 'मानवी भूगोल', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
11) www.geographical impact on Indian culture
12) www.India's Cultural Regions

संस्कृती संघर्षाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम

प्रा.पद्माकर बळीराम तटाळे
अर्थशास्त्र विभाग,
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे
ता.पन्हाळा, जि.कोल्हापूर.

प्रस्तावना

मागील पाच दशकांचा विचार करता जगात ज्या अनेक घडामोडी झाल्या त्यामध्ये युरोप हे केंद्रस्थानी होते. तसेच आधुनिकीकरण आणि औद्योगिकीकरण याचे नवे युग सुरू झाले. भारताच्या संदर्भात विचार करता भारत हा देश ब्रिटनची वसाहत म्हणून ओळखला जात होता. भारतात साधारणपणे इंग्रजांनी 150 वर्षे राज्य केले आणि आपल्या देशाच्या स्वार्थाला धरून लबाडीही केली; परंतु त्यांच्या राजवटीखाली अशा अनेक सुधारणा आणि बदल झाले. त्यातून भारताला स्वातंत्र्यानंतर पुननिर्मितीच्या काळामध्ये फार मोठे बळ प्राप्त झाले.

आज जागतिकीकरणामधून ज्या प्रक्रिया मार्गी लागल्या आहेत त्यांच्या पुर्वी कधीही अनुव आलेला नव्हता. वसाहतवादाच्या काळात दळणवळणाची साधने वाढली आणि त्याबरोबर संघर्षही वाढला आणि व्यापारही वाढला; परंतु त्यावेळी जे विजेते होते आणि जे पराजीत होते त्यांच्या संस्कृतीत आणि आर्थिक पातळीत फार मोठा फरक होता. आशिया, आफ्रिका आणि लॅटिन अमेरिका या तीनही खंडामधील देशामध्ये साम्राज्यवादी देश आणि वसाहतीखालचे देश यांच्यात मोठे अंतर होते. आधुनिक संस्कृती, आधुनिक तंत्रज्ञान आणि अर्थव्यवस्था, शासन व्यवस्था, दळणवळण आणि दूरसंचार शिक्षण आणि विज्ञानाचा प्रसार अशा अनेक मूलूत बाबीमध्ये हे फरक ठळकपणे दिसून येतो. त्यातूनच आजच्या शतकाच्या अखेरपर्यंत एक नवीन व्यवस्था अस्तित्वात आली. त्यालाच एक व्यापक अर्थाने जागतिकीकरण असे म्हणता येईल.

संशोधन लेखाचे उद्देश प्रस्तुत शोध निबंधाचे लेखन खालील उद्देश समोर ठेवून करण्यात आले.

1. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा ठळक वैशिष्ट्योचा अभ्यास करणे.
2. संस्कृती संघर्षाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणामांचा अभ्यास करणे.
3. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास करणे.

वरील उद्देश समोर ठेवून सदर शोधनिबंधाची मांडणी करण्यात आली.

संशोधन पद्धती सदर संशोधन लेखाची मांडणी करताना दुय्यम आधारसामुग्रीचा वापर करण्यात आला आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विचार करून स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारताने मिश्र अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार केला व नियोजनाच्या माध्यमातून आर्थिक विकास साधण्याचा प्रयत्न केला; परंतु आजही भारत हा देश कृषीप्रधान देश म्हणून ओळखला जातो. संस्कृती संघर्षाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम पुढीलप्रमाणे –

भारतीय अर्थव्यवस्था ही कृषिप्रधान अर्थव्यवस्था म्हणून ओळखली जाते; परंतु भारतीय अर्थव्यवस्थेतील शेती ही प्रामुख्याने पारंपारिक पद्धतीने केली जात होती; परंतु साठच्या दशकात भारतात हरितक्रांती झाल्यानंतर नाविण्यपूर्ण व आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या आधारे शेती करण्यास सुरूवात झाली व गहू व भाताच्या संदर्भात भारतात हरितक्रांती झाली. इतर प्रगत व विकसीत देशाचा विचार करता भारतात हरितक्रांती होण्यास फार विलंब झाला. मात्र इतर देशात अन्नधान्याचे उत्पादन मोठ्याा प्रमाणात वाढले

होते. इतर देशात अन्नधान्याची झालेली क्रांतीचा विचार करून भारतात त्या दृष्टिकोनातून पावले उचचली गेली व देश अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण करण्यास एक प्रकारे मदत झाली.

वाढती लोकसंख्या ही भारतातील अर्थव्यवस्थेसमोरील एक गंभीर समस्या इतर देशाचा विचार करता भारतात जलद लोकसंख्या वाढ होण्यास अनेक कारणे कारणीभूत ठरलेली दिसतात. त्यात अंधश्रद्धा, वारस, करमणुकीच्या साधनांचा अभाव, परंपरा इ. गोष्टींचा पगडा भारतीय माणसांच्या मनावर असल्यामुळे लोकसंख्या जलदगतीने वाढण्यास मदत मिळाली. इतर प्रगत देशात मात्र लोकसंख्या कमी कशी होईल याकडे गांभिर्याने पाहिले गेले. कुटुंबनियोजन व कार्यक्रम इंदिरा गांधीच्या कार्यकाळात राबविल्यानंतर थोड्याा फार प्रमाणात वाढत्या लोकसंख्येला रोखण्यास मदत झाली व लोकजागृतीच्या माध्यमातून लोकांच्या मानसिकतेत बदल घडवण्याचा प्रयत्न केला गेला.

भारतातील दारिद्रयाचा विचार करता भारतात दारिद्रयाचे प्रमाण इतर देशाच्या तुलनेत जास्त असल्याचे दिसून येते. भारतात धर्मकारण आणि समाजकारण यांचा एक वारसा आहे व त्यातूनच दारिद्रयाचे दृष्टचक्र निर्माण झाले. हे दृष्टचक्र संपविण्यासाठी शोषण व अन्याय यांच्या विरोधात गरिबांना संघटीत करणे आवश्यक आहे. देशामध्ये जेव्हा शिक्षणाचा प्रसार आणि सामाजिक सुधारणा याबाबत कार्यवाही झाली तरच गरिबी दूर होण्यास मदत होईल. भारतात स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत करण्यात आले व यातूनच शैक्षणिक व सामाजिक सुधारणा होण्यास एक प्रकारे मदत मिळाली.

बेरोजगारी ही समस्या भारतात अलिकडच्या काळात उग्ररुप घेताना दिसून येते. भारतात 1991 पूर्वी मुक्त अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार केला नव्हता. त्यामुळे लघु–कुटीरोद्योग मोठ्याा प्रमाणात चालत होते; परंतु आधुनिकीकरण व यांत्रिकीकरणाच्या माध्यमातून हे उद्योगधंदे बंद पडले व बेरोजगारी ही समस्या निर्माण झाली. यातूनच शैक्षणिक क्षेत्रात शिक्षणाचा प्रसार व प्रचार झाल्यामुळे शिक्षीतांची बेरोजगारी आज मोठ्याा प्रमाणात झाली व यातून राज्यकर्ते व देशातील जनता यांच्यात विदार निर्माण होण्याची शक्यता निर्माण झाली.

गॅट व WTO च्या संदर्भात विचार करता या संघटनांचे सदस्यत्व भारताने स्वीकारले खरे; परंतु यातील बौद्धीक संपदाचे स्वामित्व या संदर्भात इतर देशाच्या तुलनेत भारत फारच मागे असल्याचे दिसून येते. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर बऱ्याच बाबी संदर्भात भारत आपले स्वामित्व सिद्ध करू शकला नाही. यातून बरेच वाद निर्माण झाले. याला कारण म्हणजे या संदर्भात भारताने दाखवलेली बेफिकीरीवृत्ती. यामुळे ते आपल्याला माहित होते. त्यांचा वापर आपण फार पूर्वीपासून करत होते. त्यासंदर्भात इतर देशाने आपले स्वामित्व सिद्ध केले. मात्र आपण त्याविषयी अनभिज्ञ राहिलो. त्यामुळे अनेक वाद–विवाद निर्माण झाल्याचे दिसून येते.

भारताच्या संदर्भात विचार करता भारतात बहुसंस्कृती उदयास आलेली दिसून येते. बहुविध संस्कृतीच्या संमीलनातून अनेक भाषा आणि धर्म आणि वंश यांच्या भिन्न गटांनी आपली स्वतःची प्रतिमा जपण्याचा प्रयतन केला. त्यामुळे त्यातून काही प्रमाणात तणाव निर्माण होण्यास मदत मिळाली. भारतात अनेक राज्यात राज्याबाहेरील लोक व राज्यातील लोकात तणाव निर्माण झालेला दिसतो. महाराष्ट्राचा विचार करता महाराष्ट्रात देशातील विविध राज्यातील लोक कामनिमित्त्य लोक स्थलांतरीत होवून महाराष्ट्रात स्थायिक झालेले दिसतात व अलिकडच्या काळात या दोन समूहात कलह निर्माण होण्यास सुरुवात झाल्याचे दिसून येते.

1991 नंतर भारतात सरकारने मुक्त अर्थव्यवस्थेचे धोरण स्वीकारले असले तरी मात्र भारतात याचा विपरीत परिणाम लघू–कुटीरोद्योगांवर झालेला दिसून येतो. आजच्या घडीला हे लघू–कुटीरोद्योगाचा ऱ्हास झाल्यामुळे रोजगाराचा प्रश्न फार मोठ्याा प्रमाणावर निर्माण झाला आहे. त्यातच बहूराष्ट्रीय कंपन्यामुळे देशातील अकुशल कामगारांना काम मिळेनासे झाले. त्यातच देशातील केवळ राजकीय इच्छाशकती नसल्यामुळे सुधारणा कार्यक्रम थंडावला आहे. त्यामुळे देश फार मोठी किंमत चूकावत आहे.

थोडक्यात, वरीलप्रमाणे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर संस्कृती संघर्षाचा परिणाम झाला. संस्कृती संघर्षामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला काही प्रमाणात फायदा झाला. तसेच काही नुकसानही झाल्याचे दिसून येते.

संदर्भ :

1. मधुसुदन साठे, जागतिक अर्थव्यवस्था, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे–2007
2. L.D. Vaikunthe, Indian Economy Views and Vision, Serials Publication (P.) Ltd., New Delhi - 2016.
3. A. N. Agrawal, Indian Economy, New Age International Ltd., New Delhi - 2005.
4. भारतीय अर्थव्यवस्था विकास व पर्यावरणात्मक अर्थशास्त्र, जी.एन.झामरे–पिंपळापूरे ॲण्ड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर–2008

आदिवासी समाज संस्कृती व संघर्ष- एक समाजशास्त्रीय अभ्यास

प्रा.डॉ.मधुकर धुतुरे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे,
ता.पन्हाळा, जि.कोल्हापूर.

प्रस्तावना

आदिवासी आणि जनजाती हे ट्राइबसाठी पर्यायवाची शब्द अनुक्रमे मराठीत आणि हिंदीत वापरले जातात. आदिवसी हा शब्द आधुनिक आहे. मूळ निवासी हा शब्दशः पर्यायवाची असला जनजाती म्हणजे जनतेची जाती येथे जाती हा शब्द जात दर्शवित नाही, ट्राइब दर्शवितो. जसे शाक्य जाती वैदिक साहित्यात हे शूर्पणखाशासित जनपद होते आणि हे स्त्रि राज्य गोदावरीच्या उगमापाशी आजच्या त्र्यंबकेश्वरला राजधानी करुन बसलेले होते.

ट्राईब ;जतपइमद्ध हा शब्द लॅटीन भाषेच्या जतपइमे पासून निधालेला आहे. रोमन जतपइमे व त्यांचा पर्यायवाची ग्रीक शब्द यांचे मूळ आज्ञात आहे. कारण बॅकोफनचे मत आहे की, समाज विकासाक्रमात गायनाकाक्रसी (स्त्रीराज्य) ही अपवाद आहेत. तर मॅट्रिआकीफ (मातृसता) नियम (मातृसतेत पितृसता वाढते आहे) महर्गनने जेव्हा उत्तर अमेरिकेच्या ट्राइब्जचा अभ्यास केला. तेव्हा कांही पशुमालक असल्याचे पितृसताक होत्या तर कांही कृषिप्रधान असल्यामुळे मातृसंशक त्याच्या 'एन्शंट सोसायटी'१९७७ या ग्रंथात त्यांने मात्रवंशक ठरवले.

ग्रीक व रोमन ट्राइबल पितृसताक राज्य होती. आणि त्यांची लोकशाही द्विगृही ट्रायबल कौन्सील व ट्रयबल असेंब्ली होती. ही द्विगृही हुकूमशाही वंशवाद, विषमतेविरुध्द ओरड करत फिरणारी लोकशाही न्याय-समानता या मूल्यांची मक्तेदारी स्वतःकडेच असल्याप्रमाणे वागणारी अमेरिका न्यू ऑर्लिन्समधल्या गरिब अफ्रिकन -अमेरिकन वंशाच्या अमेरिकन नागरिकांसाठी कांही करु इच्छित नव्हती.

प्रस्तूत शोध निबंध तयार करताना संशोधकांनी दुय्यम तथ्य संकलनातील ऐतिहासिक साहित्याचा व साधनांचा वापर केला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टये :-

१. आदिवासी समाजाचा ऐतिहासिक आढावा धेणे.
२. आदिवासी समाजाची सांस्कृतिक संधर्षाचा आढावा धेणे.
३. आदिवासी समाजाचा सांस्कृतिक संधर्षातून विकासाच्या दिशाचा आढावा धेणे.

आदिवासी समाजात मातृशक्तीला मोठे स्थान आहे. मातृशक्ती हे समाजाचे अधिष्ठान आहे. प्राचीन काळात या महान मताना त्यांच्या अमूल्य कार्यासाठी समाजासाठी दिलेल्या योगदानासाठी समाजमाता म्हणून पूज्य मानत. माताही निर्माती म्हणून ती सर्वश्रेष्ठ म्हणूनच धरणीमाता समाजमाता कुटुंबमाता, जन्ममाता, निसर्गमाता, जलमाता, अग्निमाता या सर्व माताची पूजा केली जाते.आदिवासी समाजामध्ये जंगोमाता कलिकाली राजराणी महामाया अम्बा खल्लारी, येलम्मा, गिरजा पांडरीपुगार या सर्वमाताना देव मानतात. आदिवासी समाज यांची प्रार्थने करतो.

पुरात काळातील ताडका शूर्पणखा, मदोदरी,तरा,मदालसा, सुलोचना, लंकनी, डंकनीसारख्या वीरागंना झाल्या; परंतु या अनार्य वीरांगनाचे आर्या नी मात्र राक्षीसनी महाभारतासारख्या महाकाव्यातून जाणीवपूर्वक केल्याचे दिसते.वर्तमान काळातील भारतातील मूलनिवासी आदिवासी आहेत.इ.स.पूर्व ३ ते २ हजार वर्षापूर्वी आर्यानी आक्रमणकरुन शंभू सभ्यतेचा विध्वंस करुन या भूमिवर आपले वस्तीस्थान मांडले ते सुखार धोडे धेऊन शंभूद्रीपाल धुसले ठिकठिकाणी त्यांनी हल्ले केले. नगराची लूट करुन पिकांनी भरलेली शेती पेटवून दिली. रात्री झोपलेल्या जनावरांचे गोठे पेटवून दिले. अन्नधान्याची कोठारे जाळून टाकली. धनसंपत्ती खजिने लूटले. स्त्रियांची अब्रु लूटली त्यांना पळवून नेले व बंदीवासी बनवले.किल्ले, महाल, खजिन्याची लूट केली अशा प्रकारे आर्यानी इथल्या लोकांना युध्दात हरविले आणि इथली मूळचे लोक जीवाच्या भीतीने शरण आले. शेकडो वर्षे आर्य-अनार्याचे युध्द-चालले अनेक अनार्य बेधर, बेसहारा झाले, जल,

जमिन सत्ता, संपत्ती सारे संपवून कायमचा वनवास, उपेक्षितपणा दारिद्रय, दैन्य या चलाख धुसखोरांनी आदिवासींना दिले. तोच तो देवासूर संग्राम आर्य-अनार्याची जयपराजयाची लढाई गाथा, कथा, पुराणातून ऐकीवतात. या शंभुद्वीपाल आर्याव्रत असे त्यांनी आपले नांव दिले त्यात १६ जन पदे तयार केली. आपल्या विजय यात्रेला लाखो स्त्रिया -मुलांना गुलाम- दास म्हणून आपल्या शूर सैनिकांना भेट दिली. विरोध करणाऱ्याना धोडयाच्या टायाखाली चिरडून टाकले. डोळे काढले, उकळत्या तेलात टाकले, मोठ मोठया पहाडाच्या कडावरुन ढकलून दिले. गुलांमाना डाग देवून गुलामीची खूण कायम ठेवली. स्त्रियांना राणीवासात उपभोगासाठी ठेवले. अपार लूट केली तोच अन्याय अत्याचार अजूनही संपलेला नाही. इ.स. पूर्व ६ व्या व ५ व्या शतकात २ प्रबळ व्यक्ति उदयास आल्या १. महावीर जैन २. सिध्दार्थ गौतम बुध्द यांनी आर्य व्यवस्थेला प्रचंड विरोध दर्शविला या दोधानीही इ.स. पूर्व ६ व्या शतकात स्वतंत्र धर्म स्थापन केले. इ.स.पूर्व दुसऱ्या शतकात सम्राट अशोकाचे बौध्दधर्म स्वीकारला. सांची येथे बौध्द स्तुप बांधून भारतभर व भारताबाहेर बुध्द धर्माचा प्रसार व प्रचार केला. प्राकृत पालीमध्ये अनेक ठिकाणी शिलालेख कोरण्यात आले. दगडावर नक्षीकाम केलेले शिलालेख भारतभर लावण्यात आले.

१५ व्या शतकात गोंडवाना साम्राज्यात गढ मंडलाचा सम्राट शहाबहादूर हा राजा विद्वान होता. त्यांच्या वंशात हृदयशहा व महाराजशहा संग्राम बहादूर हे राजे झाले. त्यांना कला, संगीत व साहित्याची आवड होती. १६६८ मध्ये नाम नगरमध्ये गोंडवानात राज्य करणाऱ्या ६३ राजाची वंशावली महालाच्या शिलालेखात राजा ह्दयशहाने कोरुन ठेवली त्यावरुन त्याच्या कुशाग्र बुध्दिमतेची व कला साहित्य अभिरुचीची जाण कळून येते.

संगीतामध्ये अजयगढ साम्राज्य प्रसिध्द होते. राजा मानसिंह तोमरच्या संगीत दरबार स्पर्धेमध्ये बैजूबावरा या आदिवासी संगीतकराने इतिहास धडविला त्यांने ग्वाल्हेरच्या संगीत सम्राट तानसेनला हरविले. बैजूबावराने आपल्या संगीत सुरांच्या जादूने रानातील मृगांना बोलविले आणि मृग मंत्रमुग्ध होऊन संगीत ऐकू लागले.बैजूबावरांनी स्वर आळविताना मृगांच्या गळयात पुष्पमाला धातल्या मृग मोहिनी धातल्याप्रमाणे माना डोलवत होते.मोर नाचत होते अशा बैजूबावराच्या स्पर्धेत तानसेनने भर दरबारात हार मानली. तो म्हणाला,''तुझे आदिवासी संगीत आदिगुरु लिंगोची देण आहे. ते अमर चिरंजीवी व सर्वश्रेष्ठ आहे.''

आदिवासी आणि मुख्यप्रवाह या दोन्ही संकल्पनाभवती आज संस्कृतिक अस्मितेचे वलय निर्माण झाले आहे. भाषा, धर्म आणि संस्कृती या गोष्टी कोणत्याही वानवसमुहाच्या अस्मितेचा मुख्य विषय असतात. आदिवासीयांच्या स्वतंत्र भाषा आहेत. त्याचा स्वतंत्र धर्म आहे. आणि त्यांची स्वतंत्र संस्कृती असेल तर त्यानी कोणत्या मुख्य प्रवाहात सामील व्हावे असे राजकिय नेत्यांना वाटते. त्यांचचा स्वतःचा सध्याचा प्रवाह हा मुख्य प्रवाह नाही का? असे प्रश्न निर्माण होतात.

भारतातील कांही मूलतत्ववादी संधर्शा आदिवासींना 'वनवासी' संबोधतात.आणि मग या अर्थाने त्यांना वनातून नगर जीवन शैलित सामावून धेण्याच्या दृष्टीने मुख्य प्रवाहात आणण्याचे ठरवितात. पण ते आदिवासींना मान्य नाही. कारण वनवासी हे संबोधन त्याना अपमानास्पद वाटते डहृ. गणेश देवी या थोर भाषातज्ञाच्यामते''महाभारत -रामायणात वनामध्ये जाणे हा वनवास होता ती एक असहया शिक्षा होती त्या वनामध्ये राक्षस राहत होते. मागासलेले लोक होते त्या वनाचे उच्चाटन करुन तिथे अयोध्येसारख्या नगराची संस्कृति आणणे हे त्यातल्या आदर्श पुरुषाचे कतव्य मानले गेले होते. महाभारतामध्ये केवळ अज्ञातवासात राहण्यासाठी वनात जाणे भाग पाडायचे आणि जेव्हा मनुष्याला शारीरिक जीवनाचे संदर्भ सोडायचे असे क्षण आले त्या त्या वेळेस प्रत्यक्ष स्वर्गारोहण पत्कारले गेले. त्यासाठी वनापेक्षा वेगळा असा स्वर्ग कल्पिला गेला शस्त्रे लपविण्यासाठी लाखेचे महाल बांधण्यासाठी गुप्त कारस्थाने करण्यासाठी वनाचा उपयोग होता.पण आध्यात्मिक प्रगतीसाठी ऐहिक जीवन परिपक्वतेला नेण्यासाठी वनाचा उपयोग रामायणात नाही आणि महाभारतातही नाही''

'आदिमता' हे आदिवासीचे मुख्य पृथक वैशिष्टये आहे. म्हणून त्यांना मूळ निवासी असेही संबोधले जाते. आर्य बाहेरुन आले असे मानल्यास त्याच्या आगमनापूर्वी जे लोक या भूमीवर होते ते या भूमिचे मूळ निवासी होते. त्यांची मोठ मोठी राज्ये होती. अतिशय समृद्ध अशी संस्कृती होती. मात्र भारतीय साहित्य, पुराणे आणि इतिहास यामध्ये आदिवासीचे संबोधन आणि वर्णन आदिवासीच्या आदिमतेवर अन्याय करणारे असे आहे. डहृ.गोविंद गारे म्हणतात, ''आदिवासी म्हणजे अरण्यात नग्नावस्थेत राहणारे, नरभक्षक, कच्चे मांस खाणारे, शिकार करून जगणारे असेच त्यावेळी लोकांना वाटत होते. आदिवासी हे नावही त्यावेळी रूढ झालेले नव्हते. आदिवसी हे निषाद, किरात वाल्याकोळी आणि शबरी यांचे

वंशज आहेत व त्यामुळे ते दुराचारी, दृष्ट आणि क्रूर आहेत अशी लोकांची कल्पना होती. रामायण, महाभारताच्या काळापासून जुन्या वाङ्मयात त्याचे वर्णन 'कावळ्यांपेक्षा काळे' धरतीचे पापी प्राणी, खुजे, चपट्या नाकाचे, लुटारू, राक्षस, नरभक्षक वगैरे उपहासात्मक व हीन लेखणाऱ्या शब्दांनी केलेले आढळते. साहजिकच लोकांमध्ये त्यांच्या संबंधाने गैरसमज होतो.'' असे गैरसमज का निर्माण झाले, या प्रश्नाच्या उत्तरासाठी रामायणातील सांस्कृतिक संधर्षापर्यंत जावे लागते. डॉ. वि.भि.कोलते यांच्या मते, ''राम-रावण संधर्ष म्हणजे आर्य आणि दंडकारण्यातील आदिवासी यांच्यातील संधर्ष होय. दंडकारण्यावर त्यावेळी वस्तुतः रावणाचेच राज्य होते. हा भाग अनार्यांच्या मालकीचा होता आणि रामाच्या रूपाने आर्यांचे त्यावर पद्धतशीर आक्रमण सुरू होते. किंबहुना रामायण म्हणजे दक्षिण भारतातील अनार्यावर आक्रमन करून त्याच्यावर विजय मिळवून आर्याचा यशाचा झेंडा लंकेत फडकवणाऱ्या आर्याच्या पराक्रमाचा इतिहास होय.''

रामायणात राम वनवासाला जातो तेव्हा षिमुनींच्या यशावर राक्षस हल्ला करतात. या राक्षसाचा नायनाट करण्यासाठी रामाला पाचारण केले जाते. राक्षस म्हणजे कोण होते आणि त्याचा षिमुनींच्या यज्ञाला विरोध का होता या प्रश्नांच्या उत्तरातून आदिवासींचे आदिमत्व आणि मुळनिवासी म्हणून त्यांचे अधिकार संकुचित करण्याचा गुन्हा कोणी केला यांचे स्पष्टीकरण मिळते.

डॉ. सिंधू डांगे यांच्या संशोधनातून 'असूर' आणि 'राक्षस' यात भेद आहे. असुराचे वैर देवाशी असते तर राक्षसाचे माणसाशी असते. असूर या शब्दाचा मुळातला अर्थ दृष्ट असा नसला तरी तो पुढे रूढ झाला, असूर ही आर्य वंशाचीच एक शाखा होती. पण राक्षस हे कोणत्या एका वंशाचे होते असे निश्चितपणे म्हणता येत नाही. राक्षस या शब्दाची व्युत्पत्ती अशी प्रजापतीने जल उत्पन्न केले व जे म्हणाले आम्ही रक्षण करून त्यांना राक्षस हे नाव मिळाले. रामायणात राक्षस जमातीची तीन कुळे आढळतात.

१. विराधकुल (दंडकारण्याचे उत्तर टोक) विराध कुलप्रमुखाचा नाश रामलक्ष्मणाने केला.
२. दानवकुल - कुबन्ध हा या कुलाचा प्रमुख.
३. राक्षसकुल - रावण हा या कुलाचा प्रमुख व लंका हे निवासस्थान, राक्षस कुलातील सुमालीची कन्या कैकसी हिला विश्रवापासून रावण, कुंभकण, शूर्पणखा आणि बिभीषण ही संतती झाली.

मध्यप्रदेश आणि दक्षिणेत आजही रावणाचे दहन केले जात नाही. उलट रावणाची मंदिरे असून काही आदिवासी जमातीकडून रावणाचे पुजन केले जाते. 'रक्षेंद्र' या कादंबरीचे लेखक नाना ढाकूलकर यांनी असे निरीक्षण नोंदवले आहे की, रायपूर जिल्ह्यात रावणामाया खेड्यात महादेवाच्या मंदिरासमोर रावणाची भव्य दगडी मुर्ती आहे. तेथील आदिवासी पुरुष महादेवाची पुजा करून रावणाभोवती फेर धरून धुंद होऊन नाचतात. रावणाचे स्तुतीगान करतात. ते स्वतःला रावणाचे वंशज व प्रजा समजतात.

आर्य व राक्षस या जमातीतील संधर्षाचे मुळ असे की, राक्षसांना तत्कालीन आर्यावर्तात खोलवर शिरकाव करायचा होता, तर आर्यांना दक्षिणेकडील दाट अरण्यात राक्षसाच्या प्रदेशात जाऊन त्याच्यावर प्रभुत्व गाजवायचे होते. दक्षिणेकडे म्हणजे विंध्य पर्वताच्या रांगा ओलांडून दक्षिण दिशेला जाऊन दंडकारण्यात जनस्थानाच्या शेजारी गोदावरीच्या उत्तर तीरावर वसाहत करण्याचे क्षेत्र अगस्त्य षींना दिले जाते. कारण त्यानंतरच बरेच षी येथे राहू लागले होते. म्हणूनच आर्य व राक्षस या जमातीचे जे वारंवार संधर्ष होत त्यांचे स्थान म्हणजे दंडकारण्याचा परिसर होता. दंडकारण्यात आर्यांनी नव्याने वसाहती केलेल्या तर जनस्थानात राक्षसांची वस्ती होती. तत्कालीन आर्यावर्ताच्या राजकीय रंगभूमीवर रामाचे पदार्पण झाले आणि या आर्य राक्षस संधर्षाला तीव्र स्वरूप प्राप्त झाले. नरभक्षक राक्षसाच्या जाचाला भ्यालेल्या आणि कंटाळलेल्या दंडकारण्यातील षिसमाजाला रामाच्या येण्याने आनंद झाला. लक्ष्मणाने शूर्पणखेला दिलेली क्रूर शिक्षा व कठोर वागणूक आणि त्याचा परिणाम म्हणून रावणाने केलेले सीतेचे अपहरण या धटना म्हणजे आर्य आणि राक्षस या जमातीतील संधर्षाचा कळस होय. आपल्या अपमानाचा सुड धेण्यासाठी म्हणून रामाने लंकेवर केलेली चढाई व रावणाशी झालेले भिषण युद्ध या धटना त्या संधर्षाचा उत्तरभाग होत. या धटना नंतर मात्र आर्यावर्ताच्या राजकीय इतिहासातून राक्षस जमात जवळजवळ नाहीशी झाली.

थोडक्यात, दक्षिणेकडील दंडकारण्यातील आर्येतर मानवसमूह हे मुलनिवासी होते. त्यांना हुसकावून लावण्यासाठी आर्यपुरुष रामाने एक प्रकारे अतिक्रमण केले. एक प्रकारे हा वंशवादातून आणि साम्राज्य शाहिय्या लालसेतून निर्माण

झालेला संधर्ष होता. आशिया आणि आफ्रिका खंडात ब्रिटीशांनी ज्या वसाहती निर्माण केल्या त्यांचा आपण साम्राज्यशाही म्हणून निषेध करतो. तसाच हा प्रकार आहे. एवढेच नव्हेतर आदिवासींना नरमांसभक्षक राक्षस संबोधून त्यांना पृथ्वीतलावरूनच नामशेष करणयाची महत्त्वाकांक्षा किती प्राचीन आहे. ते तेलगू लेखक –नार्ला वेंकटश्वर राव यांनी सप्रमाण दाखवून दिले आहे. नार्ला वेंकटश्वर राव याचे प्रसिद्ध सीता जोस्यम (सीतेचे भाकित) हे नाटक या बावन्न पानी नाटकाला नार्ला याची १२९ पानांची दीर्ध प्रस्तावना आहे. १९८१ साली या पुस्तकाला साहित्य आकादमीचा पुरस्कार धोषित झाला होता.

राक्षस कोण होते, या प्रश्नाचा शोध धेताना नार्ला वेंकटेश्वर राव असा सिद्धांत मांडतात की, भारतीय संस्कृती ही आर्याची देणगी आहे हा अपसमज आहे. हा देश ग्वेदकाळापूर्वी किती समृद्ध होता यांचा पुरावा म्हणजे हडप्पा संस्कृतीचे सापडलेले अवशेष ही संस्कृतीची केवळ सिंधु खोऱ्यातच नांदत होती असे नव्हे तर ती एका बाजूला जम्मुपर्यंत दुसऱ्या बाजूस गुजरातपर्यंत आणि तिसऱ्या बाजूस गोदावरीपर्यंत पसरलेली होती. हडप्पा संस्कृती निर्माण करणारेही आर्यच होते हे खरे नाही. कारण तेथे सापडलेल्या नाण्यापैकी एकावरही इंद्र किंवा अग्नी वरुणाचे ठसे नाहीत. मात्र द्रविड लोकांचा देवस्थानी असलेला शिव हा पशुपति नाथाच्या रुपाने दिसतो. याचा अर्थ हडप्पा संस्कृती ही आर्येतस्व होती. अनेक मानववंश शास्त्रज्ञांचे दाखले देऊन ते म्हणतात, ''आर्याच्या आगमनापूर्वी भारतात असणाऱ्या रहिवाशांत निग्रो, निषाद, किरात आणि द्रविड या जमाती होत्या. या सगळ्यांना सरमिसळ करून आर्यांनी त्यांना दास/दास्य हे नाव दिले. गुलाम किंवा शुद्र असे दोन अर्थ आहेत. इथले निग्रो हे आर्याच्या आगमनापूर्वी निषादाकडून पराभूत होऊन न्यू गिनी, फिलिपाईन्स, मलाया, अंदमान इत्यादी ठिकाणी दिसतात. हिंदुस्थानात आज फक्त कोचीन आणि त्रावणकोर येथील जंगली भागात त्यांची तुरळक वस्ती क्वचित आढळते. त्याशिवाय वैनाडूमधील 'इरूला' टोळ्यामध्ये व नागभूमित 'अंगामा' टोळ्यामध्येही त्याची काही वस्ती आहे.''

क्ष्वध्या प्रांतात छोटा नागपूर, बस्तर, ओरिसा, ईशान्य आंध्रात राहणारे मुंडा, गोंड, सवरा, संताळ, जुवंग, कोरवा, चचूं, परजा, खोड इत्यादी टोळ्यामध्ये राहतात. दक्षिणेकडील तोंडा, बग्गा हे लोकही त्यातलेच. रामायणातील राक्षस हे खोड जमातीतील नसले तरी खोडांना जवळची जी गोंड जमात त्यातले असावेत. गोड लोक आजही रावणाचे भक्तीपूर्वक स्मरण करतात. तो त्यांचा प्राचीन राजा म्हणून आजही त्यांची किर्ती गातात. गोड लोक कोणत्याही महत्त्वाच्या स्थानाचा उल्लेख 'लक्का' असा करतात. यांचेच रुपांतर 'लंका' असे रामायणात झाले असावे. पुराणकाळात षींनी निषादांच्या भयामुळे त्यांना राक्षस म्हणून त्यांचे अत्यंत भीतिदायक स्वरूपात चित्र रंगविले. रावणाला दहा तोंडे, वीस हात, कुंभ करणाचा देह पर्वतासमान आणि डोळे गाडीच्या चाकाएवढे महाभारतातील बकासूर आण हिडिंबा हे नरामांसभक्षक. थोडक्यात, विधापासून दक्षिणपंथापर्यंत राहणाऱ्या सर्व अनार्य लोकांची जमात हेच राक्षस होत. रामायणातील अद्भूत आणि अतिशयोक्त कल्पना काढून टाकल्या तर कोसल देशाचाराजा आणि एक अनार्य जातीचा राजा यामधील युद्धाची गाथामध्ये रामायण होय. रामायण युद्धाचे रणांगण मध्य भारत होते. त्यातही विंध्या परिसर हे होते हे लक्षात धेता हे युद्ध निषाद जातीतील कोणत्या तरी शाखेशी झाले असे म्हणता येते.

डहृ. सिंधू डांगे 'आर्य आणि राक्षस' या जमातीचे जे वारंवार संधर्ष होता. त्यांचे स्थान म्हणजे दंडाकारण्याचा परिसर होता. दंडकारण्यात आर्यांनी नव्याने वसाहती केलेल्या, तर जनस्थानात राक्षसाची वसाहत होती. तत्कालीन आर्यवर्ताच्या राजकीय रंगभूमीवर रामाचे पदार्पण झाले आणि या आर्य राक्षस संधर्षाला तीव्र स्वरूप प्राप्त झाले. नरभक्षक राक्षसांच्या जाचाला भ्यालेल्या आणि कंटाळलेल्या दंडकारण्यातील षि समाजाला रामाच्या येण्याने आनंद झाला. लक्ष्मणाने शूर्पणखेला दिलेली क्रूर शिक्षा.

राक्षस आणि आदिवासी यांच्यातील पौराणिक व भौगोलिक अनुबंध लक्षात धेता आदिवासीबद्दल डहृ. गोविंद गारे म्हणतात, तसे गैरसमज का निर्माण झाले असावे या प्रश्नाचेही उत्तर मिळू लागले. नाला वेंकटश्वर राव दंडकारण्यातील षीच्या साम्राज्यवादी धोरणाचे विश्लेषझ करताना म्हणतात, ''एखाद्या वंशावर अमर्याद क्रुरतेने विजय संपादन करण्याची इच्छा असेल, पुरा वंशच्छेद करून त्यांचा प्रांत गिळंकृत करण्याची कामना असेल तर सर्वप्रथम त्या वंशाबद्दल एक तिरस्कार निर्माण केला पाहिजे. तिरस्कारानंतर त्या वंशाविषयीची धृणा समाजमनात वाढीस लावली पाहिजे. मनुष्य स्वभावच असा आहे. त्याला अनुसरूनच ग्वेदकालीन आर्य वागले. आर्याशी तुलना केली असता येथील मुळचे अनार्य

लोकच जास्त सुसंस्कृत होते. सुधारलेले होते. असेल नसेल तो मोठेपणा आर्यांनी आपण आपणाला चिकटवून धेतला. अनार्याची रुपरेषा, वेश, भाषा, आचार-विचार या सर्वांची यथेच्छ निंदा केली. येथील लोक कृष्णवर्णीय त्यांची नाके चपटी, त्यांची भाषा म्हणजे एक गोडबंगाल, ते यज्ञयाग करीत नाहीत. ते शिश्नदेवाची आराधना करतात. कोणत्याही दृष्टीने पाहिले तरी ते नीच मानव आहेत. मानव म्हणूनही त्यांचा विचार करण्याच्या योग्यतेचे ते नव्हेत.''

आदिवासी बदल जी वागणूक पौराणिक साहित्यात आढळते तीच इंग्रजी कालखंडातही दिसते. डहृ.गणेश देवी म्हणतात, ''राजवटी कोणत्याही असोत, आदिवासींना माणसातूनच उठविण्याचा प्रयत्न झालेला आहे. इंग्रज सैन्याच्या दळणवळणासाठी जंगलसाफ करताना आदिवासींनी आपल्या धनुष्यबाणांनी एक शतकभर इंग्रजांशी लढा दिला. पण या लढाईत आपल्या देशातील व्यापारी व तथाकथित पुढारलेले लोक इंग्रजांशी व इंग्रजी भाषेशी एकरूप झाले. इंग्रजांना विरोध करणाऱ्या आदिवासींना इंग्रजांनी १८७१ साली गुन्हेगार जाती ठरविले. सन १९५२ मध्ये भारत सरकारने अशा दोनशे जातींना 'विमुक्त जनजाती' असे नांव दिले. इंग्रज व नंतर सरकार दरबारी वजन असलेल्या भारतीयांना शिकारीचे परवाने मिळाले. मात्र ससे, होले मारणाऱ्या आदिवासींना शिक्षा होऊ लागली. त्यांना शेतीचे ज्ञात नाही, कोणताच व्यवसाय नाही मग पोलीसांच्या छळानेच त्यांना चोऱ्या करायला, दारू गाळायला भाग पाडले. पोलीस कोठडीत त्याच्यावर व स्त्रियांवर होणारे अत्याचार लक्ष्मण गायकवाड सारख्या लेखकांनी प्रथम लोकांसमोर आणले.''

आदिवासींची सद्यस्थिती

जगात सर्वत्र भौतिक विकासात औद्योगिकीकरणात केंद्रस्थानी राहिले आहे. औद्योगिकीकरणासाठी पाणी, जमीन व जंगले या नैसर्गिक स्त्रोताचाच वापर करण्यात आला. सर्वच आदिम मानवसमूहाचे वसतिस्थान पाणी आणि जंगलाभोवतीच राहिलेले दिसते. म्हणून औद्योगिकीकरणात विकसित किंवा विकसनशील समुहांनी पाणी, जमीन आणि जंगलवरून आदिमाना म्हणजे आदिवासींना हुसकावून लावण्याचा प्रयत्न केला. रामायणात षींनी तथाकथित अरण्यवासी राक्षसांना हुसकावून लावण्यासाठी रामलक्ष्मणाचा जसा वापर केला तसाचआज विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापन करण्यासाठी जागतिक भांडवलदार आपल्याच सरकारचा वापर करीत आहेत. यातून नंदिग्रामसारखे संधर्ष पेरलेले आहेत. आजच्या आदिवासीचे भीषण वास्तव आहे. आदिवासीचा त्यांच्या जमिनीवरचा हक्क नाकारला जाऊ लागला आहे. ब्रिटीशांनी वसाहतवादी राजकारणासाठी जंगलातील आदिवासीकडूनही महसूल गोळा करणे सुरू केले. आदिवासीचा निर्वाह डिंक, मध आणि कंदमुळावर होत असे. त्या गोष्टी ज्या जंगलातून मिळत त्यावर सरकारी वनखात्याचा हक्क प्रस्थापित केला. कायद्याच्या एका फटक्यात ब्रिटीशांनी स्वतःच्या लुटमारीसाठी आदिवासींना हद्दपारतर केलेच. पण आश्चर्य म्हणजे स्वतंत्र भारतातही हे जंगल कायदे आदिवासीच्या मुळावरच उठले. जंगलात थोडीफार जी शेती होती तीही वनखात्याने ताब्यात धेतली. उरल्यासुरल्या शेतजमिनीचे पिढीदार पिढी विभाजन होत गेले.आता सर्वच आदिवासींना रोजगाराचे साधन म्हणजे शहरातील रस्ते आणि इमारतीच्या बांधकामावर मजूर म्हणून काम करणे शहरातील झोपडपट्टीमध्ये स्थिरता नाही. तेथील गुन्हेगारीचे पुन्हा नवे प्रश्न आदिवासीपुढे उभे होत आहेत.

या संधर्षचा विकासाच्या संकल्पनेचा नेमका कोणता अर्थ अभिप्रेत आहे हेही स्पष्ट करावे लागेल. अन्न, वस्त्र व निवारा या माणसाच्या मूलभूत गरजा मानल्या जातात. त्या भौतिक गरजा आहेत. त्या पलिकडील गरजांचा सध्याच्या विकासाच्या संकल्पनेत फारसा विचार केला जात नाही असे लक्षात येते. मूलभूत गरजाची निर्मिती कोणत्या पद्धतीने आणि किती प्रमाणात करावयाची ही भूमिका विकासाचा दृष्टीकोन ठरवत असते. मानवाचा भौतिक विकास आणि आध्यातिम्क विकास अशी विभागणी कोणतेच तत्वज्ञान करीत नाही. निरनिराळे वैचारिक किंवा तात्विक वाद एकूणच सम्यक मानवी उन्नतीचा ध्यास धेऊन जन्माला आले आहेत. भांडवलदारशाही भूमिकेतून माणसाच्या मूलभूत गरजाची पूर्ती करताना माणसाला केंद्रस्थानी ठेवत नाही. तर भांडवलाची निर्मिती मालकी आणि उपभोग हे भांडवलशाहीचे लक्ष्य असते. त्यासाठी लष्करी आणि भांडवलदार अशी विभागणी होते. मूलभूत गरजाच्या पलिकडे भौतिक सुखाची साधने निर्माण करणे त्या साधनांची आवश्यकता निमृण करण्यासाठी उपभोक्ते निर्माण करणे त्या साधनांची आवश्यकता निर्माण करण्यासाठी उपभोक्ते निर्माण करणे तशी मानसिकता धडविण्यासाठी प्रसार माध्यमाचा वापर करणे, तशी मानसिकता धडविण्यासाठी

प्रसार माध्यमाचा वापर करणे, तशा प्रकारची क्रयशक्ती निर्माण करणे त्यासाठी आवश्यक अर्थव्यवस्था धडविणे हे भांडवलशाही भूमिकेचा अंगीकार करणाऱ्या कोणत्याही राजसत्तेला क्रमप्राप्त ठरते.

थोडक्यात, भांडवलाची वाढ करत जाणे आणि उपभोगाची अधिकाधिक साधने निर्माण करणे हे कोणत्याही भांडवलशाही शासनाचे उद्दिष्ट बनते. यातून माणसाचे नैसर्गिक माणूसपण, त्यांचे सहजीवन, परस्परातील सौहार्द, सगळ्यांना सर्वांना संधी आणि सर्वांना किमान मूलभूत गरजाची पुर्तता याकडे डोळेझाक केली जाते. कारण या गोष्टी मानव केंद्री आणि समाजवादी म्हणजे भांडवलशाही विरोधी आहेत.

भारताने स्वातंत्र्यानंतर लोकशाही समाजवाद स्वीकारला होता. लोकशाहीत मानव व मानवी मूल्ये केंद्रस्थानी असतात. स्वतंत्र समता व बंधुभाव ही मूल्ये भारतीय लोकशाहीने आपली ध्येय मानली आहे. अर्थातच समाजवादी सामाजिक भूमिकेचे स्वप्न आपल्या राष्ट्रनिर्मात्यांनी जोपासले होते. एकेकाळी साम्राज्यवादी इंग्लंडला आपल्या वर्चस्वासाठी ईस्ट इंडिया कंपनीला भारतात पाठवावे लागले. आज उपग्रह संदेशवहन प्रणाली आणि संगणकीय संपर्क व्यवस्था यामुळे भांडवल गोळा करण्यासाठी बहुराष्ट्रीय कंपनीला प्रत्यक्ष भारतासारख्या देशात पाठविण्याची गरज नाही. मूलभूत गरज पूर्ण झालेल्या त्याच देशातील मध्यमवर्ग हीच त्या भांडवलशाहीची मानवी यंत्रणा यासाठी कामी येते. त्याच्या भौतिक सुखाची साधने व त्या सधनाची आवश्यकता निर्माण करणे तशी मानसिकता धडविण्यासाठी शिक्षण आणि मनोरंजनाची साधने वापरली जातात.

यात कुठेही मूलभूत गरजांचा अभाव असलेल्या किंवा मूलभूत गरजाशिवाय अन्य भौतिक सुख साधनांची जाणीव नसलेल्या लोकसंख्येला अजिबात स्थान नसते. उलट जल, जंगल व जमीन यांचे संपादन करताना भांडवली संस्थांना त्यांची आडगळ दूर करण्यासाठी मध्यमवर्गीय नोकरदार व राजकारणी यांची मदत घ्यावी लागते. मोठे वीज प्रकल्प व मोठी धरणे तयार करताना येथील रहिवाशांना हुसकावून घ्यावे लागते मग अत्यंत मूलभूत गरजाच्या पुर्तीसाठी नदी, तलाव, जंगल यावर अवलंबून असलेले आदिवासी, भटके, शेतकरी हे विकासापुढील अडचणी ठरतात. त्यांच्या विकासासाठी सरकार कटिबद्ध असते. त्यासाठी जागतिक बँकेचे कज धेतलेले असते. सुखाची साधने हवी असलेल्या मध्यमवर्गाला, सत्तेचे सुख हवे असलेल्या राजकीय पक्षांना आणि भांडवल खेळते ठेवून त्यात वृद्धी करू पाहणाऱ्या जागतिक भांडवलदारांना आदिवासी, भटके, शेतकरी यांच्या अस्तित्वाशी काही देणेधेणे नसते.

आदिवासींच्या आजच्या मूलभूत प्रश्नाचे स्वरूप समजून धेण्यासाठी हे सर्व समजून घ्यावे लागते. मोठे प्रकलप व धरणांसाठी मूळ जागेतून विस्थापन आणि अनैसर्गिकपणे सुख ओरबडणारी जीवनशैली हेच ध्येय असलेले राजकारण-प्रशासन हेच भारतातील आदिवासींपुढील आजचे खरे प्रश्न आहेत.

आदिवासींची आदिमता आणि विकासाच्या संकल्पनेमागील अमानवी सुखलोलुपता लक्षता धेतल्यानंतर आदिवासींना ज्या मुख्य प्रवाहात धेऊन जाण्याचे स्वप्न राजसत्ता पाहते, तो मुख्य प्रवाह म्हणजे कोणता, हे एकदा निश्चित करावे लागेल. लोकशाही स्वातंत्र्य,समता ही मूल्ये महत्त्वाची मानली, तर सर्वांना समान संधी आणि सामाजिक न्याय हेच विकासाचे केंद्र असावे, अशी अपेक्षा असते; परंतु मुख्य प्रवाह असा स्वातंत्र्य व समताधिष्ठित असत नाही. तो कुणाचा तरी प्रवाह असतो. राजकारण, समाजकारण, शिक्षण, सत्ता या क्षेत्रात जे मुख्य असतात त्यांचा मुख्य प्रवाह असतो. किंबहुना, कोणता प्रवाह मुख्य असावा, हे त्यांनीच ठरवायचे असते. अर्थात, जे अधिक सक्षम व बलिष्ठ त्यांनी मुख्य प्रवाहाची धारा निर्माण करावयाची असते. तोच निकष असतो. विज्ञान-तंत्रज्ञान व भौतिक संसाधनांच्या विकासातून आजचा मुख्य प्रवाह तयार झाला आहे. त्यास अनुकूल असे राजकारण आणि अर्थकारण निर्माण करण्यात आले आहे. अशा मजबूत आणि बलवान व्यवस्थेत मानवी मूल्ये, मानवी हक्क आणि नैसर्गिक न्याय यांची होरपळ झाली आहे. निसर्गाविरूद्ध ही व्यवस्था उभी राहिल्याने प्रदूषण, जैवविविधतेला धोका आणि नैसर्गिक संसाधनाचा ऱ्हास या संकटांच्या खाईच्या तोंडावर आता सारी मानवजात उभी राहिली आहे.

आदिवासींची जी काही संस्कृती होती ती निसर्गाविरूद्ध कधीच नव्ही; पण जर आजच्या मानव समाजाचे नेतृत्व करणाऱ्या तथाकथित बलिष्ठ आणि विकसित व्यवस्थेशी आदिवासी संस्कृतीची तुलना केली, तर मुख्य प्रवाह कोणाचा, असा प्रश्न निर्माण होतो.

संदर्भ :

१. डॉ. गोविंद गारे, 'सह्याद्रीतील आदिवासी महादेव कोळी', सहाध्ययन प्रकाशन, मुंबई, प्र.आ. १९७४.
२. डॉ.वि.भि.कोलते, 'महात्मा रावण!', लोकवाङ्मयगृह, चित्रशाळा इमारत, ५६२ सदाशिव पेठ, पुणे-१०.
३. डॉ. गणेश देवी, 'वानप्रस्थ', पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती, २००६.
४. डॉ. सिंधू डांगे, भारतीय साहित्याचा इतिहास, भाग-१, म.वि.ग्रंथनिर्मिती मंडळासाठी, मंगल प्रकाशन, ८५, माधवनगर, नागपूर-१०, प्रथमावृत्ती १९७५.
५. नाना ढाकूलकर, 'रक्षेंद्र', चा प्रकाशन, ९, गजाननगर, नागपूर प्र.आ.१९९७.
६. नार्ला वेंकश्वर राव, ''सीता जोस्यम'' मराठी अनुवाद : डहृ. नलिनी साधले, मराठी साहित्य परिषद, आंध्र प्रदेश, इसामिया बाजार, हैदराबाद - ५०००२७, प्र.आर.१९९०.

आंबेडकरवादी साहित्यातील संस्कृती संघर्ष

अनिल रामचंद्र महाजन
मराठी विभाग प्रमुख,
श्रीपतराव चौगुले आर्टस् ॲण्ड कॉमर्स् कॉलेज,
माळवाडी– कोतोली, ता. पन्हाळा,

प्रस्तावना :

भारतीय संस्कृती कोशाच्या नवव्या खंडात 'प्रकृती म्हणजे निसर्ग, विकृती म्हणजे निसर्गात होणारा विकास आणि संस्कृती म्हणजे प्रकृतीत विकार किंवा बिघाड होऊ नये, या उद्देषाने प्रकृतीवर करण्याचा संस्कार अशी व्याख्या केली आहे.त्याच खंडात 'माणसाच्या अशा प्रकारच्या प्रयत्नातून भौतिक वस्तूरूप सृष्टी आणि मानसिक सृष्टी निर्माण होते. अशी व्दिविध निर्मिती म्हणजेच संस्कृती होय.' असे या संज्ञेचे स्पष्टीकरण ही केले आहे.थोडक्यात एखाद्या समाजाची जगण्याची समजुती, प्रथा, समाजाची संस्कृती त्या समाजातील माणसांच्या वागण्या-बोलण्यातून साकार होत असते. माणूस बोलतो त्या भाषेतून, त्याच्या घरातील वस्तूंच्या मांडणीवरून, जेवणातील पदार्थावरून व विचार करण्याच्या पध्दतीवरून आणि दिशेवरून, त्याच्या वाचनाच्या विषयांवरून, तो मानतो त्या जीवनविषयक आदर्शावरून आणि नैतिकमूल्यांवरून त्या माणसाची संस्कृती दिसत असते.

इहवादी संस्कृतीवर सतत वैदिक संस्कृतीने प्रहार केलेले आपणास दिसून येतात.कारण इहवादी संस्कृती ही सर्वसामान्य लोकांना व्यक्तित्वविकासाची मुक्त संधी देणारी होती.अव्वल इंग्रजी राजवटीपर्यंत याविरूध्द इहवादी संस्कृतीने उठाव केला.पण आपला मूळ ढाचा न बदलता वैदिकांनी सुधारणा करण्याचे नाटक केले.सरंजामशाही, चातुर्वर्ण्य, ग्रामसंस्था आणि जातीसंस्था यांचे राज्य असताना, हिंदुसमाजरचनेची मूलत्तवे हजारो वर्षे अबाधित असताना, कुल, जात आणि वतन यांच्याव्दारे समाज नियंत्रण होत असताना, धर्मभोळेपणा, रूढी, दास्य, देवखुळेपणा, दैववाद, मंत्रतंत्र, कर्मकांड, जारणमारण, शकुनापशकुन व विविध व्रतवैकल्ये यांच्यापासून समाज पोखरला असताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा उदय झाला. त्यांचा उदय म्हणजे जीवनाच्या क्षिजिावर नव्या सूर्याचा उदय झाला असे म्हणावे लागेल.सर्व धर्माचा साकल्याने अभ्यास करून संपूर्ण मानव जातीला कोणता धर्म कल्याणकारक ठरू शकेल हे केवळ सांगून थांबणारा नव्हे, तर त्या दिशेने पाऊल टाकणारा एक कृतिशील, धर्मज्ञ, अमानवी विचारांवर तुटून पडणारा आणि त्या विचारांच्या जागी स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय या मानवी मूल्यांची प्रत्यक्षात स्थापना करणारा महान समाज क्रांतिकारक म्हणजे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर होय.बाबासाहेबांनी सामाजिक, धार्मिक, शैक्षणिक, राजकीय, वैज्ञानिक इत्यादी विचार आपल्या कार्य आणि लेखनातून मांडले म्हणूनच त्यांच्या आजच्या विचारांना आंबेडकरी विचार, आंबेडकरवादी संस्कृती म्हणून ओळखले जाते.त्यांचा मूलगामी विचार मानवी कल्याणासाठी होता.मानवाचे हित त्यात होते.त्या अनुषंगाने बाबासाहेबांच्या सांस्कृतीक विचारांची उपयुक्तता आजच्या काळात महत्त्वपूर्ण आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या साहित्याचा विचार :

डॉ. आंबेडकरांनी देशातील आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय इत्यादी विविध विषयांवर वेळोवेळी आपले विचार मांडलेले दिसून येतात. डॉ.आंबेडकरांनी कोणत्याही विषयाच्या संदर्भात मूलभूत आणि वस्तूनिष्ठ विचार मांडलेले आहेत.दलित, कामगार, शेतकरी, महिला या साऱ्या संदर्भात त्यांनी मूलगामी विचार मांडले.ते केवळ विचार मांडूनच थांबले नाहीत तर ते प्रश्न सोडविण्याच्या दृष्टिने त्यांनी उपाय देखील सांगितले.२१ व्या शतकात आपल्या देशाला विकासाच्या दिशेने घेवून जायला तरूण पिढीने त्यांचा विचार आपल्या मनी ठसविला पाहिजे.डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे विसाव्या शतकातील महान समाजक्रांतीकारक नेते आणि विचारवंत होते.डॉ.आंबेडकरांनी भारतीय समाजाला विचारांची एक नवी दिशा दिली.वर्षानुवर्षे रूढी, परंपरांच्या निद्रेत असलेल्या भारतीय समाजाला जागे करण्याचे कार्य त्यांनी केले. त्यांनी देशातील दलित, पीडित, शोषित बहुजन समाजाला जागृत करून त्यांना मानवी अधिकार मिळवून दिले. त्यांचे हे क्रांतीकारी कार्य रूढीग्रस्त समाजाला पचणारे नव्हते. त्यामुळे त्यांना खूप विरोध सहन करावा लागला.तरी देखील त्यांनी विरोधाची

तमा न बाळगता आपले आंदोलन पुढे नेण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला. डॉ. आंबेडकरांनी भारतीय समाजात खऱ्या अर्थाने प्रबोधनाचा विचार मांडला.त्यांच्या विचारामुळे देशातील दलित समाजात परिवर्तन घडून आले.ज्या लोकांनी डॉ.आंबेडकरांचे क्रांतीकारी तत्त्वज्ञान स्वीकारले ते लोक प्रगतीच्या दिशेने वाटचाल करीत असल्याचे आढळून येते.विद्यार्थ्यांना विज्ञानावर आधारित असलेले शिक्षण देणे ही काळाची गरज आहे.तरच देशाची नवी पिढी ही अंधश्रध्दा आणि कालबाहय रूढींवर विश्वास ठेवणार नाही आणि ती बुध्दीवादी बनेल.यासाठीच त्यांनी 'पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी, मुंबई.' या संस्थेव्दारे मिलींद कॉलेज व सिध्दार्थ कॉलेजची सुरूवात केली आहे.

डॉ.आंबेडकर हे अर्थशास्त्रज्ञ, राज्यशास्त्रज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ, कायदेतज्ञ, मानववंशशास्त्रज्ञ आणि शिक्षणतज्ञ होते. त्यांच्या प्रत्येक विचारात विज्ञानवाद आणि मानवतावाद होता.ते भारत देशातील असामान्य विचारवंत आणि तत्त्ववेत्ते होते. आज असंख्य लोक डॉ.आंबेडकरांच्या विचारानांच स्वतःचा जीवनमार्ग समजून आपले जीवन घडवित आहेत.राष्ट्र उभारणीसाठीही त्यांच्याच विचारांचे अनन्यसाधारण महत्त्व आहे याची जाणीव अनेक विचारवंतांना झाली आहे. दिवसेंदिवस त्या विचारांची गरज भासत असल्याचे प्रकर्षाने निदर्शनास येत आहे.अस्पृश्यांना मानवी जीवन प्राप्त करून देणे; दलित शोषित व वंचितांना आपल्या भविष्यातील लढे उभारण्यासाठी प्रेरणा देणे.देशातील सामाजिक, राजकीय प्रवाहात त्यांना सामील करून त्यांचे अधिकार मिळवून देणे; बहुजन समाजाला आर्थिक गुलामगिरीतून मुक्त करणे; राष्ट्र निर्मितीसाठी आवश्यक असलेल्या मार्गाचा स्वीकार करण्याचे आवाहन करणे व देशाच्या विकासाच्या नवीन दिशा शोधणे. शिक्षणावर शासनाकडून होणाऱ्या अपुऱ्या खर्चावर डॉ.बाबासाहेबांनी अत्यंत परखड शब्दात ताशोरे ओढलेले आहेत. भारतातील शिक्षण आर्थिक स्थितीच्या पातळीवर सर्व धर्मात, जातीत एकाच पध्दतीने देवून चालणार नाही. कारण एक विशिष्ट समाज ज्याच्या हातात सत्ता, पैसा आहे तो शिक्षण घेईल बाकीचे निव्वळ आर्थिक परिस्थितीमुळे शिक्षणाच्या प्रवाहात येणार नाहीत यासाठी शिक्षण स्वस्त केले पाहिजे.शासनाने त्यासाठी शिक्षणावर होणारा खर्च आपणहुन सोसला पाहिजे.आपल्याला जर प्रत्येक पिढी सुसंस्कृत करायची असेल तर सर्वांना मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण दिले पाहिजे. फक्त कागदाव घोषणा करून चालणार नाही.ते सर्वसामान्य जनतेपर्यंत पोहोचते की नाही याची देखील दक्षता शासनाने घेतली पाहिजे. काही लोक याठीकाणी समानतेचे तत्त्व लागू करतात.त्यातून त्यांच्यात असणारी उपेक्षितांच्याविषयीची बेपर्वाई दिसून येते. आज मराठा समाजात जी एक घुसमट आहे.त्याचे प्रत्यंतर गेल्या एक दोन महिन्यात निघालेल्या मुक मोर्च्यातून त्यांनी दाखवून दिली आहे.डॉ.बाबासाहेबांनी तर मागासलेल्या हिंदुना समानतेचे तत्त्व अजिबात लागू करू नये असे स्पष्ट शब्दात सांगीतले आहे.उलट त्यांना शिक्षणात शासनाकरवी सोयी सवलती पुरवाव्यात.जेणे करून ते देखील शिक्षण घेवू शकतील.शिक्षणाचा प्रसार वेगाने केला पाहिजे, ती मानसिकता शासनाची पाहिजेत.

आपल्याकडील विद्यार्थी शिकतोच मुळात आपल्या कुटुंबाचे पालन पोषण करण्यासाठी.त्याची परिस्थिती इतकी हालाखीची असते की, कधी एकदा या शिक्षणातून मी ही डिग्री घेतो आणि नोकरी मिळवतो असे त्याला होवून गेलेले असते. इतकच नव्हे तर शासनाने दिलेली मागासवर्गीयांची शिष्यवृत्ती ही शिक्षणासाठी न वापरता ती त्याच्या कुटुंबाच्या उदरनिर्वाहासाठी वापरली जाते. यातूनही विद्यार्थ्यांने शिकून नोकरी केली तर त्यात काय पाप आहे ? त्याला आयुष्य आहे, त्याला भावना आहेत.प्रत्येक मनुष्याचे अंतिम ध्येय काय आहे ?आपल्या अंगी वसत असलेल्या गुणांचा परिपोष होवून त्यास गोड फळे यावीत, हेच ध्येय आहे. यासाठी आपण सरकारी नोकऱ्या मिळविण्याचा आटोकाट प्रयत्न करायला हवा. सरकारी नोकरी हल्ली एका जातीची मक्तेदारी नसून आपणही ती मिळवली पाहिजे.त्यासाठी आपले शिक्षण नैतिकतेचे, शिलवान असले पाहिजे.कलेक्टर ऑफिसात किंवा इतर प्रत्येक ऑफिसात एकाच जातीची माणसे आहेत. त्यांच्याच जातीची मक्तेदारी आहे.नोकरीसाठी आपण भांडत न बसता आपली लायकी असली की नोकरी मिळणारच, भारत देशात जातिभेदाचे प्रस्थ फार असल्यामुळे, किंवा पारंपारिकतेने ज्याच्याजवळ पैसा आहे त्याच्याच हाती खरी सत्ता असते. आज देशाची सत्ता पैसेवान २०० ते २५० लोकच चालवताना दिसतात. पैशाचा वापर सद्भावनेने न करता आपल्याच पोळीवर तूप ओढवून घेतात.त्यामुळे पैसा मिळवण्यासाठी मोठमोठया हुद्दयाच्या नोकऱ्या मिळवणे काळाची गरज आहे. पण त्यासाठी आपली शैक्षणिक कुवत चांगली पाहिजे.ज्या समाजाला सरकारी नोकऱ्या नाहीत.जो समाज अधिकाराच्या जागेवर नाही, त्याची उर्जितावस्था होणार नाही. ब्राम्हणसमाज सरकारी नोकरीत गुंतलेला आहे. त्यामुळे त्यात सामर्थ्य आहे व तो

आपले वर्चस्व गाजवू शकतो.म्हणून आम्ही सरकारी नोकऱ्या मिळविण्याचा पिच्छा पुरविला पाहिजे तरच आपल्या समाजाची उन्नती होईल.

आंबेडकरवादी साहित्यातील संस्कृती संघर्ष :

आपण जर संस्कृतीचा विचार केला तर माणसाला मुक्तपणे विचार करण्याचे स्वातंत्र्य ती देते.जर विचार करण्याचे स्वातंत्र्य नाकारले तर ती संस्कृती डबक्याप्रमाणे होते. त्यात किटकांचा वावर जास्त होतो, माणसांचा नाही. म्हणून प्रत्येक माणसाला विचार करता आला पाहिजे.त्या विचारांना एक गतिशास्त्र असले पाहिजे. जुनाट विचार सोडून नविन विचारांचा ध्यास त्याने घेतला पाहिजे.डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी आयुष्यभर मुक्त विचारांचा पुरस्कार केला. ते म्हणतात, मुक्त विचारांमुळेच तर मी बंडखोर झालो.नवे घडवायचे असेल तर जीर्ण झालेली चौकट मोडावी लागते. विचार हे त्याचे पहिले पाऊल आहे.मनुष्य म्हणून त्याचा दर्जा केवळ विचारामुळे निश्चित होऊ शकतो.म्हणून आंबेडकरी संस्कती मुक्त विचारांचा गौरव करते.

प्रत्येकाने ज्ञान घेण्यासाठी धडपडावे हे आंबेडकरवादी संस्कृती सांगते.प्रज्ञावंत होण्यासाठी प्रयत्नांची पराकाष्ठा करावी. ज्ञानापासून कोणाला वंचित ठेवू नये.ज्ञान मिळविल्यानेच माणसाला माणूसपण लाभते.विचार करता येतो.जिवंत आणि नविन संदर्भ मिळविल्यामुळे संस्कृती प्रगमनशील राहते.तिला कधी मृतावस्था येत नाही.थोडक्यात आंबेडकरी संस्कृती ज्ञानाचा उदोउदो करते.कोणत्याही माणसाचे आयुष्य अंधारून जावू नये म्हणून प्रयत्नशील राहते.म्हणूनच आंबेडकरी संस्कृतीत ईश्वराला कुठेही जागा नाही.ईश्वर हा खोटा आहे. त्याचे अस्तित्वच नाकारले गेले आहे.आंबेडकरी संस्कृती जन्मजन्मांतरे मानत नाही. विश्वाची निर्मिती ही परमेश्वराने केलेली नसून ती पदार्थातून उत्क्रांतीच्या मार्गाने झाली आहे अशी आंबेडकर संस्कृतीची ठाम धारणा आहे. ही संस्कृती विज्ञाननिष्ठ आहे.

व्यक्तीला, समाजाला आंबेडकरी संस्कृती गुलाम मानत नाही.ती प्रत्येक व्यक्तीला स्वातंत्र्य बहाल करते पण त्याचा मुजोरपणा सहन करत नाही.कारण या संस्कृतीत स्वातंत्र्यापेक्षा समता अधिक महत्त्वाची आहे.आंबेडकरवादी संस्कृती ही व्यक्तिवादी नसून ती व्यक्तिस्वातंत्र्यवादी आहे, व्यक्तिविकासवादी आहे.व्यक्तीचा विकास हा समाजातच होत असतो.ज्या समाजात सर्व व्यक्तींना विकासात सामावून घेतले जाते ती संस्कृती देशाला प्रगतीपथावर नेऊ शकते. आंबेडकर संस्कृती ही वर्णविहीन, जातीविहीन आणि पोटजाती नसलेली संस्कृती आहे.या संस्कृतीनी निर्माण केलेली माणसांमाणसामधील परस्परतुच्छता, पायदळी तुडवलेली मानवी मूल्यें आंबेडकरी संस्कृतीने नाकारली. आंबेडकरी संस्कृती फक्त माणसाला माणूस मानते.माणूस आताही आहे नंतरही तो माणूसच राहणार आहे. फक्त त्याने आपल्या कर्तृत्वावर माणूसपणन फुलविले पाहिजे.त्याचबरोबर इतरांचेही माणूसपण फुलविण्यासाठी अंशतः का होईना प्रयत्न केला पाहिजे.

समारोपः

'शिका! संघटीत व्हा! व संघर्ष करा!' या डॉ.बाबासाहेबांनी दिलेल्या मूलमंत्रानुसार बहुजन समाजातील विशेषतः मागास प्रवर्गातील लोकांनी शिक्षण घेतले. त्यामुळे साहजिकच समाजाची उन्नती व्हायला लागली.जो शिकला त्याने वाचायला सुरूवात केली. वाचल्याने त्याला धर्म, नीती, कर्मकांड, व्रतवैकल्ये यातील दांभिकपणा लक्षात यायला लागला.जो धर्म वर्णव्यवस्था मानतो तो विषमताच पेरतो, तो धर्म आंबेडकरी संस्कृतीने नाकारला.धर्माबरोबर देवही नाकारला, मूठभर लोकांच्या हितासाठी निर्माण केलेल नीती नाकारली. सर्वसमावेशक असा बंधुभाव ती स्विकारते.जे आपण कर्म करतो त्याचे परिणाम या इहलोकातच आपल्याला भोगावे लागतात.आपले जीवन शुध्द् राखून इतरांचेही जीवन परिपूर्ण होण्यासाठी इतरांना दुःख देणाऱ्या तृष्णेचा त्याग करणे, अशी नीती ही संस्कृती मानते.उच्चतम जीवनाच्या आदर्शाचा संस्कार लोकांवर करण्याची आस या संस्कृतीत आहे.म्हणूनच ही संस्कृती आज साहित्यादी कलांची निर्मिती करीत आहे.

आंबेडकरवादी संस्कृती माणसाला समतेने, बंधुत्वाने, कर्तृत्वाने निरीश्वरवादाने आणि बुध्दिवादाने फुलविण्याचे ध्येय बाळगते. इतरांच्या सुखात सुख व इतरांच्या दुःखात दुःख मानणारी ही संस्कृती निश्चितच सर्व मानवतेच्या दृष्टिने बहुमोल अशी व्यापक आहे म्हणून तिचा आपण आजच्या घडीला तरी स्विकार केला पाहिजे.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. डॉ. मनोहर यशवंत : आंबेडकरवादी मराठी साहित्य
२. पतंगे रमेश (संपा.) : स्वातंत्र्याची हीरकमहोत्सवी वाटचाल, पृष्ठ २०८
३. पतंगे रमेश(संपा.) : स्वातंत्र्याची हीरकमहोत्सवी वाटचाल, पृष्ठ २०९
४. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र - साधने प्रकाशन समिती,उच्च आणि तंत्रशिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन (संपा.), डॉ. बाबासाहे आंबेडकर लेखन आणि भाषणे खंड - १८, भाग १,२ ३

ग्रामीण कादंबरी आणि संस्कृती

प्रा.गुंडोपंत पाटील
न्यू कॉलेज,कोल्हापूर

साहित्य आणि समाज यांच्या अनुबंधाची वीण इतकी घट्ट की ती कितीही ताणली तरी न तुटणारी आहे.त्याचप्रमाणे आधुनिकता आणि साहित्य यांचा अन्योनयी स्नेहबंध आहे.आणि तो सातत्याने राहणारचं आहे.नाविण्य आणि गतीशिलता या दोहोंचाही स्वभावधर्म आणि विकास हे समान उद्दिष्ट. समाज असो अथवा साहित्य त्यामध्ये नवनिर्माणक्षमता सातत्याने घडून येत असतेच.ती विकासाप्रती चालणारी चिरंतन गोष्ट.मग त्यामध्ये विकास–विनाशाचे अधिकउणे असणे स्वभाविकच.

स्वातंत्र्योत्तर काळात औद्योगिक तसेच नागरीकरणाने ग्रामजीवनात अंर्तबाहयांगी विकासी आणि विकारी अशी अनेक स्थित्यंतरे घडवुन आणली.या संक्रमणावस्थेतील बदलती जीवनपध्दती, कृषिसंस्कृती,निसर्ग पर्यावरणाने ग्रामीण कादंबरीला नवे आशयद्रव्य पुरविले.त्यामुळे पन्नाशी नंतर मराठी ग्रामीण कांदबरीने बदलाची कात टाकावयास सुरूवात केली.साठीनंतर अनेक वाटा आणि वळणांनी गती घेत आधुनिकतेला तिने गवसणी घातली.समकालीन वास्तव स्वीकारून परिणांमामुळे हारवलेल्या खेडयाचा शोध घेतला आणि हा विकासच ग्रामीण निसर्गादि पर्यावरण कसे भकास करत आहे.त्या बदलाच्या संवेदनांचे वास्तव चित्र ग्रामीण कादंबरीत मांडण्याचा सर्जनशील प्रयत्न झाला आहे.तो निश्चितच मनोवेधक आहे.विकासाच्या संकल्पना तपासुन पहाण्याची आवश्यकता त्यांतुन व्यक्त होते.

ग्राम व्यवस्थेचा भरभक्कम पाया म्हणजे कृषिसंस्कृती आणि निसर्ग.डोंगर द-या,नद्या नाले,पाऊस,हवामान, वनस्पती,प्राणिसृष्टी तथा निसर्गसृष्टीने संबंध मानवी जीवनच व्यापलेले आहे.निसर्ग चित्रण म्हणजे केवळ झाडेवेली,फुले यांचे केवळ सौंदर्यरूप वर्णन नव्हे.निसर्ग आणि मानवी संस्कृतीच्या अनुबंधाच्या संवेदनां तेवढयाच उत्कटपणे देशकाल वातावरणाद्वारे चित्रित करणे महत्त्वाचे. आद्यौगिकयंत्रयुगाने शेतक-याचा गोतावळाच उद्ध्वस्त करण्याचे काम टप्याटप्याने केले.आणि आजही करत आहे.या गोतावळयात बांधावरचे झाड, जंगल, नाले, झाडीझुडपं, माळरानं, गोठयातली गुरे ढोरे, बी–बीयाणे, पशुपक्षी प्राण्यांचा रहिवास आणि इतर सगळा गावगाडयाचे जगणे समृध्द करत होता.पण यंत्रयुगाने त्याला भकासलेपण आणले.कृषक निसर्ग संस्कृतीचे वैभव लयाला चाललयं.संवेदना लुप्त होत आहे.पर्यावरणीय -हासाला जबाबदार सर्वस्वी माणुस आणि त्याची उद्यमशिल विकासीदृष्टी आहे.मानवी वर्चस्वाचा एकुणच जीवसृष्टी,जैवविविधतेवर परीणामांचा हा बदलांचा संवेदनशिल विषय व्यंकटेश माडगुळकर, शंकर पाटील, श्री.ना.पेंडसे, मधु मंगेश कर्णिक साठोत्तर आनंद यादव, रा.रं.बोराडे. विश्वास पाटील,राजन गवस,सदानंद देशमुख,कृष्णात खोत,प्रतिमा इंगोले ,भिमराव वाघचौरे ...इत्यादि

स्वातंत्र्योत्तर बदलाच्या काळात बनगरवाडी,पाचोळा व गोतावळा या ग्रामीण कादंब-यांद्वारे समस्यांचा समाज,अर्थ व मानस आणि पर्यावरणीय दृष्टीने शोध घेतल्यांस देशकाल वातावरणाच्या यांत्रिकीकरणाचे विकासी आणि विनाशी भयाण वास्तव संवेदनाक्षम चित्रण प्रकर्षाने अनुभवास येते. औद्योगिक संक्रमण ग्रामीण निसर्ग,शेती,प्राणी याांच्या नाशाच्या मूळांवर कसे बसले आहे.त्याचे वास्तविक ज्वलंत चित्र मांडणा-या या प्रमुख कादंब-या आहेत.निसर्ग साकारण्यासाठी लेखकाला सौंदर्यदृष्टी असली की लोखंडाचेही सोने करता येते.दुष्काळी माणदेशी प्रदेशातील निसर्गाला वाचनिय संवेदनशिल बनविणारा मराठीतील पहिला सर्जनशील कांदबरीकार म्हणजे व्यंकटेश माडगुळकर.बनगरवाडीत''साध्या माळरानांवरचं गवत हा सुध्दा एक निसर्गच आहे.त्याच्यात वावरणारे किडे,टुणटुणे,टोळ,मुंग्या,निरनिराळे सरपटणारे प्राणी हाही निसर्गच आहे''1 अशा सौंदर्यदृष्टीच्या माडगुळकरांनी निसर्गादि जीवन जगणारा दुष्काळी प्रदेश.गाव मानवी जीवन व्यवहार,प्राणी जगत,परंपरा, व्यवसाय भौगोलिक परिमाण दिले.माणसाप्रमाणे निसर्गाची अनेक रूपे चित्रित केलीत.मेंढपाळ काळुबा धनगर तर निसर्गाचे अपत्य.त्याचा आणि निसर्गाचा जन्मोजन्मीच्या घनिष्ठ संबंधामुळे दुष्काळातही भकास बनगरवाडी सोडावयास तयार नसतो.गावात तालीम बांधण्यासाठी

रानांतील झाड न देणारा सजग दूरदृष्टीचा बाळा बनगर''एवढं एक झाड हाय सावलीला माझ्या रानात. माजी गुरंढोरं मुलं माणसं सावलीला बसत्यात घटकाभर,ते तुमी नेता,मी देणार न्हाई''2असा पर्यावरण संवर्धनाचा संदेश देतो.ओसाड प्रदेशाला भकास न करण्याचा त्याचा हा सजग विचार लाखमोलाचा आहे. एकाझाडाचेही महत्व तेवढेच निसर्गाच्या रूप,स्वरूपांवरून मानवी जीवनाची स्थितीगती ठरत दुष्काळाचे सार्वजनिक परिणामद्वारे त्यांनी धनगरांच्या जीवनांतील चढउतार सांगणारी निसर्ग वर्णने आहेत.पावसा अभावी तालीम,शाळा,दुकाने,व्यवहार ओस पडतात.पशुपक्षी प्राण्यांचे चारापाण्यांवाचुन जीव जातात.धनगरांचे नुकसान होते.रामोशांच्या दारूला गिऱ्हाईक नसते.तेव्हा भूक शमविणेसाठी ते दारूच्या नशेत झिंगतात. धनगर,रामोशी पोटासाठी दूरवर निघुन जातात.गावात सन्नाटा पसरतो.

निसर्गाचा परिणाम व्यक्ती व लोकसंस्कृतीवरही होतो.धान्य भरपुर पिकते.मेंढरं चाऱ्याने गुबगुबित होतात.तेव्हा मेंढपाळांना पैसा भरपूर मिळतो.निवांतपणामुळे निसर्गाच्या रंगरूप नादसंगती सानिध्यात कलात्म संस्कृतीने त्यांचे जीवन बहते.प्रेम भावनाना बहर येतो.तेव्हा''धनगराची कसबी पोरे गोळा होऊन गजी नाचू लागली.भिंगे लावलेल्या पांढऱ्या दोऱ्यांनी मोर बैलांची चित्रे काढलेल्या काळया छाटणी त्यांनी अंगात घातल्या.हातात रंगीबेरंगी रूमाल घेऊन फेर धरला.भलामोठा ढोल 'इडिबांग डीबांग'करू लागला. सांजवात झांज पिटू लागला हिरवे–तांबडे रूमाल उडवित धनगर मागेपुढे पाय टाकू लागले.गजगतीने नाच सुरू झाला.हलके हलके गती वाढली.पाय भराभर पडू लागले.निळेजांभळे रूमाल उडू लागले.ढोल घुमू लागला.बघता बघता ते पंचवीस–तीस धनगर तो ढोल्या हे सगळे एकचे झाले.....घोंगडे खाली घेऊन बसलेले धनगर,दारात उभ्या राहून बघणारी पोरे देहभान विसरली.तो ताल त्यांच्याही अंगात भरला.ती गती त्यांनाही आली.सगळी बनगरवाडी नाचू लागली.'3 हे पावसानंतरचे निर्मितीचक्र जीवतत्व सांगणारे आहे.

पावासांमुळे शेतकरी आनंदाने बेहोश होतो.शेतमजुर,बलुतेदार,प्राणी,पक्षी, किडे,मुग्या खुश होतात. असे निसर्ग परिणामांचे व्यापक प्रमाणी माडगुळकरांनी प्राण्यांचे मनुष्यीकरण केले आहे.मेंढरांच्या पिलांना मुलं होतात.ती आपल्या पोरांना ओरडून 'मी'ऐवजी' आम्ही जातो'असा निरोप देतात.तात्याबा रामोशी हरणावानी मरण पावतो.आयूब मांजरावाणी झोपतो.इ.''मुंग्या तुरतुरल्या,टोळ उडया हाणू लागले.सरडे सरसरले.माळावर लहान गर्दी करून आत राहिलेले गुंडीकिडे,घसरून आत पडणाऱ्या किडयांना पकडून खाण्यासाठी अंगावर माती घेऊन तयार राहिले.....माळावरच्या बिळातून घोरपडीनी मुंडकी बाहेर काढली. गळयाखालचा भाग हलवीत त्या जिभेच्या टप्प्यात येणाऱ्या कीटकांची वाट बघू लागल्या.''4 संवेदनाक्षम निसर्गाचे आदिबंधात्म संपन्न रूप आणि मानव संस्कृतीवरील परिणाम बनगरवाडीत प्रत्ययाला येतो. बनगरवाडीत केवळ नेपथ्य म्हणून किंवा केवळ अलंकरण म्हणून निसर्ग येत नाही. किडया म्रुग्यापासून माणसापर्यंत सर्व जीवसृष्टीच्या अस्तित्वाचा एक अपरिहार्य भाग म्हणून निसर्ग येथे आलेला आहे.''[5] त्यामुळे त्याला विशेष मूल्य प्राप्त होते.'पुढचं पावुल'कृष्णाला शेतीचे आकर्षण होणे म्हणजेच शेती पर्यायाने निसर्ग संवर्धन करणे आहे.'करूणाष्टकात पाण्यासाठी दाहींदिशा वणवण.कोवळे दिवस,वावटळमध्ये निसर्ग चित्रण करण्याचा माडगुळकरांचा प्रयोग यशस्वी झाला नाही.

उध्दव शेळकेंच्या धग तसेच शंकर पाटीलांच्या टारफुला मधील निसर्ग येतो तो मानवी मनाचाच्या सुखदुखात्म भावस्थितीचे दर्शन घडविण्यासाठी येतो.टारफुलात डोंगर,वन,वाहणारे झरे,ओढे,आकर, घळी, खिंडी.पाणी अशा निसर्गाचे संपन्न,तितकेच विविधांगी रूपसुंदर दर्शन घडविले आहे.कादंबरीत निसर्ग पात्र बनुन आलेला निसर्ग सजग सर्जनशिल आहे.पर्यावरणीय निर्जन परिस्थितीचा दुरूपयोग चोरी, लुटमार, दरोडयासाठी केला जातो.गर्द झाडीझुडपांत लपुन बसुन चोरी लुटमार करणारा पिऱ्या धनगरां पासुन गावाचे संरक्षण करणारी पाटलाची सत्ता.रानमेवा फळ फुलांची वृक्ष वेली यांची जैवविविधता, हिरव्यागर्द झांडांची आल्हाददायी सावली अशा निसर्गाच्या सौंदर्यादि सामर्थ्यांचे रमणीय दर्शन घडते.संपन्न निसर्ग आबा कुलकर्णीच्या भयग्रस्त परिणाम मनोनाटय दर्शनात्म आहे.''डोंगरातल्या किर्र झाडीतनं माणूस दिसत नव्हता.झाडी किर्र करू लागली होती.एका अंगाच्या घळी खोल दरीसारख्या दिसू लागल्या.कोळयांन जाळ विणावं तशा त्या दिसत होत्या.थेट बाहुबलीच्या डोंगरापर्यंत जाऊन भिडल्या होत्या.पोटात अनेक भुयारे

लपवुन घेऊन बाहुबलीचा डोंगर मांडी घालुन बसला होता.त्याला ना कसली काळजी ना कसली चिंता... आणि डोंगरावरचा जुनापुराणा वृक्ष सगळीकडं बारीक नजर देऊन बघत राहिला.टेहळणी करीत होता. '6निसर्गाची संपन्न्ता आणि भयप्रधान संवेदना व्यक्त होते.शंकर पाटील टारफुलातील प्रदेशनिष्ठ निसर्ग चित्रणाद्वारे मानवी मनाचे समर्थ दर्शन घडविले आहे.पेरणी,राखणी, मळणी, रब्बीचे पीक,सणवार यांद्वारे निसर्ग ऋतुचक्राचा व्यक्तींवरील परिणाम प्रदेश विशिष्टता,स्थानक प्रधानता,सौंदर्य आणि वाटमारीस पुरक अशा भूमिकेतुन येतो.माडगुळकरांप्रमाणे संवेदनाक्षम नाही.पण जरूर त्यांसम निसर्गाचा व्यक्ती व व्यक्तिमनांवरील परिणाम व्यक्त करणारा आहे.

रणजित देसाई,उध्दव शेळके,श्री.ना.पेंडसें,गो.ना.दांडेकर इत्यादिंच्या कादंबरीमध्ये निसर्गाच्या विविधंगी रूपरंग,स्थितीगतीचे सजग मनोनाटयात्म असे चित्रण आले आहे.बारीमध्ये कोल्हापूर बेळगाव परिसर.दिवसा अंधर पडावा एवढी किर्रर गर्द झाडीचा या प्रदेशी जंगलास वणवा लागुन वनसंपत्तीचा नाश होतो.सरकारी वनसंपत्तीचे विनाशक भांडवलदार ताबा मिळवितात.पण दारूधंदा बंद पडल्याने जगण्याचा यक्षप्रश्नाने चिंतातुर बेरड समाजाच्या उद्विग्न शोकमग्न व्याकुळ भावावस्था आणि अहिंसावादी तेज्या,ईश्वर या निसर्ग प्रेमींची घालमेल अस्वस्थ करते.'धग'1960यंत्रयुगाचा परिणाम पारंपरिक व्यवसायांवर होतो.त्याने उध्दवस्त शिंपी कटुंबाची आत्यंतिक शोकात्म परवड होते.आधुनिककरणाने पिडित या कुटुंब कहाणीला दुष्काळी प्रतिकुल विषम निसर्ग कारूण्यभावाला अधिक संघर्षमय गहिरेपण प्राप्त करून देतो. सामाजिक,सांस्कृतिक व प्रादेशिकतेचे संदर्भ परिणामीपणे व्यापक स्वरूपी प्राप्त झालेत.गारंबीचा बापूमध्ये शोभिवतं निसर्ग पात्र म्हणून आला.भव्य आणि भीषण,रम्य आणि हिडीस,उदार आणि निर्घृण असे त्याचे दुहेरी रूप पेंडसे एकरसतेने चित्रित केले आहे.निसर्ग सामर्थ्याचा वास्तवाचे प्रत्ययकारी चित्रण आहे.'जैत रे जैत' कादंबरीमध्ये माणूस आणि निसर्ग यांच्यातील परस्पर अनुबंधाद्वारे आदिम संवेदना जाणिंवाना समर्थ जागविल्या आहेत.वर्तमानाच्या वाहत्या प्रवाहात हरवत चाललेले ग्राम जीवन चित्रशैलीने रेखाटले आहे.ते भावस्पशी आहे.

1960 नंतर समकालीन वास्तवाचे भान असलेले कसदार लेखक आनंद यादव खऱ्या अर्थाने प्रथमतः स्थळकाळी आधुनिकतेला भिडले.समकालीन यंत्रयुगाचा परिणाम प्रथम 'इंजेन'उखडलेली झाडे' कथांनंतर' गोतावळा'1971 कादंबरीत प्रभाविपणे मांडला.कृषिसंस्कृतीची सृजनशीलता समजणारा,पशुपक्षी वनस्पती सृष्टी यांच्याशी रममान नारबाचा भोवतीच्या गुरांवर घोडयां,कोंबडयांवर माया जडते. निसर्गनियमाने बध्द असलेली मुळचीच जीवसृष्टी ही''आदिम पातळीवर निसर्ग आणि माणूस यांना एकत्र आणून ती आपल्या सामूहिकनेणिवेला जागी करते.''7त्वर्य नारबासारखा समदुःखी कोंबडा,घोडा, कासव, म्हालिंग्याबैल हे कृषीबहुल संस्कृती घटक नारबाला आप्तस्वकिय वाटतात.

गोतावळा यंत्रसंस्कृतीमुळे शेतमजुरांचे अस्तित्व उद्धवस्त करणाऱ्या वास्तवाचे चित्रण करणारी कादंबरी आहे.रामू सोनवडे टॅक्टर घेतल्यानंतर बैल,शेळया,पारडया स्वस्तात कवडीमोलीने विकल्या जातात.कोंबडा कापला जातो.म्हातारी गायींची रवानगी पांजरपोळांत केली जाते,म्हातारा म्हालिंग बैल कसाबाला विकला जातो.झाडे विकुन पैसे केले जातात.प्राणी,वनस्पती नष्ट होतात.ट्रॅक्टरच्या रूपाने होणारे विज्ञान तंत्रज्ञान नारबाची कृषिसंस्कृती उध्दवस्त करते.तेव्हा''माळाच्या तळात पाणी हुडकत गेलेल्या पिंपळाच्या मुळया उघडया होऊ लागल्या.शंभर दीडशे वरसं तरी त्येंनी त्या माळासंगं संसार केलेला बारक्या मुळयांवर कचाकच कुऱ्हाडीचं घाव पडू लागलं.कचातनं चीक, रगात बाहीर पडल्यागत येऊ लागला..''8भावनिकदृष्टया उध्वस्त होणाऱ्या नारबाची बेचैन शोकमग्न अवस्था त्याच्या *''हरवल्या जाणाऱ्या चैतन्याचे दुःख थेंबाथेंबाने या प्रसंगमालिकेतून व्यक्त होतं आहेत'' 9*

यंत्रयुगाचे आक्रमण हे नारबा श्रममूल्यांवर जगणाऱ्या श्रमिकांवरचे आक्रमण आहे.त्यामुळे निसर्गचक्र आणि जीवनसृष्टी बदलांचा परिणाम होणारे नारबा त्याचे प्रातिनिधिक रूप आहे.यंत्र संस्कृती नारबाच्या उद्ध्वस्ताला कारण ठरते.मांडगुळकरांप्रमाणे आनंद यादव यांनीही प्राण्यांचे मनुष्यीकरण केले आहे.मालकाच्या मुलीला'तिला मातूर पाडा बघायाला मालक दोन सालं हिंडला.'10 गिधाडाला'गुडघ्यापतोर

पांढऱ्या पिसांची चड्डी अंगावर इनामदाराचा पावसाळी दांडगा कोट.डोस्क्याला गुळगुळीत अक्कल.'11, म्हलिंग्या बैल'थोरल्यागाईजवळ जाऊनजुन्या वळखीच्या सलगीनं घटकाभर हुबा ऱ्हायला.'12असे माणूस आणि गुरढोरं प्राणी याच्यातलं नातं पुसट होत जाते.म्हणून तो''माणसांविषयी प्राण्यांच्या भाषेत बोलतो आणि प्राण्यांविषयी माणसांच्या भाषेत बोलतो.''13असे डॉ.र.बा.मंचरकर यांचे सूचक विधान केले आहे. जीवसृष्टी मुळचीच निसर्गनियमाने बध्द आहे.तिला यंत्रप्रधान मानवी आक्रमणाने प्रदूषित केली.त्याची भीती नारबाला वाटते.कारण नारबा या निसर्ग विश्वाचा, कृषिसंस्कृतीचा घटक आहे.टॅक्टरचा ड्रायव्हर,कोल्हापुरी पाहुणातुन यंत्रयुगाचे सूचन होत.संक्रमणावस्थेच्या मूल्यांना आपलेसे करण्यात नारबाचा पराभव होतो. परिणामाना त्याला सामोरे जावे लागते.त्याप्रमाणे यादवांच्या झोंबीत पिकांच्या वाढीचा परीणाम शेतकऱ्यांवर होतो.'पिकांनी मातीच्या छताखालनं डोकशी वर काढली माणसा काणसाला,गोरगरीबाला बरं वाटू लागलं. माळा मुरडीच्या पेरण्याही तरारून वर आल्या होत्या.....दादाच्या मनापुढं एकदम भरघोस सुगी दिसू लागली.अशा वक्ताला तो लांबलचक धोरण बांधत असे.'14 अशा संवेदन जागृती होते.आनंद यादव यांनी एलकोंडा,गोतावळा,नटरंग,झोबी कादंबरीत शेती सबंधाने बदलांच्या संदर्भातील विचार वेगवेगळया पैलुनी व्यक्त केलेत.यांत्रिक शेती व्यवस्था आणि प्राणी जीवन,निसर्ग आणि मानव यांच्यामध्ये दुभंगणाऱ्या नात्याबाबतची परिणामी सूचकता आहे.बनगरवाडी इतकेच निसर्ग संवेदन गोतावळा मध्ये भावूकपणे समर्थपणे व्यक्त झाले आहे.

आनंद यादव यांच्या प्रमाणे बदलत्या काळाचे भान ठेवुन ग्रामीण कादंबरी लेखक करणाऱ्या रा.रं. बोराडे यांनी पाचोळा, सावट, आमदार सौभाग्यवती कादंबरीतुन ग्रामीण परिवर्तनाचे आगळेवेगळे विभिन्न विषय हाताळलेले.पाचोळा वरकरणी गंगाराम या शिवणकला कारागिराच्या अहवेलनेला त्याच्या स्वभाव निमित्तमात्र.या शोकांतिकेचे खरे मूळ आधुनिकीकरणात आहे.ज्याप्रकारे धग मधील कौतिकच्या कुटुंबाच्या तसेच गोतावळयातील नारबाच्या शोकनाटयास यंत्रसंस्कृतीचे आक्रमण कारण ठरते.तिच गत पाचोळयांतील गंगारामची आहे.शहरीकरणामुळे गंगाराम शिंपी या ग्रामीण कारागिराच्या कुटुंबाची आधुनिक यंत्र युगात वाताहत होते.पारंपरिक खेडे,तेथील व्यवसाय,कृषिपुरक लघुउद्योग, समाज जीवन,संस्कृती पात्रीमात्राला गावगाडयाला गिळंकृत करणारे आद्योगिककरण,यंत्रयुग,शहरीकरण जागतिकीकरण, भांडवलशाही अशा चारीअंगानी पारंपरिकग्रामव्यवस्थेचा पाचोळा करणारी पाचोळा कादंबरी आहे.दुष्काळा मुळे खेडे माणूस,पशुपक्षी,प्राण्यांची होणारी दयनीय अवस्थेचे चित्रण चारापाणी मध्ये आले आहे.तसेच प्रा. चंद्रकुमार नलगेनी ग्रामीण जीवनांवर वैपुल्याने लेखन केले आहे.त्यांच्या देवाची साक्ष कादंबरीत जुन्या मातीचे बंध तुटताना ग्रामीणजनांची होणारी घालमेल आणि नव्या मातीत शहरीकरणाच्या संस्कृतीत रूजताना उद्ध्वस्त होणाऱ्या पारंपरिक निसर्गजन्य कृषक जीवनरहाटी,संस्कृती यांने उद्विग्न होणाऱ्या धरणग्रस्तांचे भावविवश चित्रण आहे.तथापि समकालीन समाज जीवनातील बदलत्यां समस्यांचे चित्रण बोरांडे यानी अधिक प्रमाणी केले आहे.''परिसरशीलता हा माणसाच्या अस्तित्वाच्या धर्म आहे.माणसाभोवती काळाचा वेढा असतो, परिसर असतो आणि संबंधित माणसांचा परिवार असतो.''15असे स्थळाचे देशीय भान बोरांडेच्या कादंबरीत जाणवते.

साठोत्तर मराठी ग्रामीण कादंबरीच्या दोन दशकी कालखंडात आधुनिकरणाने माणूस व माती,निसर्ग यांचे दूरावत जाणारे संबंध ,शहरीकरणाने ढासळणारे ग्रामीण व्यवसाय,समाजव्यवस्था हे धग,टारफुला,पाचोळा, गोतावळासारख्या अनेक कादंबरीचे परिणामी आशयद्रव्य बनले.बदलते ग्रामजीवन हा तिच्या आस्थेचा विषय बनला होता.1960ते 80या काळात माडगुळकर, पाटील,शेळके, पाटील,आनंद यादव,बोराडे,आदींनी पारंपरिकता,आधुनिक,यंत्रयुग व ग्रामीण जीवनांवरील परिणाम ताणतणाव, संघर्ष असे अनेकरंगी समकालीन विदारक वास्तव चित्रण संवदेनशीलने मांडले.गोतावळा व पाचोळा आधुनिककीकरण आणि पारंपरिक जीवनसरणी यांच्यातील संघर्षाचे चित्रण करणाऱ्या कादंबऱ्याचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे.

1980–90 नंतरच्या जगतिकीकरणाच्या प्रक्रियेने वेग घेतला.खेडयांवरील अनिष्ठ परिणाम अधिक गडद झाले.ग्रामीण बेरोजगारी, जंगलतोड,धरण प्रकल्प,पर्यावरण प्रदुषण,पाणी टंचाई राजकारण आधुनिकता इत्यादि विविध विषयांद्वारे समाज बदलांचा वेध कांदबरीने घेतला काही नोदी निरीक्षणे नोदविता येतील.त्यामधुन ग्रामीण समाजातील आर्थिक सामाजिक बदल,दुष्काळ,भूकंप यांसारख्या अनेक समस्यांचे दर्शन घडते.त्यामध्ये बाबाराव मुसळे हाल्या हाल्या दूध दे 1985,आनंद यादव झोंबी1987,राजन गवस कळप 1997,तणकट 1998,ब–बळीचा2012,भिमराव वाघचौरे रानखळगी 1990,पांगिरा 1990विश्वास पाटील,कोंडी 1992,रविंद्र शोभणे मोहन पाटील बस्तान 1997,तहान 1998,बारोमास2003 सदानंद देशमुख,सरदार जाधव कोयता,शेषराव माहितेंची असं जगणं तोलाचं 1994,धुळंपेरणी 2001,बढाई 1999प्रतिमा इंगोले,मोहन पाटील बस्तान,शंकर सखाराम एसईझेड 2007 इत्यादि कादंबरी होत. 1990नंतरच्या नव्या काळात नव्या प्रश्नांना भिडणाऱ्या या कादंबऱ्या केवळ प्रश्न मांडत नसुन त्या सावकारी पेव,शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या,गुन्हेगारी राजकारण,दहशतवाद, जातीयता, जागतिकीकरण, मूल्यऱ्हास,अस्तित्व,संघर्ष, पाणीप्रश्न,या प्रश्नांमुळे होरपळणाऱ्या माणसांचे वास्तव मांडताना प्राणी,निसर्ग पशुपक्षी यांच्या वाताहती अहवेलनेचे समग्रलक्षी चित्रण आले.1980 नंतर आद्योगीकरण, शहरीकरण,यांत्रिकीकरण यांनी या काळात ग्रामीण भागात वेग घेतला.त्यामुळे ग्रामीण कादंबरीत निसर्गाला फारसे महत्त्व राहिले नाही.परिसर प्राधान्य घुसर होत गेले.संक्रमण अवस्थेत जागतिकीकरणाची बीजे,त्याला फुटलेले अंकुर आणि त्याची झपाटयाने होणारी वाढ आणि शहरांना खेडे गिळण्याची लागलेली प्रचंड भूक त्या उलट खेडयाला लागलेली शहराची प्रचंड तहान तिने मांडण्यास प्राधान्य दिलेले दृष्टीस पडते.निसर्ग संवेदना ऐवजी काळानुरूप नवीन विषय तिने आपल्या कवेत घेतले आहेत.तथापि मराठी ग्रामीण कांदबरीत बनगरवाडी,गोतावळा या कादंऱ्यांतील माणूस,समाज,संस्कृती आणि प्राणी संदर्भातील निसर्ग चित्रणाला आगळेवेगळे महत्त्व आहे.ते निश्चितच निसर्ग संवेदना जागवणारे आहे.

संदर्भ

1. माडगुळकर व्यंकटेश,मुलाखत ,ललित,फेब्रुवारी 1983 पृ.44
2. माडगुळकर व्यंकटेश.बनगरवाडी ,मौज प्रकाशन गृहमुंबई आवृत्ती 1999.पृ.82
3. त्रैतव बनगरवाडी पृ.61
4. त्रैतव बनगरवाडी पृ.2
5. रसाळ सुधीर नवभारत,मे 2000पृ.48
6. पाटील शंकर टारफुला सुपर्ण प्रकाशन पुणे 1984,पृ.35
7. डॉ.कोत्तापल्ले नागनाथ,गेल्या अर्धशतकातील मराठी कादंबरी.संपा.विलास खोले,लोकवाङ्मय गृह,पुणे पृ. 162
8. डॉ.यादव आनंद गोतावळा पृ.133
10. डॉ.कुलकर्णी अ.वा.प्रतिष्ठान,मार्च 1972,पृ.13
11. डॉ.यादव आनंद,गोतावळा,मौज प्रकाशन गृह मुंबई,1980 पृ.15
12. उनि.गोतावळा पृ.53
13. उनि.गोतावळा पृ.57
14. मंचरकर र.बा.,ग्रामीण वाङ्मयाचा इतिहास,संपा.चंद्रकुमार नलगे,रिया पब्लिकेशन्स,कोल्हापूर. 2013
15. डॉ.यादव आनंद, झोंबी मेहता पब्लिंसिग होऊस,पुणे सातवी आवृत्ती 2001पृ.277
16. डॉ.यादव आनंद, ग्रामीण साहित्य आणि वास्तव,मेहता पब्लिंसिंग हाऊस पुणे ऑगष्ट 1986पृ.88

जागतिकीकरणातील नव प्रवाह

प्रा.डॉ.सौ.सुनिता एस.राठोड
श्री शहाजी छ.महाविद्यालय,
दसरा चौक, कोल्हापूर.

प्रस्तावना :-

भारतीय अर्थव्यवस्था आणि जागतिकीकरण यादृष्टिने पाहता भारताला देशहितवादी, सामाजिक परिवर्तनवादी कार्यकर्त्याच्या संधर्षातून स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतरही मोठ्या प्रमाणावर दारिद्रय, निरक्षरता, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक विषमता, विविध जाती धर्माचा पगडा टिकून राहिला आहे. त्याचे आजही निर्मुलन करणे शक्य झाले नाही. अशा भारतीय समस्यांचा गेल्या सहा दशकापेक्षा अधिक काळानंतरही आपण यावर मात करू शकलो नाही. त्यामुळे उत्तम दर्जाचे प्रशासनच ही समस्या सोडवू शकेल आणि व नियोजनबद्ध अंमलबजावणी समावेशक विकासाच्या दृष्टीने होऊ शकेल. यामध्ये जागतिकीकरण आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाची भूमिका महत्त्वाची आहे. 1991 मध्ये निर्माण झालेल्या आर्थिक संकटाच्या पार्श्वभूमीवर आखाती युद्धामुळे भारतातील परकीय गंगाजळीमध्ये मोठी धसरण झाली. परकीच चलनाचा साठा एक अब्ज कमी झाला. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर भारताची प्रत धसरली. अशा स्थितीत भारताला आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीची मदत धेणे भाग पडले. परिणामी नाणेनिधीच्या जाचक अटींचा स्वीकार म्हणजे नवीन आर्थिक धोरणाच्या माध्यमातून जागतिकीकरण आणि उदारीकरणाचा केलेला स्वीकार या पार्श्वभूमीवर या धोरणाचे भारतीय विकासामध्ये असणारे योगदान अभ्यासणे महत्त्वाचे ठरते.

संशोधन पध्दती :-

प्रस्तुत शोध निबंध, दुय्यम तथ्य संकलन पद्धतीवर आधारीत आहे. यामध्ये संबंधित संदर्भग्रंथ, नियकालीके, मासिके, साप्ताहिके व इंटरनेटचा वापर केला आहे.

उद्दीष्टे :-

१. जागतिकीकरणानंतर भारतातील बदल अभ्यासणे.
२. माहिती तंत्रज्ञानाचे महत्त्व अभ्यासणे.
३. नवीन तंत्रज्ञान व समावेशक विकास अभ्यासणे.

आज जागतिक पातळीवर विविध बदल होत असल्याचे दिसून येते. त्या बदलास स्वीकारून पुढे जाण्याचे ध्येय देशाला साध्य करावेच लागेल. त्याशिवाय जागतिक अर्थव्यवस्थेत टिकाव लागणे अश्यक आहे. याचा विचार करून भारताने काही क्षेत्रामध्ये नवीन तंत्राचा अवलंब करून सर्व समावेशक प्रगती करण्याचे ठरवून कार्य करण्यास सुरुवात केली. ते पुढील काही बाबींच्या आधारे समजून येईल.

कृषी विकास :-

जागतिकीकरणाच्या वाटचालीमध्ये डिजीटल तंत्रज्ञानाचा ग्रामीण विकासावरील परिणाम पाहता भारतातील गरिबी, अन्नसुरक्षा विषयक समस्या आणि समावेशक विकास या धटकाचा अभ्यास महत्त्वाचा आहे.1950 पासून शेतीची कहानी प्रभावी ठरते.भारतात लोकसंख्या वाढीपेक्षा अन्नधान्याचे उत्पादन अधिक झाले आहे. ती म्हणजे हरितक्रांती, नील क्रांती. यामध्ये सागरी उत्पादन वाढीसाठी एकत्रित कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करणे 1970 मध्ये पाचव्या पंचवार्षिक योजनेत सरकार पुरस्कृती मासळी उत्पादन संस्था स्थापन करून नील क्रांतीची सुरुवात केली.धवलक्रांती – ऑपरेशन फ्लड सुरू करण्यात आले आणि दुग्ध उत्पादनाच्या बाबतीत सहकारी तत्त्वावर संस्थांची स्थापना धवल क्रांतीचे जनक डॉ.व्हर्गीस कुरियन यांनी केली.त्यामुळे दुग्ध उत्पादनात लक्षणीय वाढ झाली.पंतप्रधान मोदींनी चतुरंगी क्रांतीची कल्पना मांडली. नैसर्गिक आपत्ती, अन्नधान्य उत्पादन आणि लोकसंख्या यामध्ये प्रचंड असमतोल आहे.हा असमतोल दूर करण्याच्या हेतूने ही कल्पना मांडली.प्रोटीनयुक्त डाळीचे उत्पादन वाढविण्यासाठी दुसरी हरितक्रांती आवश्यक आहे. दुभत्या जनावरांची काळजी धेण्यासाठी धवलक्रांती सौर ऊर्जेवर भर देणारी भगवी क्रांती आणि स्वच्छ पाणी व मच्छीमारांच्या कल्याणासाठी नीलक्रांती ही क्षेत्रे हिरवा, सफेद, भगवा आणि निळा रंगाचे प्रतिनिधीत्व करतात. म्हणून यास चतुरंग क्रांती म्हटले आहे.

यामुळे कृषी अर्थव्यवस्थेच्या यशाला हातभार लागला आहे. याच्याशी संबंधित शेतकऱ्यांना पीक विमा योजनेत तंत्रज्ञानाचा वापर प्रभावी ठरू शकतो. म्हणजे हवामान केंद्राद्वारे पीक नुकसानीचे अंदाज उपग्रह-ड्रोन कडून मिळालेले काल्पनिक चित्र आणि मोबाईलवर आधारित निधी वितरण शक्य होते व उत्पादनामध्ये इकोसिस्टीम संकल्पना उपयुक्त ठरते.यातून आयातीला पर्यायी वस्तूच्या उत्पादनाला उत्तेजन मिळेल.साठवणुकीच्या, वितरणाच्या सोईमुळे पिकांची नासाडी टाळता येईल व आयात धट करण्याचे उद्दिष्ट साध्य होण्यास मदत होईल.

ई - गव्हर्नन्स :-

इंटरनेटच्या माध्यमातून ई-गव्हर्नन्सचा झालेला उदय ही एक प्रभावी धटना आहे. यामध्ये अनेक पैलूचा समावेश आहे. त्यातील काही महत्त्वाच्या धटकांचा उल्लेख केला आहे. इंटरनेट व मोबाईलद्वारे व्यापक माहिती मिळणे सोपे झाले आहे.त्यामुळे जनतेची माहितीची भूक वाढली आहे. शासन व कार्पोरेट संस्थांनी विविध सेवा ऑनलाईन देण्यास सुरुवात केली.1 जून 2013 रोजी पहल ही योजना सुरू केली. ही थेट लाभ हस्तांतरण योजना असून गॅसवरील अनुदानासाठी कार्यरत आहे. डिजीटल इंडिया - या कार्यक्रमाचे स्वरूप विस्तृत आहे. या अंतर्गत काही महत्त्वाचे प्रयत्न म्हणजे

डिजीटल लॉकर सिस्टीम - याद्वारे ई-कागदपत्रांच्या माध्यमातून त्याची ऑनलाईन सत्यता तपासता येते.

भारत संचार निगम लिमिटेड ने देशभरात वायरलेस नेटवर्क (वाय-फाय) उपक्रम सुरू केला आहे.

इलेक्ट्रॉनिक विकास आणि उत्पादन निधी (EDS) च्या माध्यमातून नवकल्पना संशोधन आणि विकास, उत्पादन निर्मिती तसेच जोखीम निधीच्या माध्यमातून स्वतःची कायमस्वरूपी व्यवस्था केली जाते.

नॅशनल सेंटर फॉर फ्लेक्झिबल इलेक्ट्रहनिक्स् सारख्या नव्याने उदयास येणाऱ्या क्षेत्रात संशोधन आणि विकासाला चालना दिली जाते.

एकूणच ई-गव्हर्नन्सच्या माध्यमातून भारतातील दारिद्रय निर्मुलन कार्यक्रमास सक्षम करण्याचे प्रयत्न केले जात आहेत.

कौशल्य विकास :-

भारतातील लोकसंख्येचा विचार करता कौशल्य विकास आणि प्रशिक्षणावर मोठ्या प्रमाणात भर देऊनही कुशल मनुष्यबळाची कमतरता भासत आहे. त्यामुळे देशाच्या एकूण विकास प्रक्रियेत मानवी भांडवलाला महत्त्वाचे स्थान आहे. 2025 पर्यंत जागतिक मनुष्यबळामध्ये भारतीय लोकसंख्या 35 टक्के योगदान देईल असा अंदाज वर्तविला जातो. ही आपली प्रचंड संपत्ती आहे. वाढत्या लोकसंख्येचा पुरेपूर फायदा घेणेसाठी कौशल्य विकास आणि रोजगार निर्मितीसाठी मोठी बांधणी करावी लागेल. अलिकडील आकडेवारीनुसार प्रत्येक 10 प्रौढ व्यक्तीपैकी फक्त एक किंवा दोन व्यक्तीलाच विशिष्ट प्रकारचे व्यावसायिक प्रशिक्षण मिळते. त्यामुळे खाजगी क्षेत्र आधुनिक माहिती तंत्रज्ञानाच्या आधारे उद्योगांना लागणारे कुशल मनुष्यबळाचा पुरवठा करू शकते.

मेक इन इंडिया व विदेशी मदत :-

यामध्ये भारतात भारताला लागणारे उत्पादन करणे हे अपेक्षित आहे. भारतामध्ये स्मार्ट शहरांची निर्मिती करणेसाठी विदेशी मदतीचा हात पुढे केला आहे. अमेरिकेने अलाहाबाद, विशाखापट्टणम, अहमदाबाद या शहरांच्या विकासासाठी करार केले आहे आहेत. रशियाने KA226 **हेलीकॉप्टर** भारतातच तयार करणेसाठी मान्यता दिली आहे. फ्रान्सची अरेवा कंपनी व भारतातील एल ॲन्ड टी यांनी जैतापूर अनुऊर्जा तंत्रज्ञान अदानप्रदान प्रक्रिया निश्चित केली आहे. भारत व जपान ने 12 बिलियन डालर संधटित करून मारुती कारची निर्मिती केली जाते व निर्यात केली जात आहे. मायक्रोसॉफ्ट व गुगल या मोठ्या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी डिजीटल भारतासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान देण्याचे मान्य केले आहे. त्याप्रमाणे ब्रिंटन, अमेरिका, जर्मनी, कॅनडा, जपान, मलेशिया, सिंगापूर या विकसित देशांनी कौशल्यपूर्ण भारतासाठी योगदान मान्य केले आहे. जपान व जर्मनी यांनी स्वच्छगंगा प्रकल्पासाठी आर्थिक सहाय्य आणि तंत्रज्ञानाची मदत केली आहे. तसेच ऊर्जा सुरक्षेसाठी नागरी ऊर्जा सहकार्य करार याकरिता व्यापक प्रयत्न केले आहेत. शेजाऱ्यास प्राधान्य या परंपरागत भूमिकेनुसार प्रयत्न होत आहेत.त्याचप्रमाणे बहुराष्ट्रीय जागतिक संधटना बरोबरच्या धनिष्ठ संबंधामुळे

आंतरराष्ट्रीय पातळीवर भारताची पत उंचावण्यास मदत झाली आहे.यामध्ये जी-२०, युनायटेड नेशन, एशियन ब्रिक्स्, शांधाय सहकार्य संधटना इत्यादीचा समावेश आहे.

संशोधन वाटचाल :-

भारताच्या उच्च माहिती तंत्रज्ञानामध्ये संशोधनाचे प्रयत्न विकासाभिमूख ठरतात. यामध्ये औषधनिर्मिती, अंतराळविज्ञान, दूरसंचार उपकरणे, नॅनो तंत्रज्ञान यांची कामगिरी उल्लेखनीय आहे. भारतातील देशांतर्गत कंपन्या या सातत्याने नाविण्यपूर्ण कामगिरी करत आहेत. संगणक आणि माहिती तंत्रज्ञान सेवा यामध्ये भारत वैश्विक आधाडीवर आहे. उच्च तंत्रज्ञानयुक्त उत्पादित वस्तूच्या निर्यातीत वाढ होत असून एकूण निर्यातीत हे प्रमाण 7 टक्के आहे. (2015) निर्यातीमध्ये दोन तृतीयांश वाटा हा फक्त औषध व विमानाचे सुटे भाग या दोन वस्तूचा आहे. नॅनो तंत्रज्ञानाबाबत संशोधन आणि विकास क्षमता व पायाभूत सुविधा विकसित करण्यासाठी 12 व्या योजनेत (2015-2017) भर दिला. त्यामुळे या तंत्रज्ञानावर कार्य करणाऱ्या संस्थांची स्थापना होत असून ''शासन केंद्रित'' संशोधन प्रकल्पांना अर्थसहाय्य या संस्थेकडून दिले जाते. देशातील नॅनो तंत्रज्ञान विकास हा मनुष्यबळ आणि भौतिक पायाभूत सुविधा विकसित करणेच्या उद्देशाने प्रयत्नशील आहे. परत त्याचे फारसे व्यापारीकरण झाले नाही.

पेटंटस् या दृष्टीनेही भारताची कामगिरी महत्त्वाची आहे. यामध्ये मणी आणि नेल्सन कंपनीची कामगिरी उल्लेखनीय आहे. सहफ्टवेअर अभियांत्रिकीचा दर्जा उच्च आहे. त्यामुळे पुढील आकडेवारीवरून पेटंटस् चे स्वरूप स्पष्ट करता येईल.

सन	माहिती तंत्रज्ञानासंबंधी पेटंटस् (संख्या)			हिस्सा	
	देशांतर्गत	बहुराष्ट्रीय कंपनी	एकूण	देशांतर्गत (टक्के)	बहुराष्ट्रीय कंपन्या (टक्के)
2010	51	245	296	17.23	82.77
2011	38	352	390	9.74	90.26
2012	54	461	515	10.49	89.51
2013	100	1268	1368	7.30	92.71

वरील आकडेवारीवरून असे स्पष्ट दिसते की, जागतिकीकरणामुळे माहिती तंत्रज्ञान संबंधी पेटंटस्मध्ये बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची भूमिका महत्त्वाची ठरते.

स्टार्टअप्स् व रोजगार निर्मिती :-

देशाला रोजगारनिर्मित बनविणे या उद्देशाने 2016 ला स्टार्टअप इंडिया उपक्रमाची सुरुवात केली. नवीन उद्योगांना चालना देऊन देशाची आर्थिक प्रगती करणे यादृष्टीने प्रयत्न केले जात आहेत. या प्रकल्पामुळे भारतातील उद्योजकामध्ये अनुकूलता निर्माण केली आहे. स्टार्टअप म्हणजे जो एखादा व्यवसाय नुकताच सुरू झाला आहे व त्यास लागणारे भांडवल सहसंस्थापकच देतात. त्यामुळे अशा व्यवसायाचा सुरुवातीस खर्च हा उत्पन्नापेक्षा जास्त असतो. त्यामुळे बँकाकडून निधीची पूर्तता केली जाते. याचे दोन प्रकारे वर्गीकरण केले जाते. एक म्हणजे नाविण्यपूर्ण व उपयुक्त कल्पनेवर आधारित व्यवसाय व दुसरे म्हणजे जुन्याच कल्पनेवर आधारित व्यवसायाची वाढ करणे. यातून अधिक प्रमाणात वाढत्या लोकसंख्येला रोजगार मिळू शकतो. स्टार्टअपच्या संख्येत भारताचा जगात तिसरा क्रमांक लागतो. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर भारतीय स्टार्टअप्स्कडून अधिक अपेक्षा आहेत. परंतु यासाठी अजूनही दूरचा पल्ला गाठायचा आहे.

निष्कर्ष :

भारतीय अर्थव्यवस्थेत भांडवल टंचाई असल्याने वित्तीय तुटीला सामोरे जावे लागते.हा एक विकासातील अडथळा आहे.परकीय भांडवल गुंतवणुकीला मुबा असली तरीही गुंतवणूकीचा ओध तुलनेत कमीच आढळतो.त्यामुळे वित्तीय तूट कमी करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्था व जागतिक बँक यांच्याकडून मिळणारे कज यावर अवलंबून रहावे लागते.

माहिती तंत्रज्ञानाच्या आधारे शेती, उत्पादन, शिक्षण, आरोग्य सेवा या क्षेत्राकडे पाहिल्यास या क्षेत्रातील कमतरता तंत्रज्ञानाच्या मदतीने कमी करता येतील भारतातील शेती क्षेत्रात बदल होत आहेत.ग्रामीण भागातील उदरनिर्वाहाचे साधन आणि राहनीमानात सुधारणा होऊन उत्पादन क्षेत्रातील स्पर्धात्मकता वाढण्यास मदत होत आहे.शैक्षणिक दर्जा आणि अध्ययनातील समस्या माहिती तंत्रज्ञानाने सोडविता येऊ शकतात. थोडक्यात जागतिकीकरणामुळे नविन तंत्रज्ञानाने बऱ्यापैकी आर्थिक विकास सर्वसावेशक विकासाचे ध्येय साध्य करता येऊ शकते.जेणेकरुन स्थिर प्रशासन, शिक्षण, आरोग्य, पर्यावरण आणि विविध ग्रामीण शहरी सेवा सुविधा याची वाजवी उपलब्धता आवश्यक आहे.

समारोप :

एकूण भारतीय अर्थव्यवस्थेतील बदलत्या स्वरुपाचा आढावा घेता जागतिकीकरणाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर अनुकूल प्रतिकूल परिणाम पहाता सुशासनाव्दारे सार्वजनिक कल्याणाची धोरणे, योजना, कार्यक्रम आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या वापरावर भर देऊन सामाजिक, समावेशक, राजकीय समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न झाल्यास समावेशक विकासाकडे वाटचाल होईल.तरीही देशातील उपलब्ध साधनसामुग्रीचा आणि मनुष्यबळाचा योग्य कार्यक्षमतेने वापर केल्यास स्वदेशी उत्पादन वाढीला चालना मिळेल. निर्यात वाढेल देशी भांडवल निर्मिती वाढून परकीय भांडवलावरील अवलवित्य कमी होऊन विकासाचा दर वाढीला चालना मिळेल.हे प्रयत्न होत असताना आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या वापर वाढीबरोबर त्याचे अर्थव्यवस्थेवरील पर्यायाने पर्यावरण आणि मनुष्यबळ यावर होणारे अनिष्ट परिणाम विचारात घेणे अत्यंत गरजेचे आहे. अन्यता एका बाजूला वर्तमान काळात विकासाची फळे चाखत असताना भविष्यात जर अनिष्ट परिणाम ओढावणार असतील तर तो शाश्वत विकास किंवा सर्वसावेशक विकास ठरणार नाही.

संदर्भ ग्रंथः

1- Indian Economy Rauddar Datt. KPM/ Sundaharam chand & Company Ltd, New Delhi.
2- International Economics Vinayak Chaturvedi Sagar Publisher Jaipur.
3- Bulletin दिवाळी विशेषांक नोव्हेंबर 2015
4- योजना विकास समर्पित मासिक ऑगस्ट 2015
5- योजना विकास समर्पित मासिक फेब्रवारी 2017
6- Economic & Political weekly, August 2017
७. प्रबोधन प्रकाशन ज्योती फेब्रवारी २०१६

मानवाधिकार व संस्कृती

प्रा.पद्माकर सदांशिव
समाजशास्त्र विभाग,
श्रीपतराव चौगुले आर्ट्स अॅन्ड सायन्स
कॉलेज माळवाडी— कोतोली.

प्रस्तावना

अॅरीसस्टॉटलच्या मताप्रमाणे मानव हा समाजशिल प्राणी आहे. तो एकटा राहू शकत नाही.त्याला आपला व इतरांचा विकास करण्यासाठी समुह करुन राहणे गरजेचे आहे. समुह हितामध्येच आपले हित आहे. हे जेव्हा त्याला समजले तेव्हापासून तो समुह करुन राहतो आहे. सामुहिक भावनेच्या जाणीवेतून समाजाची निर्मिती झाली. तसेच समाजाची निर्मिती ही सामाजिक संबंधाच्या माध्यमातून झाली आहे. मानव आपल्या हितसंबंधासाठी व आपल्या गरजा भागविणेसाठी एकत्र येऊन राहायला लागला आहे. केवळ एकत्र येऊन सर्व गरजा पूर्ण होत नाहीत. तर त्यासाठी त्याला संबंधाची व्यवस्था निर्माण करावी लागते. संबंधाची व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी जो मुल्यात्मक आधार लागतो तो घटक संस्कृतीमध्ये मोडला जातो. संस्कृती म्हणजे जीवन जगण्याची कला संस्कृती ही मानवनिर्मित आहे.मानवानेच तिची निर्मिती करुन समाजहितासाठी मान्य करुन त्यानुसार त्याची सामाजिक संबंधाची व्यवस्था निर्माण केली आहे.

भारतीय समाजाचा विचार केला असता भारतीय समाज हा परंपराप्रिय आहे, संस्कृतीप्रिय आहे.संस्कृती ही परिवर्तनशील आहे हे संस्कृतीच वैशिष्टये त्याने फारसं मान्य केलेलं नाही. मूळात परिवर्तन हा निसर्गाचा नियम आहे.पण निसर्गच हा संस्कृतीचा भाग आहे असा गैरसमज आजही आमचा आहे. संस्कृतीनुसार समाज घडत जातो. समाजाच्या प्रगती, विकासामध्ये संस्कृतीचा सर्वात मोठा आधार असतो.

उद्दिष्टये :—

१. भारतीय संस्कृतीचे स्वरुप समजून घेणे.
२. सामाजिक संबंध व संस्कृती यातील परस्पर संबंध समजून घेणे.
३. समाजाच्या विकासासाठी संस्कृतीची चिकित्सा करणे.

व्याख्या:—

- **समाज**— सामाजिक संबंधाचे जाळे म्हणजे समाज होय.
- **संस्कृती**— वातावरणाचा मानवनिर्मित भाग म्हणजे संस्कृती होय.

भारतीय समाज व संस्कृती स्वरुप

१. भारतीय समाजातील महिला व संस्कृती

अ) सामाजिक संस्था व संस्कृती —आज भारतीय महिलांचा विचार केला असता आधुनिक भारताची विकासाची रुपरेषा आपल्या लक्षात येईल. सामाजिक दृष्टया विचार केल्यास महिलांची सामाजिक अवस्था फार बदललेली नाही. ग्रामीण भागामध्ये महिलांना सामाजिक प्रतिष्ठा दिली जात नाही. इतर क्षेत्रामध्ये महिला हा घटक विकसीत होत असून सुध्दा त्यांना समाजामध्ये महत्वाचे स्थान मिळत नाही. आजही दर्जा लिंगानुसार ठरविला जातो. लिंगानुसार दर्जा ठरविण्याचं हे आमचं धोरण एक संस्कृतीचाच घटक आहे. कुटूंबामध्ये स्त्रीयांचा दर्जा हा दुय्यम राहिलेला आहे. कारण पतीपरमेश्वर हा नियम त्यासाठी कारणीभूत

ठरला आहे. स्त्रीयांसाठी ठरवून दिलेली कामे त्यांच्या विकासाच्या मार्गामध्ये अडथळा निर्माण करणारी आहेत. आजही महिला आपल्या प्रतिभेनुसार, श्रमतेनुसार काम करु शकत नाही. त्यांना आजही खूप मर्यादा येतात. या पाठिमागची कारणे जर आपण शोधून बघितली तर आपल्याला सांस्कृतीक मुल्यांचाच आधार याला आहे हे आपल्या लक्षात येईल.

ब) **आर्थिक संस्था व संस्कृती**—उद्योग क्षेत्रामधील महिला उद्योजकांच प्रमाण फार कमी आहे. खरं तर उद्योग ही संकल्पनाच भारतीयांसाठी नवी आहे. कारण उद्योग ही संकल्पना नफ्याच्या माध्यमातून पुढे आलेली आहे. आणि भारतीय समाज हा सेवाभावी वृत्तीचा आहे. त्यामुळे उद्योगाला आम्हाला प्रेरणा मिळाली नाही. ग्रामीण भारताचा विचार करता महिला हया आर्थिक दृष्टया परावलंबी आहेत. आर्थिक क्षेत्रामध्ये परावलंबी असलेली व्यक्ती ही पर्यायाने सर्वच क्षेत्रामध्ये परावलंबी असते. आपल्या कुटूंबातील महिलांना व्यवसाय, नोकरी करीता बाहेर न पाठविणे त्यांना घरातच ठेवणे हयामध्ये सामाजिक प्रतिष्ठा मानली जायची. आजही महिला व्यवसायासाठी गाव सोडून बाहेर जायला तयार नाहीत. कारण प्रतिष्टेचा जुना नियम आम्ही सोडायला तयार नाही. बाहेर काम, व्यवसाय, नोकरीकरीता जाणे तिच्या पतीलाही आवडत नाही. आपली बायको घरातच असली पाहिजे असे आज शिक्षक पतीलाही वाटते. बरीच वर्ष आम्ही महिलांना बंदीस्त करुनच ठेवले होते. याला कारण आपल्या भारतीय नितीमूल्ये, धोरण यांच्यामध्ये शोधता येईल.

क) **राजकिय संस्था व संस्कृती**—आधुनिक काळामध्ये महिलांचं राजकारणातील प्रमाण वाढत चाललेलं आहे. मात्र त्याला आधुनिक संस्कृतीचा आधार आहे. खरा भारत हा आमचा गावात आहे. संस्कृतीच्या आधाराने महिलांच्या राजकीय संस्थांचा विचार केला तर खरं महिलांच राजकिय विश्व आपल्या लक्षात येईल. आपलं स्वत:च मत कुणाला दायचं हे ही तिला संबंधित पुरुषाला विचारावं लागतं. मूळात तिच्या मनावर तिचा अधिकार नाही. अधिकार गाजविणारा वेगळाच व्यक्ती होता आणि आजही तो आहे. कल्याणकारी राज्य संकल्पनेनुसार शासनाने स्त्रीयांचा आरक्षणाच्या माध्यमातून विकास करण्याचा प्रयत्न केला आहे. पण त्याला योग्य तो प्रतिसाद दिला जात नाही. उदा. महिला सरपंच केवळ नावालाच असते. संबंधीत पुरुषचं तिची सगळी कामे करतो. महिलांकडे नियोजनाची उत्तम कला असून सुध्दा आपण त्यांना राजकारणापासून दूर ठेवले.

ड) **शैक्षणिक संस्था व संस्कृती**—शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही. समाज उन्नतीचं सर्वात महत्वाचं तत्वं म्हणजे शिक्षण आहे. महात्मा फुलेंच्या शैक्षणिक कार्याने देशात क्रांती घडविली. शिक्षणाचा आधार घेवून आपण 'स्व' व समाज हीच साध्य करु शकतो. पण भारतीय समाजामध्ये शिक्षण संकल्पना समजायला वेळ लागत आहे. आमचे शिक्षणाचे निकष हे वेगळयाच तत्वावर अवलंबून होते. चातुवर्ण व्यवस्थेचा विचार करता शिक्षण घेणचं हे चुकीच समजल होतं. चातुवर्ण व्यवस्थेचा, आश्रम व्यवस्थेचा असर हा भारतीय समाजावर खूप काळ पर्यंत टिकून राहिला व त्यानुसारच शिक्षण विरहित समाज व्यवस्था उभी राहिली. घज्ज्स्त्रीयांना शिक्षणाचा अधिकार नाही. ती दासी आहे, चुल व मूल या तत्वांचाही असर समाजामध्ये खूप काळ पर्यंत टिकून राहिलेला दिसून येतो.

आज आधुनिक काळामध्ये सुध्दा मुलींना मुलांच्याबरोबरीने शिक्षण दिले जात नाही. शिक्षणामध्ये पहिल प्राधान्य हे मुलांनाच दिले जाते. मुलगी हे परक्याच धन आहे हा विचार आजही समाजामध्ये जीवंत आहे व तो पोसला जातो.

इ) **कुटूंब संस्था व संस्कृती**—समाजाचं अस्तित्वचं मुळात स्त्रीयांवर अवलंबून आहे. महिलांनी शेतीचा शोध लावला. म्हणजे कुटूंबाची, आप्तांची सर्वच जबाबदारी स्त्रियांचीच होती. आणि

ते त्यांनी यशस्वीरित्या स्वीकारली नंतरच्या काळात भारतीय समाजामध्ये मोठा बदल घडून आला. समाजाचे अस्तित्व टिकून ठेवणारी स्त्री ही आपल्याच घराची दासी झाली, अबला झाली. तिला अक्कल नाही, तिने वडीलांवर, पतीवर व शेवटी मुलावर अवलंबून राहावे. ती पराकोटीची अपवित्र आहे. असा स्पष्ट उल्लेख आमच्या ग्रंथामध्ये आहे आणि केवळ उल्लेखच नाही तर त्याचे पालन करण्याची व्यवस्थाही आहे.

२. भारतीय समाजातील स्त्री—पुरुष असमानता व संस्कृती—

मानव हा जन्मजात वैचारिक प्राणी आहे. तो आपल्या विचार, कौशल्याचा विकास करु शकतो. आपल्या प्रयत्नाने हित साध्य करु शकतो कोणताही मानव हा दुसऱ्या एका मानवाचा सहाय्यक म्हणून जन्माला आलेला नाही. तो स्वतंत्रच आहे ज्या पध्दतीने पुरुष हा जन्मजात स्वतंत्र व वैचारिक आहे त्याच पध्दतीने स्त्रीया सुध्दा वैचारिक व स्वतंत्र स्वरुपाच्या आहेत.

भारतीय समाजाचा विचार केला असता समाजामधील स्त्री—पुरुष असामनतेची दरी आपणास दिसून येईल. खर तर स्त्री—पुरुष हे दोन्ही घटक अतिशय महत्वाचे आहेत. त्यांच्या सहकार्याशिवाय समाजाचे अस्तित्व नाही पण एक घटक एवढा प्रभावी व दुसरा अगदी नगण्य अशी अवस्था समाजामध्ये निर्माण झाली व त्याचा फार मोठा दुष्परिणाम समाजामध्ये झाला. पुरुष प्रधान संस्कृतीच्या माध्यमातून ही अवस्था निर्माण करण्यात आली. स्त्रीयांच अस्तित्व आम्ही अमान्य केल. आज स्पर्धेच्या युगात भारतीय समाजाच्या विकासाचा विचार करता स्त्रीयांची ही अधिकारहिन अवस्था प्रत्येक क्षेत्रामध्ये विकासाला मारक ठरत आहे. आपलं घर किंवा देश विकसीत होण्यासाठी सर्व घटक सक्रिय क्रियाशील होणे गरजेचे आहे. पण संपूर्ण महिलांना आम्ही आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक, सामाजिक कुठलाही अधिकार दिलेला नव्हता. स्त्रीयांसाठी केवळ विवाह हाच एक संस्कार होता. म्हणून आज देशाच्या विकासामध्ये खूप मोठा अडथळा निर्माण होत आहे. दिवसेंदिवस समस्यांचे प्रमाण वाढत चाललेले आहे. आजही महिला तिच्या घरात सुरक्षित नाही ती आजही परावलंबी असल्याच दु:ख अनुभवते. मुलीचे गर्भ व भ्रुण नष्ट केले जात आहेत. स्त्री सर्व गुण व प्रतिभा संपन्न असल्यानंतर ही समाजाची ही स्थिती निर्माण झाली आहे. अधिकारहिन, दर्जाहिन स्त्री अवस्थेला सांस्कृतीक घटक जबाबदार आहेत असे आपणांस दिसून येईल.

३. भारतीय समाजातील जाती व्यवस्था व संस्कृती—

आज जग हे खेडयासारखे झालेले आहे. आज तंत्रज्ञान, विज्ञानाच्या माध्यमातून आपण सर्वांच्या जवळ जात आहे. आपण सगळे हाकेच्या अंतरावर असल्यासारखे वाटते आज आधुनिक युगामध्ये विकासाची सर्व दारे उघडी होत आहेत. मानव भरारी घेवून उडतो आहे. हे जागतिक विकासाच तत्व मात्र भारतीय समाजाला पूर्णत: लागू होत नाही. कारण आजही समाजाच्या उंच भरारी घेण्यावर मर्यादा येतात. भारतीय समाजाला जातीव्यवस्थेने बंदीस्त करुन ठेवले आहे. आणि ज्या जातीत आपला जन्म झाला त्यानुसारच आपण कार्य केली पाहिजेत. कारण जाती हया देवाने निर्माण केल्या असा समज आजही समाजामध्ये दिसून येतो. आपले जीवन आपल्या हाती नाही कर्ता करवीता कोणी और आहे हा सुविचार आजही आम्ही पाडतो. 'ठेविले अनंते तैसेची राहावे' या प्रमाणे आम्ही बदल करायला तयार नाही. त्यामुळे भारतीय समाजाचे फार मोठे नुकसान झाले आहे. आणि आजही होत आहे. जातीव्यवस्थेमध्ये समाजाचा विकास करता येत नाही कारण जातीव्यवस्था समाजामध्ये समता, बंधुभाव रुजू देत नाही. कारण जाती व समता या दोन्ही गोष्टी परस्परांना विरोध

करतात. जातीव्यवस्थेमुळे समाजामध्ये रोज दंगली घडून येत आहेत. जाती व्यवस्थाही विकासाला मारक आहे. कारण आजही आम्ही व्यक्तीचा दर्जा त्याच्या जातीनुसार ठरवितो. जातीनुसार व्यक्तींना अधिकार व दर्जा मिळतो. अर्पित दर्जाला आजही महत्व आहे. जाती व्यवस्थेचं हे तत्व आम्हाला आमच्या प्राचिन ग्रंथात मिळाले आहे. जातीमुळे व्यक्ती गुण कौशल्याला कोणतीच किंमत नाही. जाती व्यवस्थेपलिकडे जाऊन मानव विचार करत नाही. जात नाही ती जात अस म्हणत त्यांने जाती आधारावर समाज व्यवस्था निर्माण केली व ती टिकविण्याचा आजही प्रामाणिकपणे प्रयत्न केला जातो. समाजामध्ये हजारो वर्षापासून टिकून असलेली जातीव्यवस्था सहज निर्माण झाली नाही. तिची व्यवस्थीत निर्मिती करुन ती टिकवून ठेवण्यात आली.

४. भारतीय समाजातील श्रध्दा—अंधश्रध्दा व संस्कृती—

भारत हा विकसनशील देश आहे. विकसीत होण्याचे मार्ग व साधने सर्व आमच्याकडे आहेत. साध्य व साधनांचा योग्य वापर केल्यास निश्चित भारतीय समाज विकसनशीलतेकडून विकासाकडे जाईल. पण तसे होताना आपल्याला दिसून येत नाही.

भारतीय समाजाची प्राचिन स्वतंत्र संस्कृती आहे आणि त्याचं संस्कृतीच्या कसोटीवर आम्ही विकासाची तत्व मांडतो. भारतीय समाजामध्ये प्रचंड मोठया स्वरुपात अंधश्रध्दा आहेत. आदिवासी व ग्रामीण भागात त्याचे प्रमाण जास्त आहे. नवसाने मुलं होण्याचं तत्व, नियम आजही आम्हाला चुकीचा वाटत नाही. अंगात येणे, भूतबाधा होणे, प्रगट होणे अशा अनेक समजूती समाजामध्ये आहेत व त्या टिकवून ठेवणेचा प्रयत्न केला जातो. टि.व्ही. किंवा इतर प्रसारमाध्यमाच्या माध्यमातून लहान मुलांच्या मनामध्ये भिती निर्माण करणाऱ्या मालिका दाखविण्यात येतात. त्याचा लहान मुलांच्या मनावर विपरीत परिणाम होऊन त्यांच्या मानसिकतेत बिघाड होण्याची शक्यता असते.

भारतीय समाजाचे अंधश्रध्देमुळे फार मोठे नुकसान झाले आहे. कारण त्यामुळे व्यक्ती स्वत:वर विश्वास ठेवायला शिकत नाही, स्वत:च्या कतृत्वावर विश्वास ठेवायला शिकत नाही. 'देव बरोबर करते' या प्रमाणे तो इतरांवर अवलंबून राहण्यात धन्यता मानतो. त्यामुळे त्याची कार्यक्षमता कमी होते.

अंधश्रध्दा हा एक अशिक्षित वर्तन प्रकार आहे. तो अज्ञानातून जन्माला येतो.

५. भारतीय समाजातील विज्ञानवाद व संस्कृती—

विज्ञानवाद हा आधुनिक काळातील नव धोरण आहे. देशाचा विकास होण्यासाठी विज्ञानवाद हा महत्वाचा समजला जातो. ज्या देशांचा विकास झालेला आहे असे आपण म्हणतो त्या विकसीत देशाच्या विकासाचे मुख्य कारण हे तंत्रज्ञान, विज्ञानवाद आहे.

समाजशास्त्राचे जनक ऑगस्ट कॉम्त असे म्हणतात की, मानवी समाज विकासाच्या तीन अवस्था आहेत.

१. काल्पनिक किंवा धार्मिक अवस्था
२. आध्यात्मिक किंवा तात्वीक अवस्था
३. विज्ञानवाद किंवा प्रत्यक्षवाद

कॉम्त प्रणीत विज्ञानवाद किंवा प्रत्यक्षवाद मानवी समाजातील विकासाची शेवटीची अवस्था आहे. विज्ञानवादाचा आधार घेऊनचं आपण समाजाचा सम्यक विकास करु शकतो. भारतीय समाज हा वरील पैकी पहिल्या अवस्थेमध्ये जास्त प्रमाणात आहे. कॉम्तच्या मताप्रमाणे वरील तिन्ही अवस्था समाजामध्ये एकच वेळेस असू शकत नाहीत. उदा. ज्या

ठिकाणी विज्ञानवाद आहे त्या ठिकाणी कल्पनावाद, धर्मवाद टिकू शकत नाही. व ज्या ठिकाणी कल्पनावाद, धर्मवाद आहे त्या ठिकाणी विज्ञानवाद, प्रत्यक्षवाद मान्य केला जात नाही. एकाच व्यक्ती कल्पनावादी व विज्ञानवादी असू शकत नाही.

भारतीय समाजाचा विचार केला असता विज्ञानवाद समाजाला मान्य नाही. विज्ञानवादानुसार समाजव्यवस्था निर्माण करणे आम्हाला आज तरी शक्य नाही. कारण ज्या आधारावर आमची समाज व्यवस्था उभी आहे त्या व्यवस्थेला कल्पनेचा आधार आहे आणि कल्पनावाद विज्ञानवादाला मान्य नाही. समाजामध्ये धर्मवाद, कल्पनावाद,अध्यात्मवाद, तत्ववाद टिकवून ठेवणे सोपे व सोईचे वाटते कारण ते पारंपारिक स्वरुपाचे आहे. त्यासाठी बदलाची आवश्यकता नाही संघर्षाचीही आवश्यकता नाही.

६. मानवाधिकार व संस्कृती—

मानवाधिकार ही संकल्पना भारतीय समाजासाठी अगदी नवी आहे. मानवाला धर्माच्या गुंत्यापलिकडे बघण्याची आमच्याकडे दृष्टी नाही. आम्ही आमची व्याख्या करायचीच नाही, आम्ही कसा आहे हे सगळ त्यांनीच ठरवायचं मानवाधिकाराच्या माध्यमातून आम्ही आम्हाला समजून घेणेचा प्रयत्न केला आम्ही काय करु शकतो हे आम्ही काय आहे हे यावर अवलंबून असतं. आम्ही काय आहे हे आम्हाला मानवाधिकाराने सांगितले. 'मानवी अधिकार' या पुस्तकाचा फार मोठा असर महात्मा जोतिराव फुलेंवर पडला होता व त्यातच क्रांतीची बिजे होती.

भारतीय समाजामध्ये आजही मानवाधिकाराचे उल्लंघन होत आहे. परंपरेप्रमाणे विशिष्ट अधिकार हे विशिष्ट वर्गानाच आहेत असा समज आजही ग्रामीण भागात दिसून येतो. २१ व्या शतकातही आपण परंपरावाद सोडायला तयार नाही. भारतीय समाजामध्ये आज जो परंपरावादी दृष्टीकोन आहे हा दृष्टीकोन मनामनामध्ये बिंबवण्याच काम संस्कृतीच्या माध्यमातून केल आहे.

निष्कर्ष —

१. भारतीय संस्कृती ही प्राचिन आत्महित संबंध जपणारी आहे.
२. भारतीय संस्कृती ही भारतीय सामाजिक संबंधाची व्यवस्था तयार करणेस कारणीभूत आहे.
३. संस्कृतीमध्ये सम्यक जनकल्याणाचे तत्व असावे.

संदर्भ सुची—

१. प्रा. बि.बी. पाटील, भारतीय शासन
२. प्रबोधन प्रकाशन, ज्योती
३. साधना साप्ताहीक
४. शिक्षण सक्रमण
५. योजना मासिक
६. लोकसत्ता, पुण्यनगरी वर्तमानपत्र

माध्यम संस्कृती

संशोधक
डॉ.शिवाजी जाधव
सहाय्यक प्राध्यापक,
वृत्तपत्रविद्या व संवादशास्त्र विभाग,
शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर.

संस्कृती म्हणजे जीवन जगण्याची पद्धती, असे मानले तरी यामध्ये अनेक भेद आहे. प्रत्येकाची जीवन जगण्याची पद्धती वेगळी आहे. याचाच अर्थ, प्रत्येकाची संस्कृती वेगळी आहे. व्यक्ती, समूह, समाज, प्रदेश आणि राश्ट्र विश्व अशा संकल्पना विचारात घेतल्या तर प्रत्येक ठिकाणी संस्कृतीची मांडणी वेगवेगळ्या पद्धतीने करावी लागते. भारतीय संदर्भात विचार करता, संस्कृतीचे चार प्रकार आहेत. 1.पारंपरिक/लोकसंस्कृती (Folk Culture) 2.जनसंस्कृती (Mass Culture) 3.लोकप्रिय संस्कृती (Popular Culture) 4.अभिजात संस्कृती (Elite Culture)या चार पारंपरिक प्रकाराहून वेगळा आणि अत्यंत महत्वाचा प्रकार म्हणजे माध्यम संस्कृती (Media Culture) होय. या संस्कृतीची चर्चा प्रस्तुत शोधनिबंधात करण्यात आली आहे.

माध्यम संस्कृती (Media Culture)

भारतात माध्यमांची संख्या, पोहोच आणि परिणाम दिवसेंदिवस वाढत आहे. भारतीय वृत्तपत्र नोंदणी विभागाच्या आकडेवारीनुसार, 31 मार्च 2016 पर्यंत देशात एकूण वृत्तपत्रे आणि नियतकालिकांची संख्या 1 लाख 10 हजार 851 इतकी आहे.[1] भारत सरकारच्या माहिती आणि प्रसारण मंत्रालयाच्या आकडेवारीनुसार, देशात 7 जुलै 2017 रोजीपर्यंत 890 खासगी दूरचित्रवाहिन्या आहेत. नभोवाणीसह अनेक खासगी एफ. एम, समुदाय रेडिओ आहेत. इंटरनेटवर आधारित वेबमाध्यमे, सोशल मीडिया आदींचे युजर्स मोठ्या प्रमाणात आहेत. एकट्याा फेसबुकचे युजर्स देशात दोन कोटी 41 लाख आहेत. अमेरिकेत ही संख्या दोन कोटी 40 लाख आहे. म्हणजे, अमेरिकेपेक्षा भारतात फेसबुकचे युजर्स जास्त आहेत. याचा अर्थ भारतात मुद्रीत, इलेक्ट्रॉनिक आणि वेब अशा तिन्ही माध्यमांची पोहोच मोठी आहे. या पार्श्वभूमीवर माध्यमांतून येणाऱ्या आशयाची चर्चा होणे आवश्यक आहे. पारंपरिक, मुद्रीत, इलेक्ट्रॉनिक आणि वेब अशा सर्वच प्रकारच्या माध्यमांतून सातत्याने कोट्यावधी लोकांपर्यंत आशय पोहोचत असतो. या आशयानुसार, समाजात सांस्कृतिक अभिसरण होत असते. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये माध्यमातून आलेल्या आशयामुळे सांस्कृतिक क्षेत्रात कसे बदल होतात, याची मांडणी करण्यात आली आहे. माध्यमांची म्हणून एक स्वतंत्र संस्कृती आहे. ती माध्यमांनी तयार केलेली असते. माध्यमांतील आशयानुसार ही संस्कृती बदलत राहते. माध्यमांचा उपभोक्ता असलेल्या समाजघटकांवर माध्यमांचा खूप प्रभाव असतो आणि तो व्यवहारिक पातळीवर स्पपणे दिसतो. उदा. अमीर खानचा अभिनय असलेला 'गजनी' चित्रपट प्रदर्शित झाल्यानंतर अनेक तरुणांनी अमीरसारखी हेअरस्टाईल केली होती. याचाच अर्थ चित्रपट या माध्यमाचा येथील सामाजिक अभिसरणात महत्वाची भूमिका आहे. सांस्कृतिक संदर्भात ही माध्यमे अनेक बदल घडवून आणतात. या अनुषंगाने प्रस्तुत शोधनिबंधात मांडणी करण्यात आली आहे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी संकल्पनात्मक संशोधन पद्धतीचा (Conceptual Research Methodology) अवलंब करण्यात आला आहे. या संशोधन पद्धतीनुसार, एखादी कल्पना, विचार किंवा दृ टीकोन यांची पद्धतशीरपणे, संदर्भासह मांडणी केली जाते. संकल्पनेचा विशिष्ठ सैद्धांतिक चौकटीत बसविले जाते. प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी 'माध्यम संस्कृती' ही संकल्पना आधारभूत मानली आहे. ही संकल्पना सैद्धांतिक पातळीवर, संदर्भासह संशोधनाच्या चौकटीत बसविण्यात आली आहे. माध्यम संस्कृतीची मांडणी करत

असताना, माध्यामातून येणारा आशय समाजाकडून कसा स्वीकारला जातो, आणि त्याचे दृष्य परिणाम काय दिसतात, याविषयीची मांडणी करण्यात आली आहे. यासाठी यापूर्वी झालेल्या यासंदर्भातील जागतिक अभ्यासाची, संदर्भ ग्रंथांची मदत घेतली आहे. समाजात अस्तित्वात असलेल्या संस्कृतीबरोबरच माध्यमांतून निर्माण होणारी आणखी एक संस्कृती असते, हे सिद्ध करणारी ही मांडणी प्रस्तुतच्या शोधनिबंधात आहे.

माध्यमे आणि संस्कृती एकमेकांपासून वेगळी करता येत नाही. संस्कृती ही सामुदायिक आणि सामायिक संकल्पना आहे. ती अनेक पातळ्यांवर अनेक संकेतांमधून, प्रतिकांमधून व्यक्त होत असते. ती स्थिर वस्तू नसून गतीमान प्रक्रिया आहे. या संस्कृतीचा टिकाव, विश्वास, विस्तार, मूल्यनिर्धारण जनमाध्यमांद्वारा होत असते. म्हणून माध्यमांतून येणारा आशय आणि सांस्कृतिक अभिसरण यांचा अभ्यास महत्वाचा ठरतो. माध्यमांतील आशयाचा समाजातील व्यापक घटकांवर प्रभाव पडतो. विशेषतः सांस्कृतिक संदर्भात हा प्रभाव स्पपणे जाणवतो. राहणीमान, खाणे–पिणे, सवयी, नृत्य, भाषा, मूल्य, संस्कार, आवडी–निवडी आदी सांस्कृतिक क्षेत्रात माध्यमांतून आलेला आशय थेट परिणाम घडवून आणतो. शहर आणि ग्रामीण भागात शीतपेय पिण्याच्या सवयीवर माध्यमांचा आणि त्यातून मारा होत असलेल्या जाहिरातींचा मोठा प्रभाव आहे. शीतपेयांमध्येही अनेक कंपन्या असल्या तरी प्रत्येकजण आपला 'ब्रँड' निवडतो. हे निवडीचे स्वातंत्र्यही त्यांना माध्यमांतून आलेल्या आशयामुळे मिळाले. ज्यांचा आशय तगडा, प्रतिके लोकप्रिय तेवढा संबंधित ब्रँडचा प्रसार जास्त होतो. शॅम्पू, टूथपेस्ट, टूथब्रश, साबण आदी गरजा माध्यमांतून विस्तारत गेल्या. इडली आणि डोसा हे दाक्षिणात्य पदार्थ जगभर आवडीने खाल्ले जात असतील तर त्यामध्ये जनमाध्य (Mass Media) भूमिका खूप महत्वाची आहे. भौगोलिक सीमा पार करुन, एकाच वेळी लाखो लोकांशी संवाद साधण्याची क्षमता जनमाध्यमात असते. परिणामी, अशा माध्यमातून आलेला आशय अनेक लोकांवर एकाचवेळी प्रभाव टाकतो. यातून लोकांचा म्हणजेच जे माध्यमांचे ग्राहक आहेत, त्यांच्या सवयी बदलतात. माध्यमे सवयी बदलासाठी ग्राहकांना भाग पाडतात. आशयाचा सातत्याने मारा झाल्यानंतर ग्राहकांना निवडीचे फारसे स्वातंत्र्य राहत नाही. जो आशय वारंवार येतो, त्यावर विश्वास ठेवण्याची ग्राहकांची मानसिकता आहे. त्यामुळे सांस्कृतिक पातळीवर माध्यमांतून आलेल्या आशयामुळे मोठे संक्रमण होते. 'जनमाध्यमे ही खूप मोठी संस्थात्मक यंत्रणा आहे. एकाच वेळी अनेक लोकांपर्यंत पोहोचण्यासाठी केलेली ही रचना आहे. वाचक, श्रोता, दर्शक, युजर्स आदींपर्यंत एकाच वेळी आशय पोहोचवणारी तसेच भिन्न संस्कृती–प्रदेशातील लोकांना कवेत घेणारी, परस्परांशी कसलाही संबंध नसताना संपर्क साधणारी किंबहुना लाखो–कोट्यवधी लोकांसाठी चालणारी ही व्यवस्था आहे.'[2] या बलाढ्य व्यवस्थेतून संवाद–संदेशाचा व्यवहार चालू असतो. या व्यवहाराचा माध्यमांच्या ग्राहकांवर निश्चित परिणाम होत असतो. माध्यमांचा प्रभाव त्यांच्या ग्राहकांवर असतो. हा प्रभाव सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, आर्थिक अशा अनेक पातळ्यांवर असू शकतो. परिवर्तनासाठी हिंसेशिवाय बौद्धिक, वैचारिक, सांस्कृतिक मार्गांचीही गरज असते. माध्यमांतून त्याची पूर्तता होऊ शकते. 'फ्रँकफर्ट स्कूल म्हणून ख्याती पावलेल्या, डाव्या विचारांच्या तत्ववेत्त्यांनी 'संस्कृती'हे अन्य कुठल्याही उद्योगाप्रमाणे विशिष्ठ प्रक्रियेचे फलित वा 'निर्मिती' असल्याचा विचार पुढे आणला.'[3] चित्रपट, वृत्तपत्रे आणि आताचा सोशल मीडिया आदी माध्यमे आपला सांस्कृतिक प्रभाव इतरांवर पाडू शकतात. ही माध्यमे प्रस्थापित व्यवस्थेची मूल्ये प्रेक्षक, वाचक, युजर्स यांच्यात रूजवू शकतात. त्यामुळे केवळ आर्थिक उत्पादनांच्या साधनावर मालकी मिळवून भागणार नाही तर, सांस्कृतिक साधनसामुग्रीवरही मालकी प्रस्थापित करणे आवश्यक आहे, अशी भूमिका फ्रँकफर्ट स्कूलमधील विचारवंतांनी घेतली. 'फ्रँकफर्ट विचारकुलातील मॅक्स हॉर्कहायबर, थिओजेर अर्डोनो, वॉल्टर बेंजामिव या विचारवंतांच्या मते, जनसंस्कृतीसाठी लोकांपेक्षा प्रसारमाध्यमांना जबाबदार धरायला हवे. आपली भांडवलवादी व्यवस्था टिकून राहावी म्हणून प्रसारमाध्यमे नियोजनबद्ध पद्धतीने लोकांना खऱ्या महत्वाच्या मुद्यांपासून दूर नेतात. करमणुकीद्वारे पलायनवाद पसरवतात. एक प्रकारे सर्व काही अलबेल असल्याचे खोटे भान (फॉल्स कॉन्सशनेस) जनांमध्ये निर्माण करतात. त्या अर्थाने पाहिल्यास माध्यमे भांडवलवादी व्यवस्थेचीच शस्त्रे असून, संस्कृतीचे व्यापारीकरण करणे ही त्यांच्या कार्याची मूळ

प्रवृत्ती आहे,'[4] असे या विचारकुलाचे म्हणणे आहे. जनमाध्यमे ही भांडवली व्यवस्थेची निर्मिती असल्याने सांस्कृतिक सामग्रीवर या व्यवस्थेचाच वरचष्मा राहिला. म्हणूनच जनमाध्यमांवर नियंत्रण मिळविण्यासाठी राज्यकर्ते, शासन, भांडवलदार प्रयत्न करत असतात. प्रसारमाध्यमे 'कल्चरल इंडस्ट्री' आहे आणि आपली प्रभूसत्ता राखण्यासाठी जाणीवपूर्वक स्वतःला अनुकूल अशी संस्कृती घडविण्याचा ती प्रयत्न करतात, ही फ्रँकफर्ट स्कूलची भूमिका खूप महत्वाची आहे. आजच्या परिस्थितीतही सांस्कृतिक उद्योग माध्यमांच्या आडून होताना दिसतो. या पार्श्वभूमीवरील या स्कूलचे हे मत मौलिक आहे.

फ्रँकफर्ट स्कूलच्या विचाराला छेद देणारा आणखी एक विचार 1933 च्या दरम्यान पुढे आला. मार्क्सवादी विचारवंत 'सांस्कृतिक सामुग्री' तयार करुन माध्यमातील आशयात ती सामग्री भरण्याचा विचार करत होते. तर दुसऱ्या बाजूला 'माध्यमातून येत असलेली सांस्कृतिक सामुग्री लोकानुनय करणारी आहे. यामुळे लोकप्रिय संस्कृती उदयास आली. परिणामी खऱ्या संस्कृतीचा क्षय झाला. मूल्यांचा ऱ्हास झाला. पारंपरिक कला, संस्कृती, वैशिष्ट्ये यांचाही ऱ्हास घडून आला.'[5] अशी मांडणी करणारा विचारवंतांचा एक पंथ विसाव्या शतकात उदयास आला. लेव्हिस व थॉम्पसन यांनी मानवी संस्कृती आणि मूल्यांचा ऱ्हास घडवून आणणाऱ्या या जनमाध्यमांचा प्रतिकार करण्याचे आवाहनच 1933 साली प्रकाशित केलेल्या 'कल्चर अँन्ड एन्व्हायरमेंट' या पुस्तकात केले. याचाच अर्थ मार्क्सवादी विचारवंतांनी प्रसारमाध्यमातील सांस्कृतिक आशयातून भांडवली व्यवस्था बळकट करण्याचे प्रयत्न होत आहेत, असा दावा केला होता. परंतु हा दावा खोडत विचारवंतांच्या दुसऱ्या गटाने प्रसारमाध्यमातील लोकानुनय करणाऱ्या आशयामुळे मानवी मूल्यांबरोबरच सांस्कृतिक ऱ्हास झाल्याची मांडणी केली. यातून, प्रसारमाध्यमांतील सांस्कृतिक आशय किती महत्वाचा आहे, हे स्पष्ट होते. माध्यमातून आलेला आशय स्वीकारणाऱ्या घटकांवर होणारा परिणाम सांस्कृतिक स्वरुपाचाही असतो. यासंदर्भात इंजेक्शनच्या सुईचा सिद्धांत (Hyopdermic Needle Model) समजून घेणे आवश्यक आहे. यालाच जादुई गोळीचा सिद्धांत (Magic Bullet Model) असेही म्हणतात. 'जनप्रसार माध्यमांचे संदेश इंजेक्शनच्या सुईप्रमाणे किंवा पिस्तुलातील गोळीप्रमाणे ग्राहकांवर थेट क्रिया करतात आणि त्यांच्या वागण्यात बदल घडवतात.'[6] माध्यमांतून येणारा आशय त्याच्या ग्राहकांवर थेट परिणाम घडवून आणतो. हा आशय राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक किंवा अन्य कुठल्याही प्रकारचा असू शकतो. दूरचित्रवाणी (टी. व्ही.) सारखे माध्यम यात आघाडीवर आहे. अशा माध्यमांचा अतिरेक झाल्याने युरोप–अमेरिकेत टी. व्ही. बंद आंदोलने झाली. दूरचित्रवाणी माध्यमामुळे सर्जनशीलता, विचारशक्ती, विवेकवृत्ती, कल्पनाशक्ती, निर्मितीक्षमता, चिकित्सावृत्ती आदींचा संहार होत असल्याची भावना अनेक राष्ट्रांत बळावली. 'दूरचित्रवाणी माध्यम माणसाच्या शरीर, मेंदू, मेंदूतील प्रक्रिया, स्वभाव, वृत्ती, प्रकृतीवर, शरीरस्वास्थ्यावर तसेच मनोस्वास्थ्यावर परिणाम घडवत आहेत. पर्यावरण, संस्कृती एवढेच नव्हे तर व्यक्तीच्या निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेवर आणि पर्यायाने लोकशाही व्यवस्थेवरही परिणाम घडवून आणत आहेत.'[7] असा विचार पुढे येऊन प्रसारमाध्यमांचा विरोध सुरु झाला. दूरचित्रवाणीसारख्या माध्यमांचे सांस्कृतिक परिणामही यात गृहित धरण्यात आले आहेत. माध्यमांच्या दुष्परिणामांमुळे माध्यमांच्या विरोधात जनमत तयार करण्यासाठी लोकचळवळ उभारण्यात आली होती. यावरुन माध्यमांचे परिणाम किती गंभीर आहेत, याची कल्पना येऊ शकते. या पार्श्वभूमीवर फ्रँकफर्ट स्कूलमधील विचारवंतांनी 'सांस्कृतिक उद्योगा'ची केलेली मांडणी खूप महत्वाची वाटते. 'फ्रँकफर्ट स्कूलच्या धारणेप्रमाणे 'संस्कृती'देखील विशिष्ठ प्रक्रियेचेच फलित आहे. या सांस्कृतिक साधनसामग्रीवर मालकी प्रस्थापित करण्याचीच उद्दीष्ट्ये ही जनमाध्यमांच्या मूल्यव्यवस्थेत परावर्तीत होत असतात हे आज भारतासारख्या राष्ट्रातील वृत्तपत्रे, पत्रकारिता, जनमाध्यमे यांच्या आदर्श व मूल्यात होत गेलेल्या बदलांवरुन अधिकच स्पश्ट झालेले आहे.'[8] जनमाध्यमे आपला ग्राहक तयार करतात. यातून विविध सांस्कृतिक प्रवाह प्रसवले जातात. सांस्कृतिक संदर्भात जनमाध्यमांचा विचार केला तर ही माध्यमे संस्कृती लादण्यासाठी प्रस्थापितांच्या हातचे महत्वाचे साधन आहे, असा दृश्टीकोन फ्रँकफर्ट स्कूलने मांडला. 'जनसंज्ञापन आणि समाज यांच्यातील संबंधाचा विचार केला तर मार्क्सवादी, कार्यात्मक (फंक्शनलिस्ट),

नियमनवादी (नॉर्मेटिव्ह), चिकित्सक राजकीय–आर्थिकवादी (क्रिटीकल पॉलिटिकल इकॉनॉमी), विकासवादी (डेव्हलपमेंट), तंत्रज्ञानवादी (टेक्नोडिटरमिनिस्ट), आणि माहितीवादी (इन्फरमेशन सोसायटी) असे मुख्य दृ टीकोन आढळतात.'[9] प्रसारमाध्यमे भांडवलवाद्यांच्या हातात असतात त्यामुळे ते कश्टकरी वर्गाचे शोषण करतात आणि त्यांना त्यांच्या जगण्यापासूनच्या प्रश्नांपासून दूर नेतात, अशी टीका मार्क्सवादी दृीकोनातून प्रसारमाध्यमांवर केली जाते. कार्यात्मक दृश्टीकोनामध्ये समाजातील एकात्मता, सहकार्य, जनमत निर्मिती आणि स्थैर्य यासाठी प्रसारमाध्यमे आवश्यक असतात. त्यादृ टीनेच प्रसारमाध्यमांनी कार्य केले पाहिजे, असे मानले जाते. नियमनवादी दृ टीकोनात प्रसारण व वितरण पद्धतीचे नियमन मुख्यत्वे शासनयंत्रणेच्या पातळीवर चालते. भारतातील मुद्रीत माध्यमांत हे चित्र अभावानेच दिसते परंतु दूरदर्शन आणि आकाशवाणीच्या बाबतीत शासकीय यंत्रणेकडून नियमन होते. चिकित्सक राजकीय–आर्थिक दृ टीकोन प्रसारमाध्यमांच्या अर्थकारणाची चर्चा करतो. त्यात गुंतलेल्या राजकीय हितसंबंधांवर प्रकाश टाकतो. प्रसारमाध्यमांच्या आर्थिकतेमुळे त्यातील आशय आणि ग्राहकांचे व्यापारीकरण होते. परिणामी त्यातील वैविध्य कमी होऊन अंतिमतः सार्वजनिक हितसंबंधांचा त्यात बळी जातो, असा विचार या दृ टीकोनातील अभ्यासकांनी मांडला. विकासवादी दृ टीकोन प्रसारमाध्यमांना सामाजिक विकासाचे महत्वाचे साधन मानतो. माहितीवादी दृ टीकोनात संज्ञापनाच्या क्रांतीमुळे झालेले बदल आणि परिणाम याची चर्चा केली जाते. तंत्रज्ञानवादी दृ टीकोनात तंत्रज्ञान, माहिती आणि संज्ञापन यांच्यातील आंतरसंबंध आणि त्याचे समाजावरील परिणाम या अंगाने चर्चा केली जाते. 'संवादाचे प्रगत तंत्रज्ञान, दूरचित्रवाणी व त्याला लाभलेली उपग्रह, संगणकीय तंत्रज्ञानाची जोड यामुळे राश्ट्राच्या अंतर्गतची संस्कृती व अन्य राश्ट्रे–समाजाची संस्कृती यांच्यात नवे सांस्कृतिक नाते प्रस्थापित व्हायला सुरुवात झाली आहे.

'सांस्कृतिक संकर' त्यामुळे वाढीस लागून हजारो वर्षे एकसांस्कृतिक असणाऱ्या समाजावर वेगवेगळ्या संस्कृतितल्या सांस्कृतिक बाबींची सरमिसळ विचारांच्या, मूल्यांच्या, वर्तनाच्या पातळीवर व्हायला लागली. बहुसांस्कृतिक अशा विश्व नागरिकत्वाकडे मानवी संस्कृतीची वाटचाल सुरु झालेली दिसते. या वाटचालीचे सूत्रधार अर्थातच संवादाचे प्रगत तंत्रज्ञान वापरणारी जनमाध्यमे, त्यातून चालणारा जनसंवाद व तो घडवणारे जनसंवादक आणि त्यांचे नियंत्रक हेच आहेत.'[10] जनसंवादाच्या विविध माध्यमांतून येत असलेला आशय सांस्कृतिक पातळीवर समानता निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतो. ज्यांच्याकडे माध्यमे आहेत, त्यांचा आशय इतरांवर थोपवण्याची प्रक्रिया सातत्याने सुरु आहे. एकाच पद्धतीच्या आशयामुळे जगभर एकाच चेहऱ्याची, एकसूरी, सर्वसाधारण बुद्धीमत्तेची संस्कृती निर्माण होऊ शकते.

जनमाध्यम आणि जनसंस्कृती (Mass Medium & Mass Culture)

जनमाध्यमे आणि जनसंस्कृती यांचा विचार करण्यापूर्वी जनमाध्यमे म्हणजे काय, आणि जनसंस्कृती म्हणजे काय, याची मांडणी होणे आवश्यक आहे. जनमाध्यमे दोन महत्वाच्या बाबींची पूर्तता करतात. 'जनमाध्यमे एकाच वेळी अनेकांपर्यंत पोहोचतात आणि दुसरे म्हणजे माहितीचा स्त्रोतापासून इच्छित ठिकाणापर्यंत पोहोचण्यासाठी त्यांना तांत्रिक घटकांचा आधार घ्यावा लागतो.'[11] म्हणजेच, जनमाध्यमांची पोहोच खूप मोठी असते. भौगोलिक सीमा ओलांडून ही माध्यमे लोकजीवनात पोहोचलेली असतात. माहितीच्या उगमापासून माहिती ज्यांच्यापर्यंत पोहोचवायची आहे, त्या घटकांपर्यंत जाण्यासाठी माध्यमांना काही तांत्रिक घटक स्वीकारावे लागतात. आशय लोकांपर्यंत पोहोचवत असताना तंत्रज्ञानाची गरज असते. कृषि संस्कृतीच्या प्रारंभीच्या टप्प्यात लोक छोट्याा समूहात राहत होते. तेव्हाही त्यांच्यात आंतरक्रिया होत होत्या. आवाज, हातवारे, खाणा–खुणा आदींद्वारे संदेशाची देवाणघेवाण होत होती. मौखिक स्वरुपाचा म्हणजे शब्दांच्या सहाय्याने संवाद होत होता. भाषेचा शोध लागण्यापूर्वीही समाजात संवाद व्यवहार सुरु होते. लिखित भाषेचा वापर होऊ लागल्यानंतर मुद्रीत माध्यमांचा विकास होण्यास

मदत झाली. माहिती पत्रके, बातमी पत्रे आणि वर्तमानपत्रे असा जनमाध्यमांचा प्रवास झाला. कृषी संस्कृतीकडून मानव अधिक प्रगत अशा औद्योगिक संस्कृतीकडे झेपावला. औद्योगिक समाजाची माध्यमे अधिक प्रगत होत गेली. याचे कारण पंधराव्या शतका जोहान गुटेनबर्ग यांनी मुद्रणाचा शोध लावला. यानंतर लिखित शब्दांना खूप महत्व आले. यातूनच जनसाक्षरता (Mass Literacy) वाढली. जनसाक्षरता वाढल्याने पुन्हा मुद्रीत माध्यमांच्या प्रसारालाही गती मिळाली. साक्षरता, वाचन यातून लोकांच्या विचारांमध्ये प्रगल्भता येण्यास मदत झाली. औद्योगिकरणाच्या तंत्रप्रगत दृीकोनानंतर वृत्तपत्रांसारखी जनमाध्यमे जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत पोहोचू लागली. परंतु यामध्ये पुन्हा दोन बाबींकडे लक्ष वेधणे आवश्यक आहे. यातील पहिली बाब म्हणजे, औद्योगिक क्रांतीमुळे भांडवली गुंतवणूक वाढली. म्हणजे आर्थिक भांडवलात वाढ झाली. परंतु दुसरी महत्वाची बाब म्हणजे, सांस्कृतिक भांडवल (Cultural Capital) त्या तुलनेत विकसित झाले नव्हते. आर्थिक भांडवलामुळे व्यक्तीची व्यक्तिगत संपत्ती वाढली. यातून तो माध्यमांचा सहजपणे ग्राहक बनू शकला. तथापि, सांस्कृतिक भांडवल हे शिक्षण, कौटुंबिक पार्श्वभूमी यासह अनेक घटकांवर अवलंबून होते. सांस्कृतिक भांडवल नसेल तर कोणते माध्यम का आणि कसे वापरावे याचे आकलन होणे भाक्य नव्हते. म्हणजे माध्यमांचा विस्तार झाला असला तरी माध्यमांचा वापर करण्यासाठी आवश्यक असलेली 'सांस्कृतिक समज' नसल्याने अनेक घटक माध्यमांच्या परिघाबाहेर राहिले. औद्योगिक क्रांतीनंतर मानवी समाज तंत्रज्ञानाधारित क्रांतीच्या दिशेने गेला. याचा परिणाम म्हणून मुद्रीत माध्यमानंतर इलेक्ट्रॉनिक आणि वेब माध्यमांचा प्रभाव राहिला. आताच्या समाजावर सोशल मीडियाचाही मोठा प्रभाव आहे. या जनमाध्यमांतून 'माहिती समाज' (Information Societies) निर्माण झाला. सांस्कृतिक संदर्भात विचार करता, जे या जनमाध्यमांचे ग्राहक वा स्वीकारक आहेत, त्यांच्याकडे खूप माहिती असते. आणि जे या माध्यमांच्या परिघाबाहेर आहेत, त्यांच्याकडे माहितीची वाणवा असते. परिणामी, 'माहितीयुक्त समाज' आणि 'माहितीचा अभाव असलेला समाज' अशी समाजाची दोन गटात विभागणी झाली. माहिती समाज ही माध्यमांची निर्मिती आहे. माध्यमांतून आलेल्या आशयावर आधारित तयार झालेला हा समाज आहे. याचा संस्कृतिक दृष्टीने अभ्यास होणे आवश्यक आहे. एका व्यापक समाजात माहिती बागळून असलेले आणि माहितीची संधी मिळत नसलेले असे समाजघटक आहेत. त्यामुळे त्यांच्यात सांस्कृतिक दरी निर्माण झाली आहे.

जनमाध्यमांची भूमिका जीवन जगण्याची पद्धती म्हणून आपण संस्कृतीकडे पाहतो. वस्तुस्थिती समजून घेणे, यालाही संस्कृती म्हणता येते. भौतिक, अभौतिक, वस्तूरुप यासह अनेक घटक संस्कृतीमध्ये समावि होतात. 'कला किंवा कलात्मक क्रिया, जीवन जगण्याच्या पद्धतीचे प्रतिकात्मक संकेत समजून घेणे आणि विकासाची प्रक्रिया गतीमान करणे संस्कृतीत अभिप्रेत आहे.'[12] वेगवेगळ्या संदर्भात संस्कृतीची वेगवेगळी व्याख्या करता येईल.जनमाध्यमांतून आलेल्या आशयामुळे निर्माण झालेल्या सांस्कृतिक अभिसरणतून तयार होते आणि अनेक लोकांशी संबंधित असते तिला जनसंस्कृती म्हटले जाते. जनसंस्कृतीची मांडणी करत असताना पारंपरिक संस्कृती आणि लोकप्रिय संस्कृती यांचा आधार घेतला जातो. किंबहुना या तिन्हीही संकल्पना ऐकमेकांशी निगडीत आहेत परंतु त्या एकमेकांपासून वेगळ्या आहेत. पारंपरिक संस्कृती आणि लोकप्रिय संस्कृती यांच्याशी जनसंस्कृतीचा जवळचा संबंध आहे. जनसंस्कृतीत माध्यमांची भूमिका महत्वाची आहे. लोकप्रिय संस्कृतीच्या विस्तारालाही माध्यमेच मुख्यतः कारणीभूत आहेत. पारंपरिक संस्कृतीवर जनमाध्यमांमुळे हल्ला झाला. पारंपरिक संस्कृतीतील मूल्यांवर, निष्ठांवर जनमाध्यमातून आलेल्या वैविध्यपूर्ण आशयामुळे घाला बसला. भाषा हा यातील आणखी एक महत्वाचा घटक आहे. संस्कृतीची निर्मिती, संवर्धन आणि संस्कृती वहनामध्ये भाषेची भूमिका उल्लेखनीय असते. जनमाध्यमातून आदळत असलेल्या भाषेमुळे पारंपरिक संस्कृतीतील भाषांना आणि पारंपरिक संकेतांना धक्का बसला. विशेषतः औद्योगिकीरणानंतर माध्यमांचा विस्तार आणि त्यानंतर झालेली आर्थिक प्रगती यामुळे पारंपरिक चौकटीला हादरे बसू लागले. आर्थिक विकासामुळे गरजांची पुनर्रचना झाली. गरजा निर्माण करण्यात माध्यमांतून येणारी माहितीही कारणीभूत ठरली. एकाच गरजेसाठी बाजारात

एकाहून अधिक उत्पादने असतात. या उत्पादनांची माहिती सर्वसामान्य लोकांना माध्यमांतून होते. यातून अतिरिक्त गरजा निर्माण होतात किंवा गरजांची फेररचना होते. लोकप्रिय संस्कृतीमध्ये भौगोलिक सीमा, जात, वर्ण, लिंग आदी मर्यादा ओलांडलेल्या असतात. कॅनेडियन पॉप स्टार जस्टिन बिबेर (Justin Bieber) याचे जगभर चाहते आहेत. मुंबईत 10 मे 2017 रोजी आयोजित केलेल्या कार्यक्रमात त्याचे हजारो चाहते उपस्थित होते. परदेशातील एका पॉप स्टारची भारतातील लोकप्रियता पाहता त्याला भौगोलिक सीमा नाहीत. या प्रकारच्या संस्कृतीला व्यावसायिक किनारही असते. परंतु ही किनार पुन्हा गुणवत्तेवरच आधारलेली असते. जस्टिन बिबेर याच्याकडे गुणवत्ता नसेल तर तिकीट खरेदी करुन त्याचा शो पाहण्यासाठी चाहते जाणार नाहीत. गुणवत्तेवर आधारलेल्या आणि व्यावसायिक दृष्टीकोन असलेल्या असंख्य समाजघटकांची ही लोकप्रिय संस्कृती आहे. या संस्कृतीवर पाश्चात्यांचा प्रभाव सर्वाधिक आहे. मनोरंजनावर ही संस्कृती आधारलेली आहे. मनोरंजनाची माध्यमे या संस्कृतीत जास्त लोकप्रिय आहेत. या संस्कृतीच्या निर्मितीमध्ये आणि तिचे वहन करण्यासाठी माध्यमांची भूमिकाही तितकीच महत्वाची राहिली आहे. विविध गेम्स, फॅशन्स, गॉसिप, प्रसिद्ध व्यक्तींवरील माहिती देणारी नियतकालिके, दूरचित्रवाणीवरील कार्यक्रम, चित्रपट, व्हिडिओ गेम, सेलिब्रेटींची पोस्टर्स आदी काही घटकांचा या संस्कृतीत समावेश होतो. ज्ञान किंवा माहिती, शिक्षण तसेच जनसंवाद हे या संस्कृतीत अभिप्रेत आहे. लोकप्रियता हा तिचा निकष आहे. लोकप्रियता टिकवून ठेवण्याची धडपड यामध्ये असते. त्यासाठी विविध माध्यमांचा उपयोग करुन घेण्यात येतो. लोकप्रियतेच्या जोरावर समाजातील विविध घटकांवर प्रभाव टाकण्याचा प्रयत्न या संस्कृतीमध्ये होतो.

अभिजन संस्कृती हा संस्कृतीचा आणखी एक महत्वाचा प्रकार आहे. यामध्ये समाजातील श्रीमंत, बडे उद्योजक, महान शिक्षणतज्ज्ञ, मोठे राजकारणी आदींसारखे उच्च घटक सहभागी असतात. अमीर–उमरावांची ही संस्कृती आहे. समाजातील उच्च उत्पन्न गटातील किंवा उच्चविद्याविभूषीत लोक किंवा आर्थिक–सामाजिकदृष्ट्याा श्रीमंत लोक अशा संस्कृतीचे घटक असतात. या संस्कृतीतही माध्यमांची भूमिका तितकीच महत्वाची असते. माध्यमांच्या भाषेत याला 'पेज थ्री कल्चर' म्हटले जाते. वृत्तपत्रांत विशेषतः टेब्लॉईड माध्यमांत तिसऱ्या पानावर असलेले पार्ट्यांचे वार्तांकन, मोठमोठी छायाचित्रे, महानगरांतील उच्चभ्रूंच्या जीवनशैलीवर आधारित माहिती आदींना यात स्थान देण्यात येते. समाजातील उच्च वर्गाची यात मांडणी होते. उच्चभ्रूंचे कौतुक करणारी माध्यमे आणि या माध्यमांतून दिसणारे त्यांचे प्रतिबिंब असे याचे स्वरुप असते. महानगरी संस्कृतीचे ते माध्यमातील रुप आहे. पारंपरिक, जन, लोकप्रिय किंवा अभिजात अशी कोणतीही संस्कृती असली तरी त्यावर माध्यमे प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्षपणे परिणाम घडवून आणतात. हा परिणाम तत्काळ मोजता येतो किंवा काही परिणामांची प्रचिती येण्यासाठी खूप वेळ लागतो. माध्यमांतून आलेल्या आशयामुळे मानवी वर्तनात दृष्य स्वरुपातील बदल झाला तर तो लगेच लक्षात येतो. उदा. एखादी टीव्ही मालिका पाहून त्यातील पात्रांसारखी वेशभूषा करणे हा बदल लगेच लक्षात येतो. परंतु काही बदल मानसिक, भावनिक स्वरुपाचे असतात. ग्राहकांच्या मानसिकेवर झालेले परिणाम वस्तूची निवड किंवा खरेदी करताना लक्षात येऊ शकतात. हे बदल आंतरिक स्वरुपाचे असतात. प्रसंगानुरुप त्याचा प्रत्यय येतो.

जनमाध्यमांचा परिणाम

माध्यम आणि संस्कृतीचा अभ्यास करत असताना, माध्यमांची मानसिकता, संवादाचे सैद्धांतिक दृीकोन, सामाजिक स्थिती, माध्यमांचा प्रभाव आणि त्याचे परिणाम आदी अंगाने त्याची चर्चा करणे क्रमप्राप्त आहे. माध्यमांचे परिणाम व्यक्तीगत तसेच सामूहिक पातळीवर होतात. व्यक्तीच्या विचारांमध्ये, दृष्टीकोनात आणि वर्तनात हे बदल होत असतात. माध्यमांचा प्रभाव आणि माध्यमातील संदेश आदींमुळे हे बदल स्पपणे जाणवतात. 'आसामच्या टिंसूकिया जिल्ह्यातील शिंगफू जमातींच्या पारंपरिक पद्धतीच्या जीवनपद्धतीवर जनमाध्यमांनी प्रभाव घडवून आणला आहे. टी.व्ही. माध्यम सातत्याने पाहून अनेक लोकांचे

मतपरिवर्तन झाले आहे. पूर्वी मुलांची नावे ठेवत असताना पारंपरिक पद्धतीने आलेली नावेच मुलांना दिली जात होती. परंतु टी.व्ही.तील आशयामुळे पारंपरिक नावांऐवजी मुलांना आधुनिक नावे देण्यात आली. एवढेच नाही तर या जमातीमधील मुलांना इतर जमातीमध्ये

विवाह करण्यासाठीही परवानगी देण्यात आली आहे. त्यामुळे सिंगफू जमातीमधील लोकांचा नव माध्यमांमुळे दृीकोन अधिक व्यापक झाला, असे म्हणता येते.'[13] माध्यमांतून येणाऱ्या आशयाचा लोकांवर परिणाम होतो, हे यातून स्प होते. पारंपरिक पद्धतीची जीवनशैली बदलून त्याजागी माध्यमातून आलेल्या आशयाला अनुसरुन मानवी व्यवहार, वर्तन होते हेही याठिकाणी लक्षात घेणे आवश्यक आहे. दुर्गम भागात राहणाऱ्या जमातीमध्येही माध्यमांमुळे असे परिवर्तन घडून येते. हे परिवर्तन आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक अशा अनेक अंगाने अभ्यासता येऊ शकते. 'स्टार प्रवाह' या दूरचित्रवाहिनीवरील 'देवयानी' या मालिकेनेही सांस्कृतिक क्षेत्रात मोठा प्रभाव गाजवला आहे. माध्यमांतून येणाऱ्या आशयानुसार लोक वर्तन करतात, हे या मालिकेतील संदेशामुळे सिद्ध झाले आहे. या मालिकेतील संग्राम हे पात्र विशेष लोकप्रिय झाले. त्याने केलेला विशिष्ठ पेहराव त्याच्या चाहत्यांना खूप आवडला. हा पेहराव टी. व्ही. माध्यमातून लोकांनी पाहिला होता. त्यावरुन 'संग्राम ड्रेस' ही संकल्पना समाजात रुजली. या ड्रेसला खूप मागणी वाढली. अनेक कापड दुकांनामध्ये 'संग्राम ड्रेस' मिळतील असे बोर्ड झळकले. कित्येक समारंभात 'संग्राम ड्रेस' घातलेले तरुण दिसू लागले. सांस्कृतिक संदर्भात विचार करता, टी.व्ही. माध्यमांचा हा सांस्कृतिक प्रभाव होता. कोणी कोणता ड्रेस परिधान करायचा, याचा निर्णय लोकांनी नाही तर माध्यमांनी त्यांना घ्यायला भाग पाडला होता. याच मालिकेमध्ये 'तुमच्यासाठी काय पण' हा डायलॉग खूपच लोकप्रिय झाला आहे. मालिकेचे चाहतेच नव्हे; तर समाजातील अनेक घटक 'तुमच्यासाठी काय पण' हे वाक्य उच्चारताना दिसतात. काहींनी दुचाकी आणि चारचाकी वाहनांवरही हे वाक्य लिहिले आहे. मौखिक आणि लिखित स्वरुपात ही संकल्पना समाजात रुजण्यासाठी टी. व्ही. माध्यमातून आलेला आशय कारणीभूत आहे. संबंधित व्यक्तिरेखा जसे कपडे परिधान करते, तसे कपडे परिधान करण्याची गरज काही लोकांना वाटते. ती व्यक्तीरेखा ज्या पद्धतीने संवाद साधते, तसे संवाद साधण्याचा प्रयत्न समाजातील विविध घटकांकडून होतो. याचाच अर्थ माध्यमांतून जो संदेश येतो, तो संदेश लोक स्वीकारतात आणि तसेच वर्तन करतात. हे वर्तन सांस्कृतिक व्यवहारामध्ये खूप महत्वाचे आहे.

'पुढचं पाऊल' ही आणखी एक मराठी टी.व्ही. मालिका खूप लोकप्रिय झाली. या मालिकेतील 'अक्कासाहेब'या नावाचे पात्र चर्चेत आहे. या अक्कासाहेबांनी परिधान केलेली साडी महिलांमध्ये खूपच लोकप्रिय झाली आणि 'अक्कासाहेबांची साडी' असे तिचे नामकरणही झाले. अनेक महिला ही साडी परिधान करतात. याचाच अर्थ असा की, माध्यमातून येणारा आशय लोक स्वीकारतात आणि तसे वर्तन करतात. मालिकांप्रमाणेच चित्रपटांचाही प्रभाव खूप मोठा आहे. 'तेरे नाम' या चित्रपटात अभिनेता सलमान खान याची विशिष्ठ पद्धतीचे केशरचना तरुणांमध्ये लोकप्रिय झाली होती. आमीर खानचा अभिनय असलेला 'गजनी' चित्रपट प्रदर्शित झाला. त्यानंतर काही दिवसांतच चित्रपटातील आमीरसारखी केशरचना केलेले अनेक तरुण रस्त्यावर फिरताना दिसू लागले. याचाच अर्थ चित्रपटासारख्या माध्यमातून ज्या प्रतिमा लोकांनी पाहिल्या, तसेच वर्तन करण्याचा प्रयत्न लोकांकडून झाला. म्हणजेच, माध्यमातील आशय लोकांवर नुसताच प्रभाव टाकत नाही तर त्यांच्या मानसिकतेत, व्यवहारात आणि वर्तनात बदल घडवून आणतो. काही बदल खूप सकारात्मक होतात. 'भारतात टी. व्ही आणि त्यानंतर आलेल्या केबल वाहिन्यांमुळे अनेक सामाजिक बदल झाले. विशेषतः महिला सक्षमीकरण आणि महिलांच्या दृकोनात बदल घडवून आणण्यासाठी टी. व्ही. हे माध्यम खूपच उपयोगी सिद्ध झाले. या माध्यमांमुळे महिलांचा सामाजिक दर्जा उंचावण्यास मदत झाली.'[14] शिकागो विद्यापीठातील अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक इमिली ऑस्टर आणि कॅलिफोर्निया विद्यापीठातील रॉबर्ट जेनसेन यांनी 'द पॉवर ऑफ टीव्ही : केबल टेलिव्हिजन ॲन्ड वूमन्स स्टेट्स इन इंडिया' या शोधनिबंधात 180 गावांतील 2500 महिलांची पाहणी करुन निष्कर्ष मांडले आहेत. या अभ्यासातून टीव्ही माध्यमांमुळे महिलांच्या सक्षमीकरणास ग्रामीण भागात मदत झाल्याचे नमूद करण्यात

आले आहे. म्हणजेच इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांचा भारतीय समाजावर सकारात्मक परिणाम झाला, असे म्हणता येते.

माध्यमांचे परिणाम नेहमी चांगलेच असतात, असे मानायचे कारण नाही. टीव्हीसारख्या माध्यमाचे नकारात्मक परिणामही आहेत. सामाजिक, सांस्कृतिक क्षेत्रात हे परिणाम जास्त दिसतात. धुम्रपान, मद्यपान यासह अनेक वाईट सवयींचे माध्यमांमुळे उदात्तीकरण होताना दिसते. माध्यमे सकारात्मक किंवा नकारात्मक परिणाम घडवून आणत असतात. माध्यमाची मालकी कोणाची आहे, माध्यमांत आशय निवडीचे स्वातंत्र्य कोणाला आहे किंवा माध्यमांचे अर्थकारण अशा अनेक घटनांवर माध्यमातून कोणता आशय लोकांपर्यंत जाईल, हे अवलंबून असते. माध्यमांची मालकी ही खूप महत्वाची बाब आहे. सांस्कृतिक संदर्भात तिचे महत्व आणखी जास्त आहे. फ्रँकफर्ट स्कूलच्या विचारवंतांनी त्यांना 'कल्चरल इंडस्ट्री' असा शब्द वापरला आहे. आशय नियंत्रित करुन सांस्कृतिक उद्योग करता येतात. पाश्चात्य राष्ट्रातून भारतासारख्या राष्ट्रांकडे माध्यमातील आशय आयात होतो. अशावेळी सांस्कृतिक आक्रमण होते. पाश्चात्य संस्कृतीला भारतात पाय रोवण्यास यामुळे आयती मुभा मिळते. पाश्चात्य राष्ट्रातील कार्यक्रमांची आयात असेल किंवा कार्यक्रमांची नक्कल असेल यातून तेथील सांस्कृतिक पगडा आपल्यावर राहण्यास मदत होते. हा 'आयातिक सांस्कृतिक उद्योग'ही खूप गंभीर स्वरुपाचा आहे. पिझ्झा आणि बर्गर भारतासारख्या देशात लोकप्रिय होण्यास माध्यमांतील हा आयातिक सांस्कृतिक उद्योग कारणीभूत ठरला आहे. म्हणजेच, माध्यमांतील आशय सांस्कृतिक संदर्भात वैश्विक एकसारखेपणा निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतात. मूळच्या संस्कृतीला हादरे देत नवसंस्कृती निर्माण करण्याचे काम माध्यमे करतात. किंबहुना माध्यमांतून तयार झालेली 'माध्यम संस्कृती' प्रस्थापित करण्याचे काम प्रसारमाध्यमे करतात, असे स्पश्ट होते.

निष्कर्ष

माध्यमांतील आशय समाजजीवन प्रभावित करतात. माध्यमांत आशय वाहून नेण्याची क्षमता जेवढी जास्त, तेवढा त्याचा प्रभाव जास्त असतो.माध्यमांची पोहोच मोठी असेल,जास्त भौगोलिक प्रदेश माध्यमांच्या कक्षेत येत असेल तर त्या माध्यमाची समाजात बदल घडवून आणण्याची क्षमता जास्त असते. माध्यमातून येणाऱ्या आशयावर बदल अवलंबून असतो. मानवी जीवनातील माध्यमांचे स्थान विचारात घेता, माध्यमातून येणारा सांस्कृतिक आशय लोक स्वीकारतात आणि तसे वर्तन करतात. म्हणजेच माध्यमांतून दिसणाऱ्या प्रतिमा व्यवहारातही दिसतात. त्या प्रतिमांचे अनुकरण होते. म्हणजेच माध्यमातून आणखी एक संस्कृती निर्माण होते. तिला 'माध्यम संस्कृती' म्हणतात. ही संस्कृती माध्यमांच्या उपभोक्त्यांमध्ये असते. विशेषतः टी. व्ही. किंवा चित्रपटासारख्या दृकश्राव्य माध्यमांची बदल घडवून आणण्याची क्षमता मोठी आहे. परिणामी,या माध्यमांतून येणारा आशय सांस्कृतिक व्यवहारात खूप महत्वाचा ठरतो.याचाच अर्थ, पारंपरिक संस्कृती, जनसंस्कृती, लोकप्रिय संस्कृती आणि अभिजन संस्कृती या प्रत्येक टप्प्यावर माध्यमांतील आशय परिणामकारक ठरत असतात.यातून एक वेगळी संस्कृती निर्माण होते.ती 'माध्यम संस्कृती' या संकल्पनेच्या अंतर्गत येते. सध्या भारतीय समाजामध्ये 'माध्यम संस्कृती' चे स्वतंत्र अस्तित्व आहे आणि माध्यमांतील आशयामुळे ते निर्माण झालेले आहे.

संदर्भ

1. http://rni.nic.in/Press in India Highlights for the Year 2015-16
2. मॅक्विल डेनिस, टुवर्डस अ सोशॅलॉजी ऑफ मास कम्युनिकेशन, कोलिअर मॅकमिलन, 1969 पृ. 32
3. जोशी, श्रीपाद भालचंद्र : माध्यम, पत्रकारिता आणि आपण, कौस्तुभ प्रकाशन, नागपूर, 2004, पृ. 18
4. ढोले विश्राम : संज्ञापन, संस्कृती आणि विकास, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, जुलै 2006, पृ. 31
5. जोशी, श्रीपाद भालचंद्र, उपरोक्त, पृ. 18
6. विलानिलम जे. व्ही (अनु. दळवी जयमती) भारतातील प्रसारमाध्यमे काल आज आणि उद्या, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे,2008 पृ. 8
7. जोशी, श्रीपाद भालचंद्र, उपरोक्त, पृ. 84

8. जोशी, श्रीपाद भालचंद्र, उपरोक्त, पृ. 22
9. ढोले विश्राम, उपरोक्त, पृ. 59
10. जोशी, श्रीपाद भालचंद्र : जनसंवाद आणि जनमाध्यम; सैद्धांतिक संकल्पन, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, 2000, पृ. 220
11- Whetmore, E. J. (1985). Mediamerica—Form, content, and consequence of mass communication (3rd ed.). California: Wadsworth Publishing Company.
12- Baldwin, E., et al. (1998). Introducing cultural studies. London: Prentice Hall Europe.
13- Lakhendra, Dr.Bala : A Study on the Infl uence of Mass Media on the Culture and Tradition of Singpho Tribe in Tinsukia district of Assam, India Journal of Business Management & Social Sciences Research (JBM&SSR) Volume3, No.2, February 2014, p. 65
14- http://www.forbesindia.com/article/chicago-booth/televisions-impact-on-the-status-of-women/5362/1)

आधुनिकीकरण_आणि संस्कृती

गोविंद नागनाथराव ढोबळे
सहाय्यक प्राध्यापक,
समाजशास्त्र विभाग,
क्रांतिसिंह नाना पाटील कॉलेज,वाळवा,
ता.वाळवा. जि.सांगली.

आधुनिकीकरण ही एक प्रक्रिया असून त्याद्वारे बुध्दी व विज्ञानाच्या माध्यमातून उपलब्ध साधन संपत्तीचा जास्तीत जास्त उपयोग करून नवसमाज निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला जातो. या प्रक्रियेत विज्ञान तंत्रज्ञान यांचा विस्तृत वापर करून शहरीकरण, शिक्षणाचा प्रसार, सामाजिक गतिमानता यांना महत्व दिले जाते. लोकशाही धर्मनिरपेक्षता, सामाजिक न्याय, बुध्दीनिष्ठता, विज्ञाननिष्ठता हे आधुनिकीकरण प्रक्रियेचे घटक मानले जातात. म्हणुन आधुनिकीकरण ही एक अशी प्रक्रिया आहे की ज्यामध्ये एखादा समाज पारंपारिक मुल्य व संस्थाच्या पुढे जाऊन आधुनिक युगानुरूप जीवन पध्दती अंगीकारतो.

आधुनिकीकरण ही एक अशी प्रक्रिया आहे की ज्यामुळे विकसित क्षेत्रातील रहिवासी आपले परंपरागत आचार-विचार,जीवन पध्दती, मुल्य व आदर्श सोडून देतात म्हणजे आपल्या परंपरेपासून विचलित होतात व नवीन मूल्ये, आदर्श व जीवनपध्दती स्विकारतात. त्यांच्या पूर्वीच्या दृष्टीकोनात बदल होतो. विचार व व्यवहारही बदलतात आणि ते प्रगतिशील आधुनिक संस्कृतीचा स्वीकार करतात हया परिवर्तनाच्या प्रक्रियेला आधुनिकीकरण असे म्हणतात.

आधुनिकीकरण ही एक व्यापक संकल्पना आहे. याकडे केवळ परिवर्तन प्रक्रियेचा एक भाग म्हणून पाहिले जाते. अर्थात जीवनाविषयक आणि मूल्यविषयक एक नवीन मार्ग अंगीकारण्याची अभिनय प्रक्रिया या दृष्टीकोनातून आधुनिकीकरणाची प्रक्रिया विचारात घेतली पाहिजे. अर्थव्यवस्थेतील बदल आणि त्याचा सामाजिक मूल्ये आणि चालीरिती यांवर झालेला परिणाम यादृष्टीनेच यापूर्वी विचार केला जात असे. तसेच कृषिव्यवस्थेकडून औद्योगिक अर्थव्यवस्थेकडे परिवर्तीत होणारा समाज यादृष्टीनेही वर्णन केले जात असे परंतु एवढया संकुचित अर्थाने आधुनिकीकरणाचा विचार न करता आता व्यापक अर्थाने या संकल्पनेकडे पाहिले जाऊ लागले आहे. सद्यःस्थितीत आधुनिकीकरणाची संकल्पना लोकांच्या दृष्टीकोनातून विचारात घेतली जात आहे. विशेष करून पारंपारिकतेकडून आधुनिकतेचा अंगीकार करण्याच्या लोकांच्या जीवनशैलीला अनुसरून विचारात घेतली जाते. लोकांच्या आहारांच्या सवयी, वेशभूषा, भाषाशैली, सवयी, आवडी-निवडी, विचार, मूल्ये, मनोरंजनाची साधने यातील बदलांना अनुसरून विचार केला जातो. वैज्ञानिक आणि तंत्रशास्त्रीय शोधामुळे व प्रगतीमुळे सामाजिक संबंधाच्या व्यवस्थेत वैशिष्टयपूर्ण बदल घडवून आणले आहेत आणि पारंपारिकतेच्या जागी नवीन विचारसरणी प्रस्थापित केली आहे. यालाच नवीन परिभाषेत आधुनिकीकरण म्हटले जाते.

संकल्पनेचा उदय :-

प्रतिकूल मध्यमयुगाच्या पार्श्वभूमीवर युरोपमध्ये प्रबोधनाची चळवळ सुरू झाली आणि प्रबोधन प्रक्रियेमधून अर्वाचीन युगाचा जन्म झाला. त्या अर्थाने प्रबोधन व आधुनिकता परस्परांशी निगडीत व पुरक आहेत.मध्ययुगातल्या अनेक बाबींना विरोध करून नवीन मूल्ये व संकल्पना आधुनिक विचारवंतानी प्रत्यक्षात आणल्या तसेच कॉन्स्टॅटिनोपालचा पाडाव,जलमार्गाचा शोध, राष्ट्रराज्याचा उदय, अनियंत्रित राजसत्तेची निर्मिती, भ्रष्ट धर्मसत्तेचा अतिरेक व विविध क्षेत्रात कर्तृत्व संपन्न व्यक्तीचा उदय हया बाबी देखील नवयुग निर्मितीला कारणीभूत ठरल्या आहेत. युरोप, आशिया, खंडात व विविध कालखंडात नवविचाराचे वारे वाहू लागले व नवीन चिंतन सुरू झाले. हया विचारवंत सुधारकांनी प्रचलित भ्रष्ट धर्मसत्ता व धर्मगुरूवर हल्ले चढविले आणि धर्ममार्तंडाचे ढोंग चव्हाट्यावर आणले. त्यानीच राजसत्ता, धर्मसत्ता, अर्थव्यवस्था, समाजजीवन, तत्वज्ञान, कलाशास्त्र, साहित्य व विज्ञानातील नवविचार व नवसंकल्पना मांडल्या. निद्रीस्त झालेला, सनातनी, कर्मठ, अंधश्रध्दा, संवदेनाशुन्य, अकार्यक्षम समाजाला जागृत केले. त्याला त्यांच्या अस्तित्वाची अस्मिता जाणीव करून दिली. त्यातूनच मनुष्याच्या सर्वांगीण उन्नतीची, परिवर्तनाची प्रक्रिया जोमाने सुरू झाली ही प्रक्रिया म्हणजेच प्रबोधन होय.

आधुनिक युगाच्या प्रारंभी युरोपात प्राचीन ग्रीक-रोमन संस्कृतीचे पुनराज्जीवन सुरू झाले आणि हया संस्कृतीच्या प्रेरणा घेऊनच साहित्य, शास्त्र, कलाक्षेत्रात नवनिर्मिती करण्यात आली. प्रबोधन म्हणजे जनजागृतीची मोहिम, जिज्ञासेची वाढ, तर्कनिष्ठ विचार स्वातंत्र्याला प्राधान्य व वैज्ञानिक दृष्टीकोनाचा विकास होय. प्रबोधन म्हणजे मुक्त व धाडशी विचारांचा पुनर्जन्म कारण मध्ययुगात विचार धर्ममार्तंडाच्या घरी पाणी भरत होते. प्रबोधन म्हणजे वैचारिक परिवर्तन घडविणारी बौध्दीक क्रांती होय. प्रबोधन म्हणजे मानवाला प्राप्त झालेली सुबुध्द अवस्था, स्थितीप्रिय जीवनाचा त्याग करून गतिमान जीवन धारण करण्याची प्रक्रिया किंवा प्रस्थापिता विरूध्द मानवाने केलेले बंड होय.

औद्योगिक क्रांती :-

प्रबोधन चळवळ व वैज्ञानिक शोधानेही औद्योगिक क्रांती जन्माला घातली.कारण प्रबोधन काळात जी वैज्ञानिक शोधाची उज्वल परंपरा सुरू झाली ती अविरतपणे सुरूच राहिली.वैज्ञानिकांची शोधक बुध्दी सतत धडपड करीत होती तिचाच सुपरिणाम म्हणुन इंग्लंडमधल्या संशोधकांनी बाष्पशक्ती, बाष्पयंत्रे, पावरलूम, रॉकेटचा शोध लावला आणि ग्रेट ब्रिटनमध्ये कापड उद्योगातल्या औंद्योगिक क्रांतीचा प्रारंभ झाला. युरोप, अमेरिकेतल्या शास्त्रज्ञांनीही वैज्ञानिक झेप घेतली आणि शक्तीसाधने, यंत्रे ,दळणवळणाची साधने, व्यापार, उद्योगधंदे, उत्पादन, जलमार्ग व कृषी क्षेत्रात प्रगती साधुन औद्योगिकीकरणाला गतीमानता प्राप्त करुन दिली.

आधुनिकीकरणाची संकल्पना प्रामुख्याने पाश्चात्य देशात उदयास आली हया देशात औद्योगिकरणामुळे समाजव्यवस्था, धर्म,संस्कृती हयात जे बदल घडून आले त्याला अनुसरुन आधुनिकीकरण ही संकल्पना वापरण्यात येवू लागली. आधुनिकीकरणाची मुहूर्तमेढ जगाच्या इतिहासात आधुनिक युगात खऱ्या अर्थाने मांडण्यात आली. त्यामागे ग्रीक वैचारिक परंपरेची आणि ज्ञानाची प्रेरणा होती.तसेच ख्रिश्चन धर्मातील शुध्द प्रामाण्यवादी आणि भ्रष्ट पुरोहितशाही विरोधाचे बंड होते.या दोन्हींच्या परिणामातून मनुष्य हा विश्वाच्या केंद्रभागी आहे हे तत्व पुढे आले.त्यातुनच व्यक्ती स्वातंत्र्य धर्मनिरपेक्षता, बुध्दीवाद इत्यादी महत्वाची मुल्ये प्रमाण मानली जावू लागली. फ्रेंच राज्यक्रांतीतून स्वातंत्र्य, समता, बंधुता ही मुल्ये उदयास आली.

औद्योगिक क्रांतीतून औद्योगिकरण, शहरीकरण या क्रांतिकारी प्रक्रिया सुरू झाल्या या प्रक्रियेपासूनच आधुनिकीकरणाची सुरूवात झाली. इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी यासारख्या युरोपियन देशात त्याचा प्रारंभ झाला. तेथुन अमेरिकेव्दारे ही संकल्पना सर्व जगभर प्रसारित झाली. एकोणीसाव्या व विसाव्या शतकात आशिया आणि आफ्रिकन देशातील वसाहतीवादी चौकटीतुन आधूनिकीकरणाची प्रक्रिया गतिमान झाली. विज्ञाननिष्ठ व विवेक पुर्णतेवर आधारित एक परिवर्तनाची प्रक्रिया आहे. पारंपारिक समाजाने पुरोगामी स्वरूपाचे परिवर्तन स्पष्ट करणारी ती एक जागतिक स्वरूपाची प्रक्रिया आहे. समाजातील सर्व घटकांना व्यापुन टाकरणारी अशी ही प्रक्रिया आहे. तिचा प्रभाव कोणत्याही एका समाजापुरता न राहता सर्व सामाजिक घटकांना सामावून घेणारी व सातत्याने परिवर्तन घडवून आणणारी प्रक्रिया आहे. आधुनिकीकरणात व्यक्तींवर बदल लादला जात नाही तर स्वेच्छेने स्वीकारला जातो.

आधुनिकीकरणाची व्याख्या -

१) **एस.एन.इसेंन्टेड** :- ऐतिहासिकदृष्टया आधुनिकीकरण ही परिवर्तनाची अशी प्रक्रिया आहे की जी पश्चिम युरोपमध्ये विकसीत झालेल्या सामाजिक, आर्थिक व राजकीय व्यवस्थेच्या दिशेने अग्रेसर असते,

२)**डेव्हीड पॅपेनो** :- पारंपारिक औद्योगिकरणपूर्व समाजातील संस्थांचे औद्योगिकरण झालेल्या समाजातील संस्थाप्रमाणे सामाजिक रुपांतरण घडून येणे म्हणजे आधुनिकीकरण होय.

३)**पी.ए.पाई** :- आधुनिकीकरण म्हणजे व्यक्ती व समाजातील चिकित्सक व संशोधक मनोवृत्तीचा किंवा दृष्टीकानोचा असा विकास की, जो यंत्रे व तंत्रे यांच्या वापरासाठी एक नवीन वातावरण निर्माण करतो आणि नवीन प्रकारच्या सामाजीक संबंधाना प्रेरणा देतो.

४) **योगेंद्रसिंह** :- आधुनिकीकरण म्हणजे वैज्ञानिक स्वरुपाचा जागतिक दृष्टीकोन आणि समकालीन समस्यांविषयी विज्ञानाची मानवतावादी आणि तात्वीक दृष्टीकोनावर असणारी श्रध्दा व त्याप्रती असणारी जबाबदारी होय.

वरील व्याख्यांचे निरिक्षण केले तर औद्योगिकीकरण घडून येणे व औद्योगिकीकरणपूर्व अशा पारंपारिक समाजातील समाज संरचना, मुलभूत सामाजिक संस्था, नियमने, मुल्ये , श्रमविभाजन, व स्तरीकरण इ. घटकांतही परिवर्तन घडून येणे.

आधुनिकीकरणाची वैशिष्टये :-

१) नागरीकरण २) औद्योगिकरण ३) विषेशीकरण ४) संरचनात्मक विभेदीकरण ५) व्यापक शिक्षण प्रसार ६) सामाजिक व राजकीय चळवळी ७) आंतरराष्ट्रीय सहकार्यात वाढ ८) आधुनिक व्यक्तित्व ९) पाश्चिमात्यीकरण १०) धर्मनिरपेक्षता ११) सामाजिक परिवर्तन.

आधुनिकीकरणाची कारणे :-

(१) शिक्षण (२) जनसंज्ञापन (३) राष्ट्रवादी विचारसरणी (४) राजकीय स्वातंत्र्य (५) पाश्चात्य संस्कृतीचा प्रभाव (६) नगर-ग्राम संपर्क (७) तांत्रिक विकास.

भारतातील आधुनिकीकरणाची प्रक्रिया :-

भारतातील आधुनिकीकरणाची प्रक्रिया प्रामुख्याने पाश्चात्य संपर्कातून विशेष करुन ब्रिटीश सत्तेपासून सुरु झाली. भारतीय समाजाच्या सांस्कृतिक, सामाजिक संरचनेत फार मोठे बदल या संपर्कातून घडून आले.ब्रिटीश काळात जे आधुनिकिकरण भारतात घडून आले ते कांहीसे निवडक व आंशिक स्वरुपाचे होते. सामाजिक संरचनेच्या सुक्ष्म अशा घटकांवर त्याचा फारसा परिणाम झाला नाही. उदा.कुटुंब, जाती,आप्तसंबंध, ग्रामसमुदाय हे घटक दुरच राहिले परंतू व्यापक प्रमाणावर विचार केल्यास शिक्षण, नारीकरण, औद्यागिकीकरण, प्रसार माध्यमे, संचार साधने, वाहतुक, समाजसुधारणा यामध्ये फार मोठया प्रमाणावर परिवर्तन घडून आले आणि आधुनिकिकरणाला पोषक ठरले. या संरचनात्मक आधुनिकीकरणा बरोबरच प्रशासन, नोकरशाही, न्यायव्यवस्था, औद्योगिक संघटन, उद्योजकतेचा प्रसार यामध्येही फार मोठे बदल झाले. राजकिय श्रेष्ठजनांची निर्मिती राष्ट्रीय नेतृत्व या देशाला पोषक ठरणाऱ्या गोष्टी घडून आल्या त्या आधुनिकिकरणाच्या प्रवाहामुळेच.

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर आधुनिकिकरणाच्या या प्रक्रियेला फार मोठी गती मिळाली.समाजाच्या सर्वच क्षेत्रात मोठया प्रमाणावर परिवर्तन होवू लागले. संसदीय लोकशाही, प्रौढ मताधिकार, वैधानिक सुधारणा, समुदाय विकास योजना, पंचवार्षिक योजना, पंचायत राज्यव्यवस्था विकास विषयक धोरणे, महिला आणि बालकल्याणा, दुर्बल-कमकुवत-सीमांत घटकांत उन्नती, व्यापार, औद्योगिक वृध्दी, उदारीकरण, मुक्त व्यापार व्यवस्था, खाजगीकरण, महिला सबलीकरण आणि सामाजिक , आर्थिक विकास योजना हे सर्व व्यापक परिवर्तन म्हणजे आधुनिकिकरणाचीच प्रक्रिया आहे.विज्ञान व तंत्रज्ञानाचा विकास तर देशाला आधुनिकिकरणाच्या सर्वोच्च स्थानावर नेण्याचा प्रयत्न करीत आहे. भारतात घडून आलेल्या आधुनिकिकरणाचे स्वरुप पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

१) आर्थिक आधुनिकीकरण :- अवजड उद्योगधंद्याचा विस्तार व विकास होत आहे.उत्पादन प्रक्रियेचे यांत्रिकीकरण होत आहे. शेतीतही प्रगत उत्पादन तंत्र, रासायनिक खते, सुधारीत शेती अवजारे, संकरीत बी-बीयाणे, कृत्रिम पाणीपुरवठा, जंतुनाशके इ. अवलंब करुन हरित क्रांतीचे प्रयोग यशस्वी होत आहेत. जाती ऐवजी गुणकौशल्यावर आधारलेले आर्थिक श्रमविभाजन रुजू लागले आहे. त्यामुळे बलुता पध्दतीचा ऱ्हास होत आहे. विशेषीकरण वाढत आहे. बाजारपेठा, बँका, पतसंस्था, पैशाचा वापर, नफ्याची प्रेरणा इ.मध्ये वाढ होत आहे. कामगार संघटना व व्यावसायिकांच्या संघटनांचा विस्तार होत आहे.

२)राजकीय आधुनिकीकरण :- राज्यघटनेने निधर्मीकरण लोकशाही व्यवस्था स्वातंत्र्य, समता, न्याय, बंधुत्व इ. चा स्विकार केला आहे. जात, धर्म, वंश, लिंग, भाषा, प्रांत , आर्थिकस्तर इ.च्या आधारे भेदभाव न करता सर्वांना मुलभूत हक्क बहाल करण्यात आले आहेत. कायद्यापुढे सर्व नागरीकांना समान लेखले जाते. निवडणुका, प्रौढ मताधिकार, पंचायत राज्य इ.च्या माध्यमातून जनतेचा राजकीय सहभाग वाढत आहे. नोकरशाहीच्या हाती अंमलबजावणीचे अधिकार केंद्रीत झाले आहेत. प्रशासकीय नोकरभरती, स्पर्धा परिक्षाव्दारे केली जात आहे.

३) सामाजिक-सांस्कृतिक आधुनिकीकरण :- जातिभेद, अस्पृश्यता पालन, स्त्री शुद्रावरील परंपरागत अपात्रता इ.चे कायद्याने उच्चाटन केले आहे. जन्मा ऐवजी गुणपात्रतेनुसार सामाजिक स्थान व दर्जा निश्चित होवू लागला आहे. परिणामी जातीव्यवस्थेचे विघटन होवून वर्ग व्यवस्थेचा उदय होत आहे. शहरांची संख्या व आकार वाढत आहे. नागरी जीवन पध्दतीचा ग्रामवासियांवरील प्रभाव वाढत आहे. कुटुंब, विवाह, धर्म, शिक्षण या सामाजिक संस्थांच्या पारंपारिक स्वरुपात बदल घडून येत आहेत. सामाजिक रुढी, परंपरा, धर्मश्रध्दा, कर्मकांड इ.चा प्रभाव ओसरत आहे. औपचारिक संस्था व संघटनांची संख्या वाढत आहे. शैक्षणिक व आरोग्य सुविधांचा विस्तार होत आहे. दळणवळण व वाहतुक साधनांचे जाळे विस्तारत आहे. मनोरंजनाच्या अद्यावत साधनांचा प्रसार व प्रभाव वाढत आहे.

४)मानसिक आधुनिकिरण :- शास्त्रीय व तांत्रिक शिक्षण प्रसारामुळे भारतीयांची मानसिकताही हळूहळू बदलत आहे. रुढी, परंपरा, अंधश्रध्दा, दैववाद, कर्मकांड इ. च्या जागा तर्कशुध्द व वैज्ञानिक दृष्टीकोन रुजत आहे. त्यामुळे जातिभेद, लिंगभेद, धर्मभेद, अशास्त्रीय वाटू लागला आहे.. प्रयत्नवादाची कास धरली आहे. परिवर्तन प्रगती विकास साधण्याची प्रेरणा निर्माण झाली आहे. आपल्या प्रश्नांच्या सोडवणुकीसाठी संघटीत प्रयत्नांचे महत्व लोकांना वाटू लागले आहे. समता, स्वातंत्र्य, बंधुत्व, न्याय, मानवता ही मुल्ये हळूहळू लोकांच्या मनात रुजत चाललेली आहेत.

अशाप्रकारे भारतात आधुनिकिरणाची प्रक्रिया गतीमान झाली आहे.

संदर्भ ग्रंथ-

१) आधुनिक जग -- डॉ.पी.जी.जोशी.
२) भारतीय समाज-- प्रा.चंद्रकांत खंडागळे
३) समाजशास्त्रातील मलभूत संकल्पना- डॉ. सर्जेराव साळुंखे
४) ग्रामीण समाजशास्त्र--प्रा.रा.ना.घाटोळे.
५) भारतीय समाज संरचना- प्रा.ए.वाय.कोंडेकर व प्रा. विजय मारुलकर.
६) समाजविज्ञान विश्वकोष.

महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक इतिहासात सिद्धगिरी संग्रहालयाचे महत्त्व

डॉ.शिवाजी दत्तात्रय जाधव
सहाय्यक प्राध्यापक
श्री. शहाजी छत्रपती महाविद्यालय,
दसरा चौक, कोल्हापूर

प्रस्तावना :

जगातील प्रत्येक देशाला, समाजाला, गट समूहाला एक विशिष्ट प्रकारची संस्कृती असते. तो समाज ती व्यक्ती ज्या परिसरामध्ये जन्माला येते ती त्याची संस्कृती असते व ती संस्कृती वाचविण्याचा सतत प्रयत्न करत असतो. महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जीवनामध्ये बलुतेदारी या वतनसंस्थेला स्वयंपूर्ण ग्रामीण अर्थव्यवस्थेमध्ये महत्वाचे स्थान होते. ही व्यवस्था ग्रामीण जीवनाचा कणा मानली जात असे. परंतु आजच्या जागतिकीकरण व स्पर्धेच्या युगामध्ये ती कोलमडून पडली. ग्रामजीवनाचे स्वरूप कशाप्रकारचे होते हे अलीकडच्या काळातील पिढीला समजावे या संकल्पनेतून सिद्धगिरी संगहालयाची स्थापना 29 जुलै 2007 साली झाली. 17 व्या शतकातील ग्रामीण जीवनाचा आदर्श पुढे ठेवून सिद्धगिरी संग्रहालय 'प्लॅस्टर ऑफ पॅरिसच्या' मूर्त्या उभारण्यात आल्या आहेत.[1] सिद्धगिरी संग्रहालय कोल्हापूर जिल्हयातील करवीर तालुक्यात असून कणेरी गावात प्रस्थापित केले आहे. कणेरी गाव कोल्हापूरच्या दक्षिणेस 14.48 कि.मी. वर आहे. गावाजवळील टेकडीवर लिंगायत पंथी लोकांचा मठ आहे. हा मठ 'कडापाचा' किंवा 'काडसिद्धेश्वरचा' म्हणून ओळखला जातो.[2] प्राचीन काळी सिद्धगिरीच्या परिसरात घनदाट जंगल होते. जंगलाला कन्नड भाषेत 'काड' म्हणतात आणि या जंगलात राहणारे सिद्धपुरूष म्हणून त्या साधूंना 'श्री काडसिद्धेश्वर' हे नाव पडले. हेच या सिद्धगिरी मठाचे आद्य संस्थापक होय.[3] लिंगायतांची चार श्रेष्ठ सिंहासन आहेत. यामध्ये माळवा येथील उज्जैन भागात आहे. उत्तर अरकाड जिल्हयातील श्रीशैल येथे पूर्व सिंहासन आहे. दक्षिण सिंहासन बाळिहल्ली येथे आहे. पश्चिम सिंहासन कोल्हापूर येथे आहे.[4] कोल्हापूरच्या मठाचे 1886 च्या मुंबई सरकारच्या गॅझिटियन (कोल्हापूर) नुसार कोल्हापूर, कोकण, मुंबई, कर्नाटक, म्हैसूर, बेल्लारी आणि मद्रास या शहरांमध्ये 5000 ते 6000 शिष्य होते. [5] यातून या मठाचे धार्मिक महत्त्व लक्षात येते. प्राचीन काळापासून धार्मिक दृष्टया महत्त्व लाभलेल्या मठावर 26 वे मठाधिपती 'श्री अदृश्य काडसिद्धेश्वर स्वामीजी' कार्यरत होते. या स्वामीजींच्या काळात मठामध्ये विविध सुधारणा झाल्या आहेत. याचबरोबर सिद्धगिरी संग्रहालयाची स्थापना करण्यात आली आहे. यामुळे धार्मिक व सांस्कृतिक पर्यटन स्थळ म्हणून या मठास महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

या संग्रहालयाचे वर्गीकरण चार टप्प्यांमध्ये करण्यात आले आहे, ते पुढीलप्रमाणे –

विभाग पहिला : प्राचीन भारतातील विद्वान

या विभागामध्ये प्राचीन भारतामध्ये होऊन गेलेल्या प्रसिद्ध विद्वानांच्या मूर्तींची मांडणी केली आहे. येथील सर्व मूर्तींची मांडणी गुहेमध्ये करण्यात आली आहे.

भरतमुनी : भारतीय नाटयशास्त्राचा जनक, भरतनाटयम् या अभिजात नृत्य कला संगीत यावर यांचा प्रभाव होता. 'भारतीय नाटयशास्त्र' हा ग्रंथ लिहिला. [6]

विष्णूशास्त्री : संस्कृत विद्वान व काशीच्या राजाच्या मंद मुलास राज्य चालविण्यास योग्य बनवण्यासाठी 'पंचतंत्र' नावाचा ग्रंथ लिहिला. [7]

चरक : प्रसिद्ध, वैधक, चिकित्सक, शास्त्रज्ञ कनिष्क राजाच्या दरबारात होता. त्याने 'चरक संहिता' नावाचा ग्रंथ लिहिला. [8]

आर्यभट्ट : (इ.स. 4 थे शतक) महान खगोलशास्त्रज्ञ होता. 'आर्यभट्टीय' नावाचा ग्रंथ याने लिहिला. त्याचप्रकारे दशमान पद्धतीचा जनक. [9]

सुश्रुत : विश्वामित्राच्या पुत्रापैकी एक. वैद्यकीय शास्त्राचा जनक म्हणून यांना ओळखले जाते. 'सुश्रुत संहिता' नावाचा वैद्यकीय शास्त्रावर ग्रंथ याने लिहिला. [10]

भास्कराचार्य (1144 – 1223) : महान ज्योतिषशास्त्रज्ञ आणि गणिताचे संस्थापक ब्रह्मगुप्ताकडून प्रेरीत होवून गणिताचा अभ्यास केला. सिद्धांत शिरोमणी व लीलावती नावाचा ग्रंथ लिहिला. [11]

चाणक्य : चंद्रगुप्त मौर्याचा दरबारामध्ये मंत्री याने 'अर्थशास्त्र' नावाचा ग्रंथ लिहिला. [12]

पणिनी : भारताच्या राजाकीय, सांस्कृतिक, सामाजिक व भौगोलिक घटकांचा अभ्यास केला. व्याकरणशास्त्रावर आधारित 'अष्टाध्यायी ग्रंथ' लिहिला. [13]

वेदव्यास : वेदांचे चार भाग केले म्हणून 'वेदव्यास' हे नाव पडले. पुरूषार्थ समजावून घेण्यासाठी 1 लाख श्लोकांचे महाभारत नावाचा इतिहास लिहिला. [14]

अशाप्रकारे या विभागात प्राचीन भारतातील विद्वानांची मांडणी करण्यात आली आहे.

विभाग दुसरा : गावाबाहेरील परिसर

प्रस्तुत विभागात गावाबाहेर परिसराचा देखावा मांडण्यात आला आहे. गावातील पाणी भरण्याचे सार्वजनिक ठिकाण म्हणजे 'पाणवठा' होय. या ठिकाणी गावातील लोक कप्पीच्या व रहाटच्या सहाय्याने पाणी भरत. या ठिकाणी ग्रामीण स्त्रिया धुणीभांडी करत असत. येथील पाणी वाहून नेण्यासाठी कावडीचा वापर केला जात असे. हा परिसर सकाळच्या व संध्याकाळच्या वेळेचा हा गर्दीचा असत. गावामध्ये गुरांना चरण्यासाठी गायरानांची निर्मिती केली होती. गायरान हे संपूर्ण गावांच्या सार्वजनिक मालकीचे होते. या गायरानामध्ये पाटलापासून ते सामान्य लोकांची गुरे चरण्यासाठी येथे येत. असे सुंदर दृश्य येथे निर्माण करण्यात आले आहे. या विभागामध्ये शेतामध्ये शेतकरी नांगरत असल्याचे दृश्य दाखविण्यात आले आहे.[15] तसेच शेतामध्ये कोळपणी व पेरणी चालू आहे. धनगर आपल्या मेंढयांना झाडाचा पाला काढून देत आहे. याचबरोबर शेतकऱ्याने बैलाच्या सहाय्याने पिकांना पाणी देण्यासाठी कातडयाच्या मोटेचा वापर केला आहे. इथे एका मोठया वृक्षाखाली प्रवासास निघालेले यात्रेकरू विश्रांती घेताना दाखविण्यात आले आहेत. एक यात्रेकरू आपल्याबरोबर आणलेली जेवणारी शिदोरी खात आहे. तर काही यात्रेकरू झाडाखाली विश्रांती घेत आहेत. त्यांच्या शेजारी बैलजोडी चारा खात असल्याचे दृश्य निर्माण करण्यात आले आहे. [16] अशाप्रकारे गावाबाहेरील परिसराचे सुंदर दृश्य या विभागात दाखविण्यात आले आहे.

विभाग तिसरा : ग्रामीण जीवन

प्राचीन काळापासून बलुतेदार व अलुतेदार हा ग्रामसंस्थेतील महत्त्वाचा घटक होता. इ.स. पहिल्या शतकातील मथुरेच्या जैन कोरीव शिलालेखात व महाराष्ट्रातील सातवाहन राजा 'हाल' याच्या 'सप्तशती' यावर त्या काळातील अधिकारपदावर असलेल्या 'ग्रामणीची' माहिती मिळते. पूर्वापार चालत आलेल्या या ग्रामव्यवस्थेवर कोणत्याही राजाने यामध्ये फारसा बदल केला नाही. [17] शेतक–यांना शेतीसंबंधी कामे करताना तसेच रोजच्या जीवनातील गरजा भागविण्यासाठी बलुतेदारांची गरज भासत होती. या बलुतेदारांना त्यांच्या कामाचा मोबदला म्हणून सुगीच्या दिवसात पिकांचा काही हिस्सा देत असत, त्यालाच 'बलुत' असे म्हणत. बलुतेदारांमध्ये सुतार, लोहार, चांभार, महार, मांग, कुंभार, न्हावी, धोबी, गुरव, जोशी, सोनार, मुलाणी या बारा बलुतेदारांचा समावेश होता. [18] बलुतेदारांखेरीज गावात इतर कारागीर अथवा व्यवसायिक असत. त्यांना अलुतेदार म्हणत. अलुतेदारांची संख्या कमी अधिक प्रमाणात होती. यामध्ये प्रामुख्याने जंगम, भाट–ठाकर, रामजोशी, माळी, तराळ, गोंधळी, डवरी, गोसावी, शिंपी, तेली, तांबोळी यांचा समावेश होता. [19] सिद्धगिरी संगहालयामध्ये अशाप्रकारची ग्रामव्यवस्था निमार्ण करण्यात आली आहे. यातून पर्यटकांना ग्रामसंस्थेचे दर्शन घडते. त्यांची मांडणी या विभागात पुढीलप्रमाणे करण्यात आली आहे.

ग्रामवेश : गावाच्या संरक्षाणासाठी तटबंदी बांधण्यात येत असे. तटबंदी एक मुख्य प्रवेश ठेवण्यात येत होते. यास 'ग्रामवेश' असे संबोधले जाते.

विठ्ठल मंदिर : गावात प्रथम प्रवेश केल्यानंतर विठ्ठल मंदिराचे दर्शन होते. मंदिरासमोर भजन करणा–या वारक–यांचा समूह आहे. [20]

सुतार : सुतार हा बारा बलुतेदारांपैकी एक. सुतारास शेतक–यांसाठी लाकडी अवजारे तयार करणे, दुरूस्ती करणे इ. कामे त्यास करावी लागत असे.

लोहार : शेतक–यांसाठी विविध प्रकारची लोखंडी अवजारे तयार करून देत असे. [21]

परीट : परीट हा कपडे धुण्याचे काम करीत असे. यात्रा, सण, उत्सवाच्यावेळी गावक–यांची कपडे धुण्याचे काम करावे लागत होते.

गुरव : गुरव हा तत्कालीन ग्रामव्यवस्थेचा महत्त्वाचा घटक होता. त्याला ग्रामदेवतेची पूजा करणे, देवाला पोशाख घालणे, पत्रावळी तयार करणे, मंदिराची स्वच्छता ठेवणे यासारखी कामे करावी लागत. [22]

सोनार : सोनार, सराफ किंवा पोतदार हे नाण्यांचा कस, वजन, आजमावण्याचे काम मुख्यतः करीत. तसेच गावक–यांना विविध प्रकारचे दागिनेही तयार करून देत असत. [23]

मांग : दोर तयार करणे, मोट दुरूस्त करणे, याचबरोबर गावच्या सार्वजनिक मालमत्तेची रखावली करावी लागत असे. याशिवाय गावात यात्रेच्या वेळी हलगी वाजवावी लागत असे.

कुंभार : गावक–यांसाठी विविध आकाराची भांडी, धान्य साठविण्यासाठी रांजण तयार करून देत असे. देवीची मूर्ती, मातीची चित्रे, पणत्या सुद्धा गावक–यांसाठी पुरवत असे.

चांभार : गावातील लोकांच्या चपला तयार करून देणे हे त्याचे महत्त्वाचे काम होते. तसेच चपला दुरूस्त करणे, शेतक–यांची मोट दुरूस्त करणे यासारखी कामे करावी लागत होती. [24]

न्हावी : गावातील गावक–यांचे केस कापणे, नखे काढणे, लहान मुलांचे जावळ काढणे यासारखी कामे करावी लागत असे. [25]

अशाप्रकारे बलुतेदारांपैकी काही ठराविक बलुतेदारांची मांडणी या विभागात केली आहे.

बलुतेदारांबरोबर आलुतेदारांची मांडणी या विभागात केली आहे. यामध्ये माळी, तराळ, शिंपी, कोळी, तेली, साळी हे महत्त्वाचे आलुतेदार येथे आहेत. तसेच येथे वेळू, बोरू, बांबू यापासून लाकडी वस्तू करणारा बुरूड, पाटा–वरवंटा व खलबत्ता यासारखी कामे करणारा पाथरवट, भविष्य सांगणारा पिंगळा, गावातील व्यक्तींचे दृश्य उभे केले आहे. याशिवाय वैदूचे घर, बाजारकट्टा, लहान मुलांची शाळा, नववधूला माहेरी पाठविण्याचा प्रसंग, तालमीच्या आखाडयातील कुस्तीगीर इथे दिसतात. गाव या सा–यांनी बनते आणि या सगळयावर नजर ठेवणारा पाटलाचा वाडा येथे आहे. [26]

विभाग चौथा : राशी उद्यान

प्राचीन काळापासून राशींनी मानवी जीवनात महत्त्वाचा प्रभाव टाकलेला आहे. सुमेरियन किंवा बॉबिलोनियन लोकांनी राशी प्रचारात आणल्या. या राशींचा अभ्यास करून त्यांना विविध नावे दिलीत. एकूण बारा राशी निर्माण झाल्या आहेत. या राशींची शिल्पाकृती सिद्धगिरी संगहालयामध्ये प्रदर्शित करण्यात आली आहे या राशी पुढीलप्रमाणे –

1. मेष, 2. वृषभ, 3. मिथुन, 4. कर्क, 5. सिंह, 6. कन्या, 7. तूळ, 8. वृश्चिक, 9. धनू, 10. मकर, 11. कुंभ, 12. मीन. [27]

अशा या बारा राशींच्या सुंदर शिल्पाकृती या उद्यानात प्रदर्शित केल्या आहेत.

अशाप्रकारे ग्रामीण संस्कृतीवर आधारीत असा हा आगळावेगळा प्रकल्प हा महाराष्ट्रातील पहिलाच उपक्रम आहे. या प्रकल्पामधून प्राचीन गावगाडा संस्कृती पहावयास मिळते. तसेच शिल्पाकृतीच्या माध्यमातून प्राचीन काळातील भारतीय नामवंत व्यक्तींची ओळख होते. यामुळे सिद्धगिरी संग्रहालय

कोल्हापूर जिल्हयामध्ये येणा–या पर्यटकांचे आकर्षणाचे केंद्र बनले आहे. या संग्रहालयाला महाराष्ट्रातून तसेच आंध्रप्रदेश, कर्नाटक, राजस्थान यासारख्या राज्यातील पर्यटक संग्रहालयाला भेट देतात. हे संग्रहालय आज महाराष्ट्राचे धार्मिक व सांस्कृतिक पर्यटन केंद्र म्हणून प्रसिद्धीस पावले आहे.

संदर्भ सूची :

1. दैनिक पुढारी, कोल्हापूर आवृत्ती, 30 जुलै, 2007, पृ. 1.
2. चौधरी कि. का. (संपा.), महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर कोल्हापूर जिल्हा, दर्शनिका विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, 1989, पृ. 655.
3. काडसिद्धेश्वर स्वामीजी (संकलन), माहिती क्षेत्र सिद्धगिरीची, सिद्धगिरी गुरूकुल फाऊंडेशन प्रकाशित, प्रथामावृत्ती, 2009, पृ. 15.
4. कित्ता, पृ. 18.
1. Campbell, J.M., Gazetter at the Bombay Presidency, Kolhapur, Vol. XXIV, The Goverence Photozinncographic Press, Pune, 1999, p. 301.
6. मिश्रा भगीरथ, प्राचीन चरित्रकोश, पूना विश्वविदयालय, पूना, 1964, पृ. 540–41.
7. प्रत्यक्ष संग्रहालयामधील माहिती.
8. अभ्यंकर शंकर, भक्तिकोष खंड प्रथम, आदित्य प्रतिष्ठान, पुणे, प्रथमावृत्ती, 1966, पृ. 109.
9. जोशी महादेवशास्त्री (संपा.), भारतीय संस्कृतिकोष, प्रथम खंड, भारतीय संस्कृतिकोष मंडळ, पुणे, प्रथमावृत्ती, 1962, पृ. 241.
10. अभ्यंकर शंकर, उपरोक्त, पृ. 241.
11. चित्राव सिद्धेश्वरशास्त्री, भारतीय मध्ययुगीन चरित्रकोश, मौर्य चंद्रगुप्तापासून पेशवाईअखेर, खि. 321, इ. स. 1818, 1937, पृ. 583.
12. जोशी महादेवशास्त्री (संपा.), भारतीय संस्कृतिकोष, प्रथम खंड, भारतीय संस्कृतिकोष मंडळ, पुणे, प्रथमावृत्ती, 1962, पृ. 363.
13. चित्राव सिद्धेश्वरशास्त्री, भारतीय वर्षीय प्राचीन चरित्रकोश, प्रथम खंड, भारतवर्षी चरितकोश मंडाळ, पुणे, पृ. 572.
14. कित्ता, पृ. 963.
15. प्रत्यक्ष संग्रहालयास भेट.
16. दै. लोकसत्ता, लोकरंग, पुणे आवृत्ती, 8 मार्च, 2009, पृ.36.
17. पानसे मु. ग., यादवकालीन महाराष्ट्र, (इ.स. 1000 ते 1350), मराठी ग्रंथ संग्रहालय, मुंबई, 1963, पृ. 75
18. लोहार (डॉ.) एम. ए., (संपा.), मराठेकालीन समाजजीवन, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, 2007, पृ. 61–62.
19. कुलकर्णी अ. रा., मध्ययुगीन महाराष्ट्र, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, 2007, पृ. 65.
20. Siddhagiri Rural Life Museum, Shri Kshetra Siddhagiri Math, Kaneri, p. 9.
21. कुलकर्णी अ. रा., उपरोक्त, पृ. 53.
22. कित्ता, पृ. 61.
23. अत्रे त्रिंबक नारायण, गावगाडा, आर्यभूषण छापखाना, पुणे, 1915, पृ. 114–115.
24. लोहार (डॉ.) एम. ए., उपरोक्त, पृ. 61–62.
25. अत्रे त्रिंबक नारायण, उपरोक्त, पृ. 78.
26. Siddhagiri Rural Life Museum, Op-cit.
27. जोशी महादेवशास्त्री (संपा.), मराठी विश्वकोष, खंड 14, महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोष निर्मिती मंडळ, पृ. 849.

बहुसांस्कृतिवाद : राष्ट्रराज्यासमोरील एक आव्हान

डॉ.शार्दुल सेलूकर
राज्यशास्त्र विभाग,
विठ्ठलराव पाटील महाविदयालय, कळे.

प्रस्तावना

मानवी विकासाच्या टप्यामध्ये राज्याची निर्मीती हा प्रारंभीचा आणि सर्वात महत्वाचा असा टप्पा म्हणावा लागेल.कुटुंब, समाज आणि समाजाचे नियमन करण्यासाठी राज्याची निर्मिती असा क्रम राज्याच्या निर्मितीचा विकासवादी सिदधांत मांडणारे लावतात. प्रारंभी निर्माण झालेल्या ग्रामराज्यानंतर नगरराज्य, गणराज्य, साम्राज्य असाही राज्याच्या विकासाचा क्रम लावला जातो. प्राचीन ग्रीक व भारतीय राजकीय व्यवस्थांमध्ये राज्यव्यवस्था अतिशय शिस्तबध्द असलेल्या दिसतात. मध्ययुगामध्ये लहानमोठया राजेशाहयांच्या उदयानंतर सरंजामशाहीच्या काळात जागतिक पातळीवर राज्यव्यवस्थेमध्ये फारमोठी उलथा पालथ झाली. याला स्थैर्य मिळाले ते 1648 च्या वेस्टफालीया तहामुळे. 30 वर्षाच्या संघर्षाच्या अंतानंतर राष्ट्रराज्य व्यवस्थेची पायाभरणी झाली (1618–1648). युरोपचे संस्कृतिक तत्वावर विभाजन होउन अनेक लहान लहान राष्ट्रांची निर्मीती झाली. म्हणूनच वर्तमान व्यवस्थेला वेस्टफालियन व्यवस्था असेही म्हणतात. राष्ट्रराज्य तयार होण्याची प्रक्रिया ही नव्याने दुसऱ्या महायुध्दानंतर सुरू झाली. जसेजसे वसाहतींना स्वातंत्र्य मिळू लागले तसे तसे सांस्कृतिक तत्वावर लहान मोठे राज्ये निर्माण होउ लागले व पुढील दोन दशके ही प्रक्रिया चालू राहिली. 20 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात वर्तमान राष्ट्रराज्य व्यवस्था स्थिर झालेली होती. परंतू याच काळात जोमाने सुरू झालेल्या जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे निर्माण झालेल्या बहुसंस्कृतिक व्यवस्थेमुळे राष्ट्रराज्य व्यवस्थेसमोर आव्हाने उभी केली. यांचा अभ्यास प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये करण्यात येणार आहे.

उद्दिष्टये :–

1. राष्ट्रराज्य व्यवस्थेचा अभ्यास करणे.
2. जागतिकीकरण व बहुसंस्कृतिवादाचा राष्ट्रराज्य व्यवस्थेवर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
3. बहुसंस्कृतीवादामुळे भारतासमोरील निर्माण झालेल्या समस्यांचा अभ्यास करणे

गृहीतके :–

1. जागतिकीकरणामधून बहुसंस्कृतीक समाज निर्माण झाला त्यामुळे राष्ट्रराज्य व्यवस्थेच्या मुळ स्वरूपावर परिणाम झाला आहे.
2. बहुसंस्कृतिवादाचमधून निर्माण होणाऱ्या संघर्षाचे व्यवस्थापन हे भारतासारख्या राष्ट्रराज्यांसमोरील आव्हान आहे.

प्रस्तुत संशोधन लेखाचा अभ्यासविषय जागतिक असल्याकारणाने लेखासाठी दुय्यम साहित्याचा आधार घेण्यात आला आहे. यामध्ये काही निवडक देशांच्या शासकीय दस्तऐवजाचा, आंतरराष्ट्रीय दर्जाच्या लेखकांच्या ई–बुक्सचा, संशोधनलखांचा, आंतरराष्ट्रीय संघटनांच्या दस्तऐवाजांचा वापर केला जाईल.

राष्ट्रराज्य

राष्ट्रराज्य शब्दामध्ये दोन संकल्पनांचा अंतर्भाव आहे. राष्ट्र म्हणजे 'लोकांचा असा समुदाय जो समान संस्कृती धारण करतो. ज्यांचा धर्म, भाषा, इतिहास, भूप्रदेश इ. समान आहे. ज्या समाजाच्या मान्यता समान आहेत आणि ज्यांची ओळख एकत्रीतरित्या केली जाते'. राज्य म्हणजे 'एका विशिष्ट

भूभागावर सत्ता गाजवणारे राजकीय संघटन होय'. याअर्थाने राष्ट्रराज्य ही एक भूराजकीय संकल्पना आहे असे म्हणता येईल. [1]

राष्ट्रराज्य व्यवस्थेच्या आधिही राज्य अस्तीत्वात होती, मात्र ग्रामराज्ये किंवा नगरराज्य व्यवस्थेमध्ये समान संस्कृती असणारे राज्ये शेजारी शेजारी असत. या व्यवस्थेला **एक राष्ट्र अनेक राज्य** व्यवस्था म्हणता येईल. तर साम्राज्य व्यवस्थेमध्ये एका साम्राज्यामध्ये अनेक प्रदेशांचा समावेश होत होता ज्यांची संस्कृती एकमेकांपेक्षा भिन्न भिन्न होती. या व्यवस्थेला **एक राज्य अनेक राष्ट्र** व्यवस्था म्हणता येईल.(उदा. सम्राट अशोकाचे साम्राज्य, रोमन साम्राज्य इ.). राष्ट्रराज्य व्यवस्था त्या अर्थाने अधिक प्रभावी व उपयोगी होती कारण समान संस्कृती – समान मान्यता – समान ध्येय असणाऱ्या जनसमुदायाचे व्यवस्थापन करणे सुलभ होते. या अर्थाने युरोपामध्ये निर्माण झालेली राष्ट्रराज्याची संकल्पना ही **एक राष्ट्र एक राज्य** या समीकरणावर आधारीत होती. याच सुत्राच्या आधारावर पहिल्या महायुध्दापर्यंत युरोपमध्ये साम्राज्यशाहीचा अंत होउन लहान लहान राष्ट्रराज्य तयार झाली.

राष्ट्रराज्य निर्मीतीची प्रकिया – सर्वसाधारणपणे जगभरामध्ये राष्ट्रराज्य निर्मीतीचे दोन प्रकार अढळतात. **पहिला प्रकार** म्हणजे राष्ट्रनिर्मीतीमधून राष्ट्रराज्य निर्मितीकडे. अमेरिका (United States of America) हे याचे आदर्श उदाहरण म्हणता येईल. अमेरिकन वसाहतींना स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर 13 वसाहतींमध्ये प्रथम राष्ट्रीय भावना निर्माण झाली आणि नंतर त्यांनी संघराज्याची निर्मीती केली. **दुसरा प्रकार** म्हणजे राज्य व्यवस्थेमधून राष्ट्रराज्य निर्मितीकडे. बहुवांशीक साम्राज्यांचे वांशीक आधारावर विघटन होउन लहान लहान राष्ट्रराज्यांची निर्मीतीची ही प्रकिया आहे. 18 व्या शतकातील ओटमन, रशियन, ऑस्ट्रीयन इ. साम्राज्यांचे विघटन होउन वर्तमान युरोपची निर्मिती झालेली दिसते.

राष्ट्रराज्याचे प्रकार – लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्सचे माजी प्राध्यापक ॲटनी डी स्मीथ [2] यांच्या नुसार राष्ट्रराज्याचे प्रमुख दोन प्रकार पडतात.

1) वांशिक राष्ट्रराज्य (Ethnic Nations) समान वंशाच्या लोकांमध्ये जेव्हा राष्ट्रीयत्वाची भावना उफाळून येते व सयंशासनासाठी ते राज्य निर्माण करतात तेव्हा त्यांना वांशिक राष्ट्रराज्य म्हणतात. जर्मनी, इटाली, पाकिस्तान इ वांशिक राष्ट्रराज्यचे उदाहरणे होत

2) नागरी राष्ट्रराज्य (Civic Nations). वांशिक भिन्नता असतानाही एखादया भूभागावरील लोक जेव्हा राष्ट्रीयत्वाच्या भावनेतून स्वातंत्र्य, समता, बंधूता या आधारावर सयंशासनासाठी कायदयाचे राज्य निर्माण करतात तेव्हा त्यांना नागरी राष्ट्रराज्य म्हणतात. नागरी राष्ट्रराज्याचे अमेरिका, इंग्लंड, भारत इ. उदाहरणे सांगता येतील.

जागतिकीकरण – बहुसंस्कृतीवाद आणि राष्ट्रराज्य

दुसऱ्या महायुध्दानंतर एकीकडे राष्ट्रराज्य निर्मितीला नव्याने सुरूवात झाली तर दुसरीकडे जागतिकीकरणाला सुरूवात झाली. जागतिकीकरण ही अर्थकारणाशी निगडीत संकल्पना असली तरी ती एक बहूआयामी प्रकिया आहे. 'जागतिकीकरणामध्ये व्यापार, मालमत्तेचे आदानप्रदान, गुंतवणुक, व्यक्तींचे स्थलांतरण याबाबी अभिप्रेत आहेत.' [3] जागतिकीकरणाच्या प्रकियेमुळे नागरिकांचे स्थलांतरण अपरिहार्य होते. नागरिकांच्या स्थलांतरणामुळे भाषा, मुल्ये, संस्कृती इ. चे स्थलांतरणही होत असते. त्यामुळे सहाजीकच बहुवांशिक समाजाची निर्मिती होते. यातुनच बहुसंस्कृतीवादाचा जन्म झाला. बहुसंस्कृतीवादामध्ये सांस्कृतिक बहुजीनसीपणा माण्य असतो, किंबहूना या सांस्कृतिक गटांमध्ये स्वतःचे अस्तीत्व न विसरता इतर सांस्कृतिक गटांसोबत संवाद व भागीदारी अपेक्षीत असते. मात्र सर्वच राष्ट्रराज्यांच्या बहुसंस्कृतीवादाबाबत प्रतिकिया समान नव्हत्या. जागतिकीकरणाचा वांशिक राष्ट्रराज्ये आणि नागरी राष्ट्रराज्ये यांच्यावर परिणाम भिन्न भिन्न दिसतो.

बहुसंस्कृतीवाद आणि वांशिक राष्ट्रराज्य :

दुसऱ्या महायुध्दानंतर जागतिकीकरण आणि वांशिक आधारावर राष्ट्रराज्यांची निर्मिती या दोन्ही प्रक्रिया अटळ होत्या तश्या त्या बहुतांश नवनिर्मीत राष्ट्रराज्यासाठी परस्पर विरोधी होत्या. नव्याने उदयाला आलेल्या राष्ट्रराज्यांनी जरी नागरी राष्ट्रराज्यांचे स्वरूप स्विकारलेले होते तरी पाकिस्तान, श्रीलंका अशा अनेक आकाराने लहान राष्ट्रराज्यांच्या निर्मितीचा आधार वांशिक एकता हा होता. वांशिक आधारावर निर्माण झालेल्या राष्ट्रांना नविन परिस्थीतीशी जूळवून घेणे अवडज जाते. ज्या राष्ट्रांना या नविन परिस्थीतींचे व्यवस्थापन करत आले नाही अशा राष्ट्रांमध्ये वांशिक संघर्षाचे प्रमाण गेल्या काही दशकांमध्ये वाढलेले दिसते. डॉशैलेंद्र देवळाणकर [4] यांनी दुसऱ्या महायुध्दानंतर निर्माण झालेल्या नवीन विश्वरचनेचे नकारात्मक वैशिष्टय म्हणून वांशिक चळवळी व धार्मिक मुलतत्ववादी चळवळींचा उल्लेख केलेला आहे. त्यांच्या मते विशेषतः शितयुध्दोत्तर काळात जगभरामध्ये अश्या प्रकारच्या संघर्षांमधून लाखो लोकांचा बळी गेला आहे.

बहुसंस्कृतीवाद आणि नागरी राष्ट्रराज्य :

याउलट भारत, कॅनडा यासारख्या आकाराने मोठया असलेल्या राष्ट्रराज्यांमध्ये पुर्वीपासूनच वांशिक विविधता होती. कॅनडा सारख्या देशांनी काळाची पावले ओळखून 1971 मध्ये बहुसंस्कृतिवादाला घटनात्मक दर्जा दिला व त्यात आवश्यकतेनुसार बदल केला, [5] मात्र काही राष्ट्रांना 21 वे शतक उजाडले तरी हा बदल स्वीकारता आला नाही. उलटपक्षी भारतासारख्या नागरी राष्ट्रासमोर निर्मितीपासूनच बहुसंस्कृतिवादाचे आव्हान असल्यामुळे घटनाकारांनी प्रारंभीपासूनच बहुसंस्कृतिवादाला घटनात्मक दर्जा दिलेला दिसतो. यामुळेच जागतिकीकरणाच्या प्रवाहामध्ये भारत व कॅनडासारखे भौगोलिक दृष्टया मोठे देश आपली घटनात्मक व्यवस्था टिकवून आहेत.

बहुसांस्कृतीवादाचे व्यवस्थापन

1950 च्या दशकानंतर जागतिकीकरण आणि बहुसंस्कृतीवादामुळे निमार्ण झालेल्या परिस्थीतीला प्रारंभी अभ्यासकांना सिध्दांतामध्ये बांधने कठीन जावू लागले. यामुळेच विचारप्रणालीचा अंत, इतिहासाचा अंत, राज्यव्यवस्थेचा अंत अश्या प्रकारच्या विचारांची निर्मीती या काळात झालेली दिसते. मात्र 21 वे शतक उजाडता उजाडता वरिल सर्व संकल्पना फोल ठरू लागल्या. याउल उत्तर–बहुसंस्कृतीवादी जगामध्ये राज्यव्यवस्था अधिक मजबूत झालेली दिसते. [6] किंबहूना बहुसंस्कृतीवादामुळे निर्माण झालेल्या परिस्थीतीचे व्यवस्थापन करण्याची जबाबदारी राज्यव्यवस्थेवरच येवून पडली आहे. एकीकडे जागतिकीकरणामुळे निर्माण झालेले आर्थिक प्रश्न व बहुसांस्कृतीवादामुळे निर्माण झालेले सामाजिक व राजकीय संबंध अशी दुहेरी लढाई राष्ट्रांना लढावी लागत आहे. अमेरिकेसारखी महासत्तादेखिल याला अपवाद नाही. अलिकडेच पहिल्यांदा ओबामा सरकारने व नंतर सध्याच्या ट्रंप सरकारनेही परकिय नागरिकांपेक्षा अमेरिकन नागरिकांना नोकऱ्यांमध्ये प्रथम संधी दिली जाईल अश्या प्रकारचे धोरण बनवले. 26/11 च्या हल्ल्यानंतर अमेरिकेत वंशवाद उफाळून वर आला. मध्य अशियामधील मुस्लीम राष्ट्रे वांशिक आणि धार्मिक मुलतत्ववादामुळे प्रभावित झालेले दिसतात.

भारतासारख्या राष्ट्रालादेखिल बहुसंस्कृतीवादामुळे निर्माण झालेल्या समस्यांचे निराकरण करणे कठीन होउन बसले आहे. भारत एका अर्थाने बहुसंस्कृतीवादाचे एक आदर्श उदाहरण म्हणता येईल. भारताचा भुप्रदेश हा अनेक धर्म, भाषा, वंश, जाती इ चे वास्तव्य असलेला भुप्रदेश आहे. जगातील प्रमुख सहा धर्मांपैकी चार धर्म भारतात निर्माण झाले आहेत, 2001 च्या सेन्सस नुसार भारतात 122 प्रमुख भाषा व 1599 इतर भाषा बोलल्या जातात. आधिच भ्रष्टाचार, जातीवाद, प्रादेशिकता, सीमापार दहशतवाद इ. ने ग्रासलेल्या भारताला गेल्या काही वर्षांमध्ये असहिष्णुतेने ग्रासले आहे असे काहींचे म्हणने आहे. याविषयी भारतीय 100 टक्के सहमत नसला तरी गेल्या काही काळापासून प्रत्येक धार्मिक, वांशिक, जातीय गटांच्या अस्मीता टोकाच्या बनत चाललेल्या दिसतात. याचे मुळे बहुसंस्कृतीवादमध्ये आहे. तेव्हा येणाऱ्या काळात

आपणास भारतातील बहुसंस्कृतीवादाची मांडणी नव्याने करावी लागेल. यामध्ये मुळचे भारतीय व विविध कारणांनी विस्थापीत होउन भारतात आलेल्या सर्व सांस्कृतीक समुदायांना सामावून घेणारे एक स्वतंत्र धोरण कॅनडाच्या धरतीवर आखावे लागेल. हे करत असताना बहुसंख्यांक म्हणून भारतात असणाऱ्या हिंदु व त्यांनंतरच्या मुस्लीम समुदायांना त्यांची त्यांची जबाबदारी व अधिकार यांची निश्चीत व्याख्या करून दयावी लागेल. धर्मनिरपेक्षतेची निश्चीत व्याख्या करावी लागेल. कायदयाचा पातळीवरील होणारा भेदभाव नष्ट करावा लागेल. अल्पसंख्यांकांचे मागासवर्गीयांचे विशेषाधिकर निश्चीत करतानाच पुन्हा एकदा अल्पसंख्यांक व मागास यांची नव्याने व्याख्या करावी लागेल. उपरोक्त पध्दतीने बहुसंस्कृतीवादाचे व्यवस्थापन केले तरच भारत जगासमोर एक आदर्श राष्ट्रराज्य म्हणून उभे राहू शकेल.

निष्कर्ष

हजारो वर्षांपासून राज्यव्यवस्था ही मानवी जीवनाचा अविभाज्य भाग म्हणून टिकून आहे. कालमानानुसार राज्यव्यवस्थेसमोर अनेक समस्या निर्माण झाल्या, परंतू प्रत्येक वेळेस राज्यव्यवस्थेने होणाऱ्या बदलांचे व्यवस्थापन केलेले आहे. त्याच पध्दतीने राष्ट्रराज्याला देखिल बहुसंस्कृतीवादामुळे निर्माण झालेल्या समस्यांचे व्यवस्थापन करावे लागले. काही अभ्यासकांनी जागतीकीकरणाच्या व बहुसंस्कृतीवादाच्या रेटयामध्ये राष्ट्रराज्य व्यवस्था टिकणार नाही असे भाकीत केले होते, मात्र आता आपन बहुसंस्कृतीवादोत्तर जगामध्ये आहोत. जगात असा कोणताही देश नाही जीथे सर्व धर्मांचे लोक वास्तव्य करून नाहीत, किंवा जगात असा कोणताही देश नाही जेथे केवळ एकाच संस्कृतीचे लोक रहातात. अश्या परिस्थीतीत वांशिक राष्ट्रराज्यांऐवजी नागरी राष्ट्रराज्यांच्या निर्मीतीला प्राध्यान्य दयावे लागेल. तरच खऱ्या अर्थाने आपण यशश्वी बहुसंस्कृतीवादी राष्ट्रराज्य निर्माण करू शकतो.

संदर्भ

1. A nation-state is a political entity (sovereign state) that governs a cultural entity (nation) by successfully serving all its citizens. *(http://www.newworldencyclopedia.org/entry/Nation-state)*
2. Smith, Anthony D. 1986. The Ethnic Origins of Nations. Oxford: Blackwell. (Downloded from https://smerdaleos.files.wordpress.com/2014/08/198589879-anthony-smith-the-ethnic-origins-of-nations.pdf on 25-8-2017)
3. International Monetary Fund . (2000). "Globalization: Threats or Opportunity." 12th April, 2000:IMF Publications.
4. nsoGk.kdj] ’kSysanz- ¼2010½- ledkyhu tkxfrd jktdkj.k- vkSjaxkckn % fo|k cqDl ifCy’klZ- i`- 22] 23-
5. https://lop.parl.ca/content/lop/ResearchPublications/2009-20-e.pdf
6. पेंडसे, सहस्त्रबुध्दे. (2011). आंतरराष्ट्रीय संबंध –शीतयुध्दोत्तर व जागतिकीकरणाचे राजकारण. मुंबई : ओरिएंट ब्लॅकस्वान प्रायव्हेट लिमिटेड. पृ. 117

कापूसकाळ या कादंबरीतील कृषी संस्कृतीचे दर्शन

प्रा डॉ.बाबासाहेब नाईक
आबासाहेब मराठे कॉलेज राजापूर
ता. राजापूर. जि.रत्नागिरी.

गोषवारा .

कैलास दौड यांनी कापुसकाळ या कादंबरी मधुन मराठवाडातील शेतकरी त्याचे मुख्य पीक कापुस या विषयामधुन कृषी दर्शन करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. जागतिकीकरणामुळे पारंपारिक शेती आणि शेती विषयक गोष्टींवर त्याचा चांगला आणि वाईट परिणाम कसा झाला याचे चित्रण या कादंबरीत येते.या कादंबरीत एक सामान्य शेतकरी नगदी पिकाच्या मागे धावत जाउन स्वतःची ससेहोलपट कशी करुन घेतो याचे चित्रण येते.

जागतिकीकरणामुळे आलेले बी–बीयाणे रासायनिक खते व नवनवीन तंत्रज्ञान आणि त्यामुळे ते तंत्रज्ञान आत्मसात न करण्याची मानसिकता यामुळे साहजिकच सामान्य शेतकरी नगदी पिकेच घेऊ लागला. त्यामधून निर्माण होणारे बरेच प्रश्न उदा.व्यापा–यांची मनमानी, शेतक–याची आर्थिक ससेहोलपट, कौटुंबिक समस्याशी घेरलेला शेतकरी ,अशी अडचणींची मालिका तयार होते. कापुसकाळ हा शब्द दोन अर्थानी वापरलेला आहे.1. कापूसकाळ कर्दन काळा प्रमाणे समोर थांबलेला आहे. सर्वत्र लागण झाल्याने किंमती पडलेल्या आहेत तर दुसरीकडे बाजारात कापूस चढया किंमतीला विकला जाउन भरमसाठ फायदा मिळणार **अशा दोन अर्थाने हा शब्द वापरला आहे.**

कापुसकाळ ही कादंबरी मराठीतील इतर कादंबरीच्या तुलनेत वेगळी आहे. कारण सामान्य शेतकरी त्याचे कुटुंबीय त्याचे दैनदिन कामकाज, गावातील व्यवहार, हेवेदावे, वाद, प्रतिवाद इ. गोष्टी सहजपणे या कादंबरीत आलेल्या आहेत. कापुस या नगदी पिकामुळे कोणकोणत्या समस्या उत्पन्न होतात आणि त्या समस्यांना सामान्य शेतकरी कसा धीराने तोंड देतो याचे वर्णन या 'कादंबरीत ' पहायला मिळते.

थोडक्यात जागतिकीकरणामुळे सामान्य शेतकरी हा वाढती महागाई, वस्तुच्या वाढत्या किंमती यामुळे कसा भरडला आहे. त्यामुळे कमी गुंतवणुकीत जास्त कसा फायदा होईल याकडे तो ओढला जातो. त्यामुळे नगदी पीकाचे सर्वत्र पेव फुटलेले आहे. याचे भीषण वास्तव या कादंबरीत पहायला मिळते. नगदी पीक हे कमी श्रमात वेळेत येते. मात्र त्याचा प्रचार झाल्यामुळे सर्वांनीच हे पीक घेतले. पीकाची आवक वाढली त्यामुळे बाजारात भाव पडले. गुंतवलेले भांडवल देखील परत मिळेना म्हणून शेतकरी कर्जबाजारी झाला. त्यामधून त्याला नैराश्य आले. अशा वास्तवा मधुन ही कादंबरी शेती आणि शेतकरी यांच्या भोवती फिरते.

गावातील सोसायटीच्या निवडणूकीला जगुचा भाउ उभा राहणार ही गोष्ट ब–याच जणांना कळते. जगुला त्याच्या विरोधात निवडणुकीला उभा करुन दोन भावात भांडणे लावण्याचा प्रयत्न काही स्वार्थी राजकारणी लोक करतात. जगूचा मित्र प्रल्हाद आपल्या मुलीचे लग्न ठरले आहे. चार पैसे मदत कर व लग्नाचा बस्ता बांधायला चल म्हणतो यामधून माणुसकीचे दर्शन घडते.

अशा प्रकारे कापुसकाळ या कादंबरीच्या माध्यमा मधुन कैलास दौड यांनी शेतक–यांच्या परिस्थितीचे शेतक–यांना अनुभवावे लागणारे हेवेदावे , आपुलकी ,स्वार्थीपणा, माणुसकी, ग्रामीण भागातील बेरकी पणा यामधुन कृषी जीवनाचे दर्शन घडविण्यास मदत झालेली आहे.

जगु हा कादंबरीचा नायक आहे. संपूर्ण कथानक त्याच्या भोवती फिरते. गावात राहणारा साधा मोठा सरळमार्गी कष्टकरी असा हा खेडेगातील शेतकरी आहे.स्वभावाने निर्मळ व सर्वांना मदतीला धावणारा आहे.त्याची बायको सुशी ,मुलगी कमला आणि मुलगा सुभान्मा अशी कुटुंबात एकूण चार माणसे

राहतातत्र जगु हा सामान्य शेतक–यात मोडणारा आहेत्र आपला सर्व पैसा शेतीत कापूस या पीकासाठी खर्च केला आहे. खूप कष्ट करुन त्याने कापूस हे पीक भरघोस आणतो आहे. आपल्या शेतावर त्याची नितांत श्रध्दा आहे. जागतिकीकरणाचा परिणाम सर्वच शेती जगतावर झालेला होता. लोकांनी त्यामुळे सुधारीत तंत्रज्ञानामुळे अवजारे,बी–बीयाणे इ. खर्चाचा ताळमेळ बसत नसल्यामुळे नगदी पीके घेण्याचे प्रत्येकाने सपाटा लावलेला आहे.त्यामध्ये जगूपण आहे. त्याच्या शेतातील कापसाची बोंडे तरारुन आली आहेत. शेतातले पीक कापसाची बोंडे वेचायला माणसे कामाला सांगायला जगू जातो तेव्हा त्याला माणसे मिळत नाहीत कारण प्रत्येकाची कापसाची बोंडे वेचायची असतात त्यामुळे नाराज किंवा चिडत नाही. त्यावर आपण सहजा सहजी मात करु, आपल्याला काय वाटते हे तो इतरांना कळू देत नव्हता. येथे एका सहनशील शेतक–याची दर्शन आपणास घडते.

संदर्भ ग्रंथ.

1 कापूस काळ .कैलास दौड
2 ग्रामीण साहित्याचे स्वरुप .प्रा. चंद्रकुमार नलगे

भारतीय समाजातील धनगर संस्कृतीचा समाजशास्त्रीय अभ्यास

प्रा.अनिल गाडेकर
सहाय्यक प्राध्यापक
समाजशास्त्र विभाग
श्री छत्रपती शिवाजी महाविद्यालय, उमरगा,

प्रा.डॉ.उल्का देशमुख
सहयोगी प्राध्यापक व संशोधन मार्गदर्शक
समाजशास्त्र विभाग
श्रीमती सुशिलादेवी देशमुख
महिला महाविद्यालय, लातूर

प्रस्तावना

भारतीय समाज हा विविध संस्कृतीचा संगम आहे. त्यामुळे भारतीय समाजाचे महत्त्वपूर्ण वैशिष्टये म्हणजे विविधतेत असलेली एकता होय. या सांस्कृतिक विविधतेमुळे भारत ही जगाची छोटी प्रतिकृती म्हणून ओळखली जाते. भारतीय समाजात अनेक जाती, जमातीए धर्म, पंथ, भाषा इ.चे आस्त्वि आजही दिसून येते. कारण प्रत्येक समूह आपल्या सांस्कृतिक-परंपरेची जपणूक करत असतो. त्यामूळेच संस्कृतीचे एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हंस्तातरण होवून सांस्कृतिक सातत्य निर्माण होते.

प्रत्येक मानवी समाजाला संस्कृती असते. कारण संस्कृती फक्त मानवच निर्माण करू शकते. म्हणून मानवनिर्मीत पर्यावरणाचा भाग म्हणजे संस्कृती होय. अशा प्रकारची संस्कृतीचे व्याख्या केले जाते.समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून संस्कृतीचे दोन भाग पाडले जातात .एक भौतिक संस्कृती व दुसरी अभौतिक संस्कृती होय.पण समाजशास्त्रामध्ये मोठया प्रमाणात अभौतिक संस्कृतीचा अभ्यास जास्त प्रमाणात केला जातो. कारण जीवन जगण्याची पध्दती किंवा देश काळ विशिष्ट रीत म्हणजेच संस्कृती होय.

भारतीय समाजाचा अविभाज्य घटक असणाऱ्या धनगर समाजाने बदलत्या प्रवाहाबरोबर जुन्या रुढी, प्रथा, परंपरा, इ.चे जतन करून आजही सांस्कृतिक वेगळेपणा अबाधित ठेवण्याचा प्रयत्न धनगरांनी केला आहे. म्हणून येथे भारतीय समाजातील धनगर संस्कृतीचा अभ्यास करणे क्रमप्राप्त ठरते.

उद्देश – संस्कृतीची संकल्पना समजून घेणे.
१.भारतीय समाजातील धनगर संस्कृतीचा अभ्यास करणे.

संशोधन पध्दती– प्रस्तुत शोधनिंबधासाठी दुय्यम तथ्य सामुग्री आधार घेण्यात आला आहे.त्यात दुर्मिळ संदर्भ ग्रंथ,क्रमिक पुस्तके,मासिक,वर्तमानपत्रे.व इंटरनेट इ.चा. समावेश आहे.

गृहितकृत्ये– संस्कृती ही मानव निर्मित आहे.
१.भारतीय समाजातील धनगराची संस्कृती वैश्ष्टियपूर्ण आहे.

संस्कृतीची संकल्पना–

मानववंशशास्त्रज्ञांनी आणि समाजशास्त्रज्ञांनी संस्कृती च्या विविध व्याख्या सांगितल्या आहेत त्या पुढीलप्रमाणे.

१.एडवर्ड टायलर : ''संस्कृती ही एक अशी संकिर्ण समग्रता आहे की ज्यात ज्ञान, श्रध्दा, कला, निती, कायदा रुढी या व अशाच इतर पात्रतांचा व सवयीचा समावेश होतो आणि या गोष्टी व्यक्तीने समाजाचा सभासद या नात्याने संपादित केलेल्या असतात.''

२.डॉ.इरावते कर्वे :''मानव समाजाचे डोळयाना दिसणारे भौतिक वस्तूरुप निर्मिती व डोळयांना न दिसणारी पण मनाला आकलन होणारी मनोमय सृष्टी म्हणजे संस्कृती होय''.

३. हास्कोविटस : ''मानवनिर्मित पर्यावरणाचा भाग म्हणजे संस्कृती होय.''

थोडक्यात मानवाने मानवासाठी तयार केलेल्या सर्व वस्तू, कला, साहित्य, ज्ञान, विकास,वास्तू, श्रध्दा ,मूल्य, परंपरा याचा संच म्हणजे संस्कृती होय.

धनगराची संस्कृती :

कानडी भाषेतील 'गार' किंवा 'कार' याचा अर्थ पाळणारे असा होतो. याच भाषेत 'दन' म्हणजे जनावरे शेळया-मेंढया होय. 'दनगार' किंवा 'दनगर' या शब्दा वरुन 'धनगर' निर्माण झाला आहे. धनगर हा शब्द धांग या संस्कृत भाषेतून निर्माण झाला असून, धांग म्हणजे पर्वत ,डोंगर, टेकडी यात राहणारा तो धनगर असा धनगराचा अर्थ आहे. याच धनगरांनी पुढीलप्रमाणे वैशिष्टपुर्ण संस्कृती निर्मिती केली आहे.

१. कुटुंब व विवाह पध्दती :

धनगर जमातीमध्ये संयुक्त कुटुंबपध्दती आढळते. पितृसत्ताक कुंटुंब असल्यामुळे घरातील सर्व कारभारावर पुरुषाचा प्रभाव दिसून येते. त्या मुळेच धनगर जमातीतील स्त्रियांना कुटुंबामध्ये दुय्यम स्थान असल्याचे दिसून येते. धनगर स्त्री देखिल पुरुषाप्रमाणेच शारिरिक काष्टाचे काम करण्यात पारंगत असते. पण अलिकडे संयुक्त कुंटुंबाचे विघटन होताना दिसून येत आहे. धनगर जमातीत एक विवाह हा आदर्श विवाह प्रकार म्हणून ओळखला जातो. या जमातीत बहुपत्नी विवाह प्रथा ही आढळते. कुळ व देवक एकच असेल तर विवाह संबंध होत नाहीत. मामे बहिण, आते-बहिण, यांचाशी विवाह होतो, तसेच दिर-भावजय, व मेहुणा-मेहुणी यांच्या विवाहास ही कारण परत्वे मान्यता आहे. धनगर जमातीत या मुळे विधवा घटस्फोटीत व पडित स्त्रियांच्या विवाहास मान्यत पुर्वीपासून असल्याचे दिसून येते. या जमातीत मुलाच्या विवाहाचे वय १४ ते २५ वर्षे व स्त्री आणि मुलीच्या विवाह वय, ६ ते १४ वर्ष मानतात. विवाह प्रसंगी मुलांच्या व मुलीच्या मामाला अधिक महत्त्व असते.

२. राहणीमान व वेशभूषा :

धनगर पुरुष शरीराने मजबूत बांध्याचे, कृष्णवर्णीय, कष्टाळू, मितव्ययी असतात. पुरुषांचा पोषाख अंगात बारा बंदी, कंबरेला त्रिकोणी लंगोटी, ढोपरापर्यंत धोतर, डोक्याला जाड व भरडे कपड्याचे पागोटे, कानात बाळी, खांद्यावर घोंगडी, पायात जाड नालाचे चप्पल, हातात जाड काटी किंवा लांब दांड्याची कुऱ्हाड, कपाळावर भंडारा अशी धनगर पुरुषांची वेशभुषा असते.

स्त्रियांचा पोशाख व वेशभूषा ही सर्व साधारण कुणबी स्त्रियांप्रमाणेच असते. जाड काठाचे लुगडे, चोळी, हातात रौप्याचे गोट, कानात कुडके, पायात जोडवे, तोडे, नाकात नथ, आडवे कुंकू, तसेच कुंकू पुसणे म्हणजे नवरा मरणे ही समजूत असल्याने धनगर स्त्रिया मेण लावून कुंकू लावतात. अशा प्रकारची धनगर स्त्रियांची वेषभूशा आहे.

३. व्यवसाय व निवास व्यवस्था

धनगर समाजाचा मुख्य व्यवसाय शेळी व मेंढीपालन पाळणे हा आहे. धनगर जमातीचे लोक पडीक, दुर्गम, डोगराळ माळराणात मेंढ्या चारायला नेतात, चार महिने स्वतःच्या गावी राहातात, दिवाळींचा सण झाल्याबरोबर धनगर जमातीचे लोक मेंढरे घेवून बायकापोरांसहित भंटकंतीला निघतात. शेतकऱ्यांच्या शेतात मेंढ्या बसवितात व मोबदल्यात धान्य मिळते. तसेच मेंढ्याच्या लोकरी पासून घोंगडी तयार करुन विकतात.

स्थायीक धनगराची घरे पडळंसारखी असतात, किंवा झोपडी वजा, गवताने अच्छादलेले व एकाच प्रवेश द्वाराचे असते. तसेच काही लोक ढांब्याची छोटीछोटी घरे बांधलेली असतात. मेंढरासाठी घरच्या बाजूस असलेल्या जागेवर आराटे, बोराटे, व बाभळीच्या फांद्याद्वारे मेंढरवाडा तयार करुन त्यात आटोळ्याची व्यवस्था करतात. कारण मेंढराचे संरक्षण व्हावे म्हणून अशी व्यवस्था केली जाते.

४.श्रध्दा व अंधश्रध्दा

संसार चांगला व्हावा, व्यवसायात बरकत यावी, लेखी, सुनांना मुलबाळ व्हावे, शेळ्या मेंढ्याला व घरातील व्यक्तीला रोगराई होवू नये म्हणून खंडोबाचे विविध रुपे असलेल्या देवांना बकऱ्याचा बळी देतात. भूत बाधा, भानामती, करणी, इ. वर या जामातीचा मोठ्याप्रमाणात विश्वास आहे. लग्न जोडण्यासाठी किंवा इतर महत्त्वाच्या कामासाठी जाताना, मांजर, रिकामी घागर समोर येणे, टिवटिवी ओरडणे, कुत्रेरडणे. इ. बाबी अशुभ मानल्या जातात बरेच दिवस अपत्य होत नसेलतर खंडोबाला नवस करतात. त्यांच्या नावे मुलगा झाल्यास वाघ्या व मुलगी झाल्यास मुरुळी म्हणून सोडतात. लिंबू, बिबा, केस, सुया घरच्या शेजारी मेंढरवाड्यात पडल्यास करणी केल्याचे समाजत. इ. अनेक श्रध्दा अंधश्रध्दा धनगर जमातीत दिसून येतात.

५.सण समारंभ, व देवदेवता

धनगर जमातीत गुढीपाडवा, अक्षयतृतीया, पंचमी, दसरा, नवरात्र, दिवाळी, शिमगा सट, इ. सण समारंभ साजरे करतात. सट मागशीर्ष महिण्यात साजरे करतात. दसऱ्याच्या दिवशी घोंगडी विणण्याच्या हातमागाची व अवजारांची पूजा करतात. दिवाळीच्या व पाडव्याच्या सणाला शेळयामेंढयांची पूजा करतात.

खंडोबा, बिरोबा, धुळोबा, विठ्ठल, महादेव, महालिंगराया इ. कुल देव व प्रमुख देवता समजून धनगर जमातीचे लोक पूजाअर्चा करतात. दिवाळी व गुडीपाढव्याच्या सणाला बिरुदेव व महालिंगराया देवताची यात्रा भरली जाते. या यात्रेत नवस फेडण्याची विधी केली जाते, विणकर व्यक्तीचे पट बांधणे, लहान मुलांचे जावळ काढणे इ. धार्मिक विधी व कार्य आपल्या कुलदेवातांच्या साक्षीने केले जाते.

शंकर पार्वतीशी घोंगडीचा संबध असल्याने धनगर जमातीत घोंगडीला फार महत्त्व आहे. धार्मिक विधी व कार्यात घोंगडीचा आजही वापर करतात म्हणून त्याचे अस्तित्त्व आजही धनगरांच्या घरात दिसून येते.

भस्म ही अंबील बनविण्याचासाठी जाळलेल्या लाकडाची राख आहे. तीला पवित्र मानून दुःख नाहीसे होते असा धनगर जमातीचा समज आहे.

६.धनगराची काठी व हुईक

धनगर जमातीत हुईक नावाचा निधी मराठवाडयातील अनेक गावात दरवर्षी ठरलेल्या मिथीला होतो. या उत्सवात बिरोबा देवाचा भक्त सर्वांना पुढील वर्षाचे भविष्य सांगतो. भक्ताच्या घरी बिरोबाची काठी असते. याला विरोबाचा झेंडा असे म्हणतात.

धनगराचे उपासना दैवत विरोबा यांचे महात्म्य, त्यांच्या विषयीची श्रध्दा व्यक्त करण्याचा ओव्या किंवा गितांना सुंबरान असे म्हटले जाते या ओव्या म्हणजे धनगरांचा इतिहास होय, सुंबरान म्हणजे स्मरण किंवा आठवण, मांडीले म्हणजे मांडणे. किंवा सांगणे. ढोल व झांज वाद्यासह सुंबरान म्हटले जाते. यमक अनुप्रासाची जोड याला मिळाल्यामुळे ती कानाला अधिक मधुर वाटते.

या सुंबरानात वेगवेगळया देवताना आमंत्रण दिले जाते.

सुबरांन मांडील । सुबरानं मांडील.
तवाच्या बा वेळेला । फार वर्ष काळाला
पशुपालन कृतील । अनेक संस्कृती जन्माला
धेनुपाल जन्मला । अनादि काळात ठरला.
सुसंस्कृत जन्मला । धनगर कारणी लागला.

७.वाघ्या मुरुळी

वाघ्या मुरुळी हे खंडोबाचे भक्त होते. मूल होण्यासाठी देव देवतांना नवस करण्याची प्रथा इतर समाजाप्रमाणे धनगर जमातीमध्ये ही आढळते. नवस करणारे खंडोबाला पहिले मूल वाहतात असत मुलगा हा वाध्या होतो तर मुलगी ही मुरुळी होते. खंडोबा हा धनगरांचा कुलदैवत आहे. खंडोबा आणि धनगर जमातीचे नाते हे धनगर जमातीची कन्या बाणाई यांच्यापासून लागते. अलीकडच्या काळात वाघ्या मुरुळी ही प्रथा धनगर जमातीत बंद पडल्याचे दिसून येते.

८.अंत्य विधी

धनगर जमातीत माणूस मेल्यावर आक्रोश करुन खूप रडतात, दुःख व्यक्त करतात लहानमुले मृत्यू पावल्यास पुरतात किंवा गाढतात. सामान्य माणूस मृत्युपावल्यास स्मशानात अग्नीदेवून अंत्यविधी करतात. तर धनगर जमातीतील भक्त, पुजारी किंवा वीरकर व्यक्तीचा मृत्यू झाल्यास लिंगायत समाजाप्रमाणे जमिनीत गाढतात. वीरकर व्यक्तीसाठी तिर्डी ऐवजी माड (पिंजरा) वापरतात. अत्यंसंस्काराच्या दिवशी बकऱ्याचा बळी देवून पाच वीरकर जेवू घालतात त्यानंतर सामान्य माणसाची पंगत बसते. त्या नंतर तीन दिवसाच्या आत गोड जेवण देवून विटाळातून मुक्त होता येते अशी धनगरांची धारना आहे.

सारांश :

शेकडो-हजारो वर्षाच्या कालखंडात मानवी आघात, नैसर्गिक उलथापालथ असोत धनगर संस्कृतीचे वाहक असणारे धनगर निसर्ग प्रेमी असून निसर्गाच्या सानिध्यात राहून आपले सांस्कृतिक वेगळापण निर्माण करुन त्याचे संवर्धन ही केले आहे. त्यामूळेच भारतीय संस्कृतीमध्ये या समाजाने मानाचा तूरा खोवला आहे असे म्हणता येईल.

संदर्भ ग्रंथसूची :

१. डॉ.सर्जेराव साळुंके -समाजशास्त्रातील मुलभूत संकल्पना -,नरेंद्र प्रकाशन पुणे-२००६ पृ.क्र.१३०
२ डॉ.डोईफोडे ज्योती .समाजशास्त्रीय संकल्पना व व्याप्ती-विदयाबुक्स पब्लिशर्स,औरंगाबाद २०१३ पृ.क्र.१७९
३.शाम येडेकर मी धनगर-,राधिका एन्टरप्राईजेस, कोल्हापूर २०१३ पृ.क्र.४९६
४. डॉ. एस. एस. शशी द शेफर्डस् ऑफ इंडिया सुनंदीप प्रकाशन दिल्ली १९७८ पृ. क्र. १९
५) डॉ.नागनाथ धो. कदय. महाराष्ट्रातील भटका समाज संस्कृती व साहित्य प्रतिमा प्रकाशन पुणे. १९९५ पृ. क्र. १२
६) डॉ.ज्ञानेश्वर गवते धनगरांच्या लोकसाहित्यातील समाज दर्शन कैलास पब्लिकेशन्स औरंगाबाद २०११प्र.कृ.११४ते ११७
७) डॉ.एस. एस. शशी द शेफर्डस् ऑफ इंडिया सुनंदीप प्रकाशन दिल्ली १९७८ पृ. क्र. ३८
८) हरिभाऊ कोळकर धनगरांचे राजकारण अहिल्या प्रकाशन सोलापूर २०१४ पृ.क्र. ४०,४१
९) डॉ.ज्ञानेश्वर गवते धनगरांच्या लोकसाहित्यातील समाज दर्शन कैलास पब्लिकेशन्स औरंगाबाद २०११पृ.क्र.१३९, १४०,

दक्षिण आशियातील बहुविध संस्कृतीचे राष्ट्रराज्यापुढील आव्हान

प्रा.कमलाकर एन. राक्षसे
राज्यशास्त्र विभाग,
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय,कळे,
ता. पन्हाळा,जिल्हा–कोल्हापूर.

प्रस्तावना :

द्वितीय महायुध्दानंतर जागतिक राजकारणात प्रादेशिक सत्ता समतोलाला फारच महत्व आले आहे.त्यातूनच जगाच्या वेगवेगळ्या भागात प्रादेशिकता किंवा प्रादेशिक व्यवस्था उदयास आल्या.वास्तविक पाहता, प्रादेशिकता ही भू-राजकीय संकल्पना आहे.प्रत्येक भू-प्रदेशात तेथील स्थानिक संस्कृती असते.

दक्षिण आशिया हा जगातील सर्वाधिक लोकसंख्या असलेला उपखंड आहे.शीतयुध्दोत्तर काळात हा उपखंड वेगळ्या कारणासाठी चर्चेत आला.जरी हा प्रदेश शीत युध्दानंतर अण्वस्त्राने चर्चेत आला असला तरी दक्षिण आशियात बहुविधता आहे हे अत्यंत महत्वाचे आहे.कारण या बहुविधतेमुळे सध्या परवलीचा शब्द बनलेल्या 'राष्ट्रराज्य' 'Nation State' पुढे एक प्रकारे आव्हानच उभे केलेले दिसते.

शीतयुध्दोत्तर काळात अनेक नवीन समस्यांमुळे, प्रश्नांमुळे आंतरराष्ट्रीय राजकारणतील राज्याच्या भूमिकेवर मर्यादा आल्या आहेत.१६ व्या शतकापासून आंतरराष्ट्रीय राजकारणात राज्यांची जी प्राथमिकता होती, जो दबदबा होता, तो शीतयुध्दोत्तर काळात ओसरताना दिसतो.अशा अनेक गोष्टी ज्या पूर्वी राज्याच्या अधिकार क्षेत्रात होत्या किंवा ज्यावर राज्याची मक्तेदारी होती, त्या आता राज्याच्या हातून निसटताना दिसतात.

दक्षिण आशियात सांस्कृतिक बहुविधता अधिक आणि गुंतागुंतीची आहे.त्यामुळे एकूण राजकीय कल्पनाशक्तीसाठी एक आव्हानच ठरते.जगाच्या कोणत्याही प्रदेशात दिसणार नाही अशी धार्मिक, भाषिक, वांशिकता एकत्रितपणे या क्षेत्रात आढळते.ही जी बहुविधता कधी परस्परांमध्ये मिसळलेली, तर कधी अनंत मार्गांनी परस्परांना छेद देणारी दिसते.प्रत्येक समूह आपल्या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी धडपडताना प्रयत्न करताना दिसतो आहे.विकासाच्या प्रक्रियेत आम्हालाही सहभागी करून घ्यावे, आपल्यालाही सामाजिक न्याय मिळावा यासाठी समूह झटतो आहे.

दक्षिण आशियातल्या स्थितीचे वर्णन आपल्याला असे करता येते की, इथे राज्यव्यवस्थेतील लोक हे नागरिक असतात, पण त्याचबरोबर आपआपल्या समुहाचे किंवा समाजाचे घटक असतात, प्रतिनिधी असतात.

लोकशाही व्यवस्था या गुंतागुंतीच्या बहुविधतेला कशाप्रकारे श्थंबमश करू शकतात.जगातल्या इतर प्रदेशांप्रमाणे दक्षिण आशियातही एकजिन्नशी 'राष्ट्रराज्य' या संकल्पनेचा पगडा दिसून येतो.परंतु बहुविध संस्कृतीशी समझोता करताना राजकीय कल्पनेलाही मर्यादा पडताना दिसतात.खरे तर समाजाच्या एकजिनशी सांस्कृतिक सीमा या एकसंगत असल्या पाहिजेत.

ह्या गोष्टी/घटक राजसत्तेच्या मर्यादा, सांस्कृतिक बहुविधता व नागरिकांचे आत्मभान या वास्तवाला भिडण्यापासून दूर करतात.प्रत्यक्षात मात्र ह्या ज्या धारणा आहेत, त्या परस्परविरोधी असतात.एक म्हणजे समाजाच्या एकजिवीकरणाचा आग्रह धरणारा आक्रमक राष्ट्रवाद व दुसरा म्हणजे फुटीरतावादी चळवळी.

या पार्श्वभूमीवर वांशिकदृष्ट्या भिन्न असलेल्या समाजाला, तसेच दीर्घकालीन परंपरेने बहिष्कृत ठरवलेल्या पर्यायाने वंचित राहिलेल्या समुदायांना समानतेच्या तत्वाच्या आधारावर एका राजकीय चौकटीत जगता येईल, अशी व्यवस्था उभी करण्याचे काम दक्षिण आशियातील देश करतात, याला कौतुकास्पद मानावे लागेल.पारंपारिक लोकशाही ''सर्व व्यक्ती समान'' हे सूत्र अंगीकारते.मात्र दक्षिण आशियाई राष्ट्रांमध्ये व्यक्तींचे सामुदायिक अस्तित्व मान्य करून प्रत्येकाला समान वागणूक देण्याचा प्रयत्न करते.या स्वरूपात या सुत्राचा अवलंब करण्यात आल्याचे दिसते.एक प्रकारे राष्ट्रराज्याच्या मॉडेललाच एक आव्हान ठरत असते.

समाजाच्या बहुजिन्नशी स्वरूपाकडे डोळेझाक करता येत नाही.येथील बहुविध संस्कृतीला सामावून घेणाच्या प्रयत्नांना यश मिळाल्याचे दिसत असले तरी काही प्रयत्नांमधून नवनवीन संकटेसुध्दा निर्माण झाल्याची दिसतात.

एकंदरीत, दक्षिण आशिया क्षेत्राचा हा अनुभव एकीकडे बहुविधतेशी जुळवून घेण्यात मिळालेल्या यशामध्ये लोकशाही व्यवस्था अल्पसंतुष्ट राहू शकत नाहीत असा इशारा देतो, तर दुसरीकडे बहुविधता हे लोकशाही व्यवस्थेसमोर कायमच संकट असतं, या समाजालाही धक्का देतो.

सामाजिक बहुविधतेवर आधारलेले दावे वेगवेगळ्या रूपामध्ये समोर येवू शकतात.धर्म, भाषा, वांशिकता, जात, या परंपरागत घटकांबरोबरच आधुनिक इतिहासातून जन्माला आलेल्या काही नव्या अस्मितांच्या आधारावर पुढे आलेले सामुदायिक वेगळेपणाच्या मान्यतेचे आणि अल्पसंख्यांकत्वाच्या दर्जाचे दावे नव्याने उदयाला आलेल्या राष्ट्रराज्यांना पेचात टाकतात.साहजिकच स्वायत्ततेच्या मागण्यांची पूर्तता, सत्ता वाटपात सुधारणा, समुहाच्या गरजांना मान्यता व त्यांचे समाधान अशा बाबतीत राज्यसंस्थांचा प्रतिसाद संमिश्र स्वरूपाचा आढळतो.समूह देखील परिस्थितीनुरूप आपल्या मागण्यांमध्ये बदल करताना दिसतात.

दक्षिण आशियाई क्षेत्रातल्या देशांसमोर सर्वांत मोठं आव्हान धार्मिक अल्पसंख्यांकांच्या अधिकारांच्या मुद्यांतून उभं राहिलेलं आहे.या क्षेत्रातील सर्वच देश धर्माच्या समुदायांना न्याय वागणुकीकरता अधिकृतरित्या वचनबध्द आहेत. तसेच राज्यघटनांद्वारे सर्व समुदायांना धार्मिक आचार-विचारांच्या स्वातंत्र्याची हमी देण्यात आली आहे. असं असलं तरी, या क्षेत्रातल्या पाचपैकी चार देशांनी विशिष्ट धर्माला प्राधान्य दिलेलं आहे.पाकिस्तान, बांग्लादेश या देशात मुस्लीम, श्रीलंकेमध्ये बौध्द व नेपाळमध्ये हिंदू यामुळे धार्मिक अल्पसंख्यांकांच्या अधिकाराचा मुद्दा संवेदनशील बनलेला आहे.राष्ट्रीय धर्म म्हणून एका धर्माला अधिकृत मान्यता दिलेली असणं आणि दुसरीकडे धार्मिक आचार-विचारांचं स्वातंत्र्य मान्य केलेलं असणं ही विसंगती शासनसंस्था तसेच राजकीय नेतृत्व या दोन्ही घटकांमध्ये गोंधळ निर्माण करतं.

अधिकृतरित्या धर्मनिरपेक्ष असलेला आणि सर्व धर्मापासून समान अंतर ठेवण्याचे धोरण राबवणाऱ्या भारतात देखील सातत्याने धार्मिक/जमातवादी कलह होताना दिसतात.श्रीलंकेमध्ये सिंहली बौध्द विरूध्द तमिळ या मोठ्या संघर्षाच्या पार्श्वभूमीवर धार्मिक अल्पसंख्यांकांचे प्रश्न मोठ्या प्रमाणात बाजूला ठेवलेले आहेत.शासकीय धोरणामध्ये बौध्द धर्मियांचचं वर्चस्व स्थापित झाले आहे.अल्पसंख्यांकांचे दावे सरळ सरळ धुडकावून लावले जातात किंवा दडपशाहीचे मार्गांचा अवलंब केला जातो.अल्पसंख्यांकांचे दावे विफल करण्यासाठी सुव्यवस्था, राष्ट्रीय, एकता तसेच राष्ट्राभिमान, बहुमतांचा कल या मुद्यांच्या आधारे सत्ताधारी अल्पसंख्यांकांकडे मुद्दामहून डोळेझाक करताना दिसतात.

लोकशाही आणि बहुविधता यांच्यामधील संबंधाविषयी दक्षिण आशिया क्षेत्राचा बहुविधतेला सामोरे जाण्याचा अनुभव असा आहे की, दक्षिण आशियातील बांग्लादेश हा वांशिकदृष्ट्या सर्वाधिक एकजिनसी देश मानला जातो. अल्पसंख्यांक समुदायांच्या अशा अपेक्षांकडे दुर्लक्ष करण्याचा किंवा दडपून टाकण्याच्या बाबतीत या क्षेत्रातले सर्वच देश कमी अधिक प्रमाणात दोषी आहेत. तसेच या समुदायांना राजकारणात व सार्वजनिक जीवनात न्याय्य प्रतिनिधीत्वाची हमी देण्यात हे सर्वच देश अपयशी ठरल्याचे दिसते.परंतु राजसंस्था बहुविधतेला सामावून घेण्याच्या प्रयत्नाद्वारे राष्ट्रराज्य टिकविण्यात यशस्वी झाल्याचे दिसतात.यापुढे जावून आपण अशी ही कल्पना करू शकतो की दक्षिण आशिया हेच एक संघराज्य असेल.

संदर्भ सूची :

1- Joy Aoun, Sadika Hameed, Denise St. Peter - Religious Movement in South Asia. (Center for Strategic International Studies)
२. योगेंद्र यादव, पळशीकर, डिसुझा, लोकशाही जिंदाबाद, समकालीन प्रकाशन.
३. डॉ.फणीश सिंह, दक्षिण पूर्व आशिया पर भारतीय संस्कृति का प्रभाव, वाणी प्रकाशन.
४. डॉ.देवळाणकर शैलेंद्र, समकालीन जागतिक राजकारण, विद्या प्रकाशन, औरंगाबाद.
५. डॉ.तोडकर - भारत आणि दक्षिण आशियाई राष्ट्रांमधील संबंध.

महेश एलकुंचवार यांच्या त्रिनाटयधारेतील स्त्रीयांचा सांस्कृतिक संघर्ष

प्रा.महादेव ज.जाधव
विठ्ठलराव पाटीलमहाविद्यालय, कळे,
ता. पन्हाळा, जि. कोल्हापूर

प्रस्तावना :

1960 नंतर अनेक नाटककारांनी प्रयोगिक नाटकामध्ये मोलाची भर घातली. महेश एलकुंचवार त्यामधील महत्त्वाचे नाटककार होय. एलकुंचवारांनी आपल्या प्रत्येक नाटकातून स्वतंत्र अनुभव व्यक्त करताना वाडा चिरेबंद, मग्नतळयाकाठी व युगांत या त्रिनाटयधारेतून वाडा संस्कृतीची संक्रमण अवस्था चित्रीत केली आहे. याबरोबरच वाडासंस्कृतीतील सांस्कृतिक संघर्षाचेचित्रण ही केले आहे. या नाटकामध्ये परंपरागत अविभक्त कुंटुंब पध्दती, ग्रामीण सरंजामदारी समाजव्यवस्था याचा अर्थप्रधान आधुनिक नागरी संस्कृतीच्या संघर्षाखाली होणारा विध्वंस ती चित्रीत करते. महानगरीय सुबतेतवाटयाला येणारे आत्मकेंद्रीत एकाकीपणा आणि मानवी नातेसंबंध व सर्वव्यापी वस्तुजात यापासूनचा तुटलेपणा याचा वेध आणि शेवटी भविष्यात माणसाच्या वाटयाला येऊ शकणाऱ्या भौतिक, सामाजिक, नैतिक, अध्यात्मिक अशा सर्वागिण वैराणपणाचा सांस्कृतिक संषर्घ ती मांडताना दिसते.

एलकुंचवाराच्या त्रिनाटयधारेतील स्त्री व्यक्तिरेखा या वाडा संस्कृतीत जन्मलेल्या, वाढलेल्या स्त्रिया या आपले जीवन जगत असताना प्रत्येक क्षणाला त्यांचा परिस्थितीशी, राहणीमानाशी, विचारसरणीशी, खानपान, वेश, सण, उत्सव साजरी करण्याच्या पध्दतीशी त्यांचा सांस्कृतिक बडतच असतो.त्रिनाटयधारेतील सांस्कृतिक संघर्ष तीन स्तरांवर घडतो. पहिला स्तर कौटुंबिकतेचा आहे. यामध्ये धरणगावकर देशपांडे यांच्या कुंटुंबात घडणाऱ्या ताणतणावांच्या बदलणाऱ्या सांस्कृतिक संघर्षाचे चित्रण येते. दुसरा स्तर संक्रमण काळात देखील पारंपरिक रितीने जगत राहिल्याने बदलत्या परंपरेचा सांस्कृतिक संघर्ष. तिसरा स्तर मानवी भावभावनांच्या संघर्षाचा आहे. माणसांमधील असणाऱ्या राग, लोभ, वात्सल्य, कौर्य अशा भावभावना व्यक्त करताना प्रकट होणाऱ्या सांस्कृतिक संघर्षाचे चित्रण येते.

उद्दिष्टये :–

1. वाडा चिरेबंदी, मग्नतळयाकाठी व युगात या त्रिनाटयधारेतील सांस्कृतिक संघर्ष अभ्यासणे.
2. या त्रिनाटयाधारेतील स्त्री व्यक्तिरेखाचा सांस्कृतिक संघर्षाचे स्वरूप मांडणे.

या त्रिनाटयधारेतील स्त्रीयांच्या सांस्कृतिक संघर्षाचा वेध विस्ताराने घेता येईल.

'दादी' (आजी) ही या संपूर्ण वाडा संस्कृतीचे प्राचीन अस्तित्व आहे. ती वास्तू जिवंत असल्याचे प्रतिक आहे. जेव्हा तात्यांजीच्या उत्तर क्रियेवेळी कार्य सोडून स्वतःच्या स्वार्थासाठी वाटणीसाठी चाललेली धडपड हे ऐकू न येता व न दिसता दादीला जाणवते ती म्हणते की, ''असे वाटे'' काहीतरी बिनसले आहे. इथ देशपांडयाच घर काई चांगल चालून नाही राहिल. मज रात्रभर उंदिर त्रास देतात.घरभर धावतेत सगळा वाडा बोऱ्हाईने पोखरून काढला कोणी लिपतई नाहीबाप्पा बिळ. ''या उदाहरणातून घरामध्ये स्वार्थीपणा आला आहे. या बदलत्या संस्कृतीचे स्वरूप स्पष्टपणे जाणवते तीचा बदलत्या संस्कृतीशी संघर्ष करण्याचा अपयशस्वी प्रयत्न आहे.

'आई' ही संस्कृतीच्या ऱ्हास आणि अधःपाताची साक्षीदार आहे. आईजवळ फक्त वैभवाच्या स्मृती आहेत. त्रिनाटयधारेतील आईचे एकत्र कुंटुंबातील स्थान नगण्यच आहे. ती सोशिक आहे. भास्कर व सुधीर यांच्यामधील वाटणीचा वाद म्हणजे बदलत चालेल्या संस्कृती संघर्षाची ती साक्षीदार आहे. ती अगतिक आहे. परिस्थितीमुळे हतबल आहे.

'प्रभा' ही या त्रिनाटयधारतेतील दुसरी सोशिक स्त्री आहे. स्वतंत्र व्यक्तिमत्व असलेली प्रौढ कुमारिका ती आहे. बदलत्या स्त्री संस्कृतीचे प्रतिक म्हणून प्रभाकडे पहावे लागते. प्रभा वाचन संस्कृती

जपणारी. शिक्षणाची आवड असणारी स्त्री आहे. मॅट्रीकला फर्स्टक्लास मिळूनही केवळ मुलीनी शिक्षणघेवू नये. या भ्रामक समजुतीमुळे तिचा बळी जातो. या पारंपरिक संस्कृतिला विरोध दर्शवताना ती म्हणते, ''मॅट्रीकला फर्स्टक्लास आलेली वीस वर्षापूर्वी मला डॉक्टर व्हायच होत, तर देशपांडयाच्या मुलीनी एकट दुकट राहून शिकायच नाही. हयांची प्रतिष्ठा व अब्रु आमच्या आयुष्याची माती'' हे उद्‌गार म्हणजे प्रभाचापारंपरिक संस्कृतिशी तिने केलेला संघर्षाच आहे.

'वहिनी' ही त्रिनाटय धारेतील पारंपारिक संस्कृती व नवता याना जोडणारा दुवा आहे. उदा. दाराशी ट्रॅक्टर किंवा पाठीमागे मेणा असला की, धरणागावकर श्रीमंत आहेत. या बडेजावातील वास्तव ती ओळखून आहे. रंजूच्या घरातून पळून जाण्याने होणारा अपमान सहन करून तिची घडी नीट बसवणेव अनैतिक मार्गावर चालेल्या परागला नैतिक मार्गावर आणण्यासाठी जुन्या संस्कृतीचा मेळ घलण्याचा अयशस्वी प्रयत्न करताना प्रसंगी ती संघर्ष ही करते.

'अंजली' त्रिनाटयधारेतील लहान सून कोकणस्य ब्राम्हण, मुंबईत राहणारी व नोकरी करणारी, पतीला हव्या असणाऱ्या वाटणीत सहभागी न होणारी, चंदुभावजी विषयी काळजी करणारी, पराग विषयी आपुलकी जपणारी, रंजू पळून गेल्यावर अस्वस्थ वाटून घेणारी अशी अंजली शहरी संस्कृतीत राहून ही ग्रामीण संस्कृतीशी समरस होणारी आहे.

'रंजू' सतरा वर्षाची तरूणी आजच्या पिढीची प्रतिनिधी आहे. मासिक वाचने, गाणी गाणे, सिनेमा पाहणे याची आत्यंतिक आवड तिला आहे. धरणगावकर देशपांडयाच्या परंपरेशी संघर्ष करणारी रंजू आहे. रंजू स्वतःला नटखट छोरीसमजते. अभ्यास, वाचन, मनन यापेक्षा 'बर्थ कंट्रोल' सारख्या विषयांकडे जास्त लक्ष देते. रंजू ही वाडा संस्कृतीला न जुमानता तिच्या विरूद्ध संघर्ष करणे पसंत करते व लग्नानंतर तसाच सुरू ठेवते.

नंदीनी'ची प्रतिमा एलकुंचवारानी निर्माण करताना सुशिक्षित, शांत, स्वभावाची हुशार प्रत्येक प्रसंगाला धैर्याने तोंड देणारी अशी उभी केली आहे. नंदीनीचे बी.ए. पर्यत शिक्षण पुढे शिकण्याची इच्छा, पतीकडून सुख मिळत नाही. तेव्हा सुखाची अपेक्षा सोडणारी प्रेमाने पतीचा स्वभाव बदलणारी सुख–दुःखात पती परागला धैर्याने तोंड देण्यासाठी त्याला मदत करणारी अशी आहे. नंदीनीच्या माध्यमातून आदर्श संस्कृतीतील पतिव्रता स्त्री मांडलेली दिसते.

अशा प्रकारे त्रिनाटयधारेतील प्रत्येक स्त्री व्यक्तिरेखा ही कोणत्याना कोणत्या प्रकाराचा सांस्कृतिक संघर्ष करताना दिसते. यामधील तीन पिढयांचा प्रवास पहाताना येणारे प्रसंग व त्या अनुषगांने होणारा हा या नाटयधारेतील मुख्य विषय आहे.

निष्कर्ष :–

1. त्रिनाटय धारेमधून वाडा संस्कृती आणि या संस्कृती विषयी स्त्री व्यक्तिरेखाचा संघर्ष चित्रीत केलेला दिसतो.
2. वाडा संस्कृतीच प्रतीक म्हणून दादी (आजी) येते. तर या संस्कृती विरूद्धचा संघर्ष म्हणून रंजू ही व्यक्तिरेखा आहे.
3. परंपरागत रूढी, बंधनामुळे आपल्या इच्छा धुळीस मिळालेली व त्याचा परिणाम भोगणारी प्रभा पारंपरिक संस्कृतीतील दोष दाखवते.
4. उच्च शिक्षण घेऊन भारतीय संस्कृती जपणारी नंदीनी ही व्यक्तिरेखा आहे.
5. पाश्चात्य संस्कृतीच्या प्रभावाने तसे वागण्याचा प्रयत्न करणारी रंजू ही पारंपारिक संस्कृतीशी संघर्ष करताना दिसते.

संदर्भ ग्रंथ :–

1. युगांत :महेश एलकुंचवार, मौज प्रकाशन ग्रह, 21 जून 1997.
2. महेश एलकुंचवार यांची नाटके : डॉ. विश्वनाथ शिंदे, प्रतिष्ठान जाने, फेब्रु, जून, जुलै, ऑगस्ट 1995.
3. स्त्री समस्या आणि आजची नाटकःडॉ.मधुरा कोरान्ने, स्हेवर्धन प्रकाशन पुणे,1999.
4. शोध एलकुंचवार यांच्या नाटयकृतीचा : संजय आर्वीकर, पद्यगंधा प्रकाशन फेब्रु 2001.

महिला अत्याचार : सांस्कृतिक मागासलेपण

जगदिश आप्पासाहेब सरदेसाई
सहा.प्राध्यापक,मानसशास्त्र विभाग,
श्रीपतराव चौगुले आर्टस् ॲण्ड कॉमर्स् कॉलेज,
माळवाडी-कोतोली, ता. पन्हाळा,

प्रस्तावना :

राजधानी नवी दिल्लीत सन २०१२ मध्ये धावत्या बसमध्ये 'निर्भया'वर झालेल्या बलात्कारानंतर देश हादरून निघाला अन् संपूर्ण देशाचे लक्ष वेधले गेले.आरोपींवर गुन्हे दाखल होवून आज ते शिक्षा भोगत असले तरी देशभर दररोज कोठे ना कोठे बलात्काराच्या घटना घडत आहेत.अगदी आकडेवारीतच सांगायचे तर भारतात सन २०१५ मध्ये बलात्काराची ३४,७७१ प्रकरणे घडली.म्हणजे दिवसाला सुमारे ९५ बलात्कार होतात. या अनुषंगाने विचार केला तर तो तासाला ४ म्हणजे दर पंधरा मिनिटांनी देशात कुठे ना कुठे बलात्कार होतोच.अगदी चिमुकल्या बाळापासून ९०—९५ वर्षाच्या वयोवृध्द स्त्री पर्यंत नराधमांच्याकडून बलात्कार होत आहेत.हे सर्व थांबविण्यासाठी आपल्याला काय करावे लागेल हा सर्व समाजासमोरचा आज अगदी गंभीर प्रश्न बनलेला आहे.

नगर जिल्हयातील कोपर्डी येथे विद्यार्थीनीवर झालेला बलात्कार अन् हत्येचे पडसाद संपूर्ण महाराष्ट्र राज्यात उमटले.या प्रकरणातील आरोपींना फाशींची शिक्षा होण्यासाठी राज्यभरात मूक मोर्चे निघाले, निघत आहेत.पण असे मूक मोर्चे निघून ही राज्यात बलात्काराच्या घटना थांबलेल्या नाहीत.नगर जिल्हयातच पुन्हा गेल्या महिन्यात पंधरा वर्षाच्या अपंग, मूक बधिर मुलीवर त्याच गावातील एका व्यक्तिने बलात्कार केला.नाशिक जिल्हयातील तळेगांव-अंजनेरी येथील पाच वर्षांच्या चिमुरडीवर एका सोळा वर्षे वयाच्या मुलाने दोन दिवसांपूर्वी अत्याचार केल्याचे समजले आणि नागरिकांच्या भावनांचा बांध सुटला.

बलात्काराची घटना दररोज कोठे ना कोठे घडताना दिसत आहे.आता या घटना नंतर रास्ता-रोको होतो अन् जाळपोळही होते.टी.व्ही. चॅनेलच्या माध्यमातून विविध क्षेत्रातील तज्ञ आपले मत व्यक्त करायला पुढे येतात.विविध दैनिकांमध्ये कॉलमच्या कॉलम बातम्या छापून येतात.एखादया प्रकरणाची दाहकता तीव्र असताना अनेक जण पीडितेची, कुटुंबाची भेट घेण्यासाठी धावपळ करतात, मदतीचे आश्वासन देतात अन् पेड न्यूजव्दारे बातम्याही छापून आणतात. पुढे गुन्हे नोंद होवून प्रकरण न्यायालयाकडे गेल्यानंतर विषय तेथेच थांबतो.पीडीतेला मदतीचे आश्वासन देणारे पुढे कोठे जातात हा मात्र न सुटलेला एक प्रश्नच बनून राहतो असो.

राजकीय वलय असलेल्या एकाने युवतीला विवाहाचे आमिष दाखविले.शारिरीक संबंध ठेवले.विवाह मात्र दुसऱ्याच मुलीशी केला.त्या युवतीवर बलात्काराचा गुन्हा दाखल झाला.मग तो जामीनावर सुटलादेखील.मात्र, पहिल्या युवतीचे काय? न्याय कधी मिळेल? किती वर्षे लागतील? पुढे काय करायचे? कशाचेच उत्तर तिच्याकडे नाही.कारण.....तिच्याकडे ना राजकीय वलय ना पैसा.... ही झाली एक बाजू.प्रेम - प्रकरणातून अनेक वर्षे दोघांकडूनही शारिरीक संबंध ठेवले जातात. पुढे खटके उडले की बलात्काराचा गुन्हा दाखल होतो.ही झाली दुसरी बाजू.कळी उमलण्याआधीच तिच्यावर सामूहिक बलात्कार करून हत्या केली जाते. ही झाली तिसरी बाजू. बलात्काराची कोणतीही बाजू असो.नराधमांना कडक शिक्षा व्हायलाच हवी.कारण, हा फक्त शारिरीक अत्याचार नसतो, मानवी मन मुळापासून उखडून काढण्याचा प्रकार असतो. भारतातच नव्हे, जगातील विविध देशांमध्ये बलात्कार घडत आहेत.पहिल्या दहामध्ये भारताचा चौथा क्रमांक आहे. हा आकडा नक्कीच कौतुकास्पद नाही.

सर्वाधिक बलात्कार होणारे देश -

१. अमेरिका २. दक्षिण आफ्रिका ३. स्विडन ४. भारत ५. इंग्लड ६. जर्मनी ७. फ्रान्स ८. कॅनडा
९. श्रीलंका १०. इथिओपिया

बलात्काराचे प्रमाण कमी असणारे देश –

१. स्वित्झर्लंड २. सिंगापूर ३. आईसलंड ४. जपान ५. लक्झेंबर्ग

प्रत्येक देशाची आरोपीला शिक्षा देण्याची वेगवेगळी पध्दत आहे.कठोर शिक्षा देणाऱ्या देशांमध्ये बलात्काराचे प्रमाण नक्कीच कमी झाले आहे.यामुळे ते 'टॉप टेन' मध्ये दिसत नाहीत.जागतिक स्तरावर भारत देशाची ओळख बलात्कारी देश म्हणून होवू लागली आहे.ही ओळख पुसायची असेल तर शिक्षेत बदल करायची गरज वाटते का ? भारतात बलात्काराचे प्रमाण कमी होण्यासाठी अन् बलात्कार करणाऱ्या नराधमांना अद्दल घडविण्यासाठी कठोरात कठोर काय शिक्षा व्हायला हवी.

भारतीय महिलांची सामाजिक स्थिती –

महिला अत्याचार एक सामाजिक समस्या म्हणून महिला अत्याचाराचा अभ्यास केला असता असे लक्षात आले की यांची मुळे भारतीय समाजव्यवस्थेत आढळतात.प्राचीन भारतीय संस्कृती ही मनुच्या पुरूषसत्ताक व्यवस्थेवर आधारलेली होती.अर्थातच या व्यवस्थेने स्त्रीयांचे अतोनात नुकसान केले आहे.अनेक अनिष्ट रूढी, परंपरा मध्ये बांधून ठेवलेले होते. विशेषतः बालविवाह, केशवपन, शिक्षणबंदी, पडदा पध्द्ती यासारख्या परंपरेतून स्त्रीकडे फक्त दासी व उपभोगाची वस्तू म्हणून पाहिले जात आहे.म्हणूनच या समाजव्यवस्थेतील पुरूषप्रधान मानसिकता ही महिला अत्याचाराचे महत्त्वाचे कारण आहे.

गौतम बुध्दांनी स्त्रीयांना धम्म पालनाचा अधिकार दिला होता.त्यांनी स्त्रीयांचे अधिकार मान्य केले होते.त्यांच्या मते, ज्यांना उध्दाराचा अधिकार आहे त्यांना उध्दाराचा मार्ग बंद करता येत नाही.एखादा नवा विचार किंवा दृष्टीकोन स्विकारण्याची लवचिकता त्यांच्याकडे होती.स्त्रियांना जगात सर्वात जास्त अधिकार भारतात होते.नंतरच्या काळामध्ये स्त्रीयांची अवनती होत गेल्याचे दिसते.

आधुनिक भारताचे पहिले समाज क्रांतीकारक महात्मा ज्योतीराव फुले यांनी समाजव्यवस्थेती सर्वाधिक उपेक्षित घटक स्त्रीया आणि अस्पृश्य यांना सामाजिक न्याय व समता मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला.भारतीय स्त्रीयांना समाजव्यवस्थेने शिक्षण नाकारल्याने या स्त्रीया स्वतःची अस्मिता हरवून बसल्या होत्या.या परिस्थितीतून त्यांना बाहेर काढण्यासाठी शिक्षणाची आवश्यकता ओळखून स्त्रियांना सुशिक्षित करण्याचे कार्य त्यांनी सुरू केले.यासाठी त्यांनी १८४८ साली पहिली मुलींची शाळा सुरू केली.ज्योतिराव फुले व सावित्रीबाई फुले यांनी अतिशय प्रतिकूल परिस्थितीतून, लोकांचा विरोध सहन करत १८५१ व १८५२ मध्ये मुलींच्यासाठी शाळा सुरू केल्या.

फुले दांम्पत्यांनी स्त्रियांना सबल बनविण्यासाठी बालविवाह, कुमारी विवाह, विधवांचे केशवपन यासारख्या अमानुष्य प्रथांना आणि या प्रथा थांबविण्यासाठी प्रयत्न केला. याचाच एक भाग म्हणून १८६४ साली पहिला विधवा पूर्नविवाह घडवून आणला. यावरून त्यांचे स्त्री विषयक विचार किती आधुनिक होते हे स्पष्ट होते. अशा विचारांची गरज आजच्या समाज व्यवस्थेसाठी अतिशय महत्त्वाची आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, जोवर स्त्रियांना संपत्तीचा वारसा मिळत नाही तोवर त्यांची गुलामगिरी संपणार नाही. याचप्रमाणे जोपर्यंत स्त्रीया आपल्या हक्कासाठी जागृत होवून संघर्ष करणार नाहीत तोपर्यंत त्यांच्यात सुधारणा व प्रगती होणार नाही.डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदू स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी हिंदू कोड बिलाव्दारे अनेक तरतुदी घटनेमध्ये केल्या.

महिला अत्याचाराचे स्वरूप –

महिला अत्याचारामध्ये विनयभंग, महिलांवरील हल्ले, लैंगिक छळ, मारहाण, अपमानास्पद वागणूक, स्त्रीभ्रूण हत्या इ.गोष्टींचा समावेश आहे.सर्वात काळजी करण्यासारखा अत्याचार म्हणजे कामाच्या ठिकाणी होणारा लैंगिक छळ, या अत्याचाराविरूध्द् कामाच्या ठिकाणी होणारा लैंगिक छळ(प्रतिबंध, मनाई व निवारण) अधिनियम २०१३ हा संसदीय कायदा करण्यात आला.

आधुनिक स्त्री नोकरी व व्यवसाय निमित्ताने बाहेर पडण्याचे प्रमाण वाढले आहे. जसजसे हे प्रमाण वाढत आहे तसतसे त्यांच्या कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या लैंगिक छळाच्या घटनांमध्ये वाढ होत आहे.टाईम्स ऑफ इंडियाच्या सर्वेक्षणानुसार १० पैकी ७ स्त्रीयांच्यावर अत्याचार होत आहे.

गृह मंत्रालयाच्या छंजपवदंस ब्तपउम त्मबवतक ठनतमंन ने प्रसिध्द केलेल्या ब्तपउम पद प्दकपं २०१५ च्या अहवालात शहरात घडणाऱ्या गुन्हयाविषयी माहिती देण्यात आली आहे. देशभरात महिलांवर होणाऱ्या अत्याचारांमध्ये दिल्ली, मुंबई शहरात विनयभंग, महिलांवरील हल्ले, लैंगिक छळ या घटनांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. त्याची आकडेवारी पुढीलप्रमाणे,

महिला अत्याचाराचा अहवाल (२०१५)

छंजपवदंस ब्तपउम त्मबवतक ठनतमंन ;छब्त्ठद्ध

अ. न.	शहर	महिलांवरील हल्ला (घटना)	लैंगिक छळ (घटना)	पाठलाग करणे (घटना)
१	दिल्ली	४५६३	११४७	८८९
२	मुंबई	२००८	७२०	३१९
३	बंगळूर	७१८	——	१५४
४	पूणे	७१८	२९५	९१
५	भोपाळ	——	३२२	——

महिला अत्याचाराची कारणे –

- नविन पिढीची सुखाची बदलती विचारसरणी
- सामाजिक जबाबदारीमुळे नैसर्गिक लैंगिक भावनांचे दमन
- दारिद्रय व गरिबीमूळे व्यसनाधिन झालेले तरूण
- सूड घेण्याची भावना
- समाजव्यवस्थेतून निर्माण झालेला पुरूषी अहंकार

महिला अत्याचाराची उपाय योजना –

- कायद्यानुसार गुन्हेंगारांना लवकर शिक्षा होणे
- लहानपणापासून मुलांना सामाजिक मूल्याचे धडे दयावेत
- मुलींनी धाडसी होवून होणा-या अन्यायाविरूध्द तक्रार करावी
- स्त्रीयांचा सामाजिक आदर वाढविण्याचा प्रयत्न करणे
- अत्याचारित महिलांना सामाजिक आधार मिळवून देणे
- किशोरवयीन मुलांचे शारिरीक बदलाविषयी समुपदेशन करणे.

समारोप :

माणसाला माणूस विशेषतः चांगला माणूस बनविण्यासाठी समाज प्रबोधनाची गरज आहे.सातत्याने बोलले व लिहिले पाहिजे. प्रत्येकाने याबाबत जागरूक राहिले पाहिजे. माणूस म्हणून पुढे आले पाहिजे.सामाजिक संवेदनशीलता वाढविली पाहिजे. छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज, ज्योतीराव फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या स्त्री विषयक विचारांची गरज आजच्या समाजाला आहे.

१. संदर्भ ग्रंथ :

१. डॉ. नरेंद्र जाधव ‘ बोल महामानवाचे’ खंड एक २०१२, ग्रंथाली प्रकाशन, माटुंगा.
२. डॉ. आ. ह. साळूंखे ‘सर्वोत्तम भूमिपुत्र : गौतम बुध्द’ २०१०, प्रकाशन सातारा.
३. डॉ. आ. ह. साळूंखे ‘हिंदू संस्कृती आणि स्त्री’, लोकवाङ्मय गृह प्रकाशन, मुंबई.
४. ज. शं. आपटे व पुष्पा रोडे ‘भारतातील महिला विकासाची वाटचाल’, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.

२. वृत्तपत्रे –

अ. सकाळ ‘बहार’ रविवार दि. २४ जुलै २०१६ ची पुरवणी.
ब. सकाळ कोल्हापूर, टुडे, बुधवार दि. २० जुलै २०१६ ची पुरवणी.

3.वेबसाईड

1- https://www.scribd.com/.../ Bhimrao - Ramji- Ambedkar- Marathi
2- ganesh-suryavanshi.blogspot.com/.../ Dr. Babasaheb- Ambedkar .htm

मध्य आशियातील संस्कृतींचा मोर्योत्तरकालीन भारतीय संस्कृतीवर पडलेला प्रभाव

प्रा.संदिप जाधव
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय,कळे,
ता. पन्हाळा, जि. कोल्हापूर

प्रस्तावना :

भारतीय संस्कृतीची जडण–घडण हजारो वर्षापासून अवितरतपणे चालू आहे. या जडणघडणीमध्ये अनेक परकिय आक्रमणांचा आणि त्या परकिय संस्कृतीचा देखील प्रभाव पडलेला दिसून येतो. या परकिय प्रभावामुळे भारतीय संस्कृतीत परिवर्तनही होत गेले. भारतीय संस्कृतीचा जगभरातील वेगवेगळया संस्कृतीशी वेगवेगळया मार्गांनी संपर्क आला. या सर्व संपर्कामधून भारतीय संस्कृती परिपक्व बनत गेली.

मोर्योत्तर कालखंडातही (इ.स.पू. 200 ते इ.स.300) भारतीय संस्कृतीत विविध प्रकारचे लहानमोठे बदल घडून आले. शेवटच्या मौर्य सम्राटाच्या काळातच भारत राजकिय दृष्टीने विकेंद्रीकरणाचा शिकार बनला. मौर्य सत्तेच्या ऱ्हासानंतर काही प्रादेशिक सत्ता अस्तित्वात आल्या. यामध्ये शृंग, कण्व आणि सातवाहन यांनी भारताच्या बहुसंख्य भागावर राज्य केले. पण त्यांना मोर्याप्रमाणे संपूर्ण भारताला एका छत्राखाली ठेवता आले नाही. या सत्ता आपआपसांत संघर्ष करीत राहिल्या. याचा तार्किक परिणाम म्हणजे भारताच्या पश्चिमोत्तर भागात परकिय आक्रमकांनी आपले वर्चस्व निर्माण करून आपल्या राजकिय सत्ता स्थिर केल्या.यामध्ये प्रामुख्याने बैक्ट्रियन ग्रीक पर्शियन, शक, पहलव आणि शेवटी कुषाण हे होते. या परकियांचे भारताशीजे संबंध आले. त्यामुळे भारतीय समाजाने त्यांच्याकडून काही नव्या गोष्टी स्विकारल्या तर काही जुन्या गोष्टीचा त्याग केला. हे परकिय आक्रमक भारतीय समाजाशी एकरूप झाल्याने ते भारतीय संस्कृतीचा एक भाग बनले. त्यामुळे परकिय आक्रमकांचा प्रभाव भारतीय संस्कृतीवर पडल्याशिवाय राहिला नाही.

उद्दिष्टये :–

1) मोर्योत्तर काळात झालेल्या परकिय आक्रमकांचा भारतीय संस्कृतीवर पडलेला प्रभाव अभ्यासणे.
2) मध्य आशियनसंस्कृतींचा भारतीय संस्कृतीवर पडलेला प्रभाव अभ्यासणे.

मध्य आशियातील संस्कृतींचा मोयौत्तरकालीन भारतीय संस्कृतीच्या सर्व अंगावर प्रभाव पडलेला दिसून येतो.

समाजजिवनावर प्रभाव –

परकिय आक्रमणांमुळे भारतीय समाजजीवनावर काही बदल घडून आले. ग्रीक, शक, पहलव, कुषाण असे नवे लोकसमूह भारतीय समाजात सामावून गेले. मोर्योत्तर काळाइतका मोठया प्रमाणावर परकियांचा समावेश भारतीय समाजात एरवी कधीही झालेला आढळून येत नाही. या समूहांनी आपल्या बरोबर नव्या चालिरीती व वेशभूषा आणल्या. विशेषतःशक– कुषाणानी फेटा, बंडी, पायजमा, लांब कोट आणि बूट या गोष्टी भारतीय संस्कृतीत रूढ केल्या.[1]

धार्मिक प्रभाव –

मोर्योत्तर काळात वैदिक धर्माचे पुनरूज्जीवन झाले. यज्ञ कर्मकांडाबरोबरच भक्ती मार्गालाही महत्त्व येऊन शैव, वैष्णव पंथाचा उदय होऊ लागला. ग्रीकांनी वैष्णव पंथ स्विकारला अथवा शैव आणि भागवत देवताचे अस्तित्व मान्य केले; तर भारतीयांनी सरहद्दीपलिकडील देवताची पूजा सुरू केली. त्यापैकी काही देवता भारतीय देवतासंघात स्थान पावल्या. उदा. अर्दोक्षो ही श्रीरूपात देवता बनली.[2]

याबरोबरच बौद्ध धर्मामध्येही मध्यआशियातून आलेले अनेक परदेशी लोक आकर्षित झाले. हे लोक मांसाहारी होते. या सर्व वास्ववाशी जुळवून घेण्यासाठी आणि बदलत्या परिस्थितीला सामोरे जाण्यासाठी बौद्ध धर्मामध्ये महायान हा पंथ निर्माण होऊन या पंथानी मुर्तीपुजा चालू केली. या पंथाने व्यक्तीगत निर्वाणाला महत्त्व न देता जगाच्या उद्धाराचा विचार मांडला. या काळात व्यापारामुळे आलेल्या संपत्तीचा प्रभाव देखील बौद्ध मठावर होऊन बौद्धमठांनी संपत्ती स्विकारण्यास सुरूवात केली.

नवीन कलाशैलीचा उदय –

मोर्योत्तर काळात परदेशी आणि भारतीय परंपरांची देवाघेवाण सुरू झाली. परकिय आक्रमकांनी आपल्याबरोबर कसबी कारागीर आणि गवंडी आणले होते. मध्य आशियाच्या प्रभावामुळे गांधार, मथुरा कलाशैलीचा उदय झाला.गांधार प्रदेशात ग्रीक, रोमन, मध्य आशियाई आणि भारतीय कलाशैलीचा संगम होऊन जी नविन शिल्पशैली विकसित झाली तिला गांधार कलाशैली म्हणतात.[3] या कला शैलीत ग्रीक–रोमनांच्या पद्धतीने बुद्धमुर्ती तयार करण्यात आल्या. महायान पंथामुळे या शैलीला विशेष उत्तेजन मिळाले. यापूर्वी गौतमबुद्ध केवळ प्रतिकरूपाने दाखविण्यात येत असत. पण आता बुद्ध व बोधिसत्वांच्या सुंदर प्रतिमा शिल्पांकित करण्यात आल्या. शरीरसौष्ठव आणि चेहऱ्यावरील मधुर भाव, वस्त्रांच्या चुण्या, अलंकारातील नक्षीकामाचे बारकावे या सर्वांचे वस्तुनिष्ठ चित्रण गांधार शैलीत आढळून येते. कलाविषयाचा आत्मा भारतीय आणि अविष्कार ग्रीक पद्धतीचा असे या शैलीचे स्वरूप होते. म्हणूनच या शैलीला इंडो–ग्रीक किंवा ग्रीक–बौद्ध शैली असेही म्हटले जाते.

मथुरा–वाराणसीपर्यंत ही परंपरा पोहोचेपर्यंत बुद्धप्रतिमेचे पूर्ण भारतीयीकरण झाले. गौतम बुद्ध म्हणजे ग्रीक देवता किंवा राजा यांची प्रतिकृती न राहता ते शुद्ध भारतीय योगी वा ऋषिमुनींच्या रूपात दिसू लागले. ही शैली मथुरा शिल्पशैली म्हणून ओळखली जाते.[4] या शैलीतही मध्य आशियन विविध शैलींचा संगम घडून आला असला तरी मुख्य प्रभावस्त्रोत भारतीय कलेचाच होता. या शैलीत विविध प्रकारच्या बुद्ध प्रतिमांबरोबरच जैन तिर्थकार व हिंदू देवतांच्या प्रतिमाही घडविल्या गेल्या. प्रतिकात्मतेचे देशी वैशिष्टय या शैलीमधून प्रत्ययाला येते.[5]

राजकिय व लष्करी प्रभाव :

मध्य आशियातील आक्रमकांच्या आगमनाने भारतातील राजकिय जीवनावर काही महत्वपूर्ण परिणाम घडून आले. आक्रमकांनी अनेक छोटया स्थानिक राज्यकर्त्यांना आपल्या अंकीत केले. कुषाणांनी 'राजाधिराज' (राजांचे राजे) यासारख्या उपाधि धारण केल्या. शक कुषाणांमुळे क्षत्रप पध्दती भारतात रूढझाली. या राज्यकर्त्यांनी राज्याचे अनेक भाग पाडले. या भागांना क्षत्रपी तर त्यावरील अधिकाऱ्याला क्षत्रप म्हणत असत.[6]

मौर्योत्तर काळात राजसत्तेभोवती दैवी वलय निर्माण झाले. कुषाणांमुळे ईश्वरदत्त राजसत्तेचा सिद्धांतपुढे आला. अशोकाने स्वतःला देवानामप्रिय असे म्हटले होते. पण कुषाणांनी स्वतःला देवपुत्र असे म्हटले. ही उपाधि कुषाणांनी चीनकडून घेतली असावी जे राजाला स्वर्गपुत्र मानत असत. राजसत्तेला अधिमान्यता मिळविण्यासाठी ही संकल्पना स्विकारली गेली.

शक कुषाणांनी भारतीय संस्कृतीमध्ये नवनवीन गोष्टींची भर घालून तिला समृद्ध बनविले. ते कायमचे भारतीय झाले आणि स्वतःलाभारतीय संस्कृतीमध्ये विलीन केले. त्यांच्याजवळ स्वतःची लिपी, लिखीत भाषा आणि कोणताही धर्म नव्हता. त्यामुळे त्यांनी संस्कृतीच्या या घटकांना भारतीय समाजातून घेतले आणि ते भारतीय समाजाचे एक अंग बनले. त्यांनी मोठया प्रमाणावर घोडदळ आणि घोडदौड या गोष्टींचे महत्व वाढविले. त्यांनी भाला, बरची बरोबरच खोगीर आणि लगाम हे भारतीय लष्करात आणले.[7] या साधनांमुळे लष्कराचे सामर्थ्य वाढण्यास मदत झाली. सैनिकांमध्ये घोडदळाबाबत दक्षता,

सैनिक वेशभूषा तसेच व्यूवरचनेच्या क्षेत्रात भारताला नविन माहिती या काळातच मिळाली.थोडक्यात मध्य आशियांची आक्रमकांबरोबर नवे लष्करी तंत्रज्ञान भारतात आले.

विज्ञान आणि तंत्रज्ञानावरील प्रभाव

मौयौत्तर काळातील भारतीय खगोलशास्त्र आणि ज्योतिषशास्त्रावर ग्रीकांचा प्रभाव जाणवतो. संस्कृत ग्रंथामध्ये ग्रहगोलांच्या हालचालीविषयीच्या युनानी ग्रीक संज्ञा आढळतात. हे रोस्कोप या युनानी ग्रीक शब्दापासून ज्योतिषशास्त्रासाठी 'होराशास्त्र' हा संस्कृमध्ये शब्द रूढझाला. भारतीयांनी कालनिर्णय (कॅलेडर) चे ज्ञान ग्रीकाकडून प्राप्त केले. सात दिवसांमध्ये आठवडयाचे विभाजनआणि ग्रहांची नावे काही प्रमाणात त्यांच्याकडूनच भारतीयांनी घेतली असावीत. फलजोतिषाचे ज्ञान भारतीयांना अगोदरच होते. पण नक्षत्रांची स्थिती पाहून भविष्य समजण्याची कला भारतीयांनी ग्रीकांकडूनच घेतली असावी. गार्गी संहीता मध्ये स्पष्टपणे हे स्विकारले आहे की, जोतिषाच्या क्षेत्रात भारत युनानीचा ऋणी आहे. वराहमिहीरने देखिल लिहिले आहे की, जरी युनानीम्लेच्छ असले तरी ते जोतिषाचे विदवान आहेत. त्यामुळे ते प्राचीन ऋषीमुनीप्रमाणेच पुज्य आहेत. कनिष्क या कुषाण सम्राटाने इ.स. 78 मध्ये शक कालगणना सुरू केली.[8] ज्यास सरकारने मान्यता दिलेली आहे.

भारतीय नाणक शास्त्रावरही ग्रीक युनानींचा प्रभाव जाणवतो. यांच्यापूर्वी भारतीय आहत नाणी आकार व वजनाच्या दृष्टीने प्रमाणशीर नव्हती. पण ग्रीक युनांनीची नाणी वजन व आकारात प्रमाणशीर होती. शिवाय ती सुंदर व कलात्मक असून त्यावर लेख व चिन्हे असत.[9] भारतातील युनानी राज्यकर्त्यांनी त्यांच्या नाण्यांवर भारतीय प्रतिके व ब्राम्ही लिपीचा अवलंब केला. भारतात सुवर्णनाण्यांचा मोठया प्रमाणावर वापर कुषाणांनी केला. पुढे या नाण्यांचे अनुकरण गुप्त राजांनी केली.

चामडयाचे बूट तयार करण्याचे तंत्र कुषाणांमुळेच भारतात रूढझाले. कुषाणांनी तांब्याची व सोन्याची नाणी प्रामुख्याने ग्रीक व रोमन तंत्रज्ञानाचा प्रभाव दाखवितात. काचेची निर्मिती व सुबक काचकामाचे तंत्र भारतीयांनी परकियांकडून अवगत केले.

याबरोबरच युनानियांनी (ग्रीक) रंगमंचावरील पडदयाचा वापर सुरू करून भारतीय नाटयकलेच्या विकासामध्ये महत्वाचे योगदान दिले. कारण पडदा हा युनानियांची देणगी असल्यामुळे पडदयाला यवनिका असा शब्द रूढझाला. हा शब्द यवन या शब्दावरून आलेला असून यवन हा शब्द युनानिआंची एक शाखा आयोनियन या शब्दाचे संस्कृत रूंपातरण आहे आणि यवनांची देगणी असलेल्या पडदयाला यवनिका म्हटले जाऊ लागले.[10]

निष्कर्ष :–

अगदी प्राचीन काळापासून भारत हा असंख्य परकिय आक्रमणाना तोंड देत आला आहे. परंतु काही काळातच हे परकिय आक्रमक भारतात स्थायिक झाले, ते स्थानिक लोंकामध्ये मिसळले आणि भारतीय संस्कृतीशी एकरूप झाले. वेगवेगळया काळात त्यांच्यातील वेगवेगळया संस्कृतीमधील प्राथमिक संघर्ष आणि त्यानंतर त्यांच्यामध्ये निर्माण झालेले सअस्तित्व हा भारतीय इतिहासातील एक महत्त्वाचा भाग आहे. या अद्वितीय, विलक्षण वैशिष्टयामुळे या देशातील संस्कृतीचा इतिहास समृध्द् बनला आहे.

सहस्त्रक बदलतानाचा काळ हा उत्तर भारताच्या इतिहासात मध्य आशियाच्या हस्तक्षेपाचा काळ ठरला. हा हस्तक्षेप लष्करी विजय,स्थलांतर आणि व्यापार या स्वरूपात झाला.या काळात भारतात आलेले लोक हे धर्म व चालीरीती या दृष्टीने परके होते. परंतू त्यामुळे नवागत आणि स्थानिक यांच्यामध्ये जे परिवर्तन घडून आले. त्यामुळे दोघांचेही सांस्कृतिक विश्व विस्तारले.

सांस्कृतिक दृष्टीने पाहता हा काळ नवनिर्मितीची पाऊलखुण होती. की ज्यास पुढे गुप्तकाळात बहर आला.होलोनिक, ग्रीक, रोमन, पर्शियनया विविध मध्य आशितील संस्कृतींचा प्रभावया काळात भारतीय संस्कृतीवर पडल्याने सांस्कृतिक नवनिर्मितीचा पाया या काळात घातला गेला.

अशाप्रकारे भारतीय संस्कृती ही स्थानिक विकासाबरोबरच परकिय प्रभावामुळेही समृध्द् बनत गेली. त्यामुळेच असे म्हणता येईल की, भारतीय संस्कृती ही अनेक प्रथा–परंपरा आणि बदलांचा समुच्चय आहे.

संदर्भग्रंथ सूची :–

1. रामशरण शर्मा, प्रारंभिक भारत का परिचय, ओरियंट ब्लॅक स्वॉन प्रायव्हेट लि.,हैदराबाद, 2009, पान नं. 198–199
2. रोमिला थापर, दी पेग्वीन हिस्टरी ऑफ इंडिया/प्राचीन भारताचा इतिहास,के सागर पब्लिकेशन्स्, पुणे, ऑक्टो. 2010, पान नं. 260–261
3. शैलेंद्र सेंगर, प्राचीन भारत का इतिहास,अटलांटिक पब्लिशर्स् ॲन्ड डिस्ट्रीब्युटर्स्, नवी दिल्ली, 2005,पान नं. 265–66
4. कित्ता, पान नं. 267–68
5. रामशरण शर्मा, प्रारंभिक भारत का परिचय, ओरियंट ब्लॅक स्वॉन प्रायव्हेट लि.,हैदराबाद, 2009, पान नं. 199–200
6. कित्ता, पान नं. 198
7. कित्ता, पान नं. 197
8. मनिक लाल गुप्त, प्राचीन भारत, अटलांटिक पब्लिशर्स्ॲन्ड डिस्ट्रीब्युटर्स्, नवी दिल्ली, 2006,पान नं.104
9. रोमिला थापर, दी पेग्वीन हिस्टरी ऑफ इंडिया/प्राचीन भारताचा इतिहास, के सागर पब्लिकेशन्स्, पुणे, ऑक्टो. 2010, पान नं. 263–264
10. रामशरण शर्मा, प्रारंभिक भारत का परिचय, ओरियंट ब्लॅक स्वॉन प्रायव्हेट लि.,हैदराबाद, 2009, पान नं. 201–202

Importance of Yoga and Meditation in Western Culture

P. S. Khade
Director of Physical Education.
Shripatrao Chougule Arts & Sci.
College, Malwadi- Kotoli,Tal :
Panhala,Dist : Kolhapur.

Introduction:

Yoga is science of right living and it works when integrated in our daily life. It works on all aspects of the person: the physical, mental, emotional, psychic and spiritual. The word yoga means 'unity' or 'oneness' and is derived from the Sanskrit word 'yuj' which means 'to join'.

There are too many misconceptions clouding the science of Yoga. People perceive it to be some kind of black or white magic, sorcery, physical or mental debauchery through which miraculous feats can be performed. For some it is an extremely dangerous practice which should be limited to only those who have renounced the world. Few Others thinks it to be a kind of mental and physical acrobatism that is compatible only to a Hindu mind.

The human mind is subject to certain weaknesses which are universal. Avidya-wrong notions of the external world, asmita-wrong notions of the exeternal world, asmita-wrong notions of oneself, raga-longing and attachment for sensory objects and affections, dweshad is like and hatred for objects of the mind that must be removed. Yoga, the constant meditation and introspection eradicate these mental flaws.

Yoga and meditation when practiced together strengthen the mind body connection, improving overall fitness and well-being. Many styles of yoga combine meditation with the physical routines, which use controlled breathing throughout the yoga poses. You can meditate without practicing yoga by simply relaxing, clearing your mind and concentrating on controlled yoga by simply relaxing, clearing your mind and concentrating on controlled breathing. Both yoga and meditation, when used consistently, have proven health benefits.

The Main goals of yoga & meditation in daily life are:

- Stress Management
- Increased Flexibility
- Emotional Boots
- Better Diet
- Improved Health

Stress Management :

Regular yoga practice helps to reduce stress responses in your body, according to a study in the 2010 issue of "Psychosomatic Medicine." Reducing the inflammatory response to stressors on your body will help reduce your chance of stress-related conditions such as high blood pressure and cardiovascular disease. Meditation is also an effective atress agoraphobia, an anxiety disorder.

Increased Flexibility :

Western society is plagued by sedentary jobs where workers sit most of the day. This leads to reduced muscle mass, fitness and flexibility. In addition, office work increases neck and shoulder strain from hunching over in front of a computer all day. Yoga poses focus on stretching and lengthening the muscles. Increased flexibility will help you with daily movements such lifting and bending, while improving sports performance. Many athletes incorporate yoga into their workout schedules to improve or maintain flexibility.

Emotional Boost :

Both yoga and meditation improve mental focus and provide a general feeling of well-being. Many yoga disciplines are based around an upbeat theme. For example, Anusara Yogs's philosophy looks for the good in all things and is created for an uplifting experience focused on the celebration of the heart. A 2012 control study published in "Alternative Therapies in Health and Medicine" found yoga participants happy. Peaceful and upbeat in contrast to the control group who had a decrease in general well-being Meditation provides an emotional boost through deep through deep relaxation, and it can be done anywhere. You can give yourself an emotional boost by taking a 10-minute meditation break right at your desk. Just simply shut eyes, focus on relaxing your muscles and practice deep breathing.

Better Diet :

Studies suggest that practicing yoga improves fitness and body awareness, leading to better eating habits. This in turn leads to increased self-esteem and the desire to take care of your body. Practicing meditation or yoga is a behavior modification technique that can help you improve your overall fitness.

Improved Health :

Reducing your stress leval, eating healthier and getting more exercise can only lead to better health. Modern life is full of stressful situation, fatigue from long hours and little sleep, allergies, anxiety disorders and a long list of stress-related diseases. Adding yoga or meditation to your life will improve the quality and possibly the quantity of your life. Improved health means you can participate in more physical activities and just feel better in things you do daily.

Conclusion :

The purpose of yoga is to create harmony in the physical, vital, mental, psychological and spiritual aspects of the human being. I Have described the Technique of relaxation in different postures vlz., standing, lying and sitting postures which bring in this harmony. Yoga is not mere practice for an hour or two in a day but it is the most scientific way of living, all the twenty-four hours of the day. During the whole day you may be only in one in one of these three postures and hence a skilful adjustment in them will effect the required harmony. "Yogasthah kuru karmani- be established in Yoga and do all your duties." "Yogah karmasu Kausalam- Yoga is skill in action.." Skill here means to be in tune with the nature of the Supreme Reality. Be a Yogin always, is the loving instruction of Lord Krishna. Convert life into Yoga, so that you may ensure success in all the fields of activity. By regular practice, by using your presence of mind, skill and wisdom, you can become Yogins and enjoy Happiness and peace, whatever be the circumstances and conditions in which you are placed.

Reference :

1.Feuerstein Geory – Yoga and Meditation (Dayana). Moksha Journal.
2.Wood C. Mood change and perceptions of vitality : a comparison of the effects Of relaxation, visualsation and yoga J R Soc Med 1993 May :
3. Jella SA, Shannahoff- Khalsa DS. The effects of unilateral nostril breathing on cognitive performance. Int J Neurosci 1993 Nov.
4.Telles S, Nagarathna R, Nagendra HR. Breathing through a particular npostril can alter metabolism and autonomic activities. Indian J PhysiolPharmcol (India) 1994 Apr.

Importance of Technology In Agriculture of Maharashtra

Dr. Sachin A. Kamble
R.S.B. Mahavidyalaya, Aundh

Dr.Prashant K. Powar
M.H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi

1.1 Introduction:

The Technology has an important, role in agriculture and economic development. However, in agriculture, the pattern of technology depends not only on the quality of available technology, but also-on a number of factors like infrastructure, weather conditions, socio-economic policy and environment. Any positive interaction of technology, with these variables determines the pattern of technology. Adoption of these factors in turn influences the agricultural growth.

1.2 Agricultural Economy of Maharashtra:

The agriculture, as elsewhere in India is an important economic activity in which nearly 55 per cent of working population is engaged. Moreover, of the total state domestic products (SDP), agriculture sector contributes nearly 17 per cent in Maharashtra. It was observed that, during the last forty four years that, the relative share of agriculture to-the state economy has been continuously declining. Thus, it reflects the fact that other sectors i.e. industry and tertiary sectors are becoming leading sectors in contributing to state's GDP. On the contrary agricultural sector in the state though making progress, it's performance did not show much satisfactory. It is due to the fact that land productivity did not improve much. Moreover, the soil and climatic conditions in the state are such that it has both inferior cropping and relatively low yield in respect of most of the important crops. Major part of its tertiary sector fall on the plateau where the rainfall is low and highly unstable for the vast tracts. Moreover, the productive capacity of the soil has progressively deteriorated as a result of unchecked erosions.

Land use statistics showed that, of the total geographical area (301.58 lakh hectares), nearly 178.76 lakh hectares which accounts for 58 per cent of the total area was used for raising agricultural crops. Moreover, there is no further scope to bring additional land for increasing agricultural production in the state. In this situation, expansion of multiple cropped areas is the only solid and enduring way to increase agricultural production. In this regard, agriculture in the state did not achieve progress; because, the level of cropping intensity is about 121 indicating the fact that only 21 per cent cultivated land is being used for multiple crops, which in turn depends on the irrigation facilities.Out of the total cultivated area, nearly 15 per cent area in agriculture is brought under irrigation.Therefore, the success and failure of agriculture in the state is carried out: under dry conditions.Moreover, climatic conditions in the state are such that, they contribute both an inferior cropping pattern and relative low yield of the crops. Cropping pattern in the state, in fact, is dominated by Jowar, Bajara and low valued crops. Moreover, due to low irrigation facilities, the application .of new agricultural technology remained restricted. In fact, the state has not been able to participate in the green revaluation at substantial level that occurred in some other states since mid-sixties. Still majority of cultivators do not have much scientific knowledge of what, how much and how to use modem agricultural inputs especially in scanty rainfall areas. Thus, the lagging in the use of such improved technology resulted in stagnant agricultural productivity. As against this background of agriculture, therefore, it is essential to study the growth of prospect of such agriculture more intensively and find out of the in forces for future development agenda alongwith remedial measures. With this attention in mind the topic has been selected for review and observations.

1.3 Objectives of the Study:

Keeping in view the importance of the agriculture technology in Maharashtra following objectives were set to examined.

1.To overview agricultural economy of Maharashtra.

2. To study the importance of technology in agriculture.

1.4 Research Methodology:

This study mainly based upon secondary data. In view to examine the objective of the study, secondary data on land use pattern, cropping pattern, production of different crops being produced in the state, modem agriculture inputs etc. were collected from the reports, documents published by Government of Maharashtra from time to time.

1.5 Concept of Technology:

Technology means the knowledge, the skill and all the available techniques applied in production to increase the output. It indicates the input mix, in the production of a unit of output. It helps to provide greater output from a given amount of input or it plays an important role in utilization of available resources. J. G. Panse and D. Shinge states that, "technological change in agriculture consists of adoption of farming techniques developed through research which in its wake is calculated to bring about diversification and increase of production and greater economic returns to the farmers." C. H. Hanumantha Rao defined, "Technological change in agriculture as the use of new or modem inputs suchas fertilizer, high yielding varieties of seeds, tractors, pump sets, threshers and harvest combine etc. Techniques refer to the actual mix of input factors and it is a function of both technology and relative prices of input factors. Thus technological change may lead to change in techniques." Madhusudan Ghosh states that, "when techniques of production is merely identified with a vector of inputs, any change in the techniques of production can be interpreted as a partial or complete replacement of the traditional variety of inputs by a better quality of technologically advanced inputs. New agrarian technology comprises; HYVP seeds, irrigation, tractors, threshers, insecticides and pesticides, fertilizer etc."

From the analysis of the statements of the scholars regarding the agricultural technology it is realized that agricultural technology is nothing but all the techniques which are used in the field of agriculture to increase the per acre yield of agriculture. Agricultural technology consists of varieties of inputs and these inputs are essential to raise the agricultural production.

1.6 Importance of Technology in Agriculture:

Technology plays an important role in all production enterprises. It is most important factor in increasing the yield from any production efforts. Technology change in agriculture is still more important because the factor, land is inelastic in supply. If agriculture is followed on traditional lines production cannot be increased to meet the need of growing population in the nation. Application of modem technology in the form of improved inputs increased the farm productivity even if the land is less fertile. T.W. Schultz9 explains, "the man who forms as his forefathers did not produce much no matter how rich the land or how hard the works. The farmer who has access to and knows how to use what science knows about soils, plants, animals and machine can produce an abundance of food though land is poor. Need he work nearly so hard and long." Yet in most of the underdeveloped countries agriculture is followed on the traditional lines. Individual farmers as well as the society as a whole will be the recipients of immense benefits of technology progress. The farmers will get the benefit because new technology helps to produce more output with the same resources or the same output at low cost. Hence the profit of the farmer increases at least in the foreseeable future.

Technology increases the production of agricultural goods, thus in turn; increase the supply of essential goods. So, consumer will get food grains easily at reasonable prices. Subrata Ghatak and Ken Ingersent10 write," with some reservations, technological progress is beneficial both to individual and society as a whole. Producers adopting improved techniques of production benefit at least in the short run, consumers and nation stands to gain from increased aggregate supplies either through the relief of actual physical scarcity or lower price or both." Adoption of modern technology in agriculture helps the individual farmers as well as the nation as a whole to attain prosperity in the growth of agriculture. Which in turn tends to help overall economic development of the country.

The adoption of new technology in agriculture has been offering a number of benefits to the individual farmers. Some of the benefits of technology are given below

1. Promotes self— sufficiency in Food:

The technology has played a significant role in increasing food production in the world, thereby has adequately met the food requirements of the population. Due to increase in the availability of food grains, availability of proteins and calories has also increased. Some of the HYVP have higher protein content. In less developed countries population is increasing at faster rate and as such food requirements are also growing. Modernization of agriculture's the only solution to meet this additional demand for food grains. E. O. Heady rightly pointed out that, “Technological progress in agriculture is relatively more important for densely populated and new independent countries of Asia, Africa and western Europe. It is the technology progress in agriculture alone, which has allowed the food production rate in western world to outpace the population growth rate. Increased food production in poor under developed countries will only provide food self-sufficiency but the super plus food production will be a source of earning foreign exchange for the nation." Thus the adoption of modem technology in agriculture will increase the food production and provide self-sufficiency and food security to the nation as a whole.

2. Promotes Employment Opportunities:

Most of the underdeveloped countries are facing the problem of unemployment. Hence, there is a great need to increase the employment opportunities in agriculture. The adoption of technology in agriculture increases the employment opportunities. This is due to the Use of fertilizer, weeding, irrigation, harvesting etc., which requires more labour. The use of

HYVP increase the area under double crops, which increases the employment opportunities. V. T. Raju using the regression an employment 47 states that, "new agriculture technology has significant to an increase in the employment of labour, the application of fertilizer has significantly contributed to an increase in employment followed by irrigation, improved seeds and plant protection chemicals". Thus the application of new technology in production but also increase an employment opportunities which reduces the effects of unemployment and underemployment problems from the society.

3. Increase Production and Productivity of Agriculture:

The technology makes the production possible and technological change helps to production more with the some resources. The selection of appropriate technology helps to increase the pre-hectare output in an economy. Further, the increase in agriculture productivity is the main cause of agricultural growth in any country. Agricultural productivity only depends upon natural factors like rainfall, soil, weather conditions etc. but also the technological factors like technological improvements. In the recent years new inputs like HYVP seeds, fertilizers, irrigation, pesticides and modem implements have increased the productivity.

4. The level of income of the farmers:

The adoption of technology increases the per hectare output. It also leads to greater marketable surplus and adds to the gross income of the farmers. Milton M. Shodgrass and Lather T. Wallace points out that, "the effect of technology on the farmer's gross income is adopted, e.g. the

farmer who was an, "early adopter" and used hybrid seeds corn before the majority of his neighbours did, was able to increase his gross and net income considerably resulting in higher yields per acre harvested, his dullar return per acre was higher with relatively little additional cost. However, all commercial corn produces hybrid seed corn now; his low yields would lower his income. Thus, the adoption of technology increases the income of all types of farmers.

But an increase in the income is not uniform.

5. Promotes Marketable Surplus:

Use of improved inputs in agriculture transformed agriculture from the subsistence level to profitable farm business level. The adoption of new technology increases not only the production but also the marketable surplus.

And this is necessary for the growth of the economy. A. S. Kahlon states that, "the recent technological breakthrough in agricultural production through seed, fertilizer and revolution has accelerated the transformation of the Indian farm economy from subsistence level to a profitable agri-business with rapid diffusion of new technology. The proportion of marketable surplus rapidly increased in these areas, where Wheat revolution was established. So that, the adoption of improved inputs in agriculture creates marketable surplus in the economy.

6. Increase the consumption expenditure of the farmers:

The adoption of technology in agriculture increases the farm output and farmer's income. The increase in the purchasing power of the farmers increases the consumption expenditure. D. R. Arora, V. K. Agrawal and A. K.

Gupta after studying the benefits of "Green Revolution" and social change concluded that, "the benefits of Green Revolution were reaped by all sections of the society. Farmers have spent their increased income on improving their quality of life. Food habits and clothing pattern have also undergone changes in rural Punjab." People have become more conscious of balanced nutritious diet.

7. Leads to changes in cropping pattern:

The technological progress brings changes in the cropping pattern. The traditional varieties of crops have been substituted by HYVP seeds. The traditional crop cycle and farm practices change the farmers go in favour of high value crops rather than the low value crops. The technological change pre-supposes assured irrigation facilities. Thus the cropping intensity is increasing.

8. Promotes the changes in rural economy:

The technological progress in agriculture brings changes in the socioeconomic and cultural life of the rural people. Improvement in rural education, health, life style etc. is related to technological change. Further, the technological progress in agriculture can become a means for the development of the rural economy.

Conclusion:

There are number of factors affecting the process of adoption oftechnology. E.O Heady explains the causes for slow rate at which farmers adopt technology. They are; lack of knowledge, lack of capital, uncertainty regarding productivity, managerial requirements and price ratios and economic instability. Economic causes are the importance factors for the slow adoption of the technology.The important factors which are affecting the adoption of new technology in agriculture e.g. Poor Economic conditions of the farmers, Lack of Education and Extension facilities, Uncertainty, Managerial Requirements, Size of the Holdings, Nature of Society etc.

In a society, where people are educated, intelligent and respective tonew ideas. Adoption of technology is very easy. But in a traditional society, where the people are conservative with narrow outlook traditions and superstitions the adoption of technology is very slow. C. Rajagopalan and Jaspal Singh8 point out that religious beliefs, superstitions, ignorance, expenses on marriages , poverty, administrative structure, non-availability of agricultural inputs on reasonable terms, the

remunerative and insecure nature of agriculture occupation and jobs, away from home, are same of the factors hindering the adoption of technology. The government as well as the NGOs and other agencies should make sincere efforts to eradicate these problems which have been existing in the path of adoption of technology in agriculture and facilitate individual farmers as well as the society as whole to reap the scenario of technological progress in agriculture. Then, it is possible to achieve prosperity in agriculture.

References:

1. Ruttan V. W. (1960). "Research on the Economics of Technological change in American Agriculture." *Journal of Farm Economics*. Vol. 42(4) Nov. 1960.
2. Punse V. G. (1966). "Promotion and Assessment of Technological change in Indian Agriculture."' *Indian Journal of AgriculturalEconomics*. Vol. 21(37) Jan.-March, 1966.
3. Hanumonthrao C. 'H. -(1989). "Technological change in Indian agriculture: Emerging Trends and Perspectives" *Indian Journal ofAgri. Economics*. Vol. 44 Oct.-Dec., 1989.
4. Ghosh, Madhusudhan (1986). "Farm size and productivity nenus under alternative Technology." *Indian Journal of Agricultural Economics*. Vol. 41(1) Jan.March, 1986.
5. Heady E. O. (1952) *Economics of Agricultural production and Resources use*. New York, Prentice Hall.
6. Harris, John, Phalagana. (1977). *"A case of Agricultural change in afrontier Environment."* in Green Revolution. (Ed.) Farmer, B. F.London, Macmillan.
7. Rajagopalan C. and Jaspal Singh. (1971). *"Adoption of Agricultural Innovations,* National Publishing House, New Delhi.
8. T. W. Schultz, (1970). *Transforming Traditional Agriculture*, Undhiuna, Cyall Book Depot.
9. Ghatak, Subrata et al. (1984). *Agricultural and Economic Development*, Great Britain, Wheat Sheaf Books Ltd.
10. Heady E. O. (1952) *"Economics of Agricultural Production and Resources Use*, New York, Prentice Hall.
11. Raju V. T. (1982). *"Impact of New Agricultural Technology an farm Income Distribution and Employment.* National Publishing House,New Delhi.
12. Snodgrass, Milton M. et al. (1970). *Agriculture Economics and Growth*, New York, Meredth Corporation.
13. Khalon A. S. (1972). "Saving and Investment Pattern of farm families in Punjab" (India). *Indian Journal of Agricultural Economics*, Vol. 27(4) Oct. -Dec. 1972.
14. Arora, Agrawal and Gupta. (1989). "Green Revolution and Social changes in Punjab." in *Green Revolution and Social Change* (Ed.) Sharma M. S. et al., Delhi Ajanta.

The Role of Yoga In Stress Management

Ajit Mahadev Gaingade
Asst. Professor,
Dept. of Psychology
Gopal Krishna Gokhale College, Kolhapur

Abstract :-

In this article the author argues that complete presentation of stress. Stress is the Silent Killer in the modern and world. Individuals needs to learn ways and means of effectively coping with stress. The article on The Role of Yoga in Stress Management by conceptualizing and classifying the various types of yoga stresses and their products in different types of mental and physiological disorders. Various techniques of yoga has been managed stressful situations in one's life to led a pleasant and peaceful.

Key Words : Yoga, Stress Management

Introduction :-

Stress in an universal feature of life and no one can live without experiencing some degree of stress. Stress is sudden biological charge. It has become the course of 21st century and is Silent Killer in the modern world. Stress is the greatest danger to the information era. Stress is the priceless poison for human life in the universe. It can disturb any ones physical, mental, emotional and behavioural balance. In all walks of life, people suffer from some degree of stress due to factors known and unknown. The causes may be increasing complexity of modern living, insecurity in work environment, growing confusion about future etc. Stress may lead to psychological. Social and physiological problems/ disorders. Individuals need to learn ways and means of effectively coping with stress. It adversely effect a wide range of health condition and Yoga is the must comprehensive approach to fighting stress.

Stress is like a 'fire and is inescapable part of modern life. It is the psychological and physiological reaction that occurs when an individual perceives an imbalance between the level of demand placed upon him and his capability for meeting that demand.

Meaning of Stress :-

Stress is a general term applied to various psychological (mental) and physiologic (bodily) pressures experienced or felt by people through art their lives.

"Stress is defined as a state of psychological and physiological imbalance resulting from the disparity between situational demand and the individual's ability and motivation to meet those needs. Dr. Hans Selye, one of the Leading authorities on the concept of stress described stress as the rate of all wear and tear caused by life."

The term stress has been derived from technical science where it indicates an excessive and detrimental overloading of objects. Selye believed that if sympathetic nervous system and endocrine system are activated in a certain way. 'Stress refers to physiological, behavioural, and cognitive responses to events appraised as threatening or exceeding one's coping responses and options' (Lazarus – 1966).

Stress can be positive or negative (1) Stress is good when situations offers an opportunity to a person to gain something. It acts as a motivator for peak performance. (2) Stress is negative when a person faces social, physical organizational and emotional problems.

Types of Stress :-

Psychologists categorize stress into three different types.

a) Acute Stress :-

Acute stress is the most widely experienced one. Since it typically is caused by the daily demands and pressures encountered by each one of us. Acute stress is what actually brings about excitement, joy and thrill in our lives. Acute stress occurs only at a very short period of times such as vomiting tension, headaches and other psychological or physiological symptoms occurs in this stress.

b) Episodic Stress :-

This type of stress is usually seen in people who make self-inflicted, unrealistic a unreasonable demands which get all clamored up and bring too much stress in their attempt to accomplish these goals. Episodic stress is also typically observed in people with 'Type A' personality which involved being overly competitive, aggressive, demanding and sometimes tense and hostile.

c) Chronic Stress :-

This stress is dangerous and unhealthy chromic stress tears the life of a person apart his mind, body or spirit. This type of stress is brought about by long term exposure to stressors. Such as unhappy marriage, traumatic experiences unwanted career or job, stress of poverty relationship conflicts, political problems and dysfunctional families. Serious illnesses like stroke, heart attack, cancer and psychological problems can originate from chronic stress.

Concept of stress in Ancient Indian culture :-

The concept of stress is explained in the traditional texts of Indian culture and condition. The body-mind relationship which is the hallmark of modern stress studies was emphasized in the Ayurvedic system of medicines. There are two Sanskrit word 'Klesha' and 'Dukha' which approximates modern concept of stress. The word 'Klesh' means cause of pain and are not mental processes but are a set of hindering load and our mental process. Dukha refers to the phenomenon of stress itself and 'Klesh' is the stressor aspect.

The samakhya system postdates that the keeling of dukha or stress is experienced by the individual in the course of his interaction with the world around him. The samathya - Yoga system mentions three types of stresses namely personal (adhyatmik), situational (adhibhotik) and Environmental (adhidevik).

The Patanjalis Yogasutra emphasizes the sale of balance, union with endless ultimate and freedom from conflict. The concept of homeostasis is complex in the ancient Indian tradition and includes the integrated body-mind interacting system. Besides this Gita, charakasamhita and Ayurveda provides an excellent illustration of stress and how it is to be reduced.

Budha emphasizes 'abhidhama' a psychological theory which emphasizes that if act is motivated by evil mental states. It inevitably leads to stress and pain and if please motive are purse happiness follows the actions.

Relationship Between Stress and Health :-

In psychology, stress is a feeling of strain and pressure. Small amounts of stress may be desired beneficial and even healthy. Positive stress helps improve athletic performance. It also plays a factor in motivation, adaptation and reaction to the environment. Excessive amounts of stress, however may lead to bodily harm. Stress can increase the risk of strokes, heart attacks, ulcers, dwarfism and mental illnesses such as depression.

There is likely a connection between stress and health. Theories of the stress health link suggest that both cute and chronic stress can cause illness and several studies found such a link.

Hans Selye (1930) study the body's response to stress using his experiment on rats; he finds repetitive exposure to stressor reduces the body's ability to fight illness. The body response to stress in two ways; an enstress scenario will Lead to the release of hormones the 'fight or flight'. Hans Selye

(1956) published 'The Stress of Life' Summarizing his research on the physiological consequences of stress.

Stress related diseases can be broadly divided into four categories:-

1) Gastrointestinal Disorder :-

It includes gastrointestinal physiology, peptic ulcer, ulcerative colitis's, irritable bowl syndrome etc. Brady's (1958) studied the relationship between high level stress and high level of hormone production that eventually leads to stomach ulcer.

2) Cardio Vascular Disorder :-

It includes cardiovascular physiology, essential hypertension and vasospatic phenomenon. Cardiovascular system increase in blood pressure, heart rate, blood fats, increase in blood sugar level and appetite. Cobb and Rose (1973) produce evidence to link stress and hypertension. There is also a strong link between stress and cardiovascular disorder, such as coronary heart disease (CHB).

3) Respiratory Disorder :-

It includes allergy – bronchial asthma, hyper ventilation.

4) Musculosketal Disorder :-

It includes skin disorders the immune system and psychological manifestation of stress response. Glaser and Kie Colt – Glaser (2005) argued that stress can affect the human immune system.

Williams and co (2003) reported on a study linking personality and stress related diseases. Study found type 'A' personality are more restless, impatience and hostile behavior. Type 'B' personality are generally more relaxed. Wills (1985) argued that adolescent who experience high level of stress are more likely to start smoking than their Counterpart whose lives are not so stressful. These are some conclusive evidence to support the relationship between stress and health.

Stress Management Through Yoga :-

Various techniques in yoga have been documented to help in stress management. These techniques work at and individual as well as collective level. Yoga is most recognized from of exercise, stretching, aerobic exercise and meditation. The definition of yoga is "to yoke or joint together" it integrates the mind and body focusing on balance posture, deep breathing, stretching and relation. Yoga evolved from of the Hindu, Jaina and Buddhist religions traditions in India. Yoga alters stress response and persons attitude, towards stress along with improving self confidence, increasing ones sense of well being and creating a feeling of relaxation and calmness.

Patanjali is father of yoga around the sixth century B.C. appeared in the massive epic. The Mahabharata written by Sage Vyasa and containing. The Bhagavad Gita Krishna explaining to Arjuna about the essence of yoga as practiced in daily lives, use the terms yoga' extensively in a variety of ways. In addition to an entire chapter dedicated to traditional yoga practice, including meditation, it introduces tress prominent types of yoga.

i) Karma Yoga :- The yoga of action.

ii) Bhakti Yoga :- The yoga of devotion

iii) Jnana Yoga :- The yoga of knowledge.

Patanjali introduced Ashtanga a more demanding workout where you constantly move from one posture to another. The dimensions of Yoga are :-

1) Pranayama :- (breathing)
2) Asana :- (Postures)
3) Yama :- (Restraint)
4) Niyama :- (healthy observances)
5) Pratyahara :- (Sensory withdrawal)
6) Dharana :- (Concentration)

7) Dhyana :- (Meditation)
8) Samadhi :- (Higher consciousness)

Yoga can have a positive effect on the parasympathetic nervous system and aid in lowering heartbeat and blood pressure. This reduces the demand of the body for oxygen. Yoga can also improve digestion. Strengthen immunity, help in effective elimination of toxic wastes and also increase lung capacity. Effective use of this practice can also reduce the chances of stress culminating in anxiety and depression.

So back to stress management, yoga provides a unique way of managing stress through pranayama (A birthing technique), in this technique an individual do slow and steady breathing steady like inhaling through his one nostril and exhaling through others. Dhyana (Meditation) is also a good method of controlling stress. In this part of yoga a person fit comfortably and think of a favorite place. Imagine yourself in successful situation. Continue for five or six breaths. It is calming and the extra dose of oxygen increases the brains thinking ability.

Finally, Yoga has and is proving itself as 'Stress Management Tool' and now a day it is being used in western world too as a major alternative to the offensive allopathic drugs.

Conclusion :-

Actually a Yoga Combines several techniques to stress management. Yoga provides a combination of benefits such as breathing exercises, stretching exercises, fitness program, and meditation practice and guided meditations all in one techniques. So in conclusion yes Yoga can be a great remedy for stress and can after some stress relief. Yoga has combined set of principles and exercises that can greatly benefit you and help you to deal with stress.

References :-

1) Kalia; Ravishankar and Dhar (2001) Stress Management, H.P., House (Mumbai).
2) Jakka, P (2008) Stress Management. Educreation Pub. (Delhi)
3) Satpathy. P (2011) Combating Stress Through Yoga, Journal of Behavioural Scientist 1,85.88.
4) Sumita. R (2009) Managing Stress, New Dawn Press (Delhi)
5) Venkatkrishnan (2015) Yoga for Stress Management Peacock Pub. (Delhi)

Culture Conflict in Postcolonial Novels

Ashish Mahadev Musale
Shivaji University Kolhapur.
E-mail – ashishmusale83@gmail.com

Abstract –

This paper presents cultural conflicts in literature, especially in novels of post-colonial writers; V.S. Naipaul, Salman Rushdie and Jhumpa Lahiri. Cultural Conflict is a type of Conflict that occurs when different cultural values and beliefs clash. It has been used to explain violence and crime. Asian countries and other Non-European countries have been undergone such cultural conflicts from which they have not recovered fully, yet and yet recovered, have suffered to attain the new self and identity, subjectivity and nationality resulted from migration and Diaspora.

All the same the issues like class, group, gender, race, ethnicity and even religion have, to been in effect in postcolonial, multicultural and technological Benthamite (term by F.R. Leavis) society. Le Baron a prominent contemporary critic illustrates the 'complications of conflicts' He argues that

a) "Culture is multilayered"
b) "Culture is Constantly in flux"
c) "Culture is elastic"
d) "Culture is largely below the surface"

From this we can come to the conclusion that the culture is ever shifting signifier which floats endlessly in search of transcendental signified. So the terms like identity, substance, essence, object, truth are become only illusions in contemporary society Technology, especially computers and internet is a strong & powerful tool served to eradicate the fixed boundaries of identity and Nationality. Hybrid identity and self has many connotations in multilinguistic and multicultural society the postcolonial novels become a battlefield for dialogues of different characters.

Key Words :identity, subjectivity, nationality, migration, diaspora, multicultural, dialogues

Introduction :

Indian English literature or Indian writing in English encompasses a huge body of works by writers in India who wrote in English language. It is also associated with works of members of Indian Diaspora, such as Bharati Mukherji, V.S. Naipaul, Salman Rushdie, Jhumpa Lahiri Meena Alexander Anita Desai and suniti Nam Joshi. In this paper I am discussing about three diaspora writers namely V.S. Naipaul, Salman Rushdie and Jhumpa lahiri

V.S. Naipaul is a Nobel Prize winning writer who was born in Trinidad in 17th Aug 1932 to an Indian immigrant family. He is mostly known for pessimistic novel set in developing countries. His real name is sir Vidiadhar Surajprasad Naipaul. Critics Say his " A house for Mr. Biswas (1961) got Noble Prize for 'Suppressed histories' He consistently talks about the migrated people and their anxiety to establish themselves. He has published over 30 books. Salman Rushdie is a British Indian novelist & essayist. He won booker prize in 1981. His works especially 'Midnight's Children' (1981) chiefly concerned with migration & disruption in East-west civilization. Jhumpa Lahiri is a prominent Diaspora novelist. Her real name is Nilanjana sudeshana. She wrote a popular novel' 'The Namesake (2003) Her writing is characterized by her" plain language and her character often Indian immigrant to America, who must navigate between the cultural values of homeland and their adopted home.

Objective :-

The objective of research is to trace out the impact of multiculturalism on contemporary literature, how far cultural clash affects the victims would also be the objective of the research.

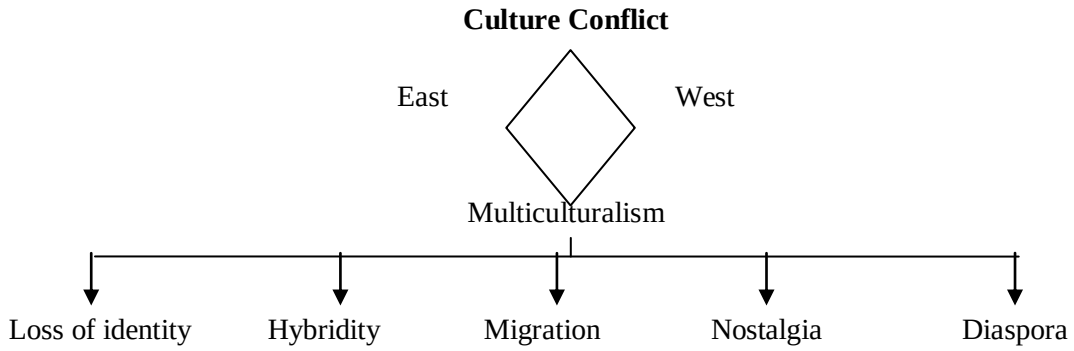

Migration, Nostalgia & Diaspora :

20th Century post colonial literature has undergone rapid changes due to emergence of new concepts, ideologies, technical and scientific development and many other equally significant issues that accelerated the mutual interaction and opened new avenue. Migration is one of the prominent factors that has increased the momentum of getting diversified exposure.

Diaspora category comes under the broader realm of postcolonial literature, The production from previously colonized countries such as Indian Diaspora as a root cause of cultural clash. A Diaspora is Greek for "scattering, dispersion" is a scattered population on whose origin lies within a smaller geographic locale. It can also refer to the movement of the population from its original home land.

Nostalgia is associated with a wistful yearning for the past, its personalities, and events, especially the " good old days" or a "warm Childhood" The Scientific literature usually refers to nostalgia regarding the past life. This word is formed from two Greek roots Nostos (returnhome) and algia (Pain) the oxford English Dictionary defines nostalgia as " a form of melancholia caused by prolonged absence from one's home or country. Severe home sickness" we usually find such nostalgic condition caused by pain & suffering in writing of Diaspora writers. Their confusion about different culture, their fight to establish themselves in different culture is often the main theme of writing in Diaspora writer's novel.

V.S. Naipaul's 'A House for Mr. Biswas' (1961) is constructed around the facts of his father's life. It Focuses on the protagonist's desperate fight to have a house of his own to develop an authentic identity of Mohan Biswas. He represents the post colonial dilemma. In this novel the whole family tries to create "a home away from home" in Trinidad by preserving Indian traditions and customs, their attempts turns in to a fiasco. This narrative has been classified to construct on imaginary Indian home land of East Indian cultural milieu.

The novel opens with the prologue – How terrible it would have been…. To have lived without even attempting to lay claim to one's portion of the earth, to have lived and died as one has been born, unnecessary and unaccommodated. It shows that protagonist's struggle to establish himself as an authentic persona in an alien land He seems to be alienated, and anxious. So for so that he never establishes himself in the course of the incidents in the novel and this the real conflict in multicultural post colonial world. It is very heartedly and vividly portrayed by the author.

The themes of family, writing & food are also dominant in this novel. They are closely interlinked with each other. Mohun Biswas feels alien with his sons at one level but equally enough the writing keeps him being touched with them. Food plays an important role over which family quarrels with each other and finds their unprotected self every time.

Like V.S. Naipaul Salman Rushdie also presents conflicts of inner world of Diaspora and Nostalgia. His novel Midnight's children'(1981) depicts the political turmoil through his protagonist saleem Sinai. Saleem presents the magic realism and an immigrant out look. He is perhaps most

important writer of the present time. His significant and controversial literary interventions in debates of postcolonial culture and contemporary south Asian Islamic are matched by the contribution he has made to postmodern literature in the west. He has written transnational, inter-lingual, Cross-cultural novels. Salman Rushdie has described cultural clash in his each & every novel. Saleem Sinai protagonist of midnight's children" said to have possessed "Magical Power" since he was born at midnight of Indian Independence Day. He fights between East and west. This novel has been argued that the 'body' of difference or other is central to the European countries. He is highly self-conscious, and aggressive. His literally 'disintegrated and fissured' body from which history pours out is an illusion to the underlying political fragmentation and fissiparous tendencies of India's political past and present which have continued to the making of its history. In fact fragmentation is a bone of Indian society. Saleem is linked to history by different modes of connection, through the manifold relations. The sensibility is the new dynamism of power relation in which politics and selfhood, empire and psychology prove to be profoundly interrelated.

Rusdie's statement ' Commonwealth literature does not exist' in his critical essay Imaginary homelands (1992) clearly shows that 'beginning of new age' which literature is an avoidable interconnected and avoids oversimplification. Midnight's children is a self reflexive novel He employs nation as a family allegory with diverse children with multitude of languages, culture, regions & religions to show there is no imaginary homeland or Utopian land can exist. Every person must have to live with surrounding and environment in which he exist. His identity is provisional and open to multitude signification.

Jhumpa lahiri's debut short story collection 'Interpreter of Maladies' (1999) won the 2000 Pulitzer prize for fiction, and her first novel, 'The Namesake' (2003) was adopted into the popular film of the same name. She is an American author. She in her short stories depicts the dilemmas in the lives of Indians or Indian immigrants with themes such as marital difficulties, the bereavement over a stillborn child and the disconnection between first and second generation United States immigrants.

In The Namesake (2003) the story spans over 30 years in the life of the Ganguli family. The Calcutta born parents immigrated as young adults to United States, where their children Gogol and Sonia, grow up experiencing the constant generational and cultural gap with their parents. 'Gogol' is the main character of novel. His real name is Nikhil but due to difficulties occurs regarding this Indian name in the context of American Society, Gogol is the best choice considered by his family. Actually Gogol represents the anxiety disorder since he has to fill the gap between Indian tradition especially the Bengalian tradition and ever sustaining modern American Socio-cultural world. Loss of identity, self and other, hybridity, linguistic as well as non linguistic differences are the main issues in The Namesake.

At the starting of the novel the Ganguli family immigrates to America. Ashoke & Ashima gave birth to baby boy at Massachussette hospital from there to the end the reader find the Gogol's unsuccessful attempts to find his identity and his anxiety and disorder to cope with American and Indian cultural clashes. Diaspora & Nostalgia often lead to the hoping of imaginary world that is Utopia or Imaginary home lands in words of salman Rushdie.

It was 'Orientalism' (1978) by Edward said and Frantz Fanon's 'Black skin White Mask' (1952) opened the canon of literature. Jacques Derrida French Philosopher coned the term 'deconstruction' and said 'there is nothing out side the text' since then culture of literature is held as signifier 'literary culture' which slides endlessly in search of a signified among innumerable alternatives. The terms like 'Cyborg' and 'mestiza' be come dominant. They have no identity, no essence and nationality.

Conclusion –

Studies in post colonial and postmodern literature showed that there are no clear cut boundaries defining fixed entities. So identity crisis though a big problem seems to become soluble in technological cybernetic world. Each and every identity in the world become a global identity. This global identity has only provisional meaning among innumerable alternatives & disseminated signifiers.

Reference :

1) A Reader's Guide to contemporary literary Theory – Raman Selden
2) A Hand book of Literary Terms – M.H. Abram , Geoffrey Galt Harpham
3) Beginning Theory – Peter Barry
4) World wide web
5) Encyclopedia of Postcolonial Studies – John C. Hawley

Recommendations of The Mandal Commission For The Other Backward Classes : A Sociological Study

Shri. S. S. Bansode
Shri. Shiv-Shahu College,
Sarud Tal. Shahuwadi,
Dist. Kolhapur.

Introduction:

India is a country known for unity in diversity. It is a country with racial, religious, ethnic, and linguistic variety. Our country's union government is formed by 28 states and 7 union territories. Though all the states and union territories are unified and governed by the central government they are different from each other in socio cultural set up. Out of 28 states Maharashtra is peculiar state where we also find socio-cultural variety like our country. Basically diversity is an important characteristic of our country. Since past thousands of years, caste systems is existing in our country. This caste system divides people from one another and creates its own existence.

Origin of Caste System in 'Varna' System:

There are four varnas known as Brahmin, Kshatriya, Vaishya and Shudras. It is said that these four varnas turned into approximately four thousands castes and subcastes. Out of these four varnas Shudra is known as the lowest of the varnas and again in Shudras there are two types of classes of Shudras categorized as Shudras and Atishudras. According to our great reformer Mahatma Phule, other backward classes are included in the category of Shudras and the category, specified as untouchable are included in the category of Atishudras.

Chhatrapati Shahu Maharj: The Originator of Reservation Policy

Since past thousands of year the class of Shudras and Atishudras are deprived of their right to education, property and religion. They were bound by various socio- cultural restrictions. Chhatrapati Shahu Maharaj of Kolhapur for the first time has tried to set these classes free from all social, economic and religious restrictions.

For the first time in India in 1902 in his princely state Kolhapur, he has declared 50% reservation as a policy to the backward classes and sown the seeds of reservation. Due to his great contribution regarding reservation policy, Chhatrapati Shahu Maharj is known as the Originator of Reservation Policy.

Other Backward Classes:

Other Backward Classes is known as one of the important and large backward class. Like SC and STs the OBC class is also deprived of right to education, religion and property and is bound by social religious and economic restrictions. This OBC class is spread throughout the country. While studying the OBC class Mandal Commission has found 3473 sub OBC castes in India whereas, there are 346 OBC castes are found in Maharashtra

Formation of Mandal Commission :

The Prime Minister Shri. Morarji Desai of Janta party on 1st January 1979 appointed Backward Classes Commission under the chairmanship of Bindeshwari Prasad Mandal to give reservation to other backward classes as per the basis of Sc, St Castes .And this Commission is known as The "Mandal Commission"

This commission prepared the report by using social, economic as well as 11 other criteria. The population of 1931 is used as the basis to form the report. In Dec. 1980 with number of recommendations the Commission submitted the report to the government of India. But it was not implemented by the central government. During the regime of the Prime Minister V.P. Singh in 1990 the government has implemented the report of the Commission. And thus backward classes have got their due right of reservation.

But at the time of implementation of this commission's reservation policy of backward classes, it has created lot of controversies. But fortunately the Supreme Court considering the natural right to the backward classes and equality has passed orders to apply 27% reservation to OBCs in public sectors. From that date Mandal Commission is implemented in its real sense.

Research Methodology

In this research paper researcher have handled secondary data methodology. He has referred many government's documents, public papers, and publications related to subjects.

Review of Literature:

Before stating relevance of the research work a brief review of published and unpublished research on the related subject is essential. University researchers in Sociology, History and Political Science have produced remarkable contribution on the Mandal Commission and its political economic and social implications.

1.Adhav, Baba A wel-known social reformer and social thinker, in 1991 at pune has produced his strong feelings about obc reservation. In his article 'Mandal Ayogachya Shifarashiche Bhavitavya' he expresses fear about the implementation of commission for OBC category. He has drawn conclusion that these recommendations shall have good effect on the progress of society. It is published in 'Samaj Prabodhan' journal. He used secondary data and analyzed it. Its editor is Shantaram Garud.

2.Gupta,Asha. In 2013 in her article published in Man In India ISSN no 0025-1569 which title is 'Why need of reservation policy in India' .She focused on the need of mandal commission for poor and needy OBc People and also clarified that how the commission solved many problem of poor people. It's Editor is Prof. Vijay Jha (Delhi).

Objectives of The Study:

A.To Study the impact of provisions of Mandal Commission on the Other Backward Classes in India.

B.To focus in detail of recommendations of mandal commission for Other Backward Classes.

C.To study the OBCs Social and Economical Condition.

Recommendations of Mandal Commission

1. **Reservations**

One such change in the attitude of the ruling elite pertains to the provision of reservation in Government service and educational institutions for the candidates of Other Backward Classes. It is generally argued that looking to the large population of OBCs (52%), recruitment of a few thousand OBCs every year against reserved vacancies is not going to produce any perceptible impact on their general condition. On the other hand, the induction of a large proportion of employees against reserved vacancies will considerably impair the quality and efficiency of the Government services. It is also stated that the benefits of such reservations will be skimmed off by those sections of OBCs which are already well off and the really backward sections will be left high and dry. Another argument advanced against this approach is that the policy of large scale reservations will cause great

heart burning to those meritorious candidates whose entry into services will be barred as a result thereof.

All the above arguments are based on fairly sound reasoning. But these are also arguments advanced by the ruling elite which is keen on preserving its privileges. Therefore, like all such reasoning, it is based on partisan approach. By the same token, while illuminating some immediate areas of concern it tends to ignore much larger issues of national importance, the population of OBCs, both Hindu and non-Hindu, is around 52% of the total population of India. Accordingly, 52% of all posts under the Central Government should be reserved for them. But this provision may go against the law laid down in a number of Supreme Court judgements wherein it has been held that the total quantum of reservation under Articles 15(4) and 16(4) of the Constitution should be below 50%. In view of this, the proposed reservation for OBCs would have to be pegged at a figure which when added to 22 5% for SCs and STs, remains below 50%. In view of this legal constraint, the Commission is obliged to recommend a reservation of 27% only, even though their population is almost twice this figure

States which have already introduced reservations for OBCs exceeding 27% will remain unaffected by this recommendation. With the above general recommendation regarding the quantum of reservation, the Commission proposes the following over-all scheme of reservation for OBCs.

2.Educational Concessions:

Various State governments are giving a number of educational concessions to Other Backward Class students like the exemption of tuition fees, free supply of books and clothes, mid-dav meals, special hostel facilities, stipends, etc. These concessions arc all right as far as they go But they do not go far enough. What is required is, perhaps, not so much the provision of additional funds as the framing of integrated schemes for creating the proper environment ami incentives for serious and purposeful studies.

It is well known that most backward class children are irregular and indifferent students and their drop-out rate is very high. There are two main reasons for this. First, these children are brought up in the climate of extreme social and cultural deprivation and, consequently, a proper motivation for schooling is generally lacking. Secondly, most of these children come from very poor homes and their parents are forced to press them into doing small chores from a very young age.

While implementing the provision for reservation it should also be ensured that the Candidates who are admitted against the reserved quota are enabled to derive full benefit of higher studies. It has been generally noticed that these OBC students coming from an impoverished cultural background, are not able to keep abreast with other students. It is, therefore, very essential that special coaching facilities are arranged for all such students in our technical and professional instituations. The concerned authorities should clearly appreciated that their job is not finished once candidates against reserved quota have been admitted to various institutions. .

3.Financial Assistance

Vocational communities following hereditary occupations have suffered heavily as result of industrialization. Mechanical production and introduction of synthetic materials has robbed the Village potter, oil-crusher, black smith, carpenter, etc. of their traditional means of livelihood and the pauperization of these classes is a well known phenomenon in the countryside. It has, therefore, become very necessary that suitable institutional finance and technical assistance is made available to such members of village vocational communities who want to set up small scale industries on their own. Similar assistance should be provided to those promising OBC candidates who have obtained special vocational training of course, most State Governments have created various financial and technical agencies for the promotion of small and medium scale industries. But it is well known that only the more influential members of the community are able to derive benefits from these agencies. In view of this it is very essential that separate financial institutions for providing financial and

technical assistance are established for the backward classes. Some state Governments like Karnataka and Andhra Pradesh have already set up separate financial corporations, etc. for OBCs.

Cooperative societies of occupational groups will also help a lot. But due care should be taken that all the office-bearers and members of such societies belong to the concerned hereditary occupational groups and outsiders are not allowed to exploit them by infiltrating into such cooperatives. The share of OBCs in the industrial and business life of the country is negligible and this partly explains their extremely low income levels. As a part of its overall strategy to uplift the backward classes, it is imperative that all State Governments are suitably advised and encouraged to create a separate network of financial and technical institutions to foster business and industrial enterprise among OBCs.

4.Structural Changes

Reservations in government employment institutions, as also all possible financial assistance will remain mere palliatives unless the problem of backwardness is tackled at its root Bulk of the small land-holders, tenants, agricultural labor, impoverished village artisans, unskilled workers, etc. belong to Scheduled Castes, Scheduled Tribes and Other Backward Classes "Apart from social traditions, the dominance by the top peasantry is exercised through recourse to informal bondage which arises mainly through money-lending, leasing out of small bits of land and providing house sites and dwelling space to poor peasants.

The Commission, therefore, strongly recommends that all the State governments should be directed to enact and implement progressive land legislation so as to effect basic structural changes in the existing production relations in the countryside. At present, surplus land is being allotted to SCs and STs. A part of the surplus land becoming available in future as a result of the operation of land ceiling laws, etc, should also be allotted to the OBC landless labor.

5. Miscellaneous

(1)Certain sections of some occupational communities like fishermen, Banjaras, Bansforas. Khatwes. etc, still suffer from the stigma of untouchability in some parts of the country, They have been listed as OBCs by the Commission, but their inclusion in the lists of Scheduled Castes, Scheduled Tribes may be considered by the Government.

(2)Backward Classes Development Corporation should be set up both at the Central and State levels to implement various socio-educational and economic measures for their Advancement.

(3) A separate Ministry/Department for OBCs at the Center and the States should be created to safeguard their interests.

(4)With a view to giving better representation to certain very backward sections of OBCs like the Gaddis in Himacal Pradesh, Fishermen in the coastal areas. Gujjars in J&K, it is recommended that areas of their concentration may be carved out into separate constituencies at the time of delimitation.

Conclusion:

In this way at present, no Central Assistance is available to any State government for implementing any welfare measures for Other Backward Classes. The 28 States and Union Territories which have undertaken such measures have to provide funds from their own resources. During the commission's tour, practically every State Government pointed out that unless the Center is prepared to liberally finance all special schemes for the upliftment of OBCs, it will be beyond the available resources of the States to undertake any worthwhile program for the benefit of Other Backward Classes.

The Commission fully shares the views of the State governments in this matter and strongly recommends that all development programs for OBCs.

Refrences:

1.Ambedkar, Babasaheb. Writing and Speeches Vol.2 p-92
2.Census Report of India-2011
3.Mandal Commission Report Vol. 1 Chapter xii P 57-60
4.Mandal Commission Report Vol. 1 p-23
5.Mandal Commission Report Vol. 1 p-31
6.Mane, Suresh. 2012- 'Mandal Aayog Nikalpatra' Bahujan Sahitya Prasar, Nagpur.
7.Ministry Of Social Welfare Resolution-Gazette of India-1993
8.Mrs.Deshpande, Rajshri. 2009, 'Caste Associations In The Post Mandal Era'-Notes from Maharashtra.
9.Palashikar, Suhas.1998- ' Jat Va Maharashtratil Sattakaran' Sugava Publication, Pune.
10.Palshikar, Suhas. 2000, 'Politics Of Marginalized Groups'- Research Project.
11.Patil, Janardhan. Devre, Shravan. Wagh, Madhavrao-1990-'Mandal Ayog :OBC chya Lokshahi Mukticha Jahirnama' Publisher-Patil,Janardhan.

Culture Conflict in African English Poetry

Mr. Vinodkumar Ashok Pradhan
Assistant Professor, Department of English,
SadashivraoMandlikMahavidyalaya,
Murgud., Tal.- Kagal, Dist.- Kolhapur

Introduction:

The fourth edition of 'The Penguin Book of Modern African Poetry' assures that 'poetry has always been foremost of the arts in traditional Africa. It has continued to compete for primacy against the newer forms of prose fiction and theatre drama. Even the African novelists (unlike their Western equivalents) often fill their narratives with songs, myths and dreams. There are some of the poems that come straight from the front line, like those of Mvulawa Nangolo, Makuzayi Massaki or the late Christopher Okigbo, who was killed in action soon after his horn pawed goodbye in 'Elegy for Alto'. Other voices sing of the pains of exile or the anguish of imprisonment. But there is much here that celebrates human love, the abundance of African nature, the surprises of life, the ironies of folly or self-delusion. Laughter resounds as well as tears. No anthology can hope to do more than stimulate the hunger to read and discover more. It must point rather than define, and trust that it has pointed aright'. This article throws light on the select poetry of those black poets who reflect cultural conflict through their poems. As a writer of this article I am sure, it will definitely be a source of information for the upcoming aspirants studying the field of cultural conflict.

- **Oswald Mtshali (b. 1940):** The Africans who were actually dependents on their masters, struggled hard for their own houses to build and live in. Their wishes to be equal as others is reflected through Mtshali's poem – 'Inside My Zulu Hut'. The poet says the Zulu hut is full of possessions, stylish customisations, and transformations that follow naturally from being lived. It speaks of its occupant's daily duties, sense of aesthetics, influence from traditional culture, and practical solutions. The poem shows the various ways the human interacts with his surroundings as well as how nature provides for his self-preserving, intellectual, and creative impulses. Thus his poem attests to both the simplicity and the complexity that help to create any person's feeling of homeliness. It shows the attachment of African people to their houses. His *'Ride upon the Death Chariot'* and *'The Birth of Shaka'*are other famous poems.

- **Don Mattera (b. 1935):** The poet who has real life experience of exploitation, suppression and depression, expresses his feelings through his poem – 'The Poet Must Die'. His poetry is an attack on the apartheid system in the society. In his biography entitled 'Memory is the Weapon', he says 'Sophiatown also had its beauty; picturesque and intimate like most ghettos… Mansions and quaint cottages… stood side by side with rusty wood-and-iron shacks, locked in a poor, the exploiters and the exploited, all knitted together in a colourful fabric that ignored race or class structures.' Thus 'multiracial fabric' did not conform to the separatist policies of apartheid and so the suburb was destroyed and the people forcibly removed. He expresses this in following words thus:

'The poet must die
His murmuring threatens their survival
His breath could start the revolution;
He must be destroyed.'

'Departure', 'Sobukwe' and *'I Have Been Here Before'* are his other famous creations.

- **Mazisi Kunene (b.1932):** This South Africa born poet wrote and published his poetry from very early of his age. His works are famous in his native language i.e. Zulu. Later they are translated into English. His poetry was banned in 1966 as it is full of attacking features on contemporary apartheid system. He is the first poet laureate of South Africa. He is a popular twentieth century African poet and even other European languages. His four collections are still considered as classics and major imaginative creations in African literature.Through the poems such as *'The Echoes'* and *'Elegy'*he explores the cosmology and mythology of his Zulu heritage from a universal perspective. Much of his poetry is imbued with themes that touch on history, family, legacy, and the importance of the ancestors, worded in innovative language and steeped in vision that make his writing unique.
- **Syl Cheney-Coker (b.1945):** Exile, a common form of exploitation, is one of the themes in African poetry. Coker's poetry is tinged with the anxiety of his perennially uncertain status, dealing both with exile and with the precariousness of living as an intellectual in Sierra Leone, one of the regions in Africa. The poet himself has spent the majority of his adulthood outside of his country. He has composed poems like *'The Brotherhood of Man', 'The Philosopher'* and *'The Tin Gods'*. He is concerned always with how he will be read, his poems are radical and ardent, but also erudite and allusive, which can distract a reader from his ideological project. He has been called as one of the more western-influenced African poets by his critics. His anthology entitled, *'The Graveyard Also Has Teeth' (1980)* is very famous.
- **Leopold Sedar Senghor (b.1906):** He was born in Senegal. He is a devoted poet to the Negritude movement. He started by the French-speaking black intellecutals that looked at accepting the fact that one was black and that the fact came with its own history, values and culture and sought to acquaint all people of African descent with freedom and dignity. In his poem, 'Night of Sine' he looks at the subtleties of his culture and embodies them in the image of womanhood, with soft hands, singing a song, not quite lullaby. Throughout the poem, he emphasizes on the darkness around, in blood, the night that caresses him in the smoke-filled hut and in the great depths of sleep, but he speaks of these in honour of what is heritage is, what Africa in his articulation of the magnificence of Negritude.*'Prayer to Masks', 'I Will Pronounce Your Name', 'Blues', 'What Dark Tempestuous Night', 'You Held the Black Face' and 'Be Not Amazed'* are his other famous poems.
- **Ben Okri (b. 1959):** Elegies means the poems written to express lamentation on someone's death. Okri's*'An African Elegy'* is but a figurative one. The poet is lamenting the death of a part of himself. The opening stanza of the poem creates a symbolic landscape full of exotic African creatures such wildebeests, zebras, elephants, and okapi, a giraffe-like animal found in the Congo. Swahili are part of the Bantu peoples of Eastern and Central Africa. Duncan makes an explicit connection between the 'marvelous' jungle in which the animals live and the 'mind's/ natural jungle'. 'Marvelous' primarily has a positive meaning here, but it picks up less benign associations as the poem develops. The preparation and hunting rituals engaged in by the Congolese men and women create a strange and ominous atmosphere in which death is omnipresent. Thus Ben Okri has perfectly describes the cultural atmosphere in the regions in the African outskirts. The poet has contributed with his few more famous poems such as *'The Incandescence of the Wind', 'On Edge of Time Future'*, and *'And If You Should Leave Me'*.
- **Wole Soyinka (b.1934):** Nigerian poet, who produced a wonderful poem – 'Death in the Dawn' is a free-verse poem in seven stanzas having thirty-five lines. But we find various lyrical qualities in his poems such as a sense of monologue, an address to the reader as a 'traveller', a narrative account of life as a journey, its introspective conclusion about the self. The title is a paradoxical one. Death might be expected to take place in the evening. It announces the contradictory concepts the poem will explore. Any concept implies its opposite, but in fact two deaths do occur

during this dawn. Soyinka provides a prose headnote describing the occasion that apparently gave rise to the composition, the actual setting on a road into Lagos, Nigeria, and a summary of the two accidents causing the deaths of a white cockerel and a human being. Thus Soyinka tries to show African culture, its customs and other features to the reader.

'Massacre, October '66' exemplifies poets views on religion in many ways. Although he identifies as an Atheist, he was raised as a Christian and was surrounded by the Yoruba religion while he was growing up. Wole Soyinka reflects a fine African culture by giving his opinion on religion. He says, 'All these religions are just metaphors for the strategy of man coping with the vast unknown.' Thus, it makes sense that he would incorporate multiple – as many as possible – religions into his poetry, showing respect and understanding for each one.

- **Christopher Okigbo (1932-67):** The style, tone and techniques used in his *'Come Thunder'* are much like modernist poets. But the rhythm in it is non-English. His abundant use of plosive sounds, in words and lines give a pattern to the poem. The poem has an onomatopoeic effect which is in tune with the main motif of the poem. In his poem, *'Sacrifice'*the poet tries to express his feelings and attitudes towards his religious and metaphysical experience in his life. The persona in the poem is trying to appease the gods and the metaphysical or spiritual emotions of his African tradition. *'Heavensgate' (1961), 'Limits' (1962), 'Lament of the Drums' (1964), 'Distances' (1964),* and *'Path of Thunder'* are Okigbo's most famous anthologies. There is much tenderness in evocation of the poet's physical environment, family relations and the religious denomination. These are the three factors that dominate in his *'Heavensgate'*.
- **Ouologuem Yambo (1940):** *'When Negro Teeth Speak'* is the only poem produced by Yambo. He uses vivid imagery and criticism to send message to the reader about how awful we can treat each other based on something that one person has that stands out from others. Sarcasm is often used throughout the poem not because Ouologuem is trying to create a joke-full situation but to help the reader understand how ridiculous it is put down people for certain characteristics that most of us also have in common. He uses repetition of the phrase 'Hoorah for tomatoes' to show to the reader how much the speaker, after tortured for so long, does not care about what abuse is to come next. The poet's agitation is expressed through the speaker when he says 'People see I have red gums… But who has white ones' to explain to the reader just how ignorant the accusations of African culture are. The speaker uses sarcasm in 'say I gobble up tourists… Boiled or grilled… So I said which is it grilled or boiled' to show that these rumours are so ridiculous that it's becoming a joke to say for the speaker.

  The poet claims there that his culture is great and no one insults tourists visiting their country. The tourists visiting Africa see the red gums and the big bellies of fact we all have red gums and the African people have their bellies swollen due to not enough food to eat. These tourists tell stories of how scary of how the African culture is cannibalistic and scary. The poet thus is not ready to accept false charges upon him or his country. The story of an African man getting blamed for his looks tell the reader what kind of uncaring society we live in. The tourists are a representation for the African people constantly being taken over by foreign governments and treated less than humans.

Conclusion:

The African poetry has its roots deep into the history from Spartacus to the present day. Each poet drills the same thing from this or that way i.e. their exploitation, relation between blacks and whites, oppressor and oppressed, colonizers and colonized. The modern poets still write on the theme which simply means their wounds are not yet healed but are afresh in their hearts. Dennis Brutus in his 'Nightsong: City' still pines for the same. Gabriel Okara's'Once Upon A Time' indicates the fake faces of the whites and emasculation of the blacks who are pure at their hearts and know very well

how to treat others. African poetry is a best source for the study of cultural conflict. It is a way to learn humanity and treat everyone as a human being.

Bibliography:

1 Drabble Margaret, Oxford Companion to English Literature, Oxford University Press
2 Encyclopedia Britannica 2008 version
3 https://www.google.co.in/search?q=cultural+conflict&oq=cultural+con&aqs=chrome.1.69i57j0l5.15734j0j8&sourceid=chrome&ie=UTF-8
4 Moore Gerard and BeierUlli, Modern African Poetry, Fourth Edition, Penguin Group

Culture Conflict in Jhumpa Lahiri's 'The Namesake'

Miss Swati V. Mane
D.D. Shinde Sarkar College,
Kolhapur

Abstract

All over the world human being is facing various conflicts. It is with religion, terrorism, corruption, environment. It is for survival, for rights and freedom, for equality and there is conflict with self also. Literature reflects these conflicts in various forms. Writers present it in its original forms with all colours of human life. Globalization has produced new patterns of migration and provoked divergent responses worldwide. The relationship between place and identity has become global phenomenon in literature. For livelihood migration become iron law of life. It uproots man from his native land and it becomes difficult to become one with new soil. There starts conflict of adjustment, struggle to survive and fight with new environment to settle

The Namesake, Lahiri's first novel, was published in 2003. She was praised for her deft portrayal of the immigrant experience and her characters again deal with complex issues of cultural and generational gaps. Gogol Ganguli, the novel's main character, is a young man negotiating the divide between his parents' traditional Indian roots and his own American identity. The Namesake introduces many of the themes that will go on to shape the narrative: immigration, naming, literature, train travel, and re-birth. Lahiri's narrator, writing in the third-person, describes the inner thoughts of Ashima and Ashoke, two recent immigrants to the United States, whose child will be born an American, separated from ancestral and linguistic ties to Calcutta, and to Bengali culture in India

Introduction

The Namesake concerns the immigrant experience of a Bengali Hindu couple, the Gangulis, who move to the U.S. from Kolkata in the Indian state of West Bengal, and their two American-born children son Gogol, the protagonist of the story, and daughter Sonali. The Namesake is the first novel by Indian born author Jhumpa Lahiri. This novel focuses on immigrant experience, the clash of cultures, problems of immigrants. Ganguli family of Calcutta goes America and settles in Cambridge, Massachusetts. Though they live in America, they follow Indian customs and traditions. Same they expect from their children. But they follow American culture. Ashima and Ashoke send their children to Bengali language and culture classes. They love Bengali language. They feel stranger, insecure in foreign land. They are worried about future of child Gogol also feel alienated due to his typical name. That alienation brings loneliness. Jhumpa Lahiri presented the universal human conflict for existence, conflict in multi-faced cultures, social inequality, violent, political situations. Loneliness, foreignness is predicament of human being.

Being Foreigner

At one important juncture Ashima herself confesses that "For being foreigner is as sort of lifelong pregnancy- a perpetual wait, a constant burden, a continuous feeling out of sort" [49]. Within some days body learns adaptation but there is constant struggle in mind. There is big psychological conflict. Ashima remembers her family when she in hospital for delivery. It would have been different picture in India. She would have been surrounded by family members to welcome new baby. After birth of baby there is naming ceremony. Clash between Indian and American culture is reflected. In India there is custom of giving pet name for informal use and another name for formal use. Ashima and Ashok are waiting for name from grandmother but they could not wait as they have to provide a name on birth certificate. The struggle the parents with the name symbolizes disconnect and distance Ashima and Ashoke feel with the rest of the world. They feel close to neither new home nor the one they left behind. When Gogol starts Kindergarten he wants to continue his same name but his parents

give him new name for school which he doesn't want to use. When he becomes of 14 he likes new name 'Nikhil' and he confidently tells his name and kisses his girlfriend.

Language Barrier

Language is part and parcel of culture. It becomes barrier of communication and source of struggle . When Ashima and Ashok arrive at hospital for Gogol's birth she has been given a bed Ashima looks for her husband but he has stepped behind the curtain around her bed. He says, "I'll be back," in Bengali, a language nobody speaks. The words the American husbands at the hospital speak to their wives demonstrates the culture barrier between India and the United States. They say that they love their wives and comfort them with intimate words, while Ashima knows that she and Ashoke will not exchange those types of words since "this is not how they are." It reflects difference in culture of India and America. Ashima feels alienated and alone after party. She feels lonely suddenly horribly, permanently alone. She sobs for her husband. She does not feel happy to be in America. She feels emptiness in her life as her husband was not with her.

Due to language barrier Ashima and Ashoke could not become one with foreign environment its tradition and culture. They feel stranger, alienated. Ashima does not want her child to raise in "a country where she is related to no one, where she knows so little" she want to go back to her country. Ashima feels alieneated. it is compared to " a sort of lifelong pregnancy because it is a perpetual wait, a constant burden, a continuous feeling out of sorts … something that elicits the same curiosity from strangers, the same combination of pity and respect." Alienation gives birth to loneliness. Even Gogol feels lonely because of his name.

Time continues to pass, and Ashima and Ashoke realize they have been living in America for ten years. They begin following more and more American customs, like buying a barbeque and celebrating secular versions of Christian holidays. The Gangulis begin to eat American food, wear ready-made American clothes, and buy other American products, like disposable razors and pens

Pattern of Customs

Gogol notices that children in school occasionally make fun of his name, and he starts to feel self-conscious of its "strangeness." His father, one night in the house, tells Gogol that their last name, Ganguli, is itself a shortened version, supplied by the occupying British, of their full Bengali name, Gangopadhyay. In sixth grade, Gogol goes on a school field trip to rural New England; they make a detour in an old cemetery, and do "rubbings" with charcoal of the names on gravestones, as a lesson in local history. Some students find names resembling their own; Gogol is aware that his name will not be present. When he brings home his rubbing from the gravestones, Gogol is surprised that his mother is upset, since she believes that, according to Bengali custom, it is morbid and sacrilegious to make art among the dead. Indeed, in Calcutta it is custom to burn, not bury, bodies. Ashima gives Gogol back the rubbing, refusing to hang it in the kitchen. Gogol keeps it upstairs, hidden. There is difference between thinking of son and of parents. There is modern and forward pattern of customs in the mind of Gogol. It is very much different from his parents whose thinking is emotional and soft.

Approach towards Marriage

Gogol celebrates his fourteenth birthday twice. His first is an "American" celebration: watching a basketball game with school friends (of different backgrounds) at home, eating pizza and ice cream. The second is a large, formal, Bengali affair, for which his mother prepares lamb curry and Dozens of Bengali friends from the greater Boston area arrive at the home, including one girl Moushumi, whose family has come to the region from England, where they lived previously. Moushumi rejects all Indian suitors with whom her parents tried to match her up. It is difficult and horrible for to marry someone who doesn't love her. Gogol loves her but their marriage

doesn't last long. They decide to divorce. There is difference between Bengali and American approach towards marriage. Ashima thinks "Fortunately they have not considered it their duty to stay married as the Bengalis do." Americans look for individual freedom and happiness. They don't have values as patience, commitment in married life. Ashima is devoted traditional woman who gives priority to happiness of her family and easily does sacrifice of her own needs.

Ashima and Ashoke attempt to cling onto Indian culture and try to shun American. Their feeling of isolation exacerbates when there is death of relatives in India. A country, like person, can have a great personality, be part of many meaningful memories. It plays a large role in one's life. Gradually they learn and follow American culture. They celebrate Chrismas, Thanksgiving. Gogol' life journey reflects distance from his origin. His parents tried to bridge gap. It is said" He had spent years maintaining distance from his origins: his parents, in bridging that distance as best they could. Unlike his parents Gogol goes out his way to avoid his Indian culture. It was wish of his parents that he should settle down with Indian Woman. He always remains away from parents and their expectations. He never embraces culture of parents.

Conflict between Cultures

It is to be noted that their serious conflict between two cultures. One culture is American which is followed by Gogol's generation. Second culture is in the mind of Ashoke and Ashima which is Indian. In fact Gogol likes his name but he pretends to be Nikhil and goes to make identity with new name. in his mind he cherishes his old name. He realizes that it is futile to run away from his roots." Without people in the world to call him Gogol, no matter how long he himself lives, Gogol Ganguli will, once and for all, vanish from the lips of loved ones, and so, cease to exit. Yet the thought of this eventual demise provides no sense of victory, no solace. It provides no solace at all." It shows that Gogol as hard as tried to run away from his family and Indian culture, was bound by an invisible thread to India and its customs. Despite the influence of pop culture, white girlfriends and a name change, Gogol couldn't escape. In his mind there remains memory of his past. Though tries to separate himself from his Indian origin it comes in front of him again and again. There is constant struggle for identity. Name brings burden and creates dilemma in his mind.

Issues of Diaspora

It has been rightly said that one can take person out of his country but not the country out of his mind. A good writer is one who assimilates both cultures- of his native and land of his present living- and makes a multi-cultural commitment to transcend the individual consciousness and thereby achieves universality. Jhumpa Lahiri born in London, England, to mother Tapati and father Amar, a Bengali couple who immigrated to the United Kingdom from Calcutta, India. Lahiri's father, a university librarian, opted to relocate to the United States for work, eventually settling in South Kingstown, Rhode Island, when she was still a small child. Lahiri has traveled extensively to India and has experienced the effects of colonialism there as well as experienced the issues of the diaspora as it exists. She feels strong ties to her parents' homeland as well as the United States and England. Growing up with ties to all three countries created in Lahiri a sense of homelessness and an inability to feel accepted. Lahiri explains this as an inheritance of her parents' ties to India, "It's hard to have parents who consider another place "home"-even after living abroad for 30 years, India is home for them. At first, it appears that *The Namesake* is a novel "about" the Bengali-American experience. Of course, Ashima and Ashoke feel out of place when they move to Cambridge. And Ashima feels again out of place when the family relocates to the suburbs of Boston, just as Ashima was becoming accustomed to her Cambridge neighborhood. But, by the end of the novel, it becomes clear that Lahiri's point is much larger. It is not that Bengalis experience a feeling of "outsider-ness" when they

come to America. It is that America is a country of "being outside," of different groups and communities, some overlapping, others quite removed from one another.

Conclusion

As its title indicates, *The Namesake* is a novel of identities. Gogol grows up perplexed by his pet name. He feels it is not his own, and it is not until college, after he has legally changed it to Nikhil, that his father tells him the story that lies behind it. Gogol realizes that it is one thing to change one's name officially, but another thing to become a different person. Gogol tries on different identities at different stages of his life: in college, with Ruth, after college, with Maxine, and in his marriage to Moushumi. Jhumpa Lahiri has depicted conflict of cultures inside and outside of protagonist, struggle to create identity with name. Being a foreigner one has start from language. To change language it is important to change life. It happens with Ganguly. This novel shows what happens in life of immigrants feeling of rootlessness, loneliness disturbs their life. Love for family, children's following of American culture and nostalgia for Indian culture 00000000all these issues combine in Ashima. This is universal experience of immigrants.

Work cited

1 Lahiri Jhumpa[2003] The Namesake ,Harper Collins, 2003
2 Das Bijay Kumar[2007] Critical Essays on Post-Colonial literature2007
3 https://www.shmoop.com/namesake/
4 http://www.sparknotes.com/lit/the-namesake/section1.rhtml
5 http://www.gradesaver.com/the-namesake/study-guide

Impact Of Modernization And Changing Nature Of Traditional Rural Society : A Study In Kolhapur District

Shri. K. M. Desai
Shri.Shahaji Chhatrapati Mahavidyalaya, Kolhapur

Dr. B. S Shinde
S.B.Khade Mahavidyalya, Koparde

Abstract:

The purpose of present study is to explore the impact of modernization and changing nature of traditional rural society of Kolhapur district. Modernization is considered a transition from traditional towards modern society. Thus it affects the socio – cultural patterns of the society. The universe of the present study was Kolhapur district and a convenient sampling technique was used to extract a sample of 45 respondents from the whole population. The study concludes that six different impacts have been severely affected by modernization.

Key Words: Modernization, Family system, Traditional values and rural society

Introduction:

Modernization is referred to a transition of society from traditional to modern. In traditional society, main occupation is farm so all peoples depend on agrarian while modern society is organized by industrial functions. Modernization is process of changes in social, economic and cultural aspects of the traditional society. Modern society gives the scientific knowledge to the traditional society. The impact of modern society on traditional rural society such as the family system, cultural patterns, religious system, education system and also political system, all the aspects are changing the structure of rural society.

Importance of Study:

The study of impact of modernization and the changing nature of traditional society is very important. Modernization is major features of modern society political, economic, cultural and even religious impact on individuals, nations and the world. While some argue that it is all positive, some believe that it has nothing but negative impacts. Yet others see it is being both positive and negative.

Objectives of The Study:

The study have following are the objectives.

1] To understand the difference between traditional and modern societies.

2] To identify and understands the impact of modern society on traditional society.

Research Methodology: The following methodological procedures to conduct the present study

Conceptual Framework And Research Design:

The central concepts used in the present study are modern society and traditional society.

Concept of Traditional Society:

In sociology, traditional society refers to a society characterized by an orientation to the past, not the future, with a predominant role for custom and habit. Such societies are marked by a lack of distinction between family and business, with the division of labour influenced primarily by age, gender and status.

Concept of Modern Society:

Modern societies refer to those societies with practise that relates to the industrial mode of production or the development of large scale. Modern society is defined as people living together in current time. An example of modern society is the current political, sociological, and scientific artist

climate. It is based on expansion of education, technology, industry and urban life. The nature of production in this type of society is for profit, growth and complex division of labour.

Theoretical Framework:

Talcott Parson and Nell smelser gave a model consisting distinctive features of the modern societies and put a light on complexities of the institutions in the modern world. The exploration of the model provided the structure s of the modern as well as traditional societies. The features of the traditional societies consist of social cohesion, less democratic, strong social bonding, less participatory towards development. The other side of the Picture provides a glimpse of the modern societies which are technologically advance, less interactive and normative structure is followed at very low level The researchers and modernization theorists keeping in mind these features of societies contribute in the form of their intellectual abilities for advancement and development of exiting world and could recommend the normative fluctuations that are utmost important for less developed countries [P ARSON 1967, Smelser 1969].

The Study Area: The empirical area for the research paper study is Kolhapur district of Maharashtra state.

Materials And Methods:

The study of impact of modernization and changing nature of traditional rural society in Kolhapur district based on primary and secondary method of data collection. The primary data was collected through face to face interviews. The sources of secondary data were including various books, news papers and internet etc.

The universe of the present study was district of Kolhapur which is located the bank of river of Panchganga. Kolhapur district consists of 12 talukas. Initially by resorting to systematic sampling, three talukas were selected such as Ajara, Bhudargad and Karveer. A sample of 60 respondents was extracted from the population on the basis of convenience. The tool was designed in English as well as in Marathi as the habitants of the area was not well in educated and could not properly understand English. To communicate with the respondents a native language speaker, after the data collection it was analyzed through spss and interpreted.

Results And Interpretation:

The impact of modernization on traditional rural society is given as per the following

Impact of modernization

Sr. No	Types of Impact	Respondents	Percentage
1	Social	15	33.33
2	Economic	12	26.67
3	Culture	04	08.89
4	Religious	04	08.89
5	Education	07	15.55
6	Political	03	06.67
Total		45	100

The data presented in the above table reveal that, the respondents were drawn from six different impacts an overwhelming majority [33.33%]of the respondents is belonging to the social impact, followed by those belonging to economic. It is important note that besides of social which is the main impact of modernization on traditional society. The political impact of modernization on traditional rural society is only [6.67%] .

The questions regarding their perception towards modernization containing their likeness and dis-likeness of modernization, changing nature of traditional rural society such as changing their ways of life, traditional values system, religious system, family system, effects on cultural dress patterns and values which are a hurdle in adopting the traits of the modern world.

Conclusion:

In the conclusion we can conclude the above results that the society is going under transition and becoming modernized because the normative structure, cultural traits, values system, dress patterns and family system have been strongly affected due to the modern world. The impact on modernization on traditional rural society in six types such as social, economic, culture, religious, education and political. The technological advancement has fed people with new culture traits, diffusing alien features into the traditional societies. Traditional and cultural traits are considered a sign of recognition and identity of nation and this very core has been permanently replaced by the western world. So there is dire need to save the preserve our cultural identity. The researchers and social scientists should play a vital role in this concern to save their identity.

References:

1 Parsons Talcott: 1967, Sociological Theory and Modern Society, New York, free press.
2 Wlliam A. 2002, Cultural Anthropology, Harcourt College Publisher, USA.

Mother-Daughter conflict in Alice Munro's Short Stories *Chance, Soon* and *Silence*

Mrs. S. P. Kulkarni.
Associate Professor,
Department of English,
Y. C. Warana Mahavidyalaya, Warananagar.

Abstract

The present paper attempts to study mother-daughter conflict in Alice Munro's three short stories from her anthology Run Away (2004). Nobel laureate Alice Munro is a Canadian short story writer who has always portrayed complexities of human nature and conflicts in relationships. The three stories selected for the study are known as Juliet trilogy and reflect on the journey of the protagonist Juliet from a daughter, wife and mother. The stories particularly focus on the estranged relationship of Juliet with her mother and daughter. Munro presents psychological conflict among three generations. The present paper studies how Juliet, her mother, and her daughter have the emotional conflict and react differently in the similar situation.

Key Words: Complexities of Human relationship, estranged relationship, psychological conflict.

Alice Munro, the most celebrated short story writer of Canada, is the recipient of innumerable prestigious prizes and honours such as Nobel Prize for literature of 2013 and Man Booker Prize of 2009. Munro has a long writing career of more than 60 years and has been writing since 1950. So far she has published 14 original short story anthologies and a few compilations. She has exclusively written short stories and is hailed as the finest living short story writer of the world.

Conflict could be defined as a strong disagreement or lack of harmony. In literature it is inherent incompatibility between two characters. Conflict could be external or internal. It could be situational or psychological. Alice Munro is a superb master who always focused on the complexities of human relationships and her stories depict internal and psychological conflict which is always pertinent in human relationships. The most prominent relationship that recurs in Alice Munro's stories is mother-daughter relationship. The present paper studies the conflict in the mother-daughter relationship in the Juliet Trilogy in Alice Munro's 11th Short Story collection *Run Away* (2004). It is an anthology of 8 stories and was awarded Gillar Prize of the year. Three stories in this anthology viz. *Chance, Soon* and *Silence* are called as Juliet trilogy as they are about a single character named Juliet Henderson. In this trilogy Munro depicts the conflicting relationship between Juliet and her mother Sara and Juliet and her daughter Penelope.

Juliet in *Chance* is a girl of twenty years who has completed M.A. in Classics. She is working on her Ph. D thesis and teaching Latin in a private school in Vancouver. Her father is a school teacher and mother Sara is a house wife. One day Juliet receives a letter from an unknown person. He has written that he was father of her student and he always thinks of her. He was a fisherman named Eric Porteous who lives far away in the wilderness of west coast. After receiving this letter Juliet leaves everything behind and sets for the remote place where he lives. When she reaches there she hears about death of Eric's sick wife and his relationship with his ex-wife. But nothing deters Juliet from taking a chance. Eventhough Eric's world is totally different from her world, Juliet leaves her career and lives with Eric without marrying him. She prefers a different sort of life in wilderness, against the wish of her parents and far away from them..

Her mother Sara is very much disappointed over Juliet's decision. Sara is a demanding mother. She had many aspirations for Juliet. She wanted Juliet "to be popular, and to that end had urged her to learn to skate and to play the piano" (RA. 53). But Juliet has never taken her mother seriously. She has some bondage with her father but is quite detached from her mother though there is not open conflict between them.

In the next story *Soon* Juliet is a mother of 13 months daughter named Penelope. Her father has retired from his school master's job, mother Sara is suffering from heart trouble and live a sort of isolated life on their farm. They are cut off from the rest of the world mainly because of Juliet's relationship with Eric.

Juliet visits her parents with 13 months Penelope. Sara is sick and too weak and fragile due to her long heart trouble. She is almost invalid. Sara's sickness does not demand any extra work from Juliet, neither for Sara nor for household. She only wants her daughter's love but even though Sara's demands from Juliet are so less, Juliet fails to come up to the expectations of her mother.

One day a local minister comes to see Sara. He is Sara's friend. This visit and the argument between him and Juliet focus on the relationship between Juliet and her mother. The conversation drifts on the topic of Faith and both of them had a hot argument over it. Juliet is totally against any faith and the local minister is an advocate of faith. Sick Sara listens to them without a word and then talks about her faith as:

> My faith is not so simple ... But it is all I can say – it is something. It's a wonderful something when it gets really bad for me… I think – Soon. Soon I will see Juliet. (RA, 124)

For the sick mother, her daughter is her faith, her world, her life. Sara expects some positive reply from Juliet. But instead of comforting her mother Juliet finds it difficult to reply. Instead she prefers to remain silent. Munro writes:

> She had turned away, she had carried the tray to the kitchen, and there she washed and dried the cups and also the glasses of … she had put everything away. (125)

The above statement shows Juliet's detachment from Sara for whom Juliet was her world. Later on Juliet wonders:

> Why it should be so difficult to say simply 'yes'. It would have troubled nothing to Juliet but it would have meant a lot to Sara. (126)

But Juliet denies this much comfort to her sick and dying mother.

Though Juliet stayed with her parents for a few days she is not happy there and she writes to Eric about it. She does not want to stay with her parents. Munro writes that Juliet has forgotten where her name was "not at Whale Bay with Eric. But back where it had been before, all her life before" (126). Later on Juliet once again comes back to her house, but it was for Sara's funeral. She ponders over her act of not saying 'yes' to Sara at that time and now feels guilty that:

> Could it not have been managed? Why should it have been so difficult? Just to say yes. (125)

But for Munrovian daughters it is always difficult to say 'yes' to their mothers.

In *Silence,* the last story in the trilogy, the same pattern of rejection of a mother by daughter repeats. Here it is rejection of Juliet by her daughter Penelope who is now in her youth. In *Soon* mother-daughter conflict comes from daughter's point of view, in *Silence* it is from mother's point of view.

Eric is dead in an accident. Juliet has raised her daughter without introducing her to any religious faith. Penelope, just before the 21st birthday, enrolls herself in a Spiritual Balance Center for six months, without any consultation with her mother. She has not even informed Juliet about it. She just goes away. Meanwhile she writes a letter to Juliet and invites her there but goes away from the center without meeting Juliet.

The story focuses on the silence on the part of Penelope and Juliet's frantic efforts to find her out. Now Juliet compares her own behavior with her parents. She does not understand the cause of Penelope's behavior. She tries hard to find out Penelope. Even she does not dare to change her house because she thinks, if Penelope wants to return, how she will get the new address. She is afraid that "then there would be no place where her daughter could find her" (187).

Juliet keeps on worrying about why Penelope joined the religious group when she (Juliet) tried to keep her away from any sort of church of faith. Now she repents that she neglected Penelope's spiritual training. She should have sent her to Sunday Schools and taught her to say prayers. But now she had to just keep on waiting hopelessly for Penelope or her letter. For five years she received unnamed birthday cards and later on they stopped coming. Rather they were there just to tell Juliet that Penelope was alive. Later on Juliet also moves on in her life. She gets a job on T.V. and becomes famous as an interviewer. She leaves her house and moves to a small flat. One day she knows from Penelope's friend that Penelope has married a doctor living in mountains, had children and comes to the town occasionally. Juliet used to think that Penelope might have become a mystic and spends her life in contemplation. But in fact Penelope is living a prosperous life but had never tried to contact Juliet.

Now Juliet realizes that there is nothing to worry about Juliet or hold her own life in wait. "It is clear that Penelope has detached herself from Juliet and very likely from the memory of Juliet and Juliet could not do better than to detach herself in turn" (RA, 157). She accepts that "Penelope did not exist. The Penelope Juliet sought was gone" (167). She leaves her T.V. job and returns back to her classical studies, leaves her flat and moves to a bachelor's apartment. She no more pines for Penelope and is ready to tell her new boyfriend:

> My daughter went away without telling good-bye. In fact she probably did not know then that she was going … Then gradually, I believe, it dawned on her how much she wanted to stay away. … I think the reason may be something not so easily dug out … Penelope does not have a use for me. May be she can't stand me. It's possible. (157-158)

Juliet keeps on living her life. "She keeps on hoping for a word from Penelope, but not in any strenuous way" (158). The life goes on without Penelope.

In this trilogy, in the first two stories Juliet is a daughter who rejects her mother. In the last story she is a mother who is rejected by her daughter. In Juliet's mind as a daughter, there is guilt for being so callous to her mother. The pattern of a daughter rejecting her mother repeats in Munro's fiction. All other stories where Alice Munro has presented the mother-daughter conflict themes are from the point of view of daughter. But in *Silence* Munro has not written a word about what Penelope feels and neither given any logical reason of her extreme silence. In words of Deborah Heller:

> The trilogy deliberately refuses to provide a context for understanding Penelope's silence as an act of cosmic justice, instead, the three stories demonstrate a carefully constructed, ineluctable poetic justice, in which daughter's rejection of her mother is no longer explained, justified, rationalized even condemned, as it has been in earlier stories, but it is simply pushed as by some iron law of retribution. (Daughters and Mothers, 42)

It is worth noting that for Sara, her daughter Juliet is her world. She tries to fulfill her aspirations through her daughter and daughter's detachment pains her. In *Silence* mother (Juliet) does not severely pine for her daughter. She is living her life. She keeps on hoping for a word from

Penelope, but not in any strenuous way. "She hopes as people who know better hope for underserved blessings, spontaneous remissions, things of that sort" (158). Juliet detaches herself from her mother Sara but somewhere feels guilty about it and for Sara Juliet is her life. When Penelope detaches herself from her mother, she does not feel guilty nor her mother pines for her. For both of them the life goes on without one another. This is the conflict arising due to generation gap as well as the estranged relationships. Thus the trilogy focuses on the complexities of human relationships.

References:

1 Heller, Deborah. *Daughters and Mothers in Alice Munro's Later Stories.* Seattle: Workwoman's Press, 2009.
2 Munro, Alice. *Run Away.* Vintage Books, London, 2004.
3 New, W.H .*A History of Canadian Literature*. MacMillan Education Ltd., London, 1989.

Cultural Conflict in R.K.Narayans "The Guide"

Mr.Rahul Namdev Bhaskar

Introduction-

The research paper present on R.K.Narayan's novel " The Guide" in cultural conflicts about Tradition and modernity Rashipuram Krishnaswami Laynger Narayan is popularely known as R.K.Narayan east west conflict is major theme in R.K.Narayans novels.He received the Sahitya Akademi Award for his experimental novel The Guide. He presents the Indian social concerns from the universal point of view.All his novels known as 'Malgudi Novels' Narayan's little dreams of middle class life are enacted in an imaginary small town Malgudi in south India.The central theme of the novel culture conflict between tradition and modernity.

Raju (the hero of the novel) himself tells us about his childhood days. We read about his mother narrating a bed time story of Devaka to him his father's town shop and the childs trip to the taluka market with him. After the death of his father,Raju minds the railway station shop.

Raju helps the tourists giving them information about the historical places in the outside Malgudi. Soon he comes to be known as a tourist guide and later Railway Raju.One day Raju approached by a scholar an antiquarion called Marco.When Rosie Marcos wife arrives.Raju fall in love with her.Raju succeeds in attracting the beautiful wife to him because he comes to know about the disharmony in their marital relationship. Soon enough the frustrated and unhappy Rosie finds herself deeply involved with Raju and eventually betrays her husband. When Marco realizes the truth he is shocked and despite Rosie's entreaties to be forgiven abandons her and leaves alone for Madras.

Rosie has no other way but to go to Raju. Raju's mother advises her erring son to send Rosie back to her husband.When Raju refuses, She leaves her home with her brother.Raju and Rosie continue to stay at Rajus place. Raju helps her with her dancing and succeeds in attaining her dream of becoming an accomplished Bharatnatyam dancer.Raju seems to be the psychological projection of the typical individual in Indian social set up.In the social behavioural pattern. Raju is critical of the age-old institutional values,albeit he himself is deeply rooted in the family tradition. Rosie's caste affiliation is attacked by the general people as 'public women' it's a traditional cultural impact on Indians people but Raju negates the prevalent mode of thinking and asserts that Rosie's caste is 'the noblest caste on earth.' To quote Gajendra Kumar from his essay "R.K.Narayan's "The Guide"The Vision of Indian values."Time is changed and continuously changing. Now,there exists no caste,class or creed. Marco too demonstrates his modesty and embraces Rosie as his wife."

As Rosie soars in her carrer, wealth comes to Raju. But you will also note that Rosie,soon becomes tired and disappointed due to the mechanical schedule of the dancing toures.Then comes a letter from Marcos lawyer for Rosie requesting her to send it back duly signed this obtain a box of jewellery. Raju suspects Marcos evil intension behind the letter and forges Rosies signature. Needless to say,he is arrested on the charge of forgery and sentenced to two years imprisonment.

After his release from the jail. Raju accidentally takes shelter in an ancient shrine of a village called Mangela. Velan,the headman of the village,takes him to be a wandering sadhu.And soon enough the entire village community too follows Velan. And Raju becomes Swami for them. Then comes the drought .Raju sends a message through a semimoron (stupid) cousin of Velan to the quarlling groups, The cousin twists the message and ultimately. Raju is obliged to undergo a twelve day fast. On the eleventh day, during his ritual. He whispers to Velen that he feels the incoming rains and he sags down.

While studying "The Guide" we should concentrate on the social setting because it is the most significant one social setting in fact is what we commonly understanding by the term social organization of a culture and as the name suggests the defining factor of any social organization of culture. The factor shared together are religion ,language, customs, festivals, codes of conduct thought and many more.

The Guide will tell us that its plot operates on two dimensions of time and against two locales:Mangala and Malgudi.We shall come to the time factor later.As regards the locale from our respective Mangela and not Malgudi is of prime importantce.Malgudi undergoes the western influence and there of gives a fragmented picture of India.Mangala on the other hand comes as clear and distinct social organization.Which still operates through a unique Indian Cultural thus understanding cultural practices is necessary to understand in the novel.Malgudi is the symbol of modern India caught in the throes of change under the impact of western civilization.The coming of the Railway to Malgudi is symbolically the impact of an industrial and urban society on a predominantly simple, agriculture community.

Rosie,Velan,Raju's mother and Uncle Gaffur the driver, Joseph the steward of the bungalow where Marco stayed are all characters exhibiting the traditional Indian culture and ethos.Raju and Marco on the contrary bear features of western modern culture and manner. Thus the conflict between tradition and modernity or influence of one over the other is evident in the behavior and conversation of these characters throughout the novel.

The Guide one finds a clash between castes, classes, and their old values on the other hand and the modern social and moral structure on the other hand Marco only paid lip service to castless conventionless society that was slowly taking shape before him by advertising for a good looking educated young lady regardless of caste. Old prejudices die hard and Macro for all his erudition looked upon dancing as just street and he killed Rosie instinct for life and love of art by denying her both of them. When the Raju married Rosie and come with her in his house. This time Raju's mother against to Raju and Rosie's marriage cause Raju's mother is a tradition Hindu women. Who is denied public expose she was prohibited and hence afraid to go out alone.wheres Rosie is modern women. The western influence is evident in her attitude, behavior, temperament she is not all afraid to go out alone.

Narayan's treatment of the English language in the novel is Indian in its restraint, particularly where sex is concerned. Sex though pervasive in the novel is implicit always. Even when Raju decides to enter Rosie's room and stay alone with her for night how characteristically Indian and different he is from his western counterpart. He 'stepped in and locked the door on the world'

From the social Point of view The Guide not only depicts Indian society its customs, traditions, culture, superstitious ,religious, faith but also presents a conflict between the traditional and modern values which are symbolized by Raju's mother and his maternal uncle on the other. In such conflict old values and thus Raju's mother leaves her home for Raju and Rosie.The novel also presents a conflict between the eastern and western culture and synthesis's the two through their assimilation which has been symbolized by Rosie's transformation in to Nalins.

Conclusion:

As seen from the above R.K.Narayan's novels reflected the elements of Indian culture and modern Indian culture in the conflicting features in the 20th centuary.In this paper different characters present traditional attitude as well as modern culture and in this novel writer presents symbolic conflicts between traditional and modern culture. It may be taken as tradition winning over modernity. All his novels are social comedies with a fusion of the comic and the serious. as a story teller Narayan's belief is that the novel is not fit to deal with the social ills and this point of view explains his detachment from the socio-political and cultural conflicts in his works.

Reference:

1 M.K.Naik.History of Indian English Literature
2 R.K.Narayan "The Guide"

New Form of Library Collection: E-Publishing

Dr. B. S. Padval
Librarian,
M. H. ShindeMahavidyalaya,Tisangi,
Tal. Gaganbavda, Dist- Kolhapur.

Abstract:

E-publishing is essential source of information in the present era. Due to development of Information and Communication Technology (ICT) and its applications, information is available in electronic format, which has become easier and quickly accessible in comparison to printed resources. Saving in storage and maintenance, access to timely, up-to-date and appropriate information etc. are the key issues to increase the popularity of E-Publishing. The article discusses various facts of the developing area of E-Publishing. Considering this present environment, the paper discusses the definition of e-publishing, Kinds of E-publishing Category of E-book, Types of E-journals, CD ROM, Database, and E-Newspaper.

Keywords:*E-publishing, E-books, e-journals, Database, E-Newspaper, ICT***,** *ETD.*

Introduction:

The printing and publishing manufacturing and come into estate after the creation of printing press in 1454 more than 550 years of history of printing and lets subordinate activities publishing situation is expanded and risibly changed. In fact scientists started to discussion for the paperless or less paper society within last few decades the concept of desk top publishing DTP was emerged recently exponent ion growth of internet has covered the way for electronic publishing e-publishing.

E-publishing is essential source of information in the present era. Due to development of Information and Communication Technology (ICT) and its applications, information is available in electronic format, which has become easier and speedily accessible in contrast to printed resources. Saving in storage and maintenance, access to timely, up-to-date and suitable information etc. are the important issues to increase the popularity of E-Publishing. According to Hanchinal (2013), the main job of the librarian in library administration is building good collection. Earlier the collection development meant acquiring books and periodicals. Now also it is the same, but only the difference is in its forms and formats. Online databases, e-journals, e-books etc. are the new entrants in library collection, which are supported with IT infrastructure.

E-publishing can be defined as any process which user information technology to deliver information products in electronic form to an audience. It may involve the manufacture of printed material but more particularly the creation of CD Rom and online products and services. E-publishing is a computer aided process of publishing in which the document are submitted in electronic form edited printed and even distributed to readers by employed computer and telecommunication networks. The product of e-publishing may contain of summaries full texts graphics pictures animations, sound motion pictures etc. it courses major changes to the publishing industry to our reading habit contribution new hardware and software devices.

Definition of E-publishing:

1. Lancaster, F. W., " E publication is a process where the manuscripts are submitted in e-format, edited, printed and even distributed to users in e-form by computer and communication technology."
2. E-publishing includes the digital publication of e-books, digital magazines and the development of digital libraries and catalogues.
3. The digital creation and distribution of electronic content, including printed materials, music, video and software.

E-publishing is simply the new arm of the publishing world where literature is published, not in print form with physical pages, but in a digital form where it must be accessed in specific ways.

Kinds of E-publishing:

1. E-Books
2. E-Journals
3. CD Rom
4. Database
5. Electronic Thesis and Dissertations(ETD)
6. E-Articles
7. E-Reports
8. E-Standards & Patents
9. E-Newspaper
10. Audio, Visual Aid

1. E-Books:

Well-known story writer Stephan King was the first person who published his book it form of an e-book. E-books are books in computer file format read on all types of computers, including hand held devices designed exactly reading e-books. E-books can be as familiar as their print counterparts or as unique the electronic medium itself, containing audio and video or live hyperlinks. E-book is delivered by downloading or as email file attachments. E-books on disk, CD-ROM are sent by postal mail or sold in bookstores.

Definition:

1. ODLS (Online Dictionary of Library and Information Science), "A digital version of a traditional print book designed to be read on a personal computer or on e-book reader."
2. Hawkins states that, "An e-book is the contents of a book made available in an electronic form."

An electronic book is a book length publication in digital form, consisting of text, images or both readable on computers or other electronic devices.

E-books are electronic version of books delivered to readers in digital formats they are read on all types of computers hand held devices designed specifically for reading books.

E-books give writers and publishers freedom to explore small niche markets and to outside the mould to bring readers, original creative books, unlimited by genre market size or print capabilities.

Category of E-book:

1. Textbooks
2. Picture books
3. Talking books
4. Multimedia books
5. Poly media books
6. Hypermedia
7. Intelligent books
8. Tele media books
9. Cyber books
10. Moving picture books

Example of E-books:

1. http://www.shop.ebrary.com
2. http://bartleby.com
3. http://books-on-oline.com
4. http://classicbookshelf.com
5. www.ipl.org/div/e-books.

2. E-Journals:

E-journal is a serial produced published and distributed in electronic media basically e-journal is one which is availed in electronic form and can be accessed using computer and communication technologies offend e-journals are called virtual journals, paperless journals, online journals, network journals and CD ROM journals etc. All the activity of publishing form the initial stages of paper submission to publishing are performed using electronic media with the emergence of internet the province of journal has enhanced electronic journal saves considerable effort of other users and publishing.

E-journal is one which is available electronically, to be used with the help of computer and other communication technologies.

E-journals also known as e-journals and electronic serials are scholarly journals and intellectual magazines that can be accessed via electronic transmissions. It means that they are usually published on web. They are specialized form of electronic document. They have the purpose of providing material for academic research and study and they are arranged approximately, like journal articles in traditional printed journals.

Types of E-journals: There are three types of e-journals

1. **Online Journals:** Online journals are basically the online version of the print journal these are available on pay as you go or cost per assess basis via online hosts. Important online hosts are OCLC Dialog STN online journals are not generally considered as a part of the library collection.
2. **CD Rom Journals:** These are full text journals published and distributed in the form of CD Rom mostly they are electronic version of existing print journal Numbers of publishing have stated publishing some of their core journals is CD Rom form e.g. The journals and Conference Proceeding of IEEE, ABIINFORM.
3. **Network E Journals:** There are the electronic versions of existing journals Internet has enabled the publishing task much easier and faster. Many print journals are available in electronic form over internet either free of cost or on subscription many journals have no print version only on the etc.

Example of E-books:

1. www.dlib.org.
2. www.aslib.co.uk/jdoc
3. www.jic.com
4. www.downtoearth.org.in
5. www.abc.chemistry.bsu.by

3. Database:

A database is an organized collection of data. The data are typically organized to model relevant aspects of reality in a way that supports processes requiring thus information.

4. E-newspaper:

It is online newspaper where news articles and the latest updates are published on the web.

Conclusion:

E-publishing provides updated information on anything within a short period of time. E-publishing canconnect readers and libraries across the global. Moreover they are available to readers

all the time, an increasing awareness among the people regarding e-publishing it is really possible to get ourselves equipped for this new technology.

References:

1. Bamane, D. S. (2014). 'E-Resources' in recent trends in Library and Information Sciences, ed. by Kamble Mahesh, Sangali, Black publishers.
2. Bhagvat, Madhuvanti (2007). Vachansahityache nave swarup, Dnyangangitri, March-May.
3. Phadake, D. N. (2009). Granthalaysanganikarnaniadhunikaran, Pune, Universal.
4. Gupta, K. K. & Gupta, P. K.(2002). E-Books: A New Media for Libraries, Caliber, 14-16 February.
5. Lancaster, F. W. (1987). Electronic Publishing, Library Trends.
6. Sakhare, Rajendra (2007). E-Journals consortia, Dnyangangitri, March-May.
7. Vichare, D. T. (2014). 'Electronic Journals', in recent trends in Library and Information Sciences, ed. by Kamble Mahesh, Sangali, Black publishers.
8. http://www.dlib.org.
9. http://www.ebooks.com
10. http://www.gutenberge.com
11. http://www.wikipedia.org.

Indian Sports Cluture As Old Talim And Modern Gym

Dr. Dhananjay J. Patil
Director of Phy.Education,
Ideal College of Architecture,
Kondigre, Shirol, Kolhapur

Prashant B. Patil
Director of Phy.Education,
Shri Shahaji Chh Mahavidyalaya,
Dasara Chouk, Kolhapur

Rahul D. Magdum
Director of Phy. Education,
Shivraj College, Gadhinglaj

Abstract

Indian sports sector is very promising with their achievements In International level Team and Individuals sports perform with Gold, Silver and Bronze with sports events like Hockey, Wrestling, Kabbadi, Football, Cricket etc.

We are the long history of our culture and in India there is Guru –shishyaParmpara .in ancient India there were lot of cultural activates run in India music ,dance wrestling are their own network to develop their students with their knowledge there practice called as Talim culture . the system of taking their practice was so passionate the guru (teacher, coach) was very much close to each other and the do not live and don't think any subject without their Talim

We know think about talim culture with physical training .wrestling is prcticesakharas called as Talims and new gym culture (weight training)

Key words: Sports culture, Talim culture, Gym culture.

Introduction

Indian sports sector is very promising with their achievements In International level Team and Individuals sports perform with Gold, Silver and Bronze with sports events like Hockey, Wrestling, Kabbadi, Football, Cricketetc.

We are the long history of our culture and in India there is Guru –shishyaParmpara .in ancient India there were lot of cultural activates run in India music ,dance wrestling are their own network to develop their students with their knowledge there practice called as Talim culture . the system of taking their practice was so passionate the guru (teacher, coach) was very much close to each other and the do not live and don't think any subject without their Talim.

We know think about talim culture with physical training .wrestling is prcticesakharas called as Talims and new gym culture (weight training).

In Olympic tournaments our wrestlers Miss Sakshi Malik, YogeshwarDatta and Sushilkumar are represent India and got Medal because of their attachment with talim culture. Indians are proud of their old talim culture as well as India got medals in Mr Universe, Mr Olympia in Best physique Computation with the help of attachment with new gym culture developed in India.

Objectives

1. To understand the definition and meaning of sports Indian sports culture ,old talim and modern gym
2. To distinguish the different associate with the concept of sports ulture as old talim culture and new gym culture.
3. To examine the impact of talim culture(wrestling)and new gym culture

Definitions of sports culture as Taliman new Gym culture

A) Sport activity involving physical exertion and skill of develop physical strength in india was develop in akharas called talim culture.

B) A physical activity that is done for enjoyment as well as for muscale development is called gym culture.

C) An activity involving physical exertion and skill in which an individual or team competes against another or others for entertainment. Oxford dictionary.

D) RainaExcellence in sports is brings honnur to nation with advanced excellence with talim and new gym culture help indian sports culture.

Conclusion

we can say Indian sports culture as old Talim and modern Gym culture by Talim is old Indian guru –sishaparampara and Gym is new modern culture which is mainly base on equipment's and money related we can says its mostly develop in city level .

References

1) Sports, Adventure and Recreational Tourism by Rajesh Kuma SBS Publisher and Dist. New Delhi.
2) Health, Fitness and Sports- A Reader's Digest Book-1983
3) Oxford Dictionary
4) Times of India News

Role of Teacher in Planning Activities for Multicultural Preschool Classes

Dr. Chhaya D. Bhise
Assistant Professor Dept. of Human Development,
Smt. Ratnaprabhadevi Mohite Patil College of Home Science for Women,
Akluj (MS) India
e-mail- bhisecd@gmail.com

Introduction:

World is changing fast and it is becoming multicultural in nature. Complexity of society is reflected even in educational setups and hence homogeneous classrooms are becoming outdated.Traditional ways of teaching are becoming ineffective as children from diverse communities are coming in the class. This means that it is expected to prepare children to live competently in this diverse communal social structure of the new world. It is the responsibility of the educational institutions that they should modify entire educational environment and provide exposure to multicultural schools so that children can grow with mutual respect, understanding and later tolerance required for healthy and peaceful social world. Seeds of this should be sown right from their preschool period as this is the most impressionable age to inculcate values, build their attitudes and develop healthy future personality (Blair 2002).While including developmentally appropriate practices in preschool curriculum, it is important that the curriculum must support children's home culture and language at the same time developing children's abilities to participate in the shared culture of the program and community (NAEYC 1997).

Concept of multiculturalism and preschool education:

Multiculturalism is defined as the state of co-existence of diverse cultures. It is a situation in which of all the different cultural or racial groups in societies have equal rights and opportunities and none is ignored or regarded as unimportant. Multicultural education means different things to different pupil. It refers to any form of education or teaching that incorporates the histories, texts, values, beliefs and perspectives of people from different cultures. Multiculturalism is a system of beliefs and behaviours that recognizes and respects the presence of all diverse groups in a society with their values, cultures, thoughts and beliefs (Heckmann, 1993).

Educators today suggest infusing multicultural content into the entire curriculum and school programs. Since children begin to notice differences and construct classify, evaluate and catagorise at very early age (Derman-Spark 1989).

Multicultural classroom is one in which both the students and the teacher are accepting of all races, cultures and religions. This acceptance is evidenced by the books that are read, the activities that are completed and the lessons that are taught. Multicultural education has emerged as an essential component of the educational system (Banks 1993, Bennett2003).

Multicultural learning opportunities need to be provided to children right from their early age. This allows children to develop positive attitudes towards themselves and people from other cultures too.

Role of a preschool teacher in multicultural classrooms:

Young children are not born with attitudes that cause them to discriminate against others,. However they quickly learn such attitudes by watching and learn from what others do and say (Ramsey 1982). Thus an attempt to encourage children to view others as individuals, without preconceived notions, is through developing multicultural competence in early childhood education is very important.

Teachers are the most important role models in children's lives. They influence children's views, conceptions and behaviors (Ming and Dukes 2006). Teachers play very powerful role in

guiding children's learning about cultural diversities, either positively or negatively.They must help children be aware of the diversity and cultural differences so that children can appreciate being in a multicultural environment (Davidman and Davidman1997).For the implementation of multicultural education in preschool classes teachers are required to continuously examine their own values, knowledge and teaching practices about diversity to avoid biased multicultural education (Broen and Marchant 2002) which can adversely affect children's development.They must examine the values, beliefs and perspectives of the cultural groups , who are the subjects of their teaching. Planned intervention by teachers in their respective early childhood classes can influence children's concepts about another group. Preparing children for a diverse world is a challenging job which can be very well done by creating favorable environment in day to day classroom life.

Preschool teacher plays very important and innovative role in selecting, planning and executing activities for her class, especially when she is dealing with children coming from diverse cultures.Teacher should encourage students to bring aspects of their cultures into the classroom, and support the child's intellectual and social, emotional growth. She has to be always careful in using available resources to meet the needs of these children. As these children are coming from different mother tongue and different cultural aspects at home she must have insight to make each one of her class feel comfortable and acceptable. While selecting activities for preschool children teacher should keep in mind the cultural and social context. Following are some of the activities suggested

While planning and conducting languageactivities , teacher must see what languages are spoken by her class children. She is supposed to focus on children's understanding of the concept rather than just using meaningless words and sentences especially while dealing with individually with each child. She must take reference of child's language to make concepts more clear and understandable. While conducting activities in group also she must take a note of other language children and take a reference from their cultures, language and families.

Social science is one of the best are which can be skillfully used by every preschool teacher to inculcate multicultural values in young children. Social science activities are supposed to be planned with the aim to make children aware of the cultural diversities and similarities. Children are supposed to be made aware of different cultures, values, beliefs, histories, traditions, festivals etc. With the activities of social science, children should develop a sense of beauty in the world with diversities yet similarities bind us together.

Art and Craftis one of the importanttime where children can enjoy cultural diversity. They really get enough time for exploring and understanding each other's culture. They talk and act with each other help each other and this develop deep understanding and insight for other culture students in their class. This also offers a chance for them to express their hidden emotions thoughts, experiences and ideas too.

Some suggested activities for multicultural preschool classes :

1.Family Interviews: She can call culturally different families to her class and let other children interact with them to know about their customs, traditions, languages etc. These families also can be given activities for demonstration of recopies or storytelling.

2.Slam book/ Dictionary: Teacher can help children develop a small dictionary or slam book where they can collect different cultural aspects of same use e.g. caps of different community, flags of different countries etc.

3.Rhymes and Songs: Songs from other languages, cultures, states also can be taken in music session. This can be done by first just telling about the meaning of the sentences, words and than whole song can be enjoyed. It also can be accompanied by the relevant musical instrument, costume etc. of that culture / community.

4.Map: Let children know map, shapes of each state, countries , regions etc. on the globe or map. Along with geographical locations how culture changes i.e. food, clothing, language etc. Let them know science behind this change.

5.Festivals: Children can be introduced to different festivals. For this every year different festivals can be planned in association with the classroom's cultural diversity. From this they can get exposure to different communities, cultures, traditions, views, food costumes etc.

- Collage
- Drawing
- Coloring
- Paper work

Let children explore them in their own ways. E.g. If you have asked them to draw any food item , fruit, or clothing. Let them have choice to select from their culture. Later let every child explain their art pieces.

6.Field visits and invited guests : This can be one of the interesting activity to introduce multicultural social life to children.Take children to different families or invite guests from different cultures and let them share their cultural storieswith children.

7.Preparing Identity card : To know about their own self conduct an activity in which children will prepare own identity card which will have unique features about their cultural background e.g. name, state, nation, mother tongue , main festival, flag, costume etc. Ask them to attach their picture their picular cultural background. This can be preplanned and well intimated workshop for children along with their parents. In post workshop session discuss similarities and differences. Start discussion with differences and end with similarities.

8.Bulletin boards : These can be effectively used for developing multicultural environment in school. Use boards for unique cultural displays along with attractive and appropriate information.

9.Multicultural puppets : Puppets attract a lot! Have many puppet shows sessions when you are on multicultural preschool class. While preparing puppets see that all details will be added in it. While using them its unique language, cultural aspects can be deliberately added in it.

10.Finger play : paint each finger in different cultural figure person. Use them in introduction or story telling or in rhymes and songs.

Conclusion:

Multiculturalism is spreading all over and becoming a part of every preschool. Early childhood period is the most important phase where personalities can be shaped for future. Preschool teacher is a key person to inculcate multicultural values in children. While planning activities it is possible to plan multicultural activities especially in language sessions, social studies, art and craft etc.

References :

1 Banks, J.A. (1993). Multicultural education for young children: Racial and ethnic attitudes and their modification. In D.Spodek (ed.), *Handbook of research on the education of young children* (pp. 236 250). New York: Macmillan.
Online www.sosyalerastirmalar.com/cilt4/sayi17pdf/5egitim/tarman_ilknur/bulent.pdf

2 Benett, C.I. (2003).*Comprehensive multicultural education: Theory and practice* (5th ed.). Boston: Allyn and Bacon.

3 Blair.C.(2002).School Readiness: Integrating cognition and emotions in a neurobiologocal conceptulisation of childre's functioning at school entry. American Psychological Association, 52(2),111-127.

Online http://www.mendeley.com/catalog/school-resdiness-integrating-cognition-emotion-neurobiological-conceptualization-children-functioni-1

4 Broen, C. & Marchant, C. (2002).*Play in practice: Case studies in young children's play*. St. Paul, MN: Redleaf Press.

5 Davidman, L., & Davidman, P. (1997). Cited in Developing Effective Multicultural Practices: a case study of exploring a teacher's understanding and practices by Tarman, I ; &Tarman B*Teaching with a multicultural perspective: A practical guide* (2nd ed.). New York:Longman.

6 Derman-Sparks, L. (1989).*Anti-bias curriculum: Tools for empowering young children.* Washington, DC: NationalAssociation for the Education of Young Children.

7 Heckmann Friedrich (1993). Multiculturalism Defined Seven Ways. The Social Contract Summer 1993. p. 245-246.

8 Ming, K., & Dukes, C. (2006).Fostering cultural competence through school-based routines.*Multicultural Education*, 11 (3),42-48.

9 NAEYC(1997)Developmentally Appropriate Practice in Early Childhood Programs Serving Children from Birth Through Age 8
Online – https://www.naeyc.org/files/naeyc/file/positions/position%20statement%20Web.pdf

10 Ramsey, P. (1982).Multicultural Education in Early Childhood.In J. Brown (ed.), *Curriculum planning for young children* (pp.131-142). Washington, DC: NAEYC.

East- West and Hindu- Muslim conflict in B.Rajan's novel 'The Dark Dancer'

B.N.Hiramani
Asst. Prof. Dept. of English
Shri Pancham Khemraj
Mahavidyalaya,
Sawantwadi
Sindhudurg- 416510

Abstract:

Balchandra Rajan, a well known critic, scholar and novelist covers a life span from 1920 to 2009 has to his credit many standard critical books on Milton, Yeats and Eliot. Rajan's scholarly work covers a wide a range of his critical work on poetry who has written novels also. The Dark Dancer is Rajan's first novel which is so bright and sensitive that appeals to all the readers for its tragic touch. The tragedy which takes place in the novel is because of the East-West culture conflict and Hindu-Muslim conflict. It is true that after Kipling and E.M.Forster the pioneering writers dramatises with the greatest intrepidity the East-West conflict. The Dark Dancer is a sobering study of the conflicts of the partition which was a cultural conflict between Hindu and Muslim. Though Indian freedom was the happy moment, it was darkened by the partition which was not only the partition of the subcontinent but was the partition of two minds from the same land. This black history has been depicted and described beautifully by Rajan in his novel The Dark Dancer.

Keywords: East-West culture conflict, partition, communal riot, history, search of identity.

The present paper focuses the East-West conflict along with the Hindu-Muslim conflict which was a consequence of the darkest episode in the history of Indian subcontinent reflected in the novel *The Dark Dancer* by B.Rajan. *The Dark Dancer* is a novel that portrays the experiences of an Indian, educated in abroad who returns to face the horror of the partition. Thus, from the very beginning of the novel the protagonist Krishnan is confronted with the East-West culture conflict who further sees Hindu-Muslim conflict.

The partition of India and the associated bloody riots inspired many creative minds in India and Pakistan to create literary and cinematic depictions of this events. Some creations depicted the massacres during the refugee migration and others concentrated on the aftermath of the partition in terms of difficulties faced by the refugees in both sides of the border. This partition novel highlights two main things. One is that the Englishman who is ruler observes the tragedy of poor Muslims and Hindus who took part in communal riots of partition on the eve of freedom. Second is that the hostilities grow even among the poor labourers- Hindus and Muslims- who have been living together for centuries. And finally the novelist Balchandra Rajan tries to find a tentative solution to the unfortunate partition tragedy. His solution is fictional solution. Balchndra Rajan's The Dark Dancer is such novel which deals the personal and the national level conflicts.

The central concern of the novel is the predicament in which the protagonist finds himself on his return to India after having for ten years in a foreign country. Krishnan is in a state of dilemma. The problem that confronts him is that of identity, the choice between two loyalities, the East and the West. He contents to the constructions of an arranged marriage with the hope that it would lead him to the precipice of belonging, the point of no return and no escape. Cambridge is pursuing him to the seductive form of Cynthia. Krishnan temporarily forgets his desire for belonging and starts living with Cynthia when his Hindu wife Kamala is away from the scene. Here Krishnan remains failure to distinguish between East and West. He embraces the West and not the East, who found himself in a big dilemma. Kamala is always true to her nature, consistent even in crisis. Her role is straight and clear, gently and assertion of her own self.

The partition fever is at its height when Cynthia, Krishnan's college friend of Cambridge, comes to Delhi. He is attracted towards Kamala. He becomes her lover. As a result, being betrayed by him, Kamala withdraws from the triangle and goes to attend upon her ill mother in a South Indian village.

Then the disappointed Kamala goes to Shantipur to work as a nurse in order to serve the partition affected people. In the course of time, Krishnan realizes his mistake and goes to Kamala and like a traditional Indian wife, she accepts him. Then she is stabbed to death while attempting to save the womanhood of a Muslim girl from the Hindus and Sikhs. Now Krishnan is left alone. Thus the personal tragedy of Krishnan and the national tragedy of the partition are interwoven very skilfully.

The title of the novel is symbolical. Once the dark dancer of anarchy starts dancing, it loses in the national and personal life. The dark dancer destroys even a saviour like Kamala who scarifies her life to save another's life. The novelist thus presents the foul plays of the dancer in a very heart-rendering manner

At that time, the social unrest had reached to the high top. The whole Indian subcontinent was torned socially. The two main communities, the Hindus and Muslims had become enemies of each other. A large number of individuals had come on street with sword from both the societies to murder each other in the name of politics and religion. A great Indian English literary scholar M.K.Nike has observed in a 'Foreword' to N.S. Gundur's *'Partition and English Fiction'* as:

'Then there were the murderous, murdering and murdered millions on both sides of the border. They now suddenly found themselves, to be aliens in a land in which they had been born and brought up, and where several generations of their ancestors had tilled the soil, to beneath it when the end came. And now they were to be expelled only because they worshipped one version of God and not another'.

The social condition of the Indian subcontinent was bloody and tragic on the eve of the partition of India and after partition also. As a result there is the sensitive depiction of the communal riots of partition in the Partition fictions. The present novel 'The Dark Dancer' is considered one of the most powerful and passionate fictional account of the human tragedy that marked the period. There were the selfishness and in the upper class of both the societies. In general the whole Indian society was turned by greedy nature. The Hindu and the Muslim communities were divided into several sects. The ill fated common folks were the real victims of the sectarian violence. The values of universal humanism were crushed in the Indian society at that time. The partition had caused a large migration and barbaric violence among the Hindu and Muslim societies. N.S. Gundur observes:

'The division of the country which led to an unprecedented mass migration and barbaric violence has been a horrendous chapter in south Asian history'.

Both the Hindu and Muslim societies were charged against each other. In particular, the Muslim society was very sharply charged against the Hindus by the Muslim leaders. Muhammad Iqbal was one of the most influential less political and great poet, who did the great job in the respect to stand up the Muslim society against the Hindu society to achieve the goal of separate nation 'Pakistan' for Muslims. K. K. Aziz observes:

'This is what Iqbal did, and by he should be judged in history by no means was this an ordinary achievement. To awaken a fallen people to the sense of their fall, to move them to action, to revive their faith in themselves, to make them feel the impact of and the need for Islam, to force them to grow up in to thinking adults, to rekindle the torch of self respect which burned so low in their breast to create a thinking community out of a sapless, sluggish mass of half living creatures- few in human history are given to achieve this and fewer achieve it so well as he did'.

The communal hatred among the Hindu and Muslim societies was rooted in deep bottom. This torned social condition is the social background of the post Independence Indian English fictions,

particularly, of the fifties and sixties. Our present novel 'The Dark Dancer' of Dr. Balachandra Rajan has also the same disturbed social background of the partition of India 1947.

The historical background of 'The Dark Dancer' is very important. It has the bloody smell of the partition of India 1947. 'The Nationalist Movement in India' against the British rule for Independence of the motherland was in full force since 1885 under the leadership of All India National Congress with Muslim society and the Muslim leader in the beginning. But the British rulers used 'Divide and Rule' policy successfully and separated the Hindu and the Muslim communities. It resulted in the Partition of India. The great historian V. D. Mahajan observes:

'*Lord Mountbatten's plan of June 3, 1947 provided for the establishment of two separate dominions of India and Pakistan and the British Government was to withdraw from India on 15 August, 1947. The provinces of Bengal and Punjab were to be partitioned. The Indian Independence Act was passed by the British Parliament July 1947 and on 14 August M.A. Jinnah was declared the Governor-General of Pakistan and thus Pakistan became a reality'.*

Actually the historical background of the partition Indian English fiction is the background of the communal riots between the Hindus and Muslims before Independence and the partition. This is one thing. The second thing is that the killings of the ill fated common folks of the both the communities when they were being migrated. For example the political party, The Muslim League has observed 'The Direct Action Day', before Independence. It infused the fire of killings and destruction in the whole nation. On the eve of 'The Direct Action Day' the whole Bengal Province was brining in the Hindu Muslim riots. The Noakhali riots of 10th October 1946 was the most tragic. Ian Talbot and Gurharpal Singh observes:

'At least 2,000 shops and houses were destroyed in the two districts with many large bazaars gutted. Violence was not only provoked by economic grievance against the wealthier Hindu population, but by rumours of Muslim casualties in Calcutta. Despite Gandhi's well published efforts at peacemaking, the restoration of normal life was difficult. Like other episodes of end of empire violence, population dislocation was the outcome. Around 50,000 people took refuge in relief camps. They were settled as far away as Assam where a 'Noakhali colony' was set up in the Silpukhari area of Gauthai. Noakhali's other shared features with the cycle of violence was the dishonouring of women, the ineffectiveness of the police and the organized attacks on minorities'.

The historical events, before the partition had developed the senses of the differentness and separateness among the Hindu and the Muslims. It developed the enemy ship between them. It was the truth that there were deep rooted basic differences between the Hindus and Muslims. The first president of Independent India Dr. Rajendra Prasad observes:

'The Hindus and Muslims belong to two different religious philosophies, social customs, literatures. They neither intermarry nor inter dine together, and, indeed, they belong to two different civilizations which are based mainly on conflicting ideas and conceptions. Their aspects on life and of life are different. It is quite clear that Hindus and Muslims derive their inspiration from different sources of history. They have different epics, different heroes, and different episodes'.

Conclusion:

The Dark Dancer is a big success of B.Rajan to focus the ill effects of partition, the partition was purely a political objective but it is a truth that everybody has to accept that Indian freedom was the happiest episode, but that happiest episode was eclipsed by the partition and it resulted into a communal riots, hundreds and thousands of Hindus and Muslims were slaughtered. India is a land were Ganga , Yamuna and Bramhaputra like sacred rivers flow, there flowed the rivers of blood of Hindus and Muslims in 1947. *The Dark Dancer* has this historical background at the national or social level while the novel has individual tragic touch also. The protagonist Krishnan was caught in dilemma due to his inability to distinguish East and West culture. Thus, the novel beautifully presents

the gloomy and depressing situation of the country at the time of partition. The communal spirit made its dance for a long time with full force. In particular, the two important communities divided. The Dark Dancer underlines this tragic effect of the narrow and self conscious nature of the religion. Indeed India experienced the dance of death after its independence which is reflected in *The Dark Dancer*. The novel attempts to combine the theme of partition with the theme East-West culture conflict.

References:

1. Akhtar, Nazia. "Hyderabad, partition,and Hindutva: Strategic revisiting in Neelkanth's 'Durga' (2005)".
2. Butalia, Urvashi. *The Other Side of Silence: Voices from the partition of India.* Durham: Duke University Press, 2000.
3. Kothari, Rita. *The Burden of Refuge: Partition Experiences of the Sindhis of Gujarat.* New Delhi: Orient Blackswan, 2007.
4. Rajan, Balchandra. *The Dark Dancer*. New York: Simon and Schuster, 1958.

Search For Identity In Mahesh Dattani's 'Tara'

Dr. Namdev D. Patil
Assistant Prof. in English,
K. H. College, Gargoti.

Abstract:

Mahesh Dattani, the topmost playwright in Indian English drama and the winner of 'Sahitya Academy Award' in 1998, has enriched the tradition of Indian theatre with the living realization of the spectacle of human relationship; specific to Indian cultural sensibility and native to his own experience. Theatre for him became a medium of the realization of the moments of intense emotional crisis in everyday life and subsequently family and familial relationship became the pivot of his dramatic experience. Dattani tries to discover the world of the real human experience in his plays like Tara, On a Muggy Night in Mumbai, Where there is a Will, Dance like Man, Bravely Fought the Queen and Final Solutions. The plays of Dattani deal with contemporary issues in a complex manner and the anxieties affecting modern India. The issues that his play addresses are universal in their appeal search for individual identity. The need for love, happiness and sexual fulfillment, disintegrating relations, cultural tensions, gender discrimination, communalism, child abuse, the difference between appearance and reality, the emptiness and loneliness of the modern civilized man- are some of the themes that Dattani depicted in his plays.

Keywords: playwright, Sahitya Academy Award, emotional crisis, gender discrimination, communalism child abuse etc.

Introduction:

Recently Indian English drama has produced two brilliant playwrights like Manjula Padmanabhan and Mahesh Dattani who elevate Indian English drama at its summit of success. Both of them raise English drama not only in Indian theatre but also in the world theatre in rich quality and thematic presentation. Manjula Padmanabhan is the first Indian to earn international fame with her play, 'Harvest' that deals with an impoverished family living in a single room in a crawl of Bombay, fading up by extreme hunger and unemployment , protagonist decided to sell his organs of body. The plays of Padmanabhan are intellectual but not suited for stage whereas Mahesh Dattani has been quite successful on the stage. Mahesh Dattani, the creator of " Tara" the play that I am discussing in this paper, is a prolific theatre artist, dramatist, director, and a popular dancer. The plays of Mahesh Dattani emerged as 'fresh arrival' in the domain of Indian English drama in the last decade of twentieth century. He is the only English language playwright who won the Sahitya Akademi award for his play 'Final Solution' in 1998. His plays have been staged to critical acclaim all over the country and abroad. Alyque Padamsee says regarding him, "At last we have playwright who gives sixty million English speaking Indians an identity." Mahesh Dattani used the contemporary sensational issues as a theme for his plays such as – Gender discrimination in 'Tara', Gay community in 'On muggy night in Mumbai', Status of eunuch in 'Seven steps around the fire', and Communalism in 'Final Solution'. "The most significant contribution of Dattani is perhaps his use of language. Dattani uses in his plays the kind of English spoken by people in India"

Staging of Tara

Tara was Dattani's third play staged in Bangalore the year it was written, and directed by Dattani himself. It was staged as Twinkle Tara. When it was staged next year in Mumbai, it was called Tara, and was directed by Alyque Padamasee. The play is a comment on the predicament of women in the past, reflects the status of women in the present and dramatizes the complexities of the social setup. His play Tara is an exhortation to the society to shed the age old prejudices against women and have a progressive outlook. Mahesh Dattani is a name that guided a faltering Indian

English Drama on the path of reliability, steadfastness and distinct identity. Besides prolific and prominent Indian playwright writing in English, Mahesh Dattani is also well known as a stage director, screen writer and film maker with numerous scripts and productions to his credit. His plays have been anthologized in single volume called Collected Plays by Penguin. Most of his plays have been translated and performed in other regional languages of India and have been incorporated in the syllabus of several Indian and foreign universities and schools. His film "*Morning Raga*" remained cynosure of the Cairo Film Festival in December 2004 and it registered the award for best artistic contribution. More importantly its script has been archived by The Academy of Motion Pictures, USA and it was accepted by Oscar Academy for nomination of the award. He has worked in partnership with various international theatre companies and his recent achievements are stage adaptation of Paulo Coelho's bestseller classic, *The Alchemist* and composing of the script of Brief Candle, directed by Lillete Dubey. In an attempt to bridge the gap between the East and the West he was recently also engaged in a multicultural project, called *Reorientations*, a workshop that lasted for a three week period at the Shanghai Dramatic Arts Centre in China. This occupied an English director Michael Walling along with English actors, one Indian dancer, two actors from Sweden and four Chinese actors. Mahesh Dattani's *Tara* comes across as a play that deals with twin aspects that are two sides of the same coin. It also presents the conflict between illusion and reality as echoed by the multi-level set. The house of the Patels is kept as if in memory. The only realistic level is the part of the wall covered with faded wall paper that has the writer writing the play in which he appears to the audience .In this sense, the playwright presents met theatrical aspects as he talks of distancing oneself from the experience and writing about it. The Doctor as portrayed in the set, stands in contrast as the omnipotent Author. It thereby underlines the clash between the subjective and objective author. Chandan discovers that even distancing himself physically "in a seedy suburb of London thousands of miles away from home" hasn't done the trick. He attempts as much as possible to alienate himself from the script, but suffers from a writer's block and everything remains stagnant on his paper just as his life is. Just as in his life, nothing changes but the dates. And the greatest irony is that Indo-Anglian literature isn't worth toilet paper in his country. He neglects his own personal history to get over his guilt with what happened to Tara. Just as the lowest portion occupies a major portion of the stage, the memory of guilt haunts and dominates Chandan's personality. It is to deny this that he creates his alter-ego Dan. His being a Diaspora, this causes another divide in his self: the identity of the Diaspora caught between his native culture and foreign culture as signified by Chandan and Dan. Our culture is so rich with tradition, and that's a great advantage and disadvantage a swell..(321) The mysterious brown with the phony accent, the last being the hardest to drop having spent two whole years in acquiring it. And what remains is what I intend making capital of. (324)

Mahesh Dattani, the topmost playwright in Indian English drama and the winner of 'Sahitya Academy Award' in 1998, has enriched the tradition of Indian theatre with the living realization of the spectacle of human relationship; specific to Indian cultural sensibility and native to his own experience. Theatre for him became a medium of the realization of the moments of intense emotional crisis in everyday life and subsequently family and familial relationship became the pivot of his dramatic experience. Dattani tries to discover the world of the real human experience in his plays like Tara, On a Muggy Night in Mumbai, Where there is a Will, Dance like Man, Bravely Fought the Queen and Final Solutions. The plays of Dattani deal with contemporary issues in a complex manner and the anxieties affecting modern India. The issues that his play addresses are universal in their appeal search for individual identity. The need for love, happiness and sexual fulfillment, disintegrating relations, cultural tensions, gender discrimination, communalism, child abuse, the difference between appearance and reality, the emptiness and loneliness of the modern civilized man-are some of the themes that Dattani depicted in his plays. The play 'Do the Needful' is a dramatization of the issue of generation gap where parents fail to cope up with the expectations of

their children and endeavors to curve out the sketch of their picture with their own perception of the ideals of life. The play 'On a Muggy Night in Mumbai' deals with the issue of gay relationship and their need to assert their true identity in society. The play 'Bravely Fought the Queen' is a play about violence against women about the exploitation of the weaker male and female. These are the only sexual categories which have secured social recognition and social approbation. Dattani brings the psychological pressures and fears, the real and imaginary gays have to live within. He analyses the relationship between father and son, mother and children, husband and wife in the family in a comic mode. The play 'Final Solutions' is a serious drama on a theme of partition.

Dattani's play 'Tara' was first performed as 'Twinkle Tara' on 23rd Oct. 1990, by Playpen Performing Arts Group at Chowdiah Memorial Hall, Bengluru. The play is not an expression of Dattani's dramatic art alone but it is a realization of the complexity of human relationship in a society where life controlled by gender bias takes its own course. It is basically a dramatization of the misery of the life of a girl and a boy, who joined together at hip and has to separate surgically, an operation which meant the death of the two. Dattani exposes the relationships not according to the canons of romantic idealism but the living life experiences. The relationships can be illustrated through the relationship of Mr. and Mrs. Patel, mother and daughter relationship is represented through Tara and Bharati and brother and sister relationship is represented by Tara and her brother Chandan. As a mother and as a woman, Bharati's inner self is divided for her different commitments. Her maternal affection and love for Tara is subordinated to her own subjugation to the expectations of society in which she had no freewill to assert her own choices. Her compassion for Tara proves weak in her preference for her son Chandan. She plans for the surgery for the separation of the children and determines to offer her kidney to give a new lease of life to Tara but after operation when the fact was revealed that Tara has unnecessarily lost a leg, Bharati suffers a nervous breakdown. In order to make her happy she calls neighboring girl to talk to Tara. When Chandan asks her whether she has any plan for Tara, Bhrati says," Yes, I plan for her happiness, I mean to give her all love and affection which I can give her."(349)

Bharati takes the extreme step to trust her daughter in the danger of operation, but the subsequent realization of the horrors involved in this extreme stumbles her motherhood. Her anxiety about the future of Tara is governed by the realization of the apathy of society for a girl who is handicapped. Bharati, all through her life, tries to o make up for the damage done to her but it was too late. Dattani establishes that mother and daughter relationship is ultimately subordinated to the directives of patriarchy. The helplessness of Bharati and the calm stoicism of Tara, are suggestive of the fact that the happiness of women's lives consists in the positive acceptance. The marital life of Mr. and Mrs. Patel expostulate the arguments for and against the prejudices of male and female relationship. In the later part of the play Mr. Patel turns to be a caring husband in his looking after Bharati during her bouts of depression, he imposes his own decisions but simultaneously shares the suffering of Bharati. He tries to restrain Bharati from giving one of her kidney to Tara who needs a kidney to be transplanted. Bharati wants to get satisfaction from the sin that she committed for Tara. Bharati is a victim of patriarchy.

Conclusion:

Mahesh Dattani treads the ground that familial relationships are not guided by social norms only, their pattern is governed and guided by independent male and female psyche and subsequently modifies the perceptions of relations. The relationship between Chandan and Tara is a breaking of the myth that the play Tara is a protest for the subalterns of females. The relationship between Tara and Chandan is sister-brother, which is a relationship of the identity of distinctive selves working in union in the comprehensive scheme of things. The psycho pathetic trauma of Chandan after the death of Tara and his escape to London is a justification to the argument that male and female are not separate

entities representing domination and subordination in social order. It was the irony of fate that Chandan and Tara were entwined in such a way that their separation was impossible. The effort to separate them through surgery left Tara crippled for life. Tara's handicap becomes an unbearable anguish in the life of Chandan. The suffering of Tara and Chandan is a symbolic justification to the perception that the grace of the relationships exist not in their separateness but in their moving in a co-ordination or independence. Even after her surgery, Tara feels a sort of aversion from the outside world and confides to her parents and brother. In spite of a partial and deliberate injustice done to her, she maintains her attachment to her brother. The physical separation of Chandan and Tara was manipulated in such a manner that even during surgery; a special favor was shown to Chandan. After surgery Chandan had two legs while Tara was left with only by one. Finally Tara dies due to the complications develop in her body. A sense of guilt grips Chandan's conscience and to escape the shadows of deadly images, Chandan left India and went to London. The intensity of his emotional turmoil can be estimated from his desperate decision to adopt another name. It was his unconscious attempt to escape from the guilty conscience. The loss of the life of Tara was more than the loss of a sister. It was extinction of his own self that rendered his life weak, intolerable and crippled in the real sense. Chandan, in spite of his identity as Dan, fails to get rid of the evil that lying buried in his conscience. Whenever he tries to write his story, he inevitably writes the story of Tara. Dan begins to suffer from a deep and unfathomable sense of isolation after the death of Tara. He intended to escape his past for Tara, was an inevitable shadow of that effort. He recalls his childhood memories and simultaneously, the memories of Tara, start floating through his unconsciousness and he finds himself lost in the den of illusion, guilt, isolation and uncertainty. The pathetic confession of Dan by the end of the play, "forgive me Tara, and forgive me for making it my tragedy" is the manifestation of Dattani's own anguish at the exploitation of an innocent girl. The pattern of the relationships sketched out by Mahesh Dattani in the play Tara, enables us to draw the inference that the different mode of relations even within the periphery of family is not mode of social obligation only. They are rooted in the blood corresponding with the inner psyche of man and therefore their dynamics cannot be controlled with the canons of conventional taboos. The delineation of Bharati and Mr. Patel's relationship and subsequently Chandan and Tara's relationship is to establish the fact that the evaluation of different relations with the canons of male and female binary cannot be the absolute and ultimate end of the relations. The different relation projected in the extreme of the play Tara justifies the fact that the relations are associated with the question of identity and self existence. Tara can be taken as a play on seeking an identity of one's own in and outside the family.

Works Cited:

1. Bhatia Krishna S. *Indian English drama: a critical study*, Sterling publisher, 1987.
2. Dhawan R.K. and Reddy V.K.- *Flowering of Indian English drama*, New Delhi, Prestige,2004
3. Dhawan R.K. *The Plays of Mahesh Dattani*, New Delhi, Prestige, 2005
4. Gupta Bharat. *Dramatic concepts: Greek and Indian, A study of Poetics and Natyashashtra* (New Delhi: D.K. World, 1994)
5. Iyengar,K.R.S. *Indian writing in English*, Sterling Publisher, 1985.
6. Mahrotra, Arvind Krishna. *A Concise History of Indian Literature in English*, Permanent Black publication, 2008.
7. Naik M.K. '*History of Indian English Literature*, Sahitya Akademi, 1982.
8. Satyanarayan E. *The plays of Mahashweta Devi*, New Delhi, Prestige, 2005.
9. Dattani,Mahesh. *Collected Plays*. New Delhi:Penguin,2000.

The Untouchability In Arundhati Roy's The God Of Small Things

S. D. Rajratna
Assit. Professor in English
K. H. College, Gargoti Maharashtra State

Abstract

The present paper investigates the untouchability in Arundhati Roy's 'The God of Small Things.' The objective of this study is to focus on the untouchability as reflected in the novel, "The God of Small Things." The researcher has attempted to analyze the untouchability, the major issues of rigid caste system in Arundhati Roy's "The God of Small Things" in terms of its over happening effects on social system.

The study uses socio political criticism which emphasis its analysis on the socio-political context of the novel itself. Arundhati Roy's "Man of Booker Prize" winning novel, "The God of Small Things" (1997) is amazing its capability to co-currently deals with so many array of thoughts that regards the personal family relationship, social conventions ethnicity, political beliefs and most worldwide human emotions and deeds.

The God of Small Things reflects the real condition of the political, situation, caste system, religion and family in Indian structure in twentieth century. This novel depicts the glimpse of the untouchability; minority and the Hindu code of untouchability, the orthodoxy's brutality, cast based politics, politics of transgression, aspiration of the lower caste men representation of communism, portrayal of gender description.

Key Words: untouchability, structure, realism, brutality, democratic, physical abilities, normal life, class structure.

The word social realism is employed by Arundhati Roy in a very profound and vivid manner. In several incidents and things we have a tendency to feel in and of it things are simply happening before us. "The God of small Things" has it all: the echoes, calls and also the cries of the planet. This is often not simply an unprecedented novel, however an uncoiling spring of human foreboding and sure thing. In "The God of Small Things", Roy creates a model that encompasses woman battling in fidelity, molestation, feeling insecurity, untouchability, pride and death among one family within the southern Indian state of Kerala. Class conflict, Gender discrimination, corrupt police administration, problems, & clashes of culture etc. are the simplest examples of social realism.

In the democratic India, at the end of the twentieth century, still the untouchability is existing, this truth Arundhati Roy brought before the world. "The God of small Things", the celebrated "A Man booker Prize awarded novel depicts the untouchability and therefore the cross class conflict. As a matter of reality cast and sub-caste based mostly social divisions we find within the Hindu society since long. Untouchables are only found within the Hindu spiritual works, not in Islam or in Christianity. Christianity is worldwide best-known for universal "brotherhood and humanism" however here, within the novel Arundhati Roy has represented the extreme cross class conflict, the conflict is not taking place between physical Hindus and Untouchables, it's between Syrian Christians and Untouchables.During this cross caste relationship, Ammu was not entrapped by Velutha volitionally she had submitted herself; however Hindu dominated Indian society would not permit the affair. Each of them had paid the very best value for that Velutha was killed and Ammu's family was scattered. Therefore untouchables are sandwiched between the Hindu majority and different religious minority.

The Indian society, significantly Hindu orthodox, had obligatory bound laws "Whom to Love". After we look within the ancient literature of India, there are lots evidences of that. Consistent with the ban the untouchables were /are not allowed to love or marry higher caste women, whereas alternative Varna's allowed to defile the untouchable women. Though the ban was preached in the past (The Matsya Puran) but even today is practiced strictly in rural India. The deeply rooted hate for

untouchable is still practiced. It is only orthodox Hindu religion community but other religious communities also accept it. The rest of other religious minority practices the Hindu social code of untouchability only to flatter the Hindu majority.

But Ammu and Velutha both had overthrown the imposed law. Here in this novel lust kindled from both sides no one had trapped any one. And her seven years obilivision lifted off. An untouchable affair with touchable women is not granted in rural India in any community. Even untouchable would not dare to do so such things because they know the consequences. Veluth's father knew the consequences so he rushed to inform about his son's affair with view to punish him the lady of the house spat on his face.

In the god of Small Things, Arundhati Roy writes about the love laws, *"The law that lay down who should be loved, and how. And how much.* These love laws are in a way another word for social boundaries. In the novel, Roy writes about love laws as something that has always existed that probably will always be there. She claims it came before Marxism arrived to Kerala, before the British, the Duch and the Portuguese, and those they even existed there before Christianity came to Kerala.

Ammu and Velutha have already transgressed several boundaries on their own. The negative picture people now have of them is untouchable; they can do nothing to erase it. Several relationships are described in The God of Small Things," but as Nirmala C. Prakash (1999) writes in her article "Man women relationship in The God of Small Things" this relationship between Ammu and Velutha is:

"……The only one which germinate from the innermost care of two human hearts" which actual grows to……"The perfect kind of man-woman relationship and the only one which is illustrated with scenes resonant with love, sex and feelings of mutual fulfillment."

This couple does not let the rules about how men and women are supposed to be stop them; nor do they let the fact that they are from different castes be in a way for their love. They always seem to act according to what they themselves think is best. Both of them are rebels against the social norms, they do not cross a lot of individual boundaries, most of the time; they decide to transgress societal boundaries so that they will be spared from transgressing their individual boundaries. The social norms in the novel are called love laws.

The novelist has portrayed the social realism of democratic India, where still one community is becoming the victim of brutality of the majority and the flatters of the majority. "The God of Small Things" is a story about love and brutality (B. Urvashi, 1997), the brutality against the Dalits. On the other hand the Human Rights and values are globally, seriously considered on the other hand, and in rural India this sort of atrocity against Dalits are going on. The Ayemenem incident of killing Velutha is the microscopic vision of the orthodox's brutality against Dalits.

In India plenty legal protections are provided to remove the atrocity against Dalits but they are only on the papers. It would not change until the social attitude would change. If the Indian society would accept them, they would not remain untouchable, socially and culturally. They would merge in the main stream. Then more Veluthas would not die.

The hatred towards untouchable cannot be removed until the society would accept them as the fellow human beings. In Kerala, the communists were in power; still it is the powerful political party. They have accepted human Liberty, Equality and Fraternity. But in the case of untouchables they change their policy. Velutha was a card holder party member. When the Christian family knew his love affair, Velutha immediately rushed to the party leader Mr. Pillai to solve the issue. But Mr. Pillai had shrewd rejected his request by saying; *"Party was not constituted to support workers" (287).*

The major means Ammu crosses boundaries is by acting against the gender roles in her society. The Indian Syrian Christian family she could be a part of does not settle for any behavior that

in their society is seen as "Morally Wrong" from girls. And Ammu's actions are the full opposite from alternative things.

One way to see the difference between women's and men's roles by comparing the way Ammu is treated by society, and especially her own family, with the way her brother Chacko is treated. All in all, Ammu and Chacko act very similarity through their lives; however, because of their sexes, they get treated very differently for their actions.

Chacko marries a British women, has a child with her and latter gets divorced. When he returns to Ayemenem, without his family he is still welcomed with open arms and continues to be the rightful inheritor of the family fortune as well keeping an important place in the family. Ammu's life on the other hand is not as easy to live. The things she dose in her life are very similar to the actions of Chacko; she marries someone outside her community, has children with him, divorces him and returns to her parent's home. Although Chacko does the some, none of things Ammu does seem to be accepted by her society or her family. She married the wrong man. But Chacko, the man can make the some mistakes, ten times worse, and still get away with it.

The ruling British class shapes the society of India in Arundhati Roy's novel, "The God of Small Things". Due to the strict confines of their society the main characters in the novel struggle to conform. Through the analysis of the four main characters, Ammu, Estha, Rahel, and Sophie Mol, the idea of belonging in Roy's novel is expressed with their expulsion from being a part of the group. Ammu is the mother of the two egg twins in the novel. She seems to make an effort through her entire life not to fit with her culture.

The novel is full of butt end jokes aimed at the Communist Government of Kerala. History and politics is dominant theme of the novel. Roy criticizes the reality of the caste based politics. One night Pillai is taking his supper when Velutha approaches him for some help regarding the allegation of rape and abduction. It was time of sexual enjoyment for Pillai therefore he like corrupt Politician remarks;

"You should know that party was not constituted to support workers indiscipline in their private life" (287)

Pillai a communist leader has no good character in private and political life. He has no right abuse a loyal party worker Velutha because he is a leading Dalit leader in his political party. Almost all characters in the novel except Velutha are guilty of cast prejudice. Despite being a convert from Hinduism to another religion which does not divide people on the basis of caste, Pillai, the communist who is a supporter of the rights of the working class and teaches them *"Caste is class"* (281) has not been able to free himself from untouchability. His attainment to party is only a show but in a real sense he is selfish and a follower of caste system. Thus, the major characters in the novel attempt to project themselves in ways which are quite different from their real life.

As an alternative to party politics, Arundhati Roy offers erotic transgression as a political Act, making her main feminine character (Ammu) fall in love with an untouchable Velutha. Falling for an untouchable lover like Velutha implies willingness to break with stern social codes, which determine, *who can be loved* (That is who fits one's cast and family) *and how much.* (Untouchables are not supposed to be desired or loved by high caste women). It is because of unquestionable status of these social codes that breaking any these laws amounts to more than a particular emotion, erotic issue.

Arundhati Roy's passionate disavowal of caste prejudice and untouchable status amounts to a strong argument in favor of desire, affection and greater respect between social groups. This sort of change of mentalities and behaviors does not rely on party politics but rather on political awareness and more individual freedom. This is the direction of change is suggested by the novel.

Results of this study indicate that untouchables are not only suffering and torturing from Hindus but also from other religious communities in the democratic India. Roy reflects the convincing picture of the contemporary Dalit class and their community. She implies that in spite of

Education and opportunities Dalit are victims of domestic injustice and custom of our society. Arundhati Roy writes a nation by provoking liberation of individual identities which will cause indirectly a shift in the mentalities that organize such regression across classes in the Indian society.

References:

1. Ahlawat Sulaxna (2011), *Untouchability in The God of Small Thing's by Arundhati*, International Journal of Research in Social Science, and Humanities, Retrieved 10th March, 2012 from http://, www.ijrssh.com\
2. Bhatnagar. M. K. (1999) *Feminist English Literature*, Atlantic Publishers and Distributors; New Delhi, 110027.
3. Faizh, (2011). *Caste System in Indian Social Structure: Portrayed in Arundhati Roy's The God of Small Things*. Sociological Literary Criticism, Unpublished dissertation, the State Islamic University Maulana Malik Ibrahim of Malang.
4. Khobragade Grishma (Oct,2011), *Cast Consciousness in Arundhati Roy's The God of Small Things*, Journal of Teaching and Research in English Literature Retrieved March, 2012 from mhtml:file //H. /A/ vol- III. No -2
5. Marx T. (2010), *The changing Image of women in Indian writing in English*, A Study of Arundhati Roy's The God of Small Things Retrieved 10th March, 2012 from www.language in India. Com
6. Nagaroyan M. S. (2007), *Arundhati Roy: Critical Perspectives*, The Hindu Book Review Reading.
7. Nawale Arvind (2011). *Arundhati Roy's The God of Small Things. An Overview*, Research Specturm: Vol-2 Issue – II, 11-13.
8. Roy, Arundhati. (1997). *The God of Small Things*. India Ink: New Delhi. P-281 -287.

The Feeling Of Separateness And Negation Of V.S. Naipaul In His Novel *An Area Of Darkness*: A Brief Review

Dr.Sunil Gunwant Patil,
Associate Professor,
Department of English,
Arts and Commerce College,Kasegaon
Tal.Walwa,Dist.Sangli

V.S. Naipaul is one of the most controversial post- colonial writers, who had courted controversy for being the mouthpiece of a Eurocentric view. He is blamed and even hated for having no loyalty to his home country and his ethnicity. It is claimed that he doesn't seem to show sympathy for the oppressed, as he generally looks at them with contempt and criticize them in a severe language. He is regarded as a famous author of displacement and rootlessness by the critics and scholars of the field. Born in the West Indian Trinidad to a family descended from the East India, educated, worried, and mostly resided in England Vidiadhar Surajprasad Naipaul is considered as an Indian in the West Indies, a West Indian in England, and a nomadic intellectual in a post-colonial world. His famous works include *A House for Mr. Biswas* (1961), *The Mystic Masseur* (1957), *The Mimic Man* (1967), *Half a Life* (2001), *Magic Seeds* (2004), *A Flag on the Island* (1967): collection of short - stories, *Finding the Centre* (1954), an autobiographical narrative, *Miguel Street* (1959): childhood experience, *An Area of Darkness(1964), The Enigma of Arrival, and A Way in the World* etc.

The present article shows a grim reality of India in light of his separateness in *An Area of Darkness* which is a novel in which he describes the India as a darkness area. He thinks that Third World countries are such the place where people suffer from humiliation and tyranny; there is no human rights, no equality between men and women. His ironic view on India implies to the decay that society suffers from. The story abounds with descriptions of the extreme poverty of India. He says India as ' the poorest country in the world' The Indians defecate everywhere but fail to face up to this fact according to Naipaul. He analyzes in a very logical way the reasons why he thinks poverty exists in such a real way in India. He mentions at one stage how "divorce of the intellect from body of labor has made us the most resource less and the most exploited nation on earth." The concluding section abounds in grim and rather depressing images of poverty. When Naipaul pays a trip to the village and meets the emaciated Ramchandra who is surrounded in dire poverty he is appalled and simply wants to leave the country at once.

According to V.S. Naipaul, "India is the poorest country in the world". As Naipaul highlights, beggary has its special position in India and can not be judged from a European perspectives. Beggars have a secure position within the society. It is an inseparable element of India. Beggary has its 'function' because every act of 'giving to the beggar' is seen as 'the automatic act of charity, which is an automatic reverence to God. Poverty is seen as a self-defeating and destructive reality in this country. The most striking to the eye of Naipaul, before he could penetrate into the psyche of India, was its visual aspect. He sees the country full of dust, dirt, starved and sick people and poor beggars. Indian poverty, commented on throughout the travelogue, is for Naipaul and enormously painful experience. His vivid descriptions of people squatting in the streets and in dirt, decrepit beggars craving for aims create a typical picture of Indian environment. Beggary becomes almost ritual in India he says. People walk in the streets full of excrements they do not notice, or even see. Although latrines and toilets are still not commonplace in India, the only reason for this situation is that Indians prefer defecating in an open air. He has become their daily routine and habit. For the westerners it is altogether incomprehensible. He says ahead, Indians defecate everywhere. They defecate, mostly,

beside the railway tracks. But they also defecate on the beaches, they defecate on the hills; they defecate on the river banks, on the streets, they never look for cover. They are never written about, they are not mentioned in the novels or stories... they do not appear in feature films or documentaries... the truth is that Indians do not see these squatters and might even, with complete sincerity, deny that they exist.

Naipaul gives the reader on vivid insight into the various sects and cultural systems dominating this country. Colonial India in the twentieth century forms the cultural context of this novel. In the second part of novel Naipaul analyzes the whole colonial process. There are copious references to Hinduism and Muslims and Buddhism and he paints some vivid pictures of various customs, which these people engage in. His impressions of his first visit to India as recorded in this novel are journalistic and lack depth in some areas of observation. Firstly, he aimed to discover his Indian identity. It has always been significant for a writer to establish a district identity, especially when he or she is an outsider or wants to be considered one. This leaves a mark on his writings. He first visited Bombay and found that it was not what he had expected. He hated being part of a crowd at Church gate station and craved for preferential treatment, something that he had always got in Trinidad and England. But here in India he found no special attention from Indians. He kept himself seeing the film poster that seemed to divine from a cooler and luscious world. His observation is based on his assessment of the Indian characters as romantic, emotional and exotic, which is a typical Western orient list bravura. His comments on most social-political were peripheral. Throughout the novel there is a sense of humiliation, of a personal frustration that the India of his secret imagination and longings, of his imagined origins, in another oriental Third world country despite its size and ancient history. He is angry at the dirt, decay, incompetence, corruption, passivity, the humiliation by the threatening Chinese army. Like many other nationalists, Naipaul wants a modern, Western efficient industrialized state, and he wants a revitalized native, traditional, authentic culture. For many Indian critics, Naipaul denies the optimistic side of India, despite making some strong valid points; Naipaul almost never touches optimistic side. He realizes that his image of India is not adequate and feels a certain separateness and distance from the country. This novel is not only about the failure of India, but also about the failure of the myth of Naipaul's childhood. His identity is strongly connected to his imaginary world.

Naipaul has his opinions about railways. He speaks about how he befriended a Sikh while traveling by train in the south of India. For him India remains an area of darkness. He has learned over the years his separateness his contentment with being a colonial without a past and without ancestors. At the conclusion of the novel he tells us about his encounter with an emaciated man called Ramchandra who wants help to start litigation and get some land, which formerly belonged to Naipaul's grandfather. Naipaul is disgusted at this incident and leaves in a mood of self-reproach. He admits that the journey to India should not have been made as it broke life in two.

The third part of the novel deals with how the British possessed the country completely. Their withdrawal was irrevocable. He speaks about English ray, how they swaggered and had mannerisms and spoke a jargon.

In this way, he plays a crucial role in the trilogy. He remains detached from the country of his grandfather though he grew up in a Hindu community in Trinidad. The long distance induced the main difference between the Indians in Trinidad and the Indians in India. The real India is completely different from what the author dreamt of as being his homeland. He becomes shocked when he realized that the real India has nothing in common with the India of his imagination, is crucial for the overall mood of this book.

At the end of the novel, the feeling of separateness and disillusion of Naipaul leads nearly to a complete negation of India.

Works Cited:

1 Naipaul, V.S.. *Area of Darkness* , New Delhi: Penguin, Book Publication, 1964. Print.
2 Kamra, Shashi. *The Novels of V.S. Naipaul* : *A Study in Theme and Form*, New Delhi: Prestige Books. 1990. Print
3 Khan, Akhtar Jamal. *V.S. Naipaul : A Critical Study*, New Delhi: Creative Books. 1998, Print.
4 Levy, Judith. *V.S. Naipaul : Displacement and Autobiography*, New York: Garland Publishing. 1995. Print.

Globalization and Its Impact on Agriculture Trade

Dr. Dayanand P. Gawade
Assistant Professor in Business Economics
Shri Shahaji Chhatrapati Mahavidyalaya,
Dasara Chowk, Kolhapur

1) Introduction:

Globalization is the process of integrating various economics of the world without creating any hindrances in the flow of goods and services, technology, capital and even labour or human capital .The term of globalization has ,therefore , four parameters : (1) reduction of trade barriers to permit free flow of goods and services among states (2) Creation of environment in which free flow of capital can take place among nation states: (3) Creation of environment , permitting free flow of technology ; and (4) last, but not the least, from the point of view of developing countries, creation of environment in which free movement of labour can take place in different countries of the world. International trade is the exchange of capital, goods and services across international borders or territories. It is the exchange of goods and services among nations of the world. One of the principal aims of globalization is to expand trade in goods and services.

2) Objective of the Study: The objective of the study are as follow:

1) To analysis the India's trade balance
2) To review share of India's agriculture export/imports in world exports/imports.
3) To study the percentage share of agriculture import in total national imports
4) To study the percentage share of agriculture export in total national exports

3) Research Methodology

The study is based on secondary data. The secondary data has collected from Agricultural statistics at a glance 2015, State of Indian Agriculture 2015-16 and Economic survey 2014-15. For the analysis, appropriate statistical tool is used. Period of 2004-05 to 2014-15 has been selected for present research paper.

4) Globalization and Its Impact on Agriculture Trade

4.1. India's Trade Balance:

Agriculture has always been the backbone of the Indian economy and despite concerted industrialisation in the last six decades, agriculture still occupies a place of pride. It provides employment to around 60 percent to the total work force in the country. For agriculture development, India has to import various commodities and some commodities are exported .The difference between imports and exports are called trade balance. The trade balance of India as follows.

Table No.1
India's Trade Balance during 2004-05 to 2013-14 (rupees in crores)

Years	Exports	Imports	Trade Balance
2004-05	375340	501065	-125725
2005-06	456418	660409	-203991
2006-07	571779	840506	-268727
2007-08	655864	1012312	-356448
2008-09	840755	1374435	-533680

2009-10	845534	1363736	-518202
2010-11	1139500	1735100	-595600
2011-12	1482500	2394600	-912100
2012-13	1635260	2673110	-1037850
2013-14	1894180	2714180	-820000

Source: Handbook of statistics on Indian Economy 2014-15, Economy Survey 2014-15.

Above table No.1 shows that India's Trade Balance during 2004-05 to 2013-14. The export of India has increased from 375340 crores to 1894180 crores and import has increased from 501065 to 2714180 during study period. The difference between exports and import fluctuated between -125725 crores to -1037850 crores in the period. It shows that imports of India's has more increased compared to exports.

4.2) Share of India's Agriculture Export/Imports in World Exports/Imports.

Agriculture is a very important sector of the Indian economy. It contributes sizeably to the domestic product as also to exports. The following table shows importance of India's agriculture export/import in world exports/imports.

Table No. 2

Share of India's Agriculture Export/Imports in World Exports/Imports.

Years	Exports share	Imports share
1980	1.00	0.50
1990	0.80	0.40
2000	1.10	0.70
2014	2.50	1.50

Source: State of Indian Agriculture 2015-16, Government of India.

Table No. 2 tells that of India's agriculture exports/imports in world exports/imports. The share of India's agriculture export was 1 percent in 1980 which decreased 0.80 percent in 1990. After liberalisation, share of India's export increased from 0.80 to 2.50 percent in 1990 to 2014. The share of India's import decreased from 0.50 to 0.40 in 1980 to 1990. After 1990, share of India import increased from 0.40 percent to 1.50 percent in 1990 to 2014. During the post liberalisation period, share of India's export in world export was more than share of India's imports in world but share of India's export in world exports increased by 3.12 fold and share of India's import in world imports increased by 3.75 percent.

4.3. Agriculture Trade

Many developing countries adopted programmes of import liberalisation and export promotion in the 1960s and achieved remarkable successes. The success of these countries has prompted many economists and international agencies to advocate import liberalisation and export promotion as a panacea for many economic ills facing developing countries like India. Acting upon their advice, the Government of India has opted for a policy of trade liberalization in recent years. Because of this, trade liberation does it impact on agriculture trade.

Table No.3

India's imports and Exports of Agriculture Commodities(rupees in crores)

Year	Agriculture Imports	Agriculture Exports	Balance of Trade
2004-05	22811.84	41602.65	18790.8
2005-06	15977.75	45710.97	29733.2

2006-07	23000.28	57767.87	34767.6
2007-08	22549.81	74673.48	52123.7
2008-09	28719.24	81064.52	52345.3
2009-10	54365.29	84443.95	30078.7
2010-11	52652.88	111018.99	58366.1
2011-12	74284.58	180528.60	106244
2012-13	993398.66	223618.24	-769780.4
2013-14	87465.66	262778.96	175313
2014-15	115434.49	239453.23	124019

Source: Agricultural Statistics at a Glance 2015

Above table No.3 shows thatIndia's imports and exports of agriculture. India's agriculture imports fluctuated between 159777 crores to 993398.66 crores and exports of agriculture increased from 41602.65 crores to 262778.96 crores in 2004-05 to 2013-14 but decreased in the next years. From 2004-05 to 2014-15, India's agriculture export is more than import except year 2012-13. The imports of agriculture commodities was more than export commodities in 2012-13(-769780.4)

4.4 Percentage Share of Agriculture Import to Total National Imports

India imports agriculture products mainly from Australia, Canada, Myanmar, Indonesia, Malaysia, Brazil and Ghana. India has to import various agriculture commodities for the purpose of development and consumption.India's top ten import agriculture commodities in term of quantity and value are vegetables, pulses, fresh fruits, other wood and wood products, cashew nut spices, sugar, cotton, processed items and coffee.

Table No.4

Percentage Share of Agriculture Import to Total National Imports(rupees in crores)

Year	Agriculture Imports	Total National Imports	% of Agriculture Imports to Total National Imports
2004-05	22811.84	501064.54	4.55
2005-06	15977.75	660408.90	2.42
2006-07	23000.28	840506.31	2.74
2007-08	22549.81	1012311.70	2.23
2008-09	28719.24	1374435.55	2.09
2009-10	54365.29	1363735.55	3.99
2010-11	52652.88	1683466.96	3.13
2011-12	74284.58	2345463.24	3.17
2012-13	993398.66	2669161.96	3.72
2013-14	87465.66	2715433.91	3.22
2014-15	115434.49	2733935.41	4.22

Source: Agricultural Statistics at a Glance 2015, Government of India.

Above table No.4 figures out that the percentage share of agriculture import to total national imports. India's agriculture import from various countries fluctuated between 15977.75 crores to 993398.66 crores in 2004-05 to 2014-15. The Total national imports increased from 501064.55 crores to 2733935.41 crores in 2004-05 to 2014-15. The percentage share of agriculture imports in total national imports was less than 3 percent in 2005-06 to 2008-09 and more than 3 percent in 2004-05 and from 2009-10 to 2014-15.The percentage share of agriculture imports in total national imports was more than 2.09 but less than 4.55 in 2004-05 to 2014-15.

4.5) Percentage Share of Agriculture Export to Total National Export

Export of agriculture commodities has helped producers to take advantage of wider international market which in turn has incentivised their domestic production. India's top ten export

agriculture commodities in term of quantity and value are marine products, buffalo meat, basmati rice, spices, rice (other than basmati), cotton, sugar, cashew nut, oil meals and guergam meal.

Table No.5

Percentage Share of Agriculture Export to Total National Imports

Year	Agriculture Exports	Total National Exports	% of Agriculture Exports to Total national Exports
2004-05	41602.65	375339.53	11.08
2005-06	45710.97	456417.83	10.02
2006-07	57767.87	571779.28	10.10
2007-08	74673.48	655863.52	11.39
2008-09	81064.52	840755.06	9.64
2009-10	84443.95	845533.64	9.99
2010-11	111018.99	1142921.92	9.71
2011-12	180528.60	1465959.39	12.31
2012-13	223618.24	1634318.84	13.68
2013-14	262778.96	1905011.09	13.79
2014-15	239453.23	1891644.67	12.66

Source: Agricultural Statistics at a Glance 2015, Government of India.

Table no.5 points out that the agriculture exports increased from 41602.65 crores to 239453.23 crores from 2004-05 to 2014-15. The Total national export was 375339.53 in 2004-05 which increased 1905011.09 in 2013-14. In 2014-15, total national export was 189164.67 crores. The share of agriculture exports in India's total national exports fluctuated between 9.64 to 13.78 in 2004-05 to 2014-15.

Foreign Direct Investment in Agriculture

Foreign Direct Investment has been allowed hundred percent in development and production of seeds , planting material, floriculture, horticulture, cultivation of vegetables , mushrooms under control conditions, animal husbandry pisciculture, aquaculture and services related to agro, planation sector namely tea, coffee, rubber, cardamom, palm oil tree and olive oil tree by the Indian government. The flow of foreign direct investment India receivedRs. 11679.38 crores from April 2000 to September 2016. The inflow ofFDI in food processing unit were 39453 crores. The share of inflow of FDI in food processing industry was 2.41 percent followed by agriculture services (0.66), rubber goods (0.73) vegetable oil and vanaspati (0.20), agriculture machinery (0.15), timber product (0.05) and tea and coffee (0.04) in the period

Summary

Globalisation means free movement of capital, goods, technology, ideas and people. Any globalisation that omits the last one is partial and not sustainable. India adopted globalisation in 1991. The globalization is the process began in 1991 as a result of new economic policies. Because of new economic policy, role of Reserve Bank of India, state and Central government changed. The changing role of government and RBI it is impacts on agriculture, industry, financial sector and it also impact on agriculture trade sector. Agriculture trade is an important sector in India. During post globalization period,Total national imports have more increased compared to exports.Trade balance of agriculture was positive excepting one year. The share of agriculture export of India in world tradewas more than share of agriculture imports but share of agriculture import of Indiain world trade increased by 3.75 percent and export 3.12 percent.The percentage share of agriculture export in total national exports

was more than the percentage share of agriculture imports in total imports.Foreign direct investment received in food processing units, agriculture services, rubber goods vegetable oil, agriculture machinery and other.

Reference:

1) A.N.Agrawal, Indian Economy: Problems of developments and planning, New Age International Publishers, New Delhi. Thirty six edition, 2010
2) Gaurav Datt&Sundharam, Indian Economy,S. Chand & Company Pvt.Ltd., New Delhi, 71st Edition, 2015.
3) V.K.Puri, S.K. Mishra, Indian Economy, Himalaya Publishing House, 32nd Revised Edition, 2014.
4) www.agricoop.nic.in.
5) www.dahd.nic.in
6) www.eands.dacnet.nic
7) www.ibef.org.
8) www.mospi.in.

अपने अपने पिंजरे में सांप्रदायिक संघर्ष

डॉ.देवीदास बोर्डे
विभागाध्यक्ष
स्नातकोत्तर हिंदी विभाग
एस.पी.के.कॉलेज, सावंतवाडी

भारत देश का इतिहास शोषण और दमन का इतिहास रहा है जो भी जातियाँ, संप्रदाय, राजाएँ, आक्रमणकारी, बाहर से आये वह स्थानीय जनता का शोषण करते रहे क्योंकि उनके पास तुलना में विकसित हथियार थे और उन हथियारों के जोर पर आक्रमणकारी भारतीयों पर शासन करते रहे देश में आर्य, मुघल, मुसलमान, पूर्तगाली, अंग्रेज जैसे शासक आये। उनमें से कुछ अपने मातष्भूमि लौट गये और कुछ यहाँ बसे, आयों ने अनार्यों को दूर खदेडा, जिन्होने आयों की गुलामी सही वह गांव में रहे, लेकिन जो गुलामी नही सहना चाहते थे, वह या तो जंगल में चले गये या गांव के बाहर। वर्णवर्चस्ववादी व्यवस्था के कारण उन्हें शुद्र कहा गया। उन्हीं शूद्रों पर हजारों सालो से अन्याय होता आया है । मनुवादी व्यवस्थाने शुद्रों को शिक्षा, अधिकार, जमीन से दूर रखा और उसके हिस्से में केवल सेवा का काम दिया गया है ।

'पलभर का है महिमा अंधेरा
रोके कहॉ रूका है सवेरा'

इस देश में मानवता के कल्याण के लिए चार्वाक, महात्मा गौतम बुध्द, संत रविदास, संत कबीर दास, संत तुकाराम, महात्मा जोतिबा फुले, छ. शिवाजी महाराज जैसे महापुरुषोंने जमिन तैयार की थी । परिणाम यह हुआ की बहुजन समाज में डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर जैसा व्यक्तिमत्व भारत के तमाम दबे - कुचले लोगों को मिला । भला हो उन अंग्रेजोंका जो जिन्होंने यहाँ के बहुजन समाज को पढने का मौका दिया, समानता का मार्ग बतलाया जिसके कारण दलित समाज शिक्षित हुआ और आवाज उठाने लगा ।

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर जो स्वयंम् जिया और भोगा था । मनुवादी व्यवस्थाने हर समय उनका अपमान किया परिणामतः उन्होंने देश में एक ऐसा आंदोलन चलाया कि जो समाज सदियों से हाशियों पर रखा गया था वह स्वाभीमान की लडाई लडने के लिए तैयार हुआ तथा संविधान के कारण उन्हें मानो मुक्ति ही मिल गई । आजादी के बाद यह वर्ग लिखने - पढने लगा । महाराष्ट्र में दलित साहित्यकारोंने अपनी आत्मकथाएँ लिखी । उनसे प्रेरित होकर, हिंदी के क्षेत्र में भी आत्मकथा लिखना आरंभ हुआ । मोहनदास नैमिश राय की आत्मकथा अपने-अपने पिजरे दलित जीवन की सच्चाई को प्रस्तुत करती है । इस में वह दलितों का दर्द वह जमाने के सामने लाना चाहते है । दलित जीवन की दासता को स्पष्ट करते हुए कवि अशोक चक्रधर रिक्शावाला कविता में लिखते है।

रिक्शेवाले को बुलाया । आवाज देकर
तो वह कुछ । लँगडाता हुआ आया ।
मैंने पूछा यार, पहले थे बताओगे,
पैर में चोट है । कैसे चलोगे?
रिक्शेवाला कहता है - बाबूजी,
रिक्शा पैर से नही पेट से चलता है ।

यह आत्मकथा लेखक के शैशव जीवन से लेकर किशोर अवस्था की स्मषतियों पर आधारित आत्मकथा है। नैमिशराय का परिवार मेरठ शहर का वह परिवार है जो अन्य दलित परिवारों की तुलना में खाता और कमाता परिवार है। यह चमार बाडे में गंदगी थी कोई सुविधायें नहीं थी। लेखक उसे अपनी संस्कषति उजडने की दास्तान मानते है। '' हमारे पास अंग्रेजों के द्वारा दिये गये तमगे, मेडल पुरस्कार न थे। हमारे पास था सिर्फ कडवा अतीत और जख्मी अनुभव पहले हम उजडे फिर बस्तियाँ बाद में संस्कषति।''१.

चमार की इस बस्ती के लोग अधिकार मांग के खाते थे। - तथा फेका हुआ मांस इकठ्ठा करके खाते थे। लेखक की बस्ती के पास ही सवर्णो का मंदिर था उस मंदिर में सुबह-शाम पूजा अर्चा होती थी। प्रसाद के लिए चमार वाडे के बच्चे अकसर वहां जाया करते थे लेकिन उन दलित के बच्चों को वहाँ प्रसाद कम गालियाँ अधिक मिलती थी। जब पुजारी प्रसाद बाँटने आता है तब मोहनदास का हाथ-पुजारी को लगता है तब पुजारी चिल्लाता है । ''तू चमार का है। सब कुछ भरस्ट कर दिया कितनी बार कहा तुम चोरों से, प्रसाद दूर सें लिया करो।''२

हमारे समाज में जाती का जहर इस प्रकार फैला हुआ है मनुष्य की पहचाना केवल जाति से ही मानी गई है। मनुष्य के नामों के साथ जाति जोडी गई है जो जितनी उँची जाति का उतना उसे सन्मान मिलता है जो जितनी छोटी जाति का उसे उतनी ही दुत्कार सन्मान में मिलती है। इसलिए जान बुझकर जाति को पहचान वाले शब्दों का सहारा लिया जाता और अपमानीत किया जाता है। ''हमारे स्कूल को बाहर के लोग अकसर चमारों का स्कूल कहा करते थे। जैसे चमारों का कुआँ, चमारों का नल, चमारों का नीम, चमारों की पंचायत, वैसे ही 'स्कूल के साथ' जुडी थी हमारी जात, जात पहले आती थी स्कूल बाद में।''३

मेरठ यह शहर युध्द भूमि रहा है। यहाँ पर लडाई धर्म और नस्ल के नाम पर भी होती थी और जमीन के लिए भी एक तरफ हर-हर महादेव तो दूसरी ओर नारा-ए-तदबीर की आवाजें आती थी बात- बात पर शहर में खून खराबा होता, नई बात नही थी लेकिन इस झगडे फसादे में आम आदमी को कोई लेना देना नही था। दंगे-फसाद के बाद जब शहर में कर्फ्यू से क्या वास्ता। हम तुम तो पडोसी है। खुद गारद करे दंगे-फसाद कराने वालों कों।''४

लेखक ने बचपन से देखा है की अकसर उनको स्कूल में भी जाति के नाम से बार-बार अपमानीत किया जाता था। अध्यापक बार-बार चमार नाम का उल्लेख छात्रों के साथ किया करते थे- जब नया अध्यापक आता, पहले नाम पुछता बाप का नाम पुछता बाप क्या करता है। और कहाँ रहता है से वह व्यवहार होता-लेखक को हैरानी होती है की शिक्षा जैसे पवित्र क्षेत्र में यह जातिय वह क्यों जो छात्र स्कूल की ड्रेस में नही आती उनको जाती के नाम से पी.टी. टिचर शिवकुमार शर्मा अकसर अपमान करता था। ''अबे तुमसे पढने के लिए कौन कहता है। बस जूते- चप्पल बनाओ और आराम से रहो। चले आते है सुसरे न जाने कहाँ-कहाँ से।''५

कमजोरों पर बलवान का अन्याय यह तो आम बात मानी जाती है, अमीर लोग अकसर गरिबों की मजबूरी का फायदा उठाने का काम करते है। उनका यौन शोषण भी करते है लेखक ने इस सत्य को यहा उजागर किया है कि- दलित मजदुर नारी के साथ किस प्रकार का व्यवहार होता है ''गोबर के उपले बेचने से उन्हें चंद पैसे मिलते थे। उनमें अधिकांश के साथ शोषण हारा जिस्म की भूख भी मिटाने की अकसर घटनाएँ रहती थी। जंगल, खेत, खलिहान, कोल्ड स्टोरेज, बाग-बगीचे और जमींदार काश्तकारों के बडे-बडे मकान इन सबके चश्मदीद मूक गवाह थे।''६

दलितों के साथ सवर्ण समाज किस प्रकार का व्यवहार खाने के समय शादी ब्याह के समय करता है इसका वर्णन लेखक ने किया है। लेखक आपने साथीयों के साथ किसी के शादी ब्याह में जाते तो उनको बहुत इंतजार करना पडता है। उनको खाने के लिए रोड पर बैठना पडता था जहा पर कुत्ते, सुअर आते थे- वहीं गंदगी पर बैठकर खाना खाते थे।

अजीब मुल्क है हमारा-हम नारीयों को देवी मानकर पूजा करते, माँ, बहन, बेटी का सम्मान करते है। पत्नी बनाकर जीवन संगीनी मानते है, लेकिन मनुवादी पुरूष प्रधान संस्कष्ती ने नारीयों का केवल शोषण किया उसे अधिकारों से वंचित रखा उन अबलाओं का रक्षण करने के बजाए उसे कोठे पर बिठाया यह हमारे समाज का दर्द भरा कडवा सच है जहा नारीयों का अपने पेट की भूख को मिटाने के लिए लोगों की जिस्मानी भूख मिटानी पडती है। मोहनदास बंबई गये थे तब उन्होंने बंबई सेंट्रल से नजदीक भिंडी बाजार की वेश्याएँ देखी और हैरान रह गये। वहाँ उन्होंने सभी नारीयाँ मानो पिंजरे बंद मुर्गीयों की तरह दिखाई देती है जो अपने ग्राहकों को आवाजें देती है- ''ओ बाबू, ओ साब, ओ घुंघराले बालवाले, ओ नीली कमीजवाले, ओ पेंटवाले, ओ बुशर्ट वाले देख इधर।''७

कुल मिलाकर आत्मकथा में बचपन से लेकर किशोर अवस्था में आए हुए पारिवारीक सामाजिक अनुभव पाठशाला में जातिगत समस्याएँ सवर्णो द्वारा दलित पिडीत नारियोंका शोषण, उच्च संस्कषति में मनुवादी मानसिकता,

चमार जातिका दर्द, वर्गीय मानसिकता, रोजी-रोटी संघर्ष, नारि समस्या, सांस्कर्षतिक संघर्ष, वेश्या समस्याओं का दारुण चित्रण किया गया है।

संदर्भ :

1. अपने-अपने पिंजरे मोहनदास नैमिशराय पृ.18
2. अपने-अपने पिंजरे मोहनदास नैमिशराय पृ.31
3. अपने-अपने पिंजरे मोहनदास नैमिशराय पृ.33
4. अपने-अपने पिंजरे मोहनदास नैमिशराय पृ.45
5. अपने-अपने पिंजरे मोहनदास नैमिशराय पृ.76
6. अपने-अपने पिंजरे मोहनदास नैमिशराय पृ.83
7. अपने-अपने पिंजरे मोहनदास नैमिशराय पृ.132
8. वृंदावन लाल के उपन्यासों में सांस्कतिक अध्ययन - डॉ.कृष्णा अवस्थी
9. साठोत्तरी कविता में सांस्कर्षतिक चेतना -डॉ.महावीर वत्स

हिंदी साहित्य में सांस्कृतिक संघर्ष

डॉ वर्षा गायकवाड
श्रीमती मथुबाई गरवारे
कन्या महाविद्यालय सांगली

सारांश

साहित्य और संस्कृति एक दूसरे से जूडे होते हैं। समाज का प्रतिबिंब साहित्य में दिखाई देता है। साहित्य संस्कृति का चित्रण करता है। साहित्य की विविध विधाओं में जैसे नाटक एकांकी कहानी उपन्यास में संस्कृति व्यक्त होती रहती है। साहित्य में चित्रित पात्र समाज से ही लिए जाते हैं। जिस समाज को साहित्य में चित्रित किया जाता है उस समाज की संस्कृति भी साहित्य में व्यक्त होती है। संस्कृति व्यक्ति के आचार विचार रहन सहन अभिव्यक्ति तीज त्योहार द्वारा व्यक्त होती है। छायावादी कविता भारतीय संस्कृति से प्रभावित है। छायावादी कविता में भारतीय संस्कृति के तत्व दिखाई देते हैं। कवि निराला ने भारतीय संस्कृति का वर्णन अपनी तुलसीदास नामक कविता में किया है। साहित्य में जहॉ भारतीय संस्कृति के चित्रण के साथ पाश्चात्य संस्कृति का चित्रण है वहॉ दोनों संस्कृति में टकराहट दिखाई देती है। जयशंकर प्रसाद का चंद्रगुप्त नाटक एक ऐतिहासिक नाटक है। है। इस नाटक में पाश्चात्य संस्कृति में पली बढी कार्नेलिया भारतीय संस्कृति को बहुत मानती है। यहॉ पाश्चात्य संस्कृति की भारतीय संस्कृति से टक्कर है।

जयशंकर प्रसाद के कामायनी की श्रद्धा भारतीय संस्कृति का प्रतिक है। इडा का परिचय पाश्चात्य संस्कृति के वर्णन में है। यहॉ पाश्चात्य संस्कृति और भारतीय संस्कृति में संघर्ष दिखाई देता हैं। भीष्म साहनी की 'चीफ की दावत' कहानी में मध्यमवर्गीय परिवार के शामनाथ के घर चीफ की दावत है। इस कहानी में संस्कृति की टकराहट दिखाई देती है।

साहित्य और संस्कृति एक दूसरे से जूडे होते हैं। समाज का प्रतिबिंब साहित्य में दिखाई देता है। साहित्य संस्कृति का चित्रण करता है। साहित्य की विविध विधाओं में जैसे नाटक एकांकी कहानी उपन्यास में संस्कृति व्यक्त होती रहती है। साहित्य में चित्रित पात्र समाज से ही लिए जाते हैं। जिस समाज को साहित्य में चित्रित किया जाता है उस समाज की संस्कृति भी साहित्य में व्यक्त होती है। संस्कृति व्यक्ति के आचार विचार रहन, सहन , अभिव्यक्ति, तीज , त्योहार द्वारा व्यक्त होती है।

संस्कृति की परिभाषा . ...एक बडे लेखक का कहना है कि , संसार भर में जो भी सर्वोत्तम बातें जानी या कही गयी हैं , उनसे अपने आपको परिचित कराना, संस्कृति है।

एक दूसरी परिभाषा में यह कहा गया है कि , संस्कृति शारिरिक या मानसिक शक्तियों का प्रशिक्षण दृढिकरण या विकास अथवा उससे उत्पन्न अवस्था है। यह मन आचार अथवा रूचियों की परिष्कृति या शुद्धि है। यह सभ्यता का भीतर से प्रभावित हो उठना हैं। इस अर्थ में, संस्कृति कुछ ऐसी चीज का नाम हो जाता है जो बूनियादी और अंर्तराष्ट्रीय है। फिर संस्कृति के कुछ राष्ट्रीय पहलू भी होते हैं, और इसमें कोई संदेह नहीं कि अनेक राष्ट्रों ने अपना कुछ विशिष्ट व्यक्तित्व तथा अपने भीतर कुछ खास ढंग से मौलिक गुण विकसित कर लिए हैं।

रामधारी सिंह दिनकर की 'संस्कृति के चार अध्याय' इस पुस्तक की प्रस्तावना से ..

"पंडित जवाहरलाल नेहरू के भारतीय संस्कृति पर विचार

इस संस्कृति में समन्वयन तथा नए उपकरणों को बचाकर आत्मसात करने की अद्भूत योग्यता थी। जब तक इसका यह गुण शेष रहा , यह संस्कृति जीवित और गतिशील रही। लेकिन बाद को आकर इसकी गतिशीलता जाती रही। जिससे यह संस्कृति जड हो गई और उसके सारे पहलू कमजोर हो गए।"

भारतीय संस्कृति में चार बडी क्रांतियॉ हुई हैं। हमारी संस्कृति का इतिहास उन्हीं चार क्रांतियों का इतिहास है। पहली क्रांति तब हुई जब आर्य भारत वर्ष में आए अथवा जब भारत वर्ष में उनका आर्येतर जातियों से संपर्क हुआ। इस मिलन से जो संस्कृति उत्पन्न हुई वही भारत की बूनियादी संस्कृति बनी।

दूसरी क्रांति तब हुई जब महावीर और गौतम बुद्ध ने इस स्थापित धर्म या संस्कृति के प्रति विद्रोह किया। तीसरी क्रांति उस समय हुई जब इस्लाम विजेताओं के धर्म के रूप में भारत पहुंचा और इस देश में हिंदुत्व के साथ उसका संपर्क हुआ। चौथी क्रांति तब हुई जब भारत में युरोप का आगमन हुआ तथा उसके संपर्क में आकर हिंदुत्व और इस्लाम दोनों ने नवजीवन का अनुभव किया।

मध्यकाल में मुगल राजाओं का आक्रमण हुआ। समाज पर मुगल संस्कृति का प्रभाव पडा। संस्कृत भारत की आदिभाषा है। पर संस्कृत के शब्दों के स्थान पर अरबी, फारसी के शब्द आ गए। अरबी ,फारसी भाषा का प्रचार प्रसार हुआ। संस्कृत भाषा दब गई। मुगल आक्रमणों से संघर्ष पैदा हुआ।

मुगल राजाओं ने मंदीर तोडकर मस्जिद बनाए। भारतीय संस्कृति पर हमला किया गया। मुगलों के आक्रमण से जो प्रतिक्रिया हुई उसके परिणाम स्वरूप भक्तिकाल के साहित्य का उदय हुआ । भक्तिकाल के साहित्य में भारतीय संस्कृति का जतन किया गया। तुलसीदास , सूरदास आदि कवियों ने अपने साहित्य में भारतीय संस्कृति और उसके मूल्यों को स्थान दिया। भक्तिकाल के साहित्य में मुगल संस्कृति और भारतीय संस्कृति की टकराहट है। भारत में अंग्रेजों का राज्य स्थापित होने के बाद यहाँ पाश्चात्य संस्कृति का विकास हुआ।

अंग्रेजी भाषा का प्रचार प्रसार करने के लिए अंग्रेजी माध्यम के स्कूल खुले। साहित्य के आधुनिक काल में ईसाईयत का प्रभाव दिखाई देता है। भारत के पुराणों को कथा , कहानियाँ बताया गया , इन्हें काल्पनिक माना गया। हिंदी साहित्य संस्कृति के संघर्ष से प्रभावित हुए बिना नहीं रहा। अंग्रेजी साहित्य का प्रभाव हिंदी साहित्य पर दिखाई देता है।

छायावादी कविता भारतीय संस्कृति से प्रभावित है। छायावादी कविता में भारतीय संस्कृति के तत्व दिखाई देते हैं। कवि निराला ने भारतीय संस्कृति का वर्णन अपनी 'तुलसीदास' नामक कविता में किया है। साहित्य में जहाँ भारतीय संस्कृति के चित्रण के साथ पाश्चात्य संस्कृति का चित्रण है वहाँ दोनों संस्कृति में टकराहट दिखाई देती है। जयशंकर प्रसाद का 'चंद्रगुप्त' नाटक एक ऐतिहासिक नाटक है। इस नाटक में मौर्यकालिन प्रतापी चंद्रगुप्त को सिंधु तट पर युध्द करते हुए चित्रित किया है। चाणक्य तक्षशीला से अपनी शिक्षा प्राप्त करके गुरूदक्षिणा के रूप में वहीं अध्यापन कर वापस लौटते हैं। इसी समय उनके पढाए हुए मगध के चंद्रगुप्त और सिंहरण भी स्नातक होते हैं। चंद्रगुप्त और चाणक्य मगध लौटते हैं। चाणक्य जैसे चतुर मंत्री और गुरू के निर्देश के अनुसार चंद्रगुप्त सिंधु तट पर ग्रीक सेना से लगातार युध्द करता है। नाटक में फिलिप्स , सेल्युकस ,कार्नेलिया , एलिस आदि ग्रीक पात्र हैं। प्रमुख पात्र कार्नेलिया को भारत देश के प्रति लगाव है। भारत की प्रकृति उसे प्रिय है। भारतीय संगीत की शिक्षा वह ले रही है। भारत में स्थापित मानवतावाद को वह बहुत मानती है। सिंधु के किनारे ग्रीक शिबिर में वृक्ष के पास बैठकर वह गाती है।

"अरुण यह मधुमय देश हमारा
जहाँ पहुँच अनजान क्षितिज को मिलता एक सहारा" ;१

कार्नेलिया सुवासिनी को वाद्य यंत्र बजाने को कहती है और सुवासिनी का गीत ध्यानमग्न होकर सुनती है। कार्नेलिया भारत के सम्राट चंद्रगुप्त की तरफदारी अपने पिता सेल्युकस से करती है। वो पिता को याद दिलाती है कि चंद्रगुप्त ने उनकी जान बचायी थी। वह बार बार पिता से कहकर भारत के साथ युद्ध करने से रोकती है।वह कहती है

"क्यों पिताजी चंद्रगुप्त ने क्या अपराध किया है।";२

सेल्युकस युद्ध में संधि कर अपने देश वापस जाना चाहता है। युद्ध की संधि की शर्त के अनुसार कार्नेलिया और चंद्रगुप्त का ब्याह होता है। इस नाटक में पाश्चात्य संस्कृति में पली बढी कार्नेलिया भारतीय संस्कृति को बहुत मानती है। यहाँ पाश्चात्य संस्कृति की भारतीय संस्कृति से टक्कर है।

जयशंकर प्रसाद के 'कामायनी' की श्रद्धा भारतीय संस्कृति का प्रतिक है। इडा का परिचय पाश्चात्य संस्कुति के वर्णन में है। इडा से मिलकर मनु हृदय से नहीं मस्तिष्क से काम करते है। उनमें भाव की जगह बुद्धी लेती है। इडा ज्ञान , बुद्धी का प्रतिक है। इडा तर्क का इस्तेमाल जानती है। इडा के निर्देश से मनु सारस्वत नगरी का शासक बन जाता है। मनु इडा की सलाह मानकर, बुद्धीवादी बन जाते हैं। पूंजीवादी सभ्यता नियमों के अनुशासन में हैं। नियम

बदलते रहते है। पाश्चात्य के पूंजीवाद ने पूरे विश्व पर एकाधिकार स्थापित किया था। ब्रिटिश साम्राज्यवाद का चित्रण यहाँ है। औदयोगिक क्रांति के बाद पूँजीवाद उभरकर आया। बडे बडे करोडपति अधिक से अधिक मुनाफा कमाने लगे। भौतिक उन्नति हुई। समय का सदुपयोग करना आवश्यक हो गया । मुनाफा कमाने की जानलेवा प्रतियोगिता में योग्यतम की विजय होती है। आधुनिक सभ्यता विज्ञान को महत्व देती हैं। विज्ञान से विकास होता है। इस सभ्यता के दोष भी हैं., जैसे वर्गसंघर्ष , मनुष्य का कृत्रिम स्वरुप, ज्ञान ,इच्छा क्रिया में परस्पर विरोध, अहंकार, शासनकर्ताओं का आतंक आदि। मनु अपने कर्तव्य भूलकर अधिकार के नशे में अहंकारग्रस्त थे। इडा द्वारा दिखाए गए रास्ते पर चलकर मनु असफल होते हैं। मनु को पश्चाताप होता है। उन्हें अपना भविष्य समाप्त हुआ लगता है। तब श्रद्धा मनु को खोज लेती है, सहारा देकर साहस देती है। अपनी गलतियों को सुधार कर मानव अपने उत्तम कर्मों से उन्नति कर सकता है। यहाँ पाश्चात्य संस्कृति और भारतीय संस्कृति में संघर्ष दिखाई देता हैं।

भीष्म साहनी की 'चीफ की दावत' कहानी में मध्यमवर्गीय परिवार के शामनाथ के घर चीफ की दावत है। शामनाथ के दफतर का अफसर घर पर डिनर के लिए आए यह सौभाग्य की बात होती है। घर को इस प्रकार सजाया जाता है , कि अफसर खुश होकर शामनाथ की तरक्की कर दे। फालतु सामान को अलग रख दिया जाता। माँ घर की सजावट में बाधा बनती है। बुढापे की कुरुपता देखकर अफसर दुःखी हो जाएगा। माँ को जल्दी नींद आती है, नींद में खर्राटे लेती हैं। माँ ने बेटे के भविष्य के लिए अपने सारे गहने बेंच डाले थे। पाश्चात्य संस्कृति का अनुकरण करनेवाले शामनाथ अफसर की नजरों से माँ को छिपाकर रखना चाहते हैं। अफसर को घर ,पर्दे, सोफा कवर, कमरे की सजावट पसंद आयी। तभी अफसर को शामनाथ की माँ कुर्सी पर टॉग लिए ,अस्त व्यस्त बाल, खर्राटे लेती दिखाई दी। माँ ठीक से नमस्ते भी नहीं कर पाती । भडकिलापन , सभ्यता के नये शिष्टाचार , हाऊ डू यु डू कहना , अंग्रजी बोलना आदी माँ को नहीं आता । माँ चीफ के लिए गॉव का एक गीत गाती है। माँ के हाथ से बनी फुलकारी चीफ ३
को पसंद आती है। चीफ के लिए फुलकारी बनाने के लिए माँ तैयार हो जाती है। माँ अपने बेटे की तरक्की का माध्यम बनती है। माँ भारतीय संस्कृति का प्रतिक है। संस्कृति की टकराहट दिखाई देती है। भारतीय संस्कृति की विजय होती है।

निष्कर्ष रूप से हम कह सकते हैं कि हिंदी साहित्य में भारतीय संस्कृति के साथ अन्य संस्कृतियों का संर्धष दिखाई देता है।

संर्दभ – संकेत

१ चंद्रगुप्त . जयशंकर प्रसाद, विश्व बुक्स, दिल्ली पृ ६३
२ चंद्रगुप्त . जयशंकर प्रसाद , विश्व बुक्स , दिल्ली पृ ३९
३ कवि प्रसाद . पांडेय शंभुनाथ
४ प्रसाद के नाटक . परमेश्वरी लाल गुप्त , हिंदी प्रचारक पुस्तकालय, वाराणसी।
५ कामायनीः एक पुर्नविचार . गजानन माधव मुक्तिबोध , राजकमल प्रकाशन , दिल्ली
६ संस्कृति के चार अध्याय . रामधारी सिंह दिनकर
७ कामायनी इतिहास और रूपक . सुशीला भारती , विश्वभारती प्रकाशन, नागपुर

संस्कृतिक संघर्ष की सशक्त मिसालः मुझे चाँद चाहिए

डॉ. दीपक रामा तुपे
हिंदी विभाग,
डी. के. ए. एस. सी. कॉलेज, इचलकरंजी

आज मानव जीवन के सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आदि क्षेत्र में दिन–प्रतिदिन परिवर्तन हो रहा है। इसके लिए न साहित्य अपवाद है और न संस्कृति अपवाद है। किसी भी देश में संस्कृति किरदार बहुत ही महत्त्वपूर्ण होता है। डॉ. केशवदत्त शर्मा संस्कृति का महत्त्व इन शब्दों में रेखांकित करते हैं, "किसी भी देश के विचारों एवं व्यवहारों का सामंजस्य उस देश की संस्कृति में मिलता है। संस्कृति अत्यंत व्यापक एवं महत्त्वपूर्ण विषय है। इसके अंतर्गत मानव के विभिन्न धार्मिक सिद्धांतों तथा मान्यताओं, सामाजिक नियमों व परंपराओं, अव्यवस्थाओं, राजनीतिक संगठनों, भोजन निवास व आचार–विचार संबंधी वैषम्यपूर्ण मान्यताओं का समावेश परिलक्षित होता है।"[1] स्पष्ट है कि आज भी समाज विभिन्न धार्मिक सिद्धांतों तथा मान्यताओं, सामाजिक नियमों, परंपराओं, आचार–विचार संबंधी मान्यताओं का पालन करता है, लेकिन जहाँ संस्कृति का विरोध होता है, वहाँ सांस्कृतिक संघर्ष का लेखा–जोखा उजागर होता है। किसी भी देश की संस्कृति लोगों के आचार–विचार, रीति–रिवाज, रहन–सहन, खान–पान, परंपरा, उत्सव, पर्व, तैहार के द्वारा पहचानी जाती है। भारतीय संस्कृति की सबसे बड़ी पहचान दाया, धर्म, शांति, शील, लज्जा, विनम्रता, सहृदयता, संयम, नैतिकता, ईश्वर भक्ति, पूजा–पाठ आदि में होती है। आज की युवा पीढ़ी पाश्चात्य प्रभाव का अंधानुकरण कर रही है; जिसके कारण हमारे सांस्कृतिक मूल्य ध्वस्त हो रहे हैं। नैतिकता का स्थान अनैतिकता ले लिया है। यही वजह है कि आज की युवा पीढ़ी स्वच्छंद जीवन जी रही है। इतना ही नहीं, वह शराब, विलासिता की आदी हो चुकी है। परिणामस्वरूप भारती संस्कृति में संघर्ष पहल नजर आ रही है।

आधुनिक हिंदी के अनेक उपन्यासों में सांस्कृतिक संघर्ष का बेबाक बयान प्रस्तुत हुआ है। सुरेंद्र वर्मा लिखित ''मुझे चाँद चाहिए' उपनस में सांस्कृतिक संघर्ष का लेखा–जोखा पूरी सिद्दत के साथ रेखांकित किया है। प्रस्तुत उपन्यास की नायिका उत्तर प्रदेश के एक निम्नमध्यवर्ग परिवार की लड़की सिलबिल उर्फ यशोदा शर्मा उर्फ वर्षा वशिष्ठ, 54, सुलतानगंज शहाजहाँपुर से निकलकर मुंबई के वर्सोवा बीच स्थित सिल्वर सेंड के ऐश्वर्य संपन्न फ्लैट में पहुँच जाती है। वह स्वतंत्र विचारों की लड़की है। उसका आत्मसम्मान एवं 'स्व' तब जागृत होता है जब वह स्कूल में पढ़ती है। वह स्कूल में पढ़ते ससय ही अपना नाम बदल देती है। वह पिता से कहती है–"मुझे अपना नाम पसंद नहीं था। अगर हाईस्कूल में नहीं बदलती, तो आगे चलकर बहुत मुश्किल होती। अखबार में छपवाना पड़ता।"[2] उक्त कथन से स्पष्ट होने में देर नहीं लगती कि वह अपना नाम यशोदा शर्मा से बदलकर वर्षा वशिष्ठ रख देती है। वर्षा अपने स्वाभिमान के खातिर अपना विरासत में मिला हुआ नाम बदल देती है।

मध्यवर्गीय परिवार में कई नियम, पाबंदियाँ और बंधन रूढ़ि–परंपरा के अनुसार होते हैं। वर्षा मध्यवर्गीय परिवारिक बंधनों को ठुकराकर अपने विचारों को महत्त्व देती है। गरीबी के कारण वर्षा की बड़ी बहन गायत्री का रिश्ता कहीं तय नहीं होता तब गायत्री अपने आपको कोसती है। तब वर्षा अपने पिताजी पर गुस्सा हो जाती है। उसे बात करने की बिलकुल तमीज नहीं है। वह अपने पिता से कहती है–"जब सामर्थ्य नहीं था तो ताबड़तोड़ बच्चे क्यों पैदा किये? परिवार का नियोजन क्यों नहीं किया? इतने तो तरीके हैं। क्यों सुअर की तरह इतने पिल्ले पैदा करके कीचड़ में लोटने के लिए छोड़ दिये?"[3] स्पष्ट है कि वर्षा को न बात करने की तमीज है और न डर। वह बिना झिझक अपने तीखे तेवर अपने पिता के सामने प्रकट करती है। वर्षा को उसके घरवाले शादी करने की बात करते हैं। वर्षा की बड़ी बहन उसे स्त्री धर्म, शादी–ब्याह, पति–पत्नी का पर, बाल–बच्चे के बारे में अवगत कराती है। तब वर्षा

कहती है–"मैं सिर्फ मादा नहीं हूँ।"[4] वर्षा अपने आपको केवल स्त्री नहीं मानती बल्कि इससे अलग अपना अस्तित्व सिद्ध करना चाहती है।

वर्षा मिस कत्याल की प्रेरणा से नाट्य जगत् में आती है। नाट्य जगत् से लेकर फिल्म जगत् तक अपना सफर वह खुद तय करती है। अंत में वह एक सफल नायिका बन जाती है। परिजन उसकी शादी करना महत्वपूर्ण मानते हैं, लेकिन वह अपने जीवन में करियर को ही महत्वपूर्ण मानती है। स्वयं वर्षा के शब्दों में–"आयु के जिस मोड़ पर मैं खड़ी हूँ, उसमें शादी मुझे उतने महत्त्व की नहीं लगती, जितना अपने पाँवों पर खड़ा होना लगता है।"[5] वर्षा शादी से भी ज्यादा करियर को महत्त्व देने वाली युवती है। परिजन वर्षा की शादी कराने में तुले हुए हैं। जब बाँके बिहारी वर्षा को देखने आते हैं तब वह उससे कहते हैं–"आप विवाह को दो आत्माओं का मिलन तो मानती ही होगी?"6 इस पर वर्षा सोचती है–"मैं दो प्रेतात्माओं का मिलन मानती हूँ।"[6] वर्षा द्वारा यह बात सोचना परंपरागत विवाह पद्धति को खारिज करने जैसा है। जब जिजाजी उसे समझाने की कोशिश करने लगते हैं तब वह कहती है–"मैं स्कूल नहीं छोड़ूँगी और ब्याह नहीं करूँगी। इसके अलावा आप जो चाहें, हुकुम देकर देख लें। ...आप कहें, दूसरी मंज़िल से नीचे कूद जाओ। आपके चरणों की सौंगध, मैं अभी कूद जाऊँगी।"[7] स्पष्ट हैं कि वर्षा अपने जीवन में करियर के लिए मर–मिटने को भी तैयार है, लेकिन शादी–ब्याह करने के लिए नहीं। वह अपने पिता द्वारा आए शादी के प्रस्ताव को ठुकरा देती है। इससे पिताजी नाराज हो जाते हैं। वर्षा खुदखुशी का असफल प्रास करती है। पर खुदखुशी के पहले ही वह एक कागज पर लिखती है–"अपनी मृत्यु के लिए सिर्फ मैं ही जिम्मेदार हूँ।"[8] आज की युवापीढ़ी अपने बात नहीं मानने पर आत्मघाती कदम उठाने से बिलकुल हिचकिचाहट महसूस नहीं करती।

वर्षा अपनी कला के प्रति पूरी तरह समर्पित युवती है। अपनी इस कला साधना के सामने वह विवाह को महत्त्व नहीं देती जबकि खुद को ही महत्व देती है–"अगर मैंने ब्याह कर भी लिया तो भी रिपोर्टरी कभी नहीं छोड़ूँगी–वर्षा ने तय कर लिया था। मैं रंगमंच के बिना नहीं जी सकती। गृहस्थी और बच्चे मंचोपस्थिति के जादू का स्थानापन्न नहीं हो सकते। अगर उसके पति का तबादला हुआ, तो वह रिपोर्टरी के बजाय उसे छोड़ देगी।"[9] उक्त कथन से विदित होता है कि वर्षा विवाह और अपने घर–गृहस्थी जीवन के बजाय अपने करियर को महत्त्व देती है।

हमारे यहाँ ब्राह्मण परिवार में मांसाहार नहीं किया जाता। लेकिन वर्षा ब्राह्मण होने के बावजूद मांसाहार करती है। "रोहन के प्लेट आगे बढ़ाने पर वर्षा ने एक शामी कबाब उठा लिया।"[10] इतना ही नहीं वह बियर, शैंपेन जैसे पाश्चात्य शराबों का भी सेवन करती है। "वर्षा ने शैंपेन का एक घूँट लिया... जीभ पर तरलता का ऐसा लतीफ स्पर्श... मुँह से पेट तक जैसे पुण्य–रेखा सी खींचने लगी।"[11] वर्षा अपने खान–पान परंपरागत पद्धति को तोड़ देती है। वह न ही अपने धर्म का पालन करती है और न संस्कृति का। वह मनचाहा मद्यापन करती है। यहाँ तक कि वह ब्राह्मण होने के बावजूद मांसाहार करती है। अभिन क्षेत्र में करियर को महत्व देते हुए सारी नैतिकता की सीमा का उल्लंघन करती है। वह अपनी वेशभूषा और केशभूषा भी बदल देती है।

वर्षा को अभिनय क्षेत्र से जुड़ी युवतियों के दर्शन होते हैं। उनके प्रभाव में आकर वह जींस और बैलबॉट या चूडीदार ही पहनती है। ड्रामा स्कूल में जाते समय "ज्यादातर जींस, बैलबॉटम और चूडीदार ही दिखायी दे रहे थे।"[12] स्पष्ट है कि आज की युवा पीढ़ी में धीरे–धीरे क्यों न हो, लेकिन उनकी वेशभूषा में परिवर्तन आ रहा है। वर्षा वशिष्ठ वंश–परंपरा का विरोध कर अपने अस्तित्व की तलाश करती है। परिजन शादी कर अपने दायित्व से छुटकारा पाना चाहते हैं, लेकिन वह शादी की बेडियो का बंधना नहीं चाहती। एक विदुर का रिश्ता उसके लिए लाया जाता है, लेकिन वह अनमेल विवाह करने के लिए अपने परिवारवालों से इन्कार कर देती है–"मैं बी. ए. कर लूँ। फिर नौकरी करूँगी।"[13] स्पष्ट है कि वर्षा अपने परिवार वालों पर बोझ नहीं बनना चाहती बल्कि आत्मनिर्भर बनकर अपना जीवन व्यतीत करना चाहती है।वर्षा की आत्मनिर्भरता की चाहत वंश–परंपरा का विरोध कर देती है। पिताजी जब उसे

नौकरी करने से मना करते हैं और उसका कारण बताते हैं कि उनके वंश में कभी किसी लड़की ने नौकरी नहीं की है। इससे आगबबुला होकर वर्षा कहती है–"वंश में जो नहीं हुआ, वह आगे भी न हो, यह जरूरी नहीं।"[14] जब पिता वंश–परंपरा की दुहाई देते हैं, नौकरी करने से मना करते हैं तो वह पिता के विचारों का खंडन करते हुए वर्षा अपने स्वतंत्र विचार रखती है। वह अपने प्रेमी हर्ष से विवाहपूर्व यौनसंबंध रखती है। वर्षा अपना निजी अनुभव अपनी सहेली दिव्या से पत्र लिखकर अवगत कराती है। इस संदर्भ में वह लिखती है–"निष्ठुर ने रति–रंग के लिए अपना घर और वह राष्ट्रीय पर्व चुना, जब भारतीय गणतंत्र का संविधान लागू हुआ था। जब राजपथ पर तोपें राष्ट्रपति को सलामी दे रही थीं, तो हठी प्रेमी मेरे कामकलश पर नखरेखा अंकित कर रहा था। इस तरह मेरे तन–मन की क्रांति राष्ट्रीय चेतना के इतिहास के साथ गुँथ गयी है।"[15] स्पष्ट है कि वर्षा स्वतंत्र विचारों की नारी है। वह अपने गहन अनुभव भी अपने सहेली के साथ बेझिझक बाँटती हैं। शर्म, लिहाज इन बातों का उसे कोई लेना–देना नहीं है।

वर्षा विवाह को जीवन की सुंदरता नहीं मानती। वह विवाह से ज्यादा करियर बनाने में ही जीवन की सुंदरता मानती है। वह बिना विवाह किए हर्ष के साथ रहती है। हर्ष की खुदखुशी के बाद वह कुमारी माता बन जाती है। "अब वह संपूर्ण स्त्री बन गयी है...जननी, लेकिन पत्नी बने बिना।"[16] वर्षा हिंदू धर्म की परंपरागत विवाह पद्धति को चुनौती देती है। इतना ही नहीं, वह कुँवारी माता बनकर मातृत्व की नई दृष्टि समाज को देती है, जिसे भारतीय जमीन इन्कार करती है। यहाँ भारतीय और पाश्चात्य संस्कृति का संघर्ष दिखाई देता है। यदि वर्षा आत्मनिर्भर नहीं होती तो कुँआरी माता बनने की जोखीम नहीं उठा पाती? जब पिताजी वर्षा को मद्यपान के लिए टोकते हैं तब वह कहती है–"जरूरी तो नहीं। पर जब मैं थकी हुई या तनाव में होती हूँ, तो रिलैक्स करने में उससे मदद मिलती है।"[17] स्पष्ट है कि वर्षा शराब पीना जरूरी नहीं मानती, लेकिन थकान या तनाव दूर करने के लिए शराब का सहारा लेती है, जिसके कारण वह रिलैक्स बन जाती है। वर्षा के पिता परंपरावादी विचारों के हैं तो वर्षा आधुनिक एवं स्वतंत्र विचारों की नारी है। वर्षा के साथ–साथ दिव्या कत्याल, रीटा, शिवानी ये स्वतंत्र विचारों की नारियाँ हैं। यहाँ वर्षा और उसके पिता के बीच सांस्कृतिक संघर्ष नजर आता है।

वर्षा अपने जीवन में सफल नायिका बन जाती है। हर्ष उँचे खानदान का लड़का है। वर्षा का हर्ष के साथ भावात्मक संबंध जुड़ जाता है। हर्ष के पर का बीज वर्षा के गर्भ में पलने लगता है। वह वर्षा के साथ फिल्मों में काम करता है। पर इस क्षेत्र में उसे सफलता नहीं मिलती। परिणामस्वरूप वह असफलता की खाईं में गिरता चला गया और आखिरकार उसने ड्रग्ज का ओवरडोस लेकर अपनी इहलीला समाप्त कर दी। हर्ष के निधन के बाद वर्षा की माँ और बहन ने उसे समझाया कि वह बच्चे को जन्म न दें क्योंकि उसकी शादी नहीं हुई थी। वे उसे यह भी कह देते हैं कि यदि उसने बच्चे को जन्म दिया तो वे उसकी मदद करेंगे। लेकिन वर्षा गुस्सा हो जाती है। वह कहती है–"आपसे मदद माँगी किसने है? मैं जैसी दीन–हीन पैदा हुई थी, मेरा बच्चा वैसे पैदा नहीं होगा। वह अपनी माँ के घर में मुँह में चाँदी के चम्मच के साथ पैदा होगा, जैसे उसका बाप हुआ था।"[18] उक्त कथन से समझने में देर नहीं लगती कि वर्षा आत्मनिर्भर नारी है। आत्मनिर्भरता के कारण ही वह अपने जीवन का बहुत बड़ा फैसला खुद ही लेती है। वर्षा हर्ष के बच्चे की माँ बनकर कुँआरी माता बन जाती है। वह परंपरिक रीति–रिवाज में छेद देती है और अपने स्वतंत्र विचारों की हिमायत करती है। इस संदर्भ में सत्यदेव त्रिपाठी लिखते हैं–"इनमें से अभिनय–प्रेम एवं हर्ष–प्रेम वर्षा वशिष्ठ की वे खुशियाँ या चाँद हैं, जिनके बिना 'कालिगुला' की तरह उसके लिए 'दुनिया काफी असहनीय' होती है। वह इन्हीं दोनों के लिए पूरे उपन्यास में जीती हुई नजर आती है।"[19] स्पष्ट है कि वर्षा करियर को इतना महत्त्व देती है कि वह अविवाहिता रह जाती है और हर्ष द्वारा गर्भवती होकर कुँवारी माता बन जाती है। अभिनय–प्रेम एवं हर्ष–प्रेम वर्षा वशिष्ट के वे चाँद हैं जो उसका जीवन तबाह कर देते हैं। चाँद को छूने की लालसा के कारण ही वर्षा वशिष्ट की दुनिया असहनीय बन जाती है।

निष्कर्षतः कहा जा सकता है कि उपनसकार सुरेंद्र वर्मा द्वारा लिखित 'मुझे चाँद चाहिए' उपन्यास संस्कृति संघर्ष का दस्तावेज है। उपन्यास की नायिका वर्षा अपने आत्मसम्मान के खातिर विरासत से मिला नाम भी बदल देती है। परिजनों को परिवार नियोजन का पढ़ा देती है, जिसमें वह शर्म एवं लिहाज का जरा भी खयाल नहीं करती। वर्षा अपने आपको केवल मादा या नारी नहीं मानती बल्कि इससे अलग अपना अस्तित्व सिद्ध करना चाहती है। इसलिए वह शादी से ज्यादा करियर को महत्व देती है। वह शादी को दो आत्माओं का नहीं बल्कि दो प्रेतात्माओं का मिलन मानती है। वह परंपरागत विवाह पद्धति को खारिज करते हुए उसके विरोध में आत्महत्या करने का प्रयास करती है। वह विवाह, शादी–ब्याह, घर–गृहस्थी को अपने जीवन में कोई स्थान नहीं देती। वह बियर, शैंपेन जैसे विदेशी शराब का सेवन करती है और उसे थकान दूर करने कारण मानती है। शादी का प्रस्ताव ठुकराकर नौकरी करना चाहती है। आत्मनिर्भर बनने की चाहत में वह वंश–परंपरा का विरोध करती है। वह अपने निजी अनुभव भी अपने सहेली के साथ बाँटती है। वह भारतीय विवाह संस्था, संस्कृति को चुनौती देती है। वह बिना पत्नी बने माता बन जाती है। इतना ही नहीं, वह अपने बच्चे का लालन–पालन करने का साहस रखती है, इसके लिए वह अपने परिजनों के खिलाफ बगावत करती है।

संदर्भ ग्रंथ सूची :

1. डॉ. केशवदत्त शर्मा, आधुनिक हिंदी उपन्यास और वर्ग संघर्ष, (नई दिल्ली, राधा पब्लिकेशनः प्र. सं. 1991) पृ. 238.
2. सुरेंद्र वर्मा, मुझे चाँद चाहिए, (दिल्ली, राधाकृष्ण प्रकाशन : प्र. सं. 1993, दसवीं आवृत्ति 2004) पृ. 16
3. वही, पृ. 24
4. वही, पृ. 45
5. वही, पृ. 48
6. वही, पृ. 116
7. वही, पृ. 118
8. वही, पृ. 60
9. वही, पृ. 163
10. वही, पृ. 69
11. वही, पृ. 73
12. वही, पृ. 90
13. वही, पृ. 76
14. वही, पृ. 77
15. वही, पृ. 121
16. वही, पृ. 250
17. वही, पृ. 526
18. वही, पृ. 555–556
19. डॉ. सत्यदेव त्रिपाठी, हिंदी उपन्यासः समकालीन विमर्श, (कानपुर, अमन प्रकाशनः प्र. सं. 2000) पृ. 116

मेघना का निर्णय कहानी संग्रह में मिथिलेश्वर के नव विचार

डॉ. अशोक बळी कांबळे,
कर्मवीर हिरे महाविद्यालय, गारगोटी

प्रस्तुत कहानी-संग्रह का प्रथम संस्मरण सन 1980 में प्रकाशित हुआ था जो उत्तर प्रदेश हिंदी संस्थान से वर्ष 1981–82 के 'यशपाल' पुरस्कार से सम्मानित है। नँशनल पब्लिशिंग हाऊस में इसका पुनर्मुद्रण सन 1988 में किया है। सामाजिक सडी गली रूढियों को तोडकर अन्याय और शोषण के विरूध्द जेहाद छेडनेवाली कहानियों का महत्त्वपूर्ण संकलन 'मेघना का निर्णय' इस कहानी-संग्रह में मिलता है। मिथिलेश्वर शोषण और दमन से आक्रांत बहुसंख्य जन समुदाय की मुक्ति का आंदोलन उन्हीं के भीतर से छोडना चाहते हैं। उनकी प्रायः सभी कहानियों में निम्न वर्ग और निम्न मध्यवर्ग जो जीवन की विषमताओ के साथ उस वर्ग की चारित्रिक दुर्बलता और उसके बीच क्रांति का उगता हुआ अंकुर दिखाई देता है। माँ के द्वारा सुनाई गई कथा प्रेरणादायी होती है, ऐसा लेखक मानते है। शोषण, अत्याचार, अन्याय, अपमान, अंधविश्वास और भ्रष्टाचार के खिलाफ जनमत तैयार करना लेखक का उद्देश्य है। 'मेघना का निर्णय' कहानी में काम के तलाश में गाँव से शहर जानेवाला 'मेघना' का चित्रण है। मेघना गाँव से शहर जाकर मजदूरी करना शुरू करता है। शहरों में होनेवाले बडे-बडे ठेकेदार जो की मजदूरों को श्रम का कम दाम देकर उनका शोषण करते हैं। मेघना को यह बात खटकती है। वह उन ठेकेदारों के खिलाफ आवाज उठाता है। ज्यादा काम कम दाम देनेवाले रेलबाबू से वह टकरा जाता है। मेघना मजदूरों का नेता बन जाता है लेकिन रेलबाबू गाँव के धनी लोगों से मिलकर मजदूरों की आवाज बंद कर देता है। मेघना अपने विचारो पर अटल है। वह विद्रोह करेगा और मजदूरो को न्याय दिलाएगा। उनको ठेकेदारों के खिलाफ आवाज उठाने के लिए प्रेरित करेगा। 'कुचलती हुई लाश' कहानी का विषय नगर जीवन की विषमता का है। नगर में मानो इन्सानियत नाम की कोई चीज नही है। वहाँ तो इन्सानियत के नाम के भेडिए रहते हैं। अपने-अपने काम से मशगुल सब कोई एक-दूसरे की मद्द करना नहीं जानते। शहर में नौकरी करनेवाला एक व्यक्ति जो कि बेबस है। वह अपनी बीमार पत्नी को अस्पताल ले जाने के लिए स्टेशन पर आया है। वह ट्रेन पकडना चाहता है, लेकिन ट्रेन छूट जाती है। टिकट खिडकी पर लोगों की भीड है। टिकटबाबू और होनेवाले गार्ड या लोगों में से कोई व्यक्ति उसकी मद्द नही करना चाहते है। इसी में ट्रेन छूट जाती है। वह बीमार पत्नी की तरफ बेबस होकर देखने लगता है। वह मन में सोचने लगता है कि ट्रेन के नीचे उसकी पत्नी की लाश कुचली जा रही है। इस कहानी के कथानक से हमें यह ज्ञात होता है कि यहाँ आदमी-आदमी को नहीं पहचानता, सारे बंधन औपचारिक बनकर रह गए हैं। शहर में स्थित अमानवीयता का दर्शन कराना प्रस्तुत कहानी का मुख्य प्रतिपाद्य है।

'छोटे शहर के लोग' कहानी शहर में रहनेवाले वासना तथा सुविधा भोगियों की कहानी है। जीवन यात्रा के विपरीत छोर पर खडे नगर और गाँव के बीच की दूरियाँ अब घटने के साथ-साथ महत्त्वपूर्ण भी हो चली है। कुंठाग्रस्त शहरी जीवन में जिज्ञासा, वासना, सुविधाभोगी मनोवृत्ति दिखाई देती है और छोटे-छोटे शहरों में भी। इस कहानी में गाव से शहर आयी हुई एक लडकी अपने माँ और भोजाई से बिछड गई है और उन्हें वह ढूँढ रही है। छोटे शहरों में लोगों पास समय बहुत रहता है। वीरता का प्रदर्शन के लोभ में उस लडकी के साथ भीड का हिस्सा बनकर चलतें हैं। लेखक ने इस कहानी में शहर की बुराइयों का चित्रण किया दिखाई देता है।

'गृह-प्रवेश' कहानी में भारतीय समाज में अंधविश्वासों का चलन एवं पालन निष्ठा से किया जाता है इसे दिखाया है। इसके बारे में हरिशंकर परसाई कहते हैं - ''कुसंस्कारों की जडे बडी गहरी होती हैं। रवींद्रनाथ ने ठीक ही कहा है कि ज्ञान की निर्झरणी अंधविश्वासों की मरूभुमि में खो गई है।''[१] इस कहानी का लेखक श्रीवास्तव जो प्रगतीशील है, मकान में वह बिना गृह-प्रवेश किये ही रहने आता है। घर में इत्तफाक से दूःखद घटनाए-घटित होती है। इसका कारण व गृह-प्रवेश न करने को मानते हैं। घरवालों के कारण उसे यह बातें खटकती हैं। उसके मित्र भी उसे सलाह देते हैं - ''प्रगतिशीलता रचनाओं में ही अच्छी लगती हैं, वास्तविक जीवन में नहीं।''[२] प्रस्तुत कहानी में नये विचारवादी दृष्टिकोण को उजागर किया है।

'कसर' कहानी सुशिक्षित बेरोजगार गाँव में रहनेवाले नवयुवक की कहानी हैं, जो वह नौकरी के साक्षात्कार दे-देकर थक जाता है, पर नौकरी नहीं मिलती। जीवन के प्रति किसी भी स्तर पर मोह की कोई भावना शेष नहीं रह गई है। अब भविष्य का कोई सपना भी तो नहीं रह गया है - उसके पास। एक दिन उसकी गैरहाजिरी में उसे पकडने पुलिस उसके घर आती है। गाँव के लोग उसे डकैती से जुडा हुआ मानते हैं। इसी तरह गाँव का उसका दोस्त नटवर डोम को भी हर चोरी में पुलिस पकड ले जाती थी। नटवर शरीर से तगडा होने के कारण पुलिस उस पर संदेह करती है। उसके पूछने पर नटवर ने उत्तर दिया था - ''बबुआ जी, मैं गरीब होते हुए भी शरीर से तगडा हूँ न इससे बडा कसूर और क्या हो सकता है दुनिया में ?''[३] रमेंद्र के माता-पिता और पत्नी भी उसे कसूरवार मान लेते हैं। शिक्षित ग्रामीण नवयुवक की बेकारी की व्यथा को वाणी देनेवाली यह कहानी महत्त्वपूर्ण है।

'बहादुर' कहानी व्यंग्यात्मक है। नेपाल का गोरखा बहादुर नामक व्यक्ति की कहानी है। हमारे देश में आए नेपाली गोरखों को बहादुर कहा जाता है। वह इंजिनियर के घर नौकर के रूप में रहता है। लेखक भी उससे परिचित हो गए थे। एक दिन बहादुर को तनाव और गुस्से के बीच छटपटाते हुए देखो। लेखक उनके पूछने पर वह खुद फूट पडा और कहने लगा - ''बाबू हमको और नहीं सहा जाता... मेम अपना गंदा साया (पेटीकोट) और चोली (ब्रेसियर) हमारे सामने फींचने के लिए फेंक गया है।''४ हर बार बहादुर इंजीनियर के पत्नीर के अत्याचार का शिकार हो जाता है। एक दिन इंजिनियर साहब ने अपनी पत्नी की फरमाइश पर सोनपुर के मेले से एक विलायती कुत्ता मंगवाया। उन्होंने बहादुर को समझा दिया कि कुत्ते का विशेष खयाल रखो। उसे समय पर नहलाए, समय पर खिलाए आदि। उसने लेखक से कहा - ''बाबू हम इंजीनियर साहब का नौकर है, कुत्ते का नहीं... कुत्ते की सेवा हम को बहुत अखरता है।''५

'रात' कहानी अत्याचार पीडित तथा यौन शोषण की कहानी है। गरीब, शोषित भाई तथा बहन की कहानी है। जोगिंदर सिंह अत्याचारी है। वह झुनिया का शोषण करता है और जोगिंदर सिंह की बहन नीरू झुनिया के भाई धुरूपा का शोषण करती है। एक रात दोनों ही जोडे जोगिंदर सिंह और झुनिया तथा नीरू और धुरूपा आमने-सामने आ जाते हैं। मर्मवेधी यथार्थ का प्रकाश उन्हें चकाचौंध कर देता है। अश्लीता से बचने की प्रवृत्ति मिथिलेश्वर में है।

'सवाल' कहानी 'मेघना का निर्णय' कहानी संग्रह की अंतिम कहानी है। यह कहानी एक अपाहिज कुष्ठरोगी की कहानी है। लेखक उसके पास जाकर देखते हैं, उसका सारा अंग कुष्ठरोग से ग्रस्त था, उसके सारे शरीर पर जख्म भरे हैं। कुछ क्षणों बाद लेखक ने जान लिया कि वह अपाहिजनुमा व्यक्ति उन भिखमंगों की जमात का नहीं है, बल्कि बेचैनी में शांति से यहाँ पडे रहने के लिए कहीं से आ गया है। लेखक ने देखा - कुली और खोमचेवाला पूरी निर्मयता के साथ उसे ठेलते हुए प्लेटफार्म के बाहर जानेवाली सीढियों के पास छोड गए, सीढियों से लुढकते हुए नीचे गिर पडा, अब वह प्लेट फार्म के बाहर है। लेखक ने उसके लिए कुछ करना चाहा।

अंत में हम कह सकते हैं कि सामाजिक सडी-गली रूढियों को तोडकर अन्याय और शोषण के विरूध्द एक तेजस्विता लेकर खडे होने का संदेश 'मेघना का निर्णय' कहानी-संग्रह की कहानियों में मिलता है। कहानियों में निम्न वर्ग और निम्न वर्ग के जीवन की विषमताओ के साथ उस वर्ग की चारित्रिक दुर्बलता और उसके बीच क्रांति का उगता हुआ अंकुर दिखाई देता है। समस्याओं से घिरे सामान्य जन जीवन पर विचार करना भी आवश्यक है। समाज में व्याप्त अमानवीयता का प्रश्न गंभीर बनाया जा रहा है।

संदर्भ :-

१) डॉ. हरिशंकर परसाई, पगंडडियों का जमाना राजकमल प्रकाशन नई दिल्ली पृ. क्र. ७५
२) मिथिलेश्वर : मेघना का निर्णय नेशनल प्रकाशन नई दिल्ली पृ. क्र. ६४
३) मिथिलेश्वर : मेघना का निर्णय पृ. ६५
४) वही पृ. ७०
५) वही पृ. ७२

हिंन्दी कहानी साहित्य में पारिवारीक मूल्यों का संघर्ष

प्रा.सौ. शकुंतला प्रताप वाघ
हिन्दी विभाग प्रमुख
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविदयालय
पलूस

भारत एक ऐसा देश है जहॉ वसुधैव कुटूम्बकम् की भावना की बेला हजारों सालों सें बढती आ रही है। वैदिक काल से वर्तमान समय तक हम देखते हैं, तो भारत एक संयुक्त परिवार की संस्कृति में पलता हुआ देश है। भारत ने स्वयं प्रथम किसी भी देश पर आक्रमण नही किया। भारत विस्तारवादी देश नही है। भारत पर मुगल, डच, फ्रेंच, तुर्की, पोर्तुगाल , इग्रंज आदि लोगों ने आक्रमण किये राज्य भी किया लेकिन भारत ने सामाज्र विस्तार की कामना कभी भी नही की। महावीर हो या गौतम बुध्द हो उन्होंने शांति स्थापित करने का प्रयत्न किया है। किन्तुं विदेशी आक्रमण के कारण भारत में उनकी संस्कृतियॉ यहॉ स्थापित हो गयी है। उसी का परिणाम हम २१ वी सदी में भी देखते है।

युरेपिय साहित्य में जहॉ संघर्ष , खूनी कांण्डों का प्रदर्शन, जासूसी, अवैध प्रेम, अधिकार एवं उसका योग मिलेगा वहॉ भारतीय साहित्य में अध्यात्मिकता, कर्मन्यता , कर्मठता , त्याग , तपस्या, अहिंसा, सौंदर्योपासना और भारतीय साहित्य में जननी जन्मभूमी-प्रेम का संदेश मिलेगा। रामायण में वाल्मीकि की आत्मा ने समाज के साथ तादात्म स्थापित कर लिया है। महाभारत में समस्थ भौतिक युध्द दिखाने के बाद अंत में स्वर्गारोहन आध्यात्मिकता का ही परिचय देता है। महात्मा बुध्द का निर्वाण भी मोक्ष का मार्ग दिखाता है। संस्कृति के कवि कालीदासने भौतिक प्रेम का वर्णन करने के बाद शकुन्तंला को तापसी के रूप मे परिवर्तित कर दुष्यंत के पुनर्मिलान को सांसारिक विषय वासना से दूर कर दिया है।

वसुधैव कुटूम्बकम् यह भारतीय संस्कृति की संकल्पना मूल्याधिष्ठित संघर्ष रही है। दया,क्षमा, शांति, स-हदयता , प्रेम, बंधुता आदि भारतीय संस्कृति की आत्मा है। इन्हीं मूल्यों के कारण ही भारत आज विश्वमंच पर सुर्य देवता के समान अपनी संस्कृतिसे दस दिशाओं में प्रकाश फैलाता है। चंद्रमा की शीतलता के कारण चमकता है। भारतेन्दु से लेकर २१ वी सदी तक के साहित्य मे सत्यम-शिव-सुदरम की प्रतिष्ठा हो गयी है। परंतु समय परिवर्तन के के साथ-साथ आधुनिकता , भौतिक साधनों की उपलब्धी के प्रति समाज का आकर्षण बढा है। स्वार्थ प्रवृत्ती , आधुनिक शिक्षा प्रणाली विविध प्रसार माध्यमों का प्रभाव आदि विविध कारणों से मूल्यों में परिवर्तन तिव्र गती से होने लगा है। नैतिक, सौंदर्यमूलक, आध्यत्मिक मूल्यों के स्थान पर भौतिक शाश्वत मूल्यों ने अधिकार प्राप्त कर दिया है। परिणाम स्वरूप बदलते मूल्यों के कारण समाज और मानवी जीवन समस्या ग्रस्त हुआ है।

संस्कारधिनता ,संयुक्त परिवार का विघटन समस्याऍ वर्तमान समय में पुरे विश्व को सता रही है। शिवानी मनू भंडारी , मालाती जोशी मेहरू निस्सा परवेज जैसी लेखिकाओं ने अपनी कहानियों में संयुक्त परिवार एवं आत्मिय संबधो को सुरक्षित कर रखने का प्रयास किया है। १९६० के आसपास भारतीय समाज आधुनिकीकरण की चपेट में आ गया । भारतीय सामाजिक ढांचे का आधार ग्राम एवं परिवार है। बडे उदयोंगो की स्थापना से विदेशी तकनीकी ज्ञान के आयात से विदेशी संस्कृति के प्रभाव से और शहरीकरण के आकर्षण से ग्राम टूटने लगे है। गांव की जनता नगर की और आकर्षित हो गयी। पारिवारीक सदस्यों मे सहनशीलता और आत्मत्याग की भावना समाप्त हो गयी। भारतीय परिवार संयुक्त परिवार अपना अलग महत्व रखता है। परन्तु औदयोगिक, शहरीकरण, पाष्चात्य सभ्यता, आधुनिक विचारप्रणाली , भौतिक सुविधाओं का आकर्षण आदि के कारण संयुक्त परिवार टूटने लगे है। गांव की जनता नगर की ओर आकर्षित हो गयी गांधी जी का कहना था ग्राम की और चलो लेकिन वर्तमान समय में उल्टा हो गया है। पारिवारीक सदस्यों में सहनशीलता और अत्मत्याग की भावना समाप्त हो गयी। भारतीय परिवार संयुक्त परिवार अपना अलग महत्व रखता है परन्तु औदयोगिकरण शहरीकरण , पाश्चात्य सभ्यता आधुनिक विचारप्रणाली , भौतिक सुविधाओंका आकर्षण आदि के कारण संयुक्त परिवार टूटने लगे है। मानवीय संवेदना पर अर्थ का स्वार्थ हावी होकर बहुत सारे आत्मिक सम्बन्ध समाप्त हो रहे है। मॉ-बाप बोझ बनने लगे है। परिणाम स्वरूप वर्तमान समय में वृध्दाश्रम की निर्मिती हो गयी है।

प्रेमचंदजीने बडे घर की बेटी कहानी में टूटते हुऐ परिवार को समेटनेवाली आनंदी का चित्रण करते हुए भारतीय संस्कृति का दर्शन कराया है। भारतीय संस्कृति गागर में सागर भरनेवाली है। लेकिन आधुनिकता के दौर में भारतीय मुल्यों का हनन होता जा रहा है।

उषा प्रियवंदा ने अपनी कहानियों में पाश्चात्य संस्कृतिका प्रभाव होने के कारण परिवार का विघटन कैसे होता हे। यह स्पश्ट किया है। पाश्चात्य संस्कृति का प्रभाव और नई परिस्थितीयों ने पारिवारीक संघर्ष को जन्म दिया है। उनकी प्रसिध्द कहानी वापसी के गजाधर बाबू रिटायर्ड होने के बाद अच्छी आरामदायी एवं आनन्द की जिन्दगी बिताने के सपने संजोकर काफी सालों के बाद हमेशा के लिए पत्नी और बच्चों के साथ रहने के सपने संजोकर आये थे परन्तु उन्हे अपनों से आत्मियता एवं स्नेह मिलने की अपेक्षा उपेक्षा मिलाती है। उनका बेटा अमर कहता है - बूढे आदमी है चुपचाप पडे रहे। हर चीज में दखला क्यों देते है। इससे यह स्पष्ट होता है कि नयी पीढी पुराने पीढी को अपनाती नही। इसकी परिणामी यह होती हैं कि गजाघर बाबू फिर एक शुगर मिला में नौकरी के लिए निकला जाते है। वृध्द पिता अकिलेपन एव टूटन के शिकार हो गये।

मालती जोशी की कहानियों में मधमवर्गीय परिवार एवं उनके दांपत्य जीवन में संबंधित मिलाती है। उनकी कहानियॉं नारी जीवन में संबधित है। भटकते रिश्ते कहानी में जमीन जायदाद , मकान के कारण भाईयों में फूट पडी हैं। आत्मियता समाप्त हो गयी । आज की पडी लिखी युवती पहले जैसी स्त्री के समान समर्पण-त्याग , सहनशीलता जैसे मूल्योंपर विश्वास नही रखती हैं उसे अपनी भावनाऍं महत्वपूर्ण लगती हे। इनकी प्रसिध्द कहानी मातृदीप की बहु अपनी भावनाओं को कोई स्थान नही यह मानकर बहुत दुःखी होती है। परिवार के सदस्यों के विरोध में विद्रोह करने पर तैयार होती है।

उषा प्रियवंदाजी की जिन्दगी और गुलाब के फूल कहानी परिवारीक सम्बन्धों में सशक्त -हास का एक सशक्त उदाहरण है। आर्थिक स्वार्थ मनुष्य को इतना अन्धा कर देता है। क उसके लिए ना कोई सम्बन्ध ना कोई रिस्ता ना कोई अपना किसी प्रकार का महत्व नही रखती।

नासिरा शर्मा ने नमकदान कहानी में बदलते सामाजिक मूल्यों का चित्रण किया हैं। बदलते मानवीय संबध आधुनिकता के कारण कैसे परिवर्तित होते है यह स्पष्ट किया है। पारिवारिक रिश्तों और संबधो का विश्लेषण कर उनकी संवेदना को प्रस्तुत करती है। नमक का अर्थ परिवार के यश और सम्मान से है। अतः इसके महत्व को समझना आवश्यक है। किन्तु आज परिवार सदस्य ही इस महत्वको भूल जाते है यह बताना इस कहानी का मुख्य प्रयोजन है। गुलने अपने पिता की इच्छा के विरूध्द शादी करती है। गुलने अपने पिता की इच्छा के विरूध्द विवाह जमाल से किया था। जमाल का कोई रिश्तेदार नही था। जमाल परिवार से दूर होता जा रहा था यह बात गुल को पता चलाती है तब अपनी मॉं रेश्मा की बाते याद आती है।

विज्ञान के प्रगति के कारण मानव जीवन में पर्याप्त परिवर्तन आया है। आध्यात्मिक मूल्यों का नाश होने लगा है। जीवन में भौतिक सुख-सुविधाओं का महत्व बढ गया है। स्पर्धा में सफल होने के लिए पारंपारिक मूल्यों की उपेक्षा होने लगी है। हर क्षेत्र में मूल्यों का -हास होने लगा है। साधनों की प्राप्ति के बाद भी मनुष्य दुःखी है। अगर हमें सुखी और आनंदी जीवन जीना है। तो अपने जीवन मे मूल्यों को महत्वपूर्ण स्थान देना अनिवार्य है।

निष्कर्ष -

भारतीय संस्कृतियों पर बार-बार आक्रमण हुए है। किंन्तु उसके मूल जमीन में बहुत गहराई में है इसी कारण वह अभितक जीवित है। पाश्चात्य संस्कृति गमले का पौधा है। इसी कारण एक हवा के झोके से तहस-नहस होता है।

उषा प्रियवंदा मालती जोशी नासिरशर्मा, मन्नू भंडारी की कहानियों में सयुक्त परिवार एवं आत्मियता को सुरक्षित रखने का प्रयत्न किया है। महिला लेखिकाऍं शाश्वत मूल्यों के प्रति सदैव अश्वाश्वत दिखाई देती है। इनके लेखिकाओं ने कोरे कल्पनाओं के ताने बाने बुनने की अपेक्षा यथार्थ के धरातल पर विचरण कर सत्य को स्थापित करने का प्रयत्न किया है। जीवन से सम्बन्धित विभिन्न समस्याओं का चित्रण उनके साहित्य में प्राप्त होता है।

संदर्भ

१. गौरी शंकर शर्मा-भाषा और साहित्य का विवेचन पृष्ठ - ८
२ गौरी शंकर शर्मा-भाषा और साहित्य का विवेचन पृष्ठ - ९
३. उषा प्रियंवदा -जिदगी और गुलाब के फुला पृष्ठ - १२०

मोहन राकेश के नाटकों में चित्रित नारी संघर्ष

डॉ. संजय चोपडे,
'अक्षर लेणं' 140/19 ब,
ओमसाई कॉलनी, पाचगांव (कोल्हापुर)

मोहन राकेश हिंदी साहित्य के ऐसे लेखक थे, जिन्होंने मनोविश्लेशत्मक मनोरम कृतियों को निर्माण करके हिंदी साहित्य जगत को समृद्ध बनाया। वे किसी बंधन में बंधे न रहें। उनके दोस्त वासु भटाचार्य उनके बारे में लिखते है–"विचित्र विरोधों को अपने स्वभाव के लिए हुए यह आदमी, नदी का सा व्यक्तित्त्व है। इसका निरंतर चलते रहकर भी अपने स्थान पर बने रहना। अपने स्थान पर बने रहकर भी, चलते रहकर भी, निरंतर चलते जाना यह स्वभाव राकेश का है। हर समय खुश पर उस खुशी में उदास। खुशी में उदास और उदासी खुश।"[1] राकेशजी ने बाल्यकाल से जिस अकेलेपन को महसूस किया था, अधूरेपण को भोगा, उसका प्रकटीकरण उनके नाटकों में हुआ है। डॉ. गोविंद चातक लिखते है–"उनके नाटक न कवित्व से दबे है, न दर्शन से, न अनुभूति से हीन और न सामायिक अनुभव से रिक्त थे, न यथार्थवादी है, न यथार्थवाद के विरोध में। उन्होंने यथार्थ और अभ्ययार्थ का ऐसा समन्वय किया है कि उनके रंग परस्पर घुल–मिल जाते है।"[2]

उनके 'आशाढ़ का एक दिन' नाटक की 'मल्लिका' अल्हड, भोली, भावनिक, संवेदनशील रूप में सामने आती हैं। प्रकृति से प्रेम करनेवाली मल्लिका कालिदास से प्यार करती है। उसका प्यार निस्वार्थी है, उदात्त, त्यागमय है। उसका प्यार भारीरिक स्तर पर नहीं है। या इस प्यार के भविश्य के लिए उन्हें वह इस्तेमाल नहीं करती है। नारी हृदय की कोमलता, उत्सर्ग भावना मल्लिका में परिपूर्ण है। आत्मोत्सर्गशील मल्लिका कालिदास के आस्था का स्थूल और विस्तारित रूप है। कुमारसंभव, तपस्विनी उमा, मेघदूत, यासिणी, शकुंतला मल्लिका के प्रतिरूप ही हैं। वह भावत्मक प्रेम करनेवाली प्रमिका है। कालिदास के प्रति अपना प्रेम अपराध नहीं मानती है। वह अपने सहेलियों से कहती है–"मेरे लिए यह संबंध, सब संबंधों से बड़ा है। मैं अपनी भावना से प्रेम करती हूँ, जो पवित्र है, कोमल है, कनखर है।"[3] मल्लिका का समर्पण अंधा नहीं, समझदार है। एक स्थान पर मल्लिका के विचार को बढ़ावा देते स्पश्ट करते है–"क्या अधिकार है उन्हें कुछ भी कहने का? मल्लिका का जीवन उसकी अपनी संपत्ति है। वह उसे नश्ट करना चाहती है तो किसी को उसपर आलोचना करने का क्या अधिकार है?"[4] इसप्रकार स्वतंत्रता से जीवनयापन करनेवाली मल्लिका सामने आती है। जब कालिदास को सम्मान मिलनेवाला है। यह जानकर वह खुश होती है। माँ के कहने पर भी वह खुद के विवाह का प्रस्ताव दूर रखती है। वह माँ से कहती है–"आज जब उनका जीवन एक नयी दिशा ग्रहण कर रहा है, मैं उनके सामने अपने स्वार्थ की घोशणा नहीं करना चाहती।"[5] इसतरह एक आदर्श नारी का चित्रण सामने आता है। उजैनी जाने के बाद कालिदास मल्लिका को भूल जाता है। वहाँ प्रिय गुमंजरी से विवाह करता है। परंतु वह हरती नहीं है। एक स्थान पर व कहती है–"मैं यदर्पि तुम्हारे जीवन में नहीं रही, परंतु तुम मेरे जीवन में सदा बने रहे हो। मैंने कभी तुम्हें अपने से दूर नहीं होने दिया।"[6] वह कालिदास से अपने से अलग नहीं समझती है। उसे हर क्षण 'अंबिका' की सलाह, प्रियंगु से अपमान, कालिदास संबंधी अनचाही बातें सुननी पड़ती है। इतना ही नही ंतो पास आकर भी कालिदास उन्हें मिलते नहीं, तब भी उसकी व्याकुलता स्तब्ध होती है। मल्लिका बाहर से टूटी है, मगर अंदर से वह कालिदास से जुड़ी है। मल्लिका आधुनिक समस्याओं से, भावनाओं से जूझती पीड़ित नारी का प्रतिक है। उसके चरित्र–चित्रण द्वारा आधुनिक युग का रोमांस यथार्थ प्रकट हुआ है। 'अंबिका' नारी पात्र द्वारा प्राचीन परंपराओं का दर्शन होता है। राकेशजी ने प्रेम और विवाह इस पहलू को दर्शाया है। मल्लिका, स्नेहिल उदार प्रेमिका है। इस नाटक में 'अंबिका' का चरित्र–चित्रण आदर्श भारतीय माँ के रूप में है। वह ममतामयी वैधव्य को पार करनेवाली नारी के रूप में है। उसके मृत्यु के बाद मल्लिका टूट जाती है। मल्लिका अपनी मन की बात माँ

अंबिका को बताती है तब वह कहती है–"आज तुम्हारा जीवन तुम्हारी संपत्ति है। मेरा तुमपर कोई अधिकार नहीं है।"[7] एक जगह पर मल्लिका को सचेत करती कहती है–"माँ का जीवन भावना नहीं कर्म है।"[8] यहाँ उसके जीवन विशयक व्यावहारिक दृश्टिकोन सामने आता है। वह आदर्श माँ एवं प्रभावकारी चरित्र सामने आता है।

'प्रियगुमंजरी'–यह कालिदास की पत्नी और उजैयनी राजकन्या है। उसका व्यवहार कुशल और गुण अवगुणों से युक्त चरित्र है। मल्लिका का सौंदर्य देखकर प्रशंसा करते कहती है–"इस सौंदर्य के सामने जीवन की सब सुविधाएँ हेय है। इसे आँखों में व्याप्त करने के लिए जीवन मरण का समय भी पर्याप्त नहीं है।"[9] वह पत्नी के रूप में कालिदास के सभी भावभावनाओं का, उम्मीदों का खयाल रखती है। कालिदास पर अधिकार जमाने की भावना दिखाई पड़ती है। भासक, पत्नी, राजनीतिज्ञ के रूप में उसका चरित्र सामने आता है। इसतरह 'लहरों के राजहंस' नाटक की 'सुंदरी' का चित्रण सामने आता है। वह खुद के रूप से गर्विश्ट है। उसे लोग यक्षिणी नाम से जानते हैं। वह रूप के साथ अहं से भरी है। खुद के बातों पर अड़िग रहने का उसका स्वभाव है। उसके बारे में जगदी ा शर्मा लिखते है–"सुंदरी की संवेदना का केंद्रस्थल उसकी अहं चेतना है। ...सह लेने का दर्द सुंदरी के अहं चैतन्य की त्रासदी की चरम परिणति है।"[10] उसके स्वभाव में पुरुश को सामने झुकाने की झलक मिलती है। सेक्स को महत्त्व देनेवाली और खुद के सौंदर्य की प्र ंसा सुननेवाली नारी है। शरीर के इच्छा ाक्ति की पूर्तता करना ही जीवन की सार्थकता मानती है। कामनाओं में जीनेवाले बुद्ध के बारे में कहती है–"कामनाओं को जीता जाए, यह भी क्या मन की कामना नहीं।"[11] भारीरिक सुख एवं भोग–विलास में 'सबकुछ' मानकर उसी में मस्त रहना चाहती है। भोगवादी वृत्ति, पति पर रोब दिखानेवाली सुंदरी है। उसके यौवन में आकर्शण का दर्प है। वह संसारी मोहमाया में म ागूल रहनेवाली नारी है और अपने पति नंद को भी उसमें बांध रखना चाहती है। मतलब उसका जीना इंद्रिय स्तर पर देहपर है। वह यह भी नहीं चाहती की गौतम बुद्ध और य ोधरा की तरह नंद अनैतिक तत्त्वों से आकर्शित हो जाए। वह कहती है–"देवी य ोधरा का आकर्शण यदि राजकुमार सिद्धार्थ को बाँध सकता है तो क्या आज भी राजकुमार सिद्धार्थ ही न होते?....नारी का आकर्शण पुरुश को पुरुश बनाता है। तो उसका आकर्शण उसे गौतम बुद्ध बना देता है?"[12] मतलब य ोधरा के प्रति नारी स्वभाव जात के कारण ईशा, द्वेश भाव भरा है। गौतम बुद्ध के प्रति लोगों का आकर्शण उसे अच्छा लगता नहीं है। इसलिए वह उनकी भी उपेक्षा करती है। अर्थात सुंदरी विलासी, कामुक और दुसरों की उपेक्षा करनेवाली है। उसके बारे में डॉ. गोविंद चातक लिखते है–"वह अपने अस्तित्त्व में भौतिक जगत से बद्ध है। पर यह बद्धता ज्ञान के स्तर पर नहीं, द्वेश के स्तर पर है।"[13]

राजा नंद, सोमदत और वि ालदेव के यहाँ जाने उसे अच्छा लगता नहीं है। मैत्रेय के आने पर उसकी कामोत्सव की आ ा भंग होती है। अहंकार से वह कहती है–कामोत्सव कामना का उत्सव है। आर्य, मैत्रेय। मैं अपनी आज की कामना कल के लिए टाल रखूँ क्या? मेरी कामना में अंतर की है। मेरे अंतर में उसकी पूर्ति भी हो सकती है। बाहर आयोजन उसके लिए महत्त्व नहीं रखता।"[14] इससे उसकी अहंकारी प्रबलता स्पश्ट होती है। वह कार्यक्रम अतिथियों को आना कोई ाडयंत्र हो रहा, यह समझती है। असल में नंद भी उसे प्यार करते हैं। उसके सौंदर्य के लिए पागल है। वो एक स्थान पर उसे कहते है–"मुझे सदा वही करना है, जो तुम चाहोगी और वैसेही करना है, जैसे तुम चाहोगी।"[15] सुंदरी नंद को अपने मुट्ठी रखना चाहती है। सौंदर्य में पागल बनाकर उसे असली अलिप्त रखती है। मगर नंद अंत में भिक्षु बनकर विरक्त होते हैं। यहाँ उसके सौंदर्य का अपमान होता है। बुद्ध से क्षमा माँगने गए नंद वापस लौटत नहीं। वह न बुद्ध और य ोधरा से झुझती है, न प्रजाजनों से जुड़ती है। उसका अहं उसे संसार में अकेला रखता है। व अंत में अकेली रहती है। दयनियता ही उसके नियति में रहती है।

'अलका'–यह 'सुंदरी' की दासी है, परंतु वह सरल, सीधी प्रेम करनेवाली है। पार्थिव–अपार्थिव का संघर्श उसमें नहीं है। उसे सुंदरी का मत्सरी, इर्श्यालू स्वभाव मालूम है। उसकी कामुकता व जानती है।

जब 'सुंदरी' य ोधरा का आकर्शण राजकुमार सिद्धार्थ का बाँध न सका, इसमें य ोधरा दोश देती है। तब अलका उसका विरोध करती है। स्पश्ट वक्ता और साहसी प्रेमल अलका का चित्रण सामने आता है। अलका के प्यार के बारे में राके ाजी भूमिका में लिखते है–"अलका और भयामंग का प्रेम स्त्री और पुरुश के बीच की भावना के दूसरे स्तर को प्रस्तुत करता है।"[16] अर्थात अलका के प्रेम में आस्था, सहानुभूति, अपनापन है। अलका सुंदरी का स्वभाव जानती है। भयामंग के उपर पत्थर फेंकने के पीछे सुंदरी मानसिक असंतुलन जानती है। इतना होने के बाद भी सुंदरी के काम में तत्पर रहकर उसका खयाल रखती है। सुंदरी प्रसंन्न रहे इसके लिए प्रयत्न ील रहती है। अलका प्रेमिका के साथ सेविका के रूप में अच्छा काम करती है।

'आधू अधूरे' नाटक **'सावित्री'** इस नाटक का मुख्य पात्र है। वह चंचल और मांसल, आकर्शक एवं सुंदरता की पुजारी है। सावित्री प्रौढ़ होकर भी उसके चेहरे पर यौवन है। वह स्वच्छंदी है। दो लड़कियों और एक लड़के की माँ होकर भी वह विवाहबाह्य संबंध रखने में माहिर है। उसके दृश्टि से पति निकम्मा है। इसलिए वह चार–चार पुरुश के साथ संबंध बनाकर छोड़ती है। उसके इर्द–गिर्द चार पुरुश हैं। पति, बॉस, पति के व्यवसाय का पहला हिस्सेदार साथही चौथा पुरुश है। वह बॉस सिंघानियाँ को घर बुलाकर बड़े लड़कों के लिए सिफारि ा करने के वास्ते साथ गैरसंबंध प्रस्थापित करती है। बड़ा लड़का सिंघानिया को अच्छा लगता नहीं है। सावित्री बेटे को इज्जत और रूतबा दिलाने के आड़ में भोगविलास का खेल खेलती है। इसप्रकार वह बेटे की जिम्मेदारी निभाने का ढोंग करती है। जिससे बेटे की नजर से वह गिर जाती है। जब पति उसे टोकता है, तब घर के परिस्थिति कारण पति पर फोड़ती है। गुस्से से तमतमा उठती कहती है–"जितने ना ा के आदमी तुम हो, उसे तो मन करता है कि आज ही मैं.... ।"[17] वह बीस साल महेंद्रनाथ साथ रहने पर भी समझौता करती नहीं है। स्त्री का अधिकार भाव और पुरुश के पराधिनता के साथ प्रेम की विडंबना पर तिलकराज भार्मा लिखते है–"कही समझौता न कर पाने का अहसास, उपर से अपने ही बच्चों का असंयत हो गया जीवन के रीतेपन का परिचायक व्यवहार सावित्री को और अधूरा एवं खोखला कर देता है।"[18] उसके चरित्र–चित्रण द्वारा कमाऊ औरत का अहंकारी रूप प्रकट होता है। नौकरी करके स्त्री के स्वावलंबी व्यक्तित्त्व का विकसित रूप स्वागतेय है। लेकिन सावित्री की 'चाह' इच्छा उसे अपने ही गरिमा से गिरा देती है। वह परिवार की सहानुभूति ग्रहण नहीं कर पाती। सावित्री हर समय घर के बाहर काम तृप्ति के लिए, झुठे सुख के लालच में विभ्रांत बनी है। इसलिए वह आवंत्क घुमती रहती है। उसमें गृहिणी के त्याग एवं सेवाभाव का सर्वथा अभाव दिखाई देता है। वह हर बात व्यवहार से तौलती है। उसे पूर्ण पुरुश की तला ा है। जिसका अपना माद्दा हो, खुद की भाख्सियत हो, खुद के अधूरेपन को भरने के लिए विकृत मूल्यों का सहारा लेती है। वह आव यकता से ज्यादा महत्त्वकांक्षी है। नाटककार उसके चरित्र के बारे में लिखते है–"जिस मुट्ठी में वह कितना कुछ एक साथ भर लेना चाहती है। उसमें जो था, वह भी धीरे–धीरे बाहर सिलता गया।"[19] पा चात्य जीवनधारा से प्रभावित सावित्री अपने परिवार से बिखरती है। सही अर्थ में यह नाटक उसकी ट्रेजेडी है। उसके बारे में चातकजी लिखते है–"उसके जीवन में द्वंद्व नहीं क्राइसिस है।"[20] इसप्रकार सावित्री का चरित्र सामने आता है। इसी नाटक में सावित्री और महेंद्रनाथ की बेटी **'बीना'** का चरित्र–चित्रण आ गया है। वह अपने माँ के पहले प्रेमी से भागकर भाादी कर लेती है। वह अपने माँ की तरह है। उसमें समझौतावादी दृश्टिकोन नहीं है। वह सावित्री की तरह अनेक पुरुश के साथ संबंध जोड़ती है। लेकिन जिसके साथ भाादी की है, उसकी बनती नहीं है। वह एक स्थान पर कहती है–" ाादी से पहले मुझे लगता था कि मनोज को बहुत अच्छी तरह जानती है। पर अब आकर लगने लगा है कि वह जानना विस्तृत जानना नहीं था।"[21] आधुनिक परिप्रेक्ष की भटकी हुई एवं समस्त नई पीढ़ी का प्रतिक बीना है। इसप्रकार **'किन्नी'** का चित्रण आता है। वह छोटी बच्ची है, लेकिन अपने छोटी–छोटी आव यकताओं के पूर्ति के लिए कड़वी जूबान बोलती है। घर के सूत्रता का अभाव ही

उसके चरित्र पर प्रभाव डालता है। वह मुँहफटी, वाचाल, स्वयंकेंद्रित कृतघ्न कि ोरी बनकर उभरी है। वह नयी पीढ़ी का असंतगत रूप प्रकट करती है।

संक्षिप्त में हम यह सकते है कि राके ा के नाटकों में चित्रित नारी के चित्रण में भारतीय आद ा संस्कृति का द ान होता है। तो बहुतां ा नाटकों में नारी की मनोवैज्ञानिक भावनाओं को वे वाणी देते हैं। नारीके मन में कुंठित, असंतोशी भावना, सेक्स भावना और स्वच्छंदी भावना का भी वे चित्रण करते है। भारतीय संस्कृति में नारी की विद्वता के साथ, अध्यात्मिक क्षण तो भी पकड़ लेते है। नैतिकता अनैतिकता, वि वास और वास्तव का भान लेकर वे नारी के हर पहलू का चित्रण करते है। उन्होंने प्रस्तुत नाटकों में नारी की कुंठाए, उसकी विडंबना, मनोवैज्ञानिक कुहासे, विकृतियाँ, घूटन, विव ाता आदि का परिवेक्षण नाटककार करते है।

संदर्भ :

1. मोहन राकेश–साहित्यिक और सांस्कृतिक दृश्टि–वासू भटाचार्य, पृ.12
2. डॉ. गोविंद चातक–आधुनिक नाटक का मसीहा–मोहन राकेश, पृ.33
3. मोहन राकेश, आशाढ़ का एक दिन, राजपाल ॲन्ड सन्स, कश्मीर गेट, दिल्ली, प्र. सं. 1985, पृ.11
4. मोहन राकेश, आशाढ़ का एक दिन, पृ.20
5. मोहन राकेश, आशाढ़ का एक दिन, पृ.26
6. मोहन राकेश, आशाढ़ का एक दिन, पृ.101
7. मोहन राकेश, आशाढ़ का एक दिन, पृ.20
8. मोहन राकेश, आशाढ़ का एक दिन, पृ.22
9. मोहन राकेश, आशाढ़ का एक दिन, पृ.76
10. जगदीश शर्मा, मोहन राकेश की रंगदृश्टि, पृ.32
11. मोहन राकेश, लहरों के राजहंस, राजकमल, दिल्ली, प्र.सं. 1965, पृ.49
12. मोहन राकेश, लहरों के राजहंस, पृ.52
13. डॉ. गोविंद चातक–आधुनिक नाटक का मसीहा–मोहन राकेश, पृ.73
14. मोहन राकेश, लहरों के राजहंस, पृ.72,73
15. मोहन राकेश, लहरों के राजहंस, पृ.25
16. मोहन राकेश, लहरों के राजहंस, भूमिका में, पृ.12
17. मोहन राकेश, आधे–अधूरे, राधाकृश्ण प्रका ान, प्रायवेट लि., नई दिल्ली, सातवाँ संस्करण, पृ.22
18. तिलकराज भार्मा, अपने नाटक दायरे में मोहन राके ा, पृ.119
19. मोहन राकेश, आधे–अधूरे, पृ.107
20. डॉ. गोविंद चातक–आधुनिक नाटक का मसीहा–मोहन राकेश–पृ.84
21. मोहन राकेश, आधे–अधूरे, पृ.29

सांस्कृतिक संघर्ष और महिला-लेखन

डॉ.कल्पना पाटोळे
Department of Hindi, GKG College,
Kolhapur – 416012, (MS) India

मानव समाज में प्रचलित और सर्वमान्य व्यवहार पद्धतियों के समूह को संस्कृति कहा जाता है, जो मानव समाज में एकता की भावना बढ़ाती है। ''संस्कृति सामाजिक अंतः क्रियाओं एवं सामाजिक अंतः क्रियाओं एवं सामाजिक व्यवहारों के उत्प्रेरक प्रतिमानों का समुच्चय है। इस समुच्चय में ज्ञान, विज्ञान, कला, आस्था, नैतिक मूल्य एवं प्रथाएँ समाविष्ट होती है।'' संस्कृति किसी एक समाज की नहीं, बल्कि समस्त मानव जाति की उपलब्धि है। भारतीय संस्कृति विश्व की सर्वाधिक प्राचीन एवं समृद्ध संस्कृति है।

वैश्वीकरण की प्रक्रिया में भारतीय समाज पश्चिमी सभ्यता के रंग में रंगने लगा है परिणामस्वरूप परंपरागत मूल्यों का ऱ्हास हो रहा है। भारतीय लोग अपने सांस्कृतिक मूल्यों और परंपरा से जुड़े हुए है, परंतु आधुनिकता का अनुसरण एवं पाश्चात्य संस्कृति के प्रभाव के कारण सामाजिक मूल्यों के साथ सांस्कृतिक मूल्यों में भी तेजी से परिवर्तन एवं संघर्ष हो रहा है। आधुनिक शिक्षित नारी सांस्कृतिक धारणाओं तथा विचारधाराओं को त्यागने लगी है। कभी–कभी परंपरा तथा रूढियों के कारण नारी का जीवन कष्टप्रद बनता है। उसे अनेक मानसिक यंत्रणाओं का शिकार बनना पडता है। परंतु वर्तमान नारी इन परंपराओं तथा रूढियों से मुक्त होकर मानसिक पीडासे छुटकारा पाना चाहती है। आधुनिक महिला उपन्यासकारों के उपन्यासों में ऐसे नारी पात्र दिखाई देते है, जो घीसी पीटी परंपरा तथा रूढ़ीयों से मुक्ति पाने का संदेश देते है। संस्कृति के नामपर होनेवाले शोषण का आज विरोध हो रहा है। इससे यह स्पष्ट होता है कि सांस्कृतिक मूल्यों में संघर्ष बढ़ रहा है।

कृष्णा अग्निहोत्री के 'अभिषेक' उपन्यास की वेणु संस्कृति के नाम पर होनेवाले अन्याय, अत्याचार का विरोध करती है। उसका मानना है कि बिंदी और काँच की चूडियाँ पहनाने से ही विवाहिता नहीं कहलाई जाती। शादी के बाद माँ उसे काँच की चूडियाँ पहननें को कहती है तो वेणु कहती है, ''क्या यह लगना जरूरी है कि शादीशुदा है। वैसे बैज तो मैंने पहन रखा है, वह क्या कम है।'' उसके ससूर उसपर पाबंदियाँ लगाते है तब उसका विरोध करते हुए कहती है कि, ''जब सभी पुरूष यह गडबड मचाते रहे हैं तो प्रतिष्ठा का घूँसट ओढने की बाध्यता बहुओं पर क्यों लाद रखी है।'' भारतीय संस्कृति के अनुसार विधवा नारी किसी भी सांस्कृतिक या धार्मिक कृत्यों में हिस्सा नही ले सकती। परंतु वेणु इसका भी विरोध करती है। विधवा होते हुए भी वेणु अपनी ददीया सास की मृत्यु के बाद उसकी चिता में अग्नि लगाती है। वेणु की यह क्रियाएँ उसकी सांस्कृतिक धारणाओं से मुक्ति की सूचक है।

आज की भारतीय संस्कृति एक प्रकार से विकृति के मार्ग पर चल रही है। निरूपमा सेवती के 'दहकन के पार' उपन्यास में इस पर प्रकाश डाला है, ''जहाँ बूढे ससुर धर्म–भवन में स्त्रियों को आदर्श भारतीय स्त्री बने रहने का भाषण देकर आते हैं और घर में बहुओं की अधनंगी करनेवाली पोशाकों पर दिखाये जानेवाले सेक्स दृश्यों को सारा परिवार एक साथ बैठकर देखता है और कुंवारी लडकियों को घर में उपन्यास तक पढने की इजाजत नहीं होती।''

आज पवित्र प्रेम की परिभाषा बदल चुकी है। समस्त भावनाओं को विस्मृत कर क्रियाओं के माध्यम से लोग आज पवित्रता एवं अपवित्रता को नापने लगे है। तुषार के शब्दों में, ''अब पवित्रता के ये मापदंड देखो, कितने बेनींव होते हैं जो सुविधा के अनुसार बदलते भी रहते है। कोई यह कह सकता है कि भाई तुमसे यह किसने कहा कि मात्र होठों से छूने से पवित्रता नष्ट होती। फिर तो कोई यह मापदंड भी बना सकता है कि बस हाथ से छुओ उतने से पवित्रता को काई खतरा ही नहीं। तो यदि

छूना ही अपवित्रता है फिर तो हाथ छूना भी अपवित्र कर सकता है। इन्सान को, जब कि पवित्रता के संबंध भाव मात्र से होते है।'' इस प्रकार तुषार के माध्यम से लेखिका ने पवित्रता पर प्रकाश डाला है।

चित्रा मुदगल के 'एक जमीन अपनी' उपन्यास की नीता मॉडल गर्ल है। वह सेक्स से आक्रांत रहने वाली नारी को कुंठित मानती है। उसके अनुसार नारी जब कुंठा से मुक्त होगी तब उसके सारे कष्ट अपने आप दूर होंगे। वह नए आत्मविश्वास से परिपूर्ण होगी और निडरता से विचरण कर सकेगी। वह सोचती है, ''विश्वविद्यालय से डिग्री लेकर निकली ये छोकरियाँ माँग में पुरूष को सजाकर बैठाए रखने की इतनी आतुर क्यों हैं? पुरूष से स्वतंत्र होना है तो पहले उन्हें सिंदूर पोंछना होगा। बिछुए त्यागने होंगे। दासीत्व के प्रतीक चिन्ह।'' अर्थात् नीता के अनुसार भारतीय संस्कृति में नारी के जो सुहाग चिंन्ह हैं, वे नारी के दासीत्व के सूचक है। उनका त्याग किए बगैर नारी मुक्त नहीं हो सकती।

'नीलोफर' उपन्यास की नीलम हिंदू है वह मुस्लिम युवक से शादी करती है। शादी के बाद सास उसको बुरखा पहनने तथा नमाज पढने के लिए कहती है। नीलम इसका विरोध करती हुई कहती है, ''मुझसे नमाज पढने की बात नहीं निभेगी।'' वह जाती और धर्म के भेद को नहीं मानती। वह सिर्फ मानव धर्म को मानती है। जब उसे पता चलता है कि उसका पति देश के साथ गद्दारी कर रहा है तब वह विद्रोही बनती है। वह पति से पूछती है ''क्यों? देश तोडने के लिए हथियार बांटते? कभी हिंदू को, कभी मुसलमान को।'' अंत में वह पतिधर्म से ज्यादा देश धर्म को महत्व देती है और अपने देशद्रोही पति को स्वयं मार देती है। वह कहती है, ''हाँ हिंदू हूँ, पर हिंदू से पहले हिंदुस्तानी हूँ, जिसके सामने पति धर्म से बड़ा, देश धर्म है।''

आज की शिक्षित नारी के मन में ईश्वर संबंधी मान्यताओं में भी परिवर्तन दिखाई देता है। कुसुम अंसल के 'अपनी अपनी यात्रा' उपन्यास की मधुर परंपरा से हटकर ईश्वर के संबंध में कहती है, ''भगवान तो कुछ भी नहीं है, सुरेखा–एक आयडिया है–एक विचार है, जिसे हमने अपने देखे हुए सपने के हिसाब से एक शरीर, एक नाम दे दिया है। उसे रहने को मंदिर दे दिया है और मैं छलावों में किसी झूठी कल्पना और लोंगो की बकवास में विश्वास नहीं रखती।'' अतः आज की नारी ईश्वर की सत्ता को अस्वीकार करती है।

पाप और पुण्यसंबंधी मान्यताओं के प्रति भी नारी का दृष्टिकोण बदला हुआ है। मेहरूनिसा परवेज के 'अकेला पलाश' उपन्यास में तुषार के माध्यम से इस पर प्रकाश डाला गया है, ''पाप–पुण्य वगैरह कुछ नहीं है। दुनिया में जो अच्छा लगता है वही पुण्य है। और जो अच्छा नहीं लगता, वह पाप है।''

नासिरा शर्मा के 'ठीकरे की मंगनी' की महरूख प्रिंसिपल के रूप में शिक्षा क्षेत्र में होनेवाले जाति–भेद को मिटाने का कार्य करती है। वह कहती है, ''मैं विद्यालय को दानिश और विद्या का घर समझती हूँ। उन्हें ज्ञान देना, इला देना हमारा काम है, न कि यह बताना कि कौन किस मजहब और जात से है। क्लास में आकर हर बच्चा हमारे लिए हमारा शागिर्द है।'' कुल मिलाकर आज का नारी–जीवन सांस्कृतिक मूल्यों को लेकर संघर्षरत दिखाई देता है।

निष्कर्ष :

उपर्युक्त विवेचन से स्पष्ट होता है कि, वैश्वीकरण के प्रभाव से भारतीय संस्कृति में परिवर्तन एवं संघर्ष हो रहा है। एक ओर महरूख, नीलोफर जैसी नारियाँ जाति और धर्म भेद को मिटाने का प्रयास कर रही है तो दूसरी ओर मधुर, तुषार जैसी नारियाँ न धर्म को मानती है, न ईश्वर को। पाप–पुण्य की परिकल्पना भी अब डहती नजर आती है। पवित्रता के लिए मापदंड उभर रहे हैं। वेणु जैसी विधवा नारियाँ परंपरागत रूढियों का विरोध करती हुई दिखाई देती है। विवेच्य उपन्यासों के आधार पर हम कह सकते हैं कि आधुनिक शिक्षित नारी में भारतीय संस्कृति के मूल्यों तथा परंपरागत रूढियों से मुक्ति

के संकेत मिलते है। विवेच्य महिला उपन्यासकारों ने भारतीय सांस्कृतिक प्रति नारी जीवन में होनेवाले संघर्ष का यथार्थ चित्रण प्रस्तुत किया है।

संदर्भ सूची :

1. हिंदी विश्वकोश खंड 12, नागरी प्रचारिणी सभा, पृ.447
2. डॉ.हेमेंद्रकुमार पानेरी, पृ.74, प्र.सं.1974
3. कृष्णा अग्निहोत्री, अभिषेक, पृ.22, प्र.सं.1984
4. कृष्णा अग्निहोत्री, अभिषेक, पृ.34
5. निरूपमा सेवती, दहकन के पार, पृ.10, प्र.सं.1982
6. निरूपमा सेवती, दहकन के पार, पृ.82
7. चित्रा मुद्गल, एक जमीन अपनी, पृ.117, प्र.सं.1990
8. कृष्णा अग्निहोत्री, नीलोफर, पृ.172, प्र.सं.1988
9. कृष्णा अग्निहोत्री, नीलोफर, पृ.180
10. कृष्णा अग्निहोत्री, नीलोफर, पृ.214
11. कुसुम अंसल, अपनी अपनी यात्रा, पृ.40, प्र.सं.1981
12. मेहरून्निसा परवेज, अकेला पलाश, पृ.137, न.सं.1997
13. नासिरा शर्मा, ठीकरे की मंगनी, पृ.167, प्र.सं.1984

'अमृतसर आ गया है' कहानी में चित्रित हिंदू–मुस्लिम संघर्ष

प्रा.अनिल प्रभाकर कांबळे
अध्यक्ष, हिंदी विभाग ,
समीर गांधी कला महाविद्यालय,
माळशिरस, जि.सोलापुर।

प्रस्तावना :

भीष्म साहनी एक सशक्त कहानीकार है। उनका बहुआयामी व्यक्तित्व एवं कृतित्व प्रतिभासंपन्न साहित्यकार के रूप में विख्यात है। उन्होंने विविध विधाओं में सार्थक एवं प्रभावशाली सृजन किया है। उनमें से कहानी यह विधा अत्यंत प्रभावी लगती है। भीष्म साहनी ने अपनी कहानियों में हिंदू–मुस्लिम संघर्ष को चित्रित किया है।

भीष्म साहनी की 'अमृतसर आ गया है' कहानी में चित्रित हिंदू–मुस्लिम संघर्ष :

'अमृतसर आ गया है' देश – विभाजन की घटनापर आधारित भीष्म साहनी की प्रसिद्ध कहानी है। लेखक रेल गाड़ी से अमृतसर की तरफ आ रहा है। डिब्बे में ज्यादा लोग नहीं थे। लेखक, सरदार जी , एक बुढ़िया, बाबूजी, तीन पठान और इने–गिने दो–तीन मुसाफिर। रेल गाड़ी धीमी गति से चल रही थी। स्वतंत्र पाकिस्तान की घोषणा हो चुकी थी। एक ओर पाकिस्तान बन जाने का जोश था तो दुसरी ओर हिंदुस्तान के आजाद होने का जोश था। जेहलम स्टेशन पर पठान पोटली खोलकर मांस खाने लगता है बगल में बेठे हुए दुबले – पतले बाबूजी का मजाक उड़ाने लगता है। उसे खाने के लिए आग्रह करने लगता है। स्त्रियों के डिब्बे में जाकर बेठने को कहता है।

अगले स्टेशन पर गाड़ी रूकी एक मुसाफिर अपनी औरत और बेटी के साथ डिब्बे में जाने की कोशिश कर रहा था पठान ने उस मुसाफिर की बिवी के सीने पर लात मार दी वह वही बैठ गयी। पठानों का विरोध करने की हिम्मत किसी में नहीं थी। बाबू का चेहरा पीला पड़ गया था। डिब्बे में एक प्रकार का तनाव छा गया। आगे जैसे ही वजीराबाद स्टेशन आ गया, पठानों के मन का तनाव फौरन ढ़ीला पड़ गया।

किसी अज्ञात आशंकावश दुबला बाबू सीट पर से उठ कर फर्श पर लेट गया। उसका चेहरा मुर्दे जैसे पीला हो रहा था। पठान उस पर जोर –जोर से हॅसने लगा। लेकिन बाबू चुपचाप बैठा था। पौ फटने लगी एकाएक बाबू चिल्ला उठा कि 'अमृतसर आ गया '। उसके स्वर में जोश था पठान की ओर देखकर वह चिल्लाने लगा, गालियॉ देने लगा। पूरे सफर में बाबू सिकुड़कर बैठा था, उसकी आवाज बदल गयी, उसके तेवर बदल गये । उसी वक्त पठान के साथी आ गये पठान उनके साथ दूसरे डिब्बे में चला गया।

पॉच– दस मिनट के अंदर बाबू लोहे की छड़ लेकर आ गया पठान को ढूँढने लगा। उन्हें न देखकर जोर–जोर से गालियॉ देने लगा , चिल्लाने लगा। जैसे ही गाड़ी छुटी , एक मुसाफिर डिब्बे के अंदर आने की कोशिश कर रहा था। उसकी औरत भागती–भागती आ रही थी। वह अंदर जगह देने के लिए बिनती कर रहा था। बाबूजी लोहे की छड़ लेकर दरवाजे में उसके सामने खड़ा था। और उन्होंने न आगे देखा न पीछे, लोहे की छड़ से मुसाफिर पर प्रहार किया। खुदा के वास्ते वह प्रार्थना कर रहा था। लेकिन छड़ के प्रहार से वह गिर पड़ा।

जो बाबू रेल के सफर में चुप्पी साधे बैठा था, वही जैसे ही रेल अमृतसर स्टेशन पर आ जाती है, बौखलाने लगता है। क्योंकि उसे विश्वास हो जाता है कि रेल अब हिंदुओं के प्रदेश में आ गयी है। वह पठानों को याद करके चिल्लाने लगता है।

निष्कर्ष :

'अमृतसर आ गया है ' यह भीष्म साहनी की प्रसिद्ध कहानी है। भारत–पाकिस्तान विभाजन के कारण दोनों जातियों में जो अविश्वास की स्थिति आ गयी थी उस पर यह कहानी प्रकाश डालती है। जाति–जाति में होने वाले विश्वास अविश्वास को यह कहानी उजागर करती है। प्रस्तुत कहानी में हमें हिंदू मुस्लिम संघर्ष दिखायी देता है।

संदर्भ :

1. भीष्म साहनी – अमृतसर आ गया है।
2. डॉ. आलोकनाथ तिवारी – हिंदी कथा–साहित्य में हिंदू मुस्लिम जीवन संघर्ष।
3. डॉ. सुरैया शेख – इक्कीसवीं सदी का कथा साहित्य।

स्वातंत्र्योत्तोर हिंदी नाटकों में संस्कृति संघर्ष

प्रा.सुनिल खोत
हिंदी विभाग
आर्टस् ॲण्ड कॉमर्स कॉलेज,कडेपुर।

संस्कृति का समाज और साहित्य से घनिष्ठ संबंध है। मानव संस्कृती निर्माता है तो साहित्य संस्कृति का वाहक है। वास्तव में प्रकृति का श्रेष्ठ वरदान मानव है। पकृति ने मानव को सुगठित शरीर दिया है और ही साथ उसको भाव कल्पना, और बुद्धि का बल भी। ''संस्कृति शब्द संस्कृत के 'कृ 'धातु से निर्मित है जिसका मूल अर्थ है– परिष्कार करना''। [1] जहाँ तक संस्कृति शब्द का संबंध है इसका प्रचलन अंग्रजी के कल्चर के रूप में हुआ है। संकृति मानव–निर्मित परंपरागत वस्तु है। उसमें मानव की विशिष्ट जीवन–पद्धि का समन्वय तथा जीवन के मूल्यों का निर्धारण होता है। मानव की संस्कार–क्षमता, भौतिकता आध्यामिकताऔर सैंदर्यशिलता आदि संस्कृति के महत्त्वपूर्ण पहलू हैं।वस्तुताः संस्कृति सामाजिक रूप से प्राप्त गुणों का वह समुदाय है जो हमें या हमारे व्यक्तित्व को परिष्कृत कर समृद्ध बनाता है। विश्व के इतिहास में यूनान, मिश्र तथ भारत इन चार देशों की प्राचिनतम् मानी गयी है।

भारतिय संस्कृति –

भारतिय संस्कृति विश्व की अन्य संसकृतियों से भिन्न हैं। संस्कार ,खान–पान,रहन–सहन, सामाजिक जीवन,नगर रचना, धार्मिक जीवन,व्यावसाय,जीवन मूल्य,दार्शनिक दार्शनिक मान्यताएँ आदि में अपनी अलगता है। भारतिय संस्कृति की अनेक महत्त्वपूर्ण विशेषताएँ हैं जीनमें सबसे श्रेष्ठ है उसकी समन्वय भावना। भारत में अनेक जाती धर्म के लोग रहते हैं। यही के मुख्य हिंदू धर्म के साथ–साथ अनेक धर्म अपनी तरह से रहते है। संक्षेप में भारतिय संस्कृति गंगा की तरह निरंतर प्रवाहित है तथा समुद्र की तरह विशल है साथ ही अनेक जातीयों धर्मों तथा संस्कृतियों संगम स्थान है। कला के क्षेत्र में तो भारतिय संस्कृति सर्वश्रेष्ठ है। विशेषताः भारत में वस्तुकला, शिल्पकला, मूर्तिकला,चित्रकला आादि का सर्वश्रेष्ठ स्थान है। त्यौहार हमारी संस्कृति का ही एक महत्वपूर्ण हिसा है। रामनवमी, श्रीकृष्ण जन्मष्टमी , दही–हंडी के साथ–साथ दिपावली ,रक्षाबंधन आदि त्यौहार महत्वपूर्ण है और यहीं हमारी पहचान है। सबको साथ मिलकर बाटकर खना भारतिय संस्कृति की श्रेष्ठता है।

स्वातंत्र्योत्तोर हिंदी नाटकों में संस्कृति संघर्ष–

परिर्वतन सृष्टि का नियम है। मानव जीवन पद्धति में परिस्थिति के अनुसार परिर्वतन होते रहते हैं। हमारा समाज तीव्र गती से भूमंडलीकरण की दिशा में बढ़ रहा हैं। विश्व के सभी छोटे बड़े समाज को प्रभावित करनेवाली भूमंडलीकरण जैसे राक्षसी प्रकिया,आधुनिकता,पाश्चात्य सभ्यता के प्रभाव के कारण हमारी संस्कृति में बदलाव हो रहा है और यहां से प्रारंभ होता है –संस्कृति संघर्ष। स्वातंत्र्योत्तोर काल में इसका प्रभाव अधिक हुआ है। साहित्यकार का काम समाज के यथार्थ जीवन को प्रतिबिंबित करना और समाज को एक प्रेरणात्मक शक्तिकरता है।अन्य साहित्य विधाओं की अपेक्षा नाटक अधिक संस्कारक्षम विधा है क्योंकि उसका प्रत्यक्ष संबंध से है। अतः संस्कृति का व्यापक चित्रण नाटकों के माध्यम से प्रस्तुत किया जाता है। स्वातंत्र्योत्तोर काल में पाश्चात्य संस्कृति का प्रभाव हमारे जीवन पर अधिक पड़ा है जिससे संघर्ष बनता है इसका प्रतिबिंब कुछ नाटकों में दिखाई देता है वह इस प्रकार हैं–

भारतिय संस्कृति में संयुक्त परिवार का काफी महत्व है। परिवार के अंतर्गत आनेवाले सभी सदस्यों को पारिवारिक मर्यादाओं और मूल्यों का पालन करना अनिवार्य होता है। परिवार के सभी

सदस्य एक–दूसरे से सद्भाव रखते हैं। परंतु आज औद्योगिकरण,नगरीकरण, पाश्चात्य संस्कृति के प्रभाव से परम्परागत मूल्यों में विघटन हो रहा है और व्यक्ति–स्वातंत्र्य की भावना बढ़ती जा़ रही है। सामाजिक संरचना में परिवार का महत्वपूर्ण स्थान होता है।माता–पिता,पति–पत्नी, भाई–बहन आदि पारिवारिक जीवन के अंग है।संस्कृति के उथान–पतन में पारिवारिक जीवन का महत्वपूर्ण स्थान रहता है। पारिवारिक जीवन में माँ–बेटे,पिता–पुत्र का सौहार्द भारतीय संस्कृति की अपनी विशेषता है। स्वातंत्र्योत्तोर काल में भारतीय परिवेश में आए बदलाव के परिणामस्वरूप परिवारों का विघटन हो रहा है। लक्ष्मीनारायन लाल का 'रातरानी'एक समस्याप्रधान सामाजिक नाटक है। इस नाटके में दाम्पत्य जीवन के परिवर्तित आयामों को प्रस्तुत किया है। 'रातरानी'नाटक का जयदेव एक ऐसा पति है कि वह पत्नी में दोहरा व्यक्तित्व चाहता है की वह एक ओर पत्नी हो और दूसरी आकर धन कमानी वाली हो। जयदेव के शब्दों में–''समय के साथ सबका अर्थ बदलता चाहता है। इसी का नाम प्रोग्रेस है। आज स्त्री को पत्नी और लक्ष्मी दोनों एक साथ होना चाहिए।''[2] डॉ. नरेन्द्र मोहन के 'मलिक अंबर 'नाटक में पिता–पुत्र संघर्ष दिखाई देता है। नाटक में अंबर अपने पुत्र को फतेह खॉ को मुसलमानों के जाल से बचने का समझ देता है तब दोनों में संघर्ष दिखाई देता है।–

अंबर–'तु कुछ नहीं जानता । आज से तुम मेरी इजाजत के बिना किसी से नहीं मिलोगे! समझे।'[3]

विवाह संस्कार भारतिय संस्कृति में समाज के अस्तित्व की नींव है। विवाह के कारण ही परिवार बनता है,परिवार से समुह और समुह से संस्कृति। भारतिय संस्कृति या समाज में समाजमान्य विवाह तथा विवाह पद्धितियों का प्रचलन है। आज भूमंडलीकरण,पाश्चात्य सभ्यता के प्रभाव के कारण उसमें संघर्ष या बदलाव दिखाई देता है। आज भारतिय संस्कृति में संस्कारशील विवाह पद्धितियों कों त्यागकर पढ़े–लिखे,बुद्धिजीवि प्रेम–विवाह करने में रूची रखते हैं जो पाश्चात्य संस्कृति का परिणाम है। डॉ. नरेन्द्र मोहन का एक नाटक 'मिस्टर जिन्ना' जिसमें प्रेम–विवाह संबंधी संस्कृति– संघर्ष है।
जैसे–
फतिमाः– तुमारे लाड प्यार ने दीना को बिगाड़ दिया है।
जिन्नाः– क्या?
फतिमाः– कहती है प्यार हो गया है.....
जिन्नाः– दीना!
दीनाः– ली पापा
जिन्नाः– क्या सुन रहा हूँ कौन है लड़का, क्या करता है?
दीनाः– नेवल वाडिया–सूझबूझवाला,पारसी लड़का। पापा डार्लिंग, आई.एम.इन लव उससे शादी करना चाहती हुँ।
जिन्नाः–क्या कह रही हुँ? यह मुमकिन नहीं है, यह शादि नहीं हो सकती।''[4]

विवाहमूल्य,परिवर्तन––विघटन पर विष्णू प्रभाकर का 'युगे–युगे क्रांती' एक महत्तवपूर्ण नाटक है। इस नाटक में विवाह–संस्था के परिवर्तत दृष्टिकोणों को उजागार किया है। हमारी संस्कृति में विवाह विधिवत हुआ करते थे। वैदिक होम,मंत्र–तंत्र सप्तपदी आदि को महत्वपूर्ण स्थान था। लेकिन जमाना बदल गया है। लडकी और लडका खुद अपनी शादी तय करतें है। आज का युग प्रेम–विवाह का युग है। यह संस्कृति संघर्ष है। 'कीचड़ का फूल' के शर्मा के विचार उल्लेखनिय है–''भाई आजकाल इश्क की बीमारी का जोर है,लव मेरेज का बोलबाला है। माँ–बा पतो औलाद की निगाहों में कुठपुतली है कुठपुठली।''[5]

आज दिखाऊ जीवन–पद्धती का जो बोलबाला है यह संस्कृति संघर्ष ही है। प्रायाः महिलाओं में यह प्रवृत्ति अधिक है। आधुनिक युग में यह प्रवृत्ति और बढ़ गयी है। रमेश मेहता के अण्डर सेक्रेटरी

नाटक में महिलाओं की प्रदर्शन–प्रवृत्ति पर डाला है। फैशन में मुखताः कपड़े की फैशन अधिक है। मनुष्य कपड़े पहनता है अपनी रक्षा के लिए और साथ ही सुंदर दिखने के लिए। लेकिन आज कल कपड़े की फैशन इतनी बढ़ गयी है कि मनुष्य कपड़े पहनकर भी नग्न दिखाई देता है। विदेशी लिबास का प्रभाव हमारी संस्कृति पर पड़ा है। सतिश ने कीचड़ का फूल नाटक में विदेशी कपड़े का फैशन पर प्रकाश डाला है। हमारी संस्कृति में धर्म का अन्यसाधारण महत्व है। स्वातंत्र्योत्तोर भारत धर्म के स्वरूप विस्तार और परिवर्तन हुआ है जो आज का संघर्ष का विषय है। आाज धर्म में अनीति अधिक है।शिवप्रसाद सिंह ने घाटियाँ गूँजती है' नाटक में धर्म के दोहरे स्वरूप पर प्रकाश डाला है । जब संस्कृति और सामाजिक जीवन की चर्चा साहित्य में की जाती है तब मुल्य विघटन भी सामने आता है। आज नैतिक सामाजिक मूल्यों में बदलाव दिखई देता है। आज परंपरागत मूल्यों का विनाश होकर नए मूल्यों की स्थापना हाती हैं।उदा. विवाह को संस्कार के रूप में स्वीकार करना परंपरागत मूल्य हैं उसकी जगह स्वच्छंद प्रेम का रूप देना मूल्य विघटन है। पारिवारिक मूल्य विघटन की दृष्टि से सुरेंद्र वर्मा कृत 'द्रोपदी' नाटक को देखा जा सकता है,साथ ही मोहन राकेश का 'आधे–अधूरे' को। भारतिय संस्कृति में सत्य और न्याय को महत्वपूर्ण स्थान है। लेकिन आधुनिक युग में सत्य और न्याय को नकार दिया जाता है। उसका विघटन हुआ है। नियामों का उल्लंघन आज होता है। रमेश बख्शी का देवयानी का कहना है'इस प्रकार का नाटक है। ज्ञानदेव अग्निहोत्री का शुतरमुर्ग राजनीतिक नाटक है।इसमें राजनीतिक दलों में, अवसरवादीता भ्रष्टाचार पर प्रकाश डाला है।जहाँ एक ओर भारतिय संस्कृति में राजा प्रजा का पालक और प्रजा उसकी संतान माना गया है वह वर्तमान युग में राजा शोषक बन रहे हैं। यह रानीतिक विघटन है जो संस्कृति के खिलाफ है। संस्कृति संघर्ष की दृष्टि से लक्ष्मीनारायण मिश्र का 'वितस्ता की लहरें महत्वपूर्ण नाटक है। इस नाटक में भारतिय संस्कृति और यूनानी संस्कृति का संघर्ष दिखाया है।

उपसंहार :–

स्वातंत्र्योत्तोर हिंदी नाटकों में संस्कृति संघर्ष हिंदी नाट्य साहित्य की दृष्टि से नई दिशा का सूचक है। भारतीय संस्कृति विश्व की प्राचिनतम, मानवतावादी संस्कृति है। अतः उसका मानव–जीवन में महत्वपूर्ण स्थान है, इसमें कोई संदेह नहीं है। भारतीय संस्कृति हमेशा गतिशील,प्रगतिशील संस्कृति रही है। आलोच्यकालीन नाटकों की दृष्टि से हम कह सकते है की भारतीय संस्कृति के क्रमिक संघर्ष की रफ़्तार दृष्टिगत होती है। स्वातंत्र्योत्तोर हिंदी नाटकों में संस्कृति के उज्जल पक्ष के साथ–साथ बाहरी आक्रमनों का संघर्ष चित्रित दिखाई देता है। इतिहास और पुराण के आधार लेकर वर्तमान संस्कृति संघर्ष अपने नाटकों में चित्रित करने का काम स्वातंत्र्योत्तोर हिंदी नाटकारों ने किया है। अतः हम कह सकते है कि स्वातंत्र्योत्तोर हिंदी नाटकों में संस्कृति की रक्षा हुई है, उसका विकास प्रतिबिंबित करने में अधिकांश नाटकार कामयाब हुए हैं। स्वातंत्र्योत्तोर नाटकारों ने मूल्य विघटन के संदर्भ में संस्कृति संघर्ष का जो चित्रण आपने नाटकों में किया है ,वह प्रकृति और विकृति का संघर्ष है।

संदर्भ संकेत :–

1. अनभै–संपादक,रतनकुमार पाण्डेय,अंक 44,अक्टूबर–दिसंबर 2014,पृष्ठ–51
2. स्वातंत्र्योत्तोर हिंदी नाटकों का सांस्कृतिक अध्ययन– डॉ.गजानन सुर्वे ,पृष्ठ–358
3. डॉ. नरेन्द्र मोहन के साहित्य में सामाजिक,राजनीतिक और सांस्कृतिक चेतना – बालाजी गरड, पृष्ठ–314
4. वही, पृष्ठ–322
5. स्वातंत्र्योत्तोर हिंदी नाटकों का सांस्कृतिक अध्ययन– डॉ.गजानन सुर्वे ,पृष्ठ– 361

महात्मा फुल्यांनी चित्रीत केलेले संघर्षमय स्त्रीजीवन

प्रा. श्रीमती नंदा श्रीपती पाटील
स.ब. खाडे महाविद्यालय, कोपार्डे,
ता. करवीर, जि. कोल्हापूर.

प्रस्तावनाः

महाराष्ट्रातील प्रचलीत स्त्री मुक्तीच्या चळवळीची पार्श्वभूमी तयार होण्यास पुरुष समाज सुधारकांनी जवळ जवळ दिडशे वर्षापासून केलेले प्रयत्न कारणीभूत ठरलेले दिसून येतील. स्त्री सुधारणेची बीजे भारतात १८ व्या शतकात रुजलेली दिसतात. स्त्रियांची दास्यत्वापासून मुक्तता होऊन त्यांना समाजात वेगळे स्थान देण्याचा प्रयत्न त्याकाळी आचार्य बाळशास्त्री जांभेकर, लोकहितवादी, महात्मा फुले, गो.ग.आगरकर या पुरुष समाज सुधारकांनी स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी प्रयत्न केले आहेत.

स्त्रियांच्या जीवनाचा विचार करताना सुरुवातीस लक्षात येते की, पुरुष प्रधान व्यवस्थेत स्त्रियांना कमी लेखले जाई. समाजात स्त्रीचे स्थान नगण्य होते. मुलींच्या जन्माचा आनंद कुटुंबाला होत नसे. मुलांचे जसे स्वागत होई तसे स्वागत मुलीच्या वाटयाला येत नसे. कारण मुलगी ही आई-बापाला काळजी लावणारी होती. कुटुंबावर ओझे टाकरणी होती. पेशवाईत तर स्त्रियांकडे उपभोग्य वस्तू म्हणून पाहिले जाई. आपल्याप्रमाणेच स्त्रियांनाही मन, बुध्दी, भावना असतात हे पुरुषांना मान्यच नव्हते. स्त्रिया बुध्दिविहिन, चंचल, अविश्वासू असतात असा त्यांचा समज होता. स्त्री ही इतर वस्तूप्रमाणे एक प्रदर्शनीय वस्तू आहे असे त्यांना वाटत होते. पेशवाईत स्त्रियांचा बाजार भरत असे. दास-दासी विकण्याची व विकत धेण्याची प्रथा होती.

स्त्रीजीवन विषयी विचार :

महात्मा फुले हे सामाजिक सुधारणासंबंधी, समतेसंबंधी, क्रांतिकारक भूमिका मांडणारे आधुनिक महाराष्ट्रातील पहिले विचारवंत होते. मानवी हक्क, मानवी स्वातंत्र्य, सामाजिक न्याय ही त्यांच्या विचारांची त्रिसूची होती. मानवमुक्तीचा त्यांनी केलेला विचार व त्या अनुषंगाने टाकलेली पावले, आधुनिक समाजनिर्मित महत्वाची ठरतात. त्यांनी सामाजिक, शैक्षणिक, धार्मिक आणि वैवाहिक जागरण धडवून आणण्याचा प्रयत्न केला. नवसमाज रचनेचा ध्यास धेतला. जुन्या समाजाचा सर्वांगीण आधार असणाऱ्या ब्राम्हणी ग्रंथावर व वेदपुराणादी धर्मग्रंथावर प्रखर हल्ला चढविला. स्त्री-शूद्रांच्या शोषणाचे मूळ, त्यांचे अज्ञान, धर्म व धर्मप्रणित कल्पना, धर्मग्रंथ, वर्णव्यवस्था व जातिव्यवस्था यात आहे. त्यामुळे स्त्रीला जोखडबंद करण्याच्या रुढी, परंपरा, अंधश्रध्दा, कर्मकांड यांना महात्मा फुलेंनी विरोध केला. रुढीवाद व कर्मकांडाचे प्राबल्य जोपासण्याऱ्या हिंदू धर्मग्रंथावरच हल्ला चढविला. स्त्रीच्या माणूसपणाचा हक्क नाकारणाऱ्या रुढी, परंपरा व पुरुषप्रधान व्यवस्थेविरुध्द बंड पुकारले. स्त्री दास्याची कारणे परखडपणे उधड केली. महात्मा फुले यांनी पुरुष सत्ता व जातिभेद यावर कठोर प्रहार केले.

महात्मा फुले पूर्व काळात आणि महात्मा फुले यांच्या काळातही स्त्रीला उपभोग्य वस्तू म्हणून समाजात वागविले जाई. स्त्री मग ती श्रेष्ठ समजल्या जाणाऱ्या ब्राम्हण जातीतील असो की, शुद्रातिशूद्र वर्गातील असो तिचे जीवन कष्टप्रद, दुःखप्रद असे. तिला शिक्षणापासून वंचित ठेवले जात असे. एकूणच पारंपरिक समाज व कुटुंब व्यवस्थेत तिला गौण स्थान दिले गेल्याने जणू तिचे अस्तित्वच नाकारले गेले होते. त्यामुळे मानसिक गुलाम गिरीत, पुरुषांच्या अधिपत्याखाली स्त्रीला आपले जीवन जगावे लागे. धर्माची व नीतीची अनेक बंधने हेतूतः तिच्यावर लादली असल्यामुळे तिचे जीवन बंदिस्त बनले होते. तिला अनेक बंधनांनी जखडून टाकले होते.

सभोवतीच्या समाजातील जे जे उपेक्षित होते ते सर्व महात्मा फुले यांच्या चिंतनाचे विषय बनले. शुद्रातिशूद्रांच्या हालअपेष्टा, शेतकऱ्यांची दुर्दशा, भट-ब्राम्हणांची स्वार्थी वृत्ती, फोल धर्मकल्पना, समाजातल्या खालच्या वर्गातील लोकांचे अज्ञान आणि मानसिक, गुलामगिरीत व समाजव्यवस्थेच्या पारंपरिक बंधनात अडकलेली स्त्री महात्मा फुले यांच्या चिंतनाचे विषय बनले होते. समाजाची ही अधोगती पाहून महात्मा फुले व्यथित होत. ही अधोगती थांबवण्याचा त्यांनी निश्चय केला.

सामाजिक व मानसिक गुलामगिरीच्या बेडया तोडण्याचे त्यांनी ठरविले होते. आणि त्यांनी आपल्या ध्येयाच्या दिशेने वाटचाल सुरु केली.

महात्मा फुले यांनी स्त्री पुरुष ही एकाच योग्यतेची आहे हे जाणले. दोधांनाही समान प्रतिष्ठा मिळाली पाहिजे अशी त्यांची विचारसरणी होती. महात्मा फुले यांच्या काळात स्त्री ही सामाजिक व मानसिक गुलामगिरीत अडकलेली होती. स्त्रीला या गुलाम गिरीतून मुक्त करावयाचे असेल तर तिला आजपर्यंत बंद असलेले शिक्षणाचे दरवाजे उधडले गेले पाहिजे, हे त्यांनी जाणले, त्यामुळे त्यांनी मुलींची पहिली शाळा पुणे येथे १८४८ साली सुरु केली. महात्मा फुले यांनी स्त्री शिक्षणाला विशेष महत्व दिले होते. स्त्री शिक्षित झाली तर तिचा उध्दार होईल, आत्मप्रतिष्ठा लाभेल व मानसिक गुलाम गिरीतून ती मुक्त होईल असा विचार महात्मा फुले यांनी केला होता. स्त्री शिक्षणाचे महत्व सांगताना महात्मा फुले म्हणतात, 'स्त्रियांच्या शाळेने प्रथम माझे लक्ष वेधले. पूर्ण विचारांनी माझे मत असे झाले की पुरुषांच्या शाळेपेक्षा स्त्रियांच्या शाळेची अधिक आवश्यकता आहे. 'मुलांच्या भवितव्याचे मार्गदर्शन मातेकडून व्यवस्थित होऊ शकते. स्त्रियांना आपल्या कर्तव्याची जाणीव झाली तर देशाची प्रगती झपाटयाने होईल, असे महात्मा फुले यांनी जाणले होते. ते इतरांनाही पटावे म्हणून प्रथम त्यांनी आपली पत्नी सावित्रीबाई फुले यांना बराच त्रास सहन करावा लागला. अपमान सहन करावा लागला. पण ते आपल्या ध्येयापासून ढळले नाहीत.

स्त्री शिक्षणाबरोबरच प्रौढ विवाह, विधवा विवाह, पतिता परित्यक्त्यांचे प्रश्न, अनाथ बालिका, आंतरजातीय विवाह याबाबत विविध संस्था काढून, कार्यकर्ते तयार करुन, जनमत परिवर्तनासाठी प्रचार करुन आपल्या विचारांना त्यांनी कृतीची जोड दिली. सर्वंकष परिवर्तनासाठी कार्य केले. अतिशय अमानुष अशा सतीच्या चालींवर कडाडून हल्ला केला. स्त्री स्वातंत्र्याचा, स्त्री-पुरुष समानतेचा विचार शिवूही न शकणाऱ्या त्या काळात महात्मा फुले यांनी '... पुरुषाला तिच्याबद्दल (मृत पत्नीबद्दल) दुःख होऊन तो कधी सती गेलेला ऐकला आहे का' असा भेद प्रश्न विचारुन भारतीय स्त्रीवादी विचाराचा पाया धातला.

महात्मा फुले यांनी आपल्या विविधस्वरुपी लेखनातून स्त्रियांच्या मानसिक गुलाम गिरीचे, त्यांच्या परावलंबीत्वाचे, परंपराप्रियतेचे चित्रण करुन त्यांची दयनीय अवस्था लोकांपुढे मांडली. महात्मा फुले यांचे विचार समस्त मानवाच्या कल्याणासाठी मोलाचे ठरतात. मानवाच्या नैसर्गिक अधिकारांची पायमल्ली होऊ नये, असे त्यांना वाटते. स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या तत्वाचा पुरस्कार महात्मा फुले यांनी केला आणि ही तत्वे प्रत्यक्षात आणण्यासाठी अहोरात्र झटले. स्त्री-पुरुष समानतेचा विचार ही त्यांनी याच उद्देशाने मांडला. स्त्री- पुरुषांतील भेद किंवा जाती-जातीतील भेद खोटे आहेत असे महात्मा फुले प्रतिपादन करतात.

हिंदू समाजव्यवस्थेत स्त्रीला पूर्वीपासून पराधीन, पुरुषाच्या पायाची दासी, भोगदासी मानले गेले. महात्मा फुले म्हणतात, ' लोभी- कावेबाज पुरुषांनी स्त्रियांना मानवी हक्कांपासून अनभिज्ञ ठेवण्यासाठी स्त्री शिक्षणास विरोध केल्याने तिला केविलवाणी अवस्था प्राप्त झाली त्यांनी पतिवर्ताधर्मामधील एकांगी निष्ठेकडे लक्ष वेधले. स्त्रीचे स्वतंत्र व्यक्तित्व स्वतंत्र स्थान नाकारणाऱ्या स्त्री हे परक्याचे धन, स्त्री धन या कल्पनांना सुरुंग लावला. स्त्री व पुरूष एकसारखे एकंदर सर्व मानवी अधिकारांचा उपभोग धेण्यास दुसरा नियम लागू करणे हा निव्वळ पक्षपात होय.' असे म्हणून स्त्री पुरुषांसाठीच्या समाजनिर्मित नियमावलीतील पक्षपात अधोरेखित केला. स्त्रीचे अस्तित्व निव्वळ पुरुषांच्या संदर्भात विचारात धेतले जात असताना त्यांनी स्त्रीचे स्वतंत्र अस्तित्व जाणले. स्त्रीला माणूसपणाचे जीणे नाकारण्याच्या काळात महात्मा फुलेंनी स्त्रीचे स्थान पुरुषांपेक्षा मोठे मानले. स्वार्थी स्त्रीभेद पुरुषांच्या अन्यायी वर्तनाचा निषेध केला. स्त्री शिक्षणास विरोध करणाऱ्या पुरुषांचा स्त्रियांना हक्कापासूनप अनभिज्ञ ठेवण्याचा हेतू उधड केला. स्त्रियांच्या दुय्यमतेचे खंडन करत स्त्री-पुरुष समानतेचा आग्रह धरला. स्त्रीला स्वातंत्र्य, शिक्षण, प्रतिष्ठा, समानता मिळाल्याशिवाय समाजाचा सर्वांगीण विकास होऊ शकणार नाही हे त्यांनी जाणले. स्त्रीला व्यक्ती म्हणून पुरुषांच्या गुलामगिरीतून मुक्त करण्यासाठी क्रांतीकारी कार्य केले.

महात्मा फुले यांनी स्त्रियांच्या प्रश्नांचा विविध पैलूंनी अभ्यास केला. सनातनी परंपरेने स्त्रियांवर लादलेल्या बंधनामुळे तिचे व्यक्तित्व नाकारले गेले होते. स्त्री मग ती कोणत्याही वर्गातील असो तिला शूद्रात समाविष्ट केले होते. स्त्रियांवरील अन्याय दूर करण्यासाठी तिला स्वतंत्र हक्क मिळवून देण्यासाठी मानसिक गुलामगिरीतून तिची मुक्तता करण्यासाठी, स्त्री-पुरुष समानतेसाठी महात्मा फुले यांनी अहोरात्र प्रयत्न केले होते. स्त्रीच्या पती निधनानंतर स्त्रीला

आपले उर्वरीत आयुष्य अंधारातच धालवावे लागत असे, तिला बाहेर जाण्याची, लग्न समारंभ प्रसंगी उपस्थित राहण्याची चांगली वस्त्रे परिधान करण्याची परवानगी नसे. महात्मा फुले यांनी विधवा पुनर्विवाहाची चळवळ सुरु करुन स्त्रीला एक नवे जीवन देण्याचा प्रयत्न मानवतावादी दृष्टीतून केला. महात्मा फुले यांच्या समाजपरिवर्तनाच्या चळवळीला विधवा पुनर्विवाहास दिलेली चालना महत्वाची मानली जाते. ब्राम्हणेत्तरांमध्ये पुनर्विवाहास बंदी नव्हती. शूद्रातिशूद्र स्त्रियांचे पाट लावले जायचे. पण ब्राम्हण समाजातील स्त्रियांना पुनर्विवाह न करता आल्यामुळे एकतर सती जावे लागायचे नाहीतर आयुष्यभर आपल्या नैसर्गिक शारीरिक भावनांचा कोंडमारा करुन जगावे लागायचे. एखाद्या मुलीच्या पतीचे निधन मुलगी लहान असतानाच व्हायचे. ती मुलगी वयात आल्यावर अशा विधवेचे पाऊल धसरायचे. यावेळी अशा स्त्रीला एकतर आत्महत्या करावी लागायची किंवा भ्रुणहत्या तरी करावी लागायची. त्यामुळे ब्राम्हण विधवा स्त्रियांच्या दुःखाला पारावार राहिला नव्हता. शिवाय ती विधवा स्त्री असायची, तिच्यावर अनेक प्रकारची बंधने लादलेली असायची. तिने जाडे भरडे वस्त्र नेसावे, शुभकार्यात समोर येऊ नये, अंधाऱ्या खोलीत रहावे अशा प्रकारचे जीवन जगावे लागत होते हे जीवन म्हणजे एक प्रकारे टोचून टोचून मारणेच होते.

सार्वजनिक सत्यधर्म या ग्रंथात महात्मा फुले यांनी सती जाण्याच्या प्रथेचे , पुरुषांच्या स्वैर वृत्तीचे वर्णन करुन स्त्रियांच्या वेदनेचे दुःखाचे हुंकार दर्शविले. त्यावरुन पारंपारिक समाज व्यवस्थेतील स्त्रीचे जगणे तिची जीवनाकडे पाहण्याची दृष्टी प्रत्ययास येते. महात्मा फुले यांनी पुरुष प्रधान संस्कृतीत पुरुषांच्या अज्ञानी व लोभी वृत्तीमुळे स्त्रियांना कसकसा त्रास सहन करावा लागतो. याचे वर्णन या ग्रंथात केले आहे. दोन बायका करण्याची पुरुषांची वृत्ती, स्त्रीला अबला ठरवून आपल्या अधिपत्याखाली तिला ठेवण्याची वृत्ती याचा निषेध महात्मा फुले यांनी केला आहे.

बालविवाहाची प्रथा अधिक वय झालेल्या पुरुषांसोबत लहान मुलींचा विवाह लावण्याची प्रथा, पतिव्रतेची कल्पना, विधवांचे प्रश्न अशा अनेक बाबींवर महात्मा फुले यांनी आपल्या लेखनातून प्रकाश टाकाला आहे. यातील बहुतेक स्त्रियांच्या समस्या, स्त्रीवर धातलेली बंधने याला कारण आर्यभट्ट, ब्राम्हणी वृत्ती असल्याचे महात्मा फुले परखडपणे मांडतात. महात्मा फुले यांचा स्त्री जीवन चिंतन महत्वाचा विशेष म्हणजे स्त्री जीवनातील दुःखाचा स्त्रीला दिल्या गेलेल्या कनिष्ठ स्थानाचा ते ऐतिहासिक दृष्टीने, धर्माच्या अंगाने शोध धेतात हा होय. स्त्री जीवनातील दुःखाचे कारण धर्मशास्त्रात आहे याचा शोध ते धेतात धर्मशास्त्रातील तत्वांनी नीतिच्या नावावर स्त्रीवर अनेक बंधने धातली. ती पुरुषांनी आपल्या स्वार्थीवृत्तीने स्वीकारली असे महात्मा फुले यांचे मत आहे. त्यामुळेच स्त्री स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला आहे.

१८५३ साली अविवाहित परितक्त्या माता झालेल्या अनाथ महिलांसाठी आपल्याच धरात महिलाश्रम काढला व त्यांचे पुनर्वसन करण्यास सुरुवात केली. त्याठिकाणीच परितक्त्या व अविवाहित महिलांची मुले सांभाळली, वाढविली. सावित्रीबाईंनी तर त्या सर्व परितक्त्या महिलांसाठी आपल्या मुलीसारखे सांभाळले व त्यांची मुले प्रेमाने वाढविली. शैक्षणिक कार्य काही अंशी मार्गी लागल्यावर त्यांनी विधवा विवाह, केशवपन निषेध, बालहत्या प्रतिबंध, अस्पृश्योध्दार इ. समाजसुधारक चळवळी हाती धेतल्या. १९६४ साली त्यांनी एका सारस्वत बाईचा पुनर्विवाह धडवून आणला.

विशेषः

1. बालविवाह प्रथा, जरठकुमारी विवाह, केशवपन, विधवा पुनर्विवाह, बालहत्या प्रतिबंधक इ. सुधारणात्मक चळवळी महात्मा फुले यांनी हाती धेतल्या.
2. महात्मा फुले यांनी आपल्या विविधि स्वरुपी लेखनातून स्त्रियांच्या मानसिक गुलामगिरीचे, त्यांच्या परावलंबित्वाचे, परंपराप्रियतेचे चित्रण करुन त्यांची दयनीय अवस्था लोकांच्या पुढे मांडली.
3. महात्मा फुले यांच्या वाङ्:मयातून आलेले स्त्रीविषयक विचार त्यांच्या मानवतावादी दृष्टीचे द्योतक तर आहेतच. समानता आणि स्वातंत्र्य या तत्वांचा स्वीकार स्त्रियांच्या संदर्भात महत्वाचा ठरतो, हे ही सांगणारे आहेत.

समारोपः

महात्मा फुले यांनी स्त्री आणि पुरुष ही एकाच योग्यतेची आहेत हे जाणले. त्याकाळी स्त्री सामाजिक व मानसिक गुलामगिरीत अडकलेली होती. यासाठी त्यांनी स्त्री शिक्षण, बालविवाह प्रथा, विधवांचे प्रश्न, स्त्रियांच्या समस्या, स्त्रीवर समाजाने धातलेली बंधने याला कारण आर्यभट्ट ब्राम्हण वृत्ती ते परखडपणे मांडतात. समानता आणि स्वातंत्र्य या तत्वांचा

स्वीकार करतात. महिलाश्रम स्थापना, विधवा विवाह, केशवपन, बालहत्या प्रतिबंध, व्दिभार्या प्रतिबंध इ. विषयी परखड विचार मांडतात.

महात्मा फुले यांच्या व्यक्तिमत्वाची जडण-धडण आणि त्यांचे समाज परिवर्तनाचे कार्य लक्षात घेता असे दिसते की, महात्मा फुले हे नेहमीच शोषितांच्या बाजून निष्ठेने उभे राहिले. त्यासाठी त्यांनी बराच त्याग केला. शोषकाच्या विरुध्द बंड पुकारले. प्रत्यक्ष कृतिशीलता दाखविली. त्यांनी शोषकाचा धर्म आणि जात विचारात घेतली नाही तर केवळ शोषक म्हणूनच त्यांच्याविरुध्द त्यांनी लढा दिला. ब्राम्हणाविरुध्द लढा देत असतानाच त्यांनी ब्राम्हण स्त्रीवर होणाऱ्या अन्यायाची, अवहेलनांची दखल त्यांनी घेतली. त्यांचीह अवहेलना दूर करण्याचा प्रयत्नही केला. समाज सुधारकांच्या ठायी आवश्यक असलेले सर्व गुण महात्मा फुले यांच्या ठायी होते. समाजचिंतक, विचारवंत, बुध्दिप्रामण्य, मानवतावादी दृष्टी मनाचा मोठेपणा, कृतिशीलता असे अनेक पैलू त्यांच्या व्यक्तिमत्वाला लाभलेले होते. समाजचिंतक, सामाजिक सुधारणांच्या चळवळींचा उद्‌गाता, कार्यकर्ता, समाजाची पुनर्रचना करणारा, स्त्री शिक्षणाचा पुरस्कर्ता, स्त्रीयांचा उध्दारकर्ता, समता आणि स्वातंत्र्याचा पुरस्कर्ता, धर्मकल्पनांना धक्का देणारा, रुढी, प्रथा, कर्मकांड नाकारणारा, नव्या समाजाची मानवी प्रतिष्ठेच्या आणि जातीभेदाच्या भिती नसलेल्या समाजाची मांडणी करणारा समाज क्रांतीदर्शी युग पुरुष म्हणून महात्मा फुले यांचे बहुआयामी व्यक्तिमत्व आजही प्रेरक ठरणारे असे आहे.

महात्मा फुले यांच्या वाड्:मयातून आलेले स्त्रीविषयक विचार त्यांच्या मानवतावादी दृष्टीचे द्योतक तर आहेतच समानता आणि स्वातंत्र्य या तत्वांचा स्वीकार स्त्रियांच्या संदर्भात महत्वाचा ठरतो हे ही सांगणारे आहेत. स्त्री स्वातंत्र्याचा, समानतेचा पुरस्कार करुन महात्मा फुले यांनी प्रत्यक्ष कृतीही केलेल्या आहेत. केशवपन प्रथेविरुध्द त्यांनी चळवळ उभी केली. स्त्री शिक्षणासाठी त्यांनी मुलींची शाळा सुरु केली. बालविवाहाला विरोध केला. पुनर्विवाहाला पाठिंबा दिला. बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना केली.महात्मा फुले यांनी आपल्या लेखणीतून स्त्रियांच्या मानसिक गुलामगिरीची त्यांच्या परावलंबीपणाची परंपराप्रियतेची चित्रणे करुन त्यांची दयनीय अवस्था समाजापुढे मांडली. स्त्री, पुरुष या दोधांनाही समान प्रतिष्ठा मिळाली पाहिजे हे महात्मा फुले यांचे विचार दिसून येतात. त्यांचे सामाजिक विचार आणि सामाजिक कार्य स्त्रियांच्या प्रगतीसाठी निश्चितच मोलाचे होते.

संदर्भ :

१. फडके य.दि. (संपा.) महात्मा फुले समग्र वाड्.मय म.रा.सा.सं.मंडळ, मुंबई प्र.आ. १९९१.
२. किर धनंजय व मालशे स.ग.संपा. महात्मा जोतिराव फुले समग्र वाड्.मय म.रा.सा.सं.मंडळ, मुंबई २ री आवृत्ती १९८०.

वैचारिक संघर्ष आणि महात्मा फुले

प्रा. डॉ. नामदेव कृष्णा मोळे
विभाग प्रमुख –मराठी
म.ह. शिंदे महविद्यालय, तिसंगी,
ता. गगनबावडा, जि. कोल्हापूर.

प्रास्ताविकः

माणसाच्या समाज जीवनात लेखन वाचनाच्या व्यवहाराला फार महत्व आहे. स्वतःच्या भावभावनांची अभिव्यक्ती हे लेखकाचे मुळ प्रयोजन असते. त्याचप्रमाणे आपली मते मांडून त्याव्दारे इतरांचे मतपरिवर्तन धडवून आणणे असा त्यांचा एक हेतू असतो. भावभावनाना विकार असे नाव दिले तर मतमतातरांना विचार म्हणायला हरकत नाही. पहिल्या प्रकारच्या लेखनाला ललित साहित्य व दुसऱ्याला वैचारिक साहित्य असे म्हणता येते. वैचारिक साहित्यात एक प्रकारची तार्किकता असावी लागते. याचा अर्थ असा नव्हे की, ललित साहित्य ढिसाळ तार्किकता असते वा वैचारिक साहित्य हे रुक्ष व कंटाळवाणे असते. शेवटी लेखकाची शैली ही एक प्रभावी धटक असतेच. स्थूलमानाने असे म्हणता येईल की, अलंकारिकता, मांडणी इ. भाषेच्या वैशिष्टयामधील भेद सोडला तर ललित साहित्यात मनोव्यापाराचे चित्रण असते. व भावनांचे उद्दीपणही असते. वैचारिक साहित्यात दुसऱ्याला पटविणे हा एक महत्वाचा हेतू असल्यामुळे त्याचे आवाहन बुध्दीला अधिक असते.

वैचारिक साहित्य प्रेरणाः

इ.स. १८१८ साली पेशवाईचा अस्त झाला आणि ब्रिटीशांचा एकछत्री अंमल संपूर्ण भारतावर किंबहूना महाराष्ट्रावरही प्रस्तापीत झाला. त्यांच्या एकछत्री अंमलानंतर येथील समाज जीवनात मुलगामी स्थित्यंतरे धडवून आणणे हा मुळ हेतू नव्हता तर आपल्या प्रशासनास अनुकूल असा एक विद्या व्यासंगी वर्ग निर्माण करण्याचा होता. या हेतून त्यांनी पहिल्यांदा येथील समाज जीवनात शिक्षण प्रसाराला सुरुवात केली. त्यासोबतच मुद्रणकला आपली संस्कृती आणि विज्ञाननिष्ठ दृष्टिकोनाचाही अवलंब केला. यामुळे येथील समाज जीवनात १९ व्या शतकाच्या पुर्वार्धात शिक्षितांची एक पिढी तयार झाली. या पिढीने भौतिक दृष्टीने आपल्या जीवनाकडे पहायला सुरवात केली. त्यातून त्यांना आपल्या मागासलेपणाची जाणीव झाली. अज्ञान, अंधश्रध्दा, कर्मकांड, ग्रंथप्रामान्य या समाज विकासास अडथळा आणण्याऱ्या हीन प्रवृत्ती आहेत. त्यांचे समुळ उच्चाटन झाले पाहिजे. या हेतूने जगनाथ शंकर शेठ, बाळशास्त्री जांभेकर, लोकहितवादी आणि महात्मा फुले यांनी वैचारिक लेखन आणि कृतिशील कार्य यांची सांगड धालून समाज प्राबोधनाला सुरवात केली. या अनुषंगाने समाज व्यक्तिविकासास पुरक अशा बहुविध वैचारिक लेखनाच्या निर्मितीस सुरुवात झाली.

महात्मा फुले यांचा वैचारिक संधर्षः

जोतिरावांनी स्वतःच्या प्रतिकूल परिस्थितीत शिक्षण धेतले होते. त्या परिस्थितीचे संस्कार त्यांच्या मनावर खोलवर उमटले होते. शिक्षणाशिवाय अंधारात चाचपडत चालणारा, धडपडणारा बहुजन समाज त्यांच्या अवती भोवती होता. शुद्र अतिशुद्र हे सारे ज्ञानाला वंचित होते. त्यांच्यात मानसिक गुलामगिरी निर्माण झाली होती. तिच्या कारणाचा विचार करता करता त्यांच्या मनाने धेतले की,शूद्रातिशूद्रांच्या या दुरावस्थेत ब्राम्हण समाज जबाबदार आहे. ब्राम्हणांनी स्वतःच्या मोठेपणासाठी नको त्या धार्मिक कटकटी व रुढी शुद्रातिशुद्रांच्या मागे लावल्या व सर्व बाजूनी त्यांची कोंडी केली. या ब्राम्हण वर्गाच्या जुलूमातून शूद्रातिशूद्रांना मुक्त करणे हे कार्य व त्यासाठी त्यांना शिक्षण देऊन शहाणे करणे यासाठी त्यांनी आपली सर्व हयात खर्ची धातली.

महात्मा फुले यांचे वाड्.मय हे मानवी कल्याणासाठी निर्माण झाले आहे. त्यांच्या लेखनातून सतत एक निश्चित अशी सामाजिक विचारदृष्टी जाणवते. प्रस्तापित वर्गाविरुध्द बंड करुन उठणारा हा लेखक अतिशय मनस्वी आहे. जातिभेद, कर्मकांड, पुरोहितवर्गाचे वर्चस्व इ. विषयी समोर असले की त्यांच्या लेखनाची धार प्रखर होते. तत्कालीन समाजात प्रत्यक्ष आढळून येणारी सामाजिक व आर्थिक विषमता फुले यांना मनापासून जाणवली होती. बहुजन समाजाचे जे

आर्थिक शोषण होते त्यांची कारणे व उपाययोजना याबद्दल त्यांनी आपले विचार मांडले आहेत. जातिसंस्थेने बहाल केलेली जन्मजात श्रेष्ठत्वाची कल्पना महात्मा फुले यांनी नेहमीच खोडून काढली. लोकांच्या स्थानिक धर्मभावनेचा गैर फायदा पुरोहित वर्गाने घेतला असे त्यांचे म्हणणे आहे. विद्येच्या अभावामुळेच सामान्यपणे मानसिक गुलामगिरीची भावना शतकानुशतके जोपासली गेली.

महात्मा फुले यांनी इंग्रजी शाळेत शिक्षण घेतल्यानंतर पुढे, इंग्रजीतही भरपूर वाचन केले. त्या वाचनातून त्यांना सुधारणांची नवी वाट दिसू लागली. त्या काळात असे काही प्रसंग घडले की, ज्यामुळे ते सुधारणावादी विचाराकडे वळले वयाच्या नवव्या वर्षी वैधव्य आलेल्या त्यांच्या गुरुकन्येला पाहून त्यांच्या मनाला धक्का बसला. तसेच त्यांचे एक मित्र सखाराम परांजपे यांच्या धरी लग्नाचे बोलावणे आल्यावरुन लग्नाला गेले. वरातीच्या मिरवणूकीत ते ब्राम्हण नसल्यामुळे त्यांचा अपमान झाला. तो अपमान सहन झाला नाही. तेव्हापासून भटभिक्षुकांच्या गर्विष्ठपणाची व इतरांना तुच्छ लेखणाऱ्या त्यांच्या वृत्तीची त्यांना चिड येऊ लागली. पुढे त्यांनी या घटनेवर खूप विचार करुन ब्राम्हण लोक इतर जातीच्या लोकांना तुच्छ वागवित आहेत त्या विरुध्द त्यांनी लढण्याचे ठरविले.

महात्मा फुले यांच्या काळात समाजात विषमता, जातिभेद, अज्ञान, स्त्रीदास्य यासारख्या अनिष्ठ प्रथा केवळ धर्मामुळे दृढमूल झाल्या ओत. त्यांनी या बाबीचा विचार करु प्रथम स्त्रियांच्या उध्दाराचे काम हाती घेतले. भारतीय समाजाने स्त्रियांना समतेपासून व शिक्षणापासून वंचित ठेवले होते. मुलींनी शिक्षण घेतले तर तिला अकाली वैधव्य येईल अशी खुळी समजूत समाजात रुढ होती. चूल आणि मुल एवढेच त्यांचे कार्यक्षेत्र निश्चित केले होते. बालविवाह, बाल जरठ विवाह यांच्या प्रथा असल्यामुळे विधवांचे प्रमाण मोठे होते. अशा विधवांची स्थिती दयनीय होती. त्यामुळे स्त्री हे समाजाचे मुळ आहे असे माणून त्यांनी स्त्री शिक्षण, विधवा विवाह, बालहत्या प्रतिबंध, केशवपन यासारख्या महत्वाच्या सामाजिक समस्याबाबत भरीव कार्य केले.

महात्मा फुले यांनी उच्च वर्णियांच्या विचारांना झुगारुन महाराष्ट्रात प्रथम स्त्रियांना ज्ञानाचे दरवाजे उघडून दिले. त्यांनी स्त्री स्वातंत्र्यासाठी व स्त्री शिक्षणासाठी आग्रह धरला.

''आता तरी तुम्ही मागे धेऊ नया।। धिक्कारुनी टाका मनुमता।
विद्या शिकताच पावाल ते सुखा।। घ्यावा माझा लेख जोती म्हणे।।''

अशाप्रकारे धर्ममार्तंडाच्या विचाराला न जुमानता पारंपरिक विचारसरणीची चौकट मोडून समाज परिवर्तनासाठी हा विचार महात्मा फुले यांनी आपल्या स्त्री शिक्षण कार्याचा मूलमंत्र मानला. मुलींच्यासाठी १८४८ साली पुण्यामध्ये पहिली शाळा सुरु केली. त्याठिकाणी सावित्रीबाई शिक्षिकेचे काम करु लागल्या.

समाजातील कोणत्याही घटकावरील अन्यायाने त्यांचे मन व्याकूळ होत असे ब्राम्हण समाजात विधवाचे फार मोठे हाल होत असे विधवाचे हाल थांबावेत यासाठी विधवा पुनर्विवाहाचा पुरस्कार त्यांनी केला. इ.स.१८६४ मध्ये पुण्यातील गोखल्यांच्या बागेत एक विधवा पुनर्विवाह घडवून आणला. महात्मा फुले यांनी स्त्रियांच्या सामाजिक दुःखाना वाचा फोडली. एखाद्या विधवेचे चुकून वाकडे पाऊल पडले तर तिची अवस्था फार वाईट होई. अशा विधवा स्त्रियांना भ्रूणहत्या, आत्महत्या शिवाय पर्याय नव्हता. अशा संकटातून विधवांची सुटका व्हावी म्हणून महात्मा फुले यांनी विधवांना गुप्तपणे येऊन बाळंत होण्यासाठी व आपले मुल ठेवण्यासाठी आपल्या घराशेजारी इ.स. १८६३ मध्ये बालहत्या प्रतिबंधक गृह उघडले. त्यासंदर्भात सर्वत्र भित्तीपत्रके लावण्यात आली होती. त्यात असे म्हटले होते की. ''विधवानो इथ येऊन गुप्तपणे आणि सुरक्षित बाळंत व्हा. तुम्ही तुमचे मुल न्यावे किंवा इथे ठेवावे हे तुमच्या खुशीवर अवलंबून राहील त्या मुलाची काळजी हा अनाथ आश्रम घेईल.'' महात्मा फुले यांनी सुरु केलेले 'बालहत्या प्रतिबंधक गृह' हे भारतातील पहिलेच होते. यावरुन त्यांच्या दूरदृष्टीची कल्पना येते.

केशवपन ही अनिष्ठ प्रथा बंद व्हावी म्हणून न्हाव्यांच्या सभा घेऊन त्यांचे मतपरिवर्तन केले. ज्या विधवा स्त्रिया आहेत त्या आपल्याच आया बहिणी आहेत असे समजून त्यांच्या केसावर वस्तरे चालवून बघा. तुमचा हात चालणार नाही. त्यांच्या या आव्हाणास न्हाव्यांनी प्रतिसाद दिला व संप करुन केशवपनाच्या कामावर संघटितपणे बहिष्कार टाकला. पूर्वी स्त्रीला पती निधनानंतर सती जावे लागे. परंतू पुरुषाला पत्नी निधनाचे दुःख होऊन एखादा पुरुष सती गेलेला आहे काय? असा प्रश्न उपस्थित करुन महात्मा फुले यांनी सतीच्या अनिष्ठ चालीवर कोरडे ओढले आहे.

अस्पृश्यांची दुःखे त्यांचे दारिद्रय नष्ट करण्यासाठी इ.स. १८५१ मध्ये अस्पृश्य मुलासाठी पहिली शाळा सुरु केली. पिढयानपिढया अज्ञान अंधकारात खितपत पडलेल्या अस्पृश्यांना महात्मा फुले यांनी ज्ञानाचे दवाजे उधडून दिले. त्यांच्यात स्वाभिमान निर्माण केला, सर्व मानव एकाच ईश्वराची लेकरे आहेत अशी धर्माची मुलतत्वे असतानाही शूद्रातिशूद्रा बांधवांना समतेने जगता येत नव्हते. सार्वजनिक पाणवढयावर जाणे म्हणजे अपमान करुन धेणे होते. महात्मा फुले यांनी इ.स.१८६६ साली अस्पृश्य लोकांना आपल्या धरचा पाण्याचा हौद खुला करुन दिला.

सत्यशोधक समाजाचे सत्यशोधनाचे कार्य कसे करावे याकरीता वैचारिक बैठक तयार करण्याचे कार्य महात्मा फुले यांच्या 'तृतीयरत्न', 'ब्राम्हणांचे कसब' व 'गुलामगिरी' या तीन ग्रंथानी केले. गुलामगिरी या ग्रंथातून चातुर्वण्यांच्या चौकटीतील ब्राम्हणांचे वर्चस्व म्हणजे इतर वर्णियांची गुलामगिरी होय. गुलामगिरीचे स्वरुप बहुधांगी होते. शैक्षणिक गुलामगिरी, आर्थिक गुलामगिरी व धार्मिक गुलामगिरी असे या गुलामगिरीचे स्वरुप होते. गुलामगिरी या ग्रंथाचा उद्देश ब्राम्हणांनी शूद्र व अतिशूद्रांवर केलेला अन्याय सांगणे हा तर आहेच पण त्याचबरोबर ब्रिटिश अधिकारी सुध्दा ब्राम्हणांच्याच मताची री ओढून सर्व सामान्य जनतेच्या हिताकडे कसे दुर्लक्ष करीत आहेत हे दाखवून देणे सुध्दा आहे. हे म्हणत असतांना त्यांनी कोणाचीही भीडमूर्वत ठेवली नाही. गुलामगिरी हा ग्रंथ जोतिबा व धोडीबा यांचा संवाद असून त्यात अनेक विषयांचा उहापोह केला आहे. या ग्रंथात महात्मा फुले यांनी समाजात प्रस्थापित असलेल्या त्यात धर्मशास्त्र, देवदेवता, देवांचे अवतार, जादू, समाजातील बहुजन लोक तसेच आर्य, ब्राम्हण, युरोपीयन लोकांची पुरोगामी दृष्टी, शिक्षणाचे महत्व, प्रशासनातील विविध अधिकारी, सरकाळी शाळा, म्युनिसीपालिटी, वर्तमानपत्रे इ. बाबीवर एकूण १६ खंडात आपले विचार व्यक्त केले आहेत.

महात्मा फुले यांचे सामाजिक क्रांतीचे तत्वज्ञान समजून धेण्याच्या दृष्टीने त्यांच्या गुलामगिरी या ग्रंथानंतर ''शेतकऱ्याचा आसूड'' हा दुसरा महत्वाचा ग्रंथ होय .'शेतकऱ्याचा आसूड' या ग्रंथाच्या सुरुवातीलाच शिक्षणाच्या अभावामुळेच निर्माण होणाऱ्या अनर्थाकडे महात्मा फुले यांनी समाजाचे लक्ष वेधले. शेतकऱ्यांच्या जीवनात शिक्षणामुळे आमूलाग्र बदल होऊन शकतो हे सत्य महात्मा फुले यांनी ओळखले होते. विद्या नसेल तर बुध्दीचा विकास होत नाही. त्यामुळे समाजात नीति राहत नाही. यामुळे विकास खुंटतो व संपत्ती दूर जाते. शेतकऱ्यांच्या मुलापैकीच शिक्षक तयार करावेत याविषयी महात्मा फुले लिहितात.'' यास्तव शूद्र शेतकऱ्याच्यामुलास विद्वान करण्याकरीता त्यांच्या जातीतील स्वतः पाभारी, कोळणी नांगर हाकून दाखविणारे शिक्षक तयार करुन त्यांच्या शाळेत शेतकऱ्यांनी आपली मुले पाठविण्याविषयी कायदा करावा'' अशी शिफारस महात्मा फुले यांनी केली.

शेती व्यवसाय आणि पाणी यांचा अतूट संबंध आहे. त्याची जाणीव ठेवून महात्मा फुले यांनी या प्रश्नाकडे गांभीर्याने लक्ष दिले. पाण्याशिवाय शेती करणे अशक्य त्यासाठी शेतात पाणाडयाकडून पाणी पाहून घ्यावे, नदीनाले व तलावात साचलेला गाळ शेतकऱ्यांना नेऊ दयावा अशा शेतकरी हिताच्या सुचना त्यांनी केल्या. याचबरोबर शेती सुधारणाविषयक काही उपाययोजनाही महात्मा फुले यांनी सुचविल्या आहेत. सार्वजनिक सत्यधर्म या ग्रंथातून महात्मा फुले यांनी सार्वजनिक सत्यधर्माविषयी आपले विचार मांडले आहेत. सार्वजनिक सत्यधर्माची मानव प्राण्यांच्या कल्याणासाठीची आवश्यकता स्पष्ट करतात. ''या विश्वाचा निर्माण करता (निर्मिक) एकच असल्याने त्याची नाना रुपे कल्पून भेदांचा पसारा मांडणे व्यर्थ आहे. नाना देव नाना धर्म यातूनच मतभेद वाढतात. विषमतेस व कलंहास संधी मिळते म्हणून एक ईश्वर एक धर्म जो हरी सर्व मानवाच्या सुखासाठी आवश्यक आहे'' महात्मा फुले यांच्या धर्मविशयक विचारावरुन त्यांची सत्यधर्मविषयक कल्पना लक्षात येते. हा धर्म इतर कोणत्याही धर्मासारखा नसून त्यात सार्वजनिक सत्यावर नीतितत्वावर अधिक भर दिलेला आहे. त्यामुळे हा त्यांचा धर्म ऐहिक जीवन सुखी कसे होईल, मानवाला त्याचे हक्क कसे मिळतील हा सांगणारा धर्म आहे. हा धर्म समतेवर आधारलेला आहे. या धर्माची ३३ कलमे त्यांनी दिलेली आहेत. सार्वजनिक सत्यधर्माचे स्वरुप स्पष्ट करताना महात्मा फुले यांनी स्त्री-पुरुष समानतेला महत्व देऊन 'लग्न' या विषयी मानवतावादी व समता दृष्टींनी विचार मांडले सत्यशोधक समाज विवाहांचे स्वरुप स्पष्ट करुन मंगलाष्टकाही तयार केल्या.

महात्मा फुले यांनी इंटर शिक्षण आयोगापुढे सादर केलेले निवेदन यामध्ये प्राथमिक शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमाचे स्वरुप कसे असावे, उच्च शिक्षणाचे स्वरुप कसे असावे, अभ्यासक्रम कसा असावा याबाबत विचार मांडलेले आहेत. शूद्रातिशूद्रांच्या हिताच्या दृष्टीने पुनर्रचना व्हावी अशी शिफारस करतात. व्यवसाय शिक्षणावर भर देऊन शिक्षण पध्दतीतील

दोष, अभ्याक्रमातील उणीवा व त्यादृष्टीने उपाय सुचविले आहेत. यातून महात्मा फुले यांचे क्रांतीकारी कृतिशील विचार दिसून येतात. महात्मा फुले यांच्या आगळया वेगळया वाड्.मयीन दृष्टीचा प्रखर आणि स्पष्ट अविष्कार झाला आहे. तो त्यांनी न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे यांना पाठविलेल्या 'मराठी ग्रंथकार सभेस पत्र' या पत्रात दुसऱ्या ग्रंथकार सभेचे निमंत्रण न्या. रानडे यांनी महात्मा फुले यांना दिले. पण या मराठी ग्रंथकार सभेस महात्मा फुले उपस्थित न राहता त्या सभेस एक पत्र पाठवतात. उपरोध, परखड मत आणि रोखठोक भाषा ही त्या पत्रांची वैशिष्टये दिसून येतात. ज्या ठिकाणी मनुष्याला मानवी हक्क दिले जात नाहीत. सर्व बाजूनी समाजातील शूद्र, शेतकरी,स्त्री यांची उपेक्षा असताना अशा ग्रंथकार सभेस जाण्याचे नाकारतात. हे पत्र म्हणजे महात्मा फुलेच्या शैलीचा खास नमूना आहे.

निष्कर्षः

वैचारिक साहित्यात प्रबोधन हे तत्व समाजाला शहाणे करण्यासाठी व जागृती करण्यासाठी योजिले जाते. प्रयोगाच्या आधारे निरीक्षण करुन शोध धेणे, वैज्ञानिक दृष्टिकोन बाळगणे, वैचारिक वाड्मयात स्वातंत्र्य, समता बंधुता, नीति, सहिष्णुता, करुना ही मूल्ये केंद्रस्थानी असतात. त्याचबरोबर मानवता, प्रेम, अहिंसा, शांती, धर्मनिरपेक्षता अशा अनेक मूल्यांचाही विचार केला जातो.

महात्मा फुले तत्कालीन समाजातील बुरसटलेली सनातनी हिंदू धर्म वर्ण व्यवस्था, स्त्री-पुरुष विषमता, अश्पृश्यता यांचा निषेध करुन नव्या विचारांचा पुरस्कार करतात. बालविवाह, केशवपन, विधवा सतीप्रथा याबाबत कृतीशील कार्य करतात. अज्ञानामुळे सर्वसामान्य जनता व शेतकरी याचें सर्व बाजूने शोषण सुरु होते. त्यासाठी शेतकऱ्यांच्या मुलांच्या शिक्षणासाठी स्त्री शिक्षणासाठी, अस्पृश्यांच्यासाठी कृतीशील कार्य करतात. महात्मा फुले यांचे लेखन बहुजन समाजासाठी होते. त्यांची भाषा रोख ठोक प्रवाही आणि सडेतोड होती. ग्रामीण श्रमीकांची व शूद्रातिशूद्रांची भाषा त्यांच्या लेखनामुळे गद्यात आली. १९ व्या शतकातील गद्य समर्थ शैलीकार म्हणून त्यांचे स्थान महत्वाचे आहे. १९ व्या शतकातील महात्मा फुले यांचे विचार आजच्या समाजाला उद्बोधक आहेत व त्याची आजच्या समाजाला फार गरज आहे.

संदर्भ :

१) कीर धनंजय व मालशे स.ग. (संपा.) महात्मा जोतिराव फुले समग्र वाड्.मय, म.रा.सा.मं. मुंबई, १९८१
२) फडके, य. दि. (संपा.) महात्मा फुले समग्र वाड्.मय म.रा.सा. आणि सं. मंडळ, मुंबई, १९९१

भारतातील सामाजिक आणि सांस्कृतिक वर्ग संघर्ष : विशेष संदर्भ गगनबावडा जहागिर

श्री.जनार्दन श्रीकांत जाधव
सहाय्यक प्राध्यापक,
इतिहास विभाग,
म.ह. शिंदे महाविद्यालय, तिसंगी,

प्रस्तावना :-

जगातील प्रत्येक मनुष्यप्राणी हा समान व सारखा आहे. त्यांच्यामध्ये भेद नाहीत. सर्व मनुष्यप्राण्याच्या सामाजिक आणि मुलभूत गरजा या सारख्याच आहेत.हे अडीच हजार वर्षापूर्वी महात्मा गौतम बुध्दांनी सांगितलेले वैश्विक सत्य वैज्ञानिकदृष्टया खरे असले तरी, अखंड मानवजातीमध्ये वेगवेगळया कालखंडात मानवामध्ये वर्गसंघर्ष झालेला दिसतो. फक्त काळानुरूप त्याचे स्वरूप मात्र बदलत गेले. अनादीकाळापासून मानवामध्ये भौगोलिक स्थितीवरून, वर्णभेदावरून, वंशश्रेष्ठत्वाच्या भावनेतून, तर कधी श्रेष्ठ-कनिष्ठत्वाच्या भावनेतून हा वर्गसंघर्ष होत आलेला आहे.

प्राचीनकाळात वेगवेगळया संस्कृती अस्तित्वात होत्या. त्यामध्ये मेसापोटेमिया संस्कृती, इजिप्तशियन संस्कृती, ग्रीकची संस्कृती, चीनची संस्कृती आणि सिंधु संस्कृती या विविध संस्कृतींच्यामध्ये सांस्कृतिक अभिमानापोटी वर्गसंघर्ष पहावयास मिळतो. तर मध्ययुगात या वर्गसंघर्षाचे रूपांतर धार्मिक आणि वांशिक श्रेष्ठत्वाच्या संकल्पनेत झालेले होते. यामध्ये पाश्चात्य राष्ट्रातील वर्णभेदावरून झालेला संघर्ष, तसेच ख्रिश्चन, मुस्लीम, बौध्द या धर्मश्रेष्ठत्वाच्या भावनेतून झालेले संघर्ष हे सर्व वर्गसंघर्षाचे होते.

आधुनिक काळात तर या वर्गसंघर्षाचे स्वरूप पूर्णपणे बदलून गेले. त्यांची जागा गरीब श्रीमंत, कामगार, भांडवलदार, पुरोगामी आणि परंपरावादी यांनी घेतली. या वर्गसंघर्षाला जगातील कोणतेही राष्ट्र अपवाद राहिलेले नाही हे विशेष.

जगातील प्रत्येक राष्ट्रात अस्तित्वात असणा-या या वर्गसंघर्षाचे स्वरूप मात्र वेगवेगळे पहावयास मिळते. 'भारत' सुध्दा याला अपवाद नव्हता. अनादीकाळापासून भारतामध्ये सुध्दा संघर्ष चालत आलेला आहे. एका वर्गाने दुस-या वर्गाचे केलेले शोषण किंवा त्यांचे नाकारलेले हक्क अधिकार ही वर्गसंघर्षा पाठीमागची मुख्य विचार धारणा असते. आणि त्याचा आधार हा धार्मिक ग्रंथाच्या आधारे निर्माण झालेल्या सामाजिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक प्रथा, परंपरा असतात. हा वर्ग संघर्ष भारतातील प्रत्येक कालखंडात आणि प्रत्येक ठिकाणी पहावयास मिळतो.

त्यामुळे सदर शोध निबंधामध्ये भारतामध्ये स्वातंत्र्यपूर्वकालखंडात, अस्तित्वात असणा-या विविध संसथाने आणि या संस्थानाच्या अधिपत्याखाली असण-या जहागिर कुलामध्ये जो वर्गसंघर्ष झालेला होता तो मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

भारतातील वर्गसंघर्षाची पार्श्वभूमी :-

भारतामध्ये प्राचीन काळापासून सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनात प्रत्येक ठिकाणी वर्गसंघर्ष पहावयास मिळतो. या वर्गसंघर्षाची बीजे इथल्या प्राचीन धर्मग्रंथाच्यामध्ये आढळतात. यामध्ये ऋग्वेदापासून रामायण, महाभारत, भगवतगीता, मनुस्मृती इत्यादी ग्रंथातून त्याची आपणास प्रचिती येते. या काळातील वर्ग संघर्षाचे स्वरूप हे आर्य आणि अनार्य अशा स्वरूपात होते. पुढे जाऊन त्याचे रूपांतर संस्कृत आणि असंस्कृत असे झाले.

भारतामध्ये वर्ण व्यवस्था अस्तित्वात आल्यानंतर मात्र मानवजात ही ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शुद्र व अतिशुद्र अशा वर्गवारीमध्ये विभागली गेली व श्रेष्ठ वर्णाच्या लोकाकडून कनिष्ठ वर्णाच्या लोकांचे शोषण होत राहिले व त्यातून वर्गसंघर्षाची भावना निर्माण हो गेली. पुढे 19 व्या शतकाच्या प्रारंभी या वर्गसंघर्षाची परिणीती जातीव्यवस्थेमध्ये झाली. त्यामुळे भारतातील प्रत्येक व्यक्ती ही वेगवेगळया जातीमध्ये विभागली गेली आणि मग या जाती-जातीमध्ये जात श्रेष्ठत्वाची भावना वाढत जाऊन त्यातून वर्गसंघर्ष होत राहिला. हा वर्ग संघर्ष इथेच थांबला नाही तर आधुनिक काळात त्याचे स्वरूप, ब्राम्हण-ब्राम्हणेत्तर, अभिजन बहुजन असे होत गेले.

थोडक्यात काय तर भारतामध्ये अनादीकाळापासून मानवजातीमध्ये वर्ग संघर्ष होत आलेला आहे. फक्त काळानुरूप त्याचे स्वरूप बदलत गेलेले दिसते. हा वर्ग संघर्ष स्वातंत्र्यपूर्वही होता आणि स्वातंत्र्योत्तर सुध्दा अस्तित्वात आहे.

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील वर्गसंघर्ष :-

स्वातंत्र्यकाळात भारतामध्ये अनेक छोटी-मोठी संस्थाने अस्तित्वात होती. या संस्थानामध्ये सुध्दा सामाजिक आणि सांस्कृतिक प्रथा परंपरांच्या माध्यमातून वर्गसंघर्ष झालेला होता. इतकेच नाही तर या संस्थानाच्या अधिपत्याखाली असणा-या विविध जहागिर कुळामध्येसुध्दा हा वर्गसंघर्ष पहावयास मिळतो. महाराष्ट्रातील अनेक जहागिरीपैकी कोल्हापूर दरबाराच्या अधिपत्याखाली जी अनेक जहागिर कुले होती. त्यामध्ये मुख्यत्वेकरून विशालगड, इचलकरंजी, कागल आणि बावडा ही महत्त्वाची होती.

या चार जहागिरीमध्ये बावडा जहागिर ही भौगोलिकदृष्टया सर्वापेक्षा वेगळी आणि एकमेव होती. या जहागिरीमध्ये सुध्दा वर्गसंघर्ष पहावयास मिळतो. पण तो वेगळया पध्दतीचा होता. या जहागिरीतील अनेक गावामध्ये व वाडयावस्त्यामध्ये येथील ब्राम्हण वर्गाकडून बहुजन वर्गास वेठबिगारी सारख्या सामाजिक प्रथेच्या माध्यमातून गुलामगिरी करावी लागत होती. या गुलामगिरीविरोधात येथील बहुजन वर्गाने केलेला विरोध हा सुध्दा स्थानिक पातळीवरील एकप्रकारचा वर्गसंघर्षच होता आणि म्हणून वंचितांच्या इतिहासाचा एक भाग म्हणून त्याची दखल घेणे क्रमप्राप्त ठरते.

बावडा जहागिरीतील वेठबिगारी :-

बावडा जहागिर ही रामचंद्रपंत अमात्यांची जहागिर म्हणून ओळखली जाते. ही जहागिर भौगोलिक दृष्टया इतर जहागिरीपेक्षा वेगळी होती. ''या जहागिरीचा बराचसा भाग हा डोंगर द-या आणि जंगल झुडपांनी व्यापलेला होता. त्यामुळे ही जहागिरसुध्दा तळघाट आणि वरघाट अशा दोन भागात विभागलेली होती''[9] या जहागिरीतील जो तळघाटाचा भाग ज्याला आज आपण कोकण असे म्हणतो. त्या भागातील मौजे कोकीसरे, मौजे नाधवडे, मौजे मोसम आणि आजुबाजूच्या बारा वस्त्यामध्ये वेठबिगारीची पध्दत अस्तित्वात होती. ही वेठबिगारी म्हणजे एकप्रकारची गुलामगिरीच होती. या वेठबिगारी प्रथेच्या माध्यमातून येथील ब्राम्हण वर्ग हा बहुजन वर्गाचे शोषण करत होता. हा ब्राम्हण वर्ग या भागातील खातेदार, धारकरी अथवा सावकारी करणारा असल्यामुळे त्याने वेठबिगारीच्या माध्यमातून बहुजनवर्गावरती गुलामगिरी लादली होती. या वेठबिगारीच्या माध्यमातून तेथे ब्राम्हण वर्ग आणि बहुजन वर्ग यामध्ये वर्गसंघर्ष घडून आला होता. हा वर्गसंघर्ष फक्त दोन वर्गातील नव्हता तर तो प्रथा आणि परंपरांचा होता. आणि या वर्गसंघर्षास सामाजिक आणि सांस्कृतिक श्रेष्ठत्वाचे संदर्भ होते. स्वातंत्र्यपूर्वक काळात आपल्या देशात विविध जहागिरीमध्ये अस्तित्वात असणारी ही वेठबिगारी म्हणजे मध्ययुगीन भारतातील गुलामगिरीच होती असे आपणास म्हणता येईल.

वर्गसंघर्षास कारणीभूत वेठबिगारीचे स्वरूप :-

गगनबावडा जहागिरीतील तळघाटातील मौजे नाधवडे मौजे कोकीसरे मौजे मोसम व इतर बारा वाडया वस्त्यामध्ये वेठबिगारीच्या प्रथा अस्तित्वात होती.ही वेठबिगारी ब्राम्हण वर्गाकडून बहुजनवर्गावर लादण्यात आली होती. विशेषतः तळघाटातील गावांच्यामध्ये ब्राम्हणवर्ग हा खातेदार जमीनदार, सावकार असल्याने आपल्या अधिकारांचा व सामाजिक श्रेष्ठ स्थानाचा फायदा घेऊन बहुजन वर्गाची पिळवणूक करत होता. हा वर्ग शिक्षणानेही पुढारलेला होता त्याचाही फायदा घेऊन बहुजन वर्गास नाहक त्रास देत होता. आपल्या सामाजिक श्रेष्ठत्वाचा वापर करून वेठबिगारीच्या माध्यमातून खालील प्रकारची कामे करून घेत होता.

1. ''ब्राम्हण वर्गाची प्रत्येक वर्षी घरे पाखरणे.
2. त्यांच्या शेतावर विनामोबदला काम करणे.
3. ब्राम्हण वर्गाच्या शेताना, झाडांना कुंपण घालणे.
4. ब्राम्हण वर्गाचे गवत कापणे.
5. गावात, ब्राम्हणाच्या वाडयावर व मंदिरात पहारा देणे.

6. ब्राम्हण वर्गाची लाकडे फोडणे.
7. सरकारी कागद बावडा ऑफिसात पोहचवणे.
8. ब्राम्हण वर्गाच्या नातेवाईकांची पत्रे गावो-गावही पोहचवणे.
9. त्यांच्या बायका मुलांना डोलीतून ने आण करणे.''[१]

वरील सर्व कामे ही विनामोबदला आणि सक्तीने ब्राम्हण वर्ग बहुजन वर्गाकडून करून घेत होता. इतकेच नाहीतर बहुजनवर्गाने म्हणजे कुळांनी लावलेल्याझाडांच्या फळावर सुध्दा ब्राम्हण वर्ग आपला अधिकार सांगत होता. याशिवाय या भागात हे लोक सावकारीचा व्यवसाय करत असत व बहुजन वर्गास दिलेल्या कर्जावर जबर व्याज आकारून ते वसुल करत असत व त्या व्याजाच्या पावत्यासुध्दा देत नसत. ब्राम्हणवर्गाच्या या वेठबिगारीचा बहुजन वर्गास खूप त्रास होत होता. त्यासंदर्भात तक्रार दाखल केली असता न्याय मिळण्याची सुध्दा शक्यता फार कमी होती. कारण जहागिरीतील ''सावकार ब्राम्हण, कारकून ब्राम्हण, वकील ब्राम्हण, साक्षीदार ब्राम्हण, मुन्शीफ ब्राम्हण''[२] त्यामुळे सर्वसामान्य बहुजन वर्गास न्याय मिळण्याचा कोणताही मार्ग नव्हता. तसेच बहुजन वर्गाकडे वसुलीच्या पावत्या नसल्याने लिखित स्वरूपाचा कोणताही कागद नव्हता. प्रसंगी न्याय मिळणे कठीण झाले होते.

बावडा जहागिर ऑफिसमध्ये ब्राम्हण वर्गाचाच भरणा असल्याने बहुजनवर्गाची स्थिती ही गुलामासारखी झाली होती. हे वरील परिस्थिती पहाता लक्षात येते.

या वेठबिगारीचे स्वरूप इतके भयानक होते की, त्यांच्या छळास आणि अत्याचारास कंटाळून गावातील बलुतेदारांनी आपली गावे सोडली होती. विशेषतः ''कुंभार जातीच्या लोकांना तर ब्राम्हण वर्गाच्या परवानगीशिवाय हात ही लावतायेत नव्हता''[३] अशी एकंदरीत विचित्र परिस्थिती होती.

गुलामगिरीचे प्रतिक असणा-या वेठबिगारी विरोधातील संघर्ष :-

बावडा जहागिरीतील वरील गावांच्यामध्ये अस्तित्वात असलेल्या गुलामगिरीच्या प्रथेविरोधात येथील सर्वसामान्य बहुजनवर्गाने सनदशीर मार्गाने संघर्ष केला होता. ब्राम्हण वर्गाच्या या मक्तेदारीसंदर्भात आणि वेठबिगारीसारख्या प्रथेविरोधात ''बहुजन वर्गाने तात्कालीन बावडा जहागिरदार श्रीमंत परशुरामराव पंत अमात्य यांच्याकडे या गुलामगिरी प्रथेमधून मुक्त करण्याविषयी 69 जणांच्या सही सहीत दिनांक 25 फेब्रुवारी 1930 रोजी तक्रार अर्ज केला होता.''[४]

या अर्जदारामध्ये मराठा, प्रभू, महार, न्हावी, कुंभार, मुस्लीम, तेली, गुरव, मेहत्तर अशा सर्व जातीतील लोकांचा समावेश होता. या तक्रारीची एक प्रत कोल्हापूर दरबारासही पाठविलेली होती.

''या तक्रार अर्जासंदर्भात कोल्हापूर दरबाराकडून 20 मार्च 1930 रोजी बावडा जहागिरदार यांना चौकशीचे आदेश झाले होते. त्याचप्रमाणे दिवाण ऑफ कोल्हापूर यांनाही चौकशी करून अहवाल पाठवण्यासंदर्भात दिनांक 13 मार्च 1930 रोजी देण्यात आले होते.''[५]

वेठबिगारीसंदर्भात झालेल्या तक्रारीनुसार बावडा जहागिरीकडून सुरवातीस कोणत्याही स्वरूपात स्पष्ट आदेश झाले नाहीत. जे काही आदेश झाले ते सर्व तोंडी समज देण्याइतपर्यंत मर्यादित होते. त्यामुळे या बहुजनवर्गाने परत या प्रथेच्या विरोधात मुख्य महसुल अधिकारी, कोल्हापूर यांच्याकडे सुध्दा दाद मागितली होती. त्यानुसार बावडा जहागिरदार यांना प्रथे संदर्भात ताबडतोब अहवाल सादर करण्यास सांगितले होते. त्यामुळे जहागिरदार यांनी या सदर तक्रारी संदर्भात तीन वेगवेगळे अधिकारी नेमले होते. त्यानुसार ''नाधवडे गावी पोलीस इन्स्पेक्टर, मौजे कोकीसरे गावी बावडा जहागिर मुख्य लिपिक, तर मौजे मोसम गावी मामलेदार यांना नियुक्त केले होते.''[६]

वरीलप्रमाणे तीनही अधिका-यांनी या गावातील या प्रथेची रितसरपणे चौकशी केली व ब्राम्हण वर्गाकडून बहुजनवर्गाची कशापध्दतीने पिळवणूक होते हे सांगितल्यानंतर या प्रथेविरोधात ज्यांनी तक्रारी केल्या होत्या त्यांच्या ''बावडा जहागिर कारकून यांच्यासमोर शपथेवर जबानी घेण्यात आल्या तसेच धारकरी लोकांनाही बोलावून त्यांना समज देण्यात आली होती असे दिसते.''[७]

थोडक्यात काय तर बावडा जहागिरीतील तळघाटातील गावांच्यामध्ये वेठबिगारीसारखी गुलामीची पध्दती अस्तित्वात होती. तेथील ब्राम्हण वर्गाकडून बहुजन वर्गाचे शोषण होत होते. या अन्याय, अत्याचाराविरोधात तेथील लोकांनी सनदशीर मार्गाने तक्रार नोंदवून या अनिष्ठ प्रथेतून आपली सुटका करून घेण्यासाठी आवाज उठवला होता. हा संघर्ष दोन वर्गातील किंवा दोन जातीतील नव्हता. तर तो श्रेष्ठत्वाचा होता आणि त्याला सामाजिक आणि सांस्कृतिक श्रेष्ठ-कनिष्ठाची भावना कारणीभूत होती असे म्हणता येईल.

निष्कर्ष :-

१. बावडा जहागिरीमध्ये वेठबिगारीची अमानुष्य प्रथा अस्तित्वात होती.
२. या वेठबिगारीपाठीमागे सामाजिक आणि सांस्कृतिक श्रेष्ठत्वाची भावना कारणीभूत होती.
३. वेठबिगारी प्रथेच्या विरोधात येथील बहुजन वर्गाने केलेला संघर्ष हा प्रस्थापित सामाजिक व्यवस्थेच्या विरोधातील होता.
४. बावडा जहागिरीतील ही वेठबिगारी म्हणजे मध्ययुगातील गुलामगिरीच होती.

संदर्भ :-

1. कोल्हापूर पुरालेखागार ऑफिस, फाईल-बी—19, पृष्ठ 142,143
2. कित्ता, पृ. 65, 66
3. कित्ता, पृ. 42, 43
4. कित्ता, पृ. 54, 55
5. कित्ता, पृ. 44—47
6. कित्ता, पृ. 48
7. कित्ता, पृ. 138—140

वसाहतवाद व भारतीय संस्कृतीतील बदल

डॉ.मंजुश्री शिवाजीराव घोरपडे
इतिहास विभागप्रमुख,
विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर

इ.स. 1757 ते 1947 या 190 वर्षाच्या काळात भारतात ब्रिटीशांचा वसाहतवाद किंवा सत्ता होती. शंभर वर्षाच्या काळात सत्ता विस्तारचे कार्य पूर्ण झाले. ब्रिटीशांनी भारतात कायदा व सुव्यवस्था भक्कम केली. कायद्याचे राज्य ही पध्दत सुरू केली. ब्रिटीश पूर्व काळात भारतात अनेक आक्रमणे झाली. साम्राज्य स्थापन झाली नष्ट झाली पण भारतीय समाज जीवनात सांस्कृतिक जीवनात फारसे बदल घडून येत नव्हते. पण बिटीश वसाहतवाद ख्रिश्चन मिशनरी इंग्रजी भाषा पाश्चिमात्य शिक्षण इ. च्या प्रभावामुळे भारतातील सांस्कृतिक जीवनात परिवर्तने घडून आली. ब्रिटीशांनी आपली संस्कृती आचार विचार, भाषा इ. भारतीयांवर लादण्याचे प्रयत्न केले. 190 वर्षाच्या ब्रिटीश वसाहतवादी राजवटीमुळे भारतीयांच्या सांस्कृतीक जीवनात जे बदल झाले ते दूरगामी होते.त्यातुनच राष्ट्रवादाचा उदय व विकास होण्यास अनेक घटक कारणीभूत ठरले. त्या काळातील समाजातील घातक चालीरिती, रुढी परंपराना नष्ट करुन एक सुसंस्कृत समाजाच्याउभारणीचे काम राष्ट्रवादाने केले.

वर्णव्यवस्था व जातीव्यवस्थेला हादरे :-

ब्रिटीशांच्या राजवटीत वर्णव्यवस्था व जातीव्यवस्थेला प्रचंड हादरे बसले.जन्मजात श्रेष्ठत्व ही कल्पनाच कालबाहय झाली. ब्रिटीश प्रशासनामुळे जातीव्यवस्थेला धक्के बसुन सामाजिक समता प्रस्थापित झाली. अस्पृश्यतेलाही धक्के बसले. भारतीय रेल्वेत विविध जातींची माणसे एकत्र बसून प्रवास करु लागली. ब्रिटीशपूर्व काळात प्रत्येक जात दुसऱ्या जातीला कनिष्ठ समजे.पण ब्रिटीश राजवटीमुळे भारतीय या मानसिकतेमधून बाहेर पडले.मध्ययुगीन संस्कारात वाढलेल्या भारतीयांना नवी मूल्ये आत्मसात करावी लागली. वैयक्तीक स्वातंत्र्याला महत्व आले. जातीचा व व्यवसायाचा संबंध राहिला नाही. सावरकर, फुले, आगरकर, आंबेडकर, शाहू महाराज यांनी जातीव्यवस्थेवर हल्ले केले होते.[१]

कायद्यांची कायदेशीर वाटचाल :-

प्राचीन व मध्ययुगातील कायदे धर्मशास्त्रावर आधारित होते. ब्रिटीशपूर्व काळात कायद्याचे राज्य नव्हते. एकाच गुन्हयाला वेगवेगळया शिक्षा असत. दिव्य, पंचायत, साक्षीदार या सगळयाच गोष्टीमध्ये भारतभर एक वाक्यता नव्हती. ब्राम्हणांना सौम्य शिक्षा तर खालच्या जातीतील लोकांना कडक शिक्षा दिल्या जात. पण ब्रिटीशांच्या राजवटीत हे चित्र बदलले. त्यांनी कायदे संहिता तयार केली. कायद्यापुढे सर्व समान हे तत्व व्यवहारात आले. कायद्यासमोर सारे समान जात धर्म असा कोणत्याही प्रकारे यात फरक करण्यात येणार नव्हता. त्यामुळे एका निश्चित अश्या दंडसंहितेची निर्मिती करण्यात आली. यामुळे भारतीय समाजात परिवर्तन घडून आले.[२]

पाश्चिमात्य शिक्षण :-

इंग्रजांच्या प्रयत्नातूनच भारतीय शिक्षणाचे पुनरुज्जीवन झाले. भारतीयांच्या पाश्चिमात्य शिक्षणप्रणालीशी संबंध आला. सत्य आणि प्रायोगिक समतेवर आधारलेल्या ज्ञान विज्ञानांनी भारतीय तरुणांना आकृष्ठ केले. काही ब्रिटीश राज्यकर्त्यानी व प्रशासकांनी भारतीयांना पौर्वात्य शिक्षण देण्याची शिफारस केली असली तरी भारतीयांचा कल पाश्चात्य शिक्षणाकडे होता. पाश्यात्य शिक्षण प्रणालीमध्ये समता, स्वातंत्र्य, विश्वबंधुत्व, व्यक्तीस्वातँय, लोकशाही इ. मुल्यांना महत्व होते. ब्रिटीशांनी सुरु केलेल्या या पाश्चिमात्य शिक्षणामुळे दुहेरी लाभ झाला. भारतीयांची अस्मिता जागृत झाली. त्यांची विज्ञान निष्ठा वाढली. नवशिक्षीत भारतीयांनी सामाजिक सुधारणा, पुरोगामी विचार समाजात रुजविण्याचे कार्य केले.[३]

पाश्चिमात्य विचारांनी ओळख भारतीयांना झालीः-

पाश्चिमात्य शिक्षणामुळे भारतीयांना पाश्चिमात्य विचारवंतांच्या विचाराची ओळख झाली. राष्ट्रवाद स्वातँय, समता, लोकशाही, साम्यवादी, मांनवतावाद, उदारमतवाद इ. विचारांची ओळख भारतीयांना झाली. मिल्टनब्रुफ, जे एस. मिक, मेकॉले, स्पेन्सर, बेकन, व्हॉल्टीवर, रुसो, स्मिथ, बेथॅम, थॉमस पेन इ. विचारवंताची ओळख सुशिक्षित समाजालाझाली. हया नवशिक्षीत भारतीय पिढीत नव्या राष्ट्रवादी विचारांचा अंकुर फुटु लागला.[४]

इंग्रजीभाषेचा प्रभावः-

इंग्रज आणि त्यांची इंग्रजी भाषा हयांच्या मुळेच भारत पाश्चिमात्यांनी विकसित केलेल्या विज्ञान, औदयोगीक, राजनैतिक, सांस्कृतिक व सामाजिक विचारांशी परिचित झाला. इंग्रजी शिक्षण घेतलेल्या हया नव्या वर्गानेच भारतीय राष्ट्रीय कॉग्रेसची पायाभरणी केली व नेतृत्व ही केले. तत्कालीन भारतात कोणतीही एक भाषा नसल्याने इंग्रजी ही मध्यम शिक्षित वर्गाची लोकभाषा बनली. इंग्रजीचा एक फायदा म्हणजे ती येणा-यालासरकारी नोकरी मिळत असे. 19 व्या शतकाच्या दशकाच्या शेवटी इंग्रजीतून पत्रिका छापल्या जावू लागल्या आणि त्यानंतर दैनिक वृत्तपत्रे ही छापली जावू लागली. त्यात नवशिक्षितांना काम मिळू लागले. लोकांच्यामध्ये देशभक्तीची भावना जागृत झाली. इंग्रजी शिक्षण घेतलेल्या भारतीयांनी स्वातँय चळवळीत भाग घेतला. इंग्रजांच्या शोषण धोरणा विरुध्द भारतीयांच्या भावना जागृत झाल्या.[५]

मध्यम वर्गाचा उदय :-

ब्रिटीश प्रशासन व्यवस्थेचा एक परिणाम म्हणजे मध्यम वर्गाचा उदय होय. हा वर्ग ब्रिटीश शिक्षण घेतलेला शहरामध्ये राहणारा नवे विचार, ज्ञान व जिवनमुल्ये यांचा स्विकार करणारा होता. हा वर्ग लहान असला तरी गतिमान होता. या वर्गाने सभा व वृत्तपत्रीय लिखाणाव्दारे ब्रिटीश सत्तेच्या अन्यायी धोरणावार टीका करुन भारतीय जनतेला राजकीयदृष्टया जागृत करण्याचे कार्य केले. या मध्यमवर्गीय बुध्दिजीवी वर्गाने समाज सुधारणेचा आग्रह धरुन राष्ट्रवादी चळवळीला अनुकूल वातावारण निर्माण केले.[६]

राष्ट्रीय साहित्याची निर्मिती :-

19 व्या शतकात भारतीय भाषांमध्ये साहित्याची निर्मिती होण्यास सुरुवात झाली. कादंबरी, निबंध, देशभक्तिवर काव्य अश्या साहित्य प्रकारातून राष्ट्रीय जाणीवा जागृत होऊ लागल्या. बंगालीमध्ये रविंन्द्रनाथ टागोर, देवेंन्द्रनाथ टागोर, बंकिमचंद्र चटर्जी, दीनबंधू मित्र, नवीनचंद्र सेन यांनी राष्ट्रीय साहित्याची निर्मिती केली. बंकीमचंद्र यांची आनंदमठ कादंबरी व त्यातील श्वंदे मातरमश हे गीत म्हणजे राष्ट्रवादाचा धगधगता आदर्श ठरला. मराठी भाषेमधूनही लोकहितवाद, विष्णूशास्त्री चिपळूणकर, शि. म. परांजपे यांनी जे लिखाण केले ते राष्ट्र व भाषाभिमानास पूरक ठरले. निबंध मालाव्दारे चिपळूणकरांनी तत्कालीन परिस्थिती परखडपणे मांडली. अनेक तरुणांना विचारास प्रवृत्त केले. कांदब-या व नाटकाद्वारे ही ब्रिटिश सत्तेचे जुलमी धोरण सर्वसामान्यापर्यंत पोहोचविण्याचे कार्य मराठी लेखकांनी केले. खाडिलकर, कोल्हटकर यांच्या नाटकातुन राष्ट्रवादाचे विचार प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचत होते. नाटकासारखे लोकप्रिय व प्रभावी माध्यम मिळाल्याने त्याचा उपयोग राष्ट्रवादाच्या प्रसारासाठी करण्यात आला. हिंदीमध्ये हरिश्चंद्र व तामिळ मध्ये सुब्रहमण्य भारती यांनी आपल्या साहित्यातून राष्ट्रवादाची प्रेरणा दिली.[७]

कला व स्थापत्य कला :-

ब्रिटीश वास्तुकलेचा प्रभाव ही भारतावर पडला. कलेच्या क्षेत्रात पौर्वात्य व पाश्चिमात्य कलांचा समन्वय होण्याचे नवे पर्व सुरु झाले. कलकत्ता, मद्रास, लाहोर, सिमला येथील चर्च, शासकीय इमारती, मुंबईचे रेल्वे स्थानक, जयपूर येथील वस्तुसंग्रहालय, मुंबईचे गेटवे ऑफ इंडिया, प्रिन्स ऑफ वेल्स म्युझियम हे ही त्याचे एक उदाहरण आहे. नवी दिल्लीच्या आराखडा सर एडवर्ड ल्युटेन व सर एडवर्ड बेकर हयांनी तयार केला. भारतीय स्थापत्यकला इंडो ब्रिटीश स्टाईलकडे वळू लागली.[८]

धार्मिक रुढी, परंपरा अंधश्रध्दांना ब्रिटीश राजवटीत हादरे बसले :-

ब्रिटीश राजवटीमुळे भारतीय तरुणांचे मानसिक परिवर्तन घडून आले. कर्मकांड, रुढी परंपरा हया कालबाहय होवून व्यक्तिस्वातँय, बुध्दिप्रामान्य, तर्कशुध्दता, विज्ञाननिष्ठा यांची प्रस्थापना झाली. भारतीयांनी पाश्चिमात्य जीवनशैलीचा स्विकार केला. या सर्व विचारांचा परिणाम म्हणजे भारतीय समाजात सामाजिक व धार्मिक सुधारणा चळवळी सुरु झाल्या.[९]

पाश्चात्य वेशभूषा, केशभूषा, खेळ यांचा प्रभाव :-

ब्रिटीश वसाहत वादामुळे भारतीय वेशभूषा, केशभूषा, खेळ इ. मध्ये अनेक बदल झाले. पारंपारिक वेशभूषा, केशभूषा मागे पडली. शर्ट, पॅट, हॅट, टाय, बूट, स्कर्ट ही पाश्चिमात्य वेशभूषा शहरातील भारतीयांनी स्वीकारली.भारती केशभूषेवरही पाश्चिमात्यकरणाचा प्रभाव पडला.स्त्रीयांसाठी बॉबकट ही ब्रिटीश वसाहतवादाची देणगी ठरली. ब्रेड,बिस्किटे भारतीयांनाच्या दैनंदिन जीवनाचा भाग बनली. भोजनात सुरी, काटा वमचा आला. सकाळी नाष्टयाचे पदार्थ पाश्चात्य आले. क्रिकेटचा खेळ हा ब्रिटीश वसाहतवादाची भारतीयांना देणगी ठरली.[१०]

उत्कृष्ठ शासन यंत्रणेची निर्मितीः-

ब्रिटींशांनी केंन्द्रीय प्रांतिक जिल्हा व स्थानिक स्तरावर उत्कृष्ठ प्रशासन यंत्रणा उभी केली. अधिकारी वर्ग नेमले. नागरी संरक्षणासाठी पोलिस यंत्रणेची उभारणी केली. लोकांच्या जिवित व मालमत्तेच्या संरक्षणाची हमी दिली. ठग,पेंढारी, लूटारु यांचा बंदोबस्त केला व सर्वत्र शांतता व सुव्यवस्था निर्माण केली त्यामुळे समाजात आत्मविश्वास निर्माण झाला.[११]

पाश्चात्यांनी हिंदु संस्कृतीची केलेली प्रशंसाः-

ब्रिटीशांची सत्ता भारतात स्थापन झाल्यानंतर अनेक पाश्चात्य संशोधकांनी प्राचीन हिंदु संस्कृतीचा अभ्यास व संशोधन सुरू केले तसेच या संशोधकांनी भारताच्या संस्कृतिक वारसाकडे लक्ष वेधून प्राचीन भारतीयांनी कला, वास्तुकला, वाङःमय व तत्वज्ञान इ. क्षेत्रात केलेल्या अनमोल प्रगतीचा पुर्नशोध घेतला. या संशोधकात कोलबुक, विल्यम जोन्स, मॅक्समूलर, मॅनियर, विलियम्स, रॉथ, ससान, गटे व जेम्स प्रिन्सेप इत्यादीचा समावेश होता. या पाश्चात्य संशोधकांनी आपल्या साहित्यांतून भारतीय संस्कृतीचे महत्व स्पष्ट केले. प्राचीन भारतीय संस्कृती ही रोमन किंवा ग्रीक संस्कृती पेक्षाही प्राचीन संस्कृती असल्याचे जगाला दाखवुन दिले. त्यांच्या संशोधनामुळे भारताचा वैभवशाली इतिहास उजेडात आला. या पाश्चात्य संशोधकांच्या कार्याने भारावुन भारतीय संशोधकांनीही प्राचीन भारतीय संस्कृतीचा अभ्यास सुरू केला. भारतीय संशोधकांमध्ये न्या. रानडे, राजाराममोहन रॉय,हरीप्रसाद शास्त्री, डॉ. रा. गो. भांडारकर, राजेंन्द्रलाल मित्र इ. चा समावेश होता. पाश्चात्य विद्वानांनी केलेल्या संशोधनामुळे भारतीयांना आपल्या गत वैभवाची जाणीव झाल्यामुळे त्याच्यात स्वाभिमानाची भावना निर्माण झाली. त्यामूळे भारतीयांची अस्मिता जागृत झाली व ही अस्मिता राष्ट्रवादाच्या निर्मितीला कारणीभूत ठरली.[१२]

सामाजिक व धार्मिक सुधारणा चळवळीः-

भारतीयांच्या दैनंदिन जीवनात पाश्चिमात्यांना संबंध आल्यामुळे त्यांच्या संस्कृतीचा, राजकीय, सामाजिक व धार्मिक कल्पनांचा भारतीयांना परिचय झाला. पाश्चिमात्यांचे ज्ञान, विज्ञान, तंत्रज्ञान यांचे महत्व भारतीयांना पटले. पाश्चिमात्य देशांनी प्रगती केल्यामुळेच त्यांची भरभराट झाली. आपल्या देशावर वर्चस्व निर्माण करून त्यांनी आपणास गुलाम बनविले याची आहे याची जाणीव सुशिक्षीत वर्गाला झाली परिणामी त्यांच्या असे लक्षात आले की, आपल्या सामाजिक धार्मिक आणि राजकीय जीवनात अनेक उणीवा आहेत त्यामुळेच आपल्यात मागासलेपणा आलेला आहे. तेव्हा भारतीय समाजाची सुधारणा झाली पाहिजे. भारतीय समाज व्यवस्था धार्मिकतेवर आधारलेली होती. त्यामुळे सामाजिक सुधारणेबरोबर धर्मसुधारणा देखील झाली पाहिजे असे प्रबोधन झाले व त्यामुळेभारतीय समाजाचे पंरिवर्तन घडून येण्यासमदत झाली.[१३]

दळणवळण व वाहतुकीच्या साधनांमुळे सांस्कृतिक जीवनात बदल झालाः-

इंग्रजांनी रस्ते, रेल्वे, आगबोटी, पोस्ट, तारायंत्रे या साधनात विद्युतगतीने बदल घडवून आणले. लॉर्डबेटिंगने रस्ते, डलहौसीने पी. डब्ल्यू. डी नावांचे स्वतंत्र खाते निर्माण करून रस्त्यांचे जाळे सर्वत्र निर्माण केले. रेल्वेमुळे विविध

प्रांतातील लोकभाषा संस्कृती, रूढी परंपरा इ. ची ओळख भारतीयांना झाली. यातूनच भारतीयांचे विचारविश्व बदलले. राष्ट्रीय व सामाजिक ऐक्य निर्माण होण्यास ही साधने उपयोगी पडले. [१४]

ख्रिश्चन धर्माचा प्रभाव व मिषन-यांचे कार्यः-

१८१३ च्या चार्टर ॲक्ट नुसार ख्रिश्चन मिशन-यांना धर्म प्रसार करण्याची अधिकृतपणे परवानगी मिळाली होती. ख्रिस्ती मिशनरी लोक मनमिळावू तसेच समर्पणंशीलता दयाबुध्दी, परोपकार, गरिबांचा कळवळा, आत्मियता या त्यांच्या गुणामुळे लोक त्यांच्यांकडे आकर्षित झाले. त्यांच्या एकेश्वरीवादाने काही जण प्रभावीत झाले. हिंदु धर्मातील देव देवता, रूढी अनिष्ठ प्रथा परंपरा जातीप्रथा अस्पृश्यता, अंधश्रध्दा, सती पध्दती, बालविवाह इ. वर त्यांनी हल्ले केले. मिशन-यांच्या या वक्तव्याने भारतीयांच्यात जागृती झाली.त्यामुळे महाराष्ट्र, बंगाल या प्रांतात धर्म सुधारणा चळवळी उभ्या राहिल्या. [१५]

वसाहत वादामुळे औदयोगिक संस्कृतीचा उदयः-

बिटीशांनी रेल्वे, रस्ते, जहाज, विमान वाहतूक या वाहतुकीच्या साधनात वाढ केल्यामुळे अनेक उद्योगधंदे सुरू झाले. टाटा, बिर्ला, धनजीशहा कुपर, वालचंद हिराचंद, भिडे ॲन्ड सन्स, दांडेकर ब्रदर्स, किर्लोस्कर इत्यादी हिंदी उद्योजक पूढे आले.एकुण ब्रिटीश राजवटीत आधुनिक उद्योगधंदयांचा विकास होत गेला. त्याच बरोबर औदयोगिक संस्कृती विकसीत झाली.[१६]

वृत्तपत्रे - ब्रिटिश वसाहतवादाची देणगीः-

जनजागृतीचे व समाज प्रबोधनाचे साधन म्हणुन वृत्तपत्रांचा वापर १९ व्या शतकात सुरू झाला. द इंडियन मिरर, बॉम्बे समाचार, द हिंदु, ट्रिब्यून, हिंदी पेट्रीयट, द टाइम्स ऑफ इंडिया,स्टेट्समन, मद्रासमेल, पायोनियर, लाहोर गॅझेट, अमृत बझार, दर्पण, प्रभाकर, केसरी, मराठा या वृत्तपत्रांनी राष्ट्रवादी चळवळीचा पाया भक्कम बनविला. [१७]

नागरीकरण - ब्रिटीष वसाहत वादाची देणगीः-

औद्योगीकरण उद्योगधंदे व्यापार वाहतुक या साधनांच्या विकासाबरोबरच भारतात ब्रिटीश राजवटीत शहरीकरण (नागरिकरण) चे प्रमाण वाढत गेले. नागरिकरणाबरोबर काही नागरी प्रश्नही निर्माण झाले. नागरी संस्कृतीचा पायाच ब्रिटीशांच्या राजवटीत तयार झाला. एकत्र कुटूंब पध्दती मागे पडुन छोटी कुटूंब पध्दती अस्तित्वात आल्याने व्यक्ती विकासाला वाव विळाला.[१८]

ब्रिटीश वसाहतवादी राजवटीने स्त्री उध्दारासाठी पास केलेले कायदे :-

१. लॉर्ड बेटींगने सतीबंदीचा कायदा १८२९ मध्ये केला. सती जाण्यास प्रवृत्त केल्यास, प्रोत्साहन दिल्यास फाशीच्या शिक्षेची घोषणा केली.
२. 1856 मध्ये विधवा पुनर्विवाह कायदा पास केला.
३. 1872 मध्ये बालविवाह विरोधात कायदा पास केला. मुलींचे लग्नाचे वय 14 वर्ष ठरविण्यात आले.
४. 1802 मध्ये नवजात मूलींना मारणे बेकायदेशीर ठरविण्यात आले. 1870 मध्ये मुलींच्या जन्माची नोंद ठेवणे व जन्मानंतर ती ३ वर्षे जिवंत असल्याची खातरजमा करणे बंधनकारक केले.
५. इ. स. 1872 मध्ये नोंदणी विवाह कायदा संमत केला.
६. इ. स. 1938 मध्ये हिंदू स्त्रियांचे प्रॉपर्टी हक्क देण्यात आले.
७. 1946 मध्ये हिंदू विवाहीत स्त्रियांना विभक्त राहून पोटगी मागण्याचा हक्क हा कायदा संमत झाला. एकूण ब्रिटीश राजवटीमुळे स्त्री मुक्तीस मोठा हातभार लागला. हा ब्रिटीश वसाहतवादी राजवटीचा परिणाम होय.[१९]

ब्रिटीश पूर्व भारतात अनेक आक्रमणे झाली साम्राज्ये स्थापन झाली नष्ट झाली. पंरतु भारतीय माणसांच्या रूढी, प्रथा, परंपरा आणि धर्मभावनेमध्ये बदल झालेला नव्हता. परंतु ब्रिटीशांच्या सत्तेच्या अंमलामुळे भारतीयांच्या सर्वांगीण

जीवनाला जोरदार हादरे-धक्के बसले. भारतीय संस्कृतीवर पाश्चात्य संस्कृतीचा प्रभाव निर्माण झाला. इंग्रजी भाषेच्या माध्यमामुळे इंग्रजी संस्कृतीचा प्रसार व प्रचार होण्यास मदत झाली. इंग्रजी शिक्षण, आणि नोकरी यांची सांगड घालण्यात आल्याने इंग्रजी संस्कृतीचे श्रेष्ठत्व प्रस्थापित झाले. इंग्रजांनी उत्कृष्ठ प्रशासन यंत्रना निर्माण केली. वेगवेगळे सुधारणा कायदे अंमलात आणले. समाजातील स्त्री शिक्षण, जातीव्यवस्था, अंधश्रध्दा, विवाहसंस्था इ. मध्ये क्रांन्तीकारक बदल झाले. ब्रिटीश राजवटीमुळे भारतीयांच्या संस्कृतीक जीवनात बदल झाले. वृत्तपत्रांनी समाज जागृतीचे व राष्ट्रीय समस्यांना वाचा फोडण्याचे महत्वाचे कार्य केले. बदल झालेल्या समाज मध्यमवर्गीय होती. मध्यम वर्गीय समाज संघटीत झाला आणि त्यांनी राजकीय नेतृत्वावर पकड बसविली. आणि ब्रिटीशांशी लढा देवून नवा स्वतंत्र भारत निर्माण केला.

संदर्भ

१) गाठाळ एस. एस., भारताचा इतिहास व संस्कृती, कैलाश पब्लीकेशन्स औरंगाबाद, 2008 पृष्ठ 291.
२) राऊत गणेश, राऊत ज्योती, महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास, डायमंड पब्लीकेशन्स पुणे 2005 पृष्ठ 26.
३) मोरवंचीकर रा.श्री. आधुनिक भारत, पिंपळापुरे ॲण्ड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर 1991 पृष्ठ 151,152.
४) मोरे दिनेश, आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास, कैलाश पब्लीकेशन्स, औरंगाबाद 2006 पृष्ठ 110.
५) ग्रोवर,बी. एल. बेल्हेकर, एन. के., आनुनिक भारताचा इतिहास, एस. चंद आणि कंपनी प्रा. लि., रामनगर दिल्ली २०१६ पृष्ठ 563, 564.
६) गव्हाणे किशोरकूमार, शिंदे सुखदेव, कुलकर्णी जयश्री, भारतीय राष्ट्रीय चळवळीचा इतिहास, एज्युकेशन पब्लिशर्स औरंगाबाद, 2015 पृष्ठ 133.
७) मोरे अरुणा, नवथर भारती, काळभोर स्वाती, आधुनिक भारत, अथर्व प्रकाशन, पुणे 2009 पृष्ठ 20,21.
८) ग्रोवर बी. एल., बेल्हेकर एन. के. उपरोक्त पृष्ठ 568.
९) मोरवंचीकर रा. श्री. उपरोक्त पृष्ठ 152.
१०) गाठाळ एस. एस. उपरोक्त पृष्ठ 214.
११) कठारे अनिल, आधुनिक भारताचा इतिहास, प्रशांन्त पब्लीकेशन्स, जळगांव 2013 पृष्ठ 68, 69.
१२) गव्हाणे किशोरकुमार, शिंदेसुखदेव, कुलकर्णी जयश्री उपरोक्त पृष्ठ 133, 134.
१३) शेख गफुर, आधुनिक भारताचा इतिहास, प्रितम पब्लीकेशन्स, जळगांव 2005 पृष्ठ 110, 111.
१४) मोरे दिनेश उपरोक्त पृष्ठ 100.
१५) कित्ता पृष्ठ 112, 113.
१६) राऊत गणेश, राऊत ज्योती उपरोक्त पृष्ठ 256.
१७) जोशी वा. कृ., लेले रा. के., वृत्तपत्रांचा इतिहास (1770–1880) युगवाणी प्रकाशन, 1951 पृष्ठ 299.
१८) डॉ. गाठाळ एस. एस. उपरोक्त पृष्ठ 217.
१९) कित्ता पृष्ठ 215.

भारतातील सांस्कृतिक वारसा, सामाजिक जडणघडण आणि संघर्षः एक चिकित्सक आढावा

डॉ. व्ही. बी. बनसोडे
राज्यशास्त्र विभाग,
दादापाटील राजळे कला व विज्ञान महाविद्यालय,
आदिनाथनगर, ता. पाथर्डी, अहमदनगर
vilasbansode4.dprc@gmail.com

जगामध्ये ग्रीक, रोमन, इजिप्शियन, बाबिलोनियन अशा अनेक प्राचीन संस्कृती जुन्या काळात उदयाला आल्या. त्यापैकी आपली भारतीय संस्कृती एक प्राचीन व वैशिष्टयपूर्ण संस्कृती आहे. तिने स्वतःचे अस्तित्त्व पाच हजार वर्षे टिकविले आहे. भारत हा देश विविधतेने नटलेला आहे. अनेक बाबतीत येथे विविधता दिसून येते. यातून सर्वक्षेत्रीय विविधता हा आपल्या संस्कृतीचा वेगळेपणा सूचित करणारा मुख्य घटक आहे.

मानवी जीवनात संस्कृतीस अनन्यसाधरण असे महत्त्व आहे. "मानवी जीवनासी संबंधित भाव–भावना, रुढी, प्रथा व परंपरा यांचेशी भावनात्मक समुच्चयास ढेबळमानाने आपण संस्कृती संबोधतोत. 'संस' म्हणजे चांगले. कृती म्हणजे करणे, यावरुन संस्कृती म्हणजे चांगली कृती, कार्य करणे होय. '"[1]'मानवी संस्कृती' हा शब्द सर्व मानवांना आणि त्यांच्या सर्व जीवनाला व्यापून टाकणारा अर्थ स्पष्ट करताना दिसतो. तर दुसरीकडे आपण संस्कृती या शब्दास विभिन्न विशेषने लावून (पाश्चात्य, युरोपीय, आर्य–द्रवीड) संस्कृतीचे पृथकत्व किंवा संकोचन करतो. अलीकडे प्रचलित झालेल्या 'सांस्कृतिक खाते' (Cultural Department) किंवा सांस्कृतिक कार्यक्रम या शब्दांतील सांस्कृतिक या विशेषणाने संस्कृतीच्या विविध अंगांपैकी गायन–वादन, नृत्य–नाटय, लोकनाटय यासारख्या कलात्मक अंगांचाच प्रामुख्याने उल्लेख होतो. त्यामुळे संस्कृती या शब्दाची अर्थनिश्चिती करणे मोठे कठीण जाते.[2]

संस्कृती या मराठी संज्ञेला इंग्रजीत **कल्चर** आणि **सिव्हिलायझेशन** अशा दोन प्रतिसंज्ञा आहेत. सिव्हिलायझेशनचा अर्थ भौतिक प्रगती एवढाच घेतला जातो. तर कल्चर या संज्ञेत धर्म, कला, विज्ञान आणि तत्वज्ञानाच्या परंपरा याचा समावेश होतो.

"संस्कृती या मराठीत वापरल्या जाणाऱ्या संज्ञेत कल्चर आणि सिव्हिलायझेशनमध्ये अभिप्रेत असलेल्या सगळया गोष्टींचा समावेश होतो. डॉ. पु. ग. सहस्रबुध्दे यांनी मानावाची भौतिक व मनोमय सृष्टी म्हणजे संस्कृती. अशी संस्कृतीची सुटसुटीत व्याख्या केली आहे. मनुष्य व्यक्तिशः व समुदायशः जी जीवनपध्दती निर्माण करतो, आणि जीवन साफल्यार्थ स्वतःवर व बाह्य विश्वावर संस्कार करुन जो अविष्कार करतो, ती पध्दती वा तो अविष्कार म्हणजे संस्कृती होय. अशी व्याख्या तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी सांगितली आहे."[3]

सांस्कृतिक वारसा घटकः

मानवाला संस्कृतीचे संचित हे परंपरेने प्राप्त होते. परंपराच हाच व्यापक अर्थाने सांस्कृतिक वारसा असतो. तो समाजाच्या वाटचालीची दिशा निश्चित करतो. गतकालीन वाटचालीत मानवाने पर्यायाने मानवी समाजाने मन, बुध्दी आणि बाह्य विश्वावर विजय मिळवून जीवनाचे साफल्य कसे साधले याबाबतच्या स्मृती सांस्कृतिक वारश्याच्या स्वरुपात आपल्यापर्यंत आलेल्या असतात.

मानवी जीवनाची जेव्हा पृथ्वीतलावर सुरुवात झाली. सुरुवातीस त्याचे जीवन हे भटक्या स्वरुपाचे होते. पशुपालनाची विशेषतःने शेतीची कला जेव्हा अवगत झाली. तेव्हा भटक्या मानवी जीवनाला स्थिरता प्राप्त झाली. ही स्थिरता प्राप्त झाल्यानंतर घरे बांधणी, अर्थोत्पादन करण्याचे विविध व्यवसाय करण्यास प्रारंभ केला. या कृती करण्याची प्रत्येक मानवी समुहाची विशिष्ट प्रकारची धाटणी किंवा परंपरा पुढच्या पिढीपर्यंत येऊन पोहचलेली असते. यालाच **अधिभौतिक सांस्कृतिक** वारसा म्हणतात. उदाहरणार्थ

प्रागैतिहासिक कालखंडातील दगडी हत्यारे, लाकडी नांगर, यंत्रयुगातला ट्रॅक्टर हा माणसाच्या **आधिभौतिक संस्कृतीचा** विकास पावलेला वारसा म्हणता येईल.

मानवाच्या या भौतिक जीवनातल्या घडपडीला यश यावे, आपले प्रयत्न सफल व्हावेत यासाठी मानव प्राचीन काळापासून पूजा, प्रार्थना, जप–तप, मंत्र–तंत्र, इत्यादी कृतीच्या आधारे विश्वातील अदृश्य शक्तींना प्रसन्न करण्याची खटपट करीत आला आहे. त्या प्रयत्नांचे संचित आधिदैविक सांस्कृतिक वारसा म्हणून आपल्यापर्यंत येऊन पोहोचतो. त्यालाच **धार्मिक वारसा** आपण संबोधतो.

मी कोण? माझ्या जीवनाचे उद्दिष्टे काय? मृत्यूनंतर काय? अशा अनेक प्रश्नांची उत्तरे शोधण्याचा प्रयत्न केला गेला. अशा प्रयत्नांची व संस्कारयुक्त चिंतनातून विचारांना आकलन होणारी एक मनोमय सृष्टी निर्माण होते. तिच्यात विश्वाच्या अस्तित्वाचा शोध घेतलेला असतो. जीवनातील अंतिम सत्याचा बोध मिळविलेला असतो. नीति–अनीति आणि तत्वज्ञानाचा विचार केलेला असतो. असे मनोमय सृष्टीतील चिंतन आध्यात्मिक **सांस्कृतिक वारसा** म्हणून आपल्यापर्यंत येते.

मानवी जीवनाच्या मनोमय सृष्टीचा आणखी एक स्वतंत्र आणि अभिनव आविष्कार म्हणजे कलाभिव्यक्ती होय. काव्य, कथा, कादंबरी, महाकाव्य इत्यादी साहित्यप्रकारांमधून होणारी लेखनाची अभिव्यक्ती, काळया पाषाणापासून साकारणारे लेणी, चित्रानुभूती, विविध शिल्पाकृती व शिलालेख, संगीत व नृत्यांचे विविध प्रकार, मानवांच्या या कृतीतून सांस्कृतिक वारसा आकारास आला.

उपरोक्त सांस्कृतिक वारसाचे घटक कसे अस्तित्वात येतात. याविषयी थोडक्यात माहिती घेतली. या पैकी प्रत्येक वारसा गौरवास पात्र ठरत नाही. आपण अनेकदा भारताची संस्कृती खूप महान व गौरवसंपन्न आहे. मला माझ्या परंपरांचा अभिमान आहे. असे सामान्यतः वक्तव्य करीत असतो. वस्तुस्थिती मात्र वेगळी दिसून येते.

संस्कृतिचा संदर्भ धार्मिक स्वरुपात घेऊन किंवा संस्कृतिचा धार्मिक वारसाचे स्वरुप पाहिले असता आपण करीत असलेले उपरोक्त वक्तव्यात मोठी विसंगती दिसते. भारतीय समाज धार्मिकदृष्टया एकात्म नाही. भारता वेगवेळया धर्माचे अनुयायी राहतात. एकाच धर्माचे अनुयायी असणारे सर्व लोक अगदी धार्मिकदृष्टीनेही एकरुप नाहीत. भारतीय समाजात आढळणाऱ्या विविध संस्कृतीपैकी (प्रवांहापैकी) दोन प्रमुख संस्कृतींचा विचार पाहणे महत्वपूर्ण ठरते.

'समतेच' तत्व लोकशाहीचा गाभा आहे. उपरोक्त दोन संस्कृतिपैकी **वैदिक संस्कृति** एक आहे. वैदिक संस्कृतिने मात्र समता हे पाप मानले आहे. समता हा अधर्म वा धर्मद्रोह मानला आहे. विषमतेचे काटेकोर पालन करणे हे उच्च कोटीचे धार्मिक पावित्र्य मानले आहे.

"सामाजिक अन्यायाच्या निर्मितीबरोबरच त्याचा प्रचार, विस्तार, दृढीकरण आणि रक्षण करण्यासाठी या वैदिक संस्कृतीच्या समर्थकांनी अपाली असेल–नसेल ती सर्व प्रकारची शक्ती संघटीतपणे व सातत्याने वापरली. भारताच्या सर्वांगीण समाजीवनाला आपमतलबी वृत्तीने कुंठित आणि कुत्सित करण्याची त्यांची धडपड, माणसा–माणसांतील संबंधांना कुरुप आणि कलुषित करण्याची त्यांची खटपट फार मोठयाप्रमाणात यशस्वी झाली. वैदिक धर्मग्रंथाच्या पानां–पानांवर याचे पुरावे आढळतील."[4]

कोणत्याही व्यक्तीच्या वा समाजाच्या दृष्टीने ज्ञान, सत्ता आणि धनही तीन बलस्थाने महत्त्वाची असतात. वैदिक संस्कृतीने ही बलस्थाने स्त्रियां व दुबळयांना नाकारली. त्यापासून वंचित ठेवले. बंदी घातली. ही बंदी मोडल्यानंतर क्रुर शिक्षेची तजवीज केली. यासर्वांना धर्म ग्रंथांचा, पुरानांचा मुलामा दिला. अशारितीने "वैदिक संस्कृतीने घालूल दिलेल्या चौकोटीमध्ये निमूटपणे वावरत त्यांच्या ठिकाणची सारी प्रतिभा करपून जात असे. सर्जनशीलता खुंटत असे. किंबहुना, त्यांचे सम्रग अस्तित्वच गुदमरुन जात असे. वैदिक संस्कृतीच्या प्रभवामुळे एकूण भारतीय समाजच निःस्त्व झाला."[5]

आपल्या भोवती असलेल्या रक्तमांसांच्या जित्याजागत्या कोटयवधी माणसांच्या प्रतिभा पुरेपूर फुलू दिल्या, तर आपला समाज किती समृध्द–संपन्न होईल!

भारतात समानतेच्या स्थापनेसाठी झटणारा प्रवाह हा अवैदिक प्रवाह आहे. वैदिक संस्कृतीच्या प्रयत्नांनी सांस्कृतिक प्रवाह जेव्हा–जेव्हा अवरुध्द झाले, तेव्हा–तेव्हा त्यांना विरोध करण्यात अवैदिक संस्कृतीचा प्रवाह अस्त्वात आला. आपल्या प्रजेतील सर्व घटकांना त्यांच्या श्रमांचे योग्य फळ देणारा एकाच्या कष्टाचे फळ लुबाडण्याची संधी वा अधिकार दुसऱ्याला न देणाऱ्या. 'इडा–पीडा टळो आणि बळीचे राज्य येवो.' असा गजर अवैदिक संस्कृतीने दिला. समाजात समता प्रस्थापित करणारे चार्वाक दर्शन यासंदर्भात महत्त्वाचे आहे. नंतर महात्मा गौतम बुध्दांनी निकोप व समतामुलक समाज निर्मितीचा प्रयत्न चालविला.

अवैदिक संस्कृती हा वैदिक प्रवाहाच्या विरोधात दिलेली एक प्रतिक्रिया आहे. बंड आहे. "बंड ही एक विचारपूर्वक केलेली कृती असते. ॲरिस्टॉटलने त्यांच्या पॉलिटिक्स या ग्रंथात विद्रोहाच्या स्वरुपाची व कराणांची प्रथम मीमांसा 2300 वर्षापुर्वी केली. त्याचे असे मत होते की, खोकला आला. किंवा सर्दी झाली म्हणून माणूस बंड करीत नाही. बंड किंवा विद्रोह करण्यामागे काही मूलभूत कारण असतात. समाजात निर्माण झालेल्या अस्वथेची ती प्रतिक्रिया असते."[6]

भारताची सामाजिक जडणघडण :

आपल्या देशात विविध धर्माचे संप्रदायाचे लोक राहतात. प्रत्येकांची आपली–आपली भाषा, जीवन जगणे पध्दत, वेशभूषा, रिती–रिवाज वेगवेगळे आहेत. यातूनच भारताची बहुसांस्कृतिकता वा संमिश्र संस्कृती अस्तिवात आली. अशा संमिश्र पध्दतीने भारतीय समाजाची जडणघडण झालेली आहे. संमिश्र संस्कृती असल्यामुळे भारतीय एकात्मता निर्मितीच्या प्रक्रियेत अडथळे येत आहेत. जाणीवपूर्वक निर्माण केले जात आहेत. 'घरवापसी', 'गोमांस' यावरुन राजकारण केले जात आहे. सामाजिक स्वास्थ्य बिघडिवले जात आहे. "धर्माचे ठेकेदार व दलाल राजकीय सत्ता संपादन करण्यासाठी धर्माचा गैरवापर करतात. गुंड व बदमाश धर्माचे बुरखे घालून गुन्हेगारी चालू ठेवतात. धर्माची सात्वंनाची व तारकशक्ती अविश्वासित बनते."[7] अंधश्रध्दा, बुवाबाजी यांना वूत येतो.

बाबा–महाराज यांचे महत्त्व वाढत आहे. वाढविले जात आहे."वैदिक आणि वैदिक कालखंडातही गाय पवित्र मानली जात नव्हती, गुरांची हत्या आणि गोमांसभक्षण हे मुद्दे तेव्हा नैतिक वा कायदेशीर उल्लघनांचे मानले जात नव्हते. किंबहुना ख्रिस्तपूर्व 1500 ते 600 या काळात भारतामध्ये गोमांसभक्षण बऱ्यापैकी सर्रास होती. अशी वस्तूस्थिती पचवू न शकणाऱ्या हिंदुत्ववाद्यांनी हिंदू धर्माच्या इतिहासातील हा भाग सोयीस्करीत्या पुसून टाकला."[8] गायीवरुन राजकारण केले जात आहे. राष्ट्रभक्तीचे अवास्तव परिमाण लावले जात आहेत. खऱ्या इतिहासाचे विर्पयास केला जात आहे. यासर्व घडामोडीतून सांस्कृतिक संघर्षांत पुर्वीपेक्षा वाढ होते. त्याचा परिणाम सामाजिक लोकशाही प्रस्थापनेत अडथळे येतात. अशा परिस्थितीत देशाच्या राजकीय व्यवस्थेला पोषक अशा राजकीय संस्कृतीची नितांत आवश्यकता आहे.

संदर्भः

1. डॉ. आवारी विलास, जून 2014, राजकीय समाजशास्त्र, डायमंड प्रकाशन, पुणे, पृ. क्रं. 27
2. प्रा. शेणोलीकर ह. श्री., 2006, महाराष्ट्राचा सामाजिक–सांस्कृतिक इतिहास, के. सागर प्रकाशन, पृ. क्रं. 15–16, पुणे.
3. डॉ. देव प्रभाकर, ऑगस्ट 2002, भारताचा सांस्कृतिक वारसा, यचममुवि, नाशिक, पृ. क्रं. 02
4. डॉ. सांळुखे आ. ह., सामाजिक न्याया आणि धार्मिक, सांस्कृतिक संदर्भ, कांबळे उत्तम, संपा, झोत, नोव्हें, 2012, सुगावा प्रकाशन, पुणे, पृ. क्रं. 47
5. उपरोक्त 49
6 डॉ. चौसाळकर अशोक, डिसें 2011, प्राचीन भारतीय राजकीय विचार, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, पृ. क्रं. 118
7 सत्याग्रही विचारधारा, जाने 2015, पृ. क्र. 4
8. परिवर्तनाचा वाटसरु, जून 16 ते 30, पृ. क्रं. 6

पारंपारिक आधुनिक कुटुंब संस्थेतील सांस्कृतिक संघर्ष

श्रीमती मीना सावंत,
सहाय्यक प्राध्यापक
म. ह. शिंदे महाविद्यालय, तिसंगी,
ता. गगनबावडा, जिल्हा - कोल्हापूर.

प्रस्तावना :

या भूतलावरील सर्व मानव समाजात कुटुंब संस्था आढळते. मानवी जीवनाच्या आरंभकाळापासून आत्तापर्यंत कुटुंब संस्थेचे अस्तित्व आढळून आले आहे. संस्कृतीच्या सर्व टप्प्यावर कुटुंब संघटना प्रचलित असल्याचे दिसते? मानव समाजातील सर्वांत महत्वाची मूलभूत सामाजिक संस्था म्हणून कुटुंबाचा विचार केला जातो. मानवाच्या जीवशास्त्रीय, मानसशास्त्रीय गरजा पूर्ण करणारी मानवाला स्थैर्य प्राप्त करून देणारी एक सर्वव्यापक सार्वत्रिक संस्था म्हणून कुटुंबाचा विचार केला जातो. म्हणून भारतातील पारंपारिक कुटुंब संस्थेतील सांस्कृतिक मूल्यांचा, रचनेचा तसेच आधुनिक समाजात बदलणाऱ्या कुटुंब संस्थेचा अभ्यास करणे महत्वाचे वाटते.

शोध निबंधाची उद्दीष्ट्ये –

1) पारंपारिक कुटुंबाचे स्वरूप अभ्यासणे.
2) आधुनिकतेचा कुटुंबावरील परिणाम अभ्यासणे.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी आवश्यक तथ्य, संकलनासाठी द्वितीय स्वरूपाच्या सामग्रीचा आधार घेण्यात आला आहे. त्यामध्ये विविध ग्रंथ, मासिके यांचा वापर करण्यात आला आहे. त्याआधारे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

विषय विवेचन :

सामाजिक संस्थांचे स्वरूप स्थिर नसते ते गतिशील असते. त्यातही पारंपारिक विवाह व कुटुंब पध्दतीवर वेगाने बदलणाऱ्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक घटकांचा परिणाम झालेला दिसून येतो. औद्योगिकरण नागरिकरणाचे वाढते प्रमाण, बेरोजगारीतून शहरांकडे होणारे स्थलांतर, उच्च शिक्षणाचा प्रसार, शिक्षणातील महिलांचा वाढता टक्का, त्यांचे त्यातून होणारे सक्षमीकरण, विविध नोकरी व्यवसायतील स्त्रियांचे पदार्पण, वाढती व्यक्तीवादी वृत्ती, नव–नवीन तंत्रज्ञान व सोशल मिडीयाचा अतिरेकी वापर, भौतिकवादी, चंगळवादीवृत्ती यासारख्या भौतिक–अभौतिक सांस्कृतिक बदलाचे परिणाम कुटुंब संस्थेवर झालेले दिसतात.

पारंपारिक कुटुंबाचे स्वरूप :

समाजमान्य अशा विवाह बंधनातून कुटुंबाची निर्मिती होत असते. त्यातही वैवाहिक संबंधाला स्थैर्य प्राप्त झाल्यानंतर कुटुंब संघटन अस्तित्वात येते. माता–पिता व त्यांची मुले यांच्यातील रक्तबंधावर कुटुंब आधारलेले असते. सावत्र आई–वडील व दत्तक मुले याला अपवाद ठरतात. कुटुंबातील सदस्य प्रामुख्याने एकत्र राहतात. त्यामुळे मुलांची देखभाल, त्यांच्या प्राथमिक गरजांची पूर्तता, कौटुंबिक जबाबदाऱ्या पार पाडणे हे त्यांच्या समान निवासस्थानातील वास्तव्याने शक्य होते. वैवाहिक बंधनामुळे पती–पत्नीचे नाते दोन व्यक्तींपूरते मर्यादित न राहता, दोन कुटुंबे, नाते समुहाने जोडली जातात. त्यामुळे कुटुंबाला द्विपक्षिय स्वरूप प्राप्त होते. आर्थिक दृष्टीकोनातून कुटुंब सदस्यांत काही हक्क व

कर्तव्य निर्माण होतात. सदस्यांत श्रम विभाजन होते. कुटुंब सदस्यांमध्ये रक्तसंबंध व परस्पर प्रेमामुळे सहकार्य, सहानुभूती, त्यागाची भावना प्रकर्षाने जाणवते. या भावनात्मक पायामुळेच सदस्यांचा सर्वांगिण व्यक्तीमत्व विकास होतो. भावनिक पायावर कुटुंबाची उभारणी कुटुंबाला स्थैर्य प्राप्त करून देते. कुटुंब सदस्यांमध्ये परस्परांच्या संदर्भातील जबाबदारी अमर्याद असते. त्यातही आजारपण, सुश्रुषा यामध्ये स्त्रियांचे योगदान महत्वाचे असते. व्यक्तीवर कुटुंबाचे सर्वंकष नियंत्रण असते. कौटुंबिक चालीरितीच्या चौकटीत व्यक्तीला रहावे लागते. अन्यथा कुटुंब विघटनाचा धोका असतो. व्यक्तीची ओळख कौटुंबिक पार्श्वभूमिवर होत असते. सामाजिक दर्जा, भौतिक मालमत्ता, धार्मिक दर्जा, भौक्षणिक दर्जा, राश्ट्रीयत्व या सर्व बाबी कुटुंबाकडून प्राप्त होतात. औद्योगिकरण, नागरीकरण आणि अलिकडच्या काळातील जागतिकीकरणाचे परिणाम म्हणून कुटुंब संस्थेमध्ये बदल घडून आले आहेत. गेल्या शतकामध्ये कुटुंब संस्थेमध्ये अतिशय मोठ्या स्वरूपाचे बदल संपूर्ण जगभर घडून आले आहेत. त्याचा गांभिर्याने विचार होणे गरजेचे आहे.

आधुनिक समाजातील कुटुंबाचे स्वरूप :

- आजच्या युगात जन्मदर नियंत्रित ठेवण्याच्या पध्दतीमुळे कुटुंबाचे आकारमान मर्यादित झाले आहे. कुटुंब नियोजन व लहान कुटुंब ठेवण्याकडे विवाहितांचा कल वाढू लागला आहे. शिकलेल्या, नोकरी करणाऱ्या स्त्रिया अपत्यप्राप्ती म्हणजे स्वातंत्र्य आणि व्यावसायिक कारकिर्दीतीत अडथळा असा विचार करू लागल्या आहेत.
- एकेकाळी शेती व्यवसाय संयुक्त कुटुंब पध्दतीस चालना देणारा घटक होता. शेती करण्यासाठी लागणारे अधिकचे मनुश्यबळ ही संयुक्त कुटुंबे पुरवत होती. कालांतराने शेतीचे यांत्रीकीकरण, वारसा पध्दतीने शेतीचे होणारे विभाजन व व्यवसाय–नोकरीच्या निमित्ताने होणारे स्थलांतर यामुळे ग्रामीण भागातील संयुक्त कुटुंब पध्दती लयास गेली.
- आधुनिक समाजात विभक्त कुटुंब, केंद्र कुटुंबाचे प्राबल्य वाढले आहे. सेवा, सुश्रुषा, हक्क, कर्तव्य, त्याग, संगोपन, मानवी मूल्यांपासून कुटुंबे दुरावली आहेत. परिणामी वृध्द आई–वडील यांचे ओझे वाटू लागले आहे. हा कुटुंब संस्थेतील रचनात्मक बदल मानावा लागेल.
- व्यक्तीच्या भावनिक विकासात कुटुंब सदस्यात असणारा जिव्हाळा, वात्सल्य, सहानुभूती वगैरे मूल्यांचा महत्वाचा वाटा असतो. परंतु आजच्या व्यक्ती केंद्री, आत्मकेंद्री, समाजात व्यक्तींचे योग्य पध्दतीने समाजीकरण घडून येत नसल्याने व्यक्ती नैतिक मूल्यांपासून दुरावल्याचे दिसते. त्यामुळे कुटुंबामध्ये एकटेपणा, तणाव, नैराश्य, व्यसनाधिनता असे प्रश्न प्रकर्षाने जाणवू लागले आहेत.
- स्त्रिया शिक्षणाच्या प्रवाहात आल्या, विभक्त कुटुंबात निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होऊ लागल्या. त्यांचचं कुटुंबातील स्थान उंचावलं. परंतु पुरूशसत्ताक समाजाने समाजकारण व राजकारणात स्त्रियांना वर्चस्वाखाली ठेवलं. खऱ्या अर्थाने तो सक्षम झाल्याचे दिसत नाही.
- पुरूषसत्ताक व्यवस्था आपला स्वार्थी हितसंबंध जोपासत असल्याने त्या प्रभावाखाली जुन्या पिढीतील स्त्रिया जुन्या सांस्कृतिक मूल्य व परंपरांना घट्ट चिकटून रहात असल्याने सासू–सून, आई–मुलगी या नात्यातून मूल्य संघर्ष घडून येताना दिसतो. कुटुंबातील वाढणारा ताण–तणाव पुढील पिढयांच्या निरोगी वाढीस अडथळा ठरू लागल्या आहेत.
- नोकरी–व्यवसाय करणाऱ्या स्त्रियांकडून अजूनही बालसंगोपन, सेवा, घरकाम, सण–वार, परंपरांचे पालन याची अपेक्षा केली जात असल्याने तिच्यावर दुहेरी जबाबदारीचा ताण दिसून येतो.

कुटुंबातील इतर सदस्य आपल्या भूमिकांमध्ये लवचिकपणा आणत नसल्याने कौटुंबिक तणाव वाढताना दिसतो.

- आजच्या पिढीमध्ये लिव्ह–एन'रिलेशनशिपचा वाढता प्रभाव कुटुंब संस्थेवरील अविश्वासाचे द्योतक ठरतो. समाज–मान्यता, विवाहबंधन ही मूल्ये नाकारली जात असल्याचे यातून दिसते. एकूण जबाबदारी, कर्तव्याची भावना यापासून आजची पिढी पळ काढू लागली असल्याचे दिसून येते.
- आधुनिकीकरण व जागतिकीकरणाच्या रेट्यात दुय्यम समुहांचे प्राबल्य वाटू लागले आहे. पाळणाघरे, रूग्णालये, वृध्दाश्रम, विरूंगळा केंद्रे वगैरे महत्वाची वाटू लागली आहेत. जिव्हाळा, वात्सल्य, प्रेम यापासून ही पिढी दुरावल्याचे व फक्त 'स्व' भोवती फिरणाऱ्यांचे प्रमाण कुटुंबात वाढत चालल्याचे दिसते.
- टी.व्ही., इंटरनेट, मोबाईलच्या अतिवापराने कुटुंबातील संवाद हरवू लागला आहे. प्राथमिक समोरासमोरच्या संबंधापासून व्यक्ती दुरावल्या आहेत व आभासी, फसव्या जगात वावरू लागल्या असल्याने कुटुंब सदस्यांच्या व्यक्तीमत्वामध्ये न्यून निर्माण होत आहे. परिणामी, एकटेपणा, नैराश्य, व्यसनाधिनता, आत्महत्या यातून कुटुंबे विघटीत होऊ लागली आहेत.

सारांष :

एकूण सांस्कृतिक पश्चायनाच्या संकल्पनेनुसार आजची पिढी द्विधा मनोवस्थेत जगताना दिसते. त्यांनी भौतिक संस्कृतीतील बदल पटकन स्विकारले, पण अभौतिक संस्कृतीतील बदलांना मनापासून स्विकारल्या नसल्याने आधुनिक कुटुंब संस्था डळमळीत होऊ लागली आहे. कुटुंबामध्ये विघटनाचे प्रमाण वाढत आहे. परंतु मानवी समाजातील कुटुंबाचे महत्व अबाधित आहे. त्यासाठी अभौतिक सांस्कृतिक मूल्यांमध्ये काळानुरूप बदल घडवून आणणे कुटुंब संस्थेच्या स्थैर्यासाठी आवश्यक आहे.

संदर्भ :

1. टी. के. ओमन (अनु. संगिता फाटक), ''भारतीय समाजातील समस्या व वाद'', डायमंड पब्लिकेशन, पुणे – 2005.
2. योगेन्द्र सिंह, ''भारतीय परंपरा का आधुनिकीकरण'', रावत पब्लिकेशन्स, 2011.
3. इरावती कर्वे, ''आमची संस्कृती'', देशमुख आणि कंपनी प्रा.लि., पुणे, 2010
4- मायी सुनिल, ''व्यक्ती आणि सामाजिकता'', डायमंड पब्लिकेशन, पुणे – 2010

संस्कृती व जातीव्यवस्था

प्रा.एस.एस.कांबळे
श्रीपतराव चौगुले आर्ट्स
ॲन्ड सायन्स कॉलेज,
माळवाडी,–कोतोली, ता. पन्हाळा.

I) प्रस्तावना :

भारतीय जातिसंस्था गुंतागुंतीची आहे. जीवनातील सर्व व्यवहारांचे नियम सांगून परस्परांशी कसे वागावे यावर लक्ष ठेवणारी अशी व्यवस्था सहजपणे वर्णन करण्यासारखी नाही. ती परिदृढ आहे. एकदा त्यात अडकले की मृत्यूपर्यंत सुटका नाही. सामाजिकीकरणातून प्रत्येक बालक–बालिकेवर संस्कार केले जातात ते जातिनियमांनुसार वागता यावे म्हणूनच. ब्राम्हणांना रेशमी वस्त्रे, सोन्याचांदीची भांडी, दागिने वापरता येत तर शूद्रांना जाडीभरडी कापडे, खापराची भांडी वापरावी लागत. मातीच्या झोपडया बांधून गावाबाहेर राहावे लागे. ब्राम्हणांची आळी, सोनार आळी अशा जातीवार वस्त्या असत तर महारवाडा महारांचा असे. ज्या जाती अस्पृश्य होत्या त्यांच्या मंडळींनी ब्राम्हणांच्या आळीतून जाताना कमरेला झाडू बांधून जायचे व चालण्याबरोबर मागील रस्ता झाडून पवित्र ठेवावा लागे. काही राज्यांमध्ये 'शानार' या शूद्र जातीयांना ब्राम्हणांपासून उभे राहताना चोवीस पावलांचे अंतर ठेवावे लागे. ब्राम्हण केवळ पक्के म्हणजे दुधा–तुपात शिजलेलेच अन्न इतरांकडून घेत असत. इतरांना 'कच्चे' म्हणजे पाण्यात शिजवलेले अन्न चालत असे. साधारण नियम असा होता की, कनिष्ठ जातीयांवर व विशेषकरून अस्पृश्यांवर अन्याय करणारे निर्बंध होते. नेहमीची उठबस, देवघेव, सुख–दुःखाची लेनदेन आपल्याच जातीयांमध्ये होत असे. थोडक्यात, जातिसंस्थेचे स्वरूप विषमतामूलक होते. मानव मानवाची इतकी घृणा करू शकतो याचे एकमेव उदाहरण भारतातील जातिसंस्थेचेच आहे. हिंदू समाजाच्या श्रेणिव्यवस्थेत अस्पृश्यांचा सर्वात शेवटचा क्रमांक लागतो. जन्मावर हे वर्गीकरण हिंदू समाजालाच नव्हे तर भारतातील मानवसमाजालाच कलंक लावणारे, माणसा–माणसांत दुरावा निर्माण करणारे आणि एकात्मतेला घातक ठरणारे आहे.

II) व्याख्या :

1) ''जात हा एक बंद वर्ग आहे.'' – मुजुमदार
2) '' एका जातीत जन्माला आल्यावर विवाहाचा जोडीदार आपल्या जातीच्याच माणसांतून निवडावा लागतो. जात हा व्यापक संबंध असलेला आंतरविवाही समूह आहे.'' – डॉ. इरावती कर्वे.
3) ''परंपरागत व्यवसाय करणारा आणि एकाच पूर्वजापासून उत्पती सांगणाऱ्या कुटुंबाचा समूह आहे.''
– सर हर्बट पेन्सर

III) उद्दिष्टये :

- जातिव्यवस्थेची परंपरागत वैशिष्टये कोणती हे ओळखता येईल.
- संस्कृती मधून निर्माण झालेली जाती व्यवस्था जाचक होती, विषमतामूलक होती याचे विवेचन करता येईल.
- जातीव्यवस्था सामाजिक जीवनाचे नीटपणे नियमन करीत होती. याचे मूल्यमापन सांगता येईल.
- सांस्कृती निर्माण झालेले झालेले वंशपरंपरागत व्यवसाय समजावून घेता येतील.
- सांस्कृतीक मूल्याचे विवेचन करता येईल.
- सामाजिक व धार्मिक विशेषधिक्य समजावून घेता येतील.

IV) जातिसंस्थेची प्रमुख वैशिष्टये :परंपरागत जातिसंस्थेची खालीलप्रमाणे सहा प्रमुख वैशिष्टये आहेत.

1) **समाजाचे तुकडयात विभाजन** : जातिसंस्था समाजाचे अनेक तुकडयांमध्ये विभाजन करते. जातींचे कालांतराने अनेक उपजाती व पोटजातींमध्ये विभाजन होत गेले. प्रत्येक गटाचे स्वतःचे वेगळे आणि वैशिष्टयपूर्ण जीवन असे. जात म्हणजे व्यक्तीचे छोटेसे विश्वच असे. व्यक्तीने जातीवर निष्ठा ठेवली पाहिजे असे शिकवले जाई. मराठीत 'जातीबरोबर माती खाणे' अशी म्हण यावरूनच रूढ झाली. आधी जात, नंतर समुदाय व देश विचारात घेतले जात.

2) श्रेणीरचना : जातिसंस्थेने समाजाचे अनेक जातीत विभागणी केली ती उच्च–नीच अशा भेदभाव निर्माण करणाऱ्या संबंधांवर आधारलेली. पूर्वीचे अस्पृश्य (आजचा दलित समाज) श्रेणिव्यवस्थेत शूद्र म्हणून सर्वांत खालच्या स्थानावर असत. ब्राम्हण–श्रत्रिय–वैश्य आणि शूद्र असे चार गट श्रेणिरचनेचे अनुक्रमाने स्तर समजले जात. श्रेणिरचनेला सोपानपरंपरा असेही संबोधिले आहे. प्रत्येक जातीमध्ये पोटजाती आणि उपजाती असल्या तरी त्यांचे संबंध कसे असावेत याबद्दल स्पष्ट नियम नाहीत. तरीही प्रत्येक पोटजातीला आपली पोटजात दुसऱ्या जातीपेशा श्रेष्ठ आहे असे वाटत असते. अस्पृश्यांमधील अनेक जातींमध्येदेखील उच्च–नीच भावना आढळते. जातिसंस्थेचा आधार धार्मिक ग्रंथ असल्यामुळे उच्च–नीचतेची भावना अंगवळी पडली होती.

3) वंशपरंपरागत व्यवसाय :व्यवसाय निवडीचा अभाव : प्रत्येक जातीचा परंपरागत व्यवसाय होता, इतकेच नव्हे तर काही व्यवसाय श्रेष्ठ व इतर कनिष्ठ आणि कमी महत्वाचे समजले जात होते. व्यवसाय निवडण्याचे स्वातंत्र्य नव्हते. त्यामुळे जातीने नेमून दिलेला व्यवसाय करणे भागच पडे. धार्मिक विधी करणे, विद्यादान, धर्मप्रसार हे ब्राम्हणांचे काम श्रेष्ठ मानले जाई. क्षत्रियांचे कार्य संरक्षण व युध्द करणे, शांतता राखण्यासाठी सज्ज राहणे हेही उच्च समजले जाई. वैश्यजातीय व्यापार करीत. परंपरागत कोणताही व्यवसाय नसणाऱ्याही जाती जमाती आहेत. शेती, सैन्यात भरती होणे हे व्यवसाय सर्वांसाठी खुले होते. मात्र सफाई, मेलेली जनावरे ओढणे, कातडी कमावणे, जोडे शिवणे, कपडे धुणे इ. कामे हलकी, नीच आणि खालच्या दर्जाची समजली जात. ती शूद्रजातीय करीत.

4) सामाजिक व्यवहार आणि खानपानविषयक निर्बंध : जातिसंस्थेने समाजातील व्यक्तींमधील परस्परसंबंध, त्यांच्यावर उच्च–नीच भेद निर्माण करणारे नियम लादून, सीमित केले. या नियमांनुसार निषिध्द जातीयांच्या हातचे अन्नपाणी उच्च जातीयांनी घेणे वर्ज्य ठरले. निम्नजातींचा स्पर्श टाळला जाई. कनिष्ठ जातीतील व्यक्तींकडून कच्च अन्न सेवन केल्याने वरिष्ठ जातीतील व्यक्तीना वाटते ही कल्पना फक्त जातिव्यवस्थेतच आहे.

5) सामाजिक व धार्मिक अपात्रता विशेषाधिकार :जातींबरोबर पवित्र–अपवित्रतेची भावना जातींशी निगडित होती. उच्च जातींना धार्मिक आचार–पूजाअर्चा, यज्ञयाग, मंदिर प्रवेश, दान करणे, इत्यादी करण्याचे विशेषाधिकार होते. शूद्र जातीयांना या धार्मिक व्यवहारांपासून वंचित ठेवले होते. जातीनुसार निवासाच्या स्वतंत्र्य व्यवस्था होत्या तर अस्पृश्यांना आणि भटक्या जमातीच्या लोकांना गावाबाहेर राहावे लागे. भटक्या जमातीतील लोक एका गावात राहत नसत. भटक्या विमुक्त जमाती उदरनिर्वाहासाठी गावोगाव फिरत. घोडयाच्या, गायींच्या, गाढवांच्या, बैलांच्या पाठीवर आपला संसार लादून, पोटाला मिळेल तिकडे भटकत या जमाती गावकुसाबाहेर माळरानावर आलं किंवा झोपडया मारून राहत. जगण्यासाठी अन्न–धान्य मागण्यापुरताच त्यांचा गावगाडयाशी संबंध होता.

या जमाती भिक्षा मागत असल्या तरी, तत्कालीन समाज जीवनातील मनोरंजनाची, अध्यात्माची, प्रबोधनाची महत्वपूर्ण गरज भटक्या–विमुक्त जमाती भागवित होत्या. प्रसार माध्यमांचा आणि ज्ञानाचा म्हणावा तेवढा विकास झालेला नव्हता. त्यामुळे दरवेशी जमातीने केलेला 'अस्वलाचा खेळ' माकडवाले जमातीमधील लोकांनी केलेला 'माकडाचा खेळ' डोंबारी, कोल्हाटी जमातीमधील लोकांनी केलेला 'कसरतीचा खेळ' यामुळे गावातील लोकांचे मनोरंजन होत होते. चित्रकथी जमातीलील लोक चित्रांच्या

साहयाने रामायण, महाभारतातील पुराणकथा आणि लोककथा सांगत. त्यामुळे लोकांना अध्यात्मिक शिक्षण मिळत असे. कुडमुडे जोशी, मेंढगी जोशी जमातीमधील लोक भविष्य कथन करूनही आध्यात्माची गरज पूर्ण करीत असत. वैदू जमातीमधील लोक वनस्पती औषधे देऊन त्या मोबदल्यात पैसा, धान्य, भाकरी घेत.

गावगाडयातील स्थिर समाजाच्या अशा प्रकारे विविध गरजा भागवून त्या मोबदल्यात मिळणाऱ्या धान्यावर, भाकर–तुकडयावर या जमाती उदरनिर्वाह करीत होत्या. परंतु गावगाडयातील लोक मात्र त्यांच्याकडे गुन्हेगार म्हणूनच बहुतां ाने पाहात होते. वैदिक संस्कार करण्याचा व करवून घेण्याचा अधिकार फक्त ब्राम्हणांनाच होता तर इतर जातीयांना पौराणिक मंत्र म्हणून सणसमारंभ पार पाडावे लागत. गावातील उच्च जातीयांच्या विहिरींवर पाणी भरता येत नसे. दलितांचा विटाळ होऊ नये म्हणून हातात दंडा घेऊन आपटीत जावे लागे, त्यामुळे उच्चवर्णीय बाजूला होत असावेत. अस्पृ यांना सकाळी – दुपारी सावल्या लांब पडत असल्याने फक्त माध्यान्हीच सार्वजनिक रस्त्यावरून जाण्याचे बंधन होते. ही काही उदाहरणे जातीजातींतील सामाजिक अंतर किती अनाकलनीय होते हे दाखवून देतात. रोजच्या जीवनात कनिश्ठ जातीयांचा पदोपदी अपमान होईल व ब्राम्हणांचे आणि अन्य उच्च पोटजातीयांचे वर्चस्व कायम राहील अशाच उद्देशाने धर्मग्रंथांचा आधार घेऊन जातिसंस्थेने घालून दिलेल्या निर्बंधामुळे जातींच्या भिंती इतक्या कडेकोट उभ्या केल्या की त्यामुळे व्यक्तींचे स्वातंत्र्य व अस्तित्वच बंदिस्त झाले.

6) विवाहांवरील निर्बंध : आंतरजातीय विवाहाची बंदी म्हणजेच स्वजातीयांशी बेटीव्यवहाराची सक्ती. यामुळे जातिसंस्थेला स्थैर्य मिळाले. पोटजातीतच विवाह करण्याचे बंधन होते आणि हे बंधन मोडून जातीबाहेर विवाह करणाऱ्याला जातिबहिष्कृत केले जाई. ही फारच कडक शिक्षा असे.

भारतात ब्रिटीश राजवट येईपर्यंत शिक्षणाचा आणि वाहतुकीच्या साधनांचा अभाव होता. औद्योगिकीकरण नव्हेतच. त्यामुळे खेडयांच्या बाहेरील जीवनाचा स्पर्शच झालेला नव्हता. जातिसंस्थेतील निर्बंधामुळे अपमानित जीवन जगावे लागत आहे व याला जबाबदार जातिसंस्थेचे समर्थन करणारे वरिष्ठ धार्मिक जातीयच आहेत, याची जाणीवच कनिश्ठ जातीयांमध्ये झालेली नव्हती. ''ठेविले अनंते तैसेची राहावे''. अशा धार्मिक शिकवणीमुळे जीवनाकडे पाहण्याचा दृश्टिकोन या जन्मातील जीवनापेक्षा मृत्यूनंतर आपले काय होईल व पुढच्या जन्मी तरी आपले स्थान उच्च जातीत जाईल का या आशेने माणसे अन्याय, अपमान, छळ आणि शोषण सहन करीत परंपरागत जातिव्यवस्थेला परिदृढ होण्यास कारणीभूत होत होती. मानसिक व आर्थिक सुरक्षितता हा जातिसंस्थेचा गुण सांगितला जातो. परंतु वस्तुस्थिती अशी होती की या सुरक्षिततेमागे दडलेली होती अनेक अडाणी आणि दुर्बल माणसांची मेलेली मने.

V) जातिसंस्थेचे मूल्यमापन :

आतापर्यंतच्या विवेचनात आपण ब्रिटिशपूर्व काळात आणि त्यांच्या येथील राजवटीच्या सुरूवातीच्या कित्येक वर्शांपर्यंत टिकून असलेली जातिसंस्था कशा स्वरूपात होती ते पाहिले. त्यावरून जातिसंस्था भोकडो वर्शे का टिकून राहिली हे लक्षात येते. जातींची उतरंडच अशी होती की, वरिष्ठ जातीयांना अधिकारामुळे सत्ता, संपत्ती आणि प्रतिष्ठा होती व त्या जोरावर ते खालच्या थरातील बहुसंख्य जाती–उपजाती आणि भटक्या जमाती यांच्यावर निर्बंध लादू भाकले, त्या निर्बंधानुसार त्यांनी भिती, अज्ञान आणि दारिद्रय यांच्यामधून आलेल्या न्यूनत्वामुळे दिसत होती.

भारतीय परंपरा ग्रामीण आहे. परस्परांचे सहकार्य आणि देवघेव यांवर अवलंबून असणारी अर्थव्यवस्था जातिसंस्थेमुळे परिदृढझालेली होती. खेडी स्वावलंबी होती. कारण वरिष्ठ जातीयांच्या गरजाच सीमित होत्या. नवीन वस्तू व विचार यांचा स्पर्शच नव्हता.

भारतीय संस्कृतीत व्यक्तीपेक्षा समूहाला अधिक श्रेष्ठत्त्व दिलेले आहे. प्रत्येक व्यक्तीचे दुसऱ्याप्रती काही कर्तव्य आहे या विचाराभोवती नियमने गुंफलेली होती. जातिसंस्थेची उद्दिश्टये यासाठी पूरकच होती. परंतु त्यामुळे व्यक्तीचा विकास खुंटला आणि जातीय पुढाऱ्यांचे फावले. नंतरच्या परिवर्तनाच्या

प्रक्रियेतही काही विभूती महान झाल्या, काही जातीय पुढारी अग्रेसर झाले परंतु सामान्यजन हे आजही कमजोर, परावलंबी आणि आत्मवि वास गमावून बसलेले राहिले. काही विभूतीनी नंतरच्या काळात समग्र समाजासाठी सुधारणात्मक व प्रबोधनात्मक कार्य केले परंतु त्यांच्या मृत्यूनंतर ते ज्या जातीत जन्माला आले होते. त्या जातीच्या मंडळींनी त्यांच्या नावावर दुसऱ्या जातीयांशी पूर्वापार आलेले सामाजिक अंतर आणि भेद कायमच ठेवले. 'महात्मे' आपल्या जातीयांची मालमत्ता आहेत असे समजून जातीय भाक्ती टिकवून धरण्याचे कार्य झाले.

जत व्यावसायिक गट असला तरी त्याचे अधिश्ठान कुंटुंब हेच होते. कुटुंब जातीचे माध्यम होते. जातीय निश्ठा कौटुंबिक देवाणघेवाणीतून व्यक्त होत असत. जातिसंस्थेने निर्माण केलेल्या या संबंधांमध्ये सातत्य राहिले. आजही विवाह, सणविधी आणि नातेसंबंध टिकाऊ स्वरूपात दिसतात. दोन भिन्न स्तरांवरील माणसांमध्ये जसे मालक–मजूर, सेव्य–सेवक, आश्रयदाता–आश्रित, भोतकरी–कारागीर, यांच्यातील संबंध अनौपचारिक असल्याचे दिसतात. कारण जात–कुटुंब–नाते–ग्राम यांना व्यक्तीपेक्षा अधिक महत्व होते.

VI) संदर्भ :

1) बारबिंड भगवान, भारतीय समाज, नांदेड, भारदा प्रकाशन. 1978
2) बोबडे प्रकाश, भारतीय समाजशास्त्र, नागपूर, विद्या प्रकाशन, 1974
3) पंडित नलिनी, जातीवाद आणि वर्गवाद, पुणे, साधना प्रकाशन
4) लुईस ऑस्कर, व्हिलेज लाईफ इन् नॉर्दर्न इंडिया (इंग्रजी)
5) घुर्ये, जी.एस. कास्ट. क्लास ॲड ऑक्युपेशन (इंग्रजी), मुंबई, पॉप्युलर
6) अत्रे त्रि.नी गावडा.
7) देसाई ए.आर.रूरल इंडिया इन ट्रॅन्झीशन (इंग्रजी)
8) मांडे प्रभाकर, गावगाडयाबाहेर, औरंगाबाद, परिमल प्रकाशन
09) कुंभार नागोराव (संपादक), विचार ालाका, म.फुले विशेशांक, वर्ष 4 थे, अंक 11 व 14, जुलै ते डिसें 1990.
10) Ketakar S.V. History of Castes of India.
11) कुंभार नागोराव (संपादक), विचार शलाका, गं.बा.सरदार विशेशांक, वर्ष 2 रे अंक 7 वा. जाने ते मार्च 1986
12) म. जोतीराव फुले समता प्रतिष्ठान, पुरोगामी सत्यशोधः वर्श 15, अंक 4, ऑक्टो–नोव्हे–डिसें 1990
13) म. जोतीराव फुले समता प्रतिष्ठान, पुरोगामी सत्यशोधक, ऑक्टो–नोव्हे–डिसें 1989 वर्ष 14, अंक 4
14) Irawati Karve & Y.B.Damle, Group Relations in village communities Deccan College Post Graduates & Research Institute. Poona.

भारतातील प्रमुख धर्मांतील लोकसंख्येचा चिकित्सक अभ्यास

प्रा.डॉ.डी.एल.काशिद–पाटील
भूगोल विभाग,
श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय,
दसरा चौक, कोल्हापूर

प्रस्तावना :

निसर्गातील अत्यंत पवित्र व संपूर्ण मानवी भवितव्याशी संबंध जीवन आणि त्याची नियंत्रक शक्ती यावर माणसाची श्रद्धा असते. त्या शक्तीचा स्वतःशी पवित्र संबंध स्थापित करणारी वैयक्तिक किंवा सामाजिक प्रवृत्ती व त्यामधून निघणारी आचरणाची पद्धती म्हणजे धर्म होय. मानवी संस्कृतीतील धर्म हा महत्त्वाचा घटक आहे. भिन्नभाषीय व भिन्नवंशीय लोक धर्मामुळे एकत्र येऊ शकतात. धर्माला कोणत्याही प्रकारची प्रादेशिक सीमा नसते. महाभारतात, 'ज्याच्या योगाने प्रजेचे धारण होते तो धर्म' अशी धर्माची व्याख्या केली आहे. म्हणजेच सर्वांना एकत्र आणणारा व सर्वांचे सुख, शांती, समृद्धी व प्रगतीसाठी मार्गदर्शन व दुःख निवारण करणारा आणि समाजासमोर आदर्श ठेवणारा म्हणजे तो धर्म असे म्हणतात येईल.

अभ्यास क्षेत्र :

जगातील इतर कोणत्याही देशाशी तुलना करता भारताचे स्थान वेगळे, वैशिष्ट्यपूर्ण आणि महत्त्वाचे आहे. भारत जगातील सर्वात मोठ्या आशिया खंडाच्या दक्षिण भागात आहे. भारताचा विस्तार $8^0 4'$ ते $37^0 6'$ उत्तर अक्षवृत्त व $68^0 7'$ ते $97^0 25'$ पू. रेखावृत्ताच्या दरम्यान आहे. भारताचे एकूण क्षेत्रफळ 3287263 चौ.कि.मी. आहे. भारताच्या पूर्वेला बंगालचा उपसागर, पश्चिमेस अरबी समुद्र, दक्षिणेस हिंदी महासागर आणि उत्तरेस हिमालय पर्वतीय प्रदेश अशा नैसर्गिक सीमा लाभल्या आहेत. भारताला 7516.6 कि.मी. लांबीचा समुद्रकिनारा लाभला आहे. सध्या भारतात घटकराज्यांची संख्या 28 इतकी तर केंद्रशासीत प्रदेशांची संख्या 7 इतकी आहे.

उद्देश :

1) भारतातील प्रमुख धर्मांची विविधता अभ्यासणे.

2) भारतातील धर्मनिहाय लोकसंख्येची टक्केवारी अभ्यासणे.

3) भारतातील प्रमुख धर्मानुसार दशवार्षिक वाढ, स्त्री–पुरूष प्रमाण, साक्षरता अभ्यासणे.

अभ्यास पद्धती व माहिती संकलन :

प्रस्तुत शोधनिबंध हा दुय्यम साधनसामग्रीवर आधारीत आहे. या लेखातील आकडेवारी Census of India, Population Census, सामाजिक व आर्थिक समालोचन यातून घेतलेली आहे. तसेच विविध संदर्भ ग्रंथ, मासिके, नियतकालिके व इंटरनेटच्या माध्यमातून माहितीचे संकलन करून प्रस्तुत संशोधन लेख तयार केला आहे.

सुरूवातीच्या काळात मानव भौगोलिक परिस्थितीनुसार वेगवेगळ्या भागात राहू लागला. नंतर तो एकत्र राहून वास्तव्य करू लागला. तो एकत्र आल्यानंतर त्यांच्यापुढे काही समस्या निर्माण झाल्या. ह्या समस्या सोडविण्यासाठी धर्माची निर्मिती झाली. धर्म संस्थापक त्यावेळी समाजाच्या व जनतेच्या समस्या

सोडवत होते. त्यावेळी निरनिराळ्या भागातील लोकांच्या आचारविचार पद्धतीनुसार निरनिराळ्या प्रदेशात वेगवेगळे धर्म उदयास आले. धर्मातील विचार प्रवाह, त्या त्या वेळेची उपलब्ध असणारी परिस्थिती यावर धर्माचा प्रसार अवलंबून असतो. प्रत्येक धर्मात होणारी सुधारणा सभोवतालच्या परिस्थितीवर अवलंबून असते. भौगोलिक परिस्थितीचा धर्मावर परिणाम होत असतो. उदा. हंगामी व अनिश्चित पर्जन्य असलेल्या प्रदेशात पर्जन्याला देवता मानतात. तसेच नदीला पवित्र मानतात. तर समुद्रकिनारी भागात राहणारे लोक समुद्राला देवता मानतात. जेथे सुर्यदर्शन होत नाही तेथील लोक सुर्याला देवता मानतात. ख्रिश्चन धर्मात चर्चना जास्त खिडक्या ठेवतात कारण हवा व उजेड यावा हा उद्देश असतो. इस्लाम धर्मात मशिदींना पांढरा रंग देतात त्याचे मुख्य कारण म्हणजे सुर्यकिरणे परवर्तित व्हावीत तसेच विविध धर्मात विविध झाडांना महत्त्व दिले जाते.

धर्माचा आर्थिक आणि सामाजिक परिस्थितीवर परिणाम होत असतो. हिंदू धर्मात विविध जातीचे लोक आढळतात. प्रत्येक जातीने विशिष्ट व्यवसायच करावा असे सर्वसाधारण आढळते. त्यामुळे आर्थिक विकासाच्या दृष्टीकोनातून काही अंशी बंधने आलेली दिसतात. चीनमध्ये वाडवडीलांची पूजा, मुस्लीम धर्मात बहुपत्नीत्व, हिंदू धर्मातील लवकर लग्न या सर्वांचा लोकसंख्येच्या वितरणावर व घनतेवर परिणाम होत असतो. रोमन कॅथालिक देशात संततीप्रतिबंधक उपायांना मनाई केली जाते. त्यामुळे अशा देशांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर लोकसंख्येचे प्रमाण वाढलेले दिसते.

जागतिक पातळीवर वेगवेगळ्या धर्माचे लोक आढळून येतात. धर्माच्या बाबतीत निश्चित अशी सीमा नाही. परंतु ज्या देशांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर ज्या धर्माची लोकसंख्या आढळते तो त्या देशाचा धर्म मानला जातो. जगामध्ये ख्रिश्चन, मुस्लिम, हिंदू, बौद्ध हे प्रमुख धर्म आहेत. जगाच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ख्रिश्चन धर्माची लोकसंख्या 31.50 टक्के इतकी असून प्रामुख्याने युरोप, उत्तर अमेरिका, दक्षिण अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया इ. प्रदेशात आढळतात. मुस्लीम धर्मिय लोक 22.32 टक्के असून वायव्य आफ्रिकेपासून मध्य आशिया व इंडोनेशियापर्यंत आढळतात. बौद्धधर्मीय लोक 5.7 टक्के असून पूर्व व आग्नेय आशियात राहतात. हिंदू धर्मीय लोक प्रामुख्याने भारतात राहतात. त्यांची जगाच्या एकूण लोकसंख्येतील टक्केवारी 13.95 टक्के इतकी आहे.

हिंदू धर्म हा एक प्राचीन धर्म आहे. सर्वसाधारणपणे ख्रिस्तपूर्व 1500 च्या सुमारास या धर्माची स्थापना झाली असावी. हिंदू धर्म भारतातील एक प्रमुख धर्म मानला जातो. जगातील हिंदूंच्या एकूण लोकसंख्येपैकी 93 टक्के हिंदू भारतात राहतात. भारताशिवाय म्यानमार, मलेशिया, श्रीलंका, नेपाळ, थायलंड, व्हिएतनाम, इंडोनेशिया, फिजी, मॉरिशस, ग्रेटब्रिटन, युरोप व लॅटीन अमेरिकेतही हिंदू लोक राहतात. जगात हिंदूधर्मीय लोकांची संख्या 105 कोटींपेक्षा अधिक आहे.

भारतात विविध धर्माचे लोक राहतात. हिंदू, जैन, शीख व बौद्ध धर्म हे इथे उदयाला आले आहेत. बौद्ध धर्म भारताबरोबरच आशिया खंडातील पूर्वेकडील देशात विस्तारला आहे. भारतीय संस्कृती सहिष्णू असल्याने मुस्लीम, ख्रिश्चन व पारशी धर्मीय लोकसुद्धा देशात एकत्र राहण्याची फार जुनी परंपरा आहे. हिंदू हा भारतातील प्रमुख धर्म आहे. जम्मू–काश्मिर मुस्लीम बहुसंख्यांक राज्य आहे. तसेच उत्तर भारतातील उत्तर प्रदेश, बिहार, आसाम, प. बंगाल या राज्यात मुस्लीम धर्मियांची संख्या बऱ्यापैकी आहे. केरळ, गोवा, नागालॅंड व मिझोराम या राज्यात ख्रिश्चनधर्मिय लोकांचे प्रमाण अधिक आहे. बौद्धधर्मिय जास्त करून महाराष्ट्र, लडाख, सिक्किम व अरूणाचल प्रदेशात आढळतात. राजस्थान, गुजरात व महाराष्ट्र राज्यात जैनधर्मिय लोकांचे प्रमाण अधिक आहे. तर शीखधर्मीय लोक पंजाब राज्यात आढळतात.

1951 ते 2011 च्या जनगणना अहवालानुसार भारतातील धर्मानुसार लोकसंख्येची टक्केवारी तक्ता क्र. 1.1 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता क्र. 1.1

भारत – धर्मानुसार लोकसंख्या (टक्केवारीत)

धर्म	1951	1961	1971	1981	1991	2001	2011
हिंदू	84.1	83.45	82.73	82.30	81.53	80.46	71.80
मुस्लीम	9.8	10.69	11.21	11.75	12.61	13.43	14.23
ख्रिश्चन	2.3	2.44	2.60	2.44	2.32	2.34	2.30
शीख	1.79	1.79	1.89	1.92	1.94	1.87	1.72
बौद्ध	0.74	0.74	0.70	0.70	0.77	0.77	0.70
जैन	0.46	0.46	0.48	0.47	0.40	0.41	0.37
पारसी	0.13	0.09	0.09	0.09	0.08	0.06	0.06
इतर	0.43	0.43	0.41	0.42	0.44	0.72	0.24

आधार : http://wikipedia.org/wiki/demographics of India.August2016

विश्लेषण :

तक्ता क्र. 1.1 भारतातील प्रमुख धर्मातील लोकसंख्येची जनगणना वर्षातील धर्मनिहाय शेकडेवारी दर्शविते. तक्ता क्र. 1.1 चे निरीक्षण केले असता असे दिसून येते की सन 1951 मध्ये देशातील एकूण लोकसंख्येपैकी हिंदू धर्मातील लोकसंख्येचे 84.1 टक्के इतके होते तर सन 2011 मध्ये या लोकसंख्येत 4.6 टक्के इतकी घट होऊन हे प्रमाण 79.80 टक्के इतके आढळते. याउलट मुस्लीम धर्मातील लोकसंख्येचे प्रमाण 1951 मध्ये 9.8 टक्के इतके होते तर या लोकसंख्येच्या प्रमाणात वाढ होऊन 2011 मध्ये 14.23 टक्के इतकी वाढ आढळते. म्हणजे मुस्लीम धर्मातील लोकसंख्येमध्ये सर्वाधिक 4.43 टक्के इतकी वाढ झाली आहे. जनगणना वर्ष 1951 ते 2011 या काळात ख्रिश्चन धर्मीयांच्या लोकसंख्येमध्ये स्थीर बदल पहावयास मिळतो. म्हणजे त्यांच्या लोकसंख्येचे 2.3 टक्के हे प्रमाण स्थिर आहे. भारतातील एकूण लोकसंख्येपैकी शीख धर्मातील लोकसंख्येच्या प्रमाणात किंचित वाढ झाली आहे. बौद्ध धर्म व जैन धर्मीयांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात अनुक्रमे 0.04 टक्के व 0.09 टक्के इतके प्रमाण घटले आहे.

तक्ता क्र. 1.1

भारत – धर्मानुसार लोकसंख्या (टक्केवारीत)

धर्म	एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	दशवार्षिक वाढ 2001 ते 2011	स्त्री–पुरूष प्रमाण	साक्षरता
हिंदू	79.8	16.8	944	75.5
मुस्लीम	14.23	24.6	940	60.0
ख्रिश्चन	2.30	15.5	1023	90.3
शीख	1.72	8.4	895	70.4
बौद्ध	0.70	6.1	955	73.0
जैन	0.37	5.4	940	95.0
इतर	0.66	103.1	995	50.0

आधार : http://wikipedia.org/wiki/demographics of India.August2016

आकृती क्र. 1.1

भारत – धर्मानुसार लोकसंख्या (2011)

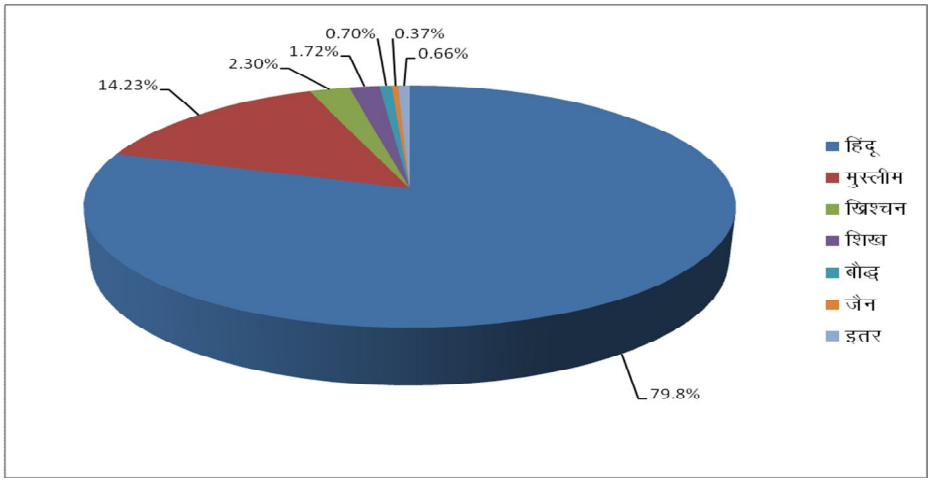

आकृती क्र. 1.2

भारत – धर्मानुसार स्त्री–पुरूष प्रमाण (2011)

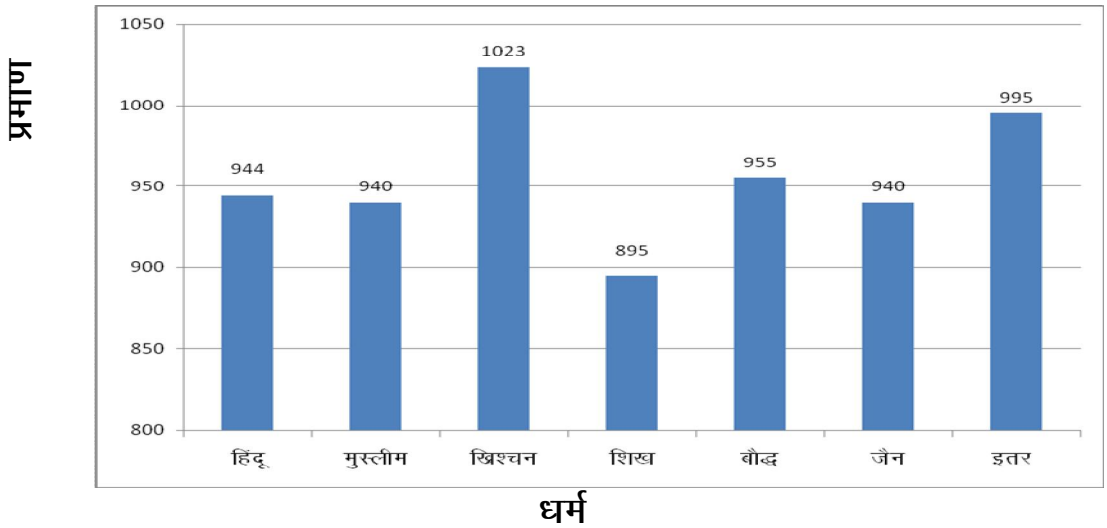

आकृती क्र. 1.3

भारत – धर्मानुसार साक्षरता (2011)

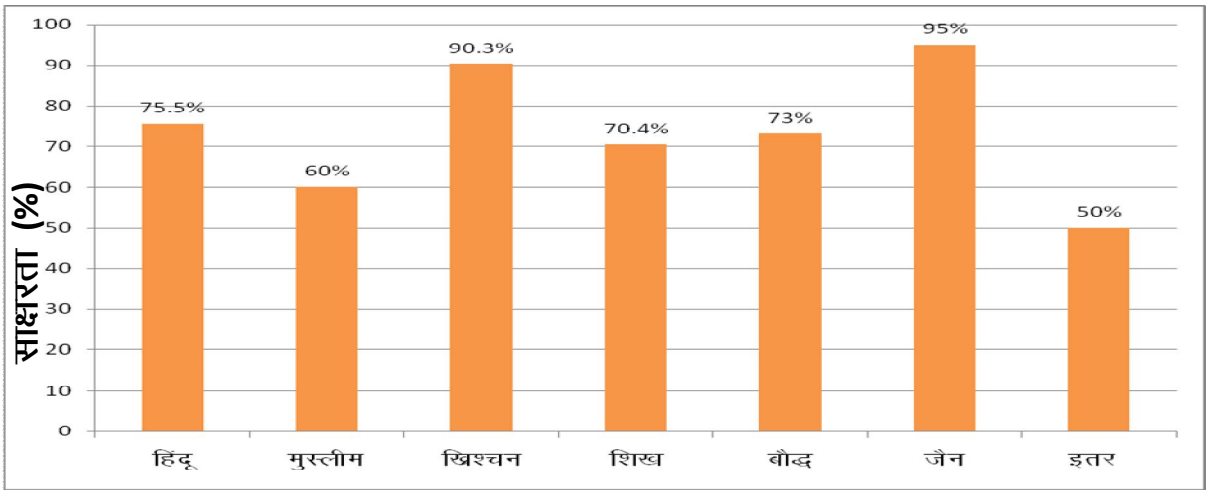

दशवार्षिक वाढ :

भारतातील धर्मानुसार लोकसंख्येमध्ये 2001 ते 2011 या जनगणना वर्षामधील वाढ तक्ता क्र. 1.2 मध्ये दर्शविली आहे. प्रस्तुत तक्त्याचे निरीक्षण केल्यास असे आढळून येते की, मुस्लीम धर्मीयांची सर्वाधिक वाढ 24.6 टक्के इतकी आहे तर सर्वात कमी दशवार्षिक लोकसंख्या वाढ 5.4 टक्के इतकी जैन धर्मीयांची आढळते. याशिवाय हिंदू, ख्रिश्चन, शीख, बौद्ध धर्मातील सन 2001 ते 2011 या दरम्यान अनुक्रमे 16.8 टक्के, 15.5 टक्के, 8.4 टक्के, 6.1 टक्के दशवार्षिक वाढ झाली आहे.

स्त्री–पुरूष प्रमाण :

प्रस्तुत तक्ता क्र. 1.2 व आलेखाकृती क्र. 1.2 नुसार ख्रिश्चन धर्मातील लोकसंख्येचे स्त्री–पुरूष प्रमाण सर्वाधिक म्हणजे 1023 इतके असून सर्वात कमी लिंग गुणोत्तर 895 हे शीख धर्मियांचे आहे. तसेच हिंदू, मुस्लीम, बौद्ध, जैन धर्मियांचे लिंगगुणोत्तर अनुक्रमे 944, 940, 995, 940 इतके आहे. एकूरच ख्रिश्चन धर्मियांचे लिंग गुणोत्तर वगळता ही सामाजिक बाब अतिशय चिंतनीय आहे.

साक्षरता :

तक्ता क्र. 1.2 व आलेखाकृती क्र. 1.3 नुसार असे दिसून येते की, भारतातील इतर धर्मापेक्षा जैन धर्मियांचे साक्षरतेचे प्रमाण सर्वाधिक म्हणजे 95 टक्के आहे तर सर्वात कमी साक्षरतेचे प्रमाण म्हणजेच 60 टक्के हे मुस्लीम धर्मियांच्या लोकसंख्येत आढळते. याशिवाय हिंदू, ख्रिश्चन, शीख व बौद्ध यांचे साक्षरता प्रमाण अनुक्रमे 75.5 टक्के, 90 टक्के, 70.4 टक्के व 73 टक्के इतके आहे. शीख आणि मुस्लीम धर्मियांच्या लोकसंख्या साक्षरतेत अजून वाढ होणे अपेक्षित आहे. प्रत्येक धर्माची बंधने आणि स्वातंत्र्यता यांचा लोकसंख्येच्या साक्षरतेवर परिणाम दिसतो. अजूनही मुस्लीम स्त्रीयांच्या साक्षरतेत वाढ होणे अपेक्षित आहे.

सारांश :

भारतामध्ये विविध धर्माचे लोक एकत्र राहतात म्हणून या देशाला धर्मनिरपेक्ष देश म्हणून जगाच्या नकाशात ओळखले जाते. विविधतेत एकात्मता ही भारत देशाची ओळख आहे. परंतु देशातील लोकसंख्येच्या अभ्यासाच्यादृष्टीने देशातील प्रमुख धर्मांचा विचार करता एकूण लोकसंख्येच्या शेकडेवारीचा विचार करता देशामध्ये सर्वाधिक म्हणजे 79.8 टक्के इतकी हिंदू धर्माची लोकसंख्या आढळते. म्हणून भारतीय संस्कृतीवर हिंदूच्या चालीरिती, परंपरा, व्यवसाय यांचा प्रभाव दिसतो. देशातील विविध धर्मातील दशवार्षिक वाढ (2001 ते 2011) यांचा विचार करता सर्वात अधिक वाढ मुस्लीम धर्मामध्ये 24.6 टक्के इतकी झाली आहे. परंतु साक्षरतेचा विचार करता सर्वात कमी साक्षरता प्रमाण 60 टक्के इतके मुस्लीम धर्मात अढळते. तसेच जैन धर्माचे साक्षरता प्रमाण सर्वाधिक 95 टक्के आहे आणि सन 1951 पासून 2011 पर्यंत लोकसंख्येचा विचार करता 0.46 टक्के वरून 0.37 टक्के इतकी घट झाली आहे. याबरोबर हिंदू, ख्रिश्चन, शीख, बौद्ध या धर्माच्या साक्षरतेच्या प्रमाणात वाढ झालेली आढळते. तर लोकसंख्येच्या प्रमाणात घट झाली आहे. यावरून असे म्हणता येईल की भारतातील ज्या–ज्या धर्मातील साक्षरतेचे प्रमाण वाढत अहे त्या धर्मातील लोकसंख्येच्या एकूण प्रमाणात घट होत आहे. शिक्षणाच्या प्रसारामुळे लोकसंख्या नियंत्रणात आणणे शक्य आहे. मुस्लीम धर्मामध्ये अजूनही शिक्षणाचे प्रमाण वाढणे अपेक्षित आहे जेणेकरून लोकसंख्या नियंत्रणाचे उपाय अंमलात आणण्याची मानसिकता वाढीस लागेल.

संदर्भ ग्रंथ

1) ए. बी. सवदी – 'भारताचा समग्र भूगोल', निराली प्रकाशन, पुणे, 2017.
2) डॉ. प्रवीण सप्तर्षी व डॉ. उत्तमराव जगदाळे – 'मानवी संस्कृती', डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, 2006.
3) प्रा. के. ए. खतीब – 'भारताचा भूगोल', संजोग प्रकाशन, कोल्हापूर, 2014.

4) प्रा. डॉ. प्रकाश सावंत – 'मानवी भूगोल', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, 2014.
5) डॉ. विठ्ठल घारपुरे – 'सामाजिक व सांस्कृतिक भूगोल', पिंपळापूरे प्रकाशन, नागपूर.
6) ए. बी. सवदी, कोळेकर पी. एस. – 'मानवी भूगोल', निराली प्रकाशन, पुणे, 2009.
7) http://wikipedia.org/wiki/demographics of India.August2016
8) India Population Census.

कोल्हापूर शहरातील जुन्या काळातील तालीम संस्थांनी केलेला क्रीडाविषयक प्रसार, या संस्थांची सद्यस्थिती व सद्याच्या अधुनिक व्यायाम शाळांनी (जिम) केलेला क्रीडाविषयक प्रसार – एक अभ्यास

प्रा.डॉ.अभिजित वणिरे
शारीरिक शिक्षण संचालक,
स. ब. खाडे महाविद्यालय, कोपार्डे ता.करवीर जि.कोल्हापूर
संलग्न : शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रस्तावना –

कोल्हापूर शहर हे स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून तालमींचे शहर म्हणून ओळखले जाते. या शहरातील काही तालीम संस्था जवळपास १०० हून अधिक वर्षापुर्वी स्थापन झालेल्या आहेत. या काळात तालमींच्या माध्यमातून कुस्ती, फुटबॉल व प्राचीन युध्दकला आदी क्रीडा प्रकारांची जोपासना चांगल्या प्रकारे केली गेली. या क्रीडा प्रकारांच्या विकासासाठी तालीम संस्थांना लोकाश्रय व राजाश्रय मिळाल्यामुळे हे खेळ अधिक जोमाने खेळले जाउ लागले, छत्रपती राजाराम महाराज व छत्रपती शाहू महाराज यांच्या सहकार्याने हे खेळ आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पोहोचले. विशेषतः कुस्ती या खेळाला राजाश्रय मिळाल्यामुळे खर्चीक असणारा हा खेळ पैलवानांना स्फुर्ती देउन गेला. शाहू महाराजांच्या प्रयत्नाने बाहेरच्या देशातील नामवंत विदेशी मल्ल मोतीबाग तालमीत व न्यू पॅलेस येथील आखाडयात सराव करु लागले. यामध्ये प्रामुख्याने अग्नेल व ज्यूजो निग्रो यासारखे नामवंत मल्ल वास्तव्य करीत होते. पाकिस्तान, इराण, मंगोलिया, कोरिया या देशातील नामवंत पैलवानांबरोबर कोल्हापूरच्या पैलवानांना कुस्त्या खेळायला मिळू लागल्या. महाराजांच्या प्रयत्नाने वरचेवर खासबागेत मैदाने होऊ लागल्याने कोल्हापूरच्या व बाहेरील पैलवानांना पैसा मिळ लागला. तसेच कुस्तीचे वातावरण तयार होऊ लागले. कोल्हापूरात मोतीबाग, गंगावेश, मठ, काळाईमाम, बावडेकर आखाडा, सरदार, शाहूपुरी न्यू पॅलेसचा आखाडा या तालमीनी कुस्तीची परंपरा चांगली जोपासली होती. त्यापैकी काही तालमींनी आजही चांगल्याप्रकारे काम चालवलेले आहे.

फुटबॉल या खेळाच्या बाबतीत म्हणाल तर या खेळाला सुध्दा स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून राजाश्रय व लोकाश्रय मिळाला. देवासचे महाराज राजे विक्रमसिंह हे कोल्हापूरच्या गादीवर दत्तक आले होते. त्यांना कोल्हापूरात छत्रपती शहाजी महाराज म्हणून ओळखेले जाते. ते सैन्यदलात अधिकारी असल्याने त्यांना विदेशात अनेकदा जाण्याची संधी मिळाली, विदेशी फुटबॉल त्यांना जवळून पाहता आला, सैन्यदलात त्यांना फुटबॉल खेळायला मिळाला. त्यामुळे त्यांना फुटबॉलची विशेष आवड. त्यांनी कोल्हापूरात फुटबॉलचा जयभवानी हा संघ स्थापन केला. त्यांच्या जोडीला शिवाजी तरुण मंडळ, बालगोपाल, प्रॅक्टीस क्लब निर्माण झाले. त्यामुळे या खेळाला आजही कोल्हापूरात वलय आहे. दुस-या महायुध्दाच्या काळात पोलंडचे युध्द कैदी गांधीनगरजवळच्या वळीवडे कॅम्प येथे ठेवले होते. यावेळी ब्रिटीश सैन्याबरोबर कोल्हापूरातील अनेक खेळाडूना खेळायची संधी मिळाली. त्यामुळे कोल्हापूरातील खेळाडूना विदेशी खेळातील तंत्र काही प्रमाणात आत्मसात करता आले. कोल्हापूरात दर्जेदार खेळाडू तयार झाले. आज कोल्हापूरात जवळपास शंभरपेक्षा जास्त नोंदणीकृत फुटबॉल संघ आहेत. या खेळाबरोबरच कोल्हापूरातील तालमीतून लाठी काठी, फरी-गजगा, तलवारबाजी यासारखे प्राचीन युध्दकलेचे खेळही तालमीनी जोपासले होते.

जरी या खेळाना कोल्हापूर शहरात वलय निर्माण झाले असले तरी सध्य स्थितीमध्ये शहरातील किती तालमीमध्ये खेळाची जोपासना केली जाते याचा उहापोह होणे गरजेचे आहे. आज ब-याच तालमीतील कुस्ती बंद झालेली आहे. प्राचीन युध्दकला बंद झालेल्या आहेत. समाजाला नुकसान पोहोचेल असे वर्तन अनेकदा तरुणांकडून घडत आहे. फुटबॉल खेळला जातो पण त्याला तंत्रशध्दतेची वा श्रमाची जोड नाही. याउलट तरुण वर्ग जास्तीत जास्त जीम संस्कृतीकडे आकर्षित झालेला आहे. पण याव्दारे विविध खेहातील खेळाडू किती प्रमाणात तयार होतात, जिमचा क्रीडा संस्कृतीला किती उपयोग होतो याचा अभ्यास होणे गरजेचे आहे. जिमकडे तरुण वर्ग आकर्षित होण्यामागे काही प्रमाणात सिनेकलाकारही जबाबदार असण्याची शक्यता आहे. अलीकडे या शहरात नेमबाजी, जलतरण या खेळात आंतरराष्ट्रीय

स्तरावर खेळाडूंनी नावलौकिक मिळवलेला आहे, पण यामध्ये तालीम संस्था किंवा जिम यांचा वाटा काही असेल असे वाटत नाही.

अभ्यास विषयाची उद्दीष्टे -

- कोल्हापूर शहरातील तालीम संस्थांनी क्रीडा प्रसारासाठी केलेले कार्य जाणून घेणे.
- या तालीम संस्थांपैकी सध्या किती तालमींव्दारा क्रीडा प्रसाराचे काम केले जाते ते पाहणे.
- कोल्हापूरातील अद्यावत जिमचा आढावा घेणे.
- या जिमचा क्रीडा क्षेत्राला फायदा होतो का ते पाहणे.

अभ्यास पध्दती -

उपरोक्त विषयाचा अभ्यास करीत असताना कोल्हापूर शहरातील जुन्या तालीम संस्थांकडून त्यांनी केलेल्या क्रीडा कार्याची माहिती घेतली. तसेच सद्या कार्यरत असलेल्या फिटनेस जिममध्ये कोणत्या व्यक्ती प्रशिक्षण घेतात. यापैकी खेळाडू किती प्रशिक्षण घेतात. या प्रशिक्षणाचा कोणत्या घटकाला उपयोग होतो याची प्रत्यक्ष माहिती घेतली.

नमुना निवड -

सदरच्या अभ्यासाकरिता कोल्हापूर शहरातील जुन्या काळातील नोंदणीकृत तालीम संस्था व सध्या कार्यरत असलेले फिटनेस जिम अशी एकूण 50 संस्थांची निवड केली.

मर्यादा -

उपरोक्त अभ्यासासाठी कोल्हापूर शहरातील सर्वच क्लब वा तालीम मंडळे यांचा समावेश केलेला नाही. ज्या तालीम संस्थांची धर्मादायकडे नोंदणी झालेली आहे अशा संस्थांची निवड केलेली आहे.

माहितीचे पृथःकरण -

कोल्हापूर शहरातील निवडक जुन्या काळातील तालीम संस्था व फिटनेस जिम यांचेकडून केलेला क्रीडा प्रसार व विविध प्रकारची क्रीडाविषयक माहिती प्रश्नावली व्दारा संकलित केली. प्रश्नावलीव्दारा प्राप्त झालेली माहिती एकत्रित करुन त्यांची सरासरी आकडेवारी प्राप्त केली. प्राप्त झालेल्या आकडेवारीवरुन खालील निष्कर्ष प्राप्त झाले.

निष्कर्ष -

- कोल्हापूर शहरातील जुन्या काळातील तालीम संस्थांपैकी 50 टक्के तालीम संस्थांमध्ये सध्या कोणत्याही खेळातील खेळाडूंना खेळासाठी चालना दिली जात नाही अथवा तेथे खेळाडूंना मार्गदर्शन दिले जात नाही. शहरातील जवळपास 10 टक्के जिममध्ये स्पर्धात्मक खेळाडू तयार केले जात नाहीत. सद्यस्थितीमध्ये मात्र सर्वच जिममध्ये खेळाडूंना वैयक्तिक मार्गदर्शन केले जाते.
- या शहरातील 90 टक्के तालीम संस्था या क्रीडा विकासासाठी शासकिय अनुदानाचा फायदा घेत नाहीत. याबाबतीत त्या संस्था अनभिज्ञ आहेत किंवा त्यांची कागदपत्रे अपुर्ण आहेत. शहरातील अद्यावत जिमपैकी मात्र 60 टक्के जिम या क्रीडा विकासासाठी वा आधुनिक क्रीडा साहित्याकरिता शासकिय अनुदान घेत असल्याचे दिसून येते.
- कोल्हापूरातील सर्वच तालीम संस्था या जुन्या काळातील म्हणजेच 1980 पूर्वीच्या आहेत. जिममध्ये मात्र 50 टक्के जिम या 1980 नंतरच्या आहेत. तालीम संस्थांपैकी 53-33 टक्के तालमीमध्ये खेळाबरोबरच अद्यावत जिमची सुविधा आहे.
- जुन्या तालमींपैकी 33-33 टक्के तालमीव्दारा राष्ट्रीय अथवा आंतरराष्ट्रीय खेळाडू तयार केले गेले आहेत. यामध्ये जास्तीत जास्त वाटा कुस्ती व फुटबॉल या खेळांचा आहे. तर जिममध्ये प्रशिक्षित झालेल्या खेळाडूंपैकी 25 टक्के जिममधील खेळाडू आंतरराष्ट्रीय वा राष्ट्रीय स्तरावर निवड प्राप्त झालेले आहेत.

अनुमान –

वरील निष्कर्ष पाहता असे दिसून येते की, कोल्हापूर शहरातील तालीम संस्था या जुन्या काळातील असूनही या तालीम संस्थांमार्फत खेळाडू घडविण्याचे प्रमाण अतिशय कमी आहे. किंबहुना ते प्रमाण दिवसेंदिवस कमी होत चाचले आहे. पुर्वी यापैकी अनेक संस्थांमध्ये कुस्तीगीर वा इतर खेळातील खेळाडू घडविले जात होते पण सद्यस्थितीमध्ये काही तालमी फक्त अस्तित्वापुरत्याच उरलेल्या आहेत. या तालमींकडून कोणतेही सामाजिक अथवा क्रीडाविषयक उपक्रम राबविले जात नाहीत. शहरामध्ये अद्यावत जिम मोठया प्रमाणावर उपलब्ध असल्या तरी स्पर्धात्मक खेळाडू तयार करण्याचे प्रमाण अतिशय कमी आहे. तसेच या जिमपैकी बहुतांश जिम या खाजगी मालकीच्या असल्याने या जिम मालकांकडून भरमसाठ फी आकारली जाते. ही फी सर्वसामान्यांना परवडणारी नाही. या जिममधून तयार होणा-या खेळाडूंचा भारोत्तालन हा क्रीडा प्रकार वगळता क्रीडा जगतासाठी फारसा उपयोग होताना दिसत नाही, कुस्तीबाबतही बहुतांश तालमींमध्ये उदासिनता दिसून येते. अगदी मोजक्याच तालमी कुस्तीसाठी प्रामाणिक प्रयत्न करताना दिसतात. पूर्वी ज्या तालमींनी कुस्तीची परंपरा जोपासली होती त्यापैकी काही तालमीनी सध्या कुस्ती खेळ बंद केल्याचे दिसून येते.

संदर्भ –

१ कोल्हापूर शहरातील निवडक तालीम संस्थांचे अहवाल
२ अद्यावत जिमचे वार्षिक क्रीडा अहवाल
३ महापालिकेच्या जिमचे वार्षिक अहवाल

म्यानमारमधील रोहिंग्या निर्वासितांचा प्रश्न

प्रा.ए.बी. मोहिते
म.ह.शिंदे महाविद्यालय,
तिसंगी, ता.गगनबावडा, जि.कोल्हापूर

प्रास्ताविक :

आज जगामध्ये अनेक देशांत धार्मिक, वांशिक कट्टरतावादी शक्तींचा प्रभाव वाढत आहे. अशा देशात अल्पसंख्य समाजाला दुय्यम दर्जाची वागणूक दिली जात असल्याचे दिसून येते. काही देशांमध्ये सरकारकडून अल्पसंख्य समुदायाच्या हक्कांची गळचेपी केली जात आहे. त्यामुळे अनेक देशातील धार्मिक, वांशिक, भाषिक, अल्पसंख्य समुदायांच्या हक्कांचा प्रश्न निर्मान झाला आहे. जीव वाचविण्यासाठी असे लोक इतर देशांमध्ये स्थलांतर करत आहेत. या स्थलांतरितांमुळे अनेक देशात विविध समस्या निर्माण होत आहेत. त्यामुळे प्रस्थापित समाज आणि स्थलांतरित निर्वासित यांच्यामध्ये संघर्ष निर्माण होत आहे.

दक्षिण आशियामध्ये काही देश व तेथील बहुसंख्य समाज अल्पसंख्य समुदायाला दुय्यम दर्जाची वागणूक देत असून त्यांच्या हक्कांची गळचेपी करताना दिसतात. उदा. श्रीलंकेतील तमिळ भाषिक समुदाय, बांग्लादेशात हिंदू, ख्रिश्चन व इतर समुदाय, पाकिस्तानात हिंदू, शिख व ख्रिश्चन समुदायांना या समस्येला सामोरे जावे लागत आहे. काही देशांमध्ये बहुसंख्यांकाप्रमाणेच अल्पसंख्य समुदायही कट्टरवादाचा पुरस्कार करत आहेत. त्यामुळे एकाच देशात परस्पर अविश्वासामुळे सामाजिक तणाव व असहिष्णुता वाढीस लागली आहे. परिणामी सध्याच्या राष्ट्र—राज्य व्यवस्थेसमोर मानवी हक्क संकुचित करणाऱ्या व देशाच्या ऐक्याला बाधा आणणाऱ्या धार्मिक व वांशिक कट्टरवादाचे आव्हाण उभे राहिले आहे.

प्रस्तुत शोधनिबंधात म्यानमारमधील वांशिक व धार्मिक कट्टरवादाचे बळी ठरलेल्या रोहिंग्या मुस्लिम समुदायाच्या समस्येची मांडणी करण्याचा प्रयत्न केला आहे. या शोधनिबंधासाठी प्रामुख्याने दुय्यम साधनांचा अवलंब करण्यात आला आहे.

म्यानमारमधील रोहिंग्या मुस्लिमांची समस्याः

म्यानमार हा अग्नेय आशियातील भारताचा महत्वाचा शेजारी देश आहे. भारताची १६४० कि.मी. सीमा म्यानमार लगत आहे. या देशामध्ये ८९ लोक बौध्द धर्मिय आहेत. म्यानमारच्या राखाईन किंवा राखीन (पूर्वीच्या अराकान) प्रांतात रोहिंग्या समुदायाचे लोक राहतात. या जमातीमधील बहुसंख्य लोक मुस्लिम धर्मिय आहेत. म्यानमारमधील रोहिंग्याची संख्या सुमारे १० ते १२ लाख इतकी आहे.

म्यानमार सरकारने १९७८ साली एका योजने अंतर्गत राखीन प्रांतातील रोहिंग्यांना बेकायदेशीर नागरिक म्हणून घोषित केले. त्यानंतर 'ऑपरेशन ड्रॅगन किंग' या योजनेव्दारे बेकायदेशीर रोहिंग्यांविरुध्द कठोर कारवाई करण्यात आली. पुढे १९८२ च्या नागरिकत्व कायदयाने त्यांचे नागरिकत्व रद्द करण्यात आले. वंशभेद व धर्म भेदावर आधारित या कायदयाने १३५ वांशिक समुहांना संपूर्ण नागरिकत्वाचा अधिकार दिला. परंतू रोहिंग्या मुस्लिमांना या यादीतून वगळण्यात आले. म्यानमारमध्ये अल्पसंख्यांक दर्जा मिळविण्यासाठी १९२३ पूर्वीपासून देशात वास्तव्य असले पाहिजे. ऐतिहासिकदृष्टया अनेक शतकांपासून रोहिंग्यांची नोंद असली आणि रोहिंग्या स्वत:ला म्यानमारचे रहिवासी मानत असले तरी म्यानमार सरकार त्यांना आपले नागरिक मानण्यास तयार नाही. म्यानमारमधील बौध्द समुदायाच्या मते रोहिंग्या मुस्लिम हे १९४७ च्या पूर्व पाकिस्तानच्या निर्मितीनंतर बेकायदेशीररित्या आलेले बंगाली स्थलांतरित आहेत. म्यानमारमध्ये त्यांचा उल्लेख 'बंगाली' असा केला जातो. काही रोहिंग्य मुस्लिम दहशतवादी कारवायांमध्ये गुंतले आहेत. त्यांच्यावर म्यानमार सरकारने कडक कारवाईचे धोरण स्विकारले आहे. त्याची झळ निरपराध लोकांना बसत आहे. सातत्याने होणारी अवहेलना, अत्याचार, हिंसाचार, बेरोजगारी, दारिद्रय याला कंटाळून जीव वाचविण्यासाठी लाखो लोक स्थलांतर करत आहेत.

बांग्लदेश व इतर देशांची भूमिका :

म्यानमारचा राखीन प्रांत हा बांग्लादेशाच्या सीमेलगत आहे. बांग्लादेशाच्या मते रोहिंग्या मुस्लिम हे म्यानमारचे नागरिक आहेत. आणि म्यानमारच्या मते ते बांग्लादेशी आहेत. २०१२ च्या धार्मिक दंगलीपासून रोहिंग्या समुदाय स्थलांतर करत आहेत. ऑगस्ट २०१७ मध्ये सुरु झालेल्या हिंसाचारानंतर चार लाखावर रोहिंग्यांनी बांग्लादेशात आश्रय घेतला आहे. त्यामुळे या शरणार्थिचा ताण बांग्लादेशावर पडला आहे. बांग्लादेशाप्रमाणे रोहिंग्या मुस्लिम हे इतर देशातही आश्रय शोधण्याचा प्रयत्न करत आहेत. थायलंडच्या किनाऱ्यावर पोहोचलेल्या हजारो रोहिंग्यांना थायलंडच्या नौसैनिकांनी परत पाठविले. मलेशियानेही त्यांना आश्रय दिला नाही. दक्षिण पूर्व आशियाई राष्ट्रांचा आसियान या संघटनेनेही रोहिंग्यांच्या समस्येकडे दुर्लक्ष केले आहे. आशियातील देशांनी निर्वासितांच्या अधिकारासंबंधीच्या आंतरराष्ट्रीय करारावर सही केलेली नाही. त्यामुळे रोहिंग्यांना आश्रय देण्याचे बंधन या देशांवर येत नाही. त्यामुळे कोणताही देश रोहिंग्यांना आश्रय देण्यास तयार नाही.

भारताची भूमिका:

भारतात २०१२ पासून मोठया संख्येने रोहिंग्या मुस्लिम आले.ते जम्मू, हरियाणा,दिल्ली, जयपूर, हैद्राबाद व चेन्नई येथे निर्वासित म्हणून राहिले आहेत. त्यातील १४ हजार जणांना निर्वासित प्रमाणपत्रे दिली आहेत. सध्या ४० हजारावर रोहिंग्या मुस्लिम भारतात रहात आहेत. भारतात निर्वासित लोकांविषयी कायदा नाही. तसेच १९५१ च्या निर्वासितविषयक आंतरराष्ट्रीय करारावरही भारताने सही केलेली नाही. त्यामुळे भारतावर रोहिंग्यांना प्रवेश देण्याचे बंधन नाही. स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताने पाकिस्तान, बांग्लादेश मधून आलेले निर्वासित, तिबेटी निर्वासित, श्रीलंकेतून आलेले तमिळ, बांग्लादेशातून आलेले चकमा व हजोन्गा यांना आश्रय दिला आहे. भारतात निर्वासितांची संख्या अगोदरच प्रचंड आहे. त्यामुळे रोहिंग्यांना स्थान दिले जाणार नाही असे केंद्रीय गृहमंत्रालयाने स्पष्ट केले आहे. भारताने सर्वोच्च न्यायालयात सादर केलेल्या प्रतिज्ञापत्रात म्हटले आहे की, काही रोहिंग्या मुस्लिमांचा पाकिस्तानातील आयएसआय तसेच दहशतवादी संघटनांशी संबंध असून त्यांच्यापासून देशाच्या सुरक्षेला धोका आहे. भारतातील बौध्दांच्या विरोधात रोहिंग्या हिंसक पाऊल उचलू शकतात अशी भिती केंद्राने व्यक्त केली आहे. भारतात २०१२—१३ पासून बेकायदा वास्तव्य करीत असलेल्या रोहिंग्यांना मूलभूत अधिकार देणे शक्य नाही. तरीही भारताने बांग्लादेशातील रोहिंग्या निर्वासितांसाठी मानवतावादी दृष्टिकोनातून मदत पाठविण्यास सुरु केली आहे.

युनोची भूमिका:

युनोच्या सर्वेक्षणानुसार जगातील सर्वात जास्त असुरक्षित असलेल्या अल्पसंख्य समुहांपैकी रोहिंग्या मुस्लिम हा एक समुह आहे. युनोने त्यांचा जगातील अत्यंत दुदैवी जमात असा उल्लेख केला आहे. कारण या जगात त्यांना कोणीही आश्रय द्यायला तयार नाही. युनोच्या मानवी हक्क विभागाचे प्रमुख सैद राद अल—हुसैन यांच्या मते रोहिंग्या मुस्लीमांवर होत असलेल्या अत्याचारांनी तेथे वंशविच्छेदनाची परिस्थिती निर्माण झाली आहे. राखीन प्रांतात जाऊन प्रत्यक्ष परिस्थितीचा आढावा घेण्यास युनोच्या मानवी हक्क निरीक्षकांना म्यानमार सरकारने परवानगी नाकारली आहे.

राखीन प्रांतात शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी म्यानमारच्या स्टेट कौन्सिलर 'ऑग सान स्यू की' यांनी युनोचे माजी सरचिटणीस 'कोफी अन्नान' यांच्यावर जबाबदारी सोपविली आहे. अन्नान यांनी आपल्या अहवालात सुचविले आहे की, म्यानमार सरकारने रोहिंग्यांचा छळ थांबवावा, नागरिकत्व देण्याबाबत विविध मार्ग शोधावेत तसेच राखीन प्रांतात गुंतवणूक वाढवावी. त्यामुळे तेथील बौध्द आणि रोहिंग्या मुस्लिमांची आर्थिकस्थिती सुधारेल. अनेक देशांनी या अहवालाचे स्वागत केले परंतू म्यानमार सरकारने या अहवालावर कोणतीही कार्यवाही केलेली नाही. थोडक्यात रोहिंग्या निर्वासितांची समस्या ही जागतिक समुदायासमोरील गुंतागुंतीची समस्या बनली आहे.

निष्कर्ष:

१. म्यानमार मधील वाढत्या वांशिक व धार्मिक कट्टरवादामुळे निरपराध रोहिंग्या मुस्लिम समुदायाच्या हक्कांची गळचेपी होत आहे. लोकशाही, विवेकवाद, मानवतावाद या मूल्यांना हानी पोहचत आहे. परस्पर अविश्वासामुळे तणाव व असहिष्णुतेचे वातावरण तयार झाले आहे.

२. म्यानमारमधील स्थलांतरित रोहिंग्या निर्वासितांचा ताण मुख्यत: बांग्लादेश व भारताला सहन करावा लागत आहे.

३. रोहिंग्या समुदायातील दहशतवादी गटांनी आपल्या हिंसक कारवाया थांबवून म्यानमारच्या मुख्य प्रवाहात सहभागी झाले तरच रोहिंग्यांचा प्रश्न सुटण्यासाठी सकारात्मक वातावरण तयार होईल.

४. युनो आणि आंतरराष्ट्रीय समुदायाने म्यानमारशी चर्चा करुन रोहिंग्यांच्या नागरिकत्वाचा प्रश्न सोडवून त्यांना म्यानमारच्या मुख्य प्रवाहामध्ये सहभागी करुन घेणे आवश्यक आहे.

संदर्भ:

१) देशमुख सुधाकर, राष्ट्र आणि राष्ट्रवाद, पदमगंधा प्रकाशन, पुणे, २००९.
२) दैनिक लोकसत्ता
३) दैनिक महाराष्ट्र टाईम्स
४) दैनिक सकाळ